Академия наук Республики Татарстан
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова

ТАТАРОВЕДЕНИЕ В СИТУАЦИИ СМЕНЫ ПАРАДИГМ: ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОГО СЕМИНАРА, ПОСВЯЩЕННОГО 145-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ КЛАССИКА ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ Г. ИСХАКИ

24–25 апреля 2023 года. Казань

ПАРАДИГМАЛАР АЛМАШЫНУ ШАРТЛАРЫНДА ТАТАР БЕЛЕМЕ: ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ КЛАССИГЫ Г. ИСХАКЫЙНЫҢ ТУУЫНА 145 ЕЛ ТУЛУГА БАГЫШЛАНГАН
ХАЛЫКАРА ФӘННИ-ГАМӘЛИ СЕМИНАР МАТЕРИАЛЛАРЫ

2023 елның 24–25 апреле. Казан

TATAR STUDIES IN THE PARADIGM CHANGING: THEORY, METHODOLOGY, PRACTICE

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL SEMINAR DEDICATED TO THE 145TH ANNIVERSARY OF A CLASSIC OF TATAR LITERATURE GAYAZ ISKHAKI

April 24–25, 2023. Kazan

КАЗАНЬ
2023

УДК 323.1+82.091
ББК 83.3(2=632.3)
Т 23

Печатается по решению Ученого совета
Института языка, литературы и искусства
им. Г. Ибрагимова АН РТ в рамках реализии
государственной программы Республики Татарстан
«Сохранение национальной идентичности татарского народа»

Редакционная коллегия:
Э.М. Галимзянова, А.М. Закирзянов,
М.И. Ибрагимов, А.С. Шарипова

Составитель:
Л.Р. Надыршина

Т 23 Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика: материалы международного научно-практического семинара, посвященного 145-летию со дня рождения классика татарской литературы Гаяза Исхаки / сост. Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2023. – 320 с.
ISBN 978-5-93091-449-8

В сборнике представлены материалы международного научно-практического семинара «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика», посвященного 145-летию со дня рождения классика татарской литературы, публициста, общественного деятеля Гаяза Исхаки.

В статьях сборника освещается широкий круг вопросов, имеющих отношение к творчеству Г. Исхаки, его роли в интеллектуальной, политической, общественной жизни татар в первой половине XX века; проблематизируются вопросы о культурном пограничье и татарском зарубежье.

Издание адресовано ученым-гуманитариям, а также читателям, интересующимся творчеством Г. Исхаки, татарской литературой, историей, культурой.

ISBN 978-5-93091-449-8

© Оформление. Институт языка, литературы
и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2023

СҮЗ БАШЫ

«Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме: теория, методология, практика» дигән өченче халыкара семинар мәшһүр татар язучысы, җәмәгать эшлеклесе, сәясәтче Гаяз Исхакыйның (1878–1954) тууына 145 ел тулуга багышлана. Узган гасырның беренче яртысында Г. Исхакыйның татар әдәби, мәдәни, иҗтимагый тормышындагы роле бәяләп бетергесез зур.

Аның XX гасыр башы татар сүз сәнгатендәге иң мөһим күренешләрнең берсен хасил иткән әдәби иҗаты тематик һәм жанрлар төрлелеге, мәгърифәтчел, реалистик, публицистик дискурсларга мөрәҗәгать итүе белән аерылып тора. Язучының башлангыч, мәгърифәтчелек чоры әсәрләрендә үк («Тәгаллемдә сәгадәт» хикәясе, «Бай угълы», «Кәләпүшче кыз» повестьлары, «Өч хатын берлән тормыш» пьесасы) иҗатының әйдәп баручы темасы буларак милләт язмышы калкулана. «Ике йөз елдан соң инкыйраз» (1904) повесть-антиутопиясендә үз халкын юкка чыгу куркынычы турында кисәткән язучы татар дөньясында милләткә хезмәт итү идеалының тере гәүдәләнешенә әверелә. Беренче рус революциясе чорында Г. Исхакыйның актив иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге (Г. Исхакый татар эсерлары оешмасы «Таң»чылар әйдаманнарының берсе, «Таң йолдызы», «Тавыш» газеталарының мөхәррире булып танылa, Россия мөселманнары партиясе «Иттифак әл-мөслимин» съездларында катнаша. Ул күп тапкырлар кулга алына, Чистай, Казан төрмәләрендә утыра, Архангельск губернасына сөргенгә озатыла) публицист буларак формалашуына ярдәм итә. Аның публицистик чыгышлары, нигездә, милли мәсьәләләргә кагыла: Россиянең сәяси тарихында татарларның урыны һәм роле, аларның төрки дөньядагы урыны, татар мәдәниятен Европа цивилизациясе кыйммәтләренә якынайту һ.б. Г. Исхакый тел, мәгариф, татарларның милли үзтәңгәллеге мәсьәләләренә зур игътибар бирә. Ул күп мәкаләләрен танылган язучыларга һәм җәмәгать эшлеклеләренә – Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, И. Гаспринский, Р. Фәхреддин, Г. Тукай, Й. Акчура кебек татар милләте әйдаманнары эшчәнлегенә багышлый.

1919 елны Россиядән китәргә мәҗбүр булган Г. Исхакый 1954 елда вафат булганчы татар мөһаҗирлегенең иң абруйлы эшлеклеләреннән берсе булып кала. Кайда гына яшәсә дә (Харбин, Франция, Германия, Польша, Төркия), Г. Исхакый чит илләргә чәчелгән татарларны берләштерү өчен тырыша: милли оешмалар төзи, газета һәм журналлар чыгару белән шөгыльләнә («Милли юл», «Яңа милли юл», «Милли байрак»), ялкынлы чыгышлар ясый. Мөһаҗирлек чоры иҗатында публицистика өстенлек итә, әмма язучы матур әдәбиятны да читкә куймый: «Өйгә таба», «Көз» повестьлары, «Локман Хәким» әкият-антиутопиясе, «Җан Баевич» комедиясе ватаннан читтә языла.

XX гасыр башы татар укучысына бик яхшы мәгълүм булган Гаяз Исхакый исеме революциядән соң (дөресрәге, 1920 еллар башында) татар әдәбияты тарихыннан сызып ташлана. Россия татар матбугатында телгә алынганда, ул бары тик тискәре яктан: буржуаз милләтче, пантюркист дип бәяләнә. Г. Исхакыйның татар әдәбияты тарихына әйләнеп кайтуы 1990 еллар башына,

татарларның милли үзаңы күтәрелеш кичергән чорга туры килә. Шунысы да мөһим: әдипнең эшчәнлеге, иҗаты күп еллар дәвамында ватандагы һәм чит илләрдәге галимнәрнең – тарихчыларның, әдәбият, тел белгечләренең – фәнни кызыксынулары үзәгендә тора.

Хөрмәтле укучы! Сезнең игътибарга тәкъдим ителгән җыентыкка Төркия, Казакъстан, Азәрбайҗан, Кыргызстан, Татарстан һәм Россия галимнәренең Г. Исхакый тормышын һәм иҗатын төрле яклап ача һәм ачыклый торган мәкаләләре тупланды.

Г. Исхакыйның язмышы һәм хезмәтләре турындагы язмалар белән беррәттән, җыентыкта татар мөһаҗирлегенә багышланган мәкаләләр дә урын алды. Күп кенә татар зыялылары, Г. Исхакый кебек үк, татарларга тугандаш төрки телле халыкларның әдәбиятын, фәнен, сәнгатен үстерүдә зур роль уйнаганнар. Аларның мирасын, төрки халыклар алгарышына керткән өлешен өйрәнү хәзерге татар гыйлеменең әһәмиятле бурычы булып кала.

Татар мәдәниятен (тел, әдәбият, сәнгать) башка милли мәдәниятләр белән бәйләнешләр яссылыгында тикшерү дә мөһимлеген югалтмый. Г. Исхакыйның иҗаты үзе дә – әдәби, мәдәниятара сөйләшүнең матур бер үрнәге ул. Мәсәлән, әдипнең революциягә кадәр М. Горький белән хат алышуы, Л. Толстойның әдәби иҗатын махсус бәяләве, яшүсмер вакытта ук төрек тәрҗемәләре ярдәмендә Европа әдәбияты белән танышуы, гомере буе аннан аерылмавы мәгълүм. Мәдәни бәйләнешләр мәсьәләсенә кагылышлы, җыентыкка кертелгән мәкаләләр бу мәдәни феноменны өйрәнүнең теоретик-методологик юнәлешләрен дә билгели.

«Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме: теория, методология, практика» проектының нигезендә татар телен, әдәбиятын һәм мәдәниятен башка халыкларның телләре, әдәбиятлары, мәдәниятләре белән теоретик-методологик күпьяклы һәм чагыштырма өйрәнүгә юнәлдерелгән ачык фәнни мәйданчык булдыру фикере дә ята. Төрле илләрдән һәм Россиянең төрле төбәкләреннән җыелган гуманитар галимнәрне берләштерүче дискуссия мәйданчыгы татар белеме өлкәсендә яңа юллар һәм сукмаклар табуга да ярдәм итәр дип өметләнәбез.

«Парадигмалар алмашыну шартларында татар белеме:
теория, методология, практика» проекты җитәкчесе,
филология фәннәре кандидаты
Марсель Ибраһимов

ПРЕДИСЛОВИЕ

Третий международный семинар «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика» приурочен к 145-летию татарского писателя, общественного и политического деятеля Гаяза Исхаки (1878–1954). Трудно переоценить роль Г. Исхаки в литературной, культурной, общественной жизни татарской нации в первой половине прошлого столетия.

Его литературное творчество – одно из ярких явлений в литературе начала XX века – отличалось тематической и жанровой многоплановостью, множественностью дискурсов (просветительский, реалистический, публицистический). Уже в ранних, просветительских, произведениях писателя (рассказе «Счастье в знании», повестях «Байский сынок», «Тюбетейщица», пьесе «Жизнь с тремя женами») обозначилась тематическая доминанта его творчества – судьба татарской нации. Писатель, который предрек ее исчезновение в повести-антиутопии «Исчезновение через двести лет» (1904), стал в татарском мире живым воплощением идеала служения нации. Активная общественно-политическая деятельность Г. Исхаки в период первой русской революции (Г. Исхаки был одним из лидеров организации татарских эсеров «Тангисты», был фактическим редактором газет «Тан юлдызы», «Тавыш», принимал участие на съездах партии российских мусульман «Иттифак аль-муслимин». Он многократно подвергался арестам, сидел в тюрьмах Чистополя, Казани, находился в ссылке в Архангельской губернии) во многом способствовала его становлению как публициста. Его публицистические выступления посвящены, преимущественно, национальным вопросам: месту и роли татар в политической истории России, их положению в тюркском мире, приобщению татарской культуры к ценностям европейской цивилизации и др. Значительное внимание Г. Исхаки уделял вопросам татарского языка, образования, национальной идентичности татар. Много статей Г. Исхаки посвятил известным литературным и общественным деятелям – лидерам татарской нации: Ш. Марджани, К. Насыри, И. Гаспринскому, Р. Фахретдину, Г. Тукаю, Ю. Акчуре и др.

Вынужденный в 1919 году покинуть Россию, Г. Исхаки до самый своей смерти в 1954 году оставался одним из самых авторитетных деятелей татарской эмиграции. Везде, где бы он ни жил (Харбине, Франции, Германии, Польше, Турции), Г. Исхаки работал для объединения живущих за рубежом татар: создавал национальные организации, занимался выпуском газет и журналов («Милли юл», «Янга милли юл», «Милли байрак»), делал публичные выступления. В годы эмиграции у Г. Исхаки преобладает публицистика, впрочем, писатель не оставляет и литературного творчества: повести «Өйгә таба» («Домой»), «Көз» («Осень»), сказка-антиутопия «Лукман Хаким», комедия «Джан Баевич» и др.

Имя Гаяза Исхаки, хорошо известное татарскому читателю в начале XX века, после революции (точнее – в начале 1920-х гг.) вычеркивается из истории татарской литературы. Если его и упоминали в российской татарской печати, то исключительно с негативными оценками: как буржуазного националиста, пантюркиста. Возвращение Г. Исхаки в татарскую литературу

состоялось в начале 1990-х гг., в период роста национального самосознания татар. Важно и другое: деятельность Г. Исхаки, его творчество на протяжении многих лет остаются в орбите научных интересов как отечественных, так и зарубежных ученых: историков, литературоведов, лингвистов. В предлагаемый вашему вниманию сборник включены статьи, проблематизирующие различные аспекты его жизни и творчества, ученых из Турции, Казахстана, Азербайджана, Кыргызстана, Татарстана, городов Российской Федерации.

Наряду с публикациями о жизни и творчестве Г. Исхаки в сборник вошли статьи, посвященные татарскому зарубежью. Многие татарские интеллектуалы, как и Г. Исхаки, играли весомую роль в развитии литературы, науки, искусства у родственных татарам тюркоязычных народов. Изучение их наследия, вклада в просвещение тюркских народов – актуальная задача современного татароведения.

Не менее значимым вопросом является исследование татарской культуры (языка, литературы, искусства) в зонах контактов с другими национальными культурами. Само творчество Г. Исхаки – яркий образец включенности в орбиту межлитературных, межкультурных диалогов. Известно, например, что Г. Исхаки до революции вел переписку с М. Горьким, высоко ценил литературное творчество Л. Толстого, благодаря турецким переводам, хорошо знал европейскую литературу. Включенные в сборник статьи по проблеме культурного пограничья определяют теоретико-методологические векторы изучения этого культурного феномена.

Проект «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика» в основе своей содержит идею открытого татароведения, ориентированного на максимальную теоретико-методологическую плюралистичность и сопоставление татарского языка, татарской литературы и культуры с языками, литературами, культурами других народов. Создание дискуссионной площадки, объединяющей ученых-гуманитариев из разных стран и регионов России, надеемся, будет содействовать поиску проективных смыслов в области татароведения.

Руководитель проекта «Татароведение в ситуации смены парадигм: теория, методология, практика», кандидат филологических наук
Марсель Ибрагимов

ЛИТЕРАТУРНОЕ ТВОРЧЕСТВО ГАЯЗА ИСХАКИ: ПОЭТИКА, РЕЦЕПЦИЯ, ИНТЕРПРЕТАЦИЯ / ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ ӘДӘБИ ИҖАТЫ: ПОЭТИКА, РЕЦЕПЦИЯ, ИНТЕРПРЕТАЦИЯ / GAYAZ ISKHAKIE'S WRITINGS: POETICS, RECEPTION (RECEIVING), INTERPRETATION

УДК 821.512.145

АМИРХАН ЕНИКИ О ЛИЧНОСТИ ГАЯЗА ИСХАКИ

Г.Р. Гайнуллина
Казанский федеральный университет (Казань)

Классик татарской литературы Амирхан Еники (1909–2000) в научном и творческом сообществе известен тем, что в свое время среди интеллигенции первым встал на защиту доброго имени Г. Ибрагимова, Г. Исхаки, Г. Тукая. Стало известно, что А. Еники планировал написать произведения о Г. Ибрагимове и Г. Исхаки. В статье анализируются публицистические труды писателя относительно личности Гаяза Исхаки.
Ключевые слова: Амирхан Еники, Гаяз Исхаки, творчество, публицистика.

The classic of Tatar literature Amirkhan Eniki (1909–2000) in the scientific and creative community is known for being the first among the intelligentsia to defend the good name of G. Ibragimov, G. Iskhaki, G. Tukay. It became known that A. Eniki planned to write works about G. Ibragimov and G. Iskhaki. The article analyzes the journalistic works of the writer regarding the personality of Gayaz Iskhaki.
Key words: Amirkhan Eniki, Gayaz Iskhaki, creativity, journalism.

ӘМИРХАН ЕНИКИНЕҢ ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ШӘХЕСЕНӘ БӘЯСЕ

Г.Р. Гайнуллина
Казан федераль университеты (Казан)

Татар әдәбиятының классик язучысы Әмирхан Еникинең (1909–2000) публицистик эшчәнлеге, аеруча милләт хадимнәренә мөнәсәбәтле фикер-карашлары, гамәлләре даими өйрәнелә килә [1]. Әдәбият галиме Фоат Галимуллин: «Без Әмирхан Еникине милләт хадиме, сәясәтче дип тә атыйбыз. Аның «Татар мәсьәләсе», «Кояш баер алдыннан» хезмәтләре Гаяз Исхакыйның мәгълүм «Идел-Урал» дигән хезмәтенең дәвамы буларак каралырга мөмкин. Боларның һәммәсе Әмирхан Еникине һәм шәхес, һәм әдип, һәм фикер иясе буларак халкыбызның горурлыгы дип расларга мөмкинлек бирә», – дип яза [2: 3].

Ә. Еники үз заманында Г. Исхакый исемен җәмәгатьчелек алдында кыю рәвештә беренчеләрдән булып яклап чыга алган әдипләрнең берсе. Дипломат-галим Йолдыз Хәлиуллин Ә. Еникинең Гаяз Исхакый һәм Галимҗан Ибраһимов турында аерым әсәр язу нияте белән йөрүен әйтә [6: 109]. Ә. Еникинең Г. Исхакый иҗатына һәрчак аерым игътибарлы булуын галим Ф. Галимуллин да ассызыклый [2: 3]. КФУ профессоры фикеренчә, Ә. Еники Г. Исхакый шәхесенең үз иҗатына йогынтысын һәрдаим әйтә килә [2: 3].

Ә. Еники Г. Исхакый хакында төрле каршылыклы фикерләр йөргән елларда «Казан утлары» журналында басылган «Көтелмәгән хат» (1989) дип исемләнгән мәкаләсендә Әнкарадан үзе исеменә килгән хатларны укып, язучыны яклап чыга: «Безнең өчен тагы да мөһимрәге – ул хатларның Гаяз Исхакыйга кагылган юллары. Монда шунысы игътибарга лаек: алар бездә Гаяз Исхакый турында кызу бәхәс

барганын ничектер ишетеп белгәннәр һәм шушы уңай белән инде Гаяз турында үзләре белгәнне дә хәбәр итәләр. Мәсәлән, Әнкарәдә яшәүче Мәхмүт әфәнде үзенең хатында «Г. Исхакый Гитлер Алманиясе белән эш берлегендә булмады. «Идел-Урал» легионы эшенә дә катнашмады, Икенче дөнья сугышы елларында Алманиядә дә булмады», – дип яза. Минһаҗ әфәнде дә үзенең җавап хатында шуны ук кабатлый: «Гаяз ага Гитлерга катнашмады, ул Гитлерны танымады. Бу хакыйкать, моны беркем инкарь итә алмас!» – ди. Минһаҗ әфәнде, сугыштан соң Төркиягә баргач, Г. Исхакыйның үзен дә күргән, сөйләшеп тә утырган, хәзерге көндә дә Гаязның кызы Сәгадәт ханым белән даими бәйләнеш тота. Берсе Төркиядән, икенчесе Германиядән торып язган бу ике кешенең сүзләренә ышанырга буламы! Минемчә, була. Чөнки алар Г. Исхакый турындагы чын дөреслекне ерактан фараз кылып кына түгел, ә бик якыннан күреп яки ишетеп белүчеләр Бу бер. Икенчедән, алар язганны кире кагарлык бер дәлил дә безнең кулыбызда юк. Бездә кайберәүләр Г. Исхакый сугыш вакытында Германиядә булган, Гитлерга хезмәт иткән дип язып чыксалар да, моны фактлар белән шулай ук исбат иткәннәре юк әле. Мәгәр, кызганычка каршы, дәлилләмәгән шундый сүзләр «Гаяз мәсьәләсен» хәл итүне һаман да булса тоткарлап килә дә» [4: 188].

«Казан утлары» журналының 1994 елгы дүртенче санында Әмирхан Еники «Ялганны яклау» дигән баш астында Тукай клубында 1971 елны ясаган бер чыгышы хакында мәкалә бастыра [3: 692–707]. Әдип язучыларга философия фәннәре кандидаты З.А. Ишмөхәммәтовның «Тукай атеизмы» дигән китабына мөнәсәбәт белдерү уңае белән мөрәҗәгать итә. «Ялганны яклау» мәкаләсендә Г. Исхакый шәхесен яклаган мондый юллар да бар: «Тукайның «Мөхәрриргә» дигән шигыре турыдан-туры Гаяз Исхакыйга атап язылганын Хәсән абзый Туфан белергә тиеш иде. Чөнки моннан берничә ел элек кенә Ташкенттан Казанга килеп киткән, кайчандыр Гаязга бик якын торган Шакир карт Мөхәммәдьяров Хәсән абзый бүлмәсендә сөйләшеп утырганда (Маяковскийда торган чагында), безнең икебезгә ул шигырьнең махсус Исхакыйга атап язгылганын, һәр юлын укый-укый, бик әйбәт аңлатып биргән иде. Гаҗәеп шигырь!.. Нинди тирән хөрмәт һәм өмет булган Тукайда Гаяз Исхакыйга карата!.. Хәзер инде бу исбат ителгән бәхәссез хакыйкать» [3: 699]. Х. Туфан катнашында булган әлеге сөйләшүне Ә. Еники «Гөмбәгә бару» мәкаләсендә дә кабатлый.

«...Без дә бардык Төркиягә...» дигән баш атында дөнья күргән мәкаләсендә (1996) Ә. Еники Г. Исхакый белән Й. Акчура каберләрен зират итәргә баруы хакында билгеләп үтә. Татар әдибенең Й. Акчура кабере янындагы хисләре болай бирелә: «Бик әйбәт сакланган кабернең ташы безне аеруча гаҗәпләндерде һәм сокландырды. Ул таш – кечерәйтелгән Сөембикә манарасының нәкъ үзе иде!.. Мәрхүмнең васыяте беләнме, әллә кызларының акылы җитепме эшләнгән бу таш Сөембикә манарасы – олы шәхеснең туган иле белән мәңгелек бәйләнешен чагылдырган символы буларак басып торадыр» [3: 277]. Шунда Ә. Еники Кәрим Тинчуринның җәмәгате Заһидә Әхмәрова сөйләгән вакыйганы бәян итә: «1921–1922 ачлык елларын Кәрим абзый белән Заһидә апа Ташкентта уздыралар. Шул чагында аларга Гаязның аылда калган үсмер кызын кемдер китерә (ихтимал, бу алдан хәбәрләшү буенча эшләнгәдер, дип уйлыйм мин). Сәгадәт авыр кышны Заһидә апаларда торып үткәрә. Егерме икенче елның җәендә Ташкенка Галимҗан Идриси (шулай ук бик билгеле шәхес, килеп, Германиядә укытыр өчен шәкертләр җыя. Ул үзе Берлин университетының укытучысы була. Җыйган шәкертләре белән бергә Идриси Тинчуриннардан Сәгадәтне дә алып китә – әлбәттә, кем кызы икәнен яхшы белеп. Менә шул кешеләрнең игелеге аркасында Гаяз Исхакый бердәнбер кызы белән Берлинда очраша» [3: 278].

«Шәхес» дип исемләнгән мәкаләсендә Ә. Еники милләт хадимнәре Б. Урманче белән Г. Исхакый очрашуын тәэсирле сурәтли, әдипнең әсәрләре белән яшьтән таныш булуын билгеләп үтә: «Аннары Бакый абзый инкыйлаб елларында Гаяз Исхакый белән дә очрашырга өлгергән (Кулын үбеп күрештем дип сөйләгән иде). Исхакыйның татар дөньясында даны аеруча нык күтәрелгән чагы, аңа баш июче яшьләр, әлбәттә, күп булгандыр, мәгәр дошманнары да аз булмаган – бигрәк тә большевикларга иярүчеләрдән. Әмма Гаяз Исхакый барысыннан элек бөек әдип – менә шунсы Бакый абзыйны беренче нәүбәттә әсир иткән булырга тиеш... Мин дә Гаяз Исхакый дигән әдип-

не ишетеп кенә түгел, бик яшьтән үк укып та белә идем. Бездә аның кайбер әсәрләре бар иде – егерменче елларның башларында ук миңа шуларны укырга да туры килде. (Соңыннан иң хәтәр елларда да мин аларны үземдә сакладым). Күрәсез, Гаяз Исхакый мәсьәләсе дә безнең өчен уртак тема иде» [3: 778].

Мәгълүм ки, Ә. Еники Г. Исхакый исемен партия өлкә комитеты җитәкчелеге алдында да яклауда катнашуын да әйтә. «Кояш баер алдыннан» исемле җыентыгында ул бу хакта болай теркәп калдыра: «Сүз-бәхәс нәрсәләр турында барды соң? Алдан билгеләп куйган мәсьәләләр юк иде, алар сүз барышында үзеннән-үзе туды. Безне уйландырган, борчыган күп мәсьәләләр кузгатылды, хәтта бик хәтәр Гаяз Исхакый мәсьәләсен дә телгә алдык. Аны Нәкый абзый кузгатты (Гаяздан башка әдәбият тарихыбыз тулы түгел, ул кешенең яхшы эшләрен начар эшләреннән аерып карарга вакыттыр инде, без бит марксистлар дигәнрәк мәгънәдә әйткән иде ул). Ләкин Табиев Исхакый турында сөйләшүне катгый рәвештә кире какты...» [5: 116].

Шул рәвешле, Ә. Еники Г. Исхакый шәхесенә мөнәсәбәтен кыю рәвештә гел белдерә килә. Хәлбуки әдәби әсәр язарга ниятләве дә күңелендә йөрткән тирән уйлануларын киң җәмәгатьчелеккә бербөтен итеп тапшырып калдыру теләге белән бәйле булгандыр.

ӘДӘБИЯТ

1. Гайнуллина Г.Р. Жанрово-тематическое своеобразие публицистики А. Еники 1960–1980-х годов // Филология и культура. – 2015. – № 4 (42). – С. 202–205.

2. Галимуллин Ф.Г. Әдәбияттагы морзабыз // Ватаным Татарстан. – 2019. – № 32. – Б. 3.

3. Еники Ә.Н. Әсәрләр. Биш томда. V т. Публицистик язмалар, мәкаләләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 479 б.

4. Еники Ә.Н. Көтелмәгән хат // Казан утлары. – 1989. – № 1. – Б. 188–190.

5. Еники Ә.Н. Кояш баер алдыннан. – Казан: Татар. кит. нәшр, 1996. – 192 б.

6. Шәехов Л.М. Дипломат-галим Йолдыз Хәлиуллин. – Казан: «Ак бүре» нәшр., 2021. – 143 б.

УДК 82-821

ПЯТНАДЦАТИТОМНОЕ ИЗДАНИЕ «СОЧИНЕНИЙ» ГАЯЗА ИСХАКИ

Э.М. Галимзянова
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В данной статье рассматривается история подготовки 15-ти томника «Сочинений» Г. Исхаки.

Ключевые слова: Татарская литература, Гаяз Исхаки, творческое наследие, источниковедение.

This article discusses the history of the preparation of the 15-volume «Works» by G. Iskhaki.

Key words: Tatar literature, Gayaz Iskhaki, creative heritage, source studies.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ӘСӘРЛӘРЕНЕҢ УНБИШ ТОМЛЫ БАСМАСЫ

Э.М. Галимҗанова
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Гаяз Исхакыйның ярты гасырдан артык гомерен иңләгән күпкырлы иҗади эшчәнлеге әдәби әсәрләреннән, публицистик язмаларыннан, әдәби тәнкыйть мәкаләреннән гыйбарәт. Заманында әдипнең эшчәнлеге басма китаплары, вакытлы матбугат битләрендә басылган мәкаләләре аша киң җәмәгатьчелеккә җиткерелә барган.

Гаяз Исхакый, татарларда милли үзаң тәрбияләү, милли-азатлык, бердәмлек булдыру юнәлешендәге уй-фикерләрен халкына җиткерү максатыннан, үзенең вакытлы матбугат органнарын да булдыра. Инкыйлабка кадәр Казан, Петербург, Мәскәү шәһәрләрендә чыккан «Таң йолдызы» (1906), «Ил» (1913–1915; 1917–1918), «Сүз» (1915–1916), «Безнең ил» (1916–1917) газеталарының оештыручысы һәм фактик мөхәррире була [3: 353–358; 1: 119]. 1918–1919 елларда исә Себердә Кызылъяр (Петропавловск) шәһәрендә «Маяк» газетасын нәшер итә [3: 358–360].

«Милләт хезмәтчесе» булып җитешкән Г. Исхакый, 1917 елның октябрь инкыйлабыннан соң илендә хөкем сөргән вазгыятьне кабул итә алмау нәтиҗәсендә,

мөһаҗирлектә яшәргә мәҗбүр була. 1919 елның 24 гыйнварында Версаль солых конференциясенә дип чыгып китә һәм шул китүеннән үз иленә әйләнеп кайтмый. Кытайда (Харбин), Франциядә (Париж), Германиядә (Берлин), Польшада (Варшава) яши; 1939 елның җәеннән Төркиягә күчеп килә. Башта Истанбул шәһәрендә, соңгы көннәрен (ягъни 1954 елның 26 маеннан 22 июленә кадәр) Әнкарада кызы Сәгадәт белән кияве Таһир Шакир (Чагатай) тәрбиясендә үткәрә. Кызганыч ки, үз вакытында әдипнең мөһаҗирлектәге иҗаты татар укучысына барып ирешә алмый.

Г. Исхакый, туган иленнән читтә яшәсә дә, төрки-татар халкын туплаучы, рухи яктан тәрбияләүче бөек шәхес, остаз булып кала. Харбин, Берлин, Варшава шәһәрләрендә яшәгәндә «Милли юл», «Яңа милли юл» [6: 413] журналларын, «Милли байрак» газетасын чыгаруны оештыра. Аларда татар милләтенең язмышы, киләчәге хакында борчуларын белдерә, телне, милли мәдәниятне саклау проблемаларын күтәрә. Мөһаҗирлектә дә әдипнең иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге әдәби иҗаты белән тыгыз үрелеп бара.

Туган иленнән киткәч, Исхакыйның иҗатына һәм сәяси-иҗтимагый эшчәнлегенә совет хакимияте тарафыннан кара тамга салына: исеме әдәбиятыбыз һәм мәдәниятебез тарихыннан сызып ташлана. Бары узган гасырның 90 нчы елларында гына, илдә сәяси һәм иҗтимагый-мәдәни үзгәрешләр башлангач, ватаныннан читтә гомер кичерергә мәҗбүр булган Гаяз Исхакыйның катлаулы тормышын, күпкырлы иҗтимагый-сәяси эшчәнлеген өйрәнергә һәм объектив бәяләргә мөмкинлек туа. Әдипнең бай иҗат мирасын барлау һәм киң җәмәгатьчелеккә җиткерү бурычы куела.

1993 елның 26 апрелендә Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты тарафыннан Г. Исхакыйның исемен мәңгеләштерү һәм әсәрләренең тулы басмасын әзерләү буенча карар кабул ителә. 213 нче номерлы әлеге карарда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, Татарстан Язучылар берлеге һәм Мәдәният министрлыгыннан әдипнең унбиш томлы «Әсәрләр» җыелмасын бастырып чыгару тәкъдимнәре хуплана һәм басманың 8 кешедән (М.Х. Хәсәнов – рәис, Ф.М. Мусин – рәис урынбасары, Л.Р. Гайнанова, Ә. Еники, М.М. Таишев, И.З. Нуруллин, Н.Г. Юзиев, Ф.М. Миңнуллин) торган баш редакцион коллегиясе раслана, бастырып чыгару эше Татарстан китап нәшриятына билгеләнә. Карарда әлеге эшне үтәргә тиешле оешма итеп Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе билгеләнә. Шулай итеп, Г. Исхакыйның күптомлы «Әсәрләр»ен әзерләү Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге хезмәткәрләренә йөкләнә.

Г. Исхакыйның бай иҗатын татар укучысына җиткерү эше бер төркем текстолог-галимнәр (Лена Гайнанова, Зөфәр Рәмиев, Фатыйма Ибраһимова, Зөфәр Мөхәммәтшин, Эльмера Галимҗанова, Фәния Фәйзуллина, Гөлназ Хөснетдинова, Гөлчирә Ханнанова, Рәшит Кадыйров) тарафынннан тормышка ашырылды. Зур эшнең нәтиҗәсе буларак, Гаяз Исхакыйның унбиш томлы «Әсәрләр»е дөнья күрде (1998–2014). Әлеге басма татар әдәбияты тарихында зур күләмдә әзерләнгән беренче унбиштомлык иде. Шуңа күрә дә әлеге басманың басылып чыгуы татар мәдәниятендә зур вакыйга буларак кабул ителде. Әлеге хезмәт 2016 елда Татарстан Республикасының фән һәм техника өлкәсендәге иң югары бүләгенә – Дәүләт премиясенә лаек булды.

Г. Исхакый унбиштомлык «Әсәрләр»енең беренче дүрт томында әдипнең 1917 елга кадәрге иҗат мирасы – прозасы һәм драматургиясе бирелде. Аларда милләтне саклау һәм үстерү буенча үзенең программасын чагылдырган «Ике йөз елдан соң инкыйраз», патша самодержавиесенең халыкларны изү сәясәтен фаш иткән «Зиндан», татарларны көчләп чукындыру фаҗигасен чагылдырган «Зөләйха», иҗатында яңа баскычны тәшкил иткән «Мөгаллимә» кебек әсәрләр белән танышырга мөмкин.

5 нче томга мөһаҗирлектә иҗат ителгән «Өйгә таба», «Көз», «Локман Хәким», «Татар кызы», «Тәүбәгә килгән хатын» әсәрләре һәм «Дулкын эчендә», «Җан Баевич», «Хәят юлында», «Олуг Мөхәммәд» кебек сәхнә әсәрләре урнаштырылды.

1902–1935 еллар аралыгын үз эченә алган публицистик һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре 6–13 нче томнарда урын алдылар. Төрле архивларда, музейларда, шәхси кулларда сакланып калган автобиографик язмалары («Тәрҗемәи хәлем» һәм «Васыятьнамә») һәм 320 хаты (1902–1954) 14 нче томда бирелделәр [5: 377–380].

Басмага шулай ук Г. Исхакыйның 1898–1917 елларда тормышы һәм иҗаты турында замандашлары тарафыннан язылган мәкаләләр, рецензияләр, Казан губерна жандарм идарәсе документлары (8 нче том), шулай ук иҗади һәм иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге турында (1923–1990) СССРда һәм чит илләрдә басылган мәкаләләр, истәлекләр дә (15 нче том) тупланды. Барлык материаллар киң җәмәгатьчелеккә текстологик яктан эшкәртелеп, сүзлекләр, фәнни искәрмә һәм аңлатмалар белән баетылып тәкъдим ителде.

Унбиштомлыкны әзерләү барышында институт галимнәре тарафыннан гаять зур эш башкарылды. Әдипнең иҗаты китапханәләрдән, мирасханә һәм музейлардан барланды. Ул яшәгән чорда нәшер ителгән, үзе оештырган, җитәкчелек һәм хезмәттәшлек иткән барлык вакытлы матбугат битләреннән: «Тәрҗеман», «Шәркы рус», «Таң йолдызы», «Әл-ислах», «Казан мөхбире», «Бәянелхак», «Ил», «Сүз», «Безнең ил», «Маяк», «Милли байрак» газеталарыннан һәм «Әлгасрелҗәдит, «Сыйрател-мөстәкыйм», «Төрек йорты», «Милли юл», «Яңа милли юл» журналларыннан мәкаләләр туплап бирелде. «Ил», «Сүз», «Безнең ил», «Маяк» газеталарының Казанда булмаган саннарының күчермәләре Мәскәү, Санкт-Петербург китапханәләреннән кайтартылды.

Г. Исхакыйның ярты гомере мөһаҗирлектә узганлыктан, аның тормышына һәм иҗатына караган материалларның күп өлеше чит илләрдә дә калган иде. Көрәшче-әдипнең катлаулы тормышын, күпкырлы иҗтимагый-сәяси эшчәнлеген җентекләп тикшерү, Төркиядә сакланып калган мирасын ватанына кайтару юлында да шактый эшләр башкарылды. 1997 елда Төркиянең Әхмәдвәли Мәңгәр фонды президенты Суфия Имре Г. Исхакый белән бәйле документлар һәм хатларны Татарстан милли архивына тапшырды. 2000 елларда Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты җитәкчелеге тырышлыгы белән Төркиядәге архив һәм китапханәләрдән «Сыйрател мөстәкыйм» газетасының аерым, «Милли юл», «Яңа милли юл» журналларының күпчелек саннарының күчермәләре кайтартылды.

Кызганыч ки, гомере буе күченеп йөргәнлектән, Г. Исхакыйның мирасы тулысы белән сакланмаган. Аңа, 1919 елда Мәскәүдәге торак йортыннан киткәндә, 1939 елда Варшавадан күченгәндә, кыйммәтле документларын калдырып китәргә туры килә. Өендә тентүләр оештырылган вакытларда да күп кенә кульязмалары югала.

Шулай итеп, авыр һәм катлаулы гомер һәм иҗат юлы үткән көрәшче әдипнең киңкырлы бай мирасы әле дә җыйнала һәм туплана бара. Шул уңайдан, мәсәлән, 2008 елда, Төркиянең «Аяз-Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фонды җитәкчесе Түләй Дуран Г. Исхакый мирасының бер өлешен: документлар, хатлар, көндәлекләренең электрон күчермәләрен, 2018 елда исә төп нөсхәләрен Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгенә бүләк итте [2: 104]. Әлеге материаллар арасында иң кыйммәтлесе – аның үз кулы белән язып барган шәхси көндәлек дәфтәрләре.

Көндәлекләренең әһәмиятен ассызыклап, Г. Исхакый үзе дә васыятьнамәсендә: «…Дәфтәрләремнең кыйммәте – тарихи һәм мәгънәви ягында. Һәм бу дәфтәрләрнең эчтәлеге киләчәктә Идел-Урал төрки-татар мөселманнарының милли хәрәкәтләренең зур әһәмиятен яктыртачак...» – ди [4: 410].

Бүгенге көндә Институтның текстология бүлеге галимнәре тарафыннан әлеге көндәлек дәфтәрләрен өйрәнү һәм басмага әзерләү эшләре алып барыла. 1 нче китабы әзер. Әлеге материаллар Г. Исхакый мирасын тагын да баетыр, әдипнең мөһаҗирлек чорын өйрәнүгә яңа этәргеч бирер дигән өметтә калабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимҗанова Э.М. Гаяз Исхакыйның 1917 елгы иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге һәм «Ил» газетасы // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост: Ф.Х. Миннулина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 118–121.

2. Гарипова Л.Ш., Ханнанова Г.М. Гаяз Исхакый Япония турында (1919 елгы көндәлек хатирәләре буенча) // Гасырлар авазы – 2018. – № 3. – Б. 102–112.

3. Исхаков М.Г. Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: публицистика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – Б. 415.

4. Исхаков М.Г. Әсәрләр: 15 томда. 14 т.: хатлар һәм автобиографик язмалар [томны төз., текст. һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф. Фәйзуллина]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013.

5. Фәйзуллина Ф.Г. Гаяз Исхакый хатларында яктыртылган кайбер әдәби проблемалар // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост: Ф.Х. Миннулина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 377–380.

6. Хөснетдинова Г.А. «Совет илләрендә ниләр бар?» («Яңа милли юл» журналы материаллары нигезендә) // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост: Ф.Х. Миннулина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 412–415.

УДК 821.512.145.2

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ТВОРЧЕСТВО ГАЯЗА ИСХАКИ В ОЦЕНКЕ ТАТАРСКИХ ЛИТЕРАТУРОВЕДОВ

Ф.Г. Галимуллин

Казанский федеральный университет (Казань)

В статье анализируются научные и научно-критические публикации современных литературоведов, благодаря которым было возвращено литературного и социокультурное наследие выдающегося татарского общественного деятеля и писателя – Гаяза Исхаки. В статье особое внимание уделяется исследованиям профессора И.З. Нуруллина, академика АН РТ М.Г. Усманова – первых исследователей творчества писателя, а также рассматриваются публикации литературоведов XXI века.

Ключевые слова: Гаяз Исхаки, Ибрагим Нуруллин, Миркасим Усманов, литературоведение, современная оценка, традиции.

The article analyzes publications in the press of Tatar literary critics dedicated to the work of Gayaz Iskhaky. Particular attention is paid to the studies of Professor I.Z. Nurullin and Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan M.G. Usmanov. Due to their studies the legacy of the outstanding public figure and writer Gayaz Iskhaky was returned to the cultural context of Russia. The article also presents an analytical review of the other modern Tatar literary critics' publications dedicated to Gayaz Iskhaky.

Key words: Gayaz Iskhaky, Ibragim Nurullin, Mirkasim Usmanov, literary criticism, contemporary assessment, traditions.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ЭШЧӘНЛЕГЕ ҺӘМ ИҖАТЫ ӘДӘБИЯТ ГАЛИМНӘРЕ БӘЯЛӘВЕНДӘ

Ф.Г. Галимуллин

Казан федераль университеты (Казан)

XX йөз башы татар иҗтимагый фикере формалашуда күренекле әдибебез һәм сәяси эшлеклебез Гаяз Исхакыйның хезмәтләре әһәмиятле урын алып тора. Шул исәптән 1905–1917 еллар арасындагы нибары унике ел эчендә иҗтимагый аңның әһәмиятле өлешен тәшкил итүче сүз сәнгатебезнең тармакланып үсеп китүенә дә аның тәэсире зур булды. Бу җәһәттән әлеге алгарышларга аның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» (1902) әсәренең ролен аеруча билгеләп үтү зарур. Ник дигәндә, бу мәсьәләләрдә әлеге әсәр ясаган көчле тәэсирне башка бер генә хезмәтнең йогынтысы белән дә чагыштырып булмыйдыр. Сүз дә юк, 1905 елның 17 октябрендә халык күтәрелешләре нәтиҗәсендә мәгълүм Манифест барлыкка килмәсә, мондый фикер алгарышына ирешү өчен, дәвамлырак вакыт кирәк булыр иде. Г. Тукай, М. Гафури, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, С. Максуди, Ш. Камал, Дәрдемәнд, С. Рәмиев, Г. Коләхмәтов һәм башка каләм әһелләребезнең әдәбиятыбызда төрле жанрларда берсеннән-берсе иң мөһим мәүзугларга иҗат ителгән әсәрләре гомуми үсешне барлыкка китерде. Татарлар тупланып яшәгән барлык төбәкләрдә дә зур җанлылык, күтәренке рух барлыкка килде. Туган телебездә матбугат барлыкка китерүгә, татарча спектакльләр куюга мөмкинлек алган милләттәшләребезнең кыска гына вакыт аралыгында ирешкән казанышлары шактый сизелерлек булды.

Г. Исхакый бу әсәрендә халкыбызның иҗтимагый-сәяси, дөньяви белем белән коралланууда, мәдәни үсештә артта калуының сәбәпләрен бәйнә-бәйнә тәфтишләп ача. Алар, аның карашынча, түбәндәгеләргә кайтып кала:

Беренчесе: Дин әһелләребезнең алдынгы карашларны якламавы. «Халкыбызның иң курка торган нәрсәләре, – ди ул, – укыган кешедә диннең бетүедер. Хәзер бер эш булдымы, укыган кешеләрдә миллиянең (милли әхлакның) югалуын һәм диннең зәгыйфьләнүен сөйләргә тотыналар. Бу, минемчә, безнең исламиятне белмәвебез». Ул турыдан-туры мәктәп-мәдрәсәләрдә укытыла торган гыйлемнәрнең дөньяви ихтыяҗларга яраксыз булуын күрсәтә. Ул заманда, мондый нәтиҗә чыгару өчен, бик кыю булырга кирәк иде.

Икенчесе: Халык мәнфәгатьләрен кайгырту сәләте булган кешеләрнең, бик фәкыйрь сыйныфтан чыгып, милләткә хезмәт итәр урында, бар көчен тамагын туйдыру, үзенең эш урынын саклар өчен сарыф итәргә мәҗбүр булуы.

Өченчесе: Бик надан булуыбызны танымавыбыз, фәннәрнең мәктәп-мәдрәсәләребездә урын алмавы.

Дүртенчесе: Кылган эшләребезнең нигезле, эзлекле булмавы, башланган гамәлләребезне ахырына кадәр җиткерә алмавыбыз һәм башкалар.

Үзеннән-үзе аңлашылганча, халкыбызның бу мәсьәләләрдә артта калуының сәбәпләре болар белән генә чикләнмәве XX гасыр башындагы вәзгыятне азмы-күпме белгән кеше өчен болай да ачык. Мондый хезмәтне язарга алынган Г. Исхакыйның да аларны белмәве мөмкин түгел. Бу чорны шактый колачлап өйрәнгән әдәбият галиме Ибраһим Нуруллин болай дигән иде:

– Повестьны укыганда, укучы күп нокталар белән билгеләнгән урыннарны еш очратыр. Болар цензор сызып ташлаган кисәкләрне аңлата. Моның шулай икәнен без тагын Гаязның русча язылган автобиографиясеннән беләбез. Ул анда цензорның әсәрдән күп урыннарны чыгарып ташлавы, моңа җен ачулары чыкканы, авырып, түшәктә яткан чагында, хәтта, Петербургка барып, мәгълүм Смирновны (цензорны. – *Ф.Г.*) үтерү уе белән янганлыгын яза.

Соң нинди урыннарны сызып ташлаган цензура? Чамаларга мөмкин. Укучы күрер: шул сәбәпләр арасында милли-колониаль изү, шуның бер күренеше булган христианлаштыру, ассимиляцияләү кебек сәбәпләр юк. Г. Исхакыйның бу мәсьәләне күтәрмәве мөмкин түгел. Менә ни өчен без кыскартылган урыннар, һәрхәлдә, аларның күпчелеге, һичшиксез, самодержавиенең милли-колониаль политикасы белән тегеләйме-болаймы бәйле дип әйтә алабыз» [5: 87–88].

Бу фикерләрне укып, без Ибраһим Зиннәт улының никадәр дөрес фаразлавына сокланабыз. Болай әйтү өчен, сүз дә юк, халкыбызның шундый язмышка дучар булуының нигезләрен һәм, әлбәттә инде, Гаяз Исхакыйны шәхес һәм фикер иясе буларак бик яхшы белергә кирәклеге аңлашылып тора. И. Нуруллин нәкъ шундый галим иде.

Билгеле булганча, Ибраһим Зиннәт улы – егерменче йөз башы әдәби хәрәкәтен аркылысын-буйга өйрәнгән, бу чор сүз сәнгатебезнең үсеш нигезләрен белеп яктырткан монографияләр авторы. Шуңа карамастан ул рәсми булмаган аралашуларда үзенең бу хезмәтләреннән канәгать булмавы турында да әйткәли иде. Аның XX йөз башы татар әдәбиятына кагылышлы лекцияләр курсы ике кисәк булып 1962 һәм 1964 елларда басылды. Ә «XX йөз башы татар әдәбияты» монографиясе укучылар кулына 1982 елда килеп керде. Дөресендә бу елларда әле Г. Исхакыйга дошман итеп карау гадәти хәл иде.

Бу хакта әдибебез Әмирхан ага Еники әнә ничек бәян итә. Ничектер көтмәгәндә бер төркем язучыларны Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре Ф.Ә. Табеев янына чакыралар. Табын яңарта-яңарта озак кына чәй өстәле янында сөйләшеп утыралар. «Хәтта бик хәтәр Гаяз Исхакый мәсьәләсен дә телгә алдык. Аны Нәкый абзый кузгатты (Гаяздан башка әдәбият тарихыбыз тулы түгел, ул кешенең яхшы эшләрен начар эшләреннән аерып карарга вакыттыр инде дигәнрәк мәгънәдә әйткән иде). Ләкин Табеев Исхакый турындагы сөйләшүне катгый рәвештә кире какты)» [4: 218].

Димәк, ул вакыттагы тикшеренүләрдә XX йөз башы әдәби хәрәкәте һәм тарихы турында әлеге классик әдибебез һәм халкыбызның бәхете өчен көрәшкә бөтен барлыгын багышлаган хөрмәтле шәхесебезне искә алмыйча гына язарга ярый иде. Хәзерге вакытта без – бу чорда Г. Исхакыйның никадәр киң колачлы эшчәнлеге турында шактый ук мәгълүматлы буыннар – узган гасырның беренче-икенче дистәләрендәге әдәби һәм иҗтимагый-сәяси мохитне тасвирлауны «Инкыйраз» авторы эшчәнлегеннән башка

күз алдына да китерә алмыйбыз. Егерменче гасырның алтмышынчы-сиксәненче еллары шартларында беренче-икенче инкыйлаблар арасындагы вәзгыятне төбенә төшеп тикшерергә алынган И. Нуруллин моның шулай икәнлеген һичсүзсез күрә. Шуңа да Г. Исхакый эшчәнлеген яктыртудан башка үз язганнарының һич тә тулы була алмавына күңеле әрни. А. Гыйләҗев әйткәнчә, «Маркс-Ленинга таянган тар иман белән генә Гаяз Исхакыйның иҗат тирәнлеген, рухи байлыгын беркем дә ачып бетерә алмый» [3: 72]. Тормыш барышы И. Нуруллинга да бу хакыйкатьне төшендерә бара. Менә ни өчен, Г. Исхакый турында авыз ачып сүз әйтергә беренче мөмкинлек булу белән, Ибраһим Зиннәт улы әлеге бөек шәхесебезнең мирасын, аның ул заманнардагы эшләрен, шул гамәлләренең кылынуына сәбәп булган мохитне максатчан өйрәнә башлый. Бер генә аягы сәламәт булуына карамастан, галим Г. Исхакыйның соңгы дистә елларында гомер иткән һәм каләм тибрәткән Төркия иленә чыгып китә, әдәбият өчен бик күп яңалыклар һәм мәгълүматлар алып кайта. Әдипнең совет хакимияте юкка чыгуының беренче елында ук нәшер ителгән «Зиндан» дип исемләнгән сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре тупланган китапка язган кереш мәкаләсе бу басмада очраклы гына урын алмады.

Сүз дә юк, И. Нуруллин үзе туып-үскән, сугышта кан койган, җиде дистә ел яшәгән һәм хезмәт куйган илнең ул вакыттагы идеологиясендә тәрбияләнгән, максаты кешелекле булып тоелган, әмма чынлыкта шактый томанлы, рәшәле булып чыккан рәсми карашларны үзенә сеңдереп барган, шулар бөтенесе аның хезмәтләрендә дә чагыла килгән. Әмма ихласлылыгы, хакыйкатькә тугрылыгы аңа ул чор догмаларына тәнкыйть белән карарга да комачауламаган. Боларны аеруча Г. Исхакыйга мөнәсәбәтле хезмәтләрендә күрми мөмкин түгел. Димәк, күпләргә хас булганча, сиксәненче елларның икенче яртысында И. Нуруллинны да карашлар үзгәреше һәм үсеше юнәлешендә күрә тордык. Мондый фикер чолганышында күренекле язучы А. Гыйләҗевнең 1993 елда «Йәгез, бер дога!» роман-хатирәсендә әйткән менә бу сүзләре бик үк гадел бәя булып яңгырый: «Соңгы елларда ул Гаяз Исхакый иҗатын татар дөньясына җиткерүдә бик күп көч куйды. Мактау һәм дан аңа!» [3: 72]. Чыннан да, И. Нуруллинның «Зиндан» җыентыгына язган кереш сүзе татар мәнфәгатьләре өчен гомерен багышлаган Г. Исхакыйның төрле яклап алып барган эшчәнлеген гасыр азагындагы буыннарга җиткерүдә гаять әһәмиятле булды. Без үзебез шаһит, исеме яңа заманга кайта башлагач, күпләр безгә – ягъни әдәбиятка, фәнгә, матбугатка мөнәсәбәтле кешеләргә сорау бирәләр иде.

– Кем соң ул Гаяз Исхакый?

– Аның халыкка иткән хезмәтләре ниләрдән гыйбарәт?

– Нигә аның турында бүгенгә кадәр бер дә искә алынмады?

Әлеге кереш мәкаләдә боларның барысы турында да дәлилле итеп сүз алып бара. «Г. Исхакый, – ди И. Нуруллин, – Советлар Союзында урнашкан иҗтимагый строй белән дә, милли мәсьәләнең хәл ителү рәвеше белән дә килешә алмады. «Идел-Урал» байрагы астында бара торган бәйсезлек хәрәкәте лидеры буларак, Г. Исхакый гаять актив һәм күпкырлы эшчәнлек күрсәтте». Килешергә кирәк, болай итеп Маркс-Ленинга таянган кеше яза алмый. Моның өчен татар халкының үткәндәге һәм бүгенге көндәге хәл-әхвәленә чын булганынча караган, Г. Исхакый алып барган көрәшнең асылын тирән төшенгән һәм яклаган каләм әһеле генә әйтә ала.

А. Гыйләҗев хаклы: Г. Исхакый кебек гаять киң колачлы һәм халыкара киңлекләрдә хәрәкәт иткән шәхеснең яшәү мәгънәсен һәм иҗатын намуслы өйрәнү һәм гадел бәяләү пролетариат идеологиясеннән бөтенләй аерылган затлар өчен җиңелрәк биреләчәге бәхәс уятмый. Юк-юкта идеологиядәге мондый иске йөк ничек тә булса чабудан тартмый калмыйдыр. Менә шуңа да, фикерен дәвам иттереп, ул әйтә: «Г. Исхакый иҗатының тирәнге катламнары яңа заман кешеләрен, яңа татарларның милли фикерләвен, олпат ирләрнең җитди йомгакларын көтә» [3: 72].

Менә шундый олпат ирләрнең берсе билгеле тарихчы галимебез Миркасыйм Госманов иде. Ул Г. Исхакыйның беренче булып басылган, һәм, әйтергә кыюлык итәбез, төп әсәре «Инкыйраз»ны тулы килеш бүгенге укучыга кайтаруда, шуның белән егерменче йөз башы даһиеның татарлар язмышына карата булган карашларын бөтен

килеш җиткерүгә ярдәм итәрлек зур егетлек эшләде – хезмәтнең цензор тарафыннан кискәләнгән урыннарын кире кайтаруга, торгызуга иреште. М. Госманов та: «Ике йөз елдан соң инкыйраз» – ул безнең өчен сүзнең чын мәгънәсендәге бөек әсәре. XX гасыр башы татар әдәбиятының эчтәлегенә төп юнәлешләрне, рухына иман эзлеклелеген биргән һәм бөтен пафосы белән уяну чоры сүз сәнгатебезнең лейтмотивын – төп аһәңен тәшкил иткән уникаль әсәр ул. Аның дөньяга чыкканнан соң 70 ел үткәч кенә табылган һәм 85–90 ел узгач укылу, өйрәнелү мөмкинлегенә ирешә алган сәхифәләре дә гыйбрәтле. Безнең узганыбызны үзенчә гәүдәләндерә торган гомум милли аңыбыз, йолкышланган тарихи белемебез, халык сыйфатында танылу дәрәҗәбез кебек үк, алар да имгәтелгән хәлдә өлешләп кенә сакланып калган икән» [2: 152]. Мондагы карашларны, үзе әйткәнчә, «бөтен килеш җиткерүдә» нәкъ менә М. Госманов бик зур эш башарды. Җитмешенче еллар урталарында ул Ленинград архивларының берсендә очраклы рәвештә генә 150 номеры сугылган «эш»кә юлыга. Ул, «өйрәнелеп җитмәгән эш» буларак, кеше кулына бирелми икән. Күренекле иран белгече Е. Бертельсның улы Дмитрий шунда эшли икән. Ул совет чорының хәтәр елларында ирегеннән дә мәхрүм ителгән булган. Менә шул зыялыдан М. Госманов әлеге «эш»не берәр сәгатькә генә булса да карарга бирүен үтенә. Д. Бертельс ана бирүен бирә, әмма бер сәгатьтән аны алып та китә. Аның каравы М. Госманов әлеге «эш»нең Г. Исхакыйга кагылышлы икәнен белеп кала. 1990 елда «Инкыйраз» матбугатта басылып чыккач, бу әсәр белән ныклап шөгыльләнү мөмкинлеге барлыкка килүен күрә һәм әлеге архивка яңадан бара. Ул инде туп-туры 50 нче фондтан 150 нче «эш»не сорап ала. Анда да аны кулга бирергә бик атлыгып тормыйлар. Бик үтенгәч, күңелләренә рәхимлек иңми калмый. Җентекләп тикшереп карагач, бу кәгазьләрнең цензор Смирнов тарафыннан «Инкыйраз»дан кысартылган текстлар икәнен аңлый. Берничә көн дәвамында шушы өзекләрне күчереп ала. Бу очракта аңа, Кытайдагы Өремче-Гөлҗа якларында яшәгәндә, укуны гарәп графикасында башлавы, әлеге язуның аңа балачактан таныш булуы нык ярдәм итә. Шушы табышын ул «Казан утлары»ның инде без алдарак күрсәткән 1995 елдагы 10 нчы санында бастырып чыгара.

Кемдер М. Госманов юлыккан бу табышны очраклылык дип уйларга мөмкин. Ләкин очраклылык кайбер вакытта эзлеклелекнең бер мөһим буыны булып та чыга икән. Әйтик, бер караганда, И. Ньютон башына алма көтмәгәндә, очраклы рәвештә килеп төшә. Алма кешелек тарихында бик күпләрнең башына төшкәндер. Әмма аларның берсенә дә бу хәл галәм тартылышы канунын ачарга этәргеч бирмәгән. Бу ачыш ясалыр өчен, алманың нәкъ менә атаклы физика галиме башына туры килүе кирәк булган. М. Госманов белән дә шулай. Халкыбызның тарихи үткәнен җелегенә төшеп белгән, милләт язмышы өчен борчылып яшәгән зат үзенә якын идеаллар өчен гомерен багышлаган Гаяз Исхакыйга кагылышлы әлеге «эш»кә битараф кала аламы соң? Исән булса, Г. Исхакый аңа нинди генә рәхмәтләр әйтмәс иде икән? Аның урынына без, исәннәр, М. Госмановка үзебезнең арабызда вакытта күңелен кинәндерерлек җылы сүзләребезне ирештерә алдык.

Әгәр Г. Ибраһимов исемендәге институт галимнәре Лена Гайнанова, Флүн Мусин, КФУ профессорлары Резидә Ганиева, Хатыйп Миңнегулов һәм башкаларның хезмәтләрен искә алмасак, бу хактагы сүзебез һич тә тулы булмас иде. Мәсәлән, әле шушы елга чыккач кына да, Л.Р. Гайнанова бик тә мөһим мәсьәләләрне күтәреп матбугатта чыгыш ясады [1: 16]. Г. Исхакыйның исемен һәм мирасын халкыбызга кайтаруга өлеш кертүне һәрберебез изге гамәл итеп карады. Хәзерге вакытта, бүгенге буыннарга әсәрләренең 15 томы да килеп ирешкәч, бу юлдагы эш нәтиҗәләребез күзгә тагын да ныграк күренә башлады. Шулай да әлеге юнәлештәге бурычларыбыз тагын да күбрәк. Бөтен өмет яңа буыннарда инде.

ӘДӘБИЯТ

1. Гайнанова Л. Исхакыйның яңа тәхәллүсләре // Мәдәни җомга. – 2023. – 22 февраль. – Б. 16.
2. Госманов М. Гаяз Исхакый: «Ике йөз елдан соң инкыйраз» һәм патша цензурасы (Иҗатының яңа сәхифәләре ачылу) // Казан утлары. – 1995. –№ 10. – Б. 152–181.
3. Гыйләҗев А. Йөгез, бер дога // Казан утлары. – 1993. – № 10. – Б. 7–99.
4. Еники Ә. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 5 т.
5. Нуруллин И. Кайту // Казан утлары. – 1990. – № 1. – Б. 87–88.

УДК 821.161.1+821.512.145

ТЕМА ВОСПИТАНИЯ И ОБРАЗОВАНИЯ В ПУБЛИЦИСТИКЕ И ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ ГАЯЗА ИСХАКИ И В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ РУССКИХ И ТАТАРСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ XVIII – НАЧАЛА XX ВЕКА

А.Ф. Галимуллина
Казанский федеральный университет (Казань)

В русской литературе эти идеи наиболее активно проповедовались писателями XVIII века, а в татарской литературе – писателями XIX – начала XX века. Единство темы философских, педагогических трактатов, статей и художественных произведений позволяет выявить случаи типологического сходства и расхождений в философском и художественном осмыслении темы становления личности, воспитания и образования русскими и татарскими писателями-просветителями, относящимся к разным литературам, эпохам и литературным направлениям. В данной статье мы рассмотрим публицистические статьи и художественные произведения известного татарского писателя и общественного деятеля Гаяза Исхаки (Махамметгаяза Гилязетдиновича Исхакова, 1878–1954), татарского общественного деятеля, педагога и писателя Ризы Фахретдина (Ризаитдина Фахретдиновича Фахретдинова, 1859–1936) и учебно-дидактические и художественные произведения русского писателя и общественного деятеля XVIII века Михаила Никитича Муравьева (1757–1807) в контексте имплицитного и эксплицитного диалога татарских писателей с традициями русской просветительской литературы.
Ключевые слова: тема воспитания, образования, становления личности, просветительская литература, татарская литература, русская литература, Гаяз Исхаки, Риза Фахретдин, М.Н. Муравьев.

In Russian literature, these ideas were most actively preached by writers of the 18th century, and in Tatar literature – by writers of the 19th – early 20th centuries. The unity of the theme of philosophical, pedagogical treatises, articles and works of art makes it possible to identify cases of typological similarities and discrepancies in the philosophical and artistic understanding of the theme of personality formation, upbringing and education by Russian and Tatar enlightenment writers belonging to different literatures, eras and literary movements. In this article, we will consider journalistic articles and works of art by the famous Tatar writer and public figure Gayaz Iskhaki (Mahammetgayaz Gilyazetdinovich Iskhakov, 1878–1954), Tatar public figure, teacher and writer Riza Fakhretdin (Rizaitdin Fakhretdinovich Fakhretdinov, 1859–1936) and educational and didactic and works of art by the Russian writer and public figure of the 18th century Mikhail Nikitich Muravyov (1757–1807) in the context of the implicit and explicit dialogue of Tatar writers with the traditions of Russian educational literature.
Key words: the theme of upbringing, education, personality development, educational literature, Tatar literature, Russian literature, Gayaz Iskhaki, Riza Fakhretdin, M.N. Muravyov.

В конце XX – начале XXI века в трудах казанских литературоведов наметилась тенденция изучения основных этапов развития русской и татарской литератур и отдельных писателей в широком историко-литературном контексте [1; 7; 13]. Так, татарская литература рассматривается в контексте западноевропейской, восточной и русской литератур. Тема становления личности, воспитания и образования является одной из ведущих в русской и татарской литературах XVIII – начала XX века. Это связано прежде всего с распространением просветительской идеологии в России.

Прежде всего следует отметить, что творческое наследие М.Н. Муравьева, Гаяза Исхаки и Ризы Фахретдина объединяет идея внесловной ценности человека, постановка вопроса о необходимости самосовершенствования, культ чтения, образования и воспитания. В связи с временной отдаленностью и неизвестностью широкому кругу татарских читателей произведений М.Н. Муравьева следует снять вопрос о влиянии русских писателей-просветителей XVIII века на формирование просветительских взглядов татарских писателей конца XIX – начала XX века Гаяза Исхаки и Ризы Фахретдина.

В то же время, следует отметить, что к началу XX века татарские писатели не только обращались к традициям русской реалистической и просветительской литературы, но и в осмыслении новых явлений в татарском обществе начала XX века находили свои пути художественного изображения. Имплицитный и эксплицитный диалог татарских писателей с традициями русской литературы усилился с распространением джадидизма, рассматривающего русскую литературу как часть евразийского самосознания. Одними из значительных татарских общественных деятелей и писателей конца XIX – начала XX века были Гаяз Исхаки и Риза Фахретдинов, в художественном и публицистическом творчестве которых большое внимание отводилось вопросам становления личности, воспитания и образования татарской молодежи.

Гаяз Исхаки получил новое джадидское образование в медресе, изучив наряду с теологией естественные и гуманитарные науки, затем учился в Казанской учительской школе (1898–1902), хорошо владел русским языком, что позволило ему познакомиться с произведениями русской и мировой классики, с трудами русских и зарубежных мыслителей по философии, быть в курсе современных для него общественно-политических публикаций в России. По признанию Г. Исхаки, его любимыми русскими писателями были Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Л.Н. Толстой, Ги де Мопассан, Кнут Гамсун, Оскар Уайльд и другие. В то же время Гаяз Исхаки оставался истинным патриотом своего народа, активно пропагандируя идею национального прогресса, искренне беспокоясь о судьбе татарского народа. В повести «Инкыйраз спустя 200 лет» (1898) Гаяз Исхаки выступил с беспощадной критикой татарского общества, предостерегая своих соплеменников от бездействия. В то же время в повестях, рассказах, романах и пьесах, написанных в этот же период своего творчества, он ведет поиски положительных примеров, достойных для подражания. В этой связи писатель уделял большое внимание в художественных произведениях вопросам становления личности, воспитания и образования татарской молодежи. Наиболее обстоятельно тема становления личности татарской молодежи представлена в романе «Нищенка» (1908) Гаяза Исхаки на примере судеб Сагадат, Габдуллы и Мансура. В центре романа судьба татарской девушки, которая, пройдя через самые страшные испытания – через нищету, насилие, публичный дом, сохранила свою нравственную чистоту, нашла в себе силы, чтобы простить Габдуллу, ставшего причиной всех ее несчастий. Сагадат стремится к знаниям, она изучает татарский и русский языки, много читает, экстерном сдает экзамены за 4 года обучения в гимназии, любит театр, интересуется общественной жизнью (сходила с Мансуром на реферат (т.е., на лекцию). Гаяз Исхаки изобразил просвещенную татарскую девушку Сагадат в романе в соответствии со своими общественно-политическими взглядами, которые были им высказаны в выступлениях и печати начала XX века.

Будучи религиозным (мусульманским) деятелем, Р. Фахретдинов, несмотря на запреты отца, выучил русский язык, чтобы иметь объективные знания о мире. Более того, в необходимом объёме русскому языку обучил своих детей, об этом он подробно пишет в «Автобиографии» [12: 95].

Р. Фахретдинов в 1869–1889 гг. учился и преподавал в медресе. Он считал педагогику одной из главнейших наук, коль скоро «она изучает методы обучения и воспитания учащихся» [12: 100]. Вместо схоластического механического заучивания наизусть больших текстов ему импонировало более сознательное их восприятие: «Изученное на одном уроке заставлял учеников пересказывать на следующем и разъяснять смысл прочитанного. Скоро выяснилось, что это очень полезное правило» [12: 100]. В результате ученики Р. Фахретдинова легко сдавали экзамены в Духовном управлении мусульман. Высоко оценивая роль учителя в образовании, Р. Фахретдинов между тем призывает постоянно пополнять свои знания путём самообразования.: «Я активно занялся изучением таких предметов, как история, география, мусульманское право, тафсир, хадис. Всё это изучал я с большим желанием, самостоятельно, у себя дома, за своим столом» [12: 106–107]. В книге, посвящённой девятому разделу из нравственного учения ислама, Р. Фахретдинов формулирует 13 правил-требований к учителю-наставнику в медресе. Самые важные среди них: 1) высокая нравственность и духовность, сила собственного примера в обучении, неразрывно связанного с воспитанием;

2) эрудиция, глубокие знания предмета преподавания; 3) милосердие, умение расположить к себе; 4) педантичность, проводить занятия строго в одно и то же специально выделенное время [11: 144].

Немаловажно то, что он призывает уважать личность учеников, быть строгим, но справедливым к их поступкам. Учитель должен совершенствовать свои умения, то есть овладевать методикой преподавания предметов, говоря современным языком. Он должен передавать не только знания, но и развивать нравственные и умственные качества учеников, прививать любовь к Богу, умение общаться, взаимодействуя с окружающими. Наконец, обращает внимание Р. Фахретдинов и на речевое мастерство. По его мнению, учитель-наставник должен сам хорошо владеть устной и письменной речью, обладать красивым почерком, вести записи, чтобы потом при случае воспользоваться ими [11: 144].

Ризаэтдин Фахретдин в конце XIX – в начале XX века опубликовал этико-дидактические книги: «Гыйльме әхләк» («Әхләк гыйлеме», «Научная этика») (1898 г.), «Адабе тәгълим» («Академия познания») (1908 г.), «Гаилә» («Семья»), (1902), «Тәрбияле ана» («Воспитанная мать») (1905), «Тәрбияле хатын» («Воспитанная женщина») (1910 г.), в которых изложил свой взгляд на воспитание детей, на взаимоотношения в семье. Важнейшее место в наследии Риза Фахретдинова занимает многотомная историко-биобиблиографическая книга «Асар» («Асар»), посвященная жизни и творчеству ученых, деятелей культуры и просвещения народов Востока, над которой он работал в течение нескольких десятилетий.

Большую роль в воспитании и благополучии семьи просветитель отводил женщине, поэтому уделял этому вопросу особое внимание. В своих нравственно-дидактических книгах о воспитании: «Гаилә» («Семья»), (1902), «Тәрбияле ана» («Воспитанная мать») (1905), «Тәрбияле хатын» («Воспитанная женщина») (1910 г.) он предъявляет высокие требования воспитанию девочки, будущей жены и матери.

Яркий и самобытный представитель русского Просвещения М.Н. Муравьев активно разрабатывал идеи воспитания и образования в учебно-педагогических трудах, письмах и художественных произведениях различных жанров (поэзия, проза, драматургия). В период правления Александра I он был назначен товарищем министра народного просвещения (1802) и попечителем Московского университета (1803), подготовил первый устав Университета, в котором были провозглашены ведущие принципы университетской автономии: содружество преподавания, обучения и научного исследования. Он приглашает в университет ведущих европейских профессоров, добивается увеличения количества командировок для выпускников университета, вводит в практику преподавания в университете публичные лекции профессоров, а также добивается перевода на русский язык учебников по всем специальностям и создание своих учебников университетскими профессорами. Все это существенно повлияло на качество обучения в Московском университете, создав модель российского университетского образования, традиции, которого сохраняются до наших дней.

Учебно-педагогические сочинения М.Н. Муравьев адресовал венценосным ученикам – внукам Екатерины II, великим князьям Александру и Константину, которым он в 1785 году начал преподавать русский язык, историю и нравственную философию. В учебно-педагогических сочинениях: «Тетрадь для сочинений», «Разговоры мертвых», «Опыты истории», «Эпохи Российской империи», «Письма молодому человеку о предметах, касающихся истории и описания России», а также в художественных произведениях таких, как драматическая сказочка «Доброе дитя», художественная проза дидактического содержания «Эмилевы письма», «Обитатель предместья», «Дщице для записывания» М.Н. Муравьев излагал мысли об образовании и воспитании, о межличностных взаимоотношениях в семье и обществе, которые вышли далеко за пределы своего узко учебного значения.

Среди основных педагогических идей М.Н. Муравьева можно назвать «культ добродетели» (или «чувство добродетели» (А.Н. Пашкуров)), а также глубокое убеждение писателя-философа в облагораживающем воздействии красоты на формирование личности человека («нравственное воздействие красоты» (Н.Д. Кочеткова)).

В «Эмилевых письмах» М.Н. Муравьева воплощается просветительский идеал гражданина на службе Отечества, наделенного чувствительным сердцем.

Типологическое сходство взглядов М.Н. Муравьева, Гаяза Исхаки и Ризы Фахретдинова проявляется и в стремлении усовершенствовать преподавание в учебных заведениях. Эти писатели-мыслителя внесли существенный вклад в развитие образовательной системы своих народов.

Прежде всего Гаяз Исхаки был убежден в необходимости просвещения татарской молодежи, особое внимание и акцент делал на обучении татарских девушек. В конце XIX – начале XX веков необходимо было вести систематическую разъяснительную деятельность, чтобы татарские женщины заняли в обществе достойное положение: имели возможность получать образование наравне с мужчинами, были уравнены в правах в семье. Об этом мы можем судить по публицистике Гаяза Исхаки. Так, например. В статье «Хатын-кыз мәсьәләсе» («Женский вопрос», 1914) [6: 233–235] и «Хатын-кыз бурычы» («Долг женщины», 2014) [5: 269–270], вызвавших после публикации их в газете «Ил» большой резонанс, он непосредственно обращается к татарским женщинам с призывом более активно принимать участие в общественной жизни, в борьбе за язык и культуру татарского народа: *«Исторически веками находившейся взаперти татарской женщине, наверное, трудно сразу встать во главе дела...»* (Здесь и далее подстрочный перевод наш. – *А.Г.*) [5: 270]. В то же время писателя удивляет, что некоторые татарские женщины, в своих публикациях, борясь за свои права, всех мужчин обвиняют в угнетении женщин: *«Самым первым этот вопрос самый старый «изверг» – «Тәрҗеман» бабай начал. Затем к этому делу* (примечание А.Г. – под словом «дело» Гаяз Исхаки имеет ввиду «женский вопрос») *присоединился «изверг» под именем Риза казый, придав ему религиозную оценку* (примечание А.Г. – Риза Фахретдинов). *За ними я тоже, «изверг», выйдя на майдан (площадь) поднял этот вопрос. К нам присоединились еще такие «изверги», как Тукай, Сагит, Фатих»* [6: 235]. В полемически острой форме Гаяз Исхаки призывает объединить усилия мужчин и женщин в борьбе за установление в татарской общественной и семейной жизни новых взаимоотношений.

Гаяз Исхаки называет и поприще, где просвещенная татарская женщина – учительница может принести наибольшую пользу. В статье «Мөгаллим вә мөгаллимәләремезнең бу көнге вазифалары нәрсә?» («В чем обязанности учителей и учительниц», 1914) [4: 231–233], посвященной I Всероссийскому учительскому съезду (Петербург, 23 декабря 1913 г.) Гаяз Исхаки делает акцент на роли учительниц в сохранении национальных традиций, языка и культуры татарского народа: *«Ребенок на протяжении 3–4 лет обучения в школе пусть окончательно усовершенствует свой язык. Более того, пусть этим не ограничится, девочки так должны овладеть языком, чтобы потом, полученные в детстве знания передать своим детям»* [4: 232]. Показательно, что Гаяз Исхаки признает за девочками большую по сравнению с мальчиками восприимчивость учебных знаний, способности к обучению: *«Учитывая, что у девочек сильна познавательная способность, то, что они все легче воспринмают, нет никаких сомнений в большой роли учительниц. Девочки готовы перенимать у учительниц их слова, манеру поведения, походку. И перенимают. Слово учительницы на чистом языке проникнет в сознание учеников»* [4: 232]. В то же время писатель-просветитель считает, что в женщине самой природой заложена способность к обучению детей, что существенно повышает эффективность обучения: *«Кроме того, учительница, будучи женщиной, по своей природе обладает во многом првосходящей способностью любить и воспитывать детей, чем мужчина-педагог. Учитель во многих случаях будучи хорошим преподавателем, оказывается плохим воспитателем. У учительниц этого недостатка, можно сказать, нет.*

Как учительница пробуждает у детей нежные чувства, так и обладая красивым голосом, учительница у детей повышает лювовь к музыке. Поэтому в формировании национального духа роль учительниц, наверное, выше, чем роль учителей» [4: 232]. По мнению Гаяза Исхаки, именно татарская женщина издреле призвана сохранять лучшие традиции языка и культуры татарского народа, ибо мужчины по роду своей

деятельности путешествуя, общаясь с представителями других культур и традиций, утрачивают традиции своего народа.

Педагогические идеи, высказанные Гаязом Исхаки, во многих случаях звучат актуально для современного учителя: о содержании и форме обучения и воспитания татарской молодежи, вопросы сочетания татарских литературно-культурных традиций и овладения богатствами общероссийской и мировой науки, культуры и литературы: *«В наши дни школьные учителя, воспитатели ломают головы над проблемами: какой должна быть школьная программа, вернее, духовная проблема (рухи) школы. Наши джадидские школы какие они, чьи они, какое они дают воспитание детям, какие чувства возбуждают? Пришло время ставить и решать эти проблемы...»* [4: 231].

Писатель-просветитель чрезвычайно большое внимание уделял вопросам содержания образования, видя в воспитании и образовании один из важнейших путей для сохранения национальной идетичности: *«Однако поскольку на сегодняшний день самая главная проблема состоит в том, чтобы дать детям одинаковое воспитание, в национальном духе, наш пристальный взгляд обращен на школу. Долг современной школы воспитать будущее поколение сознательными, образованными татарами. Этому должны служить язык образования, воспитание, каждая песня и каждая мелодия… (...) Поэтому учительницы, учителя, кем бы они ни были, на занятиях должны говорить в соответствии с казанским произношением и казанскими (Шивәясе) образованием. Если мы сможем это воплотить в жизнь, то наша национальная культурная основа будет основательно усвоена. Наша национальная культура не будет подвержена ни ветрам, ни ураганам (...). Долг учителей и учительниц в этом и заключается! Самая высокая миссия их дела в этом!»* [4: 232].

Темы воспитания и образования, идеи внесословной ценности человека, женской эмансипации актуальны для татарской литературы и философско-общественной мысли конца XIX – начала XX века, в этот период татарские писатели испытали влияние просветительских идей и национально-освободительного движения. Г. Исхаки не был одинок в этом.

В целом, татарская литература переходного от средневекового к типу культуры Нового времени развивается в русле просветительского реализма, критического реализма и даже испытывает влияние модернизма, некоторые черты татарской литературы типологически сходны с русским и западноевропейским классицизмом и сентиментализмом. Писатели-просветители горячо отстаивали идеи Просвещения, ратуя за европеизацию татарского общества и выступая против косности и застоя в национальной жизни татар. Эстетическим идеалом просветительского реализма становится образ деятельного, мыслящего, совершенного человека. Это нашло отражение и в смене жанров татарской литературы: жанры дидактической поэзии и религиозной поэмы во второй половине XIX – начале XX века заменили жанры просветительской литературы: рассказы, повести, романы, драмы, комедии.

Итак, М.Н. Муравьев и Гаяз Исхаки, Р. Фахретдинов как и другие русские и татарские писатели-просветители пропагандировали идеи образования и воспитания, женской эмансипации, выступали за внесословную ценность человека. Однако, если М.Н. Муравьев, один из родоначальников сентиментализма в России, предтеча предромантизма, мыслит исходя из идей государственности, опираясь на опыт воспитания царской семьи, то Гаяз Исхаки и Риза Фахретдинов – на уровне духовно-нравственного воспитания татарского народа, взаимоотношений внутри национальной семьи. К сожалению, публицистическое, педагогическое и художественное наследие этих писателей до сих пор остается неизвестным широкому кругу читателей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Габидуллина Ф.И. Гаяз Исхаки – романист (проблематика и художественное воплощение): автореф. ... канд. филол. наук. – Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2004. – 24 с.

2. Исхаки Г. Г. Исхакыйның Татар әдәбияты турындагы доклады // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Т. 6. – С. 190–203.

3. Исхаки Г. Нищенка // Исхаки Г. Нищенка. Мулла Бабай: перевод А.К. Бадюгиной. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. – С. 10–172.

4. Исхакый Г. Мөгаллим вә мөгаллимәләремезнең бу көнге вазифалары нәрсә? // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Т. 6. – С. 231–233.
5. Исхакый Г. Хатын-кыз бурычы // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Т. 6. – С. 269–270.
6. Исхакый Г. Хатын-кыз мәсьәләсе // Исхакый Г. Әсәрләр: 15 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Т. 6. – С. 233–235.
7. Каримова А.А. Идейно-эстетическая эволюция проблемы феминизма в творчестве Гаяза Исхаки: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань: КГУ, 2000. – 27 с.
8. Кочеткова Н.Д. Литература русского сентиментализма. – СПб.: Наука, 1994. – 281 с.
9. Муравьев М.Н. Сочинения. – Т. 1. Издание Александра Смирдина. – СПб.: Типография императорской Академии наук, 1847. – 438 с.
10. Муравьев М.Н. Эмилевы письма // Муравьев М.Н. Сочинения. – СПб., Т. 1. – 1847. – С. 112–171.
11. Фәхреддин Р. Адабе тәгълим. Укыту кагыйдәләре: гыйлем әхлактан тугызынчы кисәк. – Казан: Академия познания, 2006. – 167 б.
12. Фахретдинов Р. Моя биография // Фәхретдин Р. Фәнни-биографик җыентык. – Казан: Рухият, 1999. – С. 81–110.
13. Хайруллина Д.М. Образ женщины в русской и татарской литературе 1890–1917 годов на примере творчества Г. Исхаки и М. Горького: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань: КГУ, 2005. – 24 с.

УДК 811.512.145

РОЛЬ САТИРЫ В ПУБЛИЦИСТИКЕ ГАЯЗА ИСХАКИ

В.З. Гарифуллин
Казанский федеральный университет (Казань)

В творчестве Гаяза Исхаки переплетаются различные жанры литературы и публицистики. Особое место в его творчестве занимает сатира. Памфлеты и фельетоны Исхаки являются острой реакцией на общественно-политические события, происходящие в стране. Его сатира очень яркая и экспрессивная, богата на выразительные средства языка. В статье анализируются способы создания ассоциации в сатирической публицистике Гаяза Исхаки.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, публицистика, сатира, фельетон, памфлет.

In the work of Gayaz Iskhaki, various genres of literature and journalism are intertwined. Satire occupies a special place in his work. Iskhaki's pamphlets and feuilletons are an acute reaction to the socio-political events taking place in the country. His satire is very bright and expressive, rich in expressive means of language. The article analyzes the ways of creating an association in Gayaz Iskhaki's satirical journalism.
Key words: Gayaz Iskhaki, journalism, satire, feuilleton, pamphlet.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА САТИРА

В.З. Гарифуллин
Казан федераль университеты (Казан)

Гаяз Исхакый татар журналистикасын актив оештыручы гына түгел, ә үткен телле публицист буларак та танылa. Аның журналистик һәм публицистик әсәрләре XX гасыр дәвамында татарларның гына түгел, башка төрки халыкларның да иҗтимагый аңына зур йогынты ясады һәм бүген дә зур әһәмияткә ия булып кала бирә.

Гаяз Исхакый нинди дә булса форма яки жанрга гына ябышып ятмаган. Аның журналистик-публицистик иҗатында зур күләмле аналитик мәкаләләр дә, төрле чаралардан җентекле хисаплар да, очерк һәм рецензияләр дә, ачык хат рәвешендәге хисси язмалар да күпләп очрый. Шулай ук аның сатирик публицистика остасы булуын да беләбез. Татар сатирик журналистикасын тикшерүче Р.М. Галиева Гаяз Исхакыйның матбугатта сатирик жанрлар системасын формалаштыруда һәм үстерүдә үзенә генә хас аерым бер урын алып торуын билгеләп үтә [3: 53].

Исхакыйның памфлетлары һәм фельетоннары илдә булган вакыйгаларга бик тиз арадагы реакция рәвешендә язылган. Бу яктан аның иҗатында «Бикмулла кода»га адресланган хатлар рәвешендәге сатирик материаллар сериясе бигрәк тә зур әһәмияткә ия булып тора. Әлеге язмалар «Таң йолдызы» газетасының 1906 һәм 1907 елгы саннарында дөнья күргән. Бу сериядәге кайбер әсәрләрне фельетон, кайберләрен памфлет

дип атау гадәткә кергән. Моңа гаҗәпләнәсе юк, чөнки алар бик охшаш жанрлар. Тик шулай да, безнең карашка, әлеге язмалар күбрәк памфлетка тартым. Нәкъ менә памфлет жанры җәмгыятьтәге кимчелекләрне, тискәре социаль күренешләрне кискен тәнкыйть итүгә юнәлдерелгән була һәм көчле сарказм, принципиаль бәхәс рухы белән сугарыла [7: 263].

Әлеге памфлетларда җәмгыятьнең төрле вәкилләренең кимчелекләре ассоциация алымы нигезендә кискен тәнкыйть ителә. Танылган памфлет остасы Марк Виленский сатирик текстның образлылыгын һәм тәэсирен көчәйтүнең иң нәтиҗәле чарасы буларак нәкъ менә шул «ассоциатив элемент» категориясен билгели дә инде [2: 5].

«Ассоциация» (ягъни «охшашлык») терминының ике төрле мәгънәсе бар. Беренчедән, ул бердәмлекне, берләшүне, икенчедән, үткән психологик тәҗрибәне актуальләштерүне, предметлар арасында аларның охшаш яклары нигезендә бәйләнешләр урнаштыруны аңлата. Виленский бу категорияне икенче мәгънәдә кулланган.

Чынлап та, әгәр дә без сатирик характердагы текстларга мөрәҗәгать итсәк, аларның күбесе охшашлык нигезендә төзелгәнлегенә инанырбыз. Гаяз Исхакыйның «Гыйззәтле вә хөрмәтле Бикмулла кода!» исемле памфлетлар циклы да шушы алымга таянып иҗат ителгән.

Охшашлык әсәрләрнең формасына ук салынган. Памфлетлар эпистоляр формага төрелеп бирү белән беррәттән турыдан-туры ике кешенең хат алышуы калыбына да салып иҗат ителгән. Беренче хатның башламы моны бик ачык дәлилли:

Сезнең 12 июльдә язган хатыңызны алдым. Үземнең ничек торуымны сорыйсыз. Сезнең берлән кода булсам да, минем дөньям берлән сезнең дөньяңыз арасындагы аерма сезгә минем хәлемне аңларга манигъ булмас микән дип уйлыйм [4: 50].

Памфлетларның азаккы өлеше дә гадәти хат калыбына салынган була:

Гомер газизләреңезне теләп язгучы кодаңыз Биктимер [4: 53].

Күп сөйләлдем, кодакаем, хуш, сау бул. Исәнлектә күрешергә насыйп итсен, дип язгучы кодаң Биктимер [4: 113].

Гаяз Исхакыйның сатирик публицистикасында эпистоляр стильнең актив кулланылуын журналистикабыз тарихын өйрәнгән күренекле галим Розалина Нуруллина болай дәлилләгән иде: «Билгеле булганча, публицистика чынбарлыкны чагылдыра, күз алдында булып үткән вакыйгаларны теркәп, бәяләп, аларның асылын ачып, үзе дөрес дип белгән юлдан укучыны ияртеп алып бару өчен аның акылын һәм күңелен билгеле бер идеяләр белән баетып кабындырып, шул идеяләрне тормышка ашыру өчен хәрәкәткә аякландыра. Шушы максатка ирешү өчен әле яңа гына үзенең тормышы турында уйлана, аны үзгәртү юлына керү ихтыяҗын сизенгән укучыга үз итеп эндәшү газета тарафыннан дөрес сайланган рәвеш дияргә мөмкин» [6: 96–97].

Охшашлык эффекты булдыру өчен хатларда метонимия алымы киң кулланыла. Әйтик, хатның адресаты булган «Бикмулла» исеме астында автор сатираның очлы уклары юнәлтелгән конкрет кешене генә түгел, җәмгыятьнең аерым бер катламын күздә тота. Шулай итеп, әлеге хатлар «ачык хат» рәвешен ала. «Мулла» сүзе монда дин әһеле буларак түгел, ә бик тәкъва кыланып та, милләт үсешенә һәм мәгърифәтенә һәм, гомумән, иҗтимагый-сәяси мәсьәләләргә битараф калган кешеләр синонимы рәвешендә кулланыла. «Таң йолдызы» газетасының 1906 елгы 28 июль санында басылып чыккан «Сезнең 12 июльдә» дип башланган памфлетта Бикмулла образында укучы тирә-юньдәгеләрнең газаплары, кичерешләре белән кызыксынмый торган җәмгыять вәкилләрен җиңел генә танып ала:

Сез һәрвакытта: «Әхмәтҗаннар янган көнне Миңлесафа килгән иде, Гыйззениса суга баткан көнне углымыз Әхмәтсафа туган иде», – дип йөртәсез [4: 51].

Гаяз Исхакый җәмгыятьтә зур үзгәрешләр барган вакытта һәм бу вакыйгаларда һәр кешенең актив катнашуы мөһим булган чорда үз вак-төяк проблемаларына бикләнгән кешеләрне тәнкыйтьли:

Сезнең фатирыңыз яхшы булса, ашарга-эчәргә мул булса, өй җәмәгатеңез авырмаса, сез үзеңезне бик мәсгуд санысыз.

Сезнең үзеңез кебек, тагы үзенең эшләрен уйлаудан башы үтми торган дустыңыз яисә карендәшеңез килсә, сезнең бөтен җәмәгатеңезгә бәйрәм була.

Алга таба автор зур ачыну, әрнү белән бу битарафлыкның нинди сәяси нәтиҗәләргә китерүен аңлатып бирә:

Сез выбор вакытларында, әллә нинди Акчура угылларына ияреп, әллә нинди бичуралар артыннан йөреп, «Мәшругаи Гавамия» партиясе дип, авызыңны бик тутырып әйтеп йөрсәңез дә, ул «Мәшругаи гавамия» партиясе ат микән, сыер микән, әллә бербер төрле ашамак-эчмәк әйбере микән, дип сорасалар, сез бөтен сөалгә «әйе» дип җавап бирер идеңез. Халыклары тормышыннан бернәрсә белмәгән кебек, сезнең хәзерге сәяси вакыйгалардан да хәбәреңез-ниеңез юктыр. Сез хәзерге вакыйгаларның әһәмиятле икәнлеген, хәзер дә бөтен куәт вә көч берлән халыкның дошманы бюрократияне бетерергә кирәк икәнлеген белмисез [4: 52].

Хатларны Гаяз Исхакый «Биктимер» исеме белән, автор битлеге киеп иҗат итә. Бу шулай ук символик мәгънә ала: димәк, хатларны үз-үзенә ышанган, ныклы позициясе булган кеше яза. Ул үзенең кодасы Бикмуллага зур хөрмәт белән мөрәҗәгать итә, еш кына аның алдында үзен түбәнсетә. Моның белән Гаяз Исхакый комик эффект тудыра:

Үземнең наданлыгымнан моңганчыга һич хәбәрем юк икән. Бик надан икәнмен, кодакаем! Шул наданлык берлән, әллә нинди зур кешеләргә тел тидереп, гөнаһлы булганмын икәнмен [4: 84].

Охшашлык эффекты булдыруның үтемле чарасы буларак памфлетларда чагыштырулар да актив кулланыла. Мәсәлән, «Мөселман иттифакы» партиясе автор тарафыннан буш тегермән белән чагыштырыла:

Сез әллә нинди шарлатаннарның халыкны алдар өчен ясалган «Мөселман иттифакы» дигән булган хәйлә тегермәннәренә язылган булып йөрисез. Мәкәрҗәгә дә барып, андагы төрле милләт хезмәтчеләре берлән, Фатихлар, Соловьевлар кебек шпионнар, провокаторлар берлән бергә, җәмгыятьләр ясап, милләт тәрәккый итсен өсен, тагы корсагыңыз ярылганча ашамакчы буласыз [4: 53].

Памфлет – көннең актуаль вакыйгасына оператив һәм кискен реакция. Бик еш кына ул авторның җан кычкыруы, эмоцияләр шартлавы, кайнар хисләр рәвешендә бәреп чыга. Нәкъ менә шундый эмоцияләр аша Гаяз Исхакыйның «Мөселман иттифакы» партиясенә тискәре мөнәсәбәтен ачык күрергә мөмкин. Билгеле булганча, «таңчылар» белән «иттифакчылар» арасындагы иҗтимагый-сәяси каршылыклар Исхакыйның җитди публицистик әсәрләрендә дә ачык чагылып килгән [5: 37].

Памфлет жанрына хас булырга тиешле кискенлек һәм хиссилек кайвакыт автор тарафыннан ахырга кадәр уйланып бетмәгән, тиешенчә дәлилләнмәгән ялгыш фикербәяләргә китерергә мөмкин. Әйтик, «Бикмулла кода»га адреслап язган хатларның берсендә Гаяз Исхакый Фатих Кәримине милләткә хыянәт итүдә һәм шпионлыкта нигезсез гаепләп чыга:

Колагыңа гына әйтим, кодакаем, ул бөтенләй жандармскига хезмәткә кергән, алардан жалуния ала, диләр. Алар берлән бер сүзле, бер мәсләкле, бер мәзһәбле, диләр [4: 56].

Әлбәттә, биредә турыдан-туры гаепләү юк, «диләр» гыйбарәсе белән автор бу фактларның гайбәт булу ихтималына да ишарәли. Ләкин мондый алым укучы күңеленә шик салырга сәләтле һәм ул бүгенге медиа өлкәсендә дә ялган-фейк мәгълүмат таратуның үтемле бер чарасы булып санала. Күрәсең, Исхакый үзенең сәяси дошманнарына каршы көрәштә төрледән-төрле, шул исәптән гаять усал чараларны кулланудан да тайчынып тормаган. Шунысын да искәртик: хат жанры өчен имеш-мимеш, гайбәт белән уртаклашу бөтенләй үк ят күренеш тә түгел һәм памфлет автор бу мөмкинлекне оста эшкә җиккән.

Г. Исхакыйның сатирик әсәрләрендә охшашлану алымы аша мәгълүматны тапшыруның яшерен формаларын еш очратабыз:

Кодакаем, менә гаҗәпкә калмый хәл юк. Озын буйлы, городовой төсле бер милләтче чыкты да: «Дөрхәте ислам, ягъни шәҗәрәи ислам, димәк ки, ислам егачы ике мең сәнә русларның золымында изелде», – дип, сандугач кебек сайрарга тотынды. Үзе Һиндтә укыган, ди [4: 82].

Текстта геройның исеме турыдан-туры аталмаса да, андагы чагыштырулар һәм «үзе Һиндтә укыган» дигән кечкенә деталь буенча ук замандашлары сүзнең

Минхаҗетдин Кадермәтов исемле кеше турында баруын аңлый. Бу кеше Һиндстанда укыганнан соң Саратов губернасының Хвалын шәһәрендә югары уку йорты төзү өчен иганәләр җыя башлаган була. Ләкин бөтен акчаны үз ихтыяҗларына гына сарыф итә (Шуны әйтергә кирәк: ул Г. Тукай һәм М. Гафури сатираларында да еш кына мыскыллауга дучар була).

Гаяз Исхакыйның фельетоннарында һәм памфлетларында ассоциатив элемент буларак литота һәм гиперболаның еш кулланылуын күзәтә алабыз. Шул ук вакытта әлеге сатирик әсәрләрдә ясалма көлү, кирәкмәгән шаяртулар юк. Аның сатирасы бик якты, экспрессив. Югарыдагы мисаллардан күренгәнчә, Исхакый сатирасы урау юллар, подтекстлар аша, эзоп теле кулланып түгел, киресенчә, башка чүкеч белән суккан кебек усал рәвеш тә ала. Күренекле галимебез Равил ага Әмирхан Гаяз Исхакыйның публицистик мирасына бик гадел бәя биреп калдырды: «Әдипнең әрнегән йөрәк, сыкраган җан, ләкин чатнамас рух белән язылган йөзләгән мәкаләләрен күздән кичергәндә, безнең алдыбызга үз идеалларына, үз кыйбласына һич хыянәт итмәс гаярь шәхеснең үлемсез образы килеп баса.» [1: 312]

Гаяз Исхакый иҗатында әдәбиятның һәм публицистиканың төрле жанрлары бик матур үрелеп бара. Бу бәйләнешнең ачык бер чагылышы буларак, сатира аның иҗатында аерым бер мөһим урынны алып тора.

ӘДӘБИЯТ

1. Әмирхан Р.У. Иманга тугрылык. – Казан, 1997. – 384 б.
2. Виленский М.Э. Как написать фельетон? – М.: Мысль, 1982. – 208 с.
3. Галиева Р.М. Татарские сатирические журналы начала XX века. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2010. – 181 с.
4. Исхакый Г. Әсәрләр. 6 т. – Казан.: Татар. кит. нәшр., 2005. – 447 б.
5. Мусин Ф.М. Гаяз Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 191 б.
6. Нуруллина Р.М. Тарих яза каләмем... – Казан: Казан ун-ты нәшр., 2009. – 336 б.
7. Тертычный А.А. Жанры периодической печати. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 312 с.

УДК 82.091

ТАТАРСКИЕ КОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГАЯЗА ИСХАКИ

Г.Ф. Даутов

Елабужский институт К(П)ФУ (Елабуга);

А.Д. Ахметшина

ГАПОУ «Мамадышский политехнический колледж» (Мамадыш)

В данной статье рассмотрены татарские конфессиональные учебные заведения. Гаяз Исхаки во многих своих произведениях рассматривает прошлое татарского народа, размышляет о будущем, ищет средства для его сохранения в качестве отдельной нации. Поэтому он подчеркивает необходимость обучения по-новому, и воспитание учеников, идущих к одному идеалу. В произведениях Гаяза Исхаки сохранилось культурное богатство, пришедшее из глубины истории. Поднятые им проблемы – потребность нации в высокообразованном, нравственном духовенстве. Данные проблемы вновь стали актуальной темой в начале XXI века.

Ключевые слова: Гаяз Исхаки, конфессиональные учебные заведения, татарский народ, нация, культурное богатство, высокообразованность.

This article discusses Tatar confessional educational institutions. Gayaz Iskhaki in many of his works examines the past of the Tatar people, reflects on the future, and looks for means to preserve it as a separate nation. Therefore, he emphasizes the need for learning in a new way, and the education of students going to the same ideal. In the works of Gayaz Iskhaki, the cultural wealth that came from the depths of history has been preserved. The problems he raised are the nation’s need for a highly educated, moral clergy. These problems have again become an urgent topic at the beginning of the XXI century.

Key words: Gayaz Iskhaki, confessional educational institutions, Tatar people, nation, cultural wealth, high education.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ТАТАР КОНФЕССИОНАЛЬ УКУ ЙОРТЛАРЫ

Г.Ф. Даутов
Казан федераль университетының Алабуга институты (Алабуга);
А.Д. Әхмәтшина
Мамадыш политехник көллияте (Мамадыш)

Бөек фикер иясе, милли юлбашчы үзенең күп кенә әсәрләрендә татар халкының үткәндәге яшәү рәвешенә күзәтү ясый, киләчәге турында уйланып, аның аерым милләт сыйфатында сакланып калуы өчен чараларын эзли. Без Гаяз Исхакыйның *«Тормышмы бу?»* һәм *«Мулла бабай»* әсәрләрендә татар конфессиональ уку йортларының бирелешен күрсәтербез.

Әлбәттә, Гаяз Исхакыйның *«Тормышмы бу?»* әсәре төрле яклап кызыклы. Әлеге әсәр 1909 елда языла, һәм 1911 елда Казанда басылып чыга. Беренчедән, әсәрнең формасы үзенчәлекле. Ул көндәлекләр рәвешендә иҗат ителгән. Билгеле булганча, көндәлектә үзеңә мөһим булган әйберне генә теркәп куясың. Менә шуңа күрә бу рәвешчә язу укучының бәян ителгәннәргә ышанычын арттыра. Әсәрне укуның җиңеллеге дә шуннан килә. Повесть Гаяз Исхакый каләменең сәнгатьчә алымнарга баеп баруын бәян итә.

Автор әлеге әсәрендә, ник ачынып, *«Тормышмы бу?»* дигән сорау куя. Димәк, кемдер тормышыннан канәгать түгел. Автор аны икенче төрле *«Бер шәкертнең хатирәләре»* дип тә атый. *«Әсәрдә хатирәләр 1895 елның 28 маенда башланып, 1908 елның 3 маенда тәмамлана, ягъни үз эченә унөч елны ала. Унөч ел үсмер кеше өчен, бер гомернең зур бер өлеше, бу вакыт эчендә, яшь кеше җенси яктан гына түгел, аң-хис җәһәтеннән дә зур үсеш юлы үтә. 1899 елның 18 сентябрендә язган хатирәләрендә шәкерт үзенә 23 яшь тулганын әйтә, димәк, ул 1876 елда туган. Хатирәләрне яза башлаганда аңа инде 19 яшь булган дигән сүз. Бу яшьтә кешенең әйләнә-тирә, җәмгыять турында шактый ачык фикере, күңелендә туган төгәл тойгылары була. Әгәр хатирәләр язылып беткәндә аңа утыз ике яшь икәнен искә алсак, бу инде аның ир уртасы булып җиткәнлеген күрсәтә. Гомеренең яртысын диярлек узган ир кеше, үзенең яшәешеннән канәгать булмыйча, башкалар белән шул турыда ачыктан-ачык сөйләшергә карар иткән икән, бу инде юкка гына түгел. Димәк, әлеге уйлар аны озак борчыганнар, ахыр чиктә алар кәгазьгә түгелгәннәр»,* – дип яза Җ. Вәлиди [1: 72].

Гаяз Исхакый татар тормышының *«иң җәрәхәтле җирләрен ача»,* язучы буларак, максатын ачык итеп әйтә: *«Үзем хәл кыла алмаган шул мәсьәләне, бәлки, укучыларым хәл кылыр, мин җавап таба алмаган вакыйгага, бәлки, алар табар, дип, шул «Тормышмы бу?»ны китап итеп бастырырга уйладым»* [2: 8].

Гадәти кеше өчен Шәкертнең тормышында бер дә алай җитешмәслек як күренми. Әтисе – авылда абруйлы мулла була. Тормышлары мул, әйбәт. Казандагы Күлбуе мәдрәсәсеннән җәйге ялга кайткач та, әтисе белән аштан ашка йөреп көн уздыра. Киләчәк тормышында мулла булачак үсмер егеткә хәтта авылдагы яшьтәшләре белән уйнарга, күңел ачарга, бергәләп эшләргә дә ярамый, чөнки алар аңа тиң түгел дип исәпләнелә. Бөтен аралашкан кешесе, әти-әнисе дә, мулла җизнәсе, ишан хәзрәт ишеләр генә. Шәкерт мондый хәл белән килешергә теләми, аның авыл кызлары белән танышасы килә. Ләкин, әлегә кадәр кеше белән аралашмаган, әйтергә кирәк, моңа әллә ни омтылмаган егет кызлар белән гади итеп сөйләшеп тә китә белми, киресенчә, аларның килеп сүз кушуларын көтеп йөри.

Гадәттә, үз-үзенә бикләнгән кеше хыялга бай була, гамәлдә булдыра алмаганын уе белән булса да фараз итәргә ярата. Эчми, тартмый, китап кушмаган гамәлләрне кылмый торган Шәкерт хәтта үзенең мондый *«көфер»* уйларыннан да курка, намаздан соң тәүбә кыла. Ихтыярсызлык – Шәкертнең төп бәласе. Нәрсәдер эшләргә булып та, шуны тайпылышсыз тормышка ашыру өчен үзен туплый алмый. Әнә күрше кызы Сәгыйдәгә хат язарга ниятли, язуын яза да, ләкин бирә алмый интегә, чөнки иң курыккан әйберсе – кеше теленә керү, яман сүзнең ата-анасына килеп ирешүе. Әлбәттә, бу – бик яхшы сыйфат. Әмма, яшьлеккә хас матур итеп сөю-сөешү, табигать баласына чит-ят булмаган башка гадәти гамәлләр билгеле бер тәртипләр кысасы эчендә генә буйсынып

яшәргә күнеккән Шәкерткә атлап чыга алмастай киртә булып тоелалар. Аның иң кызыкканы – бер-берләре белән аралашып яшәүче авыл яшьләре. Беркем гаеп итми. Шәкертнең дә бөтен омтылганы – табигый яшәргә тырышу. Әмма, аның хәлендәге кешегә, андый тормышта яшәү мөмкин түгел. Әйтергә кирәк, әсәрнең кызыксындыру көче – анда Шәкертнең күңел каршылыгы сурәтләнүендә. Үзен чолгап алган тирәлек һәм Шәкерт күңелендәге ризасызлык. Шул рәвештәге эчке конфликт *«Тормышмы бу?»* повестеның төп үзенчәлеге булып исәпләнә [4: 90].

Әлбәттә, хәл-әхвәленең болай булуына Шәкерт үзе генә гаепле түгел. Гаяз Исхакый аны яшәү рәвешенең колы итеп сурәтли. Эчке конфликтның икенче катламы белем алу һәм киләчәктә нинди шөгыль белән мәшгуль булу мәсьәләләренә бәйләнгән. Шәкерт мәдрәсәдә укыган еллар – җәдитчеләр белән кадимчеләрнең үзара тартышкан, якалашкан вакыт арасы. Төрле тарихи, фәнни китаплардан азыкланган, өстәмә рәвештә русча да укыган Шәкерт, әлбәттә, җәдитчеләр ягында була. Ә әтисе исә, киресенчә, кадимчеләр тарафдары буларак билгеле. Бу хәл ата белән бала арасындагы аңлашылмаучанлыкны арттыруга бара.

Әгәр әтисе тормыштагы урыныннан бик канәгать булса, малайның исә, киресенчә, авылда мулла булып каласы килми. Чөнки мәхәллә кешеләре аңардан дини китапта язылган кануннардан читкә тайпылмауны таләп итәчәкләр. Әмма белеп тора: болай эшләргә аңа беркем дә мөмкинлек бирмиячәк. Бөртекләп җыйган гыйлеменең авылда беркемгә дә кирәге булмаячак. Менә ни өчен дин әһеле булуны ул үзе өчен мөмкин булмаган эш дип исәпли [5: 88].

Шундый кешеләрне очратабыз: дөрес уйлый, күңеле белән әллә ниләр эшләргә әзер, иксез-чиксез хыяллар белән яши. Тик ул үзенең ниятләрен чынбарлык итү гамәленә керешә алмый. Безнең Шәкерт тә шулар исәбендә. Ник дигәндә, ул – туганнан бирле аркылыны буйга алып салмаган, үзе билгеләгәнчә, *«егерме өч яшенә кадәр, салам селкетмәгән бер әрәмтамак».* Аның тормышы шулкадәр кызыксыз, бертөрле, 1901 елның 24 июленнән алып 1902 елның 28 июленә кадәр, ягъни елдан артык, хәтта көндәлеген дә кулга алмаган. Бервакыт, күңеле кузгалганда, ул үз-үзенә болай мөрәҗәгать итә: *«Уян, күңел! Үзеңнең дөньяларны җиңә торган, тауларны тишә торган, диңгезләрне корыта торган, тарихларның көпчәкләрен теләгән тарафка әйләндерә торган көчеңне, гайрәтеңне сарыф кыл да мине шул куркыныч диңгездән коткар! Уян, күңел, уян!»* [2: 15].

Ни генә әйтмәсен, үз-үзен ничек кенә битәрләмәсен, Шәкертнең яшәү рәвешендә бернинди үзгәреш-фәлән булмаячак. Барысы да элеккечә калачак. Тора-бара ул үз тормышына бөтенләй җайлашачак. Күңелен *«юк-бар»* нәрсәләр белән бимазаламаячак. Башкага ул сәләтле түгел. *«Тормышмы бу?* дигән сорауга тыныч кына: *«Тормыш бу, шулай яшәү – иң кулае»,* – дип җавап бирсә, укучы һич тә гаҗәпләнмәячәк. Роман шундый юллар белән тәмамлана:

«Тагы иске тормышлар күз алдымнан үтте. Тагы болар минем йоклаган йөрәгемдә зур бер җәрәхәтләр ачты. Мин төн буе йоклый алмыйча уйладым... Бик озак уйлаган, төшенгәннең соңында күңелемә «Шулмы гомер, тормышмы бу?» дигән сүзләр килде... Мин җавап бирә алмадым. Сездән сорыйм: «Тормышмы бу?» [3: 70].

Гаяз Исхакый әлеге *«Тормышмы бу?»* романы белән әнә шундый гамьсезлеккә, битарафлыкка, йокымсырауга каршы чыгучы буларак билгеле. Әйтергә кирәк, бу яктан ул *«Инкыйраз»* әсәре белән нык аваздаш. Әсәрдән килеп чыккан мәгънә шул: шәхси язмышына шул дәрәҗәдә битараф булган кеше милләтнең бүгенгесе, бигрәк тә киләчәге турында кайгыртуны үз җилкәсенә күтәрә алмый. Романда, мәсәлән, татар мәдрәсәләренең хәле, укыту-тәрбия торышы – аларны үз башыннан кичергән татар зыялыларының язмышы-киләчәге һ. б. проблемалар бер шәкертнең истәлек-уйланулары, күңел хисләре ташкыны аркылы тасвир ителгән. Гомерен авыл мулласы булып үткәргән элекке мәдрәсә шәкерте тормыш шәфәгында уй-фикерләре белән яңадан күңеленнән узган гомеренә әйләнеп кайта, көндәлекләрен актара, тормыш баскычларын күңеленнән үткәрү аркылы дөньяда яшәү мәгънәсе, гомумән татар тормышы хакында тирән уйлана, борчыла, өзгәләнә.

Болай өзгәләнүләрнең сәбәбе, бер яктан, геройның үзенчәлекле характеры була, икенче яктан, һичшиксез, мәдрәсә. Чөнки Шәкерт укыган мәдрәсә кадими, ул чор һәм заман таләпләренә җавап бирми. Ләкин, шул ук вакытта, егетебез теленнән ишетеп, моннан укып, шактый гына мәгълүмат туплаган. Ул олы дөнья барлыгын күрә, үзендә көч тоя, ләкин системалы теоретик әзерлеге юк, чөнки XX йөз башы татар мәдрәсәләре бары бер профессия вәкилләрен – муллаларны гына әзерләгәннәр. Мондый бәргәләнү – тулы бер буынның, XX йөз башы яшьләренең фаҗигасе. Алар вакыт агышына кушылып китә алмыйлар. Монда бер генә котылу юлы – мәктәп-мәдрәсәләрне үзгәртеп кору кирәк. Мәгърифәтчеләр тарафыннан идея буларак күтәрелгән әлеге мәсьәлә Гаяз Исхакыйның *«Тормышмы бу?»* әсәрендә образлар аркылы конкрет тормышчан гәүдләнеш ала.

Шулай ук, *«Мулла бабай»* романына игътибар итик. Гаяз Исхакый, 1910 елда *«Мулла бабай»* романың яза башлый, хәтта аның өч кисәген бастырып чыгара. Әсәр укучыга үзенең юнәлеше буенча *«Тормышмы бу?»* романын хәтерләтә. Әлбәттә, ул тагын да киңрәк, тормыш күренешләренә, хис-кичерешләргә, җәмгыятьне бәяләүгә баерак булырга тиеш була. Төп герой монда инде исемле – ул Хәлим. Ул, алга таба мулла бабай, ягъни өлкән яшьтәге кеше булганчы, шактый дәвамлы вакыт эчендә сурәтләнергә тиеш дип уйланыла. Әмма укучы аның белән әле яшь чагында ук хушлаша. Әсәр язылып бетмәгән. Моннан күренгәнчә, бу тема Гаяз Исхакыйны нык дулкынландырган булса кирәк.

Гаяз Исхакыйның гаилә тәрбиясе, уку-белеме нигезендә мөселман традицияләре ята. Дини тормышны тирәнтен ачкан әсәренә әдип *«Мулла бабай»* дип исем бирә. Анда дин әһеленең гомер юлы балачактан үсеп җиткәнчегә хәтле яктыртыла, дөрес, роман мулланың бабай яшенә җитүенә хәтле үк тәмамлана. Төп персонаж – авылда гади мужик гаиләсендә туган Хәлим, башта авыл мәдрәсәсендә, аннан соң янәшәдә урнашкан шәһәрдә (исеме әйтелми), алга таба исә Казан мәдрәсәсендә белем ала. Әлбәттә, язучы мәдрәсә тормышын уңай һәм тискәре яклары белән күз алдына китереп бастыра. Ул үзе кичергән бу тормышны, шәкерт язмышын яратып та, көлеп тә хикәяли [4: 92].

Хәлим, башта авыл мәдрәсәсендә укып, шәһәрдә укырга ниятли һәм агач бинаны яндырып кача. Шәһәр мәдрәсәсеннән ул бик күпне көтә. Ә эти-әнисе, абый-җиңгәләре аны, мулла булыр, галим булыр, дип шатланалар, төрлечә ярдәм итеп торалар. Гади мужик гаиләсе булса да, мөселманнарга хас булганча, аң-белемгә аларның ихлас ихтирамы көчле булып күзаллана. Артык бай булмасалар да, сарык, каз түшкәләре, баллар, майлар хәзрәткә, хәлфәләргә күчтәнәчкә килеп тора. Хәлимнең үзен дә азык-төлек белән тәэмин итеп кенә торалар.

«Мулла бабай» әсәрендә дини тәрбия системасы ачык булып күз алдына килеп баса. Биредәге остаз-хәзрәтләр, хәлфәләр зур ихтирам тәртип-тәрбияне ныклы кысаларда тоталар. Һичшиксез, намазлар үтәлә. Яңа килгән балаларга (Хәлимгә дә) мәдрәсә тәртипләренә күнү бик авыр була. Авылы, әнисе, апалары, өе бик сагындыра үзен. Бер урынга җыелган күп малайлар арасында шуклык та, уен, мендәр сугышлары да җитәрлек. Әмма зурга китү, угрылык, имгәтүләр юк. Казый да чыбыгы белән сакта тора, эләктереп тә алгалый. Шуны да әйтергә кирәк, цивилизацияле инглиз мәктәпләрендә дә соң заманнарга хәтле суктыру гадәте саклана [4: 54].

Шактый авырлыклар белән Хәлимнең укулары алга китә – *«Тәфсирне», «Шәрхе Габдулла»*ны үтә. Уңышлары булгач, аны *«мужик баласы»* дип үртәү дә бетә. Авылга кайткач, аны бик хөрмәтлиләр. Авылның хәзрәте ашка килеп, аның белем дәрәҗәсен тикшереп, мактап та китә. Хәлимнең мәдрәсәдә укыган еллары шулай үтә. Мәдрәсә тормышының, шәкертләрнең кайбер ямьсез гамәлләре дә ачыктан-ачык күрсәтелә. Байның әнисе үлемен түземсезләнеп көтүләре, анда барып сәдака алулары, шуннан ул акчаларга тәм-том алып ашаулар – барысы да бәйнә-бәйнә тасвирлана. Бу күренешләр бик җанлы, сәнгатьчә булып, шактый шаянлык белән язылган, әлбәттә.

Хәлим, мәдрәсә елларында уку программасын үтәп, дин мәсьәләләрендә шактый мәгълүматлы була, белем ныгыта. Берзаман 3 шәкерт моназарәгә чит мәдрәсәләргә барырга җыеналар. Алар белән хәлфәләр шөгыльләнә, бәхәсләргә җаваплар әзерләнә.

Хәлим дә алар белән китә. *«Казый», «Гакаид», «Шәмсия», «Габделхәлим»* дигән китапларны алып, ат-арбага утырып юлга чыгалар.

Иң беренче барып кергән хәзрәт – мул тормышлы, нык яшәүче, йорты бай, кунакчыл. Икенче авылда, моназарә кылып чыккач, тагын бер хәзрәткә тап булалар. Аның сөйләгәне китап түгел, ул кош-корт, нәсел айгырлары белән мактанып, бай гошерләрне хуплап утыра. Әмма намазга азан ишетелми. Шәкертләр ат мәсьәләләреннән туеп, чыгып китәләр. Әлеге образны Гаяз Исхакый Гогольнең Собакевичена охшатып яза шикелле [4: 24].

Күрше авылдагы Саттар хәзрәтнең, киресенчә, йорт-җире начар, балалары тәрбиясез. Ач хәзрәт үзе укымышлы, китаплары да бар, аларны аңлата да белә. Ләкин гамәле юк, авыл халкы аннан разый түгел. Чөнки ул йорт тота белми, никах укырга, исем кушарга йөрми. Авылда мәдрәсә салына, әмма ул укыта белми. Авыл халкы аны – үзе белемле, әмма аның файдасы юк, дип әйтә. Ул Гогольның хыялый Маниловы сыман сурәтләнә. Шәкертләр, абыстайның *«ашка ит юк»,* дигәнен ишеткәч, чыгып китү ягын карыйлар.

Тагын бер хәзрәткә барып керәләр. Ул дин сабаклары укытмыйча, әкияти китаплар гына укый. Салсал, Сәетбаттал турындагы кыйссаларны укып, күңел ача. Теләсә нинди хикәятләр белән көлдереп, мәгънәсез уен көлке ясап утыруы белән ул Ноздревны хәтерләтә.

Бу чагыштырулар, билгеле, бик якынча, чөнки рус алпавытлары татар муллаларыннан яшәү рәвешләре, гореф-гадәтләре белән нык аерыла. Әмма, типик образлар буларак, охшашлыклары да бар, әлбәттә.

Хәлим өенә кайткач, этисе үлеп китә. Ул ярдәмсез кала. Ул Казандагы мәдрәсәгә күчеп, укуын дәвам итә, өч ел ачлы-туклы торып укый. Хәлим Казанда үзенең идеалына ирешә – пишкадәм була. Хәлим ихлас күңеленнннән ислам диненә инанган, ул кушканны гына үтәүче булып формалаша. Әйтергә кирәк, Хәлим Гаяз Исхакыйның 1908 елда язган *«Тормышмы бу?»* дигән әсәрендәге каһарманнан шактый нык аерылып тора. Яшь язучы анда мулланы шактый гөнаһлы уйлар, гөнаһлы эшләр иясе итеп тасвирлый.

Әйтергә кирәк, *«Мулла бабай»* романында, *«Тормышмы бу»* дигән әсәреннән аермалы буларак, Гаяз Исхакый мулланы алай ук соң дәрәҗәдә кире сыйфатта күрсәтми. Чөнки, ул инде шактый тормыш юлы үткән һәм дөнья күргән язучы, динне бөтенләй бетереп ташларга теләми [4: 50].

Романда Хәлим авылга кайта, авырлыклар аша, талаш-орышларга үзе катнашмаса да, элекккеге мулла тарафыннан шуларга тартылып, авылының бер мәхәлләсенә мулла булып хезмәт куя. Күрше авылның Габдерәхим хәзрәт исемле галим бер мулланың Зөһрә исемле кызына өйләнә. Гаяз Исхакый әлеге хәзрәт образын яратып, идеаллаштырып яза. Аңынча (Габдерәхимчә), мулла булган кеше мәхәлләнең тәмам атасы кебек шуның эше белән генә шөгыльләнергә тиеш, аның кайгысы белән генә яшәргә, әллә никадәр байлык, дәүләт артыннан кумыйча, барына да канәгать булырга тиеш. Ул намазларын үти, мәдрәсәдә укыта, авыруларны өшкерә, ясин укый, ашларга да йөри. Йортына артык игътибар итмәсә дә, аны таза тота. Алар бай түгел, әмма мохтаҗ да түгел. Җәе-кышы анда кунак өзелми, аларны бик ачык йөз белән каршы ала. Баен да, ярлысын да тигез күрә. Хәлим менә шушы хәзрәтнең кызына өйләнә. Зөһрә белән матур итеп, бер-берсен аңлап, яши башлыйлар. Дөнья мәшәкатьләре артып китә.

Әйтергә кирәк, Хәлим дәрес бирә, сабак укыта башлый. Зөһрә, хатыннарны җыеп, Коръән сөйли, гарәпчә сүзләрне аңлата. Хәлим хатынына да сарыф, нәхү укыта башлый. Яңа мәдрәсә салу турында авыл халкы белән сүз алып бара. Аңа ихтирам арта, *«хәзрәт»* дип, аны олысы-кечесе зурлый, хөрмәт күрсәтә башлый. Хәлим дә, буш вакытын гыйлем арттыруга багышлыйм, ди. Әмма Зөһрә балага уза, өй салу кирәклеге белене. Бу мәшәкатьләр белән мәдрәсә салу онытыла. Бала туа, тормыш тагын җайга салына.

Шуның белән роман тәмамлана. Бала туу тормышның дәвам итүен белдерә. *«Тормышмы бу?»* дигән әсәрдәге кебек бәргәләнү, мулла тормышын мәгънәсез дип табу биредә юк.

Нәтиҗә ясап, түбәндәгене әйтергә кирәк, Гаяз Исхакыйның инкыйлаб чорындагы кискен карашлары шактый үзгәргән, ул бу әсәрләрендә яшәешнең матди ягы зур роль уйнаганың аңлаган, муллаларның элеккеге, борынгыларын идеаллаштырган хәлдә, заман таләпләре үзгәргәнен дә искәртә. Шуңа күрә ул яңача укыту зарурлыгын һәм дә, шәкертләргә бер мәсләк, бер идеалга бара торган тәрбия бирергә кирәклеген ассызыклый. Гаяз Исхакый әсәрләрендә инде тарих тирәнлегеннән килгән мәдәни байлык сакланып калган. Ул күтәргән проблемалар – милләткә югары белемле, әхлаклы руханилар кирәклеге XXI гасыр башында яңадан иң актуаль тема булып калкып чыкты.

ӘДӘБИЯТ

1. Вәлиди Ш. Гаяз әфәнде // Мирас. – 1996. – № 7–8. – Б. 69–76.
2. Исхакый Г. Әсәрләр: публицистика: 15 томда. 7 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1915 – 1916. – 366 б.
3. Исхакый Г. Әсәрләр: романнар: 15 томда. 3 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1918. – 448 б.
4. Мусин Ф. Гаяз Исхакый. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 191 б.
5. Нуруллин И. Кайту // Казан утлары. – 1990. – № 1. – Б. 85–88.

УДК 82-1+821.161.1“197/201”

ЗНАЧИМОСТЬ ПЕРЕВОДОВ В ОСВОЕНИИ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ Г. ИСХАКИ

И.А. Еникеев
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье представлен первый перевод двух публицистических статей Гаяза Исхаки на русский язык. Проанализированы два варианта перевода – московский и казанский. Показано значение интертекста и метатекста для адекватного перевода татарского оригинального текста. Раскрыта значимость перевода для полноценного понимания наследия Гаяза Исхаки русскоязычными читателями.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, публицистика, перевод, татарский язык, русский язык, татарская литература.

The article presents the first translation of two journalistic articles by G. Iskhaki into Russian. Two variants of translation are analyzed – Moscow and Kazan. The importance of intertext and metatext for an adequate translation of the Tatar original text is shown. The importance of translation for a full understanding of the heritage of Gayaz Iskhaki by Russian-language readers is revealed.
Key words: Gayaz Iskhaki, journalism, translation, Tatar language, Russian language, Tatar literature.

В 2014 году в Москве был издан сборник исторических документов «Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914–1918». Редакционная коллегия сборника решила включить в него две статьи Г. Исхаки, до этого ни разу не публиковавшиеся на русском языке, и предложила мне сделать их перевод. После сдачи материала редакторы, для которых татарский язык был родным, особо подчеркнули не только полную смысловую адекватность перевода оригиналу Г. Исхаки, но и абсолютное соответствие перевода языковой личности автора – мироощущению и мировоззрению Г. Исхаки. По словам редактора отдельные фрагменты в русском переводе раскрывали полемические акценты Г. Исхаки даже лучше чем татарский оригинал. Дело в том, что писатель в своей полемике обращался не только к интеллигенции, но и к широкой массе, используя сниженную лексику и даже бранные слова. Оказалось, что средствами русского языка можно не только передать смысл старых и малопонятных сейчас даже для татарского читателя слов, но и выразить во вполне пристойной форме эмоциональный пафос автора, использовавшего ругательства в адрес врагов татарского народа. Однако затем текст прошел правку московского редактора, который изменил короткий татарский синтаксис на длинные сложноподчиненные предложения, сократил синонимичные повторы, снизил эмоциональный пафос Г. Исхаки, заменив обличительную интонацию на нейтрально-повествовательную

и нивелировал религиозный контекст, подменив слово «души» словом «жизни» [3: 428–429]. Тем самым русскоязычный переводчик адаптировал татарский текст к своему мировоззрению. Он сузил интертекстовое поле Г. Исхаки и изменил его метатекстовую инфраструктуру: вместо обличительного памфлета получилась очередная жалоба угнетенного татарина. В итоге изменился жанр публицистической статьи Г. Исхаки и образ автора – был изменен масштаб политической личности и ее формат как национального лидера.

Данную языковую особенность русско-татарских переводов впервые обнаружил писатель Р. Бухараев, когда переводил стихотворения Г. Тукая. Как переводчик он признает, что весь смысл стихов поэта, его контекст и подтекст, понятный только татарам, невозможно полностью выразить на русском языке. «Поэзия Тукая, сокровенная суть ее, непереводима на другие языки. Нельзя перевести ее так, чтобы, как в татарском, отозвалось все собственной болью, родственным восторгом и слезами сострадания. Так же непереводим и Сергей Есенин, с которым Тукай более всего схож золотым певческим даром» [1: 334]. Но переводчик открыл способность русского языка проявлять и вскрывать архитектуру татарского текста – особенно его интертекстовые и метатекстовые компоненты, т.е. скрытое цитирование и авторский нарратив (замысел), образующие своеобразие писательского дискурса. Ученые установили, что «способность вбирать в себя элементы иного (чужого) мироощущения свидетельствуют о гибкости, восприимчивости русской языковой системы, высокой степени ее кодируемости, свидетельствует о возможности выражения художественных образов одной (например, марийской, татарской и др.) культуры на языке другой (русской)» [6: 8]. Оксфордский словарь толкует понятие дискурс как мыслительную посылку, проявляющуюся в тексте через цепь событий. В результате создается связный текст в совокупности с различными жизненными, социокультурными, психологическими и другими факторами. Дискурсивный подход к творчеству Г. Тукая, стремление его интерпретировать, выстроить диалогические отношения наметился у Р. Бухараева в процессе работы над переводами поэзии классика на русский язык. Во-первых, он обнаружил скрытое цитирование Тукаем произведений русских поэтов А.С. Пушкина, В.А. Жуковского, М.Ю. Лермонтова. Столкнувшись с проблемой отсутствия в русском языке адекватного эквивалента сказанного Тукаем, Бухараев использовал фразеологические обороты-аналоги. И эта «вольность переводчика помогла прояснить истоки происхождения стихотворения Тукая «Яз». Оказалось, что это вольный перевод Тукая двух стихотворений В.А. Жуковского «Весеннее чувство» и «Приход весны» с использованием образов стихотворения М.Ю. Лермонтова «Воздушный корабль», написанных в стиле сентиментального романтизма» [2: 83]. На примере этих стихотворений проявляются принципы переводческой деятельности Бухараева как сотворчества с другой национальной культурой или диалога разных культур. А это и является основой дискурсивной коммуникации. Во-вторых, он осознал богатство татарского языка используемого Тукаем и понял, что очень трудно на русском языке адекватно передать смысл, а главное контекст и подтекст его произведений. В-третьих, для понимания смысловых конструкций Г. Тукая Бухараев не только полностью изучил творчество поэта, но и его биографию. Для понимания контекста стихов Тукая он сопоставил творческую и жизненную хронологию писателя и акцентировал внимание на самых драматических и поворотных моментах жизни Тукая. Перед ним раскрылся дискурс Тукая в аспекте событийного и функционального текста. Р. Бухараев открыл важную особенность русско-татарского переводческого дискурса – разоблачение говорящего через взаимодействие разных историко-временных контекстов. Писатель не только сумел выразить проблемы отчуждения татар от национальной культуры, языка, но и увидеть причины этого в разрушении национальной среды (мили мохит). Если человек живёт по образу и подобию другого народа, то по-родному думать и говорить он не сможет. С другой стороны дискурсивный метод Р. Бухараева показал судьбу Тукая, в том числе и татарам, с неожиданной стороны. Он сумел показать психологическую глубину этой личности, снять покровы с образа-памятника и раскрыл его как живого человека, близкого по духу и чувствам современникам нового тысячелетия.

Методика выявления интертекстовой составляющей татарского оригинала подразумевает вскрытие и проявление скрытой полемики разных этнокультурных и философских контекстов вплоть до пародирования используемых переводимым автором первоисточников. Это происходит в тех случаях, когда переводчик не может найти адекватных аналогов татарским фразеологизмам. Однако в случае Г. Исхаки обнаруживается связь его фразеологизмов с метатекстовым замыслом писателя – включить в публицистический текст драматическую интригу. Следует также учитывать, что казанский перевод статьи Г. Исхаки был дословным и буквальным, т. к. редакторы категорически не принимали идею вольного перевода. Тем не менее контекстная методология перевода прекрасно себя зарекомендовала и в этом случае, образовав взаимодополняющее друг друга, билингвальное единство двух этнических культур – татарской и русской. Национальный интертекст Г. Исхаки, спрятанный в подтексте и понятный татарам-современникам, но плохо считываемый в начале XXI века, заключался в наличии скрытых гипертекстовых отсылок к текстам татарской религиозной и сказочной литературы. Данные татарские стилевые маркеры (мифологизированные образы врагов ислама и тюркских народов) образуют смысловой слой, который В. фон Гумбольдт назвал «Дух народа» и объяснял как непроговариваемый и невидимый общекультурный фон. Чтобы раскрыть этот фон переводчику приходится расшифровывать скрытые прецедентные интексты в тексте оригинала и заложенные в них смыслы, одновременно вызывая у читателя определенные ассоциации и генерируя дополнительные смыслы. Благодаря данной методике писатель-переводчик Р. Бухараев увидел религиозно-суфийский контекст, объединяющий творчество средневековых татарских поэтов Золотой Орды. Показательно, что религиозный контекст постоянно присутствует в политической публицистике Г. Исхаки, когда он пишет о пожертвованных бесценных жизнях и о проклятых душах «миллионов наших сыновей, которые ушли из жизни негодяями и подлецами, стреляя по исламскому единству…и не пропадут ли в будущем наши души во благо каких-либо очередных шарлатанов и авантюристов» [5: 211].

Как продолжение этого религиозного дискурса Г. Исхаки создал конспирологический нарратив о заговоре империалистических государств против ислама и тюркских народов, облекая его в сказочно-сатирические образы врагов татарского народа. Как опытный оратор Г. Исхаки развивает этот метатекстовый сюжет, основанный на зловещей драматической интриге, используя риторические вопросы и полемизируя с подразумеваемыми оппонентами, разрушая их аргументы с помощью фактов, цифровых данных, сочетающихся с едкой иронией и высмеиванием. Чтобы поразить внимание татарского читателя он визуализирует запредельные 100 миллиардные расходы на войну в виде 5 тысяч вагонов, заполненных золотом [4: 272]. Статья Г. Исхаки «Тайные соглашения» была опубликована в газете «Ил» 15 ноября 1917 года за подписью «Гаяз». Её метатекстовая драматургия выстроена на четырех денотатах (свернутых мыслях), обнаруженных в процессе перевода. Первый денотат звучит, как **«нас обманывали».** Он подразумевает максимальный охват и объединение читательской аудитории как единого мнемонического сообщества вокруг этого тезиса. «Каждому известно, что с началом войны и в период ее продолжения общественная мысль и периодическая печать наших союзников, а вслед за ними и пресса России морочили всем голову заявлениями – мол «Мы сражаемся за сохранение прав малых народов»; После каждой победы, воюющих против нас, государств, после каждого сражения, они истошно вопили, что «Это война против вашей культуры. Это варварство». Сами же, как кот, наевшийся масла, старались выглядеть очень благочестиво. Будто бы господа англичане и французы категорически против пролития человеческой крови, но только ради спасения беспомощных наций, они были вынуждены взять в руки оружие. Будто бы только ради восстановления попранных прав малых наций они подняли свое оружие! Будто бы у них нет никакой материальной заинтересованности в войне; будто бы они не желают ни пяди земли, территории Турции, Германии, Австрии, они из снисхождения желают оказать милость малым народам, угнетаемым в этих государствах. Мы нисколько не поверили подобному великодушию и благородству Англии и Франции, на протяжении всей своей истории, погрязших в алчности и корысти, вся

политика которых в последние века заключалась в притеснении, подавлении, выжимании крови малых наций. Мы знали, что за этими красивыми словами скрываются [...] удила, узда английской политики, змеиный язык плутовских козней французов» [5: 210]. Второй денотат **«причина заговора»** выявляет для читателя основных субъектов и участников происходившего обмана. «Главной причиной всех войн является стремление расколоть исламское сообщество, отнять независимость Турции – единственного оставшегося мусульманского государства, о чем мы постоянно писали. С первого появления газета «Иль» постоянно выходили статьи на эту тему. Газета «Сүз» таким образом за подобную статью была погублена неверными. Теперь открыто и ясно показана причина войны, направленной против всего мира, об этом заявлено устами английских, французских, русских дипломатов. Откровенно заявлено и всем стало известно, что главной причиной этих кровопролитных войн является не стремление англичан, французов и русских спасти и защитить различные малые нации, а всего лишь разделить между собой в первую очередь – Турцию, во вторую очередь – Австрию, в третью очередь – Германию» [5: 211]. Третий денотат **«мы – жертвы»** представляет мусульман и тюрко-татар главным объектом манипуляций заговорщиков. «В итоге получается, что свыше миллиона мусульман из армии России пожертвовали своими бесценными жизнями ради того, чтобы святыни Арза оказались попраны ногами французов, а Иран стал жалким рабом англичан и русских, они ушли из жизни негодяями и подлецами, стреляя из пушек и оружия, по исламскому единству, обнажив сабли против исламского флага! В итоге, этот многомиллионный народ был обманут шарлатанами; эти миллионы истинных мусульман превратились в орудие в руках английских, французских и русских авантюристов!.. Теперь об этом стало известно. Теперь это преступление из преступлений явилось на глазах у всех, доступно всеобщему обозрению. Но ведь обо всем стало известно уже после того, как дело было сделано и все уже разбито! Стало известно, когда мусульманские войска понесли сотни тысяч жертв, когда сотни тысяч мусульманских воинов остались хромыми, безрукими, слепыми и изуродованными…Стало известно, когда все уже было кончено» [5: 212]. Четвертый денотат **«спасение от врагов»** четко обозначает врагов созданного автором мнемонического сообщества и намечает пути выхода из кризисной ситуации. «Тайные соглашения стали известны. Теперь стала явной степень нашего обмана во время произошедшей войны. Но защищены ли мы от подобного обмана во время будущих войн, не пропадут ли напрасно наши души во благо каких-либо очередных шарлатанов? Гарантировано ли в будущем одному миллиону мусульманских воинов право: применять оружие только за свои права, по собственному усмотрению? Без этого обман и самообман не исчезнут. Без этого мы и дальше, подобно продажному скоту, без конца будем проливать кровь во имя счастья английского вора и ублажения французской проститутки» [5: 213].

Значимость статьи Г. Исхаки состоит в том, что она представляет взгляд на события 1914–1917 годов глазами живых современников и потому еще не деформированного коммунистической пропагандой XX века. Указанный перевод историко-политического текста поднимает важную научно-методологическую проблему статуса двуязычия в национальной культуре. Оказалось, что в данном случае разные языки не искажают трансляцию национального дискурса иноязычной аудитории. Перевод на русский язык помог усилить акценты оригинального текста и показать его скрытую интертекстуальную и метатекстовую архитектуру. Например, религиозный дискурс, драматический сюжет, конспирология заговора, сказочные образы врагов-злодеев, риторические приемы. В процессе перевода было выявлено, что Г. Исхаки использует в публицистике приемы драматургии – находит интригу, чтобы через нее раскрыть и показать крупный исторический конфликт разных политических сил.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бухараев Р.Р. Избранные произведения: Книга историй. – Казань: Магариф – Вакыт, 2011. – 415 с.

2. Еникеев И.А. Русскоязычные писатели в национальном культурном пространстве-переводы Р. Бухараева // Международная научно-практическая конфиренция «Восток-Запад: литература и художественная культура» (19–21 октября 2017 года. Казань). – Казань, 2017. – С. 81–84.

3. Исхаки Г. Тайные соглашения // Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество.1914–1918: Т. 4. Демократия «страны нарушенного равновесия». – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 591 с.
4. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 т. 7 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 366 б.
5. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 т. 9 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 415 б.
6. Набиуллина А.Н. Феномен транскультурации в современной русскоязычной прозе: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Казань, 2023. – 24 с.

УДК 821.512.145

ЭПОХА И ЛИЧНОСТЬ В ДРАМАХ Г. ИСХАКИ «УЛУГ МУХАММЕД» И Р. ЗАЙДУЛЛЫ «ПОСЛЕДНИЙ ТАТАРИН» (сравнительный анализ)

А.М. Закирзянов
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье исследуется особенности эпохи и исторические личности в драмах Г. Исхаки «Улуг Мухаммед» и Р. Зайдуллы «Последний татарин». В пьесе Г. Исхаки в центре внимания сложный, противоречивый период середины XV века, в котором показан образ Улуг Мухаммад-хана. Он опытный, умелый вождь, военачальник. В пьесе Р. Зайдуллы раскрывается сложная ситуация середины XVI века в Казанском ханстве и анализируется поучительный образ Кул Шарифа. Сравнительный анализ позволяет оценить особенности двух эпох, а также исторических личностей, раскрыть их отдельные черты и сделать выводы, связанные с современностью.
Ключевые слова: татарская драматургия, Г. Исхаки, Р. Зайдулла, сюжет, эпоха, личность, сравнительный анализ.

The article examines the features of the epoch and historical figures in the dramas of G. Iskhaki «Ulug Muhammad» and R. Zaidulla «The Last Tatar». The play by G. Iskhaki focuses on the complex, contradictory period of the middle of the XV century, in which the image of Ulugh Muhammad Khan is shown. He is an experienced, skillful leader, a military commander. The play by R. Zaidulla reveals the difficult situation of the middle of the XVI century in the Kazan Khanate and analyzes the instructive image of Kul Sharif. Comparative analysis allows us to evaluate the features of two epochs, as well as historical figures, to reveal their individual features and draw conclusions related to modernity.
Key words: Tatar drama, G. Iskhaki, R. Zaidulla, plot, epoch, personality, comparative analysis.

Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «ОЛУГ МӨХӘММӘД» ҺӘМ Р. ЗӘЙДУЛЛАНЫҢ «СОҢГЫ ТАТАР» ДРАМАЛАРЫНДА ЧОР ҺӘМ ШӘХЕС (чагыштырма анализ)

Ә.М. Закирҗанов
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Татар халкының фаҗигале тарихы дәүләтчелек белән тыгыз бәйле. Бабаларыбыз IX гасырда Идел буендагы Болгар дәүләтенә нигез салып, аның шул чорда Евразиядә киң танылуына ирешә. XIII гасыр урталарында Алтын Урда дәүләтенә көчләп кертелгәч тә, болгар иле үзенең йогынтысын саклый. Җирле халык буыннан буынга тапшырылып килгән дәүләтчелеккә омтылу идеясе белән яши. Шуңа да Алтын Урда таркалганнан соң, элекке Болгар илендә беренчеләрдән булып Казан ханлыгы оеша. XVI гасыр уртасында Казан ханлыгының рус дәүләте составына кертелүе белән татар халкы дәүләтчелеген югалта. Әмма ирекккә, мөстәкыйльлеккә омтылу, үз дәүләтен булдыру идеясеннән халык бервакытта да баш тартмый. Дәүләтне югалту фаҗигасенең сәбәпләрен ачу, шуннан чыгып бүгенгебезгә бәя бирү, халыкны берләштерүгә нигез булган милли идеяне булдыру һәм аны тормышка ашыру мәсьәләсе һәр чорда да актуаль булып кала. Шуңа да әлеге гаять җитди мәсьәлә XVI гасырдан башлап халык авыз иҗатында, аеруча дастан, риваять һәм легендаларда чагылыш таба. Ә инде XX гасыр башында яңарыш дәвере кичергән татар әдәбиятында дәүләтчелек белән бәйле

мәсьәләләр алгы планга чыга. Сүз сәнгатендә бу тема-проблемага беренчеләрдән булып «яңа заман әдәбиятының, шул исәптән дарамтургиясенең нигез ташларын салуда гаять зур өлеш керткән» [1: 36] Г. Исхакый мөрәҗәгать итә («Ике йөз елдан соң инкыйраз») һәм алга таба Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, М. Гафури, Ш. Камал, Дәрдмәнд, Н. Думави һ.б. иҗатында теге яисә бу аспектта чагылыш таба. Совет чорында автономия кысаларында яшәгән Татарстан һәм татар халкының дәүләтчелеге мәсьәләсен кузгатуны күз алдына да китереп булмый. 1920–1930 елларда моңа омтылыш ясаган татар зыялылары бик тиз эзәрлекләнә башлап, күбесе репрессияләр корбаны була (М. Солтангалиев, Г. Ибраһимов һ.б.). Алай гына да түгел, ВКП(б) ҮК 1944 ел 25 августында кабул иткән «Татарстан партия оешмасында масса-политик һәм идеологик эшнең торышы һәм аны яхшырту чаралары турында» карары нигезендә татар халкы тарихыннан Алтын Урда дәвере алып ташлана. Шул чор белән бәйле дастан-кыйссаларны өйрәнүгә дә киртә салына. Совет хөкүмәтенең әлеге гаделсез эшгамәленә символик җавап-мөнәсәбәт рәвешендә Г. Исхакый «Олуг Мөхәммәд» тарихи драмасын яза [6: 55]. Дөрес, 1960–1980 елларда әдипләр үткән тарихка мөрәҗәгать итеп, дәүләтчелек чорларын сурәтләргә алына. Татарның дәүләт тоткан халык булуы, аның, Тукай әйтмешли, бу илдә хокуклары зур булу мәсьәләсе эзлекле үстерелмәсә дә, тарихи әсәрләр халыкның үзаңын уятуга зур йогынты ясый.

XX гасырның 80 нче еллары ахырында, илдә иҗтимагый-сәяси, социаль-мәдәни шартлар үзгәргәч, ерактагы һәм якындагы тарих, атаклы шәхесләр тормышы әдәбиятта төп темаларның берсе булып китә. Тарихны заман белән тыгыз бәйләнештә өйрәнү, чор куйган сорауларга тарихтан җавап эзләү омтылышы белән М. Хәбибуллин, Н. Фәттах, Р. Мөхәммәдиев, М. Хәсәнов, Ә. Рәшит, А. Хәлим, Р. Батулла, Ф. Бәйрәмова, В. Имамов, М. Әмирханов һ.б. иҗатында очрашабыз. Шул рухтагы әсәрләр арасында Р. Зәйдулланың «Соңгы татар» драмасы да бар. Әлеге мәкаләдә Г. Исхакыйның 1947 елда тәмамланган «Олуг Мөхәммәд» һәм Р. Зәйдулланың яңа гасыр башында язылган «Соңгы татар» драмаларында чор һәм шәхесләр бирелешен ил-халык язмышы белән бәйләнештә тикшерү максатыбыз булып тора.

Г. Исхакыйның биш пәрдәлек тарихи драмасында XV гасыр урталарында Казан ханлыгы оешу вакыйгалары сурәтләнә. Сюжетка нигез итеп Р. Фәхретдиннең «Шура» журналында чыккан «Олуг Мөхәммәд хан» язмасы алынган дигән фикер бар [6: 56]. Автор аны Болгар, Алтын Урда кебек дәүләтләрнең табигый дәвамчысы итеп карый һәм гаять зур тарихи әһәмияткә ия булуын кат-кат искәртә. Шуңа да алгы планга катлаулы, каршылыклы чор һәм шунда дөрес юлны таба алган тарихи шәхес чыга. Р. Зәйдулланың «Соңгы татар» драмасында Казан ханлыгың соңгы көннәре сурәтләнә. Ил-халыкка сугыш, дәүләт мөстәкыйльлеген югалту куркынычы яный. Тирә-якта дан тоткан дәүләт ни өчен шундый хәлгә калган, аны яклап-саклап калырдай шәхес-юлбашчы табылырмы? Сорауга җавап эзләү йөз еллык тарихы булган ил-дәүләтнең юкка чыгуына китергән эчке һәм тышкы сәбәпләрне ачу да булып тора. Бу исә ике чор, ике дәүләтне һәм, билгеле инде, тарихи шәхесләрне чагыштырып караганда ачык күренә.

Г. Исхакый әсәрендә вакыйга Алтын Урдадан куылган Олуг Мөхәммәднең рус җиренә килеп, Белев шәһәрендә кышны үткәрү теләгән белдерүе белән башлана. Рус патшасы Василий моның белән килешми һәм, 40 меңлек гаскәр туплап, сугыш белән килә. Олуг Мөхәммәдкә башка юл калмый, ул 4–5 меңлек гаскәре белән каршы чыга. Шул рәвешле, безнең каршыда гаять катлаулы тарихи чор ачыла. Тарихтан билгеле булганча, татар ханы ун тапкыр зур булган яуны тар-мар итүгә ирешә [9: 21–31]. Г. Исхакый вакыйга барышында әлеге җиңүнең сәбәпләрен ачуга зур игътибар бирә. Берсе – дошманның гаделсез булуын аңлау. Илчеләр рус җирендә сыену табарга теләгән татарларны ике гасыр буе рус җирен талауда, зур салым түләп торуда, шәһәрләрне юк итүдә, хатын-кызларны кол итеп алып китүдә һ.б. гаепләсә дә, моның ике арада дошманлык уятуны максат иткән чиркәү әһелләре сөйләгән сүзләр булуы аңлашыла. Илчеләр Василий Собакин белән Андрей Галитаевның ике төрле караштა булуы да шуны күрсәтә. Шуңа җавап буларак, Олуг Мөхәммәд янындагы җыенда татар-рус мөнәсәбәтләренә бәйле тарихи документларда теркәлгән фактлар яңгырый: Алтын Урда составына кертелгәннән соң, рус җирендә таркаулыкка чик куелу, илне Мәскәү

князьлеге тирәсенә җыю; рус җирендә дин ирегe игълан ителеп, чиркәү әһелләрен эзәрлекләү катгый тыелу, аларны салымнан азат итү һәм Мәскәү патриархына буйсындыру; юллар салу, сәүдә эшен көйләп җибәрү, төрле өлкәләрне үзара якынайту максатында почта эшен тәртипкә салу һ.б.

Белев янындагы сугышта җиңүгә икенче сәбәп булып, сугышчыларның һәм төрле сословиедәге халыкның Олуг Мөхәммәд тирәсенә бер йодрык булып туплануы, уртак максат белән эш итүе тора. Тагын бер сәбәп – халыкның төрле катлавын берләштерүгә ярдәм иткән дингә таяну. Изге сугышка һәм башка эшләргә хан Аллаһы ярдәменә таянып алынган кебек, хан башлаган эшнең изгелегенә, Аллаһы ризалыгы белән башкарылуга инану гаскәр башлыгыннан алып хан тирәсендәге барча хезмәтчедә күзәтелә. Олуг Мөхәммәдне сан ягыннан күпкә өстен дошманга каршы ханбикә Гөлбикә мондый сүзләр белән озата: «*...Меңнәрчә бикәләр, кызларыбыз мәсхәрә булганчы, шул карлар астында тәннәребез чересен, намусыбыз югалсын, җаныбыз чыксын. Тәңре ярдәм бирсен, солтаным!*» [5: 451]

Р. Зәйдулланың «Соңгы татар» драмасында тагы да катлаулы һәм каршылыклы чор сурәтләнә [3: 15]. Вакыйгалар Казан ханлыгында, төгәлрәге Кол Шәриф өендә һәм шәһәр мәйданында бара. «Башлам» өлешендә сәед белән яңарак кына дошманнары тарафыннан үтерелгән хан Сафа Гәрәйнең улы Үтәмеш арасындагы сөйләшү ил-көннең авыр, каршылыклы яшәешенә ишарә итә. Пьесадагы вакыйгалар татар-рус каршылыгына бәйле үстерелә. Аның бер ягында, бөтен көчен, талантын халкы мәнфәгатен яклауга, аның азатлыгы өчен мөмкин булганның барын да эшләргә әзер Кол Шәриф булса, икенче якта рус дәүләте алып барган басып алу сәясәтен яклаучылар төркеме тора. Автор төп игътибарны ханлыкның эчке каршылыкларын, таркаулык сәбәпләрен ачуга юнәлтә. Тарихтан билгеле булганча, XVI гасыр урталарында Казан ханлыгы гаять каршылыклы чорга керә. Ханнарның бер-бер артлы алмашынып торуы, ханлыкның үзендә көчле ил башлыгы табылмавы, шулай ук татар ханлыклары арасында үзара ярдәмләшү булмау һ.б. сәбәпләр аны эчке таркаулыкка китерә. Кырым ханнары династиясенең бер вәкиле булган Сафа Гәрәй Казан ханы булып күтәрелгәч, илне берләштерү буенча җитди адымнар ясала. Ә инде аның Ногай ханы Йосыф бәк кызы Сөембикә белән никахлашуы моңа тагы да киңрәк юл ача. Әмма илнең эчке һәм тышкы дошманнары тарафыннан Сафа Гәрәй үтерелә. Рус дәүләте алып барган астыртын сәясәт нәтиҗәсендә ханлыклар арасындагы бәйләнешләр нык кими. Морзаларның бер өлеше, таяныч эзләп, Мәскәү патшасы ягына авыша. Әнә шундый шартларда илне берләштерерлек, Мәскәү басымына каршы торырлык кеше бармы, дөресрәге булганмы? Р. Зәйдулла бу сорауга җавап рәвешендә Кол Шәриф шәхесенә мөрәҗәгать итә.

Г. Исхакый драмасында Олуг Мөхәммәднең Казанга килүе һәм аны халыкның каршы алуы күренешнә җитди игътибар бирелә. Бер караганда, Казан кешеләренең Олуг Мөхәммәдне хан итеп күтәрүе шактый җиңел, гади күренеш кебек. Әмма асылда ул гаять җитди вакыйга булып, автор аның сәбәпләрен тулы ача. Төп сәбәп, билгеле инде, Олуг Мөхәммәднең чыңгызлылар нәселеннән булып, хан булырга тулы хокукы булу, икенчесе, Белев янындагы сугышта җиңү яулау, ул ханның көчен, осталыгын, акылын күрсәтә. Казанлылар руслар алып барган сугышлардан иза чиккән вакытта, көчле хан бу михнәттән саклаучы, азат итүче буларак кабул ителә. Олуг Мөхәммәд ханның башка төбәккә түгел, нәкъ менә Казанга килүе дә мөһим факт, чөнки монда элекке Болгар дәүләте дәвамчанлыгы саклана һәм атаклы хан ярдәмендә дәүләтчелекне торгызу, аны ныгыту барча халыкның теләге буларак кабул ителә. Моның шулай икәнен ачу өчен Г. Исхакый Казан кешеләренең ханны каршы алырга килүләренә аерым игътибар бирә. Башта Казан башлыгы Үлмәс хан улы Галимбәк һәм якыннары килеп баш ора, аннары казанлылар исеменнән аксакаллар килә. Болар ил-халыкка зур йогынты ясаучы катлам, шуңа да алар белән әңгәмәдә хан тарафыннан гаять гыйбрәтле сүзләр әйтелә: «*Ил – барыбызның уртак малы. Дошманнарыбызга дошманлык безне бүген ничек берләштерсә, арамыздагы дустлык, кардәшлек тә шулай берләштерсен!*» [5: 462]. Соңыннан исә хан каршына кара халык вәкилләре килә. Монысы да бик мөһим булып, Олуг Мөхәммәднең бөтен ил халкына тигез каравы, һәрбер катламның мәнфәгатен кайгыртырга әзерлеген аңлата. «Әсәрдә Олуг Мөхәммәд зирәк, алдан

күреп эш итүче идарәче буларак ачыла» [7: 262]. Бу урында Г. Исхакый ассызыклаган тагын бер мәсьәлә – ул төрле төбәкләргә таралып яшәгән татарларның үзара дуслыгы, бердәмлеге. Халкы, гаскәре белән Казан тирәсенә килеп туктаган Олуг Мөхәммәд үзен ничек каршы алырлар дип борчыла. Әгәр аларны кабул итмәсәләр, кайдан килдең шунда кит, дисәләр, нишләргә? Ханның бу сорауга җавабы ачык: *«Әгәр Казан кабул итмәсә, күтәрелеп сахрага китәмез, казак буламыз. Илдәшләр арасы сугышларга мин сәбәп тә була алмыйм, бу сугышларда башлык та итә алмыйм»* [5: 459]. Игътибар итик, ул һич тә көч белән, гаскәр белән Казанны яулап алабыз дими, кардәшләрнең каны түгелмәячәген ачык итеп әйтә.

Әнә шул рәвешле, Г. Исхакый драмада көчле шәхесне алгы планга чыгара, ил өчен кыен, хәлиткеч мизгелләрдә шундый кешеләр җитәкчелекне үз кулына алырга тиеш дип фикерне яклый. Олуг Мөхәммәд гаять катлаулы шартларда тыныч юл белән властька килә һәм Казан ханлыгын оештыра. Оешу бер хәл, аның белән идарә итәргә, якларга һәм сакларга да кирәк бит әле. Хан ил белән идарә итүдә дә осталык, акыл һәм тәҗрибә күрсәтә. Драмада ул «Казан ханлыгын төзүче итеп кенә түгел, ә бәлки таркау ханлыкны бергә туплый алган милли юлбашчы, талантлы полководец, киләчәккә карап эш йөртүче дәүләт җитәкчесе итеп тә тасвирлана» [8: 60]. Моның нигезендә, идарә итүнең югарыда әйтелгәннәрдән тыш, гаять мөһим мәсҗәләләре ята. Берсе – ил өчен әһәмиятле мәсьәләне киңәшеп хәл итү. Хан үзенә яраклашуны түгел, бәлки мәсьәләгә ачык карап, аны төрле яклап тикшерүне, бәяләүне тели. Шуңа да ул үзенә ошап бетмәгән фикерләрне дә игътибар белән тыңлый белә. Икенчесе – вәзирләр һәм түрәләрнең тугры булуына ирешү. Моның өчен гадел булып, һәркемнең эшенә дөрес бәя бирүне яклый хан. Өченчесе – башка халыкларга һәм диннәргә тигез карау. Текстта чуваш һәм чирмеш аксакаллары белән очрашып сөйләшү күренешләре бирелә. Аларда ханның толерантлыгы, төрле халыкларны үзенә сыендырган, бүгенге терминалогия белән әйткәндә, «полиэтник, полимәдәни җәмгыять төзү идеясе» [8: 71] һәм шуңа омтылышы ачык күренә. Дүртенчесе – ханның идарә итү ысулына күпчелекнең теләкләшлек күрсәтүе, яклавы. Бу мәсьәләдә Г. Исхакый хатын-кызларның зур роль уйнавын яхшы белә, шуңа да туй мәҗлесе күренешендә Болгар иле традицияләре саклану, җәмгыятьне берләштерүдә хатын-кызлар йогынтысы турында җитди дә, гыйбрәтле дә сөйләшү бара. Ханбикә Гөлбикәнең хан фикерен җиткерүе дә махсус кертелгән кебек: *«Туган илләр дустлык, кардәшлек берлә берләшсен, ди. Кардәшкә кардәш кылыч күтәргәч, дәүләтемез Сарай ханлыгы кебек булачак, моннан дошманнарымыз файдаланачак, ди»* [5: 482]. Бишенчесе – халыкның аң-акылын үстерү, мәгърифәтле итү, киң планда мәдәнияткә игътибар итү кирәклеге. Мәчетләр каршында мәктәп-мәдрәсәләр оешу да шуңа хезмәт итә. Драмада ханның дәрвиш Әбүлмөхсин белән әңгәмәсендә яңгыраган сүзләре шуның ачык мисалы: *«Дәүләт корыр өчен белем кирәк, бер-береңә ышаныч кирәк, халык арасында дустлык кирәк, халыкның төрле катлаулары арасында күңел бавы кирәк. Ул да шигырь белән, китап берлә, тарих берлә ясала»* [5: 474].

Р. Зәйдулла «Соңгы татар» пьесасында алгы планга Кол Шәриф шәхесен чыгара. Пьесада ул белеме, акылы белән халык арасында танылу алган, үзе артыннан ияртеп барырга әзер дини җитәкче – сәед – буларак сурәтләнә. Кол Шәриф ил өстенә янаган куркынычны бөтен тирәнлегендә аңлап, җаны-тәне белән тетрәнү кичерә. Иле-халкы өчен үзенең гомерен дә бирергә әзер шәхес булып ачыла. Сөембикә ханбикәнең, рус патшасы таләбе буенча, үзара тыныч яшәү шарты буларак, «иректә» тоткын итеп Мәскәүгә җибәрелүен дә сәед бик авыр кабул итә. Кол Шәриф, Р. Зәйдулла сурәтләвендә, Сөембикәне ярата. Кадерле кешесен үз кулы белән диярлек чит-ят илгә җибәрергә мәҗбүр булу, Кол Шәрифкә әйтеп бетергесез күңел газабы китерә. Йөрәге моңа каршы килсә дә, акылы белән ул бу хәл белән килешергә мәҗбүр. Сөембикәне тоткын итеп җибәреп, Кол Шәриф илнең ирегең саклап калуга өмет итә. *«Казан йортын без бүтәнчә исән калдыра алмыйбыз»* [5: 254], – ди ул, ханлыкны ныгыту, илне берләштереп, азатлыгын саклап калу өчен вакыт оту максатында. Әмма аның теләге тормышка ашмый. Рус дәүләте Казан ханлыгын юк итү, аның җирләрен басып алу өчен теләсә нинди мәкергә бара. Сафа Гәрәй ханның үтерелүендә дә патша кешеләренең кулы уйнавы сизелә, Сөембикәне тоткын буларак Мәскәүгә җибәрүне таләп итү

дә, ханлыкны җитәкчесез калдыру, көчсезләндерү өчен эшләнә. Ә инде ханлыктагы морзаларның кайсын куркытып, кайсын юмалап сатып алып, илне эчтән таркатуга ирешә [2: 211–213].

Р. Зәйдулланың шәхес концепциясен хәл итүдә алгы планга Казан ханын түгел, бәлки сәедне чыгаруы мөһим факт булып тора. Димәк, бу чорда Казан ханлыгында Олуг Мөхәммәдкә тиң олы хан юк. Тарихтан да без моның шулай булуын беләбез. Автор сәнгати уйлануында «Әлеге вазифаны дин башлыгы үти алмас идеме?» дигән сорауга җавап эзли. Аңлашылганча, юк. Биләгән вазифасы һәм шәхси сыйфатлары аңа юлбашчы булу мөмкинлеге бирми. Вакыйгаларда Кол Шәриф характер сыйфатларына һәм эш-гамәлләренә бәйле бөтенлекле образ булып ачылмый. Ул ил эчендәге хәлләргә бәя биреп баручы буларак бирелә. Бөтен нәрсәне килештереп хәл итү теләге белән йөри, әмма конкрет эш-гамәл кылмый, диярлек: хатынының хыянәтен дә иң соңыннан белә, кызы Айсолтанның качып китүен дә сизми кала, нигәдер кызы бик җиңел аның йогынтысыннан чыга, үги әнисе теләге белән генә яши һ.б. Р. Зәйдулла текстыннан күренгәнчә, ханлык җиңелүнең тагын бер сәбәбе булып, ил халкын уртак идеягә, максатка берләштерә алмау тора. Нәтиҗәдә рус кешеләре аерым морзаларны, түрәләрне сатып алып, хыянәткә этәрә, таркаулыкны котылгысыз итә. Шәхси мәнфәгатьләре өчен илен-халкын сатарга әзер торучылар башында Кол Шәриф хатыны Хөршидә тора. Кол Шәрифнең беренче хатыны бала тапканда вафат була һәм, кабул ителгән гадәт буенча, сәед аның сеңлесе Хөршидәгә өйләнә. Чибәр, усал һәм акыллы хатын, астыртын эш йөртеп, мәскәүлеләр белән якыная, иренең һәм иленең серләрен сатып, һәртөр хыянәткә бара. Автор аны күрәзәче дә итеп сурәтли. Ул ханлыкның фаҗигасен алдан күрә, шуңа да тәрбияләп үстергән үги кызы Айсолтанны әтисе Кол Шәрифкә сиздерми генә Воеводага кияүгә биреп, Мәскәүгә озата, үзенә дә качу юлы әзерли. Бик күп нәрсәне алдан күреп торса да, Хөршидә үз язмышын билгели алмый. Ханлык җимерелгәч, рус патшасына да, Воеводага да аның кирәге калмый.

Шул рәвешле, Г. Исхакыйның Казан ханлыгы оешуга бәйле вакыйгалар сурәтләнгән «Олуг Мөхәммәд» һәм Р. Зәйдулланың Казан ханлыгының соңгы көннәре чагылыш тапкан «Соңгы татар» драмаларын чагыштырма планда өйрәнү, ханлыкның оешуын һәм йөз елдан соң таркалуы вакыйгаларын бәяләү, билгеле бер нәтиҗәләр ясау мөмкинлеге бирә. Һәр икесендә гаять катлаулы чорлар булуга карамастан, беренче очракта Олуг Мөхәммәд хан олпат ир, оста җитәкче буларак сурәтләнеп, яңа дәүләткә нигез сала, икенчесендә исә, көчле хан булмау сәбәпле, җитәкчелекне үз кулына алырга омтылган сәед Кол Шәриф олы җитәкче, оештыручы дәрәҗәсенә үсеп җитә алмый, илен саклап, һәлак була. Ике автор да гыйбрәтле язмышлар аша, берәүләрнең бөеклеген, икенчеләрнең түбәнлек гамәлләрен сурәтләп, татар халкының каршылыклы тарихыннан үзенчәлекле сәхифәләрне ача, үткәннән гыйбрәт алып, бүгенгебезгә бәя бирергә һәм киләчәк турында уйланырга этәрә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әхмәдуллин А. Гаяз Исхакый һәм татар драматургиясе // Мирас. – 1995. – № 1–2. – Б. 34–39.

2. Закирҗанов Ә. Дөньяны ярату (Ркаил Зәйдулла) // Иҗат тылсымы: әдәби портретлар, күзәтү мәкаләләре, рецензияләр. – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2022. – Б. 195–226.

3. Закирзянов А. Р. Зәйдулла драматургиясендә дини-әхлакый башлангыч // Роль ислама в стабилизации социальных процессов: сборник статей и тезисов VII Международной научно-практической конференции, посвященной 1100-летию официального принятия Ислама в Волжской Булгарии. – Набережные Челны: Ак мечеть, 2022. – С. 12–17.

4. Зәйдулла Р. Саташкан сандугач һәм башка пьесалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – Б. 232–268.

5. Исхакый Г. Олуг Мөхәммәд // Гаяз Исхакый, 15 томда. 5 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – Б. 441–519.

6. Миңнегулов Х.Й. Гаяз Исхакыйның мөһаҗирлектәге иҗаты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 367 б.

7. Миңнуллина Ф. Г. Исхакый драматургиясендә фаҗигалелек («Зөләйха», «Дулкын эчендә», «Олуг Мөхәммәд» әсәрләре мисалында) // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 260–263.

8. Сәхапов Ә. Исхакый иҗаты. – Казан: Татар «Мирас» кит. нәшр., 1997. – 336 б.

9. Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. Репринтное воспроизведение издания 1923 г. – Казань, 1990. – 310 с.

УДК 82.091

ТВОРЧЕСТВО Г. ИСХАКИ В РЕЦЕНЗИЯХ ФАТИХА АМИРХАНА (1907–1912)

Г.Н. Зайнеева
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Фатих Амирхан и Гаяз Исхакый были сторонниками просветительских идей в образовании начала XX века. Каждый поднимал в своем творчестве вопросы, касаемые реформы в системе образования, равноправия женщин и мужчин, обучения женщин. В публицистике Фатиха Амирхана имеются статьи, посвященные творчеству Г. Исхаки в целом, или же о конкретном его литературном произведении. В статье дается информация о данных рецензиях.
Ключевые слова: Фатих Амирхан, Гаяз Исхаки, татарская литература, рецензии, публицистика.

Fatih Amirkhan and Gayaz Iskhaky were supporters of educational ideas in education at the beginning of the XX century. Everyone raised in his work issues related to reform in the education system, equality of women and men, women's education. In the journalism of Fatih Amirkhan there are articles devoted to the work of G. Iskhaki in general, or about any of his literary works. The article provides information about these reviews.
Key words: Fatih Amirkhan, Gayaz Iskhaki, Tatar literature, reviews, journalism.

ФАТИХ ӘМИРХАН БӘЯЛӘМӘЛӘРЕНДӘ Г. ИСХАКЫЙ ИҖАТЫ (1907–1912)

Г.Н. Зәйниева
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Татар әдәбияты классигы, журналист, танылган публицист Фатих Әмирхан (1886–1926) – XX гасыр татар милли тормышында тирән эз калдырган, аның мәгарифе, рухи үсешенә көчле йогынты ясаган күренекле шәхес. Ул җаны-тәне белән татар милләте, аның киләчәге, язмышы, үсеше өчен борчылып яши һәм җитди мәсьәләләрне күтәргән мәкаләләре белән үткен журналист, кыю публицист буларак танылa.

Фатих Әмирханның әдәби, тәнкыйди эшчәнлеге газета-журнал редакцияләре белән тыгыз бәйле. Мәгълүм булганча, ул «Әлислах», «Кояш», «Кызыл армия» газеталарында, «Тәрбияи этфаль», «Ялт-Йолт» журналларында җаваплы вазифалар башкарган. Татар вакытлы матбугаты битләрендә аның тарафыннан басылган күпсанлы мәкалә, фельетон, рецензияләр урын алган. Шунысын да әйтергә кирәк: вакытлы матбугатта ул шул чор татар җәмгыяте өчен актуаль булган мәсьәләләрне күтәргән публицистик мәкаләләрен күп очракта төрле тәхәллүсләр белән, кайчакта хәтта имзасыз-аноним итеп тә бастырган. Мәсәлән, аның бик актив язышкан чоры 1907–1909 елларга туры килә – «Әлислах» газетасы оешканнан алып, соңгы санына кадәр фактик редактор буларак, һәр санда мәкаләләре урнаштырылган була. «Әлислах»ның баш мәкаләләре авторы булып та Ф. Әмирхан санала, алар имзасыз басылган булсалар да, үзенең Ризван Алушига язган хатында (1907, 25 ноябрь) ул әлеге мәкаләләрнең анықы булуын ассызыклап әйтеп уза.

«Тәрбияи этфаль» («Балалар тәрбиясе») журналын да Фатих Әмирхан исеменнән башка күз алдына китереп булмый, анда да язучының язмалары урын алган. Әлеге журнал 1907 елның гыйнвар-март айларында Мәскәүдә татар телендә чыккан беренче балалар журналы буларак санала. Журналның титул битендә: «Унбиш көндә бер чыга торган сабак балаларына махсус әдәби, фәнни вә рәсемле мәҗәллә» дип язылган.

Г. Исхакый Әмирхан хакында «...мөхәррир булып китү юлына, шул юлда үлү юлына аяк баскан» [3: 19], дип, әдипнең мөхәррирлек эшен югары бәяли.

Фатих Әмирхан публицистикасында аерым шәхесләр исемнәренә, иҗатларына багышланган, аларның татар әдәбияты тарихында рольләрен күрсәткән язмалары шактый. Андый шәхесләрдән Шиһабетдин Мәрҗани, Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Гаяз Исхакый, Риза Фәхреддин, Ярулла Вәлине һ.б атап китәргә мөмкин.

Фатих Әмирханның 1907–1912 еллар аралыгында Гаяз Исхакый иҗаты белән бәйле булган өч мәкаләсе билгеле. Беренчесе «Тәрбияи этфаль» журналының 1907 елгы 1 нче (1 гыйнвар) санында «Бу көннәрдә улган вакыйга» бүлегендә исемсез һәм имзасыз басылган. Әлеге мәкаләнең үзенеке икәнлеген ул дусты Ризван Алуши-Ибраһимовка 1907 елның 8 апрелендә язган хатында әйтеп уза: «Фәрхәнә ханым минем мәкаләләрне укый икән, ләкин мин мәкаләләремне күбрәк имзасыз җибәрәм, шунлыктан монда кайсылар минем мәкалә булдыгыны сөйләмәкче булам. Беренче номеруда – "Идарәдән", "Истамбул шәһәре", "Күктә күренә торган нәрсәләр", "Гаяз"» [2: 239]. «Тәрбияи этфаль» балаларга багышланган журнал булганга, биредә Ф. Әмирханның язу стиле җиңел, җиткерәсе фикерләре теләк-киңәш буларак яңгырый, укучыларда Гаяз Исхакый иҗатына кызыксыну уяту, аның иҗаты белән тирәнрәк таныштыруны теләп тә тәкъдим ителә. Мәкалә Гаяз Исхакыйны хөрмәт итеп, олылап язылган, биредә әдип сүзенә дә аңлатма бирелеп, әдип сүзен кем йөртергә хаклы икәнлеге хакында да ассызыклап үтелә: «Мин Гаяз әфәндене әдип дидем, бу сүз, сезнең белгәнегезчә, һәрбер китап язып чыгарган кешегә әйтелә торган сүзме? Юк, әдип дип бары язган нәрсәләре белән йөрәкләрне кузгата, күңелгә әллә нинди фикер вә хисләр бирә вә мәгыйшәтнең начар вә яхшы якларыны ачык күрсәтә торган мөхәррирләргә генә әйтеләдер» [1: 28]. Аннан соң язучы «Өч хатын берлә тормыш» һәм «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрләренә тукталып уза. «Өч хатын берлә тормыш» пьесасында Гаяз Исхакыйның надан, әхлаксыз, тәкәббер бай кешеләрне аның капма-каршы булган зыялы, әхлаклы, тәрбияле геройларны оста тасвир итүе хакында, һәр эш-гамәлнең нәтиҗәсе булуын Ф. Әмирхан аерып күрсәтә. «Гаяз әфәнденең башка әсәрләре дә шулай тәэсирле язылган вә шулай ук еглата вә көлдертәләр» [1: 29] дип бәясен бирә. Ахырдан Ф. Әмирхан укучыларга әлеге әсәрләрне укып чыгып, журнал редакциясенә үз тәэсирләрен язып җибәрергә, аннан соң язучыларның исемнәрен журнал битләрендә күрсәтергә вәгъдә итеп, мәкаләсен тәмамлый. Шул рәвешле, язучы бала күңеленә ачкыч та таба белгән, кызыксындырып, китапка якынайтырга, әдипләр тормышы, иҗаты белән таныштырырга, гомумән, әдәбиятка тартуда зур көч куйган.

Ф. Әмирханның «Әлислах» газетасында (1908, 26 октябрь) «Яңа китаплар» бүлегендә «Дамелла» имзасы белән басылган «Солдат» мәкаләсе билгеле. Бәяләмә Гаяз Исхакыйның «Солдат» исемле повестеның басылып чыгу уңаеннан язылган. Газетаның алдарак басылган санында («Әлислах», 1908, 13 октябрь) «Солдат» әсәре хакында «Яңа китаплар» рубрикасында белдерү басылган була: «Солдат» (Гаяз Исхаков әсәре. Хөсәен Әбүзәрев нәшере). Гаяз әфәнденең иң соңгы әсәре «Солдат» бу көннәрдә табгы ителеп *(басылып)* тәмам булды. Киләчәк номерда мөфассал *(җентекле)* тәнкыйть дәрҗ ителәчәктер *(теркәләчәктер)*». Югарыда телгә алынган бәяләмә күләм ягыннан зур түгел. Повестьның әүвәлге җөзьәсе *(бүлеге)* басылып чыгу уңаеннан таныштыру рәвешендә генә язылган дигән фикер туа. Ләкин Ф. Әмирхан «Хода насыйп итеп, бервакыт һавалар алмашынса, йөрәкләрне катырган, җансызландырган суыклар урынына ачык йөзле, җылысы белән бөтен нәрсәгә рух өрә торган «яз кояшы» чыкса, калганы да нәшер ителер вә мин дә тәнкыйдемне язармын. ...бу әсәр – Гаяз әфәнденең хәзерге чын мәсләкен күрсәтә алырлык әүвәлге әсәредер» [1: 141] диеп, киләчәктә бу әсәргә киңрәк тукталырга өмет итә, аңа зур өметләр баглый.

Ф. Әмирханның «Әлислах» газетасында (1907, 19 ноябрь) «Китаплар хакында мөхакәмә» бүлегендә «Дамелла» имзасы белән басылган «Алдым-бирдем» мәкаләсе дә игътибарга лаек. Ул – Гаяз Исхакыйның «Алдым-бирдем» (1907) исемле пьесасына бәяләмә. Ф. Әмирхан мәкаләләренең күпчелегендә яңалыкка омтылу, искелектән арыну, белем бирү системасындагы үзгәртүләрне таләп итү, хатын-кызларның ирләр белән бертигез хокукта булу фикерләре алгы планга куелган була һәм ул Г. Исхакыйның бу пьесасында да нәкъ шушы темалар үзәккә куела, ди ул мәкаләсендә. Пьеса геройлары, вакыйгалары «бик дөрест вә халис *(чын)* татар мәгыйшәтеннән алып тасвир итәдер» [1: 71], диелә мәкаләдә. Мәсәлән, Хәлил бай Шакиров тибына характеристикасында: «Бу фирка *(төркем)* халык телләре вә фикерләре белән никадәр яңалыкка тәүҗиһ *(мөрәҗәгать)* иткән күренсәләр дә, фигыльләрендә һаман искелектән аерылып җитә алмау, искелекнең аларга биргән имтияз *(өстенлек)* вә хосусиятләреннән

файдаланырга тырышу вә билахирәдә *(ахырда)* бик тиз үзен чолгап алган искелек хамиләренең *(яклаучыларының)* тәэсирләренә төшү кеби сыйфатларын изһар итмәктәдер *(күрсәтәдер)*» [1: 71], диелә. Шулай ук бәяләмәдә Әхмәди бай, мулла типлары тормышчан тасвирлана, дигән фикер үткәрелә. Ф. Әмирхан күзлегеннән әсәрдә хатын-кыз типлары ирләр типларыннан яхшырак тасвирланган. Мәсәлән, Галия исемле героиняга «...бер нәрсәгә дә карамый теләгәнен итәргә тырыша торган вә бөтенләй бирелеп берәүне сөя ала торган кыз булып, табигате белән хөррият вә киң мәгыйшәткә касд иткән *(омтылган)* татар кызының дөрест тибыдыр» [1: 72] дигән характеристика бирелә. Пьесаның уңай якларына гына түгел, кимчелекле якларына да игътибар ителә: мәхәббәтнең аз бирелүе, әсәрдә романтизмның «саран» булуы. Ахырдан нәтиҗә буларак: «Яңа мәгыйшәт үз каһарманнарыны икенче төрлерәк каршыларга тиеш! Бу – минем фикерем, бәлки әдәбият белән күбрәк белеш кешеләр башка төрле тәкъдир итәрләр» [1: 73] дигән сүзләр белән пьесаны һәр шәкерткә укып чыгарга киңәш итә.

Фатих Әмирханның Г. Исхакый белән дустанә мөнәсәбәттә булулары хатларында ачык күзәтелә, алар бер-берсенә ихтирам хисе белән сугарылган, бер-берсе белән киңәшләшеп язган юллар очрый. Мәсәлән, Г. Исхакыйның 1912 елның июнь-сентябрь аралыгында Мезень шәһәрендә (Архангель губернасындагы шәһәрчек) сөргендә булган чагында язган хатында татарларның тормышы, яшәеше, татар әдәбиятында аның чагылышы хакында фикерләре аеруча мөһим (1912, 5 август): «Безнең тормышымызда (минем күрүемчә) мескинлек, булдыксызлык хәятның үзәге түгел. Ара-тирә очрый торган бәхетсезлек кенә. Шуның өчен, шул ноктага иң зур нокта иттереп тотып, бөтен тормышны шуннан ага торган зәһәрле буяуга буярга тырышу, минемчә, зур хата. Татар халкының истикъбали карашыннан җинаять! ... мин татар әдәбиятының аерынгы бер галәмәте, аның егъламавы, ныклыгы, тазалыгы, тормышның начарларына, зәһәрләренә каршы чыгуына ышанып, күкрәкне киереп, йырлый-йырлый сугышуы дип, рефератымны бетергән идем. Шул сүзләрне мин тәмам ышанып әйткән идем» [3: 19]. Әдип Ф. Әмирхан әсәрләре белән яхшы таныш булган, фикерен җиткерә барган: «Тагы синең әсәрләренең «минеке»леге күренеп тора торганы, минемчә, ... «Хәят» [3: 21].

Хатларыннан күренгәнчә, Г. Исхакый: «Син, мин, Габдулла, Сәгыйдләрнең татар әдәбиятындагы урыннарын күрсәтә торган берме, берничәме мәкаләләр. ...Габдулланың кыйммәте үз урынында никадәр зур булса, Сәгыйднең дә бәһасе үз базарында Габдулланыкыннан ким түгел», – дип яза [3: 22]. Г. Исхакый үзен, Фатих Әмирханны, Габдулла Тукайны, Сәгыйть Рәмиевне – шул чорда ук инде татар әдәбиятында мөһим роль уйнаган лидерларыннан санаганлыгы күренә. Бу, әлбәттә, шулай.

«Русиядә руслардан кала иң зур милләт без булганга, шуңарга безнең хакымыз бар. Русиядә еврейлардан кала иң тырыш милләт без булганга, көпчәкләрне майларга май чыгара алырлык көчемез бар. Май атларга егерме биш миллионлы сөтле савым халкымыз бар. Шуның өчен аның сөтен бозмау, каймагын ачытмас өчен күпер янында йөри торганнар безләр, сезләр, әминләр, диниләр бик сакланып, кулны-башны юып, ни эшләгәнемезне төшенеп, һәр хәрәкәтне уйлап, үземезнең мәсьүлиятемезне аңлап, селкенмәскә кирәк. Вә шул күпер янына килә башлаган һәр кешегә вазифасының зурлыгын аңлатырга вә тегендә ятып тора торган көченең куәтен белдерергә вә шул куәтенең эч кайнавыннан гына үзенең кәпрәп-күпрәп чыккан бер комчык кына икәнен хәтереннән чыгармаска кирәк. Мин менә хәзер бөтен эшемезне шулай карыйм» [3:22], – дип яза Г. Исхакый Ф. Әмирханга хатында. Ике зур публицистның әдәби мирасы искиткеч бай. Татарлар, милли тигезлек, иҗтимагый гаделлек һ.б. проблемалар Русия иҗтимагый-сәяси контекстында каралып, яктыртылып, аларга җәмәгатьнең игътибарын да юнәлтеп, әдипләр үз фикер-мөнәсәбәтләрен белдереп баралар, икесе дә каләмнәрен соңгы көннәренә кадәр кулларыннан төшермичә, халкы өчен, аның киләчәге өчен янып-көеп яшиләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Әмирхан Ф. Әсәрләр: 4 томда. 3 т.: публицистика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 512 б.

2. Әмирхан Ф. Әсәрләр: 4 томда. 4 т.: әдәбият-сәнгать тәнкыйте, биографик материаллар, хатлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 390 б.

3. Исхаков М.Г. Әсәрләр: 15 томда. 14 т.: хатлар һәм автобиографик язмалар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 479 б.

УДК 82.091

ВОСПРИЯТИЕ Г. ИСХАКИ В ТУРЦИИ

А.И. Кабирова
Университет изящных искусств им. Мимара Синана (Стамбул, Турция)

Гаяз Исхаки – журналист, писатель и человек идеи, который был вынужден жить в разных странах. Последний период своей жизни в эмиграции (1940–1954) он провел в Турции. В работе сделана попытка определить, что значит личность и творчество Г. Исхаки в Турции. Для этого изучены научные работы и печатная продукция, посвященные его жизни и деятельности. А также дана информация о мероприятиях, которые были приурочены к 145-летию со дня его рождения.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, Иделле, Турция, 145-летие.

M. Ayaz Ishaki is journalist, writer and idea man, which was forced to live in different countries. He spent the last period of life in exile (1940–1954) in Türkiye. The paper attempts to determine what the personality and work of G. Iskhaki means in Türkiye. For this, there were studied the scientific works and printed materials devoted to his life and works. Also, there were analyzed the events dedicated to the 145th anniversary of his birth.
Keywords: Ayaz Ishaki, Idilli, Türkiye, 145th anniversary.

ТӨРКИЯДӘ Г. ИСХАКЫЙГА БИРЕЛГӘН ИГЪТИБАР

А.И. Кәбирова
Мимар Синан исем. Нәфис сәнгать университеты (Истанбул, Төркия)

Бүгенге көндә Төркия Җөмһүриятенең Фәнни эшләр мәркәзендә (YÖK: https://tez.yok.gov.tr) Гаяз Исхакый белән бәйле барлыгы җиде эш бар: дүрт эш тел һәм әдәбиятка кагылышлы бүлемнәргә карый (Төрек теле һәм әдәбияты – 2, Яңа төрек әдәбияты – 1, Заманча төрек телләре – 1), өч эш тарих бүлеменнән чыккан. Бу хезмәтләрнең якланган еллары һәм җитәкче белән авторлары түбәндәгечә:

1994: Prof. Dr. Nadir Devlet – Şule Güngör,
1999: Prof. Dr. Alemdar Mustafa Yalçın – Alsu Kamalieva,
2006: Doç. Dr. Mustafa Öner – Arife Gülsün,
2016: Yrd. Doç. Dr. Saime Selenga Gökgöz – Derya Hamiye Erbirsin,
2019: Doç. Dr. Ahmet Karaçavuş – Selda Şahin,
2020: Prof. Dr. Adnan Rüştü Karabeyoğlu – Murat Uzun,
2020: Prof. Dr. Varis Çakan – Mert Can Baba.

Güngör Ş. «Яңа милли юл» журналын тикшерә һәм М. Гаяз Исхаки-Иделленең сәяси карашларын анализлый. Kamalieva A. хезмәтендә Гаяз Исхакыйның пьесаларында социаль һәм сәяси темалар ачыклана. Ул аның турында шулай яза: «Г. Исхакый – әдәби тармакларның һәр өлкәсендә әсәр биргән шәхес. Ләкин ул үзенең көрәшче характеры аркасында сәнгать өчен сәнгать белән шөгыльләнә алмый. Сәнгатьне халыкны агарту, милли үзаңын үстерү, фикерләрен җиткерү өчен изге корал итеп күргән Исхакый – 1918 елга кадәр 29 әсәр биргән әдип. (...) Сәнгатьне корал буларак кулланса да, Гаяз Исхакыйның иҗат көче куәтле, һәм бу көчле сәнгатьче кемлегенең нәтиҗәләрен табу кыен түгел. Исхакыйның әсәрләрендә социаль темаларга зур әһәмият бирүе күренә» [5: аннотация, 6: VIII]. «Аның пьесаларында хатын-кыз алгы планда» [5: аннотация]. Чөнки ул, әнисе остазбикә булу сәбәпле, татар хатын-кызының барлык мәсьәләләрен күреп үсә [9: 19: 56–20: 33]. Шулай ук, әсәрләрендә мәгърифәт, гореф-гадәтләр, дин мөһим урын алып тора. Шул ук вакытта, ул каршы булган һәм мәгънәсез тапкан гореф-гадәтләр дә бар. Ул эчкерсез, мәгърифәтле яшәеш яклы һәм надан, фанатик дин кешеләреннән көлә [5: аннотация].

Гаяз Исхакыйның көндәлек журналистикасы белән сугарылган сәяси тормышы бар. Бу сәясәт белән үзара бәйлелек һәм аның көрәшче характеры пьесаларында сәяси интенсивлыкның төп сәбәбе дип санарга була [5: аннотация]. Г. Исхакый әсәрләренең нигезендә популизм һәм төрекчелек ята [8: 33: 38, 6: VIII]. Анталиядә Г. Исхакыйның тууына 145 ел туу уңаеннан үткәрелгән чарада «Төрекчеләр берләшә» хәрәкәте башлыгы Юҗел Өндәр (Yücel Önder) аның әсәрләре турында болай әйтә: «46 әсәрен

бу ике принципка *(популизм һәм төрекчелек принципларына)* нигезләнеп язган. Басылмаган ике әсәре бар... 12 газетасы бар. Барлыгы 60 әсәр. Әгәр 60 әсәр 100 әр бит дисәк, аркадашлар, 600 бит булыр. 200 әр бит булган очракта – 12 мең бит! Әсәрләре бик беленми яки аз тикшерелгән. 12 мең битне укырга бер гомер аз, аркадашлар. «Зөләйха»ны укыганда елый-елый укыйсың – китап бетми. Шундый әсәрләр турында сүз бара – беркем дә битараф кала алмый торган әсәрләр дип әйтәсем килә [8: 33:55–34.40].

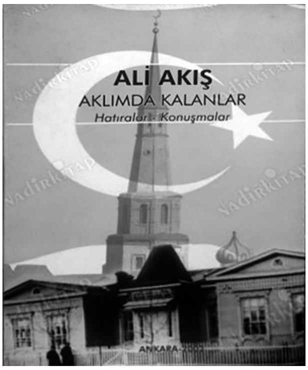

Akış A. Aklımda Kalanlar (Ayaz İshaki, Zeki Velidi ve Mehmet Emin Resulzade ile ilgili Hatıralar). – Ankara: Neyir Matbaacılık, 2002. – 214 с.

Шул ук уңайдан Истанбулда оештырылган сөйләшүдә Мимар Синан исем. Нәфис сәнгать университетының тарих профессоры Исмаил Түркоглу (Prof. Dr. İsmail Türkoğlu) да: «Гаяз Исхаки Төркиядә бик беленми», – дип әйтә [9: 11:41–11:49]. Моны ул: «Чөнки көрәш елларының күп өлешен Европа, Ерак Көнчыгышта, Россиядә үткәргән», – дип аңлата [9: 11:49–11:56]. Ул – тормышының мөһим өлешен сөргеннәрдә, төрмәләрдә үткәргән кеше [9: 22:12–22:38]. Төркиягә дә килеп киткәли. Аның Sırat-ı Müstakim (1908) журналында Казанлы Аяз (Kazanlı Ayaz) исеме белән мәкаләләре бар [9: 26:23–26:35].

Г. Исхакыйны Икенче дөнья сугышыннан соң таный башлыйлар: кызы һәм кияве (Saadet Çağatay-İshaki һәм Tahir Çağatay) Әнкара университетында Социология бүлемен булдыруга, гомумән, Төркиянең фәнни тормышына зур өлеш керткәннәр [9: 12:03–12:56].

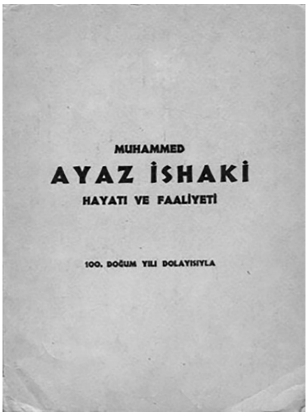

Çağatay T., Akış A., Çağatay-İshaki S., Agay H. Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti. 100. Doğum Yılı Dolayısıyla. – Ayyıldız Matbası, 1979. – XXIV + 351 с.

Г. Исхакыйның кызы профессор-тюрколог Сәгадәт Чагатай туган ягы, этисе һәм тормыш иптәшенең дә исемнәреннән торган Идел-Урал Гаяз Таһир Төркстан фондын (İdil Ural Ayaz Tahir Türkistan Vakfı) оештыра. Соңгы ун ел эчендә фонд җитәкчесе Түлай Дуран Исхакыйларның шәхси әйберләрен, досьеларын һәм сирәк фотоларын Татарстанга кайтарды. Шулай ук Сәгадәт ханым мирасының бер өлешен профессор Надир Дәүләткә дә биргән булган. Ул үз чиратында профессор Исмаил Түркоглуна биреп калдырган [9: 38: 17–40:55].

Гаяз Исхакыйның Төркиядә иң билгеле әсәре – «Өйгә таба» (1922) романы. Бу роман, төрек теленә тәрҗемә ителеп, басып чыгару өчен 1927 елда Төрек учакларына бирелгән булса да, 1941 елда гына дөнья күрә [8: 1:00:44–1:01:40].

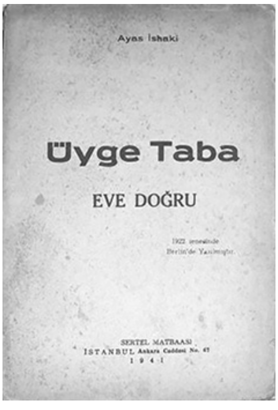

1941

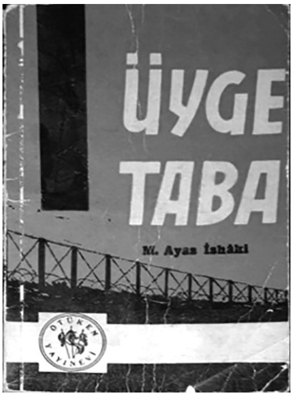

1967

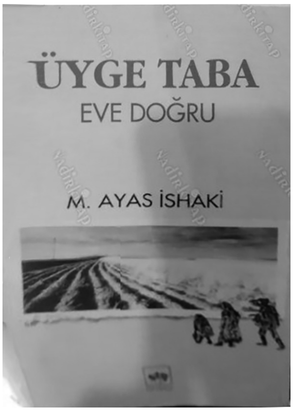

1998

Романның Төркиядә өч басмасы чыккан. Алар түбәндәгеләр:

1. İshaki M.A. Üyge Taba / Eve Doğru. – İstanbul: Sertel Matbaası, 1941. – 125 с.

2. İshaki M.A. Üyge Taba. – İstanbul: Ötüken Yayinevi, 1967. – 120 с.

3. İshaki M.A. Üyge Taba / Eve Doğru. – Ötüken Neşriyat, 1998.

Uzun M. үзенең фәнни хезмәтендә Гаяз Исхакыйны хәзерге татар әдәбиятына нигез салучы шәхесләрнең берсе буларак таныта һәм «Өйгә таба» романының тел һәм стиль үзенчәлекләрен тикшерә [10: XXI]. Gülsün A. язучының «Ике йөз елдан соң инкыйраз» һәм «Зиндан» әсәрләренең, лексик үзенчәлекләрен ачыклап, төрек теленә тәрҗемә итә [3: аннотация].

Baba M.C. Россия мөселманнарының бәйсезлек өчен көрәш чорында Г. Исхакыйның эшчәнлеген [1: IV], Erbirsin D.H. аның «Милли юл» һәм «Яңа милли юл» журналларын [2: 2] өйрәнә.

Г. Исхакый турында соңгы ун ел эчендә дөнья күргән, тормышын һәм иҗатын яктырткан китаплар дип түбәндәге өч китапны әйтеп була:

1. Kamalieva A. Romantik Milliyetçi Ayaz İshakî. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2009. – 248 с.

2. Zaripova-Çetin Ç., Yılmaz H. Ayaz İshaki: Hikayeler (Seçmeler). – Muğla Üniversitesi Yayınları, 2009. – 182 с.

3. Kanlıdere A. Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İsaki. – Ötüken Neşriyat, 2019. – 318 с.

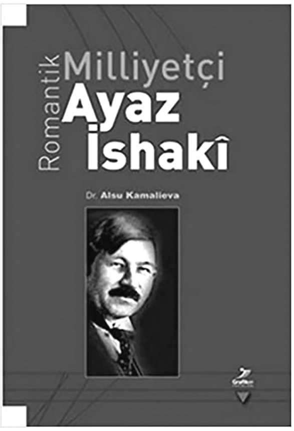

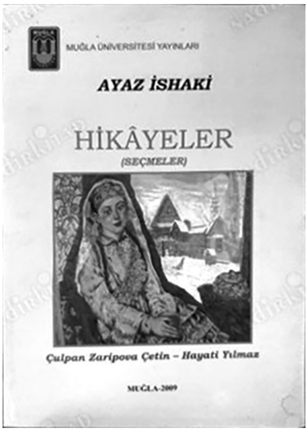

Күргәнебезчә, Гаяз Исхакыйны танучыларның барысы да аны татар әдәбиятының иң мөһим язучыларыннан берсе дип атый. Хәтта проф. Исмаил Түркоглу: «Безнең өчен Мехмет Акиф (Mehmet Akif), Мехмет Әмин Юрдакул (Mehmet Emin Yurdakul), Хәлит Зия (Halit Ziya) нинди әһәмияткә ия исә, татар әдәбиятында да Гаяз Исхакый шундый», – дип әйтә [9: 13:35–13:49]. Быел тууына 145 ел туу уңаеннан Төрки дөнья тикшеренү фондында «Гаяз Исхакый – төреклекнең сүнмәс йолдызы» исемле конференция [7] һәм, алда әйтеп үткәнчә, Төрек учакларының ике филиалында сөйләшү булды [8, 9]. Төрки дөнья тарихы һәм мәдәнияте журналында (Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi) Г. Исхакыйга багышланган мәкалә чыкты.

Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Şubat 2023 – Sayı 433

ӘДӘБИЯТ

1. Baba M.C. Rusya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesinde Ayaz İshaki'nin faaliyetleri / Деятельность Гаяза Исхаки в движении российских мусульман за независимость: ВКР магистра. – Анкара, 2020. – 115 с.

2. Erbirsin D.H. İdil-Ural muhacir siyasî edebiyatında Yaŋa Millî Yul ve Ayaz İshakî'nin siyasî söylemi / «Яңа милли юл» в политической литературе иммигрантов из Волго-Уральского региона и политический дискурс Гаяза Исхаки: ВКР магистра. – Анкара, 2016. – 177 с.

3. Gülsün A. Ayaz İshaki'nin iki hikayesinde söz varlığı: İke Yöz Yıldan Son İnkraz ve Zindan / Лексические особенности произведений Гаяза Исхаки «Ике йөз елдан соң инкыйраз» и «Зиндан»: ВКР магистра. – Измир, 2006. – 1421 с.
4. Güngör Ş. Yana Milli Yul (Yeni Milli Yol) dergisi ve tatar aydınlarından M. Ayaz İshaki (İdilli)'nin siyasi görüşleri / Журнал «Яңа милли юл» и политические взгляды татарского интеллектуала М. Гаяза Исхаки-Иделле: ВКР магистра. – Стамбул, 1994. – 110 с.
5. Kamalieva A. Ayaz İshaki'nin piyeslerinde sosyal ve siyasi konular / Социально-политические темы в пьесах Гаяза Исхаки: дис. – Анкара, 1999. – 357 с.
6. Şahin S. Ayaz Ishakî hayatı ve fikirleri / Жизнь и идеи Гаяза Исхаки: ВКР магистра. – Трабзон, 2019. – 115 с.
7. TDAV (Фонд исследований тюркского мира). Türklüğün Sönmeyen Yıldızı Ayaz İshaki / Гаяз Исхаки – неугасающая звезда тюркости. [Электронный ресурс]. – URL: https://turan.org/turklugun-sonmeyen-yildizi-ayaz-ishaki-2/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 17.03.2023).
8. Türk Ocakları Antalya. Doğumunun 145. Yılında Tatar Ayaz İshaki / Төрек учаклары-Анталия. Туусына 145 нче елда татар Гаяз Исхакый. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=7MYoGH6PLQY (мөрәҗәгать итү вакыты: 19.03.2023).
9. Türk Ocakları İstanbul. Doğumunun 145. Yılında Ayaz İshaki / Төрек учаклары-Стамбул. Тууына 145 елда Гаяз Исхакый. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.youtube.com/watch?v=Y50i24nAEvU (мөрәҗәгать итү вакыты: 19.03.2023).
10. Uzun M. Muhammed Ayaz İshakî'nin «Öyge Taba» adlı romanı üzerinde dil ve üslûp incelemesi / Языковой и стилистический анализ романа «Өйгә таба» Мухаммада Гаяза Исхаки: дис. – Коджаэли, 2020. – 837 с.

УДК 82.091

ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНАЯ ИРОНИЯ В ТВОРЧЕСТВЕ Г. ИСХАКИ

В.Ф. Макарова
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассматривается философско-эстетическая природа смеха в повести Г. Исхаки «Тормышмы бу?». Иллюзорность происходящего, игра в качестве модели абсурдного бытия выступают основой экзистенциальной иронии. Анализ произведения дает возможность проследить, как культура в начале XX века подверглась трансформации.
Ключевые слова: игра, экзистенциальный смех, метафизическая ирония, иллюзорность, самоирония, мениппея, пародия.

The article examines the philosophical and aesthetic nature of laughter in the story of G. Iskhaki «Tormyshmy bu?»The illusory nature of what is happening, the game as a model of absurd existence are the basis of existential irony. The analysis of the work makes it possible to trace how culture underwent transformation at the beginning of the twentieth century.
Key words: game, existential laughter, metaphysical irony, illusory, self-irony, menippea, parody.

Г. ИСХАКЫЙ ИҖАТЫНДА ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬ ИРОНИЯ

В.Ф. Макарова
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

XX гасыр башында кеше турындагы яңа күзаллаулар аның Аллага һәм дөньяга карашын үзгәртә, кеше яшәүнең чикле, үлемнең котылгысыз булуын аңлый. Хакыйкатькә төшенгән кешенең тормышы яңа дөньяда трагик-пессимистик тонда, экзистенциаль чикләрдә сурәтләнә башлый. «Уен» хаос һәм абсурдлыкка корылган көнкүрешнең, кешенең һәм мәдәниятнең асылын билгеләүче категория буларак чыгыш ясый. Кеше фаҗигасе язмыш көлүе фонында бара.

Г. Исхакыйның «Тормышмы бу?» (1909) [4] психологик повестенда шушы чордагы метафизик иронияның фәлсәфи-эстетик табигате яхшы чагыла.

Әсәрдә башта ислам фәннәрен үзләштергән, аннан рус, Европа мәдәнияте белән танышкан һәм үзен ислахчы булып халыкка хезмәткә багышлау турында хыялланган геройның табигый ихтыяҗларын өстен кую нәтиҗәсендә, тормыш ваклыклары белән мәшгуль уртакул авыл мулласы булып калуы сурәтләнә. Мәхдүмнең хыялый чынбарлыгы, рухи бушлыгы, мәгънәсез яшәеше автор кинаясенең нигезен тәшкил итә.

Г. Исхакыйның «Тормышмы бу?» повесте беренче затта шәкерт көндәлеге формасында язылган. Анда геройның тормышы, шәхес буларак формалашу процессы күрсәтелә. Менә ул – яшь чагында мулла улы, кызлар белән танышырга тәвәккәлли, әмма беренче адымны ясарга батырчылык итми. Егетнең психик халәте тасвирлана – ул кызга омтыла, сүз дәшәргә, кагылырга тели, үзен бу гамәлләрне башкарырга мәҗбүр итәргә тырыша, ә үзе аннан кача, моның өчен үзен сүгә, әмма шул ук вакытта үзенең тотышын акларга сәбәпләр эзли. Егетлеген югалткан очрактан соң да аның хисләре каршылыклы.

Яки башка эпизод: шәкерт каникул вакытында авылына кайта. Халык кырда эшли, ул гына – мулла улы, берни белән дә шөгыльләнми («Без инде өч көннән бирле иртәдән кичкә кадәр ашка йөримез (...) Бүген тагы сигез җиргә ашка барырга. Корсак кына чыдасын инде. Акчасы күпме булыр икән?» [4: 83–84]).

«Атналар буе бер нәрсәгә дә өйрәтми» торган мәдрәсәдә ел уздырып, «авылда көч җыярга» карар иткән герой үзен әрәмтамак ди, шул ук вакытта гамәлләрен акларга сәбәп эзли.

Геройның халыкны аңлы, белемле итәсе килү кебек югары максатлары вак теләкләре белән каршылыкка килүен тасвирлау аша Г. Исхакый яшь интеллигентның рухи драмасын күрсәтә. Геройның үз тормышын үзгәртәсе килә, тик аның ихтыяр көче дә, кадими мәдрәсәдә уку сәбәпле, белеме дә юк. Шунлыктан ул үзен ялгыз, бәхетсез хис итә («Шул авылларны, шуларның кешеләрен, Яхъя мулла пәриләре кебек, бер төн эчендә яңадан төзисем, яңадан ясыйсым килә. Ләкин кай төшеннән тотарга белмим». «Егерме өч яшенә кадәр салам селкетмәгән бер әрәмтамак булып бушка ашап ятудан башка ни эшли алам?» [4: 134]).

Көндәлек авторы үзирония куллана: ул рус, төрек, гарәп, татар телләрен бераз белә. Ул тарих, география, биология, педагогика, дин, Коръәнне аңлату, логика буенча «кайбер» мәгълүматларга ия («Мин хәзер аз гына русча, аз гына төрекчә, аз гына гарәпчә, фарсыча, аз гына үз телем татарча беләм (...) Минем фикерем дә мәгълүматым кеби. Анда да аз гына вөҗдан, аз гына шәфкать, аз гына эшкә мәхәббәт, аз гына халкыны сөю, аз гына үзен үзе сөю, аз гына тормыш сөю, аз гына ялкаулык, аз гына эш яратмау бар (...) Шулар белән тормышны мәгънәле үткәрергә кирәк, тормышның буш җирләрене тутырырга кирәк» [4: 131]. «Тагы иң авыр җире – һәр нәрсәне сөйләгән вакытта дин ноктаи нәзарыннан сөйләү (...) Ләкин русча укырга кирәк, хатыннарны качырмаска кирәк, динне дөньядан аерырга кирәк мәсьәләләрендә ничек итеп дин куша диерсең? Дөньядагы бөтен эшләрне, мәсьәләләрне ничек иттереп кагып-сугып дин эченә тутырырсың? (...) Шуның өстенә, мин тагы, дингә ул кадәр ышанмыйм да (...) шуның өчен мин мулла булмаска тиеш һәм булмыйм» [4: 125–126]).

Герой күңеленә курку һәм шик салына. Ул итекче дә, сәүдәгәр дә була алмый – куллары эшкә өйрәнмәгән. Ялганчы да буласы килми. Чарасызлыктан ул болай ди: «...миннән көлмәгез! Мин егълыйм, сез дә егълагыз! (...) Үзеңезне чолгаган дөньяңызның шул егетнең башы кеби идеке өчен егълаңыз!» [4: 133].

М. Рюмина фикеренчә, «ирония биеклек – түбәнлек, тирәнлек – өслек һ.б. каршылыклар булганда туа» [5: 279]. Ирония күтәрә һәм төшерә: эчке рухи көрәш вакытында хатын-кызларның һәм табигатьнең матурлыгы һәм бөеклеге геройда капма-каршы хисләр уята – соклану (бала имезүче анага карата), көчсезлек, ерткыч хисләр (фахишәгә карата). Аның хатын-кызлары я фәрештә, я шайтан белән бәйле. «Мин аларны хайван кеби уасым, изәсем килә», «...әллә нигә шул матурлыкны җимерәсе килә» [4: 128], – ди ул фахишәләр йортыннан чыкканда. Бу – аның әхлак кануннарына колларча буйсынасы килмәү инстинкты, протест белдерүе.

Шәкерт ошаган кызлар белән бер каршылыксыз танышкан һәм алар белән дус булган рус студентларыннан көнләшә. Дини күрсәтмәләргә буйсыну кирәклеге һәм аң төпкелендә яткан иреккә омтылышы геройның күңелендә эчке конфликт китереп чыгара. Вакыйгаларның иллюзор булуы, яшәешнең абсурдлыгы, психологик тотрыксызлык ироник көлке өчен нигез булдыра.

Геройның үз халкы турындагы идеяләре иллюзор. Ул, модалы пәлтә киеп, хушбуй сөртенгәч, европача алдынгы карашлы кешегә әйләндем дип уйлый. («Мин хәзер

фикерле шәкерт. Мин хәзер милләт кайгыртам, дин кайгыртам. Үземезнең татарларны шул романнарда укыган кеби итәргә тырышам (...) Мин романнарда киенгәнчә киенәм» [4: 119, 121]. «Безнең халык надан әле. Ул Альфредларны-ниләрне белми (...) Әлбәттә, ул хатыннар теге романнарны укыган булсалар, андагы Катрин кеби, безнең сүзгә катышып китәргә тиеш иде. Менә шунысы начар шул, алар берни укымаганнар» [4: 118, 119]). Герой халкын үзе укыган француз романнарындагы кебек итеп күрәсе килә, ләкин һәр адымында ярлылыкка, наданлыкка, соры төссезлеккә, аңсыз массага абына.

Мәхәббәт өлкәсендә дә аның иллюзияләре җимерелә («Әндәлес гарәпләренең мәдәниятене белгән бер егет берлә ник сөешмәскә? (...) Иртәдән кичкә кадәр бакчада йөрүдән арып беттем» [4: 118, 120]). Баксаң, тормыш герой көткән китаптагычадан нык аерыла икән.

Хикәяләүченең зур өметләр баглаган укуыннан да күңеле кайта. Мәдрәсәдә алынган белемнәрнең файдасыз булуына аерым ироник басым ясала. Дини китаплар, «мәгънәле итеп пошкырып куя гына белүче» кадими мулла ирония һәм пародия алымнары ярдәмендә тәнкыйть ителә. Шул рәвешле, иллюзия җимерелүгә ирония туа.

Финалда үз-үзеннән канәгатьсез герой, әтисенә буйсынып, авыл мулласына әверелә. Менә яшь хәзрәт үзен Дон Кихот итеп күрәсе килә, тик күрше Миңлесафа белән уйнаудан ерак китә алмый. Яшь мулланың хезмәтче хатын белән шаярулары, берничә йомырка, бер кочак утын, салам өчен ызгышып йөргән хатыннар эше буенча казый булуы турындагы эпизодлар геройның югары идеалларына параллель фарс күренешләре буларак кабул ителә.

Планнары җимерелеп, яшьлеге заяга узганга, идеаллары рәшә генә булып тормышка ашмый калганга герой үкенә, җаны бәргәләнә: «Уян, күңел, уян!»

Сюжет канвасына сәяхәт мотивы аша француз романнарына аллюзияләр, Европа тормышы образлары кертүдә карнавал көлүгә бәйле мениппея жанры традициясе күренә. Ул, Бахтин әйткәнчә, еш кына үз эченә сәяхәтләр яки төш формасында бирелгән социаль утопия элементларын ала («она часто включает в себя элементы социальной утопии, которые вводятся в форме сновидений или путешествий в разные страны» [1: 135]).

«Тормышмы бу?» әсәрендә мөселман Андалузиясе тасвирламасы утопия идеясен үзен пародияләүгә бәйле. Европа әдәбиятына гашыйк шәкерт мәдрәсәне һәм башка мәгърифәтле мөселман халыкларының тормышын контрастлар белән тасвирлаганда, ирония тагы да көчәя. Ул Испания гарәпләренең тормыш дәрәҗәсенә [4: 94–95], Европаның азат хатын-кызларына [4: 118] соклана. Андалузия аңа искиткеч бай, демократик, әкияти серле ил кебек тоела. Бу – социаль утопия, ирешеп булмый торган якты киләчәк (әсәрдәге «Нигә бездә барысы да алай түгел?» дигән риторик сорау Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» (1902) дистопия повестендагы мотивлар белән дә аваздаш).

«Тормышмы бу?» әсәрендә табигый экстатик башлангычның акыл хисе культурасыннан өстенлек итүен күзәтергә мөмкин. Үз вакытында повесть матбугатта шул уңайдан дискуссияләр уята. Интим мөнәсәбәтләр һәм эпизодларның күплеге аркасында Г. Ибраһимов бу повестьны, Г. Исхакыйның кайбер башка әсәрләре белән беррәттән, «порнография» дип атый [3]. Ә күп кенә тәнкыйтьчеләр, М. Горький, Җ. Вәлиди, Г. Гобәйдуллин повестька югары бәя бирә. И. Бикташев «Тормышмы бу?» әсәрен Купринның «Яма», М. Горькийның «Трое» әсәрләре белән бер рәткә куя [2].

XX гасыр башында кешенең чын табигате хакындагы Фрейд өйрәтмәләре сәнгатькә дә йогынты ясамый калмый. Кешенең беренчел дәрт-инстинкт буларак табигате дини традициядән мирас итеп алынган рухи башлангычта үскән культура белән каршылыкта иде. «Алла үлгәннән соң» һәм традицион кыйммәтләр җимерелгәннән соң, яшәеш моделе буларак беренче планга «уен» чыга: герой алдынгы карашлы Европа кешесе, киң карашлы шәкерт, яхшы ир, гадел мулла рольләрен башкара. Иллюзия җимерелгәч, эчтәлекнең формага туры килмәве нәтиҗәсендә яшь аралаш көлү барлыкка килә. Ул көлү драматизм белән сугарылган экзистенциаль ирония булып яңгырый.

Шул рәвешле, Г. Исхакыйның «Тормышмы бу?» повесте экзистенциаль ирония чагылышын гына түгел, XX гасыр башында мәдәниятнең яңарышын күзәтергә ярдәм итә.

ӘДӘБИЯТ

1. Бахтин М. Проблемы творчества Достоевского. 5-е изд. Киев, 1994. – 512 с.
2. Бикташев И. Тәнкыйть тирәсендә // Кояш. – 1915. – 13, 14 август.
3. Ибраһимов Г. «Мөгаллимә»нең Уфада уйналуы мөнәсәбәте белән // Тормыш. – 1915. – 26 февр.
4. Исхакый Г. Тормышмы бу? Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре / Төзүчесе, текст һәм искәрмәләрне хәзерләүче Л. Гайнанова, кереш һәм ахыр сүз авторлары И. Нуруллин, Һ. Мәхмүтов, Л. Гайнанова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – Б. 78–146.
5. Рюмина М. Эстетика смеха: Смех как виртуальная реальность. – М.: КомКнига, 2006. – 320 с.

УДК 82.091

ПЬЕСА Г. ИСХАКИ «ЗУЛЕЙХА» В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ

Ф.Х. Миннуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассмотрены литературно-критические статьи и теоретические исследования, посвященные пьесе Г. Исхаки «Зулейха». На примере отдельных статей выявлены основные принципы и приемы анализа произведенияя. Раскрываются нравственные и философские поиски писателя.
Ключевые слова: критика, татарская драматургия, герой, трагедия.

The article considers literary-critical articles and theoretical studies devoted to the play by G. Iskhaki «Zuleikha». Using the example of individual articles, the basic principles and techniques of analyzing the work are revealed. Moral and philosophical searches of the writer are revealed.
Key words: criticism, Tatar drama, hero, tragedy.

ӘДӘБИ ТӘНКЫЙТЬТӘ Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «ЗӨЛӘЙХА» ПЬЕСАСЫ

Ф.Х. Миңнуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

XX йөз башы ил тарихында тирән тетрәнүләр, ачы югалтулар, милли үзаңның көчәюе белән сыйфатлана. Бу чорда әдәби әсәрләрнең үзәгендә шәхес язмышы, халык һәм милләт язмышы тора. Татар әдәбияты классигы, прозаик, драматург, публицист, сәясәтче Гаяз Исхакый – халкыбыз тормышында, мәдәнияте тарихында тирән эз калдырган шәхес. XX гасыр башы татар тормышына гаять зур йогынты ясап, «яңа заман татар Ренессанс әдәбиятының нигез ташларын салучы» [6: 63] һәм халыкның милли азатлык көрәше лидерларыннан берсе. «Ул, халкыбызның киләчәге турында уйлап иҗат иткән әдип тә, милли азатлык хәрәкәтенә үзенең зур өлешен керткән көрәшче дә. Аның иҗаты һәм киң планлы эшчәнлеге иҗтимагый фикеребез тарихында мөһим роль уйнады. Халкыбызның мәнфәгатьләрен күз алдында тоткан хәлдә ул туктаусыз эзләнде һәм бу эзләнүләр аның фәлсәфи карашлары үсешендә үзләренең чагылышларын таптылар» [1: 371]. Ул милләтне инкыйраздан саклап калу максатында, игътибарын халыкның милли яшәешенә, гореф-гадәтләренә, милли йолаларына, шул ук вакытта фаҗигале язмышына юнәлтә. Әйтергә кирәк, матур әдәбиятның проза, драматургия өлкәләрендә, шулай ук публицистика һәм әдәби тәнкыйтьтә танылган Г. Исхакый иҗаты, эшчәнлеге замандашлары Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Җ. Вәлиди, Г. Сәгъди, Й. Акчура, Г. Кәрам һ.б. тарафыннан югары бәяләнә. Г. Сәгъди, мәсәлән, язучының иҗат юлын өч баскычка бүлеп карый: беренче баскыч – җәдитчелек, тәрәккыйче милләтчелек идеяләре белән сугарылган чор; икенчесе – «аз гына социализмга охшаш бер ис аңкый торган Гаяз»; өченчесе – милли яңгыраш алган «Мөгаллимә»ле, «Зөләйха»лы Гаяз» [13: 138] Р. Ганиева исә Г. Исхакый иҗатын, фәнни концепциягә салып, түбәндәге чорларга бүлә: 1) мәгърифәтчелек чоры (1897–1904); 2) «таң»чылык чоры (1905–1911); 3) милләтчелек чоры (1912–1918); мөһаҗирлек чоры (1919–1954) [6: 64].

Әдипнең бай һәм киңкырлы иҗатында драматургия аерым урын алып тора. Әдәби тәнкыйть тә Г. Исхакыйның сәхнә әсәрләрен зур игътибар белән күзәтеп, бәясен биреп бара. Язучының «Өч хатын берлә тормыш», «Алдым бирдем», «Кыямәт»,

«Җәмгыять», «Мөгаллим», «Зөләйха» һ.б. пьесаларына мөнәсәбәтле мәкаләләр күп языла. «Гаяз Исхакыйнын драматург буларак ижатын ике чорга бүлеп карау мәслихәт булыр. Беренче чор – 1906–1923 еллар. Татар театр сәнгатенең туу көннәреннән алып, Гаяз әфәнде эмиграциягә киткәч, анын әсәре буенча куелган иң соңгы спектакль уйналу еллары бу. Исхакыйның шул вакытта татар сәхнәсенә күтәрелгән иң соңгы әсәре – «Салих хаҗи балалары» («Юлсызлар») 1923 елның 9 ноябрендә уйнала. Икенче чор – Гаяз Исхакый мирасы халкыбызга кире кайту чоры. Театр сәнгатендә ул Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында 1992 елның 19 декабрендә «Зөләйха» трагедиясен сәхнәләштерү белән башланды» [2: 37]. Үз чоры татар җәмгыятенең төрле якларын ачу белән бергә, әдип халкыбызның фаҗигале үткәне, көчләп чукындыру вакыйгаларына мөрәҗәгать итә һәм татар драматургиясендә яңа бер юнәлешне башлый. Ул милли-дини рух белән сугарылып иҗат ителгән, колониаль изүне фаш иткән «Зөләйха» әсәрен яза. 1907 елда Чистай төрмәсендә язылa башлаган әсәр 1912 елда тәмамлана. Ш. Мөхәммәдьяров бу әсәрне язу идеясенең инде 1905 елларда тууын, башта «Мәкруһ» («Җәберләнгән») исеме астында язылган өлешенең язучыны эзәрлекләп йөргән жандармнар кулына эләгеп юкка чыгуын, Истанбулда аның кабат языла башлавын һәм Петербургта төгәлләнүен әйтә [10: 138]. Мәгълүм ки, татар халкының тормышы, тарихы фаҗигаләр белән тулы. 1552 елда Явыз Иванның Казан ханлыгын яулап алуы – шуларның берсе. Г. Исхакыйның мөселман халыкларын, беренче чиратта, татарларны көчләп чукындыру вакыйгалары тасвирланган «Зөләйха» (1912) – иң беренче татар трагедиясенең нигезендә нәкъ менә шул фаҗига ята. Пьесада Коръән тәгълиматы, дини мифологиядән алынган риваятьләр, пәйгамбәрләр тарихына караган мәгълүматлар, шартлы образлар мөселман һәм христиан динендәге кешеләрнең үзара мөнәсәбәтләре белән кушылып китә, катлаулы синтез тәшкил итә [12: 64]. «Зөләйха» пьесасы 1911–1912 елларда язылса да, патша цензурасы аны куярга рөхсәт бирми, ул Февраль инкыйлабыннан соң гына сәхнәгә менә. Трагедия беренче тапкыр «Сәйяр» труппасы тарафыннан күренекле артист һәм режиссер Габдулла Кариев бенефисында 1917 елның 17 мартында Казанның Зур драма театры сәхнәсендә күрсәтелә. «Зөләйха» Бөтен Русия мөселманнарының Мәскәүдә уздырылган Беренче корылтае (1–14 май) делегатларына тәкъдим ителә. «Зөләйха» драмасын куйган вакытта татар театры тагын бер өр-яңа сурәтләү чарасы белән байый – композитор С. Габәши тарафыннан әсәр өчен махсус музыка языла. Туй һәм Зөләйханың үлеме, сәхнәләрендә яңгыраган милли музыка драманы тагын да тәэсирлерәк итә» [2: 43]. Спектакль куелу уңае белән матбугатта басылган рецензияләрдән аңлашылганча, «Зөләйха» фаҗигасе тамашачыларга көчле тәэсир ясый, киң җәмәгатьчелектә зур вакыйга буларак кабул ителә. Трагедия бигрәк тә татар зыялылары тарафыннан югары бәяләнә. Мәсәлән, Г. Кәрам «Габдулла Кариев бенефисы», «“Зөләйха”ның өченче мәртәбә уйналуы» язмаларында бу әсәрнең театр кануннарына таянып, белеп язылуы хакында әйтелә. Ф. Әмирхан пьесага бәя биреп, болай яза: «Зөләйха» иске хөкүмәткә каршы гаять куәтле бер обвинительный акт булуы белән бергә, милләтемезнең үз кодсияте (изгелеге) юлында һичбертөрле фидаилектән кире тормас дәрәҗәдә куәтле рухка ия шәхесләре барлыгын күрсәтә вә бөтенлегемезне саклауда исламның нинди шәрәфле бер роль уйнаганлыгын исбат итә торган бер дәлилдер» [10: 288]. Рецензентларның берсе Шәһид Әхмәдиев: «Бу әсәрне сәхнәдә күрерлек хөррият дөньясына ирештек микәнни дигән сүз һәрбер кешенең күңеленә килерлектер», – ди [10: 296]. Мәкалә авторы пьесаның сюжетына тукталып, беренче, икенче, дүртенче пәрдәләрнең тарихи хакыйкатькә таянып, осталык белән язылуын ассызыклый, әмма өченче пәрдә алдагы күренешләрдә бирелгән реализмны киметә төшә дигән нәтиҗәгә килә. Автор драмага реалистик әсәрләргә куела торган таләпләрдән чыгып бәя бирә. Әсәрнең сәхнәгә менүен, татар халкы өчен искиткеч зур вакыйга булуын да билгеләп үтә. Г. Кариев «Зөләйха» белән 1918 елның җәендә Идел буе, Кавказ, Төркестанга гастрольләргә чыгарга планлаштыра. Ләкин ил күләмендә башланып киткән үзгәрешләргә бәйле рәвештә, Кариевның бу планы тормышка ашмый, «Зөләйха» русларга каршы юнәлдерелгән һәм ислам динен пропагандалаган пьеса дип репертуардан төшерелә. Матбугат битләрендә дә «Зөләйха»ның тыелуын күрсәткән мәгълүматлар, бәяләмәләр чагылыш

таба. Мәсәлән, «Татарстан хәбәрләре»нең 1922 ел, 20 март санында түбәндәге хәбәр урнаштырыла: «Зур спектакль – концерт – кабаре кичәсе. Җомга көн, 24 мартта Казандагы бөтен татар артист, җырчы, музыкант, әдип, шагыйрьләре, бөтен сәхнә һәвәскәрләре, педагогия техникумы, партия мәктәбе, хәрби-сәяси курслар, команда курслары каршындагы сәхнә көчләре катнашы белән шәһәрдә салына торган татар театры файдасына тантаналы кичә ясалачак.

Программада:

1. Зөләйха. Г. Исхакый. Туй пәрдәсе.

2. Таһир-Зөһрә. Ф. Бурнаш. Гөлләр бакчасы пәрдәсе.

3. Концерт». 21 мартта исә «Зөләйха»ның программадан төшереп калдырылуы, аның урынына К. Рәхимнең «Бүз егет»е тәкъдим ителүе мәгълүм була [5: 6].

Г. Ибраһимовның аерым бер мәкаләләрендә дә «Зөләйха» пьесасының киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим ителмәве, читләштерелүе турында билгеләп үтелә. «Татар әдәбиятын өйрәнү юлында» (1923) язмасында, мәсәлән, иҗтимагый-сыйнфый гөрухларның «үз нокталарыннан хаклы уларак, дини, милли зәһәрләр белән сугарылган «Зөләйха»ларны сагыналар, әмма «дингә каршы, имеш» дигән хәбәр буенча, әдәби-шигъри кыйммәте бик югары әсәрләр театрда куелса да, китап булып чыкса да, бик оешып, бер кулдан, беравыздан бойкот ясыйлар», – дип язып чыга [9: 155]. «Пролетариат әдәбиты» (1924) язмасында яңа хөкүмәт тарафыннан тыелган әсәрнең эшче-крестьян массасының, яшь буынның сыйнфый аңнарын оештыра торган әсәрләр рәтенә кертелмиячәк дип билгеләнә. 1930 елда Казанда басылып чыккан «Татар дәүләт Академия театры» исемле китабында Зәки Мөхсинов «Зөләйха»ны Г. Исхакыйның иң кабахәт әсәрләреннән дип атый [5: 7].

Туган иленнән, җиреннән читтә, еракта (1919–1954) яшәргә мәҗбүр булган елларда да Г. Исхакый эшчәнлеген дәвам итә, татар халкының тарихы, иҗтимагый-сәяси фикере, әдәбияты турында фәнни хезмәтләр бирә, әдәби әсәрләр яза. Чит илләрдә «Зөләйха» пьесасы эмигрант татарлар оештырган үзешчән драма коллективлары тарафыннан Кытайда Харбин (1921), Япониядә Токио (1933), Финляндиядә Тампере (1937) шәһәрләрендә уйнала. Бу хакта мөһаҗирләр арасында таралган «Милли юл», «Яңа милли юл» исемле вакылы матбугат битләрендә урын алган мәкаләләрдә дә әйтелә, әдип иҗатына тәфсилле бәя дә бирелә. Мисал итеп, Мәхрүсә Вафаның «Гаяз Исхакый бәй Тамперда», Сания Гыйффәтнең «Гаяз әфәнденең әдәби хезмәтенә кырык ел тулу мөнәсәбәте берлә» (1937) не китерергә мөмкин. «Muhammed Ayaz Ishaki» җыентыгында мөһаҗир татар журналисты Б. Мусабай (Әнвәр Галим) «Г. Исхакый әсәрләрендә кеше хокуклары мәсьәләләре» (1979) язмасында «Зөләйха» трагедиясенә тукталып, «Бу әсәрнең төп максаты һәр милләткә һәм һәр шәхескә үз динен тоту һәм аны саклау хокукы танылырга тиешлегеннән, аны бозарга һичберәүнең дә көче җитмәячәген күрсәтергә тырышудан гыйбарәт» [11: 278], – дип язып чыга. Шул рәвешле, туган илендә тыелган, онытылырга мәҗбүр ителгән Г. Исхакый эшчәнлеге, чит илдә яшүче замандашлары тарафыннан бәяләнә. Әйтелгәнчә, 1990 елларга кадәр Г. Исхакый шәхесе һәм аның иҗаты сәяси сәбәпләр белән халыктан читләштерелеп килде. XX гасыр ахырында ил тормышында башланып киткән үзгәрешләр чорында, әдипнең тоткынлыкта яткан зур иҗади мирасы халкыбызга кире кайтарыла башлады. Илдә сәяси һәм иҗтимагый-мәдәни үзгәрешләр башлангач кына, әдипнең мирасы туган илгә кайтарылды [7: 152]. Казанда, Уфада, туган авылында аның тормыш юлы һәм иҗади эшчәнлегенә багышланган фәнни-мәдәни чаралар уздырылды, төрле җыентыкларда, матбугат битләрендә мәкаләләр дөнья күрде. Татар сәхнәсенә иң беренче булып яңадан «Зөләйха» трагедиясе күтәрелде. Празат Исәнбәт Г. Камал исемендәге театр сәхнәсенә Гаяз Исхакыйның «Зөләйха» (1992), «Алдым-бирдем» (1994), «Җан Баевич» (1995) әсәрләрен сәхнәләштерде. Уфадагы «Нур» театрында Б. Ибраһимов белән Ф. Бикчәнтәев Г. Исхакыйның «Зөләйха» трагедиясен һәм «Көз» повестен киң җәмәгатьчелек игътибарына тәкъдим иттеләр. Г. Арсланов П. Исәнбәт тарафыннан сәхнәләштерелгән «Зәләйха» әсәренә тукталып, спектакьлдә беренче планга җинаять һәм җәза проблемасы чыгуын билгели. Автор фикеренчә, тамашачы Зөләйханың соңгы газапларын, узган авыр юлын күрми, сабырлыгы өчен хак

Тәгалә тарафыннан ярлыкавын, изге җаннар рәтенә кертелүен, оҗмахка юл алуын да белми [2: 47].

Г. Исхакый пьесасындаә шәхес, гаилә трагедиясе милләт фаҗигасе буларак ачыла. А. Әхмәдуллин фикеренчә, татар сәхнә әдәбиятына Г. Исхакый алып килгән зур яңалыклардан берсе – «Зөләйха» әсәре, аның төп персонажы. Тарихи тематиканы яңа югарылыкта күтәргән, милли проблемасын яңа яссылыкта куйган пьеса. «Динебезгә тугрылык, милләт язмышын хәл итүдә исламның ролен раслап күрсәтү үзәк персонаж язмышын сурәтләү ярдәмендә эшләнә. Бу яктан Г. Исхакый беренче булды» [4: 32–33]. Автор әсәрнең жанрын драма дип билгели, ләкин биредә трагик хата булмаса да, пьесаның сюжеты, төзелеше, фаҗигалелекнең көчлелеге буенча, аны – трагедия дип әйтергә мөмкин. 1991 елда дөнья күргән «Зиндан» китабының кереш мәкаләсендә И. Нуруллин да пьесаның жанрын трагедия дип билгели. А. Әхмәдуллин да «Зөләйха» әсәре милли драматургиядә трагедия жанры формалашу юлында уңышлы тәҗрибә булды, дип яза [3: 41]. Трагедия жанрында иҗат ителгән әсәрләрнең үзәгендә трагик язмышлы герой була. Г. Исхакый Зөләйханы гаиләсеннән аерып, рус кешесенә кияүгә бирүне һәм көчләп чукындыруны милләт тормышында зур фаҗига дип бәяли. Төп геройның хәл итеп булмаслык каршылык эченә кереп, киеренке көрәш нәтиҗәсендә котылгысыз рәвештә һәлакәткә юлыгуы – әлеге жанрның иң мөһим үзенчәлеге. Зөләйха да, үзенең һәлакәткә баруын белгән хәлдә, үз идеяләренә гомеренең соңгы көненә кадәр тугры кала. Үз диненнән, теленнән язмый, трагедия ахырында, мөселман, татар булып, фани дөньядан китә. Әлеге әсәре белән Г. Исхакый, татар әдәбиятында беренче булып, үз милләтенә, үз диненә, үз кыйбла-мәсләгенә, үз гаиләсенә, әби-бабадан калган гореф-гадәтләренә, үзенең ана булу сыйфатларына тугры калган бөек татар хатын-кызы образын гәүдәләндерә [8: 63–64]. Ул трагик герой, көчле шәхес буларак ачыла, авырлыкларга баш имәү, горурлык, икенче яктан, каршылыкны җиңеп чыгарга көче җитмәү аны зур газаплануга һәм, үлемгә китерә, трагик герой итә. Рухи һәм физик изелү кичерүгә карамастан, Зөләйха динен, рухи ныклыгын саклап кала. Христиан динендә тәрбия алган Әхмәтне дә үз диненә кайтаруга ирешә. «Ислам диненең халыкны берләштерүдәге ролен күрсәтүне драматург башка диннәрне түбәнсетү исәбенә эшләми. Һәр халыкның үз диненә ышанычы көчле, аның моңа хакы бар, дип куя ул мәсьәләне». А. Әхмәдуллин сүзләре белән әйткәндә, пьесада: «Зөләйханың рухи бөеклеге динебезгә тугрылыкта сыналып күрсәтелә. Әдәбиятыбыздагы кабатланмас үзенчәлекле татар-хатын кызлары образлары галереясы тагын бер гүзәл образ белән баеды [4: 32, 41]. Югарыда каралган мәкаләләр арасында төрле характердагылар очрый: аларның күбесе хуплау, уңай мөнәсәбәт белдерү характерында язылганнар, тенденциоз рухтагылары да юк түгел. Мәклә авторлары Г. Исхакыйның «Зөләйха» пьесасын күзәтү ясап, анализлап, татар драматургиясе яшәешенең бик күп якларына, аеруча аның сәнгати дәрәҗәсенә дә басым ясыйлар, чор әдәби процессын анализлаган җитди күзәтүләрен дә киң җәмәгатьчелеккә җиткерәләр. Әдип-драматургның пьесаның милли драматургиянең үсешен, яңалык алып килүен билгелиләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллин Я. Милләт язмышы: уйланулар. – Казан: Фән, 1999. – 317 б.

2. Арсланов Г. Г. Исхакый һәм татар театры // Гаяз Исхакый һәм татар дөньясы. Әдипнең 120 еллыгына багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2000. – Б. 36 –50.

3. Әхмәдуллин А. Офыклар киңәйгәндә: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 239 б.

4. Әхмәдуллин Г. Г. Исхакый һәм мили сәхнә әдәбияты // Гаяз Исхакый иҗаты: Гаяз исхакый тууына 130 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2008. – Б. 32–33.

5. Гайнанова Л. «Зөләйха фаҗигасе // Г. Исхакый. Зөләйха: пьеса. – Казан, 2019 – 101 б.

6. Ганиева Р. Татар әдәбияты: традицияләр, багланышлар. – Казан унив-ты, 2002. – 272 с.

7. Гарипова Л. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә Г. Исхакый көндәлекләре // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки. – Казан, ИЯЛИ, 2018. – С. 151–154.

8. Закирҗанов Ә.М. Гаяз Исхакый һәм XX йөз башы татар драматургиясе // Фәнни Татарстан. – 2018. – № 2. – Б. 59–66.

9. Ибраһимов Г. Әсәрләр: 15 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2019. – 8 т. – 431 б.
10. Исхакый Г.. Әсәрләр: 15 томда / төз. Ф. Ибраһимова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 8 т. – Б. 138–145.
11. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда / төз. Г. Ханнанова, Р. Кадыйров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 15 т. – Б. 117–120.
12. Мусин Ф. Гаяз Исхакый // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда / [төз. Р.Ф. Рахмани]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2017 –4 т. – Б. 63–94.
13. Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы: Татарстан дәүләт нәшр. басмасы. – Казан, 1926. – 138 б.

УДК 82.091

О ЛИТЕРАТУРНОМ НАСЛЕДИИ Г. ИСХАКИ В РУССКИХ ПЕРЕВОДАХ (1920–1930-е годы)

Н.М. Мифтахутдинова
Национальный музей РТ (Казань)

В этой статье раскрывается деятельность Г. Шарафа как одного из авторов книги «Сборник татарской литературы», опубликованной в 1931 году под редакцией П. Радимова. Автор предисловия – известный литературовед П.С. Коган. Этот сборник является хрестоматией к книге Дж. Валиди «Очерк истории образованности и литературы татар», изданной в 1923 году под грифом «Татарская литература в переводах на русский язык».
Отдельная глава сборника (1923 г.) посвящена творчеству писателя Г. Исхаки – представителя особого направления общественно-политической мысли среди татар. К сожалению, в хрестоматию 1931 г. не были включены переводы его рассказов, подготовленные Г. Шарафом. Структура и содержание сборника были подвергнуты резкой критике. Авторов обвиняли в увлечении представителями буржуазной литературы за исключением М. Гафури, Ш. Камал, Г. Ибрагимова.
В 1930-х годах политическое давление на литературу усилилось. В 1931 году был арестован Дж. Валиди, преследованию подвергся и Г. Шараф.
Ключевые слова: джадидизм, кадимизм, литературные переводы, просвещение, реализм.

This article reveals the activities of G. Sharaf as one of the authors of the book «The Collection of Tatar Literature (pre-revolutionary)», published in 1931 under the editorship of P. Radimov. The author of the preface is the famous literary critic S.P. Kogan. This collection is achrestomathy for the book by J. Validi «An essay on the history of education and the literature of Volga Tatars», published in 1923 under the heading «Tatar literature in translations into Russian».
A separate chapter of the collection is devoted to the work of the writer G.Iskhaki, a representative of a special direction of socio-political thought among the Tatars. Unfortunately, the translations of his stories prepared by G. Sharaf were not included here. The structure and content of the collection were sharply criticized. The authors were accused of being carried away by representatives of bourgeois literature, with the exception of M. Gafuri, Sh. Kamal, G. Ibragimov.
In the 1930s, political pressure on literature intensified. In 1931 J. Validi was arrested. G. Sharaf was also persecuted.
Key words: Jadidism, Kadimism, literary translations, enlightenment, realism.

Г. ИСХАКЫЙ ӘДӘБИ МИРАСЫНЫҢ РУС ТӘРҖЕМӘЛӘРЕНДӘ ЧАГЫЛЫШЫ (1920–1930 еллар)

Н.М. Мифтахетдинова
Татарстан Республикасы Милли музее (Казан)

Илдә барган үзгәртеп кору елларында татар әдәбияты мәйданыннан бөтенләй төшеп калган һәм укучыга моңарчы таныш булмаган язучыларның исемнәре, әсәрләре кайтты. Бигрәк тә, татар җәмәгатьчелеге өчен зур ачыш –язучы, дәүләт эшлеклесе, сәясәтче Г. Исхакый шәхесе белән бәйле материаллар. Инде Г. Исхакыйның әсәрләре, аның иҗаты һәм тормышы турында материаллар тупланган 15 томлыгы да дөнья

күрде. Шулай ук фәнни әйләнештә эшчәнлеген һәм иҗатын чагылдырган күпсанлы хезмәтләр, монографияләр, мәкаләләр дә бар.

Билгеле булганча, Г. Исхакый Совет властен кабул итми һәм 1920 елда эзәрлекләүләрдән качып, чит илгә китәргә мәҗбүр була. Шушы шартларда совет чоры әдәбият белемендә Г. Исхакый иҗатын өйрәнү булганмы дигән сорау туа. Бу мәсьәләгә 1920–1930 елларда татар әдәбиятының рус телендә тәрҗемә үрнәкләре сериясеннән нәшер ителгән хезмәтләр беркадәр ачыклык кертә.

Татар әдәбияты әсәрләрен башка халык телләренә тәрҗемә ителү мөһимлеге турында Җ. Вәлиди 1913 елда ук күтәреп чыга. Шушы теманы яктырткан «Тәрҗемәләр» мәкаләсе «Вакыт» газетасының 5 май санында басыла [2: 240].

Бу мәкалә Петербургта чыга торган «Современник» журналының апрель номерында Г. Исхакыйның «Шәкерт абый» исемле хикәясе рус телендә басылу уңаеннан языла. Шулай ук Җ. Вәлиди мәкаләсендә «Современник» журнал идарәсенең Г. Исхакый иҗатына югары бәя бирелгән текстының татарча тәрҗемәсен цитата итеп китерә [2: 247]. Шунысы игътибарга лаек: революциягә кадәр татар әсәрләренең рус теленә тәрҗемәләре аерым журнал яисә җыентыкта бер-ике мисал итеп кенә бирелсә, революциядән соң аерым тәрҗемәләр китап булып нәшер ителә, бу өлкәдә җитди эшчәнлек алып барыла. Мәсәлән, Г. Тукайның «Узюлган умид» (1920) шигырьләр җыентыгы, «Коза и баран» (1921), «Шурәле» (1921) әкиятләр китаплары шундыйлардан.

1920–1930 елларда татар әдәбияты үрнәкләре һәм язучылары белән рус һәм башка халыкларны таныштыру юнәлеше киң җәелә. Бу тәрҗемә хезмәтләр татар һәм рус галимнәренең, язучыларның бердәм иҗат үрнәкләре булып тора. Милли халыкларның мәдәнияте, иҗтимагый тормышы белән таныштырып барылган рус телендә журнал һәм газеталар басыла.

Җ. Вәлиди, Г. Шәрәф, П. Радимов һәм П. Коган тарафыннан дистә еллар бергә эшләү нәтиҗәсендә 1923 елда рус телендә Җ. Вәлидинең «Очерк истории образованности и литературы татар» исемле китабы һәм әлеге китапка хрестоматия буларак, 1931 елда нәшер ителгән «Сборник татарской литературы» китабын күрсәтергә мөмкин.

Әлеге җыентыкларны эшләүдә Г. Шәрәфнең эшчәнлегенә аерым тукталасыбыз килә. Г. Шәрәф − күренекле тел белгече, профессор, тарихчы, этнограф, язучы. Аның Г. Тукай белән «Мәктәптә әдәбият дәресләре» китабына материаллар туплауда катнашуы да билгеле. Ул Петроградта укыганда ук рус шагыйрьләре әдәби түгәрәкләренә йөри. Шушы түгәрәктә үзенең беренче тәрҗемәләрен укый.

Г. Шәрәфнең автобиографиясендә мондый юллар бар: «В 1923 г. под редакцией и с комментариями моими и П. Радимова издана в Москве «История татарской образованности и литературы Дж. Валидова»; сданы в печать до 100 печатных листов переводов на русский язык избранных произведений татарских писателей и поэтов, произведённые также под редакцией моей и поэта П. Радимова, каковое издаются Центральным Госиздатом в Москве [10: 279]». Архив материалларында Г. Шәрәф барлыгы 300 битлек тәрҗемә эшләвен күрсәтә, әмма күбесе басылмый калды дип яза [11]. Шуңа да бирелдә язылган 100 басма бит бары аның басылган тәрҗемә текстлары турында сүз бара.

Шулай ук архивында үзе тарафыннан татар язучыларының рус теленә тәрҗемә ителгән әсәрләренең язу машинасында җыелган кульязмалары саклана: Ш. Камал «Давным давно», «На чужбине», Г. Камал «Ради подарка», Ф. Әмирханның «Девушка татарка», Г. Ибрагимовның «Дети природы», Г. Рәхим «От чего соловей стал серым» әкияте, К. Нәҗми шигырьләре.

Хөкүмәт тарафыннан да Г. Шәрәфнең әлеге эшчәнлеге югары бәяләнә. 1921 елда Татарстан Халык Мәгариф Комиссариатының фәнни бүлеге гыйльми хезмәтләрне бүләкләү турында карар кабул итә. Бүләкләнгән хезмәтләр арасында Г. Шәрәфнең «Татар әдәбиятының русча тәрҗемәдәге үрнәкләре» («Образцы татарской литературы в русских переводах» исемле хезмәте дә бар [1: 43]. Г. Шәрәфнең тәрҗемәләре 1931 елда нәшер ителгән «Сборник татарской литературы» дигән җыентыкта да урын ала.

Ж. Вәлидинең «Очерк истории образованности и литературы татар» хезмәте әле дә актуальлеген югалтмый. Совет идеологиясе төшереп калдырган әдәби үзенчәлекләр, язучы шәхесләре, иҗатлары белән дә танышырга мөмкинлек бирә. Биредә Ж. Вәлиди татар иҗтимагый фикеренең борынгы заманнардан алып 1917 елга кадәр үсешенең төп этапларына туктала, XIX–XX гасыр татар фәненең, мәдәниятының күп кенә вәкилләре эшчәнлегенә югары бәя бирә. Революциягә кадәрге әдәбият мәгърифәтчелек реализмы кысаларында үсешен күрсәтә, шулай ук татар җәмгыятендә күзәтелгән кадимчелек белән җәдитчелек үзенчәлекләрен дә укучыга җиткерә. Ж. Вәлидинең «Очерк истории образованности и литературы татар» китабына Г. Ибраһимов «Безнең байрак» газетасында тәнкыйть мәкаләсе белән чыга. Әлеге хезмәткә пролетар әдәбият күзлегеннән бәя бирә [4: 61]. Әдәбиятчы Т.Ш. Гыйләҗев 1922–1924 елларда Ж. Вәлиди пролетар идеология тарафдарларының революциягә кадәрге татар әдәбиятының буржуаз культура итеп карауга һәм әдәбиятның «пролетар», «буржуаз» бүленешенә курыкмыйча каршы чыгуын билгели [5: 208].

Ж. Вәлидинең «Очерк истории образованности и литературы татар» китабына кереш мәкаләне профессор, әдәбиятчы П.С. Коган яза. Аның имзасы куелган кулъязмасы Г. Шәраф архивында саклана [8: 14]. Әмма ни өчен басма китапта әлеге мәкаләнең булмавы ачык сорау булып кала.

1927 елда мәкалә С. Җәлал тәрҗемәсендә «Безнең юл» журналында басыла [8]. Шулай ук журнал редакциясе әлеге мәкаләнең язылу максатына да туктала: «Урыс укучыларын татар матур әдәбияты үсешенең төп моментлары һәм кайбер төп фикерләре белән таныштыру өчен татар әдәби әсәрләреннән 20–25 табаклар нәрсә русчага тәрҗемә ителеп, ике китап рәвешендә (берсе татар әдәбиятының революциягә чаклы булган чорына, икенчесе революциядән соңгы чорына карата мәйданга чыгарырга уйланган иде. «Безнең юл» укучылары алдына куелган түбәндәге мәкаләдә рус әдәбияты, сәнгать дөньясының иң атаклы тәнкыйтьчеләреннән П. Коганның әнә шул ике китапның беренчесенә аталып язылган сүз башыннан гыйбарәт» [8: 22].

Г. Шәрәф фондындагы П.С. Коганның кереш мәкаләсендә Г. Исхакый иҗатына югары бәя бирә. Ж. Вәлидинең «Очерк истории образованности и литературы татар» хезмәтендә күрсәтелгән «Кәҗүл читек», «Теләнче кыз» һ.б. әсәрләренә дә туктала.

Журналда С. Җәлал тәрҗемәсендә бирелгән шул ук П.С. Коганның «Татар әдәбияты турында» мәкаләсендә Г. Исхакый турында бөтенләй мәгълүмат юк. Г. Шәрәф архивында сакланган документлар арасында П. Радимовның Г. Шәрәфкә язган хаты бар. Хатта җыентыкны бастыру белән бәйле сораулар күтәрелә. Түбәндәге текст язылган:

«Дорогой Г. Шарафович!

Получил от брата письмо и рукопись. В Госиздате ждут очень наших переводов. Коган напишет предисловие тотчас-же. Как получу “Озтазбике”, он хочет прочитать этот рассказ. За Валидовым пойду сегодня (корректура ждет меня, а в Казань по моему адресу они не сообразили прислать). Новые рассказы еще не сдавал в Госиздат, они через две недели получают деньги расплачиваются с кредиторами. О Тукаеве Коган напишет, а портреты Вы пришлите, на все это согласие получены.

Жду скорее переводов. Денег вышлю еще через неделю. Привет! П. Радимов. 15 ноября 1922 г.» [12].

Хатның икенче ягында:

«Если получу корректуру сегодня, сейчас иду в Госиздат, пришлю с братом. Или же пришлю с Мишей Коганом дня через три.

Эскизы памятника Тукаева у Сенникова-Спиранского

Художественная мастерская, д. 70, Грузинская улица» [12].

«За Валидовым» дигән сүзне «Очерки образованности и литературы татар» хезмәте турында дип аңларга кирәк. Хатта Г. Шәрәфнең әдәби әсәрләр тәрҗемәләренең авторы булуы турыдан-туры язылa.

1931 елда басылган «Сборник татарской литературы» хрестоматиясендә Г. Тукай, С. Рәмиев, М. Гафури, Дәрдмәнд, Бабич, Заһидә Гыйффәт, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, Ш. Камал, Әхмәдиев, Г. Гобәйдуллин, Г. Рахим әсәрләренең тәрҗемәләре

бирелә. Заманның сәяси-иҗтимагый шартларына бәйле Г. Исхакый әсәрләре төшереп калдырыла.

Җыентыкта П. Радимовның китап төзүдә һәм тәрҗемәләрдә Г. Шәрәфкә рәхмәтен белдерелгән текст та урнаштырылган. Әлеге хезмәткә П.С. Коганның «Татар әдәбияты тарихы» мәкаләсе кертелә. Мәкалә 1927 елда «Безнең юл» журналында басылган текстны кабатлый. Шулай ук Г. Исхакый турында өлеше төшереп калдырылган.

«Сборник татарской литературы» китабы нәшер ителү белән «На литературном посту» журналында Г. Галиевнең тәнкыйть мәкаләсе басыла [4].

Г. Галиев «О сборнике татарской литературы» мәкаләсендә төп тәнкыйтен Г. Шәрәфкә юнәлтә. Әлеге җыентыкның асылда тәрҗемәчесе һәм төзүче буларак та Г. Шәрәф булуын билгели. П. Радимовның редактор итеп күрсәтелүен бары Г. Шәрәфнең «ширма артына яшеренгән буржуаз элемент буларак» җаваплылыктан качуы итеп күрсәтә. Гиз белән договорда Г. Шәрәфнең имзасы булуын да тәрҗемәче һәм редакторы булуына дәлил итеп китерә.

Автор Г. Шәрәфне турыдан-туры татар-пролетариат әдәбиятының дошманы һәм татар буржуазиясенең ялчысы итеп характерлый. Җ. Вәлиди исә татар буржуазиясенең идеологы, эчке буржуаз эмиграциянең бер вәкиле буларак бәяләнә. Билгеле булганча, Җамал Вәлиди җыентык басылган елны 1931 елның 8 маенда кулга алына.

П.С. Коганның кереш мәкаләсе Г. Шәрәф карашларының тәэсирендә язылган булуын ассызыклый. Җыентыкта революциягә кадәр булган чорда Бубый эшчәнлеген һәм Таңчыларны прогрессив күренеш буларак, ә пролетариат, сыйнфый көрәш тасвирланган әсәрләрнең күләгәдә калуларын да зур кимчелек буларак күрсәтә.

Г. Галиев әлеге җыентыкның 1923 елда Җамал Вәлидинең «Очерки образованности и литературы татар» китабының иллюстратив материалы, ягъни теоретик материалының әдәби әсәрләр белән тулыланышы булуын ассызыклый.

Әлеге җыентыкта Г. Исхакый әсәрләрен төшереп калдырылуын хезмәтнең уңай ягы буларак күрсәтә.

Хәзер исә тәнкыйтьче шул елларда эзәрлекләүгә дучар булган Г. Гобәйдуллин әсәрләренең җыентыкка кертелүен зур кимчелек итеп күрсәтә. 1937 елда исә Г. Шәрәф тә кулга алына.

Шул рәвешле, 1920 нче елларда әле Г. Исхакый әсәрләре җыентыкларга кертелә. Иҗаты югары бәяләнелә. Бу уңайдан П.С. Коганның да мәкаләсе дә игътибарга лаек.

Әйтергә кирәк, Җ. Вәлидинең хезмәте 1920 елларда да тәнкыйтьләнде, әмма 1930 еллардагы тәнкыйть әдәбият өлкәсеннән бигрәк, авторларны совет идеологиясенең шәхси дошманы буларак кабул итү, аларны юк итүгә корылган иде.

ӘДӘБИЯТ

1. Әдәбият баскычлары. Татар совет әдәбияты елъязмасы (1917–1973). – Казан: Татар кит. нәшр., 1976. – 476 б.

2. Валидов Дж. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917г.). – М.: Госиздат, 1923. – 106 с.

3. Вәлиди Җ. Тәрҗемәләр // Вәлиди Җәмал: әдәби һәм тарихи документаль җыентык / төз. Д. Абдуллина, Җ. Миңнуллин. – Казан: Җыен, 2010. – 624 б.

4. Галиев Г. О сборнике татарской литературы // На литературном посту. – 1931. – № 8. – С. 39–42.

5. Гилязов Т.Ш. Вклад Джамала Валиди в историю татарской литературной мысли // Филология и культура. – 2015. – № 4. – С. 206–210.

6. Ибраһимов Г. Татар әдәбиятында өченче дәвер. Аңларга тырышыгыз! // Безнең байрак. – 1923. – 23 апрель, № 11.

7. Коган П.С. О татарской литературе. Предисловие к сборнику произведений татарских писателей // Центр письменного и музыкального наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ, Ф. 20, Оп. 3, Д. 15.

8. Коган П.С. Татар әдәбяты турында // Безнең юл. – 1927. – № 8, 9.

9. Сборник татарской литературы (Дореволюционный). – М.-Л.: ГИХЛ, 1931. – 160 с.

10. Шараф Г. Жизнеописание // Духовное наследие: поиски открытия. Г. Шараф. Сочинения, письма, документы. – Казань: ИЯЛИ, 2022. – 300 б.

11. Шәрәф Г. Үз гомеремдәге әһәмиятлерәк эшләрем // Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Музыкаль һәм язма мирас үзәге, 20 ф, 2 тасв., 1 эш.

12. Шәрәфкә хат. Радимовның Г. Шәрәфкә язган хаты // Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Музыкаль һәм язма мирас үзәге, 20 ф., 2 тасв., 25 эш.

УДК 821.512.145

ЖАНР ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКИ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАЯЗА ИСХАКИ

А.Р. Мотигуллина
Поволжский государственный университет физической культуры, спорта и туризма (Казань)

Данная статья посвящена изучению жанрового своеобразия литературной сказки «Лукман хаким» прозаика XX века Гаяза Исхаки. В основе синтеза фольклорной и авторской сказки автор раскрыл исторические события, связанные как с историческим прошлым исламских народов, но в то же время прогнозировал будущее татарского народа.
Также изучая особенности произведения, анализировали национально-религиозные мировоззрения автора, образную систему, попытались выяснить причины обращения писателя к данному жанру.
Ключевые слова: литературная сказка, фольклорная сказка, жанр, образ автора, система образов.

This article is devoted to the study of the genre originality of the literary fairy tale «Lukman hakim» by the twentieth-century prose writer Gayaz Iskhaki. Based on the synthesis of folklore and author's fairy tale, the author revealed historical events related both to the historical past of the Islamic peoples, but at the same time predicted the future of the Tatar people.
Also, studying the features of the work, they analyzed the author's national and religious worldviews, the figurative system, tried to find out the reasons for the writer's appeal to this genre.
Key words: literary tale, folklore tale, genre, author's image, system of images.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫНДА ӘДӘБИ ӘКИЯТ ЖАНРЫ

Ә.Р. Мотыйгуллина
Идел буе дәүләт физик тәрбия, спорт һәм туризм университеты (Казан)

Танылган язучы Г. Исхакыйның иҗаты идея-тематик төрлелеге, эстетик кыйммәтләрнең ачылышы һәм жанр хасятләренең күпкырлылыгы белән аерылып тора. Жанрларны сайлау ягыннан әдип аларның киң панорамын бирә. Драма төрендә фаҗига, драмага мөрәҗәгать итсә, эпик әсәрләрендә роман, повесть, хикәя, әкият жанрларына нигезләнә. Әлеге мәкалә кысаларында язучының әдәби әкият жанрын бәяләргә омтылырбыз [6].

Әдәби әкият жанрынының нигезен халык авыз иҗатындагы халык әкиятләре тәшкил итә. Әкиятләрнең поэтик нигезе тора-бара әдәби әсәрләргә дә күчә. Татар әдәбият белемендә һәм фольлорда жанр хасиятләренең барлыкка килүенә тукталып, галиме Л.Х. Мөхәммәтҗанова түбәндәгечә раслый: «У восточных народов созидание и исполнение, подобно творческому процессу, было напрямую связано с личностью импровизатора-сказителя, который опирался на эпические традиции устного характера», – дип раслый [3: 247].

Әдәби әкият жанрына хас үзенчәлекләр рус әдәбиятын өйрәнүче галимнәрнең хезмәтләрендә (М.Н. Липовецкий, Л.В. Овчинникова) шактый тирән ачыла. Тикшеренүчеләр әлеге жанрның идея-эстетик ягын, тематик үзенчәлекләрен һәм аеруча поэтикасын ачуга тукталалар. Тикшеренүче И.В. Цикушева фикеренчә, автор әкиятенең үзенчәлеге түбәндәгечә ачыла: «Опираясь на древнейшие архетипы, авторская сказка ориентирована не только на жанры народной сказки, но и на ассимиляцию элементов предшествующей культурной традиции. В ней также используются идейные принципы и сюжетно-композиционные модели повести, философского романа, утопии, притчи, басни и других литературных жанров» [8].

Шул рәвешле, автор әкияте халык әкияте белән әдәби жанрларның синтезын тәшкил итеп, әкият-новелла, әкият-поэма, әкият-повесть, әкият-притча, әкият-пьеса, әкият-пародия, фәнни-фантастик әкиятләр, абсурда әкияте рәвешендә калыплаша [9]. Шуңа күрә автор әкияте, ягъни әдәби әкият халык әкияте поэтикасына нигезләнеп, әдәби әсәр язу алымнарына һәм үзенчәлекләренә таянып, аерым авторлар тарафыннан үзгәртелеп, әдипнең идея-эстетик позициясе яктылыгында иҗат ителә. Әлеге фикерне шагыйрь Р. Миңнуллин иҗатында «кечкенәкият» жанры турында язылган мәкаләдә дә

ачык күрәбез: «Существует такая разновидность стихотворной сказки, как повесть-сказка. По своим жанровым характеристикам повесть-сказка использует гораздо больший набор средств характеристики героев, чем народная сказка. Внимание автора и читателя в большей степени сосредоточено на событиях, а не на характерах, поэтому повесть-сказка насыщена приключениями, которые происходят с героями» [7: 235].

Прозик Салават Юзеевның «Казанские сказки» җыентыгындагы әсәрләр циклына бәя бирүче Д.Ю. Сырысева, татар тормышын рус телендә тасвирлаган заманча әдәби экиятләрнең үзенчәлегенә тукталып, «продолжают традиции авторской литературной сказки, которая образно, сюжетно и стилистически связана с фольклорной, но модернизирует ее», – дип яза [5: 73].

Г. Исхакыйның иҗатында әкият башка жанрлар белән чагыштырганда, бик аз урын алып тора. Аның 1923–1924 елларда «Локман хәким әкияте» языла. Ул «Идел» журналында галим-тикшеренүче И. Нуруллинның сүз башы белән басылып чыга. Галим әсәрнең жанр хасиятен билгеләргә омтылып, «жанры ягыннан бу хыялый хикәя. Егерменче елларда Европада һәм бездә активлашып китеп, «антиутопия» дип йөртелә торган әсәр җөмләсенә керсә кирәк», – дип белдерә [1]. Шунда ук әсәрне өйрәнәсе барлыгы ассызыклап узыла.

Әдип әсәрнең жанрын әкият дип билгеләп, безне фантастик дөньяга алып кереп китә сыман. Чынлыкта исә, 1920 елларда язылган әсәрнең нигезенә реалистик вакыйгалар салына. Алар, барыннан да бигрәк, ислам дине тарихында XI гасырда булган вакыйгаларны хәтерләтә. Аерым алганда, ислам динендә друз сектасы белән бәйле хәлләргә барып тоташа. Аның башында Мисыр хәлифе Хәким (996–1021) һәм аның фикердәше Дарази тора.

Тарихи чыганакларга караганда, Хәким хәлфә бик сәер һәм серле кеше була. Хәтта аның турында психик яктан сәламәт булмаган дигән фикерләр дә йөри. Ул үзенең көчле идарәче икәнлеген дәлилләп, берсеннән-берсе мәгънәсез боекрыклар чыгара һәм аларны даими алмаштырып тора. Идарәче фикеренчә әлеге фәрманнар каирлыларның шәхси һәм иҗтимагый тормышын көйгә салырга тиеш була. Хәлиф чыгарган шундый боерыклар арасында сәүдә эшен төнлә генә алып барырга, хатын-кызларга аяк киемнәрен текмәскә кебекләре дә була. Әмма әлеге боерыклар бер-берсенә каршы килеп, берсе икенчесен юкка чыгарып бара. Ул еш кына үз тирә-юнендәге кешеләрне бер сәбәпсез җәзага тарткан, соңыннан шуларны мул итеп бүләкләгән.Ул идарә иткән вакытта 18 мең кеше үтерелә. Хәким хәлфәнең дини карашлары да тотрыклы булмый. Ислам диненең ике юнәлеше булган сөнниләр һәм ширгыйлар төркеменә керүен үзгәртеп тора. Гомеренең соңгы көннәрендә ул үзен җиденче имам дип игълан итә (натик дип атый).

Тотрыксыз карашларга ия булган Хәким хәлфә ялгыз булмый. Аның карашларын уртаклашучы Каирдагы төрек исламчысы Дарази була. 1017 нче елда Дарази зур мәчеттә халыкка сөйләгән вәгазе вакытында Хәким хәлифкә Адәм җаны кереп урнашкан дип белдерә. Шул юл белән ул мәчеткә җыелган халыкны үз кулына алырга омтыла. Ләкин гыйбадәт кылучылар аның хакыйкатен аңлау дәрәҗәсендә булмыйлар. Шуңа күрә негрлар, берберләр, төрекләр баш күтәрәләр, Дарази котырынган халык көтүеннән качып котыла. Аңа Хәким хәлиф ярдәме белән Сүриягә качып китү мөмкинлеге туа. Ул үз идеяләрен соңыннан Ливан таулылары арасында тарата.

Хәким хәлфә белән тагын бер хәл була. Ул үзенең ишәгенә атланып кичләрен һава суларга чыга. Көннәрдән бер көнне даладан аның киемнәрен генә табып алалар. Бу исә халык арасында Хәким хәлфәнең «яшеренгән имамга» әверелүе турында хәбәр таратуга сәбәп була. Халык арасында аның әйләнеп кайтып, ил белән идарә итәчәк дигән коткы тараталар. Хәким хәлфә культы Мисырда таралмаса да, Сириядә һәм кайбер башка төбәкләрдә киң тарала, халыкны дулкынланырга мәҗбүр итеп тора [10].

Ислам тарихындагы әлеге вакыйгалардан хәбәрдар булган Г. Исхакый әсәренең нигезен үзгәртеп, автор күзаллавына таянып, әдәби әкият дип аталырга хаклы хыялый әсәр иҗат итә. Ул гыйбрәтле хикәя язып, халык язмышының үткәне, киләчәге турында уйларын, теләк-омтылышларын ачарга омтыла. Шунда ук үзенең ил белән идарә итү, акыл иясе һәм халык, илбашы һәм халык турындагы карашларын әдәбиләштереп тәкъдим итеп, грек фәлсәфәчесе Гераклит фикерләрен дәвам иттерә.

Әдәби әкиятне үзенә килсәк, аны төзелеше ягыннан өч өлешкә бүлеп карарга мөмкин: 1) халыкның рәхәт тормышта яшәве («Әйе, бәхетле яшәгән бу халык: тормышыннан канәгать, күңеле күтәренке булган. ... Ашаганы-эчкәне бал да май икән. Анда балалар ата-ана сүзеннән чыкмаган, хатын ирен тыңлаган, ир хатынына кул күтәрмәгән...»); 2) бәйрәм көннәре үткәннән соң михнәтле көннәр җиткән («Көннәрдән бер көнне кояш баеганнан соң ай калыкмаган, көчле җил чыгып, давыл купкан, күк күкрәп яшен яшьнәргә тотынган. Аннан соңра бөтен җир йөзен каплап яңгыр ява башлаган»); 3) халыкның уянуы («Көне килгәч, бөтен халык берьюлы уянып киткән. ... Һәм шундый күренешкә тап булып хәйран калган: шәһәр таланган, кая карама ачлык-ялангачлык, юллар эштән чыккан, күперләр ишелгән, арыклар кипкән, бакчалар басуга, басулар болынга әверелгән»). Әлеге вакыйгаларның беренче һәм өченчесендә хәким халык белән бергә, икенче вакыйганы ул бары тик күзәтүче генә. Беренче өлештә үк бәла киләсен белгән Локман хәким, патшаны кисәтеп куя: «Ходай Тәгалә хәзрәтләре безнең җиребезгә бик көчле яңгыр җибәрер. Яңгыр сулары дәрьяларны, диңгезләрне, елгаларны-күлләрне басып китәр. Әлеге суларны эчкән һәрбер адәм акылдан язып, исәп-хисапны бутый башлар, хак юлдан язар, турыны кыектан, акны карадан, хәләлне хәрамнан, дусны дошманнан аера алмас хәлгә килер» [1: 4].

Локман Хәким тарафыннан әйтелгән сүзләрнең хаклыгын раслап, «көннәрдән бер көнне кояш баеганнан соң, күктә ай калыкмаган, көчле җил чыгып, давыл купкан, күк күкрәп, яшенле яңгыр ява башлаган. Болыннар, кырлар көн-төн яуган яңгыр сулары астында калып, зур-зур күлләр хасыйл булган, кечкенә инешләр киң елгаларга әверелгән» [1: 4].

Г. Исхакыйның әсәрендә табигать һәм кеше, табигать һәм җәмгыять кебек якларга игътибар ителә. Һәрдаим идиллия арасында яшәгән кешеләр яуган яңгыр суын эчү нәтиҗәсендә үзгәрәләр: «гүяки җир йөзендә инде кайгы-хәсрәт тә, дошманлык та, бай белән ярлы, чибәр белән ямьсез, кыю белән куркак арасындагы аермалар мәңгегә беткән диярсең...» Шул хәлләрдән соң Локман хәким кисәтүләре күзәтелә. Барлык тереклек куркыныч астында кала. Яңгыр суы эчкән халык бертөрлегә әверелә. Барысы да күңел ача, акны-карадан аермый. Әмма идарәчеләрнең (вәзирнең һәм патшаның) алардан аерылып торганын күрәләр. Шуңа күрә аларны яңгыр суын эчәргә мәҗбүр итәләр.

Әкият жанры хасиятләре нигезендә патшаның акылдан язуы яңгыр суы эчеп үзгәргән халык белән идарә итү ысулларын да үзгәртә. Җәмгыятьтәге кануннар үзгәрү нәтиҗәсендә «тиз арада сүзләрнең мәгънәсен алыштыралар: инде акыллы урынына шыр тиле, галим урынына надан сөйли, закон урынына законсызлык хөкем сөрә, тынлык белән тәртипне шау-шу, ыгы-зыгы алыштыра» [1: 5].

Халык тормышы тамырдан үзгәреш кичерә: әсәр башында сурәтләнгән ачык төсләр капма-каршыга үзгәрә: «халык өстендә сәләмә кием-салым, барысы да ябык, үзләрен бет баскан, мәчет манаралары ауган, мәдрәсә түбәсе җимерелгән, мунчаның фонтаны эшләми, туктаган... барысы да нидер эзли, як-ягына карана, гүя ки бик кадерле нәрсәләре югалган диярсең» [1: 5]. Кешеләр арасында булган җитешсезлек аларны чолгап алган тирә-юньдә дә күзәтелә: «шәһәрләр таланган, кая карама ачлык, ялангачлык, юллар эштән чыккан, күперләр ишелгән, арыклар кипкән, бакчалар басуга, басулар болынга әверелгән» [1: 4].

Әгәр Локман хәким булмаса, бу хәлләрнең, үзгәрешләрнең берсен дә күз алдына да китерә алмаслар иде. Әлеге вакыйгалар башланыр алдыннан ул тау куышына кереп, барлык күргәннәрен бәяләп, теркәп бара. Шуңа күрә әдип тарафыннан ул бары тик акыл иясе, вакыйгаларны күзәтүче, идарәчеләргә киңәш бирүче гомумиләштерүче образ буларак кына тасвирлана.

Г. Исхакыйның «Локман хәким әкияте» – эпик киңлеккә ия әсәр. Әдип кыска гына әсәр эченә бөтен бер дәүләтнең язмышын сыйдырган. Анда сурәтләгән дәүләт дүрт фиркагә бүленгән: «Аңгыралар, ахмаклар, акылдан язганнар һәм камил акыллылар партиясе барлыкка килгән». Әлеге партияләр эчендә власть өчен көрәш тә барган. Илдәге тәртип беткән. Ил халкы шулай фиркаләргә бүленеп беткәч, камил акыллылар үзләрен аңгыра дип күрсәтергә тырышкан, аңгыралар ахмак булып кыланган, ахмаклар акылдан язганнар урынына омтылган һәм шул сәбәпле бар халык хәйләгә керешкән:

тилебәрән орлыгы ашаган, бәкләр, аксөякләр әфьюн белән гашиш кулланган, сәүдәгәр халкы эчәргә сабышкан». Илдә тәртип урнаштыру максаты белән җитмеш җиде мең акыллының башы киселгән, бераздан җитмеш җиде мең аңгыра утта яндырылган, чит мәмләкәттән җитмеш җиде мең акылсызны кайтарып караганнар. Шулай да халык арасында үзара ышаныч беткән, дошманлык арткан. Соңгы исәптә «ил тәмам кыргаксыган, бөлгенлеккә төшкән. Халык арасында кабат ызгыш, суеш башланган» [1: 6].

Шул рәвешле, Г. Исхакый әдәби әкият жанрында тылсым һәм чынбарлык элементларыннан оста файдаланып, халык һәм илбашы мөнәсәбәтләрен бәяләп, дәүләт белән идарә итүдә гаделлек хөкем сөрергә тиешлеген ассызыклый. Шул ук вакытта үткәннән алган сабакларга нигезләнеп, татар халкының киләчәге турындагы фаразларын да белдерә.

ӘДӘБИЯТ

1. Исхакый Г. Локман Хәким әкияте. (И. Нуруллинның кереш сүзе белән) // Идел. – 1990. – № 6. – Б. 4–6.
2. Липовецкий М.Н. Поэтика литературной сказки (на материале русской литературы 1920–1980-х годов). – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 184 с.
3. Мухаметзянова Л.Х. Книжный дастан в творчестве казанских татар // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. – 2011. – № 4 (26). – С. 247–249.
4. Овчинникова Л.В. Русская литературная сказка XX века. История, классификация, поэтика. – М., 2003. – 312 с.
5. Сырысева Д.Ю. «Казанские сказки» Салавата Юзеева в контексте литературно-сказочной традиции // Вестник Бурятского государственного университета. Филология. – 2021. Вып. 1. – С. 70–74.
6. Хабутдинова М.М,, Мотигуллина А.Р., Замалиева Л.Ф. Наследие Г. Исхаки в репертуаре современного татарского театра // Филология и культура. – 2018. – № 4 (54). – С. 243–250.
7. Хасанова Ф.Ф., Насибуллина Н.Ш. Жанровые особенности и поэтика произведений «кечкенэкият» Р. Миннуллина // Филология и культура. – 2013. – №4 (34). – С. 234–238.
8. Цикушева И.В. Жанровые особенности литературной сказки (на материале русской и английской литературы) // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2008. – Вып. 1 (29) // https://cyberleninka.ru/article/n/zhanrovye-osobennosti-literaturnoy-skazki-na-materiale-russkoy-i-angliyskoy-literatury
9. https://ru.wikipedia.org/wiki/
10. https://ru.wikipedia.org/wiki

УДК 821.512.145

РЕЗЕДА ГАНИЕВА О ТВОРЧЕСТВЕ ГАЯЗА ИСХАКИ

З.З. Рамеев
(Казань)

В статье освещается вклад татарского ученого Резеды Кадыровны Ганиевой в изучение творчества Гаяза Исхаки.
Ключевые слова: Гаяз Исхакый, Резеда Кадыровна Ганиева, татарское литературоведение, татарская литература.

The article highlights the contribution of the Tatar scientist Rezeda Kadyrovna Ganieva to the study of the work of Gayaz Iskhaki.
Key words: Gayaz Iskhaky, Rezeda Kadyrovna Ganieva, Tatar literary studies, Tatar literature.

ИСХАКЫЙ ИҖАТЫ ТУРЫНДА РЕЗЕДА ГАНИЕВА

З.З. Рәмиев
(Казан)

Чыгышымның шулай исемләнгәнен күрү белән, хөрмәтле укучылар күңелендә табигый рәвештә бер сорау туарга мөмкин: бәяләнәме соң бу олы мирас танылган әдәбиятчы галимәнең гыйльми эшчәнлегендә? Моңа җавап бирү өчен, минем уемча, әүвәлән библиографик белешмәләргә мөрәҗәгать итәргә кирәктер. Шулай дигәч тә, атаклы әдип һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның тууына 130 ел тулуга баглы халыкара фәнни-гамәли конференциядәге «Текстологические вопросы изучения творчества Гаяза Исхакый» исемле чыгышымда мин: «На сегодня нет изданной полной на-

учной библиографии писателя», – дип сөйләгәнем [1: 49] исемә төште. Күрәм ки, мондый бик кирәк хезмәт, ниһаять, дөнья күргән: ул – «Шәхесләребез» сериясендә чыккан «Гаяз Исхакый: тарихи-документаль җыентык»ка (төзүче-авторлары – Сөләйман Рәхимов, Зөфәр Мөхәммәтшин, Айрат Заһидуллин. Казан: Җыен, 2011) урнаштырылган әдипнең «шәхесе һәм иҗаты турында тулылыккка дәгъва кылган библиография» [2: 738–915] (төзүчесе – Айрат Заһидуллин). Ул 2009 елга кадәрге материалларны эченә алган. Әлеге библиографиядә, табигый ки, әдипнең иҗади эшчәнлеге турында сүз алып барган хезмәтләргә библиографик тасвирлар да урын бирелгән. Шунысы да бик мөһим: аларда 1980 елларның икенче яртысында дистәләрчә татар әдәбиятчыларының әдипне халкыбызга кайтару юлында максатчан эш алып барганнары күренә. Моның кыскача тарихын К.М. Миңнуллин моннан биш ел элек узган халыкара конференциядә сөйләгән иде [4: 4–10]. Мине хәзер исә, шәхсән, филология фәннәре докторы, профессор Резеда Ганиеваның ул заманнарда бу эшкә катнашлыгы мәсьәләсе кызыксындырды. Шуңа күрә дә беренче эш итеп А. Заһидуллин төзегән «Библиография»не карап чыгарга булдым. Һәм мин галимәнең 25ләп фәнни һәм фәнни-популяр мәкаләсенә язылган библиографик тасвир белән «очраштым». Моннан ике-өч ел элек фәкыйрегез «Профессор Резеда Ганиева» исемле китап (җыентык) төзеп бастырган иде (редакторы – И.Р. Рәмиева; бәяләүчеләре – Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов; Казан: ФӘН, 2020. 380 б.). Мин анда галимәнең 55 ел дәвамында басылып килгән хезмәтләренең (китап-монографияләре, мәкаләләре, фәнни докладлары) библиографик тасвирларын урнаштырдым. Шөкер, аларның Г. Исхакыйга нисбәтлеләре (бөтенесе дә диярлек) А. Заһидуллин төзегән «Библиография»дә урын алган икән (аерма дүрт-биш публикациягә генә карый). Г. Исхакыйның 145 еллыгы билгеләп үтелгән вакытка туры килгән бу язманың форматы бүген аларның һәрберсе эченә кереп җентекле фикер әйтергә мөмкинлек бирми, билгеле. Бары тик бер-ике сүз белән генә Резеда Ганиеваның да әдип иҗатына хаслы үз фикере булганлыгын искәртмәкчемен.

Г. Исхакыйны халкыбызга кайтару юлында Татарстаныбызда тәүге адымнар 1988–1989 елларда ясалганы хәтердә. Яңарак кына «Восточный Ренессанс и поэт Кул Гали» исемле монографиясен бастырган Р. Ганиева да шул вакытларда ук әдипнең кыйммәтле мирасы турындагы фикерләре белән уртаклаша башлаган иде: 1989 елның 5 маенда «Вечерняя Казань» газетасында «Как долго пугали нас этим именем» мәкаләсен бастырды (аңа кадәр февраль аенда Ф. Бәширов диссертациясе авторефератында Гаяз Исхакыйның сәнгати (художестволы) тәҗрибәсе турында сүз бармауны кимчелек итеп күрсәткән иде) [6: 28]. Ярты ел гына элек шул ук газетада Ибраһим Нуруллинның да «Возвращение Гаяза Исхаки» дигән язмасы чыкканын беләм. Бу урында әле совет идеологиясе хакимлек итүен, З. Нургалин, М. Абдуллин, Ү. Билялов, К. Фәсиевләрнең әдипне кайтаруга ачыктан-ачык каршы торып чыгыш ясауларын да онытмаска тиешбез.

Бу еллардан башлап Резеда Ганиева авторлыгында дөнья күргән төрле характердагы публикацияләрдә, фәнни докладларында, беренче чиратта, әдип иҗатының асыл хасиятьләрен ачарга омтылыш өстенлек итә. Бу як аның «Гаяз Исхакый: югары уку йортларының татар филологиясе студентлары өчен махсус курс программасы»нда (Мирас. 1998. № 5) тулырак чагылыш тапты шикелле. Анда һәм дә «Исхакый идеаллары» мәкаләсендә әдип иҗаты шартлы рәвештә дүрт чорга бүлеп өйрәнелү тәкъдим ителде: мәгърифәтчелек (1897–1904), таңчылык (1905–1911), милләтчелек (1912–1918), мөһаҗирлек (1919–1954). Бу программа 1998 елның 5 февралендә татар әдәбияты кафедрасы утырышында расланган (фәнни редакторы – А. Әхмәдуллин). Дания Заһидуллина фикеренчә, ошбу программа «инкыйлабтан соң өзелеп калган гыйльми бәяне бүгенге көн белән ялгаучы, әдипнең исеме әйтелә генә башланган бер чорда Исхакыйның милли-азатлык хәрәкәте вәкиле буларак дөньяга карашларын һәм иҗат баскычларын бер бөтен итеп өйрәнүгә юл күрсәткән беренче хезмәтләрдән булды» [5: 160].

1992 елда якланган «Восточный Ренессанс и его традиции в тюркских литературах» исемле докторлык диссертациясендә галимәбез, гыйшык-мәхәббәт хискичерешләрен ренессанс-неоплатоник рухта шәрехләгәндә, татар һәм һәм төрки әдәбияты әсәрләренә таянып яза, аерым алганда, Галимҗан Ибраһимовның «Яшь

йөрәкләре», Габделгазиз Монасыйбның «Таранчы кызы, яки Хәлимнең беренче мәхәббәте» романнары белән янәшәдә, Гаяз Исхакыйның «Мөгаллимә» романтик пьесасын, «Теләнче кыз» романын, «Зөләйха» трагедиясен дә шактый җентекләп тикшерә. Аның фикеренчә, «Мөгаллимә»дә мәхәббәт ренессанс кануннары буенча сурәтләнә, платоник мәхәббәт Фатыйманың йөрәген көйдерә. Р. Ганиева реалистик «Теләнче» романында романтик сурәтлелек чагылышын күрсә, Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» поэмасына хас сәнгати алымнар яклы булуын Г. Исхакыйның үзе үк күрсәтүенә дә игътибар итә. Галимә, «Зөләйха» трагедиясендә ренессанс романтизмы һәм неоплатоник эстетика алымнары турында сүз йөрткәндә, әсәрдә азат шәхес, милли тигезлек, гадел җәмгыять турында романтик хыял гәүдәләнүен искәртә. Ул Г. Исхакый әсәрләренең текстологиясенә караган мәсьәләләргә дә үзенең мөнәсәбәтен белдерә килде. Мәсәлән, «Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» хикәясе (Мирас. 1998, №11), «Бер тоткарның саташуы» повесте (Мирас. 1998. № 12), «Мөгаллимә» пьесасы (Мирас. 2001. №4) текстлары аның катнашында әзерләнеп, кереш мәкалә һәм комментарийлары белән укучыларга тәкъдим ителде.

Г. Исхакыйның «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повесте хакында галимнәребез тарафыннан төрле-төрле фикерләр әйтелүе мәгълүм. Р. Ганиева исә И. Нуруллин, Ә. Сахаповларның әсәрне тәнкыйди реализм үрнәге итеп караулары белән килешмәде, аны «төрки-татар әдәбиятлары тарихында беренче антиутопия» итеп тикшерде. Сигез томлы фундаменталь «Татар әдәбияты тарихы»ның 4 нче томында Флүн Мусин да бу фикергә кушыла [3: 70]. Фәнни-гамәли конференцияләрдә ясаган докладларында, вакытлы матбугат битләрендәге чыгышларында галимә, Г. Исхакый әсәрләре турында сүз алып барганда, әдип иҗатында халыкчылык мотивлары, культура-тарих мәктәбенә хас традицияләргә мөнәсәбәтлелек, «соңарган классицизм» традицияләре, югары уку йортларында укыту мәсьәләләре кебек бик мөһим нәзари проблемаларга да нисбәтән караш-фикерләре белән таныштыра иде.

Резеда Ганиеваның Казан университетында илле ел эчендә узган фәнни-педагогик эшчәнлегендә студентларга татар әдәбияты буенча ике телдә лекцияләр уку, дистәләгән курс эшләре яздыру, дипломнарга җитәкчелек итү төп урынны биләде. 1980 еллар ахырыннан башлап, илдә барган үзгәртеп корулар тәэсирендә дә, аңа да уй-фикерләрен «яңартырга» туры килде. Исхакый мирасына мөнәсәбәттә бигрәк тә. Университетны тәмамлап чыгу белән, фәнни тикшеренүләргә сәләтләре күренеп торган өч егет-кыз исә аспирантурага кабул ителеп, аның җитәкчелегендә кандидатлык диссертацияләре яздылар һәм уңышлы якладылар. Минемчә, аларның ни дәрәҗәдә актуаль проблемалы, концептуаль эчтәлеклелеген исемнәре үк әйтеп тора: «Гаяз Исхакый иҗатында феминизм проблемасының идея-эстетик эволюциясе» (Алсу Кәримова-Шәмсутова), «Әдәби бәйләнешләр контекстында Гаяза Исхакыйның башлангыч чор прозасы» (Рифа Харрасова), «Гаяз Исхакый драматургиясендә классицизм традицияләре» (Тулкунай Абделбариева). Диссертацион хезмәтләргә язган күпләгән бәяләмәләрдә галимә бүген дә әһәмиятен югалтмаган фикерләр әйтеп калдырды. Бу урында исә икесен генә атап китәргә телим. Алар – Р.Ә. Яруллинаның 1897–1906 еллар әдип иҗатының идея-эстетик үзенчәлеген, Л.М. Гайнанованың язучы прозасында художестволы пространство һәм вакыт чагылышын тикшергән кандидатлык диссертацияләре. Кайбер кимчелекләре дә күрсәтелә: әдәбият фәненә яңа методологик концепцияләр тәкъдим иткән олуг галимә Йолдыз Нигъмәтуллина хезмәтләренә таянмау, әдипнең, мәсәлән, иң әүвәлге әсәрләрен өйрәнчек әсәрләр итеп кенә тикшерү (Р. Яруллина) [6: 53, 56–57] , «Тормышмы бу?» әсәре турында сүз алып барганда, диссертантның «дин герой тарафыннан кирәксез традиция» сыйфатында карала дип язу (Л.М. Гайнанова) [6: 147] һ.б.

Гомеренең соңгы елында Резеда Ганиева, кайбер язмаларының һаман да басылмый калуына бик борчылып, беришеләрен генә булса да нәшер итү фикеренә килгән иде. Һәм мин аның илле елга сузылган фәнни-педагогик эшчәнлегенә замандаш галимнәрнең мөнәсәбәтен белдергән мәкаләләрен, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренә рәсми бәяләмәләрен генә булса да җыйнап чыгарырга тәкъдим иттем. Архивы материалларын да җентекләп өйрәнү нәтиҗәдә, шактый күләмле ике җыен-

тык хасил булды (татар һәм рус телләрендә): «Профессор Резеда Ганиева» (төзүче – З.З. Рәмиев, редактор – И.Р. Рәмиева; Казан: Фән, 2020), «Әдәбият һәм әдәбиятчылар турында» (җаваплы редактор – З.З. Рәмиев; шунда ук басылды, 2021). Бүгенге чыгышымны әзерләп утырганда, яшерен-батырын түгел, мин андагы материалларга да таяндым. Сүземне тәмамлар алдыннан, Д. Заһидуллина, К. Миңнуллин, Ә. Закирҗанов, М. Бакиров, А. Шәмсутова, Х. Миңнегулов, Н. Йосыпова һәм башка кайбер татар әдәбиятчыларының фәнни хезмәтләрендә Резеда Ганиеваның Исхакый иҗатына мөнәсәбәтле фикерләре дә искә алынып сүз йөртелүен дә әйтәсем килә.

ӘДӘБИЯТ

1. Гаяз Исхакый иҗаты: хәзерге караш: Гаяз Исхакыйның тууына 130 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конф. материаллары. – Казан, 2008. – 376 б.

2. Гаяз Исхакый: тарихи документаль җыентык. – Казан: Җыен, 2011. – 954 б.

3. Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 4 т. – Казан: Татар. кит. нәшр. 2016. – 553 б.

4. Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы межд. конф., посв. 140 летию ... Г. Исхаки. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 450 с.

5. Профессор Резеда Ганиева. – Казань: Фэн, 2020. – 380 с.

6. Ганиева Р. О литературе и литературоведах (отзывы и рецензии).– Казань: Фэн, 2021. – 336 с.

7. Ганиева Р. Традиции Восточного Ренессанса в тюркских литературах Средневековья и Нового времени. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2014 – 272 с.

УДК 821.512.145

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ В РАССКАЗЕ Г. ИСХАКИ «СУННАТЧИ БАБАЙ»

С.Г. Самитова

КНИТУ (Казань)

В данной статье глубинные психологические переживания «маленького человека» рассказа Г. Исхаки «Суннатчи бабай» проанализированы через народные и религиозные традиции, особенно обряда обрезания, татарского народа. В ходе анализа особое внимание уделялось национальным чертам татар, красочно описанным в произведении, а также символическим образам, которые были интерпретированы с точки зрения психоанализа и религиозных канонов Ислама.

Ключевые слова: Г. Исхаки, «Суннатчи бабай», образ «маленького человека», символы, национальные и религиозные традиции.

In this article, the deep psychological experiences of the «little man» of G. Iskhaki’s story «Sunnatche Babai» are analyzed through the national and religious traditions, especially the circumcision rite, of the Tatar people. During the analysis, special attention was paid to the national features of the Tatars, colorfully described in the work, as well as symbolic images that were interpreted from the point of view of psychoanalysis and the religious canons of Islam.

Key words: G. Iskhaki, «Sunnatche babai», the image of a «little man», symbols, national and religious traditions.

Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «СӨННӘТЧЕ БАБАЙ» ХИКӘЯСЕНДӘ ХАЛЫК ТРАДИЦИЯЛӘРЕ ЧАГЫЛЫШЫ

С.Г. Сәмитова

Казан милли тикшеренү технология университеты (Казан)

Милли мәдәният һәм әдәбият, сәясәт һәм иҗтимагый тормыш, журналистика һәм публицистика, мәгариф һәм фәлсәфә – милләтебезнең сагында торучы бу өлкәләрнең барысы да Гаяз Исхакый исеме белән бәйле. Аның иҗаты милләт язмышы белән янәшә бара. Әдипнең әдәби иҗаты, публицистикасы һәм тәнкыйди хезмәтләре арасында аерылып торган бер хикәясе бар – бу «Сөннәтче бабай» хикәясе.

«Сөннәтче бабай» (1911) хикәясе – татар әдәбияты тарихында беренче булып татар халкының тормышындагаять ихтирамга ия булган сөннәтче образын тудыра. Гади генә сюжетка корылган бу әсәр кечкенә кеше – Сөннәтче бабайның эчке дөньясын бөтен нечкәлекләре белән ачып сала. Әсәрдә, Ислам дине кабул иткәннән бирле килә

торган сөннәткә утырту йоласы аркылы, татар халкының бөтен тарихы, традицияләре, фаҗигаләре сурәтләнә. Сөннәтче бабай һәм аның гомер иткән хатыны Гөлйөзем әбинең тормыш-көнкүрешен иҗади шәрехләп, татар халкында ир-хатын арасында мөнәсәбәтләр шундый булырга тиешле дигән идеяне дә үткәрә. Бу персонажларны ачканда әдип бай һәм кызыклы образлар системасына мөрәҗәгать итә. Йорт-җир, каралты-кура, өй алдында үскән миләш агачы, кәҗә – болар барысы да әсәр тукымасына урынлы кереп китәләр, тасвирлаган вакыйгаларга аваздаш яңгырыйлар, геройларның психологиясен символик мәгънә тудыралар.

Халкыбызда «Милләт нәрсә ул? Милләт ул – тел, гореф-гадәтләр, тарих һәм дин» дигән гыйбарә яши [3: 36]. Дини кануннарның һәм гореф-гадәтләрнең милләт сагында торуын талантлы язучы яхшы төшенгәнлектән, әдәби иҗатында гадәти генә тоелган тормыш-көнкүреш вакыйгаларына тирән мәгънә сала, халкыбызга хас күркәм сыйфатларны көндәлек мәшәкать-күренешләрдә тасвирлый, ышанычын җуйган кечкенә кеше образларының җан трагедиясен гади генә мисаллар аша гәүдәләндерә. Г. Исхакый халыкның үз йөзен саклауда гореф-гадәтләрнең традицияләрнең ролен юкка игътибар бирми. Бу уңайдан галим, дин белгече Шиһабетдин Мәрҗани фикерен искә алуда урынлы булыр: «Диндә өч әйбер юк, әмма алар аный саклый: тел, милли кием, гореф-гадәт», дигән. Димәк тел һәм дин үзара бәйләнештә булып яшәшә барганда гына халыкның киләчәге өметле. Бу турыда Миссионер Н.И. Ильминскийның әйткән сүзләре дә бар. Ул татар халкының башка милләтләргә иярмичә үз йөзен, үз телен һәм гореф-гадәтләрен саклап калуын ислам кануннары нигезендә яшәүгә бәйләп аңлата: «Казанские татары, под этим именем я разумею народность, средоточие которого в отношении нравственной силы и своеобразного образования находится в Казани, а народ этого типа распространен далеко за пределами Казанской губернии, во всей восточной полосе России, и любят себя называть мусульманами, а не татарами. Они больше гордятся своей магометанской верой, чем своей народностью; но дело в том, что вообще вера есть крепкая основа народности. В Восточной России татары именно являются как бы образцами исповедниками ислама, так что киргизы, например, и башкиры, усердием начинают содержать магометанскую веру и магометанские обряды, они вместе с тем усваивают и татарский язык и татарский костюм, отказываясь таким образом и от родного своего наречи» [4: 32].

Мөселманнарда сөннәт гомер гомергә изге гамәлләрдән саналган. «Сөннәт» татарга фарсы теле аша кергән, гәрчә гарәпчә ул «сөннәһ» (سنة) булып яңгырый һәм Ислам хокукында Мөхәммәд (гвс) әйткән фикерләрне кабул итү һәм кылган гамәлләрне, мәҗбүри булмауга карамастан, төп-төгәл башкаруны таләп итә.

«Г. Исхакый, беренче карашка, әллә ни зур тоелмаган вакыйгалар аша тормышның иң характерлы якларын күрсәтә. Мәсәлән, «Сөннәтче бабай» хикәясендә сөннәткә утырту йоласы аша шул чор татар авылының, халкының бөтен тарихы, традицияләре, шул юлда килеп чыккан фаҗигаләре тасвирлана», – дип яза Р. Яруллина [1: 14] әсәрнең идея-тематик мәгънәсен ассызыклап.

Бик гади генә тоелган сюжетта әдип ни дәрәҗәдә мөһим проблемалар күтәрә һәм герой кичерешләренең авырлыгын күрсәтә алган.

Хәзер әсәрнең текстына якынрак килик. Төп герой – Корбанколый бабай. Г. Исхакыйның бу исемне төп геройга бирүе юкка гына түгел: ул гарәп теленнән «Сөннәт йоласының колы» дигән мәгънәгә ия. Бу уңайдан, теләсә кемнең сөннәтче була алмавын да күрсәтү кирәктер. Бу кәсепне башкару өчен, нәселдән килгән күңел сафлыгы, тән пакълеге белән беррәттән, башкарган эшеңнең изгелегенә, милләт өчен зарурилыгына инану һәм дә «мирас юлы берлән сөннәтчелеккә хакы барлыгыны исбат итә торган шәҗәрәсе» [1: 72] булуы мәҗбүри. Шуңа күрә геройның «Сәлмән Фәрси»дән мирас булып калган шәҗәрәсе, сөннәтли торган чалгы пәкесе, сөннәткә сибә торган агач череге – болар барсы да изгеләрдән санала һәм йортның иң түрендә саклана, җае чыкканда Сөннәтче бабайга кәсебенең мөһимлеген исбатларга һәм шуңа мөнәсәбәттә горурлык хисе тоярга мөмкинлек бирүче әйберләр. Бергә җыеп әйтсәк, үзенең сөннәтләү әйберләреннән башка Сөннәтче бабай юк; Сөннәтче бабайдан башка, бу әйберләр кирәксез [5:43].

Корбанколый карт үзенең нәсел-нәсәбе тарихын Мөхәммәд (гвс) пәйгамбәрнең сәхәбәсеннән башлап сөннәтләргә хакы барлыгын да исбатлый, шул ук вакытта татарлар дөньясында Ислам диненең нык таралган булуын күрсәтергә омтыла. Бу шәҗәрә хикәядә түбәндәгечә яңгырый: «Корбанколый бинеУразколый, уразколый бине Миңлеколый, Миңлеколый бине Габдулла, Габдулла бине Мөхәммәдсалих, Мөхәммәдсалих бине мулла Морад баба, мулла Морад баба бине Хан Гәрәй, Хан Гәрәй бине хәзрәти Аксак Тимер, Аксак Тимер бине хәзрәти Гали, хәзрәти Гали бине Сәедбаттал, Сәедбаттал бине хәзрәти Хәнәфи, хәзрәти Хәнәфи бине Мөхәммәд, Мөхәммәд бине Габделсәлам, бине Мамай, Мамай бине ибн Габбас, ибн Габбас бине Габделмөталиб, Габделмөталиб бине Һашим, Һашим бине Хәсән, Хәсән бине хәзрәти Билал, хәзрәти Билал бине Сәлман Фарси разый Аллаһе ганһе. Укучы Сәлмән Фарси белән бабай арасындагы шул мең дә өч йөз елның шулкадәр тиз кичеп, биш-алты буында Сәлмән Фарсига барып йитүендә дә, шундагы кергән тарихи исемнәрнең тулылыгына да шөбһәләнми иде [1: 75]. Бу шәҗәрәдә урын алган шәхесләрнең барысының да татар халык һәм дин тарихында билгеле булуы сөннәтче бабайның дәрәҗәсен үстерә һәм аңа халыкның ышанычын арттыра.

Авыл халкы телендә картның исеме дә җуела, ул бары сөннәтче бабай булып кына саклана. Аның татар ир-атлары тормышында мөһим эш башкаруы әсәрдә йола символы булып китә. Билгеле булганча кеше үз гомерендә берничә мәртәбә багышлау яки инициация үтә. Инициация (лат. initiatio), татарча әйтсәк, багышлау – шәхеснең ниндидер иҗтимагый төркем яки мистик җәмгыять кысаларында яңа үсеш баскычына күчүен күрсәтүче йола. Иң тәүгесе булып исем кушу тора. Исемне һәр яңа туган сабыйга бирәләр. Менә сөннәткә утырту исә, кечкенә малайланың ир-ат буларак багышлау үтүе. Сөннәтче бабай бу йолада төп рольне башкаручы зат. Шунлыктан әсәрнең беренче юлларыннан ук язучы бу бабайның авыл, бигрәк тә, ир-атлар тормышында аерым бер урында торуын ассызыклап: «Авылның картлары, ир урталары, яшьләре – һәммәсе дә үзләрен белә башлаганнан бирле аны Сөннәтче бабай дип таныйлар», – дип искәртә. Авыл халкына арасында «метрикасын кәҗә ашаган» кебек шаян сүзләр белән аның исеме югалуны, «Газраил фәрештәнең аны онытуы»на бәйләп яшенең дә билгеле түгеллеген аңлаталар. Сүз гадәти авыл кеше турында баруга кармастан, карт үзе дә сөннәт йоласының символы булып китә.

Шунысы кызык, әдип йорт, каралты-кура, йорт алдында үскән миләш арасында параллель үткәреп, бабайның холык-фигыле, рухияте дөньясын күрсәтә. Аның өе беркемнекенә дә охшамаган, нык аерылып тора: «бунда һәрнәрсә Сөннәтче бабайга охшаган, Сөннәтче бабай үзе дә һәр нәрсәгә охшаган иде. Кем белсен, бәлки, Сөннәтче бабай сынында шул өйнең балчыгы берлә бер балчыктан яралгандыр» [1: 67].

Авыл кырындагы йортында Сөннәтче бабай үзенең Гөлйөзем атлы карчыгы белән гомер кичерә. Төрле сәбәпләр аркасында ятим калган бу карт белән карчык бербер аңлап, хөрмәт итеп яшиләр. Һәркайсының бу йортта үз вазифалары һәм алар тиешенчә башкарыла – әдип шуны әсәр барышында исбатлап килә. Көйгә салынган бу тормышның җимерелүе, яңа килгән затсыз хатынның гаиләдә булган тәртипне бозуы Сөннәтче бабайның әкренләп үлемен якынайта.

Сөннәт вакыты башлану – әби белән бабай өчен бик зур бәйрәм. Бу көнне карт иртәнге намазга алданрак бара, ниятле намаз укый. Мөһим эш башлар алдыннан Корьән укытуы, хәзрәттән хәер-фатиха алу гадәткә кертелгәнлектән, Сөннәтче бабай хәзрәт белән остазбикәне ашка чакыра. Ризалык алганның соңында хатынын шатландыру һәм табын көйләү өчен өенә кайта. Г. Исхакый бу көнне «ул матураеп, яшәеп китә», – дип яза. Бабай кияү булып төшкәндәге киемнәрен, хәзрәт кызының улын сөннәткә утыргач биргән кәләпүшен, урам буйлап йөреп туза башлаган казакийларын киеп, хәзрәтләрне капка төбенә чыгып каршы ала. Бу гамәле белән ул, татар тормышындагы кунак хөрмәтләү йоласын да башкара, дин әһелләренә карата булган хөрмәтне дә күрсәтә.

Халкыбызга хас күркәм гадәт – кунакчыллыкны тасвирлаган күренеш аерым игътибарга лаек. Язучы бу турыда язганда халкы өчен горурлык хисе тоя. Ул бу күренешне юмор белән төреп тәфсилләп шәрыхли. Әйтергә кирәк, Г. Исхакый үзе дә указлы

мулла булган, авыл халкы тарафыннан шулай ук зур ихтирамга ия шәхес, шуның өстенә хикәясендә сурәтләнгән гореф-гадәтләрне Ислам кануннарына туры китереп, хәдисләрне дә күздә тотып иҗат иткән.

Хәзрәт белән остазбикәне сыйлау эпизодына автор зур игътибар биреп, гаять тә нечкә штрихлар ярдәмендә җиңелчә көлеп сурәтли. Бу күренештә хәзрәт белән абыстайга карата ихтирам, ризыкка карата хөрмәт тә, татар халкының ачык йөзлелеге һәм кунакчыллыгы да ачык чагыла. Бер-бер артлы табынга бик күп төрле ризыклар чыга, әллә ничә мәртәбә самавыр куела – кунаклар ни сәбәптәндер һаман да ашыйлар, «тәмле сүзгә кереп китеп, чынаякларны санарга оныталар, самавырда су беткәч кенә: "Туйдык, туйдык инде", – дип тартынсыналар да, Гөлйөзем әби тагы кайнаган су берлән самавырны яңарткач, тагы эчәләр иде. Өченче мәртәбә самавырны яңартырга хәзрәт каршы килә, остазбикә дә разый булмый. Гөлйөзем әби: "Минем хәзрәткәем, эчәсем килә, мин дә сезнең мәҗлесеңез берлән шәриф буласым килә", – дигәч, хәзрәт тә дәшми, остазбикә дә разый була; тагы самавыр килә, тагы Гөлйөзем әби берлән бергәчәй эчелә, тагы су бетерелә. Дүртенче самавырга хәзрәт кенә түгел, абыстай да каршы килә. Гөлйөзем әби дә, чәй урынына җыеп ала иде дә» [1: 78].

Чәй табыны җыелып, кыска аятьләр укып дога кылынгач, Сөннәтче бабай хәзрәттән хәер-фатыйха һәм сөннәт йоласын башкарырга рөхсәт ала. Әдип тәфсилләп бабайның йолага әзерлеген сурәтли: ул һаман да бәйрәмчә киенгән, ягъни үзенең кияү булып кергән чактагы күлмәгеннән. Күлмәк – аның бәхет символы, бу йола – бабай өчен зур бәхет.

Шәригать буенча кешегә хас һәм мактауга лаеклы сыйфатлардан: яхшы сүз әйтү яки эндәшми калу, күп сүз сөйләмәү яки азсүзлелек, күрше һәм туганнарга игътибарлы булу, кунакны хөрмәт итү һәм кунакчыллыкны атап була. Г. Исхакый бу әсәрендә бигрәк тә халкыбызның кунакчыллык сыйфатларына аерым игътибер бирә. Бу хәзрәт белән абыстайны кунак итү, сыйлау эпизодыннан күренә. Бер хәдистә Мөхәммәд (гвс): «Соңгы көнгә ышанучы кеше кунагын хөрмәтләсен», – дип ассызыклый, ислам буенча кунакчыллыкның иң яхшы әдәп сыйфатларыннан булуын искәртеп [6: 93]. Шунысын да аңларга кирәк: яхшы әдәб сыйфаты буларак, кунакчыл булу яхшы гамәлләрдән генә санала, ләкин ул боерык түгел.

Әсәрдә тагын бер милли дәвалау ысулы «мөгез салу» яки «кан алу» күренешен тасвирлауга да урын бирелә. Бу күренештән Г. Исхакыйның халыкның гореф-гадәтләрен яхшы белүен, шул исәптән тыйб (медицина) гыйлеменнән хәбәрдар булуын күрәбез. Сөннәтнең аерым вакыты һәм аның чикле булуына бәйле рәвештә, бабай яз һәм җәй көннәрендә эшсез калмас өчен, бу төр йоланы да үзләштерә. Автор әйткәнчә, «Сәлмән Фарси мирас тарикы берлән сөннәтчелекне алса да, Әбугалисина хәзрәтләре тарафыннан тыйб гыйльме, гыйльме симия вә гыйльме кимиягә (химия, алхимия) иҗаят алмаганга, әлбәттә, тыйб гыйльменең бу кадәр нечкәлекләрене белми иде. Ләкин исәпсез-хисапсыз еллар хәзрәтләр, муллалар, мәэзиннәр белән катнашу, анларга исәпсез-хисапсыз мәртәбә мөгез утырту, иксез-чиксез анларның каннарыны алу аңар зур тәҗрибә биргән вә шул кагыйдәләргәаны да алыштырган иде» [1: 83]. Үз тәҗрибәсеннән чыгып, карт канны һичкайчан көз алмас, кышын мөгез салмас, беркайчан да мөгез тулганчы файдаланмас. Шунысы билгеле: бүгенге медицина никадәр алга китмәсен, халык дәваләү ысуллары һаман да актуальлеген югалтмый. Кешенең кан басымы бик югары булганда, кан чыгару мәслихәт. Шулай ук мөселман ысулларыннан саналган хиджама да соңгы елларда бик еш кулланыла.

Безнең халыкта «Ясин» догасын магик көчкә ия дигән фикер яши. Шунлыктан кеше авырып киткәндә я тереп китәр, я җан тәслиф кылырга җиңелрәк булыр дип «Ясин» чыгалар. Сөннәтче бабайның Гөлйөзем карчыгы авырып киткәч, ул хәзрәтне чакыра. Автор әсәр тукымасында берничә кат геройның укый беләмәвенә басым ясый һәм кыска-кыска аятьләр укый дип тә искәртүгә карамастан, «Ясин» укырга хәзрәтне дәшүендә, бәлки, аны дин әһелләренә карата хөрмәт белән аларның ниндидер могҗизага сәләтле дип ышанудан киләдер. Гөлйөзем әби вафат була. Сөннәтче бабай шул көннән җанына урын таба алмый, җитмәсә, йоклаганда аркасы өшегәнне сизә. Бу фактка бәйле рәвештә Г. Тукай «Мәкаләи махсуса» (1912) хезмәтендә болай дип

тәнкыйтьләп: «Әле Гаяз әфәнде рисаләсендәге Сөннәтче бабай, аркасы туңганлыктан гына, арка җылытырга бер хатын алган, ди. Мин ул китапны укымадым, укыган кеше генә сөйләде», – дип яза [2: 110]. Ни кызганыч, кеше сөйләгәннәргә генә таянып, Г. Тукай әлеге әсәргә бик түбән бәя бирә. Чынлыкта исә, гадәти генә шушы тормыш факты артында шәхси проблема – ялгызлык ята. Бер-берсенә терәк, юаныч булып гомер сөргән әби белән бабай портретларын сурәтләгәндә, язучы символлардан һәм образлы чагыштырулардан файдалана. Шулар аркылы геройларының тышкы кыяфәтләрен генә түгел, бәлки хисси дөньяларын, үзара мөнәсәбәтләрен күрсәтергә тели. Бабайның да бәйрәм вакытларында һәм йола үтәгәндә кияү булып төшкәндәге киемнәрен киеп йөрүе – иң бәхетле чорына ишарәле, шул рәвешле ул «бәхетле вакытны» суза. Чөнки бу хис аны җылыта, яшәргә көч бирә, алдагы көнгә ышаныч уята. Әлбәттә, шәригать кушканча, өч көнлек гомерең калсада, ялгыз яшәмә, дигән гыйбәрәгә таянып, ул үзенә карчык эзли башлый. Тик затлы нәселдән булган тол хатыннар төрле сәбәпләр табып, бабайны кире кага. Ул ахырда риза булган хатынны алырга мәҗбүр була. Г. Исхакый бу образны тасвирлаганда да шул ук чагыштыру ысулына мөрәҗәгать итә. Ул бу очракта әлеге затсыз, пычрак карчык белән Гөлйөзем әби арасында параллель үткәрә, әмма бу чагыштыру карчык файдасына түгел. Бу урында ирексездән рус халык мәкале искә төшә: беренче хатын Алладан, икенчесе шайтаннан. Әсәр дә шуны раслый. Сөннәтче бабайның тормышы ялгыз булганга караганда да авырая: йорт-җир ката, кәҗә сөт бирми башлый, соңгы тамчы – изге пәке дә гадәти эшкә тотыла башлый. Үзен белгәннән бирле изге санап, йортның иң түрендә саклаган сөннәт пәкесен затсыз карчыкның кулында күргәч, бабай башта катып кала, ахырдан җенләнгән кебек кычкырырга, еларга тотына һәм бөтенләй телсез кала, тик пәкене кулыннан ычкындырмый. Шул рәвешле үлем түшәгендә ята, күзләрен белән нидер эзли, кемнедер көтә. Өч көн ятканнан соң, хәзрәт килеп Корьән укып бетергәч, аның улы килеп керә. Малай килеп керү белән Сөннәтче бабайның йөзендә «көләчлек» хасил була. Елмаю аша әдип бабайның көткән үзенең кыйммәтле мирасын һәм кәсебен калдырыр кешесе килде, дигән фикер үткәрә. Бу, үз чиратында, милли традиция дәвам итә, халыкның киләчәге бар дигәнне аңлата.

Хикәядә калку сурәтләнгән миләш образына аңлатма бирү сорала, чөнки ул символик образ буларак әсәрнең башыннан ахырынача кызыл җеп булып сузылып бара.

Миләш агачына карата борыңгы халыкларның аерым урын бирүе инде мәҗүсилек диненнән башлап килә. Мәсәлән, славяннар миләш ботакларын Перун бармагына тиңләп, аның бар нәрсәдән дә саклау көченә ышанганнар. Татарларда да миләш агачы белән бәйле күп кенә ышанулар һәм ырымнар яши. Миләш агачының төрле сихербозымнардан, күз тиюдән саклавы һәркемгә таныш. Бу хикәя тукымасында миләш образы ниндидер мәҗүси ышану символы буларак кулланылмый, әлбәттә. Ул бары Корбанколый карт образын тагын да тулыландыру өчен кирәк. Картның тышкы кыяфәтен, бигрәк тә, йөз торышын, битендәге җыерчыкларне миләш ботаклары белән чагыштыру бу ике образның янәшә картаюы һәм аларның бер берсеннән аерылгысыз булуына ишарә ясый. Күпмедер дәрәҗәдә йола символы дияргә мөмкин, чөнки әсәрнең башында аның шаулап үсеп утыруы традициянең яшәве турында сөйли, ахырда корып китүе – бабай үлеменнән соң сөннәтләү йоласының дә тәмамалану ихтималын күрсәтә, чөнки бабайның турыдан туры нәсел дәвамчысы юк. Ул өметләнә хәзрәтнең улы башкарыр дип, тик хәзрәтнең улы моңа риза булырмы – бусы икенче мәсьәлә?! Шушы фикерне дәлилләп булыр иде, әгәр без миләшнең табигый антисептик булуын да искә алсак, Сөннәтче бабайның миләш агачын йорт алдына утыртуы ук, бабайның кәсебе турында сөйли. Кадерләп кенә саклап торткан сөннәт ярасына сибә торган пычкы чүбе миләш кайрысыннан булган дип фаразлыйбыз. Миләш кайрысының структурасына игътибар итсәк, анда кан туктатуга, җәрәхәтне төзәтүгә ярдәм итә торган матдәләр барлыгын күребез. Шулай булгач, бабайга йола үткәрү өчен кирәк матдәләр өе каршында гына үскән. Сөннәтче үлгәннең соңында бу матдәләргә ихтыяҗ да бетә – миләш корый.

Әсәр «Бер тормыш бетте, икенчесе башланды», дигән юллар белән тәмамлана. Табигать законнары буенча тереклек шулай дәвам итә: киләчәктә башак булсын өчен,

орлык та үзен корбан итә. Сүз уңаеннан шуны да әйтәсе килә: чыннан да, бу традицияне үтәү бүгенге көндә сөннәтче картлар түгел, а профессиональ белеме булган хирурглар тарафыннан башкарыла.

Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» хикәясе кечкенә кеше психологиясе аша, халыкны саклап торган йолалар, аларның тормыштагы урыны ачыклана.

ӘДӘБИЯТ

1. Исхакый Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татарстан Республикасы «Хәтер» нәшр. (ТаРИХ), 2002 – 480 б.
2. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 8 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 447 б.
3. Милләт ул – тел, гореф-гадәтләр, тарих һәм дин // Казан утлары. – 2017. – № 5. – Б. 36.
4. Ильминский Н.И. В Восточной России татары именно являются как бы образцами исповедниками ислама // Эхо веков – Гасырлар авазы. – 2013. – № 1/2. – Б. 28–35.
5. Сәмитова С.Г. Гаяз Исхакый иҗаты (1914–1917 еллар) – Казан: КДУ нәшр., 2005. – 121 б.
6. 40 хәдис. Имам ән-Нәвәи аңлатмасы – Казан: «Матбугат йорты» нәшр., 2004. – 416 б.

УДК 821.512.145

ОБРАЗ СОБОРА СВЯТОЙ СОФИИ В РОМАНЕ ГАЯЗА ИСХАКИ «ӨЙГӘ ТАБА» («ДОМОЙ»)

М.У. Узун
Центр науки и искусства Измита (Коджаэли, Турция)

Гаяз Исхаки – один из самых значительных деятелей татарской литературы XX века. Одним из важнейших произведений автора является его роман «Өйгә таба» («Домой»). В произведении, написанном в 1922 году, обсуждается тема возвращения к сущности и национальной идентичности. Одним из факторов, влияющих на дидактический стиль Исхаки в этом романе, является феномен религии. Собор Святой Софии, занимающий центральное место в романе, является храмом особой важности как для русских христиан, так и для турок-мусульман.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, религия, литература, Собор Святой Софии.

Ayaz Ishaki is one of the most important figures of 20th century Tatar literature. One of the most important works of the author is his novel named Oyge Taba. In the novel Oyge Taba, written by İshaki in 1922, the subject of returning to the essence and national identity is discussed. One of the factors affecting Ishaki's didactic style in this novel is the phenomenon of religion. Hagia Sophia, which has a central position in the novel, is a temple of special importance for both Christian Russians and Muslim Turks.
Key words: Gayaz Ishaki, religion, literature, Hagia Sophia.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ «ӨЙГӘ ТАБА» РОМАНЫНДА АЙЯСОФЬЯ ОБРАЗЫ

М.У. Узун
Измит Белем һәм Сәнгать Үзәге (Коджаэли, Төркия)

Татар әдәбиятының мөһим шәхесләреннән берсе булган язучы, нәшир һәм сәясәтче Гаяз Исхакый үзеннән соң шактый бай мирас калдыра: илледән артык әсәр яза. XX гасыр башы татар әдәбиятының алтын чорын башлап җибәрүче Исхакыйның әсәрләре 1917 елдан соң да татар әдәбиятының формалашуына һәм үсешенә йогынты ясый. Аның әсәрләре татарларга милли идеологиягә ия булырга һәм бу идеологияне милли азатлык хәрәкәтенә әвереледерергә мөмкинлек бирә [10: 224]. Бу чор әдәбиятында милли фикер белән шәхес иреге төшенчәләрен үзәккә алган романтизмның аерым төрләре һәм формалары шигърияттә – Габдулла Тукай һәм прозада бөек осталар белән берлектә Гаяз Исхакый әсәрләрендә чагылыш таба [13: 41].

Исхакыйны романтик язучы яисә реалист язучы дип кенә кистереп әйтеп булмый, аның үзенә генә хас стиле бар [11: 154]. Әсәрләрен бары тик әдәбият белеме күзлегеннән генә чыгып карау язучы иҗатын аңлап бетермәүгә сәбәп булыр иде. Аның иҗатын иҗтимагый фикер, тарих, фәлсәфә, милли сәясәт, милли фикер тарихы, татар халкы тарихы кебек фәннәр яссылыгында өйрәнү зарур [10: 25].

Г. Ибраһимов һәм Г. Баттал тарафыннан 1914 елда Казанда чыгарылган «Яңа әдәбият» исемле басмада Исхакыйның күп кенә әсәрләренә урын бирелә. Татар әдәбиятының мәшһүр һәм бөек әдипләреннән берсе булган Исхакый шушы әдәбиятның алын дәверен тәшкил иткән реализм, реализм-романтизм чорында әсәрләр иҗат итә, татар прозасы һәм драматургиясен реализмга кертеп җибәрүчеләрнең берсе була [4: 139]. Яңа татар әдәбиятына нигез салган Исхакый патша заманында гел эзәрлекләнеп тора һәм вакыт-вакыт төрмәгә атыла, сөргенгә озатыла; СССР вакытында исә аңа «халык дошманы» дигән тамга тагылып [3: 63], тоталитар режим тарафыннан җитмеш ел буена нахакка «халык дошманы» итеп танытыла; әдәбияттан, сәнгатьтән һәм рухи тормыш өлкәсеннән ераклаштырыла яки бөтенләй чыгарып атыла [15: 3]. Мәсәлән, 1970 елда А. Гыйниятуллина тарафыннан әзерләнгән «Писатели Советского Татарстана» һ.б. кебек хезмәтләрдә Исхакый исеме телгә алынмый.

Р. Яруллина-Йылдырым, тимер пәрдәләр ачылганнан соң, татарларда үткәне белән кызыксыну башлануын һәм Совет идеологиясенә туры килмәгәнгә күрә тыелган әдәби әсәрләрнең кабаттан укучыларга кайтарылуын билдерә [13: 140–141]. Шуның нәтиҗәсендә татарларның борынгы тарихына, үткәндәге «билгесезлекләргә» карата кызыксыну арта, тарихи чынбарлыкка нигезләнгән поэзия, проза һәм драматургия әсәрләре языла.

Гаяз Исхакый 1978 елның 22 февралендә Казан вилаятенең Чистай өязе Яуширмә авылында туа. Башта әтисенең мәдрәсәсендә белем ала, 1890 елда Чистай мәдрәсәсендә укуын дәвам иттерә, 1893 елда исә Казанның Күл буе мәдрәсәсендә укый. 1898–1902 елларда, Татар укытучылар мәктәбендә укуын дәвам иткән Исхакый әсәрләр иҗат итә башлый; пьеса, хикәя һәм романнар яза алу сәләте барлыгын күрсәтә [14: 345; 8: 159]. Татар укытучылар мәктәбендә рус телен үзләштерә, рус классиклары әсәрләрен бирелеп укый [1: 10; 9: 12]. Бу мәктәпне бетергәннән соң, башлангыч сыйныфлар укытучысы хокукына ия була һәм берара мөгаллимлек итә [1: 10].

Киңкырлы шәхес булган Исхакыйның фикри яктан формалашуында Русиядә дөнья күргән һәм Исмәгыйль Гаспралы тарафыннан чыгарылган «Тәрҗеман» газетасының йогынтысы зур була [7: 46]. Азәрбайҗанда чыгучы «Игинчи-Көйлү Газетәси» («İginci-Köylü Gazetesi») һәм Истанбулда нәшер ителгән «Малумат» («Malûmat») журналын да күзәтеп барган Исхакыйда журналистикага да кызыксыну уяна [1: 9].

1905 елгы революцияне Исхакый сөенеп каршы ала [8: 159]. Инкыйлабтан соң ул «Таң йолдызы» исемле газета чыгара башлый. Эшчәнлеге көннән-көн активлашкан Исхакый берничә тапкыр кулга алына, шулай да милли хисләр белән сугарылган әсәрләр иҗат итүен дәвам итә. 1908 елда качып китеп, дүрт ел буе Төркиядә яшәү дәверендә «Мулла бабай» исемле роман белән «Тормышмы бу?», «Шәкерт абый», «Сөннәтче бабай» һәм «Кияү» дип аталган хикәяләр яза. Соңрак туган иленә кайткан Исхакый кабат кулга алына [14: 345].

1917 елгы февраль революциясен зур канәгатьлек белән каршылаган Исхакый татарларның мөстәкыйльлеген яклаган мәкаләләр яза, Мөселман корылтайларын оештыруда актив катнаша, халыкны милли байрак астында туплау өчен тырышлык куя. Милләт хадиме булып җитешкән шәхес совет идеологиясен кабул итми. 1919 елда Версальдә оештырылган Тынычлык конференциясенә киткән әдип яңадан Россиягә кайтмый. Шушы вакыттан башлап аның мөһаҗирлектәге тормышы башлана һәм Исхакый диаспорадагы милләттәшләрен берләштерү өчен күп көч сарыф итә. 1954 елда Төркиядә вафат булган язучының кабере – Истанбулдагы Әдирнәкапы зиратында [14: 345].

Исхакыйның әдәби эшчәнлегенең беренче өлеше XX гасырның башына туры килә. Аның ватанындагы әдәби эшчәнлеген мәгърифәтчелек чоры (1897–1904), таңчылык дәвере (1905–1911) һәм 10 нчы еллар (Миллиятчелек) дәвере буларак карарга була. Язучының тормышының һәм иҗатының икенче өлешен иленнән читтәге эшчәнлеге – Мөһаҗирлек дәвере (1919–1954) тәшкил итә [4: 144; 3: 63–78]. Исхакый мөһаҗирлектәге милләттәшләре арасында татар әдәбиятын һәм мәдәниятен саклап калуда һәм аның иң матур үрнәкләрен дәвам иттерүдә көчен аямый.

1922 елда Алманиянең Берлин шәһәрендә язылган «Өйгә таба» дип исемләнгән роман шушы шәһәрдә үк басыла. 1927 елда язучының үзе тарафыннан төрек теленә тәрҗемә ителә [5: 7].

Роман аша автор барлык төрки халыкларның бердәмлеге идеясен чагылдыра. «Өйгә таба» исемле роман – рус-төрек, христан-мөселман, тәре-ай кебек каршылык элементларына корылган әсәр. Конфликт элементлары гәүдәләнгән шәһәр – Истанбул, ә урыны – ике як өчен дә зур дини мәгънәгә ия Айясофья.

Айясофьяның беренче бинасы IV гасырда базилика формасында агач түбәле буларак инша ителә. Константин I (324–337) төзетә башлаган дип саналган бу бина аның улы Константин (337–361) идарә иткән вакытта гына төзелеп бетә һәм 360 елның 15 февралендә ачылган. 404 елның 20 июнендә булган күтәрелеш вакытында чыккан янгында чиркәү җимерелә. Мабет, II. Тедосий (408–450) тарафыннан яңадан торгызыла һәм 415 елның 10 октябрендә ачыла. Бу икенче чиркәү дә, 532 елда фетнәдә сарайның һәм башка иҗтимагый биналарның бер өлеше белән бергә янганнан соң, император тарафыннан яңадан торгызыла. Айясофья ике Көнбатыш Анатолия архитекторы Траллестан (Айдын) һәм Милетостан (Милет-Балат) Исидороска тапшырыла; ун мең төзүче җәлеп ителгән төзелеше 537 елның 27 декабрендә тәмамланып, кабатан ачыла. Истанбулны яулап алганнан соң, ул Фатих Солтан Мехмет тарафыннан Айясофья исеме белән мәчеткә әверелә [2: 206–207].

Тарихи һәм дини яктан христаннар һәм мөселманнар өчен бердәй әһәмияткә ия булган Айясофья гыйбадәтханәсе төрекләр өчен Истанбулдагы хакимият символы булып тора. Үзләрен Византия варислары итеп күргән руслар өчен дә ул мәгънәгә ия.

Романның герое – рус әркяне хәрбе рәисе полковник Тимергали катнашкан бер җыелышта, союзниклар белән ясалаган аңлашу нигезендә, Византиянең чын варисы булган Русиягә Әрмәнстан, Истанбул һәм бугазларның биреләчәге белгертелә. Соңрак исә Айясофья хакында да шулай аңлатыла: «Төреклер тарафыннан былчыратылган Ая Суфияның пакьләнүе, буннан биш йөз ел элек аның башыннан төшерелгән салибның яңадан тагу шәрәфе безгә тапшырылды. Мин сездән динеңез, милләтеңез, императорыңыз өчен, шул мөкатдәс тарихий хезмәттә бөтен фидакярлекләрне көтәм. Яшәсен император, яшәсен аның каһарман гаскәре, саллансын Истанбулда Русиянең ике башлы кара кошлы байрагы! Ялтырасын бөтен дөньяга Ая Суфия башындагы мөкатдәс салибы!» [6: 51].

Тимергали, Тифлистәге Өлмәзоглу гаиләсенең кызы Фәридә белән бәхәсләшкәндә, Айясофья символы һәм аның ике яклы үзенчәлеген шулай белдерә: «Мин, Айясофьяның башына төрекләр төшергән тәрене тагар өчен, үзем кебек төрек-татар гаскәре берлә бердәнбер төрек илен саклый торган туганнарым төрекләргә каршы сугышырга, аларны үтерергә, артымнан килә торган теге урыс тәресене юл ачарга кирәк» [6: 55].

Романда ике милләт арасындагы конфликт сурәтләнә. Әсәрдә алты тапкыр искә алынган Айясофья, руслар белән төрекләр, христаннар белән мөселманнар өчен изге булган, дан-шөһрәт символы кебек кабул ителгән гыйбадәтханә буларак аңлатыла.

Дини ышанулар һәр дәүләттә олы сәяси корал булып тора. Госманлы төрекләре өчен ислам дине һәм ярымай нинди әһәмияткә ия булса, провославие динендәгеләр өчен хач шундый ук мәгънәгә ия. Истанбулны яулап алучыларның Айясофья гөмбәзенә яңадан хач урнаштыру хыялы шундый сәяси идеал булып аңлашыла.

Сугышны чагылдырган «Өйгә таба» әсәрендә батырлык темасы яктыртыла. Провославлар өчен батырлык – Истанбулны төрекләр кулыннан алып, Айясофьяга изге хачны урнаштыру.

Гыйбадәтханә түбәсенә ярымай яки хач урнаштырылуы ике халык арасындагы каршылыкның кем файдасына хәл ителүен күрсәтә торган күренеш булып тора.

Русларның Госманлыга, төрекләргә һәм Истанбулга мөнәсәбәте Тбилисидагы әркяне хәреб рәисе тарафыннан шушы рәвешле сөйләнә:

«Мәҗлес тәмам булганда, әркяне хәреб рәисе:

– Әфәнделәр, күрәсез, мәсьәлә бик зур. Алдымызда Русиянең иң зур тарихи бер бурычы тора. Бөек Петр заманасыннан бирелеп тә, үтәлмәгән милли, дини вазыйфасы

тора. Русиянең әлегә кадәр бөек Русия булып яшәүе өчен аның юлына каршы чыккан шул Төркияне уртадан калдырырга тиеш! Аның авыру тәне алып ыргытылып, Русиянең теләгәнечә киңәюенә һичбер төрле уңайсызлык ясамаска тиеш! Иттифакчыларымыз берле киңәшләшеп, Төркия тәкъсим ителергә карар ителде. Бизанес императорының чын варисы булган Русиягә Әрмәнстан, Истанбул вә бугазлар вәгъдә ителде. Рус халкының дине, милләте өчен алты йөз елдан бирле алдына чыккан төрек халкы берлә тартышуы соңгы баскычына басты… Төрекләр тарафыннан былчыратылган Ая Суфияның пакъләнүе, буннан биш йөз ел элек аның башыннан төшерелгән салибның яңадан тагу шәрәфе безгә тапшырылды. Мин сездән динеңез, милләтеңез, императорыңыз өчен, шул мөкатдәс тарихи хезмәттә бөтен фидакярлекләрне көтәм. Яшәсен император, яшәсен аның каһарман гаскәре, саллансын Истанбулда Русиянең ике башлы кара кошлы байрагы! Ялтырасын бөтен дөньяга Ая Суфияның башындагы мөкатдәс салибы! – диде» [6: 51].

Дөньяви эчтәлекле булса да, Г. Исхакыйның «Өйгә таба» дип аталган әсәрендә дини сылтамалар бик көчле бирелә. Моның төп сәбәбе – укучыларга тәэсир итү һәм юнәлеш бирү. Чөнки Исхакый, татарлар өчен динне берләштерүче, саклаучы бер алым буларак кабул итсә дә, гомеренең һәр чорында диярлек этноцентрик күзлектән эш итеп, татарлыгын, татар кемлеген – милләтен һәрвакыт беренче урында тота [12: 43].

Шулай итеп, XX гасыр татар әдәбиятның бөек остазларыннан берсе булган Г. Исхакый никадәр генә этноцентрик карашка ия булса да, әсәрләрендә дини төшенчәләргә шактый киң урын бирә.

«Өйгә таба» романындагы конфликт дин һәм этник үзенчәлек төшенчәләренә нигезләнә. Әсәрдә барлык төрки халыклар бердәм булырга тиеш дигән фикер чагылдырыла.

Айясофья христианнар һәм мөселманнар өчен әһәмияткә ия бер урын буларак чагылыш таба. Хрситианнар өчен изге саналып коткарылырга тиеш дип уйланылса, мөселманнар өчен мөкатдәс кабул ителеп, хакимиятнең дәвам иттерелергә тиешлеген аңлата. Бер гыйбадәтханәнең ике тараф өчен төрле мәгънә белдерүе – аларны мотивацияләүче көч хәленә китерә.

Әсәрдә үзәккә куелган Айясофья, Истанбулны яулап алырга тырышкан руслар өчен дә, башкалалары булган бу шәһәрне сакларга тырышкан төрекләр өчен дә ирешергә / сакларга теләгән зур идеалның символын тәшкил итә.

ӘДӘБИЯТ

1. Binark N. Ayaz İshakî İdilli (1878–1954) // Kazan. – 1974. – S. 8–17.

2. Eyice S. Ayasofya. İslam ansiklopedisi. – İstanbul: Türkiye diyanet vakfı yayınları, 1991. – S. 4, S. 206–210.

3. Ганиева Р. Искакый ижаты // Мирас. – 1998. – Б. 5, 63–78.

4. Заһидуллина Д. Ф., Закирҗанов Ә. М., Гыйләҗев Т. Ш. Татар әдәбияты – теория тарих. – Казан: «Мәгариф» нәшрияты, 2004. – 248 б.

5. İshâkî M. A. Üyge taba. – İstanbul: Ötüken Yayınevi. – 120 s.

6. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 5 том: Хикәяләр, повестлар, пьесалар (1920–1947) / төзүче: Лена Гайнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – 559 б.

7. Kamalieva A. Romantik milliyetçi Ayaz İshakî. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2009. – 248 s.

8. Kurban İ. (2014), Yaşlı tarihin yankısı (Bulgar-Tatar tarihi ve medeniyeti). – İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2014. – 224 s.

9. Мусин Ф. Гаяз Исхакый. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 192 б.

10. Сәхапов Ә. Исхакый иҗаты. – Казан: Татар «Мирас» китап нәшрияты, 1997. – 368 б.

11. Seydahmet K.C. Kazan edebiyatı ve Ayaz İshaki (төзүчеләр: Tahir Çağatay, Ali Akış, Saadet Çağatay-İshaki, Hasan Agay). Muhammed Ayaz İshaki hayatı ve faaliyeti 100. doğum yılı dolayısıyla. – Ankara: Ayyıldız matbaası. 1979. – S. 150–157.

12. Uzun M. Muhammed Ayaz İshakî'nin «Öyge taba» adlı romanı üzerinde dil ve üslûp incelemesi. Нәшер ителмәгән докторлык диссертациясе. – Kocaeli: Kocaeli üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, 2020. – 809 s.

13. Yarullina Yıldırım R. Tatar nesri ve romantizm estetiği. – İstanbul: Kesit yayınları, 2016. – 191 s.

14. Yuziyev N. h.б. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 18 – Tatar Edebiyatı II. – Ankara: T.C. kültür bakanlığı yayınları, 2001. – 480 s.

15. Яруллина Р. Гаяз Исхакый Иҗаты (1897–1906 еллар). – Казан: Татар дәүләт гуманитар институты нәшрияты, 2000. – 163 б.

УДК 821.512.145

ПРОБЛЕМА ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ГЕРОЯ В ПРОЗЕ ГАЯЗА ИСХАКИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОГО ПЕРИОДА

И.К. Фазлутдинов
Уфимский университет науки и технологий (Уфа)

В данной статье раскрывается характер положительного героя в начальном этапе творчества Гаяза Исхаки в контексте постепенного перехода автора с позиций просветительского реализма к парадигмам критического реализма. Через анализ изменений в социально-политических и общественных взглядах писателя, автор в диахроническом аспекте прослеживает эволюцию созданных им образов. В работе раскрывается индивидуальное своеобразие Гаяза Исхаки в художественном изображении главных героев; подчеркивается противоречивость их внутреннего мира; анализируется концепция человеческого счастья в ранних произведениях писателя. По мнению автора статьи, положительный герой в просветительской прозе Гаяза Исхаки за короткий период претерпевает ряд качественных изменений, эволюционируя из простого сторонника изменений в системе национального образования в борца за самоопределение татарской нации.
Ключевые слова: просветительский реализм, критический реализм, произведение, эволюция героя, проблема, концепция счастья.

This article reveals the character of the positive hero in the initial stage of the work of Gayaz Iskhaki in the context of the author's gradual transition from the positions of educational realism to the paradigms of critical realism. Through the analysis of changes in the socio-political and public views of the writer, the author traces the evolution of the images created by him in a diachronic aspect. The work reveals the individual originality of Gayaz Iskhaki in the artistic depiction of the main characters; the inconsistency of their inner world is emphasized; the concept of human happiness in the writer's early works is analyzed. According to the author of the article, the positive hero in Gayaz Iskhaki's educational prose undergoes a number of qualitative changes in a short period, evolving from a simple supporter of changes in the national education system into a fighter for the self-determination of the Tatar nation.
Key words: enlightenment realism, critical realism, the work, the evolution of the hero, the problem, the concept of happiness.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ МӘГЪРИФӘТЧЕЛЕК ЧОРЫ ПРОЗАСЫНДА УҢАЙ ГЕРОЙ ПРОБЛЕМАСЫ

И.К. Фазлетдинов
Уфа Фән һәм технологияләр университеты (Уфа)

Озак еллар тыелганнар исемлегендә йөртелгәннән соң, XXI йөз башында олуг язучыбыз Гаяз Исхакый иҗатына игътибар бермә-бер артты. Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты тарафыннан әсәрләренең 15 томлык тулы тупланмасы әзерләнеп 1998–2014 елларда Татарстан китап нәшриятында дөнья күрде; халыкара статустагы гыйльми конференцияләр үткәрелеп, аларда яңгыраган чыгышлар аерым җыентыклар булып нәшер ителде [5, 6, 7]. 2018 елда Уфада Башкорт дәүләт университетында Гаяз Исхакыйның тууына 140 ел тулуга багышланган бөтенрусия гыйльми-гамәли конференциясе оештырылды һәм аның материаллары аерым җыентык булып басылып чыкты [1]. Бу үзе үк күренекле язучы һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның халкыбыз тарихындагы әһәмияте турында сөйли.

Бүгенге көн әдәбият гыйлемендә язучының 1917 елга кадәрге иҗатын аның «дөньяга карашы, җәмгыятьтәге үзгәрешләргә мөнәсәбәте, әдәби-эстетик зәвыгы, сәнгатьчә фикерләве, әсәрләренең идея юнәлеше, язу стиле» ягыннан өч чорга бүлеп тикшерү гадәткә кергән:

1. Мәгърифәтчелек дәвере (1897–1904);
2. «Таңчы»лык дәвере (1905–1911);
3. Милләтчелек дәвере (1912–1918) [11: 319].

Аңлашыла ки, һәр чор иҗатының үзәгендә язучының шушы дәвердәге иҗтимагый, әдәби-эстетик карашларын гәүдәләндергән үзенчәлекле герой тора. Мәсәлән, Гаяз Исхакыйның беренче проза әсәрләре авторның мәгърифәтчелек идеалын чагылдырган герой һәм аны борчыган мәсьәләләр тирәсендә формалаша. Шуны әйтергә кирәк, бу герой статик фигура түгел. Әдипнең карашлары үскән саен, ул да сыйфат үзгәрешләре кичерә, аның фикер офыклары киңәя, чынбарлыкка мөнәсәбәте катлаулана. Гаяз Исхакыйның «Тәгаллемдә сәгадәт яки гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» (1897), «Кәләпүшче кыз» (1897), «Бай углы» (1899), «Өч хатын берлән тормыш» (1900), «Ике йөз елдан соң инкыйраз» (1904) кебек әсәрләре уртак иҗат ысулы – мәгърифәтчелек реализмы кысаларында язылсалар да, алардагы төп каһарманнар үзләренең дөньяга карашлары, күтәргән мәсьәләләренең киңлеге, җәмгыятьне камилләштерү юллары турындагы фикерләре, хәтта ки эстетик идеаллары нисбәтеннән бер-берсеннән шактый аерылалар.

Әдәбият галиме Д.Ф. Заһидуллина билгеләвенчә, «татар әдәбиятында мәгърифәтчелек реализмы агымы укыту ысуллары хакында бәхәсләшеп мәйданга чыкты» [2: 155]. Филология фәннәре докторы Ф.М. Хатипов исә укыту мәсьәләләрен әдәбиятта сурәтләүнең ике юнәлештә баруын ассызыклый: «беренчесе – искечә сабак бирүне, ысулы кадимне тәнкыйтьләү; икенчесе – яңача белем бирүнең, ысулы җәдитнең кирәклеген, зарурлыгын раслау» [12: 273]. Әлеге фикерләрне Гаяз Исхакыйның беренче әсәре – «Тәгаллемдә сәгадәт яки гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» (1897) хикәясенә карата да тулаем кабатларга мөмкин.

Академик М.Х. Хәсәнов күрсәтүенчә, «үзенең темасы белән дә, эчтәлеге ягыннан да бу әсәр әле алда торган сәяси тетрәнүләргә ишарә ясамый, татар тормышында булачак җитди үзгәрешләргә нигез бирми шикелле. <…>. Әсәрдә иҗтимагый тәртипләргә кизәнү дә, социаль проблемалар да, сәяси нәтиҗәләр дә юк. Башлап язучы бары тик аң-белем, тәрбия мәсьәләләрен генә күтәреп чыга» [9: 15].

Хикәянең сюжеты катлаулы түгел. Хәлим, туган авылында мәдрәсә тәмамлагач, укуын Казанда дәвам итәргә тели. Әнисе Фатыйма һәм укымышлы затлар – Кәрим абзый белән Әсма абыстай ярдәмендә, ул этисе Габдерахманның каршылыгын җиңеп чыгып, аңардан гыйлем эстәргә китәргә рөхсәт ала, хәтта ки этисе улына ун сум акчасын да кызганмый.

Казан мәдрәсәсендә Хәлим яхшы укуы, тәрбиялелеге белән мөгаллимнәре арасында ихтирам казана. Беренче елны ул акча түләп белем алса, икенчесендә түләүдән азат ителә һәм тиздән үзе үк Казанның бер мәктәбенә мөгаллим булып урнаша. Мәдрәсә җитәкчесе Рәшит бай хәйләсе белән аның кызы Маһирәгә өйләнүдән баш тартып, Габдерәхим мөгаллим кызы Галия белән никахка керә һәм бәхетле гаилә кора [9: 31–49].

Шулай итеп, «әсәрнең төп мәгънәсе – кешенең гаиләдә, тормышта бәхетле булуы өчен зарурый шарт – уку, белемле, тәрбияле булу» [9: 15] дигәнгә туры килә. Д.Ф. Заһидуллина билгеләвенчә, биредә «кешенең әхлагы турыдан-туры аның белеменә бәйләп карала» [2: 155].

Хикәядә Гаяз Исхакый «бәхет» төшенчәсен шактый тар – шәхси тормыш һәм гаилә кысаларында гына карый, әлегә гомум милләт, җәмгыять дәрәҗәсенә күтәрелә алмый. Ләкин үзәк герой Хәлимнең, (ә димәк, авторның да), уй-фикерләре шул юнәлештә үсә баруын егетнең Казанга китәр алдыннан этисе белән килеп чыккан бәхәсеннән күрергә мөмкин.

«Дөньяда килүдән мәкъсуд (теләк, омтылыш. – *И.Ф.*) – дөньяда гына ничек җитте шулай көн уздыру түгел, бәлки үземез рәхәт яшәп вә башка мөселман карендәшләремезнең дә рәхәт гомер кичерүләренә тырышып вә гайрәт кылып, ахирәт көнендә әбәди мәсгудиятләр (мәңгелек бәхет. – *И.Ф.*) ирешмәктер, болар өчен тәхсиле гыйлемнән башка бернәрсә берлә хасил була торган түгел, шуның өчен дә мәдрәсәләргә барып гыйлем өйрәнергә кирәк [9: 32]», – ди ул. Димәк, Хәлимнең максаты шәхси бәхеткә ирешү белән генә чикләнми, ул гыйлем-мәгърифәт аша барлык «мөселман карендәшләремезне» дә бәхетле итәргә тели. Ләкин, кызганычка каршы, геройның әлеге максаты аның эш-гамәлләрендә берничек тә ачылмый, коры вәгазь сату булып кына кала.

Шул ук вакытта, автор Рәхимә абыстай авызыннан барлык мәдрәсәләрнең дә, барлык укыту алымнарының да бер түгеллеге, аларда дөньяви белем бирү һәм тәрбия эше бергә алып барылырга тиешлеге хакындагы фикерләре белән дә уртаклаша. «Менә монда Сәгъди хәзрәт шәкертләре бар, – ди ул. – Алар да шул ук мәчеткә баралар, күрерсең, әллә ни кыланып бетәләр, берсе берсе берлә көлешкән булып, ялтыр-йолтыр күзләрен тәрәзәгә әйләндерәләр, әйтерсең, аларны монда көтеп торалар. Ул, шәкерт булгач та, бары да әдәпле булмый, әдәп өйрәтсәләр генә әдәпле була» [9: 41]. Хәлим биредә белем һәм әхлак камиллеге аша рухи гармониягә, ә димәк, шәхси бәхеткә ирешкән идеаль герой дәрәҗәсенә күтәрелә.

Әдәбият галиме Мәсгуд Гайнетдин фикеренчә, «җәдитчелек шавы әдәбияты Муса Акъегет, Заһир Бигиевлардан башланса, әдәбиятта ысулы җәдит Г. Исхакыйның «Тәгаллемдә сәгадәт» хикәясеннән башлана» [3: 211]. Галим шушы хикәядән соң язылган «Бай углы», «Кәләпүшче кыз», «Өч хатын берлән тормыш» әсәрләрен идея-тематика, стиль уртаклыклары ягыннан Исхакый иҗатындагы аерым этап итеп бәяли һәм аның мәшһүр «Ике йөз елдан соң инкыйраз» повестенә кадәр дәвам итүен күрсәтә [3: 211]. Санап үтелгән әсәрләрдә үзәк герой җәһәтеннән язучы иҗаты өчен генә түгел, ә бөтен татар мәгърифәтчелек әдәбияты өчен мөһим булган сыйфат үзгәрешләрен күрергә мөмкин. Мәсгуд Гайнетдин билгеләвенчә, «яңа реалистик проза, мәгърифәтчелек реализмына хас идеал гәүдәләнеше, заманының матур максатларына ирешү юлын күрсәтүче, әдәпле, эшчән, сөйкемле үрнәк мулла абзыйлар, сәүдәгәрләр, әдәпле егетләр, гүзәл кызлар образларын үзәккә куеп, бу «алдакчы дөньяда» аларның ничек <…> әүлиядәй саф яшәүләрен күрсәтергә дә өлгерми, Г. Исхакый тормышның интегүле язмышлы Камәрләрен («Кәләпүшче кыз») әдәбият түренә китереп кертә» [3: 212].

Чынлап та, Гаяз Исхакыйның «Тәгаллемдә сәгадәт» (1897) хикәясеннән соң язылган әсәрләрендәге үзәк геройлар башка мәгърифәтче язучыларның хикәя-повесть каһарманнарыннан шактый үзгә. Муса Акъегетнең «Хисаметдин менла» повестендагы Хисаметдин менла, Закир Һадинең «Җиһанша хәзрәт» повестындагы Хәсән мулла, Риза Фәхретдиновның «Сәлимә яки гыйффәт», «Әсма яки гамәл вә җәза» әсәрләрендәге Сәлимә, Әсма кебек идеаллаштырылган образлардан аермалы буларак, Гаяз Исхакыйның геройлары реалистик планда сурәтләнә. Кеше язмышына белем, тәрбиянең генә түгел, ә җәмгыятьтәге социаль-иҗтимагый факторларның да хәлиткеч йогынтысы язучы тарафыннан татар әдәбиятында беренчеләрдән булып тасвирлана башлый. Бу сыйфат аның һәр героеның язмышына да хас диярлек.

Мәсәлән, «Кәләпүшче кыз» (1897) повестендә Кәримә, ире үлеп, улы Габделәхәтне мәдрәсә интернатына урнаштыргач, теккән кәләпүшләрен Сәлимовлар кибетенә илтеп тапшыру эшен яшүсмер кызы – Камәргә йөкләтеп, аны бер ялгызын ирләр янына чыгарырга мәҗбүр була. «Чыгармый хәле юк! Чыгармаса, акча юк, башка чыгарга кеше юк. Ай, фәкыйрьлек ниләр күрсәтә?! [9: 55]» – дип яза автор. Димәк, үзәк геройны һәлакәткә илтүче сәбәпләрнең берсе социаль эчтәлекле, ягъни фәкыйрьлек. Нәтиҗәдә, физик яктан да, мораль-әхлак сыйфатлары да ныгып җитмәгән кыз Вафа исемле бозык приказчикның татлы сүзләренә алданып, сафлыгын югалта; Зөһрә карчык «ярдәмендә» кулдан-кулга китеп, фәхешханәгә килеп эләгә, яман чир эләктерә; дәваланып чыкса да, җәмгыятьтә үз урынын табалмыйча, элекке шөгыленә кайта һәм ахырда кабат-кабат җенси авырулар белән чирләп, бала тапканда вафат була. Безнең фикеребезчә, Камәрнең трагедиясен, мәгърифәтчеләргә хас булганча, бары тик ана тәрбиясе һәм белем җитмәүгә генә кайтарып калдыру хакыйкатькә туры килми. Юкса автор: «Камәрнең фатирга акчасы, расхутка акчасы юк иде, һәммәсе кирәк! Фатирга акча сорыйлар! Кибеттә кенәгә тулган! Анда акча кирәк иде. Ни эшләсен?.. Кемгә киңәш итсен?.. Кемнән гакыл сорасын – һичкем юк» [9: 68] яисә «Шулай итеп Камәр больнистан аерылды. Ләкин ничек тамак туйдырсын? Кайда торсын? Ни берлә дөньясын кичерсен? <…>. Ике тәүлек буе ашаган юк [9: 74–75]», – дип, героеның авыр матди хәленә кабат-кабат басым ясамас иде. Димәк, әлеге шәхес фаҗигасен рухи сәбәпләр белән бергә, фәкыйрьлек, акчасызлык кебек социаль факторларга таянып та аңлатып була. Кешенең бәхет-бәхетсезлеген аның социаль хәле, әйләнә-тирәлек,

иҗтимагый тәртипләр белән бәйләү мәгърифәтчелек әдәбияты өчен, чын мәгънәсендә, яңалык иде.

«Теләнче кыз» романының 1901–1907 елларда язылган беренче өлешендә дә үзәк геройның язмышы мәгърифәтчелек реализмына хас традицион схемага сыешмый, вакыйгаларга янә социаль мотивлар килеп керә. Әсәрнең төп каһарманы Сәгадәт (бәхет. – *И.Ф.*) исемле. Димәк, ул дөньяга бәхетле яшәр өчен килгән. Ата-анасы ярлы гына булсалар да, кызларына тиешле тәрбия һәм белем бирәләр. Ул мулла кызы белән әхирәт була, күркәм гадәтләргә өйрәнә. Шулай итеп, мәгърифәтчелек реализмы калыплары буенча, Сәгадәтнең тормышы имин һәм бәхетле булырга тиеш кебек. Ләкин алай килеп чыкмый. 1897 елны иген уңмый һәм кызның алтмыш яшьлек әтисе Шәрип карт, ачлыктан куркып, гаиләсе белән шәһәргә күчәргә карар кыла. Тик калада аларны беркем дә көтеп тормый. Шәрип карт та, Хөсниҗамал карчык та яшәрләренә урын, тамак туйдырырга эш таба алмыйча, ачлыктан һәм авырулардан үлеп китәләр, ә уналты яшьлек Сәгадәт хәер сорашып көн күрергә мәҗбүр була. Бай углы, «потомственный почетный гражданин» Габдулла Әмирханович Сәгадәтне капкадан капкага йөргән чагында хәерчеләр төркеменнән аерып, аулакка алып керә һәм мәсхәрәли. Нәтиҗәдә кыз фәхешханәгә килеп эләгә.

Сәгадәтнең фаҗигасен бары тик рухи сәбәпләр белән генә аңлатып булмый. Ул тиешле тәрбия алган, укыган. Ләкин заманның аяусыз чынбарлыгы, кешегә үз мөмкинлекләрен тормышка ашыру өчен җәмгыятьтә шартлар тудырылмавы аркасында, кыз бәхетсезлеккә дучар була. Фәхешханәгә дә аны җан саклап калу ихтыяҗы өстерәп килә, ул анда ачтан үлмәс өчен бара. Күренүенчә, биредә шәхес трагедиясен социаль-иҗтимагый сәбәпләр белән аңлату инде, гомумән, өстенлек ала һәм бу сыйфат язучының мәгърифәтчелек реализмы кысаларын җимереп чыгып, тәнкыйди реализм позицияләренә басуын билгеләп тора. Профессор М.Җ. Сәхәпов күрсәтүенчә, әлеге әсәрләрдә хатын-кыз язмышы милләт язмышы белән тәңгәл куела һәм җенси тигезсезлек киләчәктә халыкның юкка чыгуының бер сәбәбе булу мөмкинлеге турында кисәтелә. «Хатын-кызны ихтирам итмәгән, аны гаилә учагын саклаучы, балаларга тәрбия бирүче шәхес итеп күрмәгән, рухи үсеше һәм камилләшүе өчен тиешле шартлар тудырмаган милләтнең киләчәге томанлы», – ди галим [10: 74–75].

Димәк, «Тәгаллемдә сәгадәт» хикәясеннән аермалы буларак, автор биредә үзәк геройларының язмышын милләт язмышы белән тәңгәлләштерә, аларның рухи сәламәтлеге гомум милләт киләчәген билгели. Шулай итеп, «бәхет» төшенчәсе «Тәгаллемдә сәгадәт» хикәясендәге шәхси бәхет кысаларына гына сыймыйча, гомум милләт дәрәҗәсенә күтәрелә. Язучы бары тик гомум милли бәхеткә ирешкәндә генә, ягъни халыкның һәр вәкиленә җәмгыятьтә үз урынын табарга мөмкинлекләр тудырылганда гына, аерым шәхес үзен бәхетле исәпли ала дигән карашка күчә.

Гаяз Исхакыйның мәгърифәтчелек чоры иҗатындагы герой эволюциясен югарыда анализланган әсәрләрне 1904 елда дөнья күргән атаклы «Ике йөз елдан соң инкыйраз» хыялый-публицистик повесте белән чагыштырма планда тикшергәндә аеруча ачык күрергә мөмкин. Әсәр үзәгендәге каһарман язмышын милләт язмышы белән тәңгәлләштерү биредә ярылып ята.

Әдәбият галиме Фоат Галимуллин «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ны «геройсыз әсәр» дип атый [4: 161]. Чынлап та, «XXI гасырның соңгы унъеллыгын тасвирлый башлаганчы, автор сүзне гомуми рәвештә, ягъни тулаем милләт хакында алып бара. Бары тик болгарлар тәмам юкка чыгарга берничә ел калгач кына, әсәргә Җәгъфәр исемле аерым бер шәхес – тарихчы, язучы образы килеп керә» [4: 162]. Фоат Галимуллин фикеренчә, «әлеге әсәрдә Җәгъфәр чын мәгънәсендә үзәк образ түгел, бәлки ул – автор күтәргән мәсьәләләрнең олылыгын һәм әһәмиятен тагын да көчәйтү өчен хезмәт итә торган сәнгать чарасы» [4: 162].

Шулай итеп, Җәгъфәр образы повестьта милләт символы булып хезмәт итә. Ул – гомумиләштерелгән образ. «Соңгы болгар»ның Болгар хәрәбәләрендә манара астында калып һәлак булуы да очраклы түгел. Дәүләтсез халыкның киләчәге юк – бу үлемнән килеп чыккан төп нәтиҗә шул. Җәгъфәрнең борынгы Ватанында манара астында калуы да милләтнең һәлакәтенә, беренче чиратта, ул үзе сәбәпче икәнлегенә ишарәли.

Хәер, автор ишарәләп кенә калмый, ә әсәргә керешендә бу сәбәпләрне – биш «манигы тәрәкъкый»ны атап ук уза. Болар исәбенә, беренчедән, тормыш тоткасының иске фикерле руханилар кулында булуы; икенчедән, мәктәп-мәдрәсәләрнең аз санлылыгы, булганнарында да уку-укыту процессының тиешле югарылыкта алып барылмавы; өченчедән, милләткә хезмәт итүчеләрнең фәкыйрь булып, тамак хакына эшләве; дүртенчедән, урыс мәктәпләрендә укымау, ә димәк, дөнья мәдәниятеннән читләшү; бишенчедән, башкарган эшләрнең нәтиҗәсезлеге, башлау-ташлау һ.б. керә [9: 154–159]. Ягъни әсәрдә тасвирланган вакыйгалар язучының иҗтимагый һәм фәлсәфи карашларына иллюстрация вазифасын үти. «Ике йөз елдан соң инкыйраз»ның өчтән ике өлеше патша цензурасы тарафыннан киселеп, бары тик 1990нчы елларда гына олуг галимебез Миркасыйм Госманов тарафыннан табылып, яңадан гыйльми әйләнешкә кертелүе дә [8: 200–240] повестьның заман чынбарлыгына, милләт сагында торырга тиешле дин әһелләренә, акчаларын халык файдасына тотар урынга, «курчак туйлары» үткәреп, җилгә очырган татар байларына, Русиянең колониаль сәясәтенә гаепләү акты булып яңгыравын күрсәтә. Язучы милли инкыйразга каршы көрәшкә бар гомерен багышлады.

Шулай итеп, Гаяз Исхакый иҗатындагы мәгърифәтчелек чоры озакка сузылмаса да, андагы үзәк герой катлаулы үсеш, эволюция юлы үтә дигән нәтиҗәгә килергә мөмкин. Башта ул «саф» мәгърифәтчеләргә хас булганча, «белем, тәрбия һәм тән камиллеге»нә ия булган идеаль шәхес сыйфатында тасвирланса, соңрак дөньяви, реалистик төс ала һәм әйләнә-тирәлек, социаль- иҗтимагый күренешләр белән бәйләнештә сурәтләнә башлый, кешенең бәхет-бәхетсезлегенең сәбәпләре итеп, аның белем һәм тәрбия дәрәҗәсе генә түгел, ә җәмгыять тәртипләре дә күрсәтелә; соңга таба исә үзәк герой, гомумән, милләт символына әверелә. Болар һәммәсе дә Гаяз Исхакыйның фикер үсешен, рухи эволюциясен билгеләп тора. Язучы әсәрләрендәге геройлар исә аның белән бергә фикри һәм гамәли үсеш юлын кабатлыйлар һәм үз язмышларын татар халкының язмышыннан аерым карамаучы, бу юлда җаннарын корбан итәргә әзер милләт каһарманнарына әвереләләр.

ӘДӘБИЯТ

1. Актуальные проблемы современной татарской филологии: материалы V Всероссийской заочной научно-практической конференции с международным участием, посвященной 140-летию классика татарской литературы и общественного деятеля Гаяза Исхаки (1878–1954) (г. Уфа, 18 мая 2018) / отв. редактор И.К. Фазлутдинов. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. – 376 с.

2. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / Төзүче-авторлар: Д.Ф. Заһидуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, Н.М. Йосыпова, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйлаҗев, Г.Р. Гайнуллина; фәнни редакторлар Т.Н. Галиуллин, Д.Ф. Заһидуллина. – Казан: Мәгариф, 2007. – 231 б.

3. Гайнетдин М. Гасырлар мирасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 319 б.

4. Галимуллин Ф. Эзләнү вакыты: укытучылар, педагогия колледжлары һәм югары уку йортлары студентлары өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2005. – 247 б.

5. Гаяз Исхакый һәм татар дөньясы: әдипнең 120 еллыгына багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан: Фикер, 2000. – 296 б.

6. Гаяз Исхакый иҗаты: хәзерге караш: Гаяз Исхакыйның тууына 130 ел тулуга багышланган халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары (Казан, 11 декабрь, 2008) / төзүче Ф.Х. Миңнуллина. – Казан, 2008. – 376 б.

7. Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 450 с.

8. Госманов М. Гасырдан – гасырга. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 488 б.

9. Исхакый Г. Әсәрләр: унбиш томда / Беренче томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны әзерләүче Лена Гайнанова; фәнни редакторлар: Мансур Хәсәнов, Рамил Исламов. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 1 т: Повестьлар һәм хикәяләр (1899–1908). – 399 б.

10. Сахапов Минахмет. Золотая эпоха татарского ренессанса: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2004. – 319 с.

11. Татар әдәбияты: теория, тарих / Төзүчеләре: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйлаҗев, Н.М. Йосыпова. – Тулыландырылган икенче басма. – Казан: Мәгариф, 2006. – 319 б.

12. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе: югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 351 б.

УДК 821.512.145+070

ФАТИХ АМИРХАН О ГАЯЗЕ ИСХАКИ
(по материалам газеты «Кояш»)

Г.А. Хуснутдинова, А.Ф. Ганиева
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассматриваются посвященные Г. Исхаки литературно-критические и публицистические статьи Фатиха Амирхана, нашедшие отражение на страницах газеты «Кояш» (1912–1918). Писателем выявляются основные характеристики его общественной и литературной деятельности. Он высоко оценивает место Г. Исхаки в истории татарской литературы и культуры.
Ключевые слова: Г. Исхаки, Ф. Амирхан, татарская литература, публицистика, рецензия.

The article discusses the literary-critical and journalistic articles of Fatih Amirkhan devoted to G. Iskhaki, which were reflected in the pages of the newspaper «Koyash» (1912–1918). The writer identifies the main characteristics of his social and literary activity. He highly appreciates the place of G. Iskhaks in the history of Tatar literature and culture.
Key words: G. Iskhaki, F. Amirkhan, Tatar literature, journalism, review.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ХАКЫНДА ФАТИХ ӘМИРХАН
(«Кояш» газетасы материаллары буенча)

Г.А. Хөснетдинова, А.Ф. Ганиева
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

XX йөз башы әдәби хәрәкәтенә һәм мәдәни-иҗтимагый мәсьәләләргә һәрдаим үз карашын, мөнәсәбәтен җиткерүче язучы, публицист Фатих Әмирханның язучы, дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакый иҗатына, шәхесенә карата әйтелгән фикерләре, язылган мәкаләләре, бәяләмәләре бар. Дөрес, алар күп түгел, әмма аларда күтәрелгән фикерләрнең әһәмияте игътибарга лаек.

Фатих Әмирханның актив язышкан чоры аның «Кояш» газетасы нәшер ителгән елларга карый. Иҗтимагый-сәяси, әдәби, либераль-демократик юнәлешле «Кояш» газетасының беренче саны бертуган Кәримовлар ярдәме белән 1912 елның 10 декабрендә чыга. Мөхәррир итеп журналист, педагог Зәкәрия Садретдин улы Садретдинов (1880–1930) билгеләнә, ә сәркәтиблеккә Фатих Әмирхан чакырыла. Газетаның исеме астында мондый сүзләр языла: «Мөгайян (*ачык, анык*) бер партия программасына иярми торган көндәлек тәрәккыйпәрвәр татарча газетадыр», ягъни газета бер нинди агымнарга да иярми, бары тик дөреслек хакында гына язачагын белдерә. Газетаның беренче битендә көн кадагына суккан баш мәкалә, икенче, өченче битләрдә «Хариҗи хәбәрләр», «Дахили хәбәрләр», «Казан хәбәрләре» һәм игъланнар урын ала. Үзен көндәлек газета дип белдергән «Кояш» баштарак көн саен чыга алмаса да, тора-бара көндәлеккә әйләнә. 1913 елның июньнәреннән башлап кайбер саннары хәтта алты битле булып басыла.

Ф. Әмирханның газета битләрендә басылган мәкаләләре аның язучылыктан кала публицистика да яраткан жанры икәнлеген дәлилли. Коляскасына бәйләнгән булуына карамастан, ул үзен җәмәгать эшлеклесе итеп саный. Чөнки ул җанын әрнеткән, кайгыга салган хәлләр, вакыйгалар хакында дәшми кала алмый, үзенең мөнәсәбәтен белдерә. Дәүләт Думасы эшчәнлеге, милли мәсьәлә, дини һәм милли оешмалар, Харитоновның Коръәнне бозып бастыруы, Казан мәдрәсәләре, хатын-кызларга белем, ирләр белән тигез хокук бирү мәсьәләләре һ.б. шундыйлар хакында төрле имзалар белән (Ф., Ф. Ә., Ф. Әмирхан, Фатих Әмирхан, Фатих, Т-д, Ташмөхәммәд) актуаль, үткен телле мәкаләләрен бастыра.

Беренче мәртәбә «Кояш» газетасында Г. Исхакый хакында Ф. Әмирхан «1913 нче ел. Милли эшләр» дип аталган хисап-күзәтү мәкаләсендә яза. «Кояш»ның 1914 елгы 1 гыйнвар (302 нче) санында «Ф. Әмирхан» имзасы белән басылган язмасында ул 1913 елгы татар дөньясына, татар әдәбияты һәм вакытлы матбугатына күзәтү ясый һәм аны болай дип тасвирлый: «Үткән сәнә безнең өчен, үзенең сәләфләре

(үткәндәгеләре) шикелле үк, шатландырырлык бәхетләргә караганда, күбрәк кайгылар вә муаффәкыятьсезлекләр бирде. Бу ел эчендә без әллә никадәр матур сүзләр сөйләдек, әллә никадәр аллы-гөлле хыял кордык, ләкин шул сөйләнгән вә хыял ителгән нәрсәләрнең уннан берсен дә эшкә чыгара алмадык, сүзләр сүз көе, хыяллар хыял көе калдылар» [1]. Язучының елның файдасыз, уңышсыз үтүенә эче поша. Фикерен дәвам итеп гимназияләр, приютлар, татарлар яшәгән урыннарда мәктәпләр ачарга сүз биреп тә берсен дә булдыра алмауга үкенечен белдерә. Хәтта Думада да хәрәкәт туктап, пыскып калуына борчыла.

Әдәбиятта да шул хәл күзәтелә. Ф. Әмирхан 1913 елны «әдәбиятымыз өчен ачлык елы» дип характерлый. Әдипләрнең яңа, матур әсәрләр иҗат итмәве, бары элек елларда язылганнар белән канәгать булулары бәян итә. «Тукаемыз үлеп китте, Сәгыйд Рәмиевнең бер шигырен булса да күрер ирешә алмадык, Г. Камал ел буе авырып уздырды. Гаязымыз сөргеннән азат ителсә дә, бер җирдә тыныч тора алмый торган булып кына азат ителде. Ул быел бик аз язды....» [1] – дип, борчыла, югалтуларны саный. (1912 елның гыйнварыннан Архангель губернасының Мезень шәһәрчегенә сөргенгә озатылган Г. Исхакый Романовлар Йортының тәхеткә утыруына 300 ел тулу уңае белән 1913 елның апрелендә игълан ителгән амнистия карары нигезендә тоткынлыктан чыгарыла, әмма аңарга Казанда яшәргә рөхсәт ителми.)

Әмма җәмгыятьтә, әдәбиятта уңышлар булмаса да, татар вакытлы матбугатының тәрәккый итүе, язучыны шатландыра. Ул күп газеталарның көндәлеккә әйләнүен, Гаяз Исхакыйның Петербургта «Ил» газетасын оештырып, нәшер итүен, башка өлкәләрдә газета-журналларның чыга башлавын шатланып сөйли.

Публицистның Казан байлары тормышын, аларның урысларга хезмәт итүләрен, куштанлыкларын тәнкыйтьләп язылган «Тормыш валчыклары» (1914, 14 гыйнвар, «Ташмөхәммәд» имзасы белән) мәкаләсендә дә Г. Исхакый исеме телгә алына. Ул аның әсәрләре хакында «дингә зарарлыларның да бигрәк зарарлысы» дип язган «Вакыт» газетасыннан көлеп, анда «татар халкының Гаяз Исхаков, Габдулла Тукай яки Йосыф Акчура углының сурәтенә табына башлавыннан куркып» басылган мәкаләләрнең ахмаклык күренеше дип атый.

Ф. Әмирханның «Мөгаллим» дигән мәкалә-рецензиясе 1913 елда әсәрнең «Шәрык клубы» залы сәхнәсендә куелу уңае белән «Кояш»ның 1914 елгы 27 гыйнвар (322 нче) санында «Ф. Ә.» имзасы белән басылган. Бәяләмәне тәнкыйтьче Г. Исхакый иҗатына бәя бирүдән башлый, аны «зур мөхәррир, зур талант» дип атый һәм «Татар мөгаллиме тормышының Гаязның маһир куллары тарафыннан ясалган картинасы безнең алда авыр, фаҗигале вә өмидсез булып басып торадыр. Моны күреп җан ачына, сызлана, пьеса бер трагедиягә, рухани трагедиягә әйләнә», [3] – дип, әсәргә югары бәясен бирә. Моңа өстәп драманың бишенче пәрдәсе турында тәнкыйть фикерләрен, аның алдагы пәрдәләргә ябышмавын, артык булуын, артистлар тарафыннан төшерелеп калдырылуын хуплый. Артистларның уйнаулары да Ф. Әмирхан игътибарыннан читтә калмый. В. Мортазин-Иманский (1885–1938), Г. Болгарская (1891–1968) һәм Г. Болгарский (1884–1927), Үзбәк Тинчуриннарның (1887–1938) рольләрен оста, табигый, дөньяви башкарулары тәнкыйтьче тарафыннан уңай бәяләнә. Пьесаны уйнаучы артистлар да «шундый бер иттифак вә шундый бер мәһарәт белән уйнадылар ки, караучыларда эзе җуялмаслык авыр, ләкин дөрест тәэсир калдырдылар», [3] – ди. Бу исә, язучы фикеренчә «әгәр яхшы пьесалар булса, артистларымызның да бик яхшы тәрәккый итә алачакларын күрсәтүче» факторның берсе.

1916 елда татар вакытлы матбугатына ун ел тулу датасы зур итеп билгеләп үтелә. Г. Исхакый шул уңай белән, юбилей дип тормастан, 1916 елгы «Сүз» газетасының 20 гыйнвар (12 нче) санында басылган «Йолдыз» юбилейсы» фельетонында газетаның мөхәррире Һ. Максудины милли иман юклыкта, мәсләксезлектә, сәясәткә ярашып эш итәргә тырышуында гаепли.

Ф. Әмирханның «Кояш» газетасының 1916 елгы 3 һәм 4 март (926, 927 нче) саннарында «Ф. Ә.» имзасы белән басылган «Йолдыз» һәм Гаяз Исхаков» мәкаләсе Гаяз Исхакый белән «Йолдыз» газетасы мөхәррире Һади Максуди арасында булган шушы полемика-бәхәсне яктыртуга багышланган.

Ф. Әмирхан Г. Исхакыйның җәмгыятьтә күтәрелгән мәсьәләләрнең, проблемаларның нинди булуына карамастан каләмен дөрес куллануына, һичбер нәрсә белән дә хисаплашмастан әйтеп бирүенә, шул юлда армый-талмый эшләвенә, фикер киңлегенә, курку белмәвенә сокланып «Менә шунда Гаязлык!» – дип, фикерен тәгаенләп куя.

Ул Һади Максудиның Г. Исхакыйны «милләтчелеге бер битлек кенә» дип гаепләвенә каршы чыга. Аның каләменә югары бәя бирә, көчле, дөреслек юлында хезмәт итүче мөхәррир һәм язучы булуын раслый. Аңарга шөһрәт тә, байлык та кирәк түгеллегенә ышанып әйтә. Максудиның шарлатан дип Исхакыйга таккан исемнең хакыйкатькә туры килмәвен дәлилләп, «милләтебез хадимнәре арасында Г. Исхакый кебек шарлатаннар күбрәк булсын иде дип Ходайдан соравын» белдерә. Аны «сүнә белми торган бер ялкыннан ... гыйбарәт бер мөхәррир» итеп таный һәм каләм көченә соклана.

1917 елгы Февраль революциясеннән соң матбугатта цензура бетерелгәч Г. Исхакыйның моңа кадәр рәсми тыелып килгән «Зөләйха» пьесасын да сәхнәгә кую рөхсәт ителә. Ул беренче тапкыр «Сәйяр» труппасы тарафыннан аның җитәкчесе – күренекле артист һәм режиссер Габдулла Кариев (1886–1920) бенефисы рәвешендә 1917 елның 17 мартында Казанның Зур драма театры сәхнәсендә күрсәтелә. Беренчеләрдән булып бу хакта матбугатта Фатих Әмирхан чыгыш ясый. «Кояш»ның 1917 ел, 19 март санында дөнья күргән бәяләмәдә ул, беренче чиратта, әсәрнең киң иҗтимагый-милли әһәмияткә ия булуына басым ясый: «Бу иске хөкүмәткә каршы гаять куәтле бер обвинительный акт булуы белән бергә, милләтемезнең үз кодсияте *(изге)* юлында һичбертөрле фидаилектән кире тормас дәрәҗәдә куәтле рухка малик фәрдләре *(ия шәхесләре)* барлыгын күрсәтә вә бөтенлегемезне саклауда исламның нинди шәрәфле бер роль уйнаганлыгын исбат итә торган бер вәсикадыр *(нигезле дәлилдер)*» [4]. Моннан соң Ф. Әмирхан пьесаның һәм аның буенча куелган спектакльнең сәнгати сыйфатына да игътибар итә. Һәм «мәүҗүд *(булган)* пьесаларымызның 99 фаизыннан *(процентыннан)* өстен тора вә урыны-урыны белән гүзәллекнең югары дәрәҗәсенә» [4] ирешә дип бәяләнгән бу әсәрнең сәхнәдә Г. Кариев, Г. Болгарская, Камал II (1896–1948) кебек танылган артистлар тарафыннан «гаять иҗтиһат белән» уйналуын күрсәтә.

Әлеге бенефиста татар театрының йортын оештыру мәсьәләсе күтәрелә, чөнки үз биналары булмау сәбәпле, татар театр труппалары моңа кадәр үз спектакльләрен рус театрларында аренда өчен күп акчалар түләп һәм тамашачы өчен уңайсыз вакытта күрсәтергә мәҗбүр булалар. Татар театрының киләчәге өчен аның үз бинасы булу мөһим икәнен яхшы аңлаган Кариев аны хәл итүдә беренче адымнарны ясый һәм бенефисыннан килгән акчаны татар театры бинасын төзү фондына бирергә карар кыла. Аның «Ирек йорты» дип аталачак милли театр һәм гомумән сәнгать бинасын төзү башлангычы ул вакытта татар җәмәгатьчелегедә киң яклау таба [2: 102]. «Ирек йорты» оештыру фикерен Г. Исхакый да хуплый. 1917 елда Казанга килүе уңаеннан оештырылган кичәдә ул үзенең «Тартышу» спектакленнән киләчәк бөтен гонорарын «Ирек йорты» төзү фондына бүләк итәчәген игълан итә.

Ләкин ни кызганыч, 1917 елда илдә барган сәяси үзгәрешләр сәбәпле, бу матур башлангыч тормышка ашмый кала, бина төзелми.

Ф. Әмирханның «Гаяз әфәнде шәрәфенә» (Кояш, 1917, 11 һәм 13 апрель) исеме белән басылган мәкаләсе Г. Исхакыйның Казанга килүе хакында бәян итә. Казан җәмәгатьчелеге әдипкә зур хөрмәт күрсәтә. Аның килүенә багышлап күпсанлы очрашулар, митинглар үткәрелә, банкетлар бирелә. Шулар арасында аеруча әһәмиятлесе 7 апрельдә «Новый клуб» залында киң җәмәгатьчелек катнашында үткәрелгән банкет була. Бу мәҗлестә унбиштән артык татар оешмасыннан 160 тан артык кеше катнаша. Мәҗлестә рәислек иткән Ф. Әмирхан билгеләвенчә җәмәгатьчелек «иске хөкүмәт вакытында Казанда ачыктан йөри дә алмый торган «куркыныч» мөхәррирен бу көн ачыктан җыелышып сәламли һәм алкышлый» [5].

Г. Исхакый беренче чыгышы белән үк җыелышка эшлекле төс бирә. Күпсанлы чыгыш ясаучылар ул вакыттагы татар дөньясының мөһим мәсьәләләре турында

сөйлиләр. Шул ук вакытта чыгышларның һәркайсында Ф. Әмирханның мәкаләсендә әйтелгәнчә, «Гаяз әфәнденең милләт күңелендә бәлэнд *(зур)* хисләр уяткан вә уята торган , бөтен кысылган вә изелгәннәрнең хокукларын химая итә *(яклый)* торган, демократ милләтнең иң бөек демократ мөхәррире булучылыгы хәтергә төшерелә вә шул мөхәрриргә төрле-төрле бер-берсенә охшашмый торган – сыйныфларның һәммәсе тарафыннан самими ихтирам гарыз ителә *(тәкъдим ителә)* иде» [5]. Мәҗлестә Гаяз Исхакыйны котлап адреслар, төрле бүләкләр тапшырыла, «Зөләйха» әсәрен бастырып чыгару өчен мөхәрриреннән рөхсәт алына. Чыгышлар һәм котлаулардан соң Г. Исхакый тагын сүз ала. Аның бер сәгатькә якын дәвам иткән нотыгы бөтен мәҗлескә нык тәэсир итә. Аны озаклап алкышлыйлар.

Шулай итеп, телгә алынып үтелгән мәкаләләр аша без Гаяз Исхакыйның үз заманы татар зыялыларының хөрмәтен казанган шәхес икәнлеген күрәбез. Ф. Әмирхан аның иҗатын, иҗтимагый эшчәнлеген тормыш вакыйгалары белән тыгыз бәйләнештә сурәтли, югары бәясен бирә.

ӘДӘБИЯТ

1. Әмирхан Ф. 1913 нче ел. Милли эшләр // Кояш. – 1914. – 1 гыйнвар.
2. Мусин Ф. Гаяз Исхакый (Тормышы һәм эшчәнлеге). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 191 б.
3. Ф. Ә. «Мөгаллим» // Кояш. – 1914. – 27 гыйнвар.
4. Ф. «Зөләйха» // Кояш. – 1917. – 19 март.
5. Ф. Гаяз әфәнде шәрәфенә // Кояш. – 1917. – 11, 13 апрель.

УДК 82:801.6

ОБРАЗ ГАЯЗА ИСХАКИ В ТВОРЧЕСТВЕ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

Н.М. Юсупова, А.Ф. Юсупов

Казанский федеральный университет (Казань)

В данной статье образ Г. Исхаки рассматривается как национальный идеал, выявляются основные философско-эстетические предпосылки формирования концепции идеала в татарской поэзии и роли в этом процессе культурно-общественных воззрений. В татарской литературе начала XX века произошли качественные изменения, результатом которых стало возникновение новой концепции идеала, появляется образ «национального хадима».

В истории каждого народа есть личности, жизнь и деятельность которых, несмотря на социально-политические катаклизмы в обществе, сохраняют в памяти и сознании поколений образ национального героя, ибо наследием и жизнедеятельностью таких личностей оценивается вклад каждого народа в мировую культуру. В этом смысле они являются не только талантливыми сыновьями своего народа, но и представителями конкретной национальной культуры, национальным идеалом и образцом совершенства, чистоты и гуманизма, из которой и формируется мировая цивилизация. В силу своей культурной значимости в творчестве Г. Тукая Г. Исхаки интерпретируется как национальный хадим.

Ключевые слова: идеал, национальный хадим, Г. Тукай, Г. Исхаки.

In this article, the image of G. Iskhaki is considered as a national ideal, the main philosophical and aesthetic prerequisites for the formation of the concept of the ideal in Tatar poetry and the role of cultural and social views in this process are revealed. In the Tatar literature of the early twentieth century, qualitative changes took place, the result of which was the emergence of a new concept of the ideal, the image of the «national khadim» appears.

In the history of each nation there are individuals whose life and activities, despite the socio-political cataclysms in society, preserve the image of a national hero in the memory and consciousness of generations, because the heritage and vital activity of such individuals assesses the contribution of each nation to world culture. In this sense, they are not only talented sons of their people, but also representatives of a specific national culture, a national ideal and a model of perfection, purity and humanism, from which the world civilization is formed. Due to its cultural significance in the works of G. Tukai, G. Iskhaki is interpreted as a national khadim.

Key words: ideal, national khadim, Tukai, Iskhaki.

ГАБДУЛЛА ТУКАЙ ИҖАТЫНДА ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ОБРАЗЫ

Н.М. Юсупова, А.Ф. Юсупов
Казан федераль университеты (Казан)

Габдулла Тукай һәм Гаяз Исхакый шәхесләре XX йөз башы татар әдәби-эстетик һәм иҗтимагый-фәлсәфи фикере үсешендә гаять зур урын тота. Аларның иҗаты әдәбият мәйданында үзенчәлекле үрнәк-өлге, әдәби бизмән булып күтәрелеп кенә калмый, шәхесләре татар милләте өчен идеалга, әйдаманга әверелә.

Билгеле булганча, XX йөз башында – татарларның милләт буларак оешкан чорында – халыкны туплап, җыйнап торырлык хадимгә, әйдаманга ихтыяҗ барлыкка килә. Г. Исхакый бу күренешне болай аңлата: «Элгәреге заманда бабайларыбызның үзләренең милләтләрен саклар өчен тоткан юллары бер генә булган... Читләрдән килә торган һәртөрле мәдәни, гыйльми, дини, гадәти хәрәкәтләрнең һәммәсен дингә каршы дип сеңдергәннәр. Шуның аркасында безне – Русиянең эчендә калган бер уч Идел буе татарларын руслашудан саклап алып кала алганнар. Бабайларыбызның бу хәрәкәте ул вакытта иң табигый бер хәрәкәт булган» [7: 175–176]. Ләкин XX йөз башында бу юл белән генә үсеп, алгарышка юл алып булмаячагы ачыклана. Агымдагы чорда шушы ихтыяҗны канәгатьләндерү юлында халыкка игелек күрсәтүче, аңа риясыз хезмәт итүче, тормыш ләззәтен татарга хезмәттә күргән, милләт үсеше, «халык бәхете, хаклык өчен көрәшүче, кешенең фикри-рухи азатлыгын таләп итүче» [10: 12] шәхес кирәклеге ачыклана, аның «...халык мәнфәгатьләре өчен иҗтимагый әһәмияте булган эшчәнлеге» [9: 88], бөтен катлаулар бәхетен яклап көрәшүче гуманист булуы әһәмиятле санала. Мондый шәхесне «милләт хадиме», ягъни милләткә хезмәт итүче буларак күтәреп чыгалар.

Аның нигезен И. Гаспралы тәкъдим итә, соңрак бу фикерләр Г. Баруди тарафыннан үстерелә. Аның фикеренчә, «шәхес өчен иң зур бәхет иленә хезмәт итү булса, «милләт хадиме» өчен ул – милләт бәхете өчен көрәшү» [15: 36]. 1907 нче елда Галимҗан Барудиның эшчәнлегенә 25 ел тулуга багышлап язылган «Дамелла Галимҗан әл-Баруди» хезмәтендә Йосыф Акчура бу фикерләрне үстереп алып китә. Иҗтимагый фикер иясе «милләт хадиме»нең төп бурычын «милләтнең диндар, мөтәфәннин, күркәм холыклы, һөнәрле, куәтле булуыннан, вә һичбер җәһәт илә башка милләтләргә әһәмиятсез калмау»да [1: 11] күрә. Аның фикеренчә, «милләт хадиме – милләт сулышы белән яшәүче рухи юлбашчы, бөтендөнья фикер үсешендәге яңалыкларны үз милләте файдасына хезмәт иттерүче» [1: 11]. Милли идеал мәсьәләсе Габдулла Тукайны да битараф калдырмый, шушы мәсьәләне күз уңында тотып, ул «Хиссияте миллия» мәкаләсендә: «...Милләт образауный кешеләргә һәм халык файдасын һәртөрле үзенең шәхси мәнафигыннан вә корсак файдаларыннан өстә тота торган, милләт файдасын күз өстендәге кашы дәрәҗәсендә гаҗиз тота торган милләт арысланнарына мохтаҗ», – дип язып чыга [12: 155].

Алга таба әлеге фикерләр Н. Хәлфин, Җ. Вәлиди, Г. Зәбирев хезмәтләрендә тагын да камилләшә, үз иҗтимагый, иҗади эшчәнлеге белән милләт бәхете өчен көрәшүче патриотик рухлы гуманист шәхес милләт хадиме, идеал, әйдаман буларак тәкъдим ителә. Г. Зәбирев Г. Ибраһимовның «Яшь йөрәкләр» романына язган рецензиясендә мондый идеалның татар әдәбиятындагы гына түгел, милләт үсешендәге әһәмиятен күрсәтеп: «Милли идеалы булмаган, бу идеал өчен тырышмаган милләтләр үләргә мәхкүмдер. Һәр яшь татарның зиһенендә милли идеал урнашмалы. Бар хәрәкәтендә милли йолдызны алдында тотып, ул йолдызның күрсәткән юлларындан гына йөрмәле» [5: 313], – дип язып чыга. Күренгәнчә, автор идеалны билгеләүдә милли хисне беренче шарт итеп куя һәм үрнәк шәхес – идеалны татар халкын үстерүдәге, туплаудагы бер үзәк дип саный. Шул рәвешле, татар иҗтимагый-фәлсәфи, әдәби-эстетик фикерендә халыкка игелеклелек, милләткә хезмәт итү, милләт бәхетен югары кую кебек сыйфатлар калкытып куела һәм идеалны билгеләүдә төп бизмән ролен үти. Әдипләр «яхшылык һәм матурлыкны, эстетика һәм әхлакны берләштергән» [8: 5] идеал эзли. Халыкка мәхәббәтләре, явызлык, хаксызлыкка каршы нәфрәт белән тулы эшчәнлекләре, гуманистик сыйфатлары аларны шул чор тудырган идеал итеп күтәрүдә нигез

итеп алына. Шушы критерийлар яссылыгында XX йөз башы татар шигъриятендә Ш. Мәрҗани, Х. Ямашев, Г. Тукай, Г. Исхакый образлары идеал итеп күтәрелә.

Х. Ямашевның үлеме уңае белән язылган, күтәренке романтик пафос белән сугарылган «Хөрмәтле Хөсәен ядкяре» шигыре Габдулла Тукай иҗатында бу юнәлештәге шигырьләрнең беренчесе булып тора. Шагыйрь халкы һәм туган Ватанына тугрылыклы хезмәт итеп, шул юлда җанын фида кылган якты шәхес образын тудыра:

Ул көрәште һәм явыз эшкә җәза бирде көлеп,
Үткен акълы шул көрәшкә пакъ көмештән юл булып.
Ул көрәште, язда елмайган кояш төсле бәләнд:
Карны-бозны ул ничек эртә көлеп һәм нур коеп [13: 154].

Тукай үз идеалына халыкка хезмәт итү, үзара дуслык-туганлык, ягъни гуманистик позициядән якын килеп, әхлакый сыйфатларын югары күтәрә, «заман тудырган халык героеннан» [10: 142] бигрәк, үз аңында формалашкан милли җанлы, күңеле саф, үз идеяләренә тугрылыклы идеалны сурәтли. «Мин Хөсәен мәрхүмне тәкъдир вә ихтирам итәм һәм аны бик сагынам, – дип искә ала Тукай үзе дә Петербургта сәяхәте вакытында. – Мин үзем социалист түгелмен, шуның өчен дә ул мәсләктәге кешеләр хакында артык сүз сөйли алмыйм. Фәкать һәркем үз мәсләгеп гүзәл аңлап, чыннан халкына, ватанга хезмәт итсен иде» [2: 168]. Моннан тыш, әсәрдә матди байлык, шәхси милекне кире кагып, рухи камиллекне алга куйган толстойчылык мотивлары да үзен сиздерә. Шагыйрь халыкның бәхет-сәгадәт, якты киләчәккә инкыйлабый юл белән түгел, эволюцион, рухи үсеш ярдәмендә барырга тиешлеген билгели һәм идеалны шушы юлда маяк итеп күтәрә, шундый шәхес буларак тәкъдим ителгән Хөсәен Ямашев җирдәге яшәешне үзгәртергә сәләтле әйдаман булып гәүдәләнә [4: 31]. Шагыйрь үз халкына бирелеп хезмәт иткән Х. Ямашевны әүлияга тиңли.

Соңрак Габдулла Тукай Гаяз Исхакыйны милләт хадиме итеп күтәрә. Г. Тукай, гомумән, гомере буена Г. Исхакый шәхесенә һәм иҗатына сокланып яши, алар һәрдаим бер-берсенә рухи терәк булып торалар. Күрешеп-сөйләшеп, очрашып яшәмәсәләр дә, алар арасында рухи дуслык хөкем сөрә. Тукай вафатыннан соң Исхакый аңа багышлап «Тукай мәхәббәте» (1914), «Милли фаҗига» (1914), «Тукай мәрхүм» (1915), «Мәрхүм Тукай» (1916) кебек мәкаләләр яза. «Тукай – безнең киләчәктә татар әдәбиятына салына торган таза бер нигеземез. Мәрхүм Тукайның милли кыйммәте аның шагыйрь – милли шагыйрь булуындадыр», – дип бәяли ул аны [6: 83]. Миллилекне ул «матбугатның куәтен, көчен, ирлеген, балалыгын, пакълеген, пычраклыгын күрсәтә торган үлчәү» дип карый [6: 83]. Һәм әдәби мәйданга шул чорда килеп кергән Г. Тукайны Г. Исхакый халыкны «чит милләтләрнең көчләре тарафыннан йотылмаслык дәрәҗәдә, милли авызларына сыймаслык дәрәҗәдә зур» [7: 178] итәргә омтылган идеал, әйдаман буларак күтәреп чыга.

Г. Тукай да үз иҗат дәверендә Г. Исхакыйга берничә шигырен багышлый. «Кем ул?», «Даһигә» шигырьләрендә дә ул Исхакыйның эшчәнлегенә югары бәя бирә. «Даһигә» шигырендә шагыйрь «кара төнгә әверелгән татар дөньясын идеал уты белән яктыртырга теләгән» [3: 25] әдипне даһи итеп күтәрә. Г. Исхакыйга багышлап язган «Мөхәрриргә» шигыре шушы юнәлештә барган эзләнүләренең нәтиҗәсе буларак дөнья күрә, биредә шагыйрьнең рухи хадим, идеал хакындагы үзенчәлекле, төпле фәлсәфи уй-фикерләре тупланып бирелә. Тукай шигырендә Исхакый «пакь вә чын» сүз иясе, сурәт ясаучы, олы дан иясе, милләтпәрвәр шәхес буларак ачыла. Шигырьдә чагылган борчу хисенә «яшь көтү кебек аерылып, карт бүре күк, аерым-аерым оя корган» халыкның «чупансыз», көтүчесез, ягъни җитәкчесез калуы сәбәп булып килә. Тукай Исхакыйны 1905-1907 нче еллардагы инкыйлаб чорында демократик идеаллар белән рухланып йөреп тә, соңыннан шул юлдан читләшеп, үзара ызгышып яшәүгә күчкән «зыялылар» белән каршылыкта сурәтли һәм үз идеяләренә тугрылыклы калган, «бер карашы иң шома ялганчыны сүздән тыйган» әдипне татар халкының рухи юлбашчысы, милли идеалы итеп күтәрә:

«Ул Гомәрдән курка шәйтаннар», дигән төсле рәсүл,
Бер карашың иң шома ялганчыны сүздән тыя... [14: 174]

Әнә шулай Тукай татар халкының язмышын рухи идеаллар белән бәйли, татар халкының бәхетен бердәмлектә күрә, бәхеткә ирешү өчен бердәм яшәргә тиешлеген ассызыклый, моның өчен халыкны җыеп, туплап торучы, киләчәген билгеләүче идеалы, рухи җитәкчесе булырга тиешлеген ассызыклый. Мондый шәхес итеп ул Г. Исхакыйны күтәрә. Шагыйрь әдипне Мөхәммәд Пәйгамбәрнең варисы Гомәргә тиңли. Гомәр Мөхәммәд Пәйгамбәр вафатыннан соң Гарәп хәлифәтенең чикләрен киңәйтү, халыкны туплау өчен күп хезмәт куйган шәхес буларак билгеле. Шагыйрь Г. Исхакый шәхесендә менә шушы сыйфатларны күрә, милли рухлы иҗаты, әдәби сүз шуңа ирешүдә төп корал итеп күзаллана [11: 215].

Шул рәвешле, татар әдәбияты тамырдан үзгәргән: Шәрыктан Гаребкә, динимәгърифәтчел рухтан – җәдитчелеккә, традицион халык мәдәниятеннән югары мәдәнияткә борылган вакытта әдәбиятта яңа идеал – әдип, замандаш милләт хадиме образы пәйда була. Габдулла Тукай иҗатында да бу мәсьәләнең күтәрелүе үзенчәлекле күренеш итеп бәяләнергә хаклы. Гаяз Исхакый образын изге китаплардагы пәйгамбәрләр баскычына кую аша ул әдәбиятның иҗтимагый дәрәҗәсен күтәрә, Исхакый шәхесен татар халкы өчен маяк, идеал, әйдаман буларак билгели.

ӘДӘБИЯТ

1. Акчура Й. Дамелла Галимҗан әл-Баруди. – Казан: «Иман», 1997. – 76 б.
2. Әхмәтҗанов Ш. Искә төшерү // Тукай турында хатирәләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – Б. 164–170.
3. Ганиева Р.К. Исхакый иҗаты // Мирас. – 1998. – № 5. – Б. 63–78.
4. Гафиятуллина Н.М. XX гасыр татар шигъриятендә Тукай. – Казан: Матбугат йорты, 2002. – 152 б.
5. Зәбирев Г. «Яшь йөрәкләр» китабы мөнәсәбәте илә // Шура. – 1913. – №10. – Б. 312–313.
6. Исхакый Г. Тукай мәхәббәте // Мирас. – 1992. – №4. – Б. 82–84.
7. Исхакый Г. Яшь көчләрнең бурычы // Мәйдан. – 2001. – № 8. – Б. 173–180.
8. Кадыров О. Л.Н. Толстой сквозь призму татарской мысли. – Наб. Челны, 1995. – 110 с.
9. Камал Т. Идеал һәм инкыйлаб. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1992. – 96 б.
10. Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. Т. 3: XX гасыр башы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986. – 599 б.
11. Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. Т. 4: XX гасыр башы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 533 б.
12. Тукай Г. Хиссияте миллия // Тукай Г. Әсәрләр: 4 томда. Т. 3. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – Б. 154–158.
13. Тукай Г. Хөрмәтле Хөсәен ядкяре // Тукай Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – Б. 154.
14. Тукай Г. Мөхәрриргә // Тукай Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – Б. 174.
15. Хабутдинов А. Татарское общественно-политическое движение в досоветский период: 1900–1918 гг. Ч. 1. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 62 с.

УДК 821.512.145

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПАРАЛЛЕЛИЗМ У Г. ИСХАКИ И А. ЯСАВИ: НА ПРИМЕРЕ ОБРАЗА СУННАТЧИ

Ф.З. Яхин

ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В повести «Суннатчи бабай» Г. Исхаки главный герой в деревенском кладбище сам копает себе могилу. Данная деталь, хотя произведение любимо читателями и изучается в школах, оставалась без объяснения и текстологического комментирования.

В статье раскрывается история и причина появления данного обычая у татар и первая фиксация его в художественной литературе. До средневекового тюрко-мусульманского святого А. Ясави такого обычая не было. По этому поводу им были созданы ряд стихотворных произведений, которые анализируются в данной публикации в рамках выявления художественного параллелизма в идейно-смысловом содержании с повестью Г. Исхаки.

Ключевые слова: Старик суннист, хикмет, Ясави, ашириды, суннизм, обычаи, образ святого.

In the story «The Old Sunni» by G. Ishaki, the main character in the village cemetery digs his own grave. This detail, although the works are loved by readers and studied in schools, remained without explanation and textual commentary. The article reveals the history and

reason for the appearance of this custom among the Tatars and the first fixation of it in fiction. There was no such custom before the medieval Turkic-Muslim Saint A. Yasavi. On this occasion, he created a number of poetic works, which are analyzed in this publication in the framework of identifying artistic parallelism in the ideological and semantic content with the story of G. Iskhaki.
Key words: The old man is a Sunni, Hikmet, Yasawi, Ashirids, Sunnism, customs, the image of a saint.

Г. ИСХАКЫЙ ҺӘМ Ә. ЯСӘВИДӘ ӘДӘБИ ТӘҢГӘЛЛЕК: СӨННӘТЧЕ БАБАЙ ОБРАЗЫ МИСАЛЫНДА

Ф.З. Яхин
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» (1911) реалистик хикәясендә хәзрәттән төп каһарманы Сөннәтче бабай үзеңә үзең кабер казырга ярый-ярамау хакында белешә. Хәзрәт аңа бер әүлияның шулай эшләве хакында әйтә. Бу гамәлне башкарырга мөмкин икәнлегенә хуплаулы фәтва алына. Әсәрдә бу хакта болай сөйләнә: «Бик ихлас берлән кырыгынчы, йөзенче мәртәбә үлем хәлләреннән, Мөнкир-Нәкир килүләреннән, кабер газабыннан, оҗмах нигъмәтләреннән сорашты. Ахырдан гына, куркып кына: «Хәзрәт, терек кешегә кабер казырга ярыймы? – дип, хәзрәттән фәтва сорады. Хәзрәт әллә нинди бер әүлияның үз каберене үзе казуыны сөйләгәч, бик зур бер мәсьәлә хәл кылган кеби, шатланып кайтып китте» [1: 183].

Вакыйгада телгә адынган ул «әллә нинди бер әүлия» – чынлыкта урта гасырларның данлыклы төрки шәхесе Әхмәт Ясәви (1092–1166). Аңардан гайре алдан үзенә кабер казып, ләхетенә тере хәлендә кереп яткан, тарихлардан билгеле. Башка һичбер әүлия дә юк [3: 48]. Аның болай эшләвенең сәбәбе шунда: Мөхәммәд пәйгамбәр 63 яшендә вафат була, Ә. Ясәви дә, шәригатьне төгәл үтәүче мөселман сыйфатында, нәкъ пәйгамбәрчә, сөннәтенә туры китерәм дип, 63 яшендә үзенә кабер казый һәм ләхеткә кереп ята [2: 48].

Бу хакта ачык белдереп, ул үзенең «Диваны-хикмәт»» («Хикмәтләр тупланмасы») китабынының «Алтынчы хикмәт»ендә болай дип яза:

Собхе-садикъ дүшәмбе көн йиргә кердем,
Мостафага матәм тотып кердем мына;
«Алтмыш өчтә сөннәт!» – диде, ишетеп белдем,
Мостафага матәм тотып керлем мына [2: 35].

Мөхәммәд пәйгамбәрчә гамәлләр кылган мөселманны гына Ә. Ясәви өммәт санавын «Егерме дүртенче хикмәт»ендә атап белдерә һәм бу хакта болай дип яза:

Һәркем: «Өммәтмен!» – дисә,
Рәсүл эшен куймаса,
Шәфәгать көне булса,
Мәхрүм куймас Мөхәммәд [2: 76].

Монда белдерелгәннән аңлашылганча, шушындый кешеләрне генә Кыямәт көнендә Мөхәммәд пәйгамбәр үз яклавыннан мәхрүм калдырмаячак икән. Әгәр дә аның өйрәткәннәрен-нәсыйхәтләрен бозып, үзеңә кирәкчә үтәдең икән, андыйларны өммәтеннән санамас, шулай аларның кемлеге-ниндилеге рисвай булыр, ди [2: 76].

Димәк, Ә. Ясәви болар белән үзенең сөннәт иясе, ягъни сөнни сәләфиядән булуын да төгәл һәм ачык белдерә. Алтмыш өч яшендә гүргә кереп ятуын ул хикмәтләре тупланмасының «Икенче хикмәт»ендә үк тасвир кылып яза. Анда Ә. Ясәви үзен чын мәгънәдә мистик шагыйрь буларак та күрсәтә. Вакыйгаларны бәянен дусларына мөрәҗәгать итеп башлап китә:

Ай-йа дустлар, колак салың әйттегыма,
Ни сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә,
Мигъраҗ үзрә хак Мостафа рухым күрде,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә.

Хак Мостафа Җәбраилдин кылды сөаль:
«Ничек бу рух тәнгә кермәй тапты кәмал?
Күзе – яшьлигъ, хилка башлигъ, кадде һилал?»
Ул сәбәпдин алмыш өчтә кердем йиргә [2: 21].

«Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә» җөмләсеннән гыйбарәт шигъри юл риторик төзек нәзем тудырып, кяфия буларак, һәр куплетның ахырында кабатланып килә. Бу стилистик күренеш, беренчедән, суфи ритуалы өчен уңай, ракс-сәмаг кору өчен җайлы, икенчедән, шигъри фикергә сәбәп-нәтиҗә бәйләнешен бирә, өченчедән, гамәлнең дөреслеген раслау мотивын тудыра, ягъни, башкача булырга мөмкин түгел икәнлекне төшендерә. Ә. Ясәви, әүлия һәм шагыйрь, шул ук вакытта акыл иясе дә. Менә шушы акыл иясе булуы аңа һәр сүзен дәлилле ясауны таләп итә. Дәлилле сүз икән, ул фикер белдерү генә түгел, бәлки хакыйкатьне ачу юнәлешен һәм эчтәлеген дә ала.

Хикмәтен ул ни сәбәпле алтмыш өч яшендә гүргә кергәнлеген белдерәчәген әйтеп башлап китә, алга таба мистик фикерләү алымнарына бара, рухын-җанын Мигъраҗы вакытында Мөхәммәд пәйгамбәрнең күрүен, Җәбраил фәрештәдән кызыксынып соравын сөйләүгә күчә. Мигъраҗ – суфиларның гыйбадәттә ирешергә омтылу халәте ул. Мөхәммәт пәйгамбәргә насыйп ителгән, аны күкләргә буракка атланган хәлдә ашуы, җәннәтләрне, тәмугларны күрүе, Аллаһы Тәгаләнең хөрмәтенә лаек булуы белән озатылган [4: 126–178].

Ә. Ясәви асыл картиналар тудыра белеп яза, бу осталыгы үз рухының нинди булуын сурәтләвендә бигрәк тә ачык күренә: күзләре – яшьле, башы өстендә түгәрәге булган, ягъни илаһи нурлы-раунаклы, яңа туган ай сыйфатлы күркәм икән ул. Боларны белдерү өчен шагыйрьгә чыннан да аларга ия икәнлеген әйтүе генә аз, башкаларның да аның ул сыйфатларга ия икәнлеген тануы таләп ителгән, билгеле. Шагыйрь моны яхшы аңлап яза. Алай булмаса, сүзләрен ялганга чыгарырлар иде. Башкаларны дөрес, хакыйкать юлына әйдәүчегә, хаталану бер дә файда бирмәсен Ә. Ясәви аңламаганмы? Димәк, аның тормышта да нәкъ шундый затлы рухка ия икәнендә һичбер шик була алмаган. Чөнки:

Җибрил әйтте: «Өммәт эше сезгә бәрхак,
Күккә чыкып, мәләикдин алыр сабак,
Налишедин налә кылыр һәфтүм табак».
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 21].

Шунда Мөхәммәд пәйгамбәргә Җәбраил фәрештә: «Өммәт гамәлләре сезгә дөрес», – ди, ягъни, сезнеке, сезнеңчә булыр, дигәне бу аның, әмма Ә. Ясәвине ул, күкләргә күтәрелеп, фәрештәләрдән сабак алучы итеп атап белдерә, ә күзе яшьләрен күреп, хәтта җиденче кат Күкләр дә елый икән. Бу шигъри юлларда суфиларның чын рухи халәткә ирешүләре әдәби алымнар эчендә тасвир ителә. Ә. Ясәвинең максаты, аңлашылганча, хикмәтләре белән башкаларны шәригать һәм тарикать серләренә өйрәтүдән дә гыйбарәт. Бу аның хикмәтләренең ике яки берничә эчтәлеккә ия икәнлеге хакында да сөйли. Шигъри әсәр берничә төрле эчтәлеккә ия булганда, аның эчтәлеге һәм мәгънәләре дә катлаулана, тирәнәя. Хакыйкать серләрен башкача ачу мөмкин түгел, билгеле.

«Фәрзәндем!» – дип, хак Мостафа кылды кәлам,
Андин соңра барча әрвах кылды сәлам;
«Рәхмәт дәрья, тулып таш!» – дип йитте пәям,
Ул сәбәптин алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 21].

Автор монда үзен Мөхәммәд пәйгамбәр нәселеннән буларак белдерә. Алга таба бирелгән тасвир аның рухының иңдерелүе хакында бара. Ана күмәнендә чагында ук зикр әйтүен, бәдәннәренең калтырануын, чыннан да үзенең Мөхәммәд пәйгамбәр нәселеннән икәнен кабат раслап уза. Шуңа да ул алтмыш өч яшендә гүргә керергә карар кылган икән.

Шагыйрь үзенең туу вакыйгасын «дүрт йөз елдин ки, ин чыкып, өммәт булгай» [2; 22] дигән сүзләр белән белдерә. Әгәр монда хаталанмаган, дисәк, Мөхәммәд пәйгамбәр вафатыннан соң 400 ел узгач ул дөньяга килгән икән. Әгәр дә моны хакыйкатькә

санасак, аның дөнья йөзендә 125 ел яшәгән булуы хакындагы риваятьне чынга алырга кала. Һәрхәлдә Ә. Ясәви бу фактны юкка гына искә алмаган. Шулай да аның 125 яшькә җитүе хакындагы хәбәренә бүтән мәгънәләр салынган булуы да бик мөмкин. Моны төшенер өчен әүвәлдә бу хикмәтне тулысынча, өзми өйрәнеп чыгарга кирәк.

Хуҗа Әхмәт Ясәвинең тормышын тикшерү, вакыйгаларны тәртипкә салып барлау һәм бәяләү эше фәндә бервакытта та туктап торганы булмады. Совет чорында гына бераз сүлпәнләнеп алды. Шулай да аның дөньякүләм бөек шәхес икәнен һич кенә дә инкарь итү мөмкин түгел иде. Төрки халыкларның рухын ныгытуда аның шигъриятенең әһәмияте югары бәяләнү тапканын бүгенге Төркестан каласында исемен йөрткән Гыйльми үзәкнең, университетның булуы да бу хакта ачык сөйли.

Ә. Ясәви – мистик шагыйрь, аның һәр белдергән төшенчәсе берничә мәгънәгә ия булырга мөмкин. 125 яшь яшәве хакында искәртүе исә метафора да була ала. Әлегә аның мәгънәсе безнең өчен ачык кала.

Шушы ук хикмәтендә алга таба шагыйрь үзенең туу вакыйгасын болай сурәтли:

Тукыз ай да тукыз көндә йиргә төштем,
Тукыз сәгать торалмадым, күккә очтым,
Гарше Көрси паясыны барып кочтым,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә.

Гарш-өстедә намаз укып, яшем түктем,
Разым әйтеп, Хакка бакып, яшем түктем,
Ялган гашыйк, ялган суфи күрдем, сүктем,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә.

Җандин кичмәй «һу-һу!» дигән бары ялган,
Бу халыктан сорама сөаль – юлда калган,
Хакны тапкай үзе пәнһан, сүзе пәнһан,
Ул сәбәпдир алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 22]

Димәк, Аллаһы Тәгаләне тапкан кеше үзе сер һәм аның сүзләре дә сердән гыйбарәт икән. Боларны ул каян белде дә, бишек яшендәге, хәтта көмәндәге хәлләрне хәтерендә саклый алды соң дигән сораулар укучы күңелендә тумый калмый. Бары тик суфичылыкның мистик системасыннан һәм гакыйдә гыйлеме өйрәтмәләреннән хәбәрдар, ягъни үз телләре белән әйтсәк, «мәгърифәт» баскычын узганнар гына аларның мәгънәләрен аңлый ала. Бу куплетларда сүзләр адәм баласы җанының җирдә бәдән эчендә булырга теләмәве, кабат Күкләр катындагы җәннәтенә кайтырга ашкынуы хакында бара. Мондый мәгънәләр кеше тормышын ул заманнарда бермә-бер җиңеләйткәннәр булса кирәк? Югыйсә бөтен ислам дөньясын суфилар, христиан илләрен заһит-диндарлар тутырмас иде. Халык үз тормышын җайларга яраклы һәм уңай идеяләрне, шулар белән бергә идеалларны гына күңеленә якын ала. Идеяләрне югары идарәчел катламнар үз итә, гади халык идеаллар белән яши. Ул иҗтимагый тормыштан түбәннәргә генә идеяләр дә, идеаллар да кирәкми.

Ә. Ясәви катлаулы булып тоелырга мөмкин идеяләрне гадиләштерелгән әдәбиметафорик тәртиптә тәкъдим итә. Алары аның әдәби яктан да отышлы килеп чыкканар. Авторның «Гарше Көрси паясы» дигәне Аллаһы Тәгаләнең күкләр катындагы тәхете буларак күзаллана. Ә. Ясәви шул Көрсинең аягын барып кочуы хакында сүз алып бара. Ул шушы гамәлен белдергәнендә, тумышыннан иманлы икәненә дәлил буларак, сабый чагында ук сөннәткә утыртылуын да искәртә. Аның туганчы намаз укуын искә алуы да, елавын язуы да мәгънәләрнең дөрес ачылуына дәлил, ярдәм-күрсәткеч булып тора. Ялган суфи, ялган гашыйкларны ачулануы да шушы ук серләрне төшендерә. Мәгънәләрне суфичылыкка бәйләве аларның эчтәлегенә серлелек өсти, гади сыман күзалланырга мөмкин гадәтләр яңача аңлашыла башлый. Шушы рәвешле ул мәдәни төшенчәләр тудыра, хикмәттә әдәби мәдәни мәгънәләр катламы барлыкка китерелә һәм алар үз эчтәлекләрендә үзгәреш кичерәләр, югары идеяләр белән йөкләнәләр. Аларның беренчел эчтәлеге сергә әвереләдерелә, шул беренчел төшенчәләрен аңлый башлау укучыны мәгърифәтле итә һәм бу хәл кешелекнең мәдәни дәвере буена иҗтимагый аң дәрәҗәсендә эшли, фикерләвебездә һәм гамәлләребездә яшәвеннән туктамый. Г. Исхакыйның нәкъ «Сөннәтче бабай» әсәрендәге кебек. Мистик мәгънәләр әдәбиятта

да, тормыштагы кебек, шулай тудырыла һәм яши. Төшләр символикасы да, эзотерик күзаллаулар да шушы төшенчәләр белән яшиләр һәм ныгытылалар.

«Һу-һу!»ның мәгънәсе «Лә иләһә илләләһү!» шәһадәтеннән гыйбарәт кәлимәи таибәт санала. Аллаһыга ирешкән суфи ул сүзләрне «һу-һу!» буларак әйтүгә күчә. Бу – суфичылык ритуалына да карый торган гыйбарәләрдән. Шуңа да Ә. Ясәви җаннан кичү хакында сүз алып бара. Аның аңлатуларында һәм сурәтләүләрендә тәннән җан аерылу – чын үлем дигән сүз түгел, бәлки алар белән монда рух сафлыгы хакында мәгънәләр бирелә.

Алга таба шагыйрь бер яшеннән җиде яшенәчә булган тормышын бу рәвешле бәян итә:

Бер яшемдә әрвах килеп сәлам бирде,
Ике яшьтә пәйгамбәрләр килеп күрде,
Өч яшемдә Чилтән килеп хәлем сорды,
Шул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 22].

Монда «Чилтән» сүзе, дини-суфичылык төшенчәләреннән берсе буларак, Мөхәммәд пәйгамбәрнең рухын атый [2: 22]. Әсәрдә сурәтләнгән вакыйгада лирик геройга өч яшендәге вакытында Мөхәммәд пәйгамбәрнең рухы килеп хәлен соравы хакында мәгънәләр бирә. Бу аның өч яшендә иман китерүен белдерүеннән гыйбарәт төшенчәләрне башкаларга җиткерүе дә әле.

Түрт яшемдә хак Мостафа бирде хөрмә,
Юл күрсәттем, юлга керде ничә гөмраһ,
Кайда барсам, Хызыр бабам миңа һәмраһ,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә.

Биш яшемдә билем баглап, тагать кылдым,
Тәтәввогы руза тотып, гадәт кылдым,
Кичә-көндез зикрен әйтеп рәхәт кылдым,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә.

Алты яшьтә тормай качтым халаикъдин,
Күккә чыкып, дәрс үргәндем мәләикдин,
Даман кисеп һәммә әһле галәикъдин,
Ул сәбәпле алтмыш өчтә кердем йиргә.

Йите яшьтә Арслан бабам эзләп тапты,
Һәр сер күреп, пәрдә берлә бөркәп япты:
«Бихәмдулләһ, күрдем!» – диде, эзем үпте,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем гүргә [2: 23].

Бу куплетларда Ә. Ясәви мәгънәләрне суфичыл төшенчәләрдә тасвирлавын дәвам итә. Ул дүрт яшендә Коръән өйрәнә башлаган. Моны «түрт яшемдә хак Мостафа бирде хөрмә» дигән шигъри юллары раслый. Кайда йөрсә дә Хозер пәйгамбәргә юлдашлыгы хакындагы белдерүен ничек аңларга? Ул хәтта аны бабасы буларак та атый. Хозер пәйгамбәрнең золмәт иленнән, ягъни төньяк җирләреннән Ильяс пәйгамбәргә килеп йөрүе кыйссаларда сөйләнелә. Шушы хәбәр нигезендә төрки дөнья Хозер пәйгамбәрне үзләренең борынгы бабасы итеп беләләр дип фараз кылырга була. Әмма Хозер гомумән дә барча төр суфилар тарафыннан юлдашлары саналганын аларның әдәби әсәрләреннән дә укый алабыз. Димәк, Хозер хакында белдереп, аңа юлдашлыгы турында язуы Ә. Ясәвинең үз дәрвишлеген искәртүе ул.

Алты яшендә күккә чыгуы хакында белдерүе суфичылыкка керүен, мөритләр рәтенә басуы, хәтта дини белем серләренә төшенә башлавын да аңлата. Бу, әлбәттә, мөмкин хәл. Аның әтисе – Ибраһим Яссы, танылган суфилардан булган. Мондый кешеләр үз балаларын кечкенәдән барча гадәтләренә өйрәтүчән булалар.

Ә. Ясәви халыктан «итәк кисүен» яза, ягъни халыктан аерылуын ачык белдерә. Фәрештәләрдән дәрес өйрәнүен юелдерүе зиһене яхшы булганлыгы хакында искәртүе аның.

Җиде яшендә үз шәһәрләрендә Арслан бабадан дәрес укый башлый һәм аның горурлыгына әверелә. Димәк, яхшы зиһен иясе булуы белән ул соклангыч укучыларның берсенә әверелә.

Шулай итеп, бу хикмәтеннән без Ә. Ясәвинең бала вакытындагы холкын да ачык белә алабыз. Ул белемгә омтылучан, яхшы зиһен, саф аң иясе булган. Диндарлыгын да укучыдан яшерми. Халыктан итәк кисүен язганыннан чыгып аның икътикады юнәлешен дә билгели алабыз. Гашыйрилардан икәнлеге бәхәс тудырмаска тиеш, чөнки тәкъдир фәлсәфәсендә ул Аллаһыга буйсынуны алга куя һәм иманнан китү, иман югалту хакында да мөгътәзәлиләр юлында түгел. Бохарада чәчәк аткан матрудиядән, аларның ихтыяр фәлсәфәсеннән дә ул читтә. Әмма барча гамәлләрне кылганда да сөннәт юлын тотуы белән ихтыярны да алга чыгара түгелме? Юк, дибез. Чөнки аның ихтыяры – сөннилек, шулай дигәндә дә, моны ихтыяр буларак түгел, язмыш итеп кабул итүе икәнен танырга тиешбез. Ә. Ясәвинең гакыйдә фәлсәфәсен бәяләгәндә, аның гашириядә катгый торуы, икеләнмәве, башка юнәлешләре алмавы сөендерә. Шуның өчен дә гасырдан-гасырга ул башлаган тарикать, ягъни диндарлык-суфичылык таркалмый һәм сүтелми яшәгән. Җаһриянең нәкышбәндия белән ныгытылуы да шушыңа бәйле. Күбрия дә яссәвийә йогынтысында калган, аның «исмеәгъзам» догалары да бакырганийә юлында бер өстәмә иярчен фәлсәфи гамәлия иде, дия алабыз. Һәм менә шул үк карашлар системасы вәкиле булуы җәдит дәвере әдибе Г. Исхакыйның әсәрендәге Сөннәтче бабайның һичбер шикләнүсез һәм икеләнүсез үлемгә әзерләнүенә юл ача, ул хәтта каберенә кадәр үзе казып куя. Болар аның Ә. Ясәви үрнәген алуыннан, димәк.

Кабиз, килеп, Арслан бабам җанын алды,
Хурлар, килеп, хәрир тундин кәфен кыллы,
Йитмеш меңе фәрештәләр йигълап килде,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 23].

Монда, «кабиз» дигәндә, «кабизел-әрвах», ягъни «җаннарны алучы», әҗәл хакында сүз бара. «Хәрир тун» дигәнендә, фәрештәләрнең «ефәктән кәфен» ясаулары әйтелә, шуның белән Арслан бабаның рухы җәннәтле ителү дә белдерелә, чөнки җәннәттә рухлар ефәк киемнән икәннәр.

Җеназасын укып бийирдин күтәрделәр,
Бер форсатта оҗмах эчрә йиткерделәр,
Рухын алып, гыйльлиюнә кергезделәр,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә [б. 24].

«Бийирдин» гыйбарәсе «бу җирдән» дигәнне шигъри калыпка салып, көйле аһәңдә әйтергә уңай булуны күздә тотып үзгәртү сәбәпле ясалган. Арслан бабаның рухын фәрештәләр ефәккә төреп алалар һәм күкләрнең югары катына, автордагы дини термин белән әйтсәк, «гыйльлиюнә» («галийүнгә») алып китәләр.

«Аллаһ!» – диеп, йыр астында ватан кылды,
Мөнкир-Нәкир: «Мән Раббик?» – дип соруг сорды,
Арслан бабам: «Ислами!» – дип бәян кылды,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 24].

Ә. Ясәви тәннең җирдә калдырылуына, аңардан кабердә сорау алучы фәрештәләргә ислам дине вәкиле буларак мөслими икәнлеген белдереп җавап тотуын да ачык яза. Бусы да аның игътикады гаширийәләр юлында икәнлеген раслаучы фактлардан берсе буларак искә алынырга тиеш.

Алга таба шагыйрь үгет-нәсыйхәт биреп ала. Ул үзе бер куплетка сузыла һәм әле генә сурәт ителгәннәргә мәгънәви йомгак ролен дә үти. Акыллы кешенең «ирләргә» хезмәт итүе искәртелә. Аның күзаллавында «ирләр» алар – чын диндар суфилар, ягъни «ислам рыцарьлары» – шәһитләр. Шәригатьне аңлап-белеп тотучыларны, яман эшләрдән тыелучыларны хөрмәт итәргә куша шагыйрь. Шушы үгет-нәсихәт куплетын «ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә» кяфиясе белән тәмамлавы үзенең боларны үтәп яшәвен белдерүе буларак та кабул ителә.

Сигез яшендә аңа «сигез яндин юл ачыла», ягъни ул тәмам ирекле булып кала һәм аның бу ирегә икеләтә мөмкинлекләр бирелүдән гыйбарәт икән. Бу исә тулысынча үз ихтыярында калуы хакында белдерүе дә. Һәм автор хикмәт әйтә башлавын, моның өчен «пире Муган мәй эчерүен», шунда «башларымнан нур сачылуын» [2: 24] сөйли

дә, алга таба куплетны «пире Муган – хак Мостафа, бишәк белең» [2: 24] дип башлап китә, кайда барсаң да Мөхәммәд пәйгамбәрнең сыйфатларын искә алып, аны мактап, шулай «Мостафага өммәт булың» [2: 24], ди. Димәк, өммәт булуны Мөхәммәд пәйгамбәрне тормышта үрнәк итеп яшәүдә күрә.

Әмма тугыз яшендә ул мактауларга куанмыйча «качтым чүлгә» [2: 25], ди. Суфилар телендә «чүл» – «адашып йөрү», «хаталану» инде ул, асылда «бакча»га каршы куела, дип беләбез.

Ун яшеңдә угълан булдың, Кол Хуҗахмәт,
Хуҗалыкка бина куеп кылмай тагать,
«Хуҗа мән!» – дип, юлда калсаң, вай, нә хәсрәт,
Ул сәбәпдин алтмыш өчтә кердем йиргә [2: 25].

Бу хикмәт шушылай тәмамлана. «Угълан» сүзенең «көрәшче», «шәһитлек юлына баскан яшь кеше» мәгънәләрендә кулланылган булуы бу урында бер дә шик тудырмый. Шагыйрь боларны үзе хакында сөйли. Аның ул үзенчәлекләре Сөннәтче бабайның образын тулы күзаллар өчен дә ярдәм итә. Алдан үзенә кабер казып куюы шуңа да укучыда һичбер аптырау, чиркану тойгысын тудырмый. Безгә ул бу гамәле сәбәпле саф, тугыры, дөрес кеше булып тойдырыла. Әсәрдә Г. Исхакый моның өчен аның ничек казуы, эш процессы вакыйгаларын сурәтләп уза.

Ә. Ясәви хикмәтләрен татар халкы укымый тормаган, шуңа да Казанда аның китаплары еш басылып таратылган. Сөннәтче бабайның яссәвия юлында булып, Ә. Ясәви хикмәтләрендә бирелгән лирик герой белән әдәби-мәгънәви тәңгәллеге сурәтләнелгән вакыйгалар һәм алардагы тасвири детальләр белән тулысынча раслана, дия алабыз. Теманы дәвам итеп, башка детальләренә дә тукталып үтәргә мөмкин. Алар барысы бергә Сөннәтче бабайны Ә. Ясәви кебек әүлиялардан итеп күз алдында формалаштыра.

ӘДӘБИЯТ

1. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. II / Тектологы Л.Р. Гайнанова. Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 464 б.

2. Яхин Ф.З. Әхмәт Ясәви. – Казан: Татарстан республикасы «Хәтер» нәшрияты (ТаРИХ), 2003.– 383 б.

3. Яхин Ф.З. Урта гасырлар татар әдәбияты: Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология. – Казан: Раннур, 2003. – 416 б.

4. Яхин Ф.З. Пәйгамбәребез Мөхәммәд: тарихи роман-трилогия. – Казан: Раннур, 1999. – 575 б.

ЛИЧНОСТЬ И ТВОРЧЕСТВО ГАЯЗА ИСХАКИ В ИСТОРИИ ТАТАР И НАЦИОНАЛЬНОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЖИЗНИ / ТАТАР ТАРИХЫНДА ҺӘМ МИЛЛИ ИҖТИМАГЫЙ ХӘЯТЫНДА ГАЯЗ ИХАКЫЙ ШӘХЕСЕ ҺӘМ ИҖАТЫ / THE PERSONALITY AND CREATIVE OUTPUT OF GAYAZ ISKHAKIE IN THE HISTORY OF THE TATARS AND NATIONAL PUBLIC THOUGHT

УДК 82.091

ДОЧЬ ГАЯЗА ИСХАКИ – САГАДАТ

Л.Р. Гайнанова
(Казань)

В статье представлены обширные сведения о жизни Сагадат Чагатай – дочери Гаяза Исхаки. Раскрываются отдельные детали ее биографии, подробно и последовательно исследуется ее деятельность в эмиграции.
Ключевые слова: Гаяз Исхакый, Сагадат Чагатай, наследие, эмиграция.

The article presents extensive information about the life of Sagadat Chagatai, the daughter of Gayaz Iskhaki. Individual details of her biography are revealed, her activities in emigration are investigated in detail and consistently.
Key words: Gayaz Iskhaky, Sagadat Chagatai, heritage, emigration.

ИСХАКЫЙ КЫЗЫ СӘГАДӘТ

Л.Р. Гайнанова
(Казан)

Г. Исхакыйның кызы Сәгадәтнең туган елы мәсьәләсе баштарак бераз бәхәслерәк булды. Төрле елларда язылган анкеталарда ул үзенең туган елын 1907 ел дип күрсәтә. 1989 елда әнисе Мәрьям Шәрипованың икенче ире Ибраһимнан туган сеңлесе Суфияга җибәргән хатында да «мин 1907 елда туганмын», дип язган иде. Г. Исхакыйның мин төзегән «Зиндан» җыентыгында (1991) шул ук исемдә автобиографик повесть та бар. Анда автор, беренче мәртәбә тотылып, Казан төрмәсендә 2 тәүлек утырганнан соң, административ рәвештә туган авылы Яушырмәгә сөрелүе турында яза. 1906 елның 5 нче ноябрендә ул авылына кайтып җитә. «Менә миңа үземнең кызымны алып чыктылар... Кызымны күрмәгәнемә өч-дүрт ай үтсә дә, ул миннән бер дә ятсынмаенча килде», – ди Г. Исхакый. Димәк, бала 1907 елдан алдарак дөньяга килгән булып чыга. Сәгадәтнең туу датасын ачыклар өчен Татарстан милли архивындагы муллалар тутырып барган метрикә дәфтәрләренә мөрәҗәгать итәргә кирәк булды. Баксаң, Сәгадәт Исхакый 1905 елның 15 июлендә (яңа стильдә 28) туган икән. Әтисе Казан төрмәсеннән котылып авылга кайтканда балага 1 яшь тә 3 ай ярым була. Бу хәлләргә Ибраһим Нуруллин да игътибар иткән, ул да, метрикә дәфтәреннән карап, Сәгадәтнең туган елын ачыклаган икән. Ә менә метрикәдә Г. Исхакыйның беренче баласы – Сәгадәткә кадәр туган бер улы да булуын И. Нуруллин күрмәгән.

Татар энциклопедиясендә Сәгадәтнең туган елы ике урында ике төрле: 1905 дип тә, 1907 дип тә язылган. Шулай ук Г. Исхакыйның да туган көне 22 февраль дип ялгыш күрсәтелгән. Әдип үзенең «Тәрҗемәи хәлем»ендә: «Мин иске стильдә 10 февральдә (яңа стильдә 23 февральдә) кояш чыкканда туранмын», ди. «Кояш чыкканда»

дип әйтүне дә кирәк тапкан. Энциклопедиягә бу бөек затлар турында текстлар язарга алынган кеше даталарны архивтагы метрикә дәфтәрләре буенча тикшерергә тиеш иде. Укучы бит иң дөрес мәгълүматны белер өчен җитди басмага – энциклопедиягә мөрәҗәгать итә. Хаталар энциклопедиядән тизрәк тарала.

Гаяз Исхакыйга мулла таныклыгы 1903 елның 17 апрелендә (яңа стильдә 27 апрельдә) бирелә. Ә шул ук елның 3 ноябрендә (яңа стильдә 16) Гаяз Исхакый белән Мәрьям Фәтхетдин кызы Шәрипова никахланалар. 1904 елның 3 августында (яңа стильдә 16) аларның Мәэмүн исемле уллары дөньяга килә. Ләкин бала 9 атналык булгач, үлеп китә. «Әтисенә бик тә охшаган иде», дип әйтә торган булган әнисе Мәрьям. Тагын бер елдан ул кызлары Сәгадәтне таба. Ләкин, агалары сәбәпче булып (аларга «йорттотмас» кияүләре ошамый), Г. Исхакый белән Мәрьям 1906 елның 26 июлендә аерылышалар. Шул ук елның 28 ноябрендә алар никахларын яңартып тагын кушылалар. Әмма 1908 елның 21 июнендә Г. Исхакый, Мәрьямнең үтенече буенча, Архангель губернасыннан «...үземнең никахымдагы хатыным Мәрьям Фәтхетдин кызыны үзенең мәһаре бәрабәренә, габде нәфкасы (тияр мал) бәрабәренә хәлгы кылдым (аерылырга рөхсәт бирдем)» дигән документ җибәрә.

Сәгадәт, нигездә, әбисе Камәрия янында тәрбияләнә. Истәлекләрендә Сәгадәт «мин әтием белән 1913 елда гына таныштым», – ди. Г. Исхакый төрмәгә эләккәндә бик нәни калып, әтисе 1913 елда сөргеннән кайтканда инде балага 8 яшь була. Аннан соң да әле Казанда яшәргә рөхсәт ителмәгәнгә күрә, Петербургта, Мәскәүдә яшәргә мәҗбүр булган әтисе белән кызына сирәк кенә очрашырга туры килә. Яшь кыз турында «Петербургка китеп, кызлар гимназиясендә укыган, илдә һаман болганышлар дәвам иткәнгә, Петербургтан әбисе янына Яуширмәгә кайткан» дигән имеш-мимеш хәбәрләрне Сәгадәт апаның туганнарыннан еш ишетергә туры килә иде. Мәрьямнең оныгы (Сәгадәт апаның әнисе ягыннан бертуган сеңлесе Суфия кызы) Рәисә ханым әле дә: «Юк, Сәгадәт апа Смольныйда укыган, дәү әни шулай дия иде», – ди. Татар энциклопедиясендә дә шул ук версия бирелгән. Баксаң, Сәгадәт апа үзе язганча, әтисе аны 1917 елда Казанда «Мариинская гимназия»гә укырга биргән икән. Бу I разрядлы кызлар гимназиясе Казан шәһәре уртасында, мәһабәт йортта (хәзерге Рәхмәтуллин урамы, 2 нче йорт) урнашкан булган. Профессор Катанов, Терегулов, Апанаев кызлары да шунда белем ала, берара М.И. Ульянова да шунда укый. Аларны Вакытлы хөкүмәт башлыгы Керенскийның әтисе укыта. Кызганыч, Татарстан Милли архивында бу гимназиягә кагылышлы документлар өлешчә генә сакланган. Сәгадәт укыган елларга караган кәгазьләрне күрә алмадык. Ә Сәгадәтнең «Петербург гимназиясендә уку»ына килгәндә исә, бу аның ул шәһәргә чит илгә чыгып китәр өчен баруын яшерер өчен, саклык өчен махсус таратылган булса кирәк.

1917 елның мартында Казандагы «Сәйяр» труппасы куйган «Зөләйха» спектаклен Сәгадәт Мәскәүдән кайткан әтисе белән бер ложада утырып карый. Ә инде 1917 елның августында Г. Исхакый, туган йортында туганнарын соңгы тапкыр күреп, тагын китеп бара. Шул китүдән кайтмый.

Сәгадәт укыган гимназия, Совет власте урнашкач, мәктәп итеп үзгәртелә. 1921 елда ягарга утын булмыйча, балаларны өйләренә тараталар. Шул ачлыкта Сәгадәт, әбисе һәм әтисенең энесе Әхмәтхәсән белән бергә Ташкентка китеп, анда торып кайта.

Үзенең автобиографиясендә язганча, Сәгадәт 1922 елда 9 сыйныфлы совет мәктәбен тәмамлавы турында таныклык ала.

Ә өйдә Гаязны югалталар. «Үлгән икән», «төрмәдә икән», «чит илгә китеп котылган» кебек имеш-мимешләр гаиләне бер утка, бер суга сала. 1919 елның җәендә 80 яшенә җиткән Гыйләҗетдин хәзрәт «Мөхәммәтгаяз угылым, Мөхәммәтгаяз угылым» дип, соңгы сулышын ала.

Тагын ни хәбәр ишетербез дип, ут йотып яшәгән туганнары 1921 елның язында гына Гаязның Париждан язган хатын ала. «Әбием елый башлады. Әти хатларны еш язып торуын әйткән, ләкин без аларны ала алмадык. Почталар эшләми иде. Бу хат нинди могҗиза белән безгә килеп җиткәндер. Әбием хатны миннән кат-кат укыта, кәгазь белән битен сөртеп, бертуктаусыз елый иде. Хат алыша башлагач, әти мине үз янына чакырды», – дип яза Сәгадәт.

Сәгадәт абыйсы Әхмәтхәсән һәм җиңгәсе Нурия белән бергә Казанда паспорт алу артыннан йөри. Сәгадәтнең кем кызы икәнен аңласалар да, паспортны бирәләр, ләкин: «Безгә мөрәҗәгать итүегезне беркемгә дә әйтмәгез», – дип кисәтәләр. Һәм ничек итеп Мәскәүдә илдән чыгарга рөхсәт алу юлларын өйрәтәләр. Сәгадәт үзе язганча, Мәскәүдә дә кем кызы белән эш итүләрен аңлаучылар була һәм аңа рәсми юл белән йөрмәскә, ә Петербургка барып, качакчылар белән Финляндиягә чыгарга киңәш бирәләр.

Туганнары белән бергә Петербургка килеп, Сәгадәт биредә кырык көн уздыра. Килгәндә бу кадәр вакытка исәп тотмаганлыктан, акчалары бетә. Ачыгалар. Кичләрен генә йөреп, көндезләрен йоклап үткәрәләр. Шунысы бар, ачлык йокы бирми. Торган йортлары астында гына кафе-бар була. «Шуннан чыккан тәмле исләр белән туена идем», – ди Сәгадәт.

Бу урында Исхакыйның 1922 елның 16 октябрендә Финляндиянең Хелсенфорс шәһәреннән Садри Максудига язган хатына игътибар итик: «...Петроградка кызым килеп җитте. Ул вакытта Выборгта бик уңайсыз вакыйга булып үткән иде. Ул да Инҗалның энесе Хәсәннең 10 көн мәхбүс (тоткын) булып торуы. Шуның өчен аның тирәсендә йөри торган кешеләр куркып-посып калганга, кызымны чыгарту эше чуалып тора. Бу бик начар тәэсир итә. Тау кадәр вәгъдәләр ясаган Габдерахман аркылыны-буйга алып салмаган икән... Кызым хакында ачыграк мәгълүмат алу өмете берлә бүген Выборгка барам». Бу юллардан Сәгадәтнең ни өчен Петербургта озакка калуы аңлашылса кирәк. Тотылу куркынычы зур булганга, качарга җайлы вакыт һәм озатасы качакчыларның үзен алырга килүләрен көтеп тоткарланган икән ул.

Ленинградта Бакый Урманченың мәдрәсә шәриге, тарихи открыткалар коллекционеры Әхәт Усманов дигән олы галим яши иде. 1986 елда ул өендә миңа Г. Исхакыйның берничә китабын һәм фотоларын күрсәтте. Шунда: «Мин аның үзен дә күргәнем булды, кызын да Финляндиягә озатыштым, – дип куйды. – Чибәрлеге һушың китәрлек иде. Без, яшьләр, аның әтисе янына качар өчен килгәнлеген каяндыр белеп алдык. Көн саен чиратлашып шул тәвәккәл кыз торган йортка барабыз. Хәвеф-хәтәрдән саклыйсыбыз килә. Менә, көне җитте, диделәр. Без, караңгы төшкәч, аны каядыр озата бардык. Кемдер безне туктатты. Үзен генә алып киттеләр. Соңыннан әтисе белән кавышканын ишетеп сөендек».

Сәгадәт үзе илдән качуны болай тасвирлый: «Качакчылар кичке алтыда мине алачаклар иде, янибызда китергән юрганнарга сарылып яттык. Соңгы көн булганы өчен минем юрганымның кирәге калмады. Тиз генә барып юрганны сатып, ул көнне тамагыбызны туйдырдык. Соңыннан качакчылар килде, мине алганнан соң һич туктамыйча иртәнге алтыга кадәр бардык. Һава яктырганда чик сызыгына килеп җиттек. Бердән, тирә-ягымда халык төркемен күрдем. Еракта әтиемнең тавышы ишетелде: «Курыкма, кызым, куркыныч артта калды. Хәрбиләргә бирел, алар – Финляндия гаскәрләре». Финляндия хәрбиләренә тапшырылганнан соң, алар мине полициягә китерде.

Бу 1922 елның 10 ноябре иде. Андагы карантин бер айга сузылды. Соңыннан әтиемә тапшырдылар. Гаяз Исхакый бик шатланды».

Әтисе кызын үз янына бик вакытлы алдыра. Күп газаплар кичеп, тырышыптырмашып әтисе янына барып сыеныргa омтылган 17 яшьлек бу батыр йөрәкле кыз үлемнән качуын ул чагында башына да китермәгәндер. Бөтен нәселен җәзага тартканда, Гаяз Исхакыйның үз баласын, әлбәттә, шундук юк иткән булырлар иде.

Ә Яуширмәдә, Сәгадәтнең әтисе янына исән-сау барып җитүен ишетеп, хәзер инде улының да ялгыз түгеллегенә, оныгының да таянычы барлыгына куанып, Камәрия остазбикә тынычланып кала. Ул 1923 елның 17 мартында тифтән вафат була.

Г. Исхакый кызын, Берлинга алып китеп, гимназиягә урнаштыра. Сәгадәт пансионатта яши. Бер ел чамасы әтисе дә Берлинда була. Ашау такы-токы. Әтисенең дә хәле әйбәт түгел. Исхакый Төркиягә киткәч, Сәгадәт ачлыктан зарланып хат яза: «Әтием мине бик “тынычландырып” җавап бирде: “Очсыз булганга, мин бер карт ат ите пешерә торган ашханәгә йөрим. Ә Фуат Туктар торган өе янында йомырка сатучының

ватылган йомыркаларын ашап көн күрә... Әлбәттә, әгәр үзебезнең илебез ачык булса, синең өчен чит мәмләкәтләргә сыенып, мәктәптә уку зарурияте булмас иде. Тагын бераз сабыр ит, син минем күгәрченем"». Исхакыйларга иң зур ярдәмне Финляндиядә яшәүче милләттәш эшкуарлар күрсәтә. Алардан посылкалар килеп тора.

1927 елда Сәгадәт Берлин университетына укырга керә. Шул елларда немец телендә язылган автобиографиясендә Сәгадәт: «Әтием кулындагы документларга караганда, мин 1907 елда туганмын», ди. Бу сүзләр Сәгадәтнең туган елы мәсьәләсендәге «төрлелек»не аңларга ярдәм итсә кирәк. Әтисенә, бәлки, кызын Казан гимназиясенә урнаштыру өчен аның яшен киметеп күрсәтә торган документ кирәк булгандыр. Ул документ 17 яшькә җиткән кызын Берлин гимназиясенә урнаштырганда да ярдәм иткән булырга мөмкин.

Сәгадәт университетны тәмамлап, аспирантурада укый. 1932 елда үзбәк егете Таһир Чагатайга кияүгә чыга. Икесе дә 1939 елның сентябренә кадәр Берлинда Г. Исхакый оештырган «Милли юл» журналын чыгаруда булыша. 1939 елның сентябрендә Гитлер Германиясе Польшага сугыш ачкач, Г. Исхакый Варшавадан Төркиягә китә. Ә Чагатайлар Берлиннан Төркиягә 1940 елда күченә.

Сәгадәт Чагатай Әнкара университетында төрек телен укыта, аның ире профессор Таһир Чагатай (1902–1984) шул ук университетта студентларга социология буенча белем бирә.

Сәгадәт баштарак, хәтта университетта эшләгән елларында да, «Исхакый кызы» гына булып йөри. Югары дәрәҗәләр аңа җиңел генә бирелми. Көндәшләре аның турында: «Ул урысча укыган, төрек телен Әхмәтҗан кадәр генә белә», – дип, еш кына аяк чалалар. Г. Исхакыйның Истанбулдан Әнкарага язган хатларында әтисенең кызы өчен бик борчылуы, кызына ярдәм итәргә тырышуы күренә. Сәгадәт үзенең белеме, тырышлыгы белән югары дәрәҗәләргә ирешә. «Исхакый кызы» гына булудан чыгып, профессор-тюрколог исемен үзе яулап ала.

Сәгадәт апа белән мин 1989 елның башында хат аша таныштым. 90 нчы еллар ахырына таба үзгәртеп кору җилләре татарларга да килеп җитте һәм язучылар, галимнәр исемнәре бездән ераклаштырылган күренекле кешеләребезне барларга кереште.1987 елда Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институты директоры Мирфатыйх абый Зәкиев карары белән Мирас комиссиясе төзелде. Шул чагында Гаяз Исхакыйның үзем күп еллар буе эшләп, туплап куйган 4 томлык әсәрләр җыелмасын – әдипнең үз ватанында басылган барлык әсәрләрен өстәлгә куйдым. Боларның кайчаннан бирле һәм ничек эшләнүе – бусы озын һәм гыйбрәтле бер тарих. Анысына кереп тормыйм. Мәскәүдә тыелган фондлар ачылып, аннан Исхакыйның чит илдә басылган әсәрләреннән беренчесен – «Жан Баевич» пьесасын алып кайттым.

Шуннан соң гына мин Әнкарага Сәгадәт апага хат язарга батырчылык иттем. Үзем эшли торган институтның грифлы кәгазьләренең берсенә: «Миндә барлар» дип куеп, машинкада басылган бит саннарын да күрсәтеп, тупланган, безнең язуга күчерелгән әсәрләрнең исемлеген, икенче кәгазьгә «Миндә юклар» дип язып, Төркиядә Г. Исхакыйның 100 еллыгына чыгарылган китаптагы исемлектән алып, чит илдә басылган, әмма кулымда булмаган әсәрләрне теркәдем. Сәгадәт апа миңа ышаныр микән, дип борчылдым. Ә Сәгадәт апа миңа ышанган һәм сөенеч тулы хаты белән бергә берничә китап та җибәргән. Ул бандероль умырып ертылган, соңыннан бик тупас итеп скотч белән ябыштырылган иде. Ул чорда бездә читтән килгән һәр пакетны тикшерәләр иде әле. Сәгадәт апаның хаты Г. Исхакыйның чит илдә язылган әсәрләре хакында без белмәгән, ишетмәгән беренче яңалыкларны алып килгән иде.

Соңыннан сөйләүләренә караганда, Сәгадәт апа миннән алган хатны үбеп-үбеп, битенә сөртеп елаган, әле бер, әле икенче танышын өенә чакырып, хатны кат-кат укыткан. Истанбулга танышларына шылтыратып та хәбәр иткән. «Әтиемнең бөтен китаплары табылган, шул мәхшәрле елларда Советлар Берлегендә аларны укыганнар икән, бер ханым аларны җыеп алып, эшкәртеп өлгергән, бастырабыз, дип яза», – дип кабатлый икән.

Кызганычка, бу вакытта инде Сәгадәт апа бик каты авыру, хәлсез булган. Шулай да, «мин үзем салам» дип, почтага барып, миңа дигән хатны да, бандерольне дә үзе

җибәргән. Чыннан да, почтада төрелгән бандероль тышлыгында Сәгадәт апаның кул язуы тора.

Сәгадәт апа күндергән адрес буенча Мәхмүт Таһирга хат яздым. Ул үзенең беренче хатларында ук: «Сәгадәт апа, нәрсә булдыра аласың, шулай ярдәм ит Лена ханымга, диде. Аның высыятен үтәргә тырышырмын», – дип язды. Г. Исхакыйның чит илдә язылган китапларының байтагын, күп кенә фотоматериалларны Төркиядән мин Мәхмүт Таһир аша алдым. Бик күп сорауларыма җаваплар да яза иде. Мин үзем дә ул сораган һәр китапны яки күчермәләрен аңа җибәрә тордым.

Шунысын да әйтеп китәргә кирәк: Мәрьям белән кызы Сәгадәтнең мөнәсәбәтләре турында төрле сүзләр йөргән. Әмма Сәгадәт бик яшьли әтисе янына чит илгә чыгып китсә дә, Чистайда, соңыннан Казанда яши торган әнисе белән араларын өзмәгән. Алар хатлар алышканнар. Моны исбатлый торган фактлар бар. Мәсәлән, Сәгадәт Чагатайның фоторәсемнәр альбомында Мәрьям белән кызы Суфия төшкән рәсем артына «21 август 28 ел. Сәгадәт апага истәлек. Суфия. Чистай» дип язылган. 1928 елда төшкән рәсем: «Сөекле балам! Илһамия белән төшкән рәсемемне җибәрәм. Сагынганда карарсың. Әнием». Альбомда Суфиянең 1933 елда үзе генә төшкән рәсеме дә бар.

Илләр арасында чикләр ябылгач, Мәрьям белән Сәгадәтнең дә бәйләнешләре өзелә.

1989 елда Сәгадәт апа әнисе ягыннан бертуган сеңлесе Суфия белән яңадан хат алыша башлый. Казанга Әнкарадан бүләкләр дә килә. Ләкин бу аралашу бик кыска гомерле була. Сәгадәт Чагатай-Исхакый 1989 елның 24 июнендә 84 яшендә Әнкарада дөнья куя. Шул шәһәрдә җирләнә. Сәгадәт ападан варислар калмый.

Мәхмүт Таһир миңа: «Сәгадәт апа тагын бер генә ел яшәсә дә, Г. Исхакый буенча никадәр эш башкарып кала идек!» – дип үкенеп язды. 1991 елның декабрендә Мәхмүт Таһир үзе дә вафат булгач: «Мәхмүт әфәнде, ичмасам, бер генә ел яшәсә дә, күпме мәгълүмат, материал кайткан булыр иде Казанга», – дип мин үрсәләндем....

Г. Исхакыйның Сәгадәт апа хатында телгә алынган китаплары әдипнең 15 томлык әсәрләр тупламасының 5 нче томында басылып чыкты инде. Хатта «Локман хәким» – урысча тәрҗемәсе бар, татарчасы юк», дип язылган. Бу әсәрнең татарчасы Әнкарада галим Рәшит Рәхмәти Арат архивыннан табылды. М. Худяковның Г. Исхакый төрекчәгә тәрҗемә иткән «Казан тарихы очеркы» турында Сәгадәт апа: «Әнкарада Тарих корымында саклана», – дип язды. Тарих җәмгыяте бу китапны Әнкарада 2010 елда бастырып чыгарды.

Күңелдә әрнеп торган үкенеч калды. Без Сәгадәт апа белән очрашырга өлгермәдек. Мин Г. Исхакый әсәрләреннән алты китап әзерләп чыгардым. Әдипнең сөекле кызы, өзелеп көтсә дә, аларның берсен дә күрә алмады. Соң, бик соң тотындык без Исхакыйларны кайтарырга... Күңелемне бары бер нәрсә юата: Сәгадәт апа әтисенең барлык китапларының да исән икәнлеген, аларның басарга әзерләнгәнен белеп китте.

Профессор-тюрколог Сәгадәт Чагатай русча, алманча, инглизчә, французча, төрекчә, латинча, гарәпчә, фарсыча яхшы укыган һәм сөйләшкән. Ул дөньяның төрле илләрендә фәнни конференцияләрдә катнашкан, күп илләрдәге тюркология җәмгыятьләренә әгъза итеп сайланган. Аурупа һәм Азия илләрендә аны яхшы беләләр, китапларын да өйрәнәләр. Шуңа күрә, чит илләрдә хатлар аша Г. Исхакый турында эзләнүләремдә профессор Сәгадәт Чагатай-Исхакый исемен атау үзенә күрә бер ышаныч визиткасы булып тора, дияр идем. Беренче хатта ук башланган теләктәшлек һаман дәвам итә, Г. Исхакый буенча башкарган эшләремдә Сәгадәт апа һаман да юлымны яктыртып тора сыман...

Исән булса, Сәгадәт апага быел 28 июльдә 113 яшь тулган булыр иде.

2007 елның октябрь аенда Әнкара университетының Сәгадәт Чагатай эшләп киткән төрек теле, әдәбияты һәм география бүлеге Сәгадәт Чагатайга һәм аның остазы Вилли Ванг-Каупка багышланган конференция үткәрде. Анда «Профессор др. Сәгадәт Чагатайның тәрҗемәи хәле» исемле югары зәвык белән эшләнгән, Истанбулда нәшер ителгән китап та тәкъдим ителде. Китапның авторы Һади Шенол бездән соратып алган фоторәсемнәр дә биредә урын алган иде.

Конференциядә чыгыш ясаучылар якташыбызның фәнни эшчәнлеген бик югары бәяләде. Шәкертләре – хәзер үзләре дә профессорлар – Сәгадәт апаның югары әхлаклы, әни кебек йомшак күңелле, хәлгә керә белә торган, мәрхәмәтле, акыллы киңәшче булуын искә төшерде. Күңелне каршылыклы, үкенечле хисләр биләде. Затлы нәселдән булган Сәгадәт, Туган илен бер күрергә тилмереп яшәсә дә, бик күп газаплы киртәләрне үтеп, барыбер үзенең чын асылын саклап кала алган һәм үзенә лаеклы биеклеккә ирешкән. Әтисе кебек үк көчле рухлы бу татар кызын Төркия үстергән. Милләтебезнең чит илләргә хезмәт итәргә мәҗбүр булган талантлы кызларын, улларын без әле бик аз беләбез.

2008 елда Истанбулда «Профессор др. Сәгадәт Чагатайның басылып чыккан барлык мәкаләләре» исемле ике томлык мәҗмуга дөнья күрде. Аның төзүчесе профессор Айсу Ата. Сәгадәт Чагатай турындагы китап та, мәкаләләре урын алган томнары да 1988 елда Сәгадәт апа үзе төзеп калдырган Айаз-Таһир (Төркестан-Идел-Урал) вакыфы тарафыннан нәшер ителгән.

Сәгадәт Чагатайның үзе исән чакта басылган «Чура батыр» (1935), «Алтын яруктан ике парча» (1945), «Төрек ләһҗәләре үрнәкләре» (I т., 1963), «Казакъча мәтеннәр» (1961), «Төрек ләһҗәләре үрнәкләре» (II т, 1972) һәм башка хезмәтләре бар. Кайберләре Яуширмәдәге Гаяз Исхакый музеена да куелды. Әтисенә җан җылысы, яшәргә көч биреп торган, аның өчен Ватанының бер сөекле кисәкчеге, сагынмалыгы булган Сәгадәтнең, күренекле профессор-тюрколог Сәгадәт Чагатай-Исхакыйның хезмәтләрен тәрҗемә итә башларга иде. Тарихи сәбәпләр аркасында бөтен дөньяга сибелгән талантларыбызны барлау, аларны Туган илләрендә танытырга ярдәм итү ватандашларыбызның бурычы дип саныйм.

Биредә укучыларга тәкъдим ителә торган хатларның икенчесе Сәгадәт апаның соңгы көннәрен тасвирлый. Сәйдә ханым Арсланбәк болар турында әлеге конференциядә сөйләгән иде. Сәйдә Арсланбәк Әнкарада Төрек мәдәниятен өйрәнү институтында профессор Әхмәт Тимер белән бергә эшләгән. Аның әтисе Мансур Арсланбәк Ерак Шәрекътә, Мукденда Г. Исхакый нигезләгән «Милли байрак» гәзитендә хезмәт иткән. Гәзиттә аның мәкаләләре, шигырьләре дә басыла. Сәйдә ханым Г. Исхакый архивының Мәхмүт Таһирда сакланган өлешен тәртипкә сала, тасвирлама төзи, башка материаллар белән бергә Казанга кайтарырга әзерли. 1997 елда Сафия Имре-Мәңгәр ул архивны Казанга алып килеп, Президент Минтимер Шәймиев кулына тапшыра. Хәзер ул материаллар Татарстан Милли архивында саклана.

Сәйдә ханым 1970–1980 елларда Әнкарада татар телендә «Казан» журналын чыгаруда катнаша. Татар милләтенә күрсәткән хезмәтләре өчен Сәйдә ханым Арсланбәк «Казанның 1000 еллыгы истәлегенә» медале белән бүләкләнә.

Сөекле Лена ханым!

Хатыгызга күп рәхмәтләр, 27.3 тә язылган, 12.4 тарихында килде. Әтинең мирасы илә мәшгуль булуыгыз мине бик сөендерде. Моның өчен никадәр рәхмәт әйтсәм дә, аз калыр... Табигый, бу эш халкыбызның ярарына булыр. Сез сораган китапларның бер кыйсьме бар, боларны азлап-азлап фотокопияләрен чыгарып юлларбыз, хәзер болар кулымда юк, мин бик картаеп киткәнгә, берсенә сакларга биргән идем, ул Истанбулда. Иншалла, китаплар вә башка әврак (кәгазьләр) саглам торадыр... Алар белән Мәхмүд бәй мәшгуль булачак булды. Бер кыйсьме – Mecid бәйгә дә сөйләдем – «юк»лар арасындагылар Варшавада банк кассасында калгандыр, бу арада без дә, әлбәттә, сугышның зарарларын күрдек. Ул Варшавадан качып чыкты, без дә Берлинда бик күп китап вә әврак калдырып китмәк мәҗбүриятендә калдык, алар бомбалар астында калып янды...

2 нөсхә «Идел-Урал»ның французчасын, «Көз» (копиясе) вә 1 нөсхә «Казан» мәҗмугасын бу хат белән сезгә күндерәм. «Тәүбәкәр кадин», урысчасы «Society fon central Asian Studies», № 14. Лондон, 1988 дә басылды, татарчасы юк, язылмады. «Юлсызлар» әсәрен 1918–1919 да Сибириядә «соң язган китабым» дип артист Абдулла Карыйга тәслим итеп китүен сөйләр иде, А. Карыйның вә йә Татар театрының көтепханәсе вә йә архивы бар исә, бәлки, табылыр... «Казан тарихы» Худяковтан

тәрҗемә, аның әсәре түгел, сезнең өчен бер кыйммәте юк дип беләм, Төркия төрекчәсендә, Тарих корымында, Анкара.

Хат белән күп нәрсә сөйләнә алмый. Бу эш бу! Зур көннәр эчендә бу кадәрене саклый белү дә бер казаныштыр. Ни коткарылса, ул коткарылыр, бик зур заман кичте. Сез эшегезгә дәвам итегез, бастырма эшене башлагыз. Сез Мәхмүд бәйгә мөрәҗәгать итегез. Адрес: Mahtud Tahir, Ankara, Balgat 10. Sokak, 10/9. Китапларны алуыгыз хакында хәбәр алмыйча, башкаларын күндерә алмам, хәбәр бирүегезне үтенәм.

«Олуг Мөхәммәд» – кульъязма;

«Локман Хәким»нең урысча тәрҗемәсе бар, татарчасы юк;

Төрекчә «Өйгә таба».

Күп сәлам вә хөрмәтләр белән Сәгадәт Чагатай-Исхакый.

Мине сораганнарга да күп сәламнәр.

Анкара, 17.04, 1989.

* * *

Бөегебез Гаяз Исхакыйның кызы Сәгадәт апа турында байтак хатирәләребез бар. Төрек культурасын өйрәнү институтында эшләгәндә Сәгадәт апа, профессор Әхмәт Тимер бәй, Абдулкадыйр Инан, Хәмит Зөбәер Кошай, Наилә Бинарклар белән бергәләп, чәй янында, мәмләкәт мәсьәләләрен сөйләшеп, хәсрәтләрен бүлешәләр иде.

1987 елның 24–26 апрель көннәрендә «Дөньяда төрекләр» дигән симпозиумга өстәмә буларак, безгә Татарстан мәдәниятенә кагылышлы, аны танытачак күргәзмә әзерләвебезне үтенделәр. Милләттәшләребез кулындагы әйберләрдән матур бер почмак әзерләдек. Беренче көнне Сәгадәт апа килде. Күргәзмәне күргәч, шатланып: «Ватанымны күргән кебек булдым», – диде. Бер сәгать узгач, кулында бер пакет белән тагын килде. Татар милли киемен китерде. «Моны әтием алган иде, аны да күргәзмәгә куегыз», – диде. Җефәк кием, төймәләре көмеш ялтыравыклы иде. Күргәзмә бетемендә күлмәкне һәм шул күлмәкне киеп әтисе белән бергә төшкән фотоны да миңа бирде. «Башка күргәзмәләрдә дә кулланырсыз», – диде. Соңыннан мин ул күлмәкне Казанга музейга җибәрдем. Мәрхүмә үзе бара алмады, ләкин киемнәре китте. (Хәзер ул күлмәк Казан милли-мәдәни үзәге музеенда саклана. – Л.Г.)

Сәгадәт апа мәмләкәтнең ризыкларын яратыр һәм аларны үзе дә бик әйбәт пешерер иде. «Казан» культура һәм ярдәмләшү җәмгыяте җыелышларына килер һәм һәрвакыт матди ярдәм калдырыр иде. Шундый җыелышларның берсендә аның авыру кыяфәтен күреп: «Авырыйсызмы әллә, төсегез яхшы түгел?» – дип сорадым. «Хәлем юк, врачка алып бардылар, суык кына тигән, диделәр, витамин бирделәр», – диде Сәгадәт апа. Ә кичен, хәзер мәрхүм инде, Нәҗип Хабләмит углына шылтыраттым. «Синең таныш доктор Нәҗәти бәйнең профессор Сәгадәт апаны кабул итүен оештыра алмассың микән? Үзен бик әйбәт күрмәдем», – дидем. Доктор бәй дә шунда ук: «Мөгаллимәгезне иртәгә иртәнге якта китерегез», – дигән. Телефоннан Сәгадәт апага: «Иртәнге сәгать 8 дә врачка алып барырбыз», – дидем. Сөенде. Иртәнге 8 дә киенгән, сумкасы кулында килеш безгә ишек ачты.

Шулай итеп, авыруны тикшерүләр башланды. Доктор безгә начар хәбәр әйтте: «Бавыр рагы. Кызганыч, соңгы стадия. Нигә соңга калдыгыз?» – диде. Үзенә бернәрсә әйтмәдек. Анализлардан соң өенә бик арыган хәлдә кайтты. Мин үзем аны кәнәфигә яткырдым, ризыгын хәзерләдем. Бер көнне башын кочагыма алып, ризыгын ашаттым. Сөйләшкәндә: «Балалар, сезгә бик мәшәкатьләр ясыйм», – диде. Мин дә: «Нишләп мәшәкать булсын, без дә сезнең балаларыгыз саналабыз», – дидем. Аның зәңгәр күзләре яшь белән тулды. «Сезнең кебек балаларым булса иде», – дип елады.

Профессор Исмәгыйл Каябалы бәй Сәгадәт апаны медицина факультетының реанимация бүлегенә салды. Үзен ташланган кебек хис итмәсен өчен, көненә өч тапкыр аның янына бара идем. Әмма хәле көннән-көн начарая барды. Бер көнне янында озакка калдым. Аерылганда учыма алкаларын һәм беләзеген куйды. Мин бик борчылдым. Ул үлгәннән соң әманәтләрне Казанга кыз кардәшенә җибәрдем.

Сәйдә Арсланбәк.

УДК 821.512.145

ГАЯЗ ИСХАКИ НА СТРАНИЦАХ НЕКОТОРЫХ ИЗДАНИЙ ЗАРУБЕЖЬЯ

Л.Ш. Галиева
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье освещаются некоторые зарубежные издания («Rocznik tatarski» («Татарский ежегодник»), «Życie tatarskie» («Татарская жизнь»), «Wschod» («Wschod-Orient», «Восток»), «Горцы Кавказа» («Северный Кавказ»), «Daleki wschod» («Дальний Восток»), «Przeglad tatarski» («Татарский обзор»), «Вольное казачество», «Promethee» («Прометей»), на страницах которых были опубликованы статьи известного татарского писателя и общественного деятеля Гаяза Исхаки, публикации о нем, а также сопутствующая информация из хроник и другие материалы.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, Идель-Урал, Дальний Восток, эмигрантская пресса, издания польских татар.

The article highlights some foreign publications («Rocznik tatarski», «Życie tatarskie», «Wschod» («Wschod-Orient», («Northern Caucasus»), «Daleki wschod», «Przeglad tatarski», «Free Cossacks», «Promethee», on the pages of which articles of the famous Tatar writer and public figure Gayaz Iskhaki, publications about him, as well as related information from the chronicles and other materials were published.
Key words: Gayaz Iskhaki, Idel-Ural, Far East, emigrant press, publications of Polish Tatars.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ КАЙБЕР ЧИТ ИЛ БАСМАЛАРЫНДА

Л.Ш. Галиева
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

«Матур әдәбиятның проза, драмтургия өлкәләрендә, шулай ук публицистика һәм әдәби тәнкыйтьтә киң танылып, ул үз вакытында замандашлары Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Җ. Вәлиди, Г. Сәгъди, Й. Акчура, Г. Кәрам һ.б. тарафыннан бик югары бәяләнгән» [3: 59] күренекле язучы һәм җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның тормыш юлы һәм иҗаты хакында күп кенә хезмәтләр дөнья күрсә дә, аңа кагылышлы яңадан-яңа фактлар табыла тора. Хәзерге вакытта аларның күбесе әдипнең мөһаҗирлек чорына бәйле. Әлбәттә, бу юнәлештәге эшне язучының чит илләрдә яшәгән дәверен яктырткан галимнәребез И. Нуруллин, М. Хәсәнов, Ә. Кәримуллин, Ф. Мусин, Х. Миңнегулов, Л. Гайнанова, Ә. Сәхапов, Р. Гайнетдинов, Б. Гали, С. Исхаков, З. Мөхәммәтшин, А. Заһидуллин, И. Мансуров, Г. Галәветдинов һ.б. хезмәтләренә таянып кына алып барырга мөмкин. Әлеге мәкалә кысаларында Г. Исхакыйның кайбер чит ил басмаларында дөнья күргән мәкаләләре, аның турында басылып чыккан язмалар һәм төрле мәгълүматлар карала. Аларның төп өлешен Россия эмигрантларының матбугаты тәшкил итә. Шулай ук биредә Польша татарларының басмаларына мөрәҗәгать ителде.

Билгеле булганча, 1994 елда күренекле галим Ә. Кәримуллин татар җәмәгатьчелеген Г. Исхакыйның 1932 елда Вильно (хәзерге Вильнюс) шәһәрендә, «Rocznik tatarski» («Татар елъязмасы») басмасында поляк телендә дөнья күргән «Польша татарларының милли бурычлары» мәкаләсе белән таныштыра [6]. Мәкаләне рус теленә галим Рифкать Йосыпов тәрҗемә итә. Соңрак ул аны «Польские страницы жизни Гаяза Исхаки» дип исемләнгән мәкаләсендә дә бастырып чыгара [7]. Язмадан аңлашылганча, Г. Исхакый Польшада яшәүче татарларның тарихы, мәдәнияте белән кызыксынган, аны аларның язмышы борчыган. Галимә Л. Гайнанова 1999 елда басылып чыккан Г. Исхакый әсәрләренең икенче томында телгә алынган «Rocznik tatarski» журналы хакында өстәмәләр кертә: «Бөек Ватан сугышына кадәр Польшада поляк телендә поляк-литва татарларының тарихы, тормышы, мәдәнияте турында «Rocznik tatarski» («Татар елъязмасы») дигән исемдә өч җыентык чыгып өлгерә (1932 елда – Вильнода, 1935 елда – Замощчта, 1938 елда – Варшавада) [5: 458]. Ә. Кәримуллинда әлеге басманың соңрак нәшер ителгән саннарын да эзләп карый, әмма Казан, Мәскәү һәм Санкт-Петербург китапханәләрендә китапчы галим кулында булган мәҗмуга да

табылмый. Хәзерге вакытта «Татар елъязмасы»ның әлеге һәм башка саннары белән Польшаның электрон китапханәләре аша танышырга мөмкин.

Чыннан да, «Татар елъязмасы»ның өч саны өч шәһәрдә дөнья күрә, дүртенчесе 1939 елда башланган сугыш аркасында басылмый кала.

1932 елда нәшер ителгән җыентыкта Г. Исхакыйның «Польша татарларының милли бурычлары» дип исемләнгән мәкаләсе урнаштырылган. Моннан тыш әдипнең эшчәнлеге хакында башка мәгълүматлар да бар: Арслан Бәй тарафыннан язылган «Генерал Мацей Сулькевич» язмасында Г. Исхакыйның «Wschod» журналында дөнья күргән «Сугыш вакытында татар хәрби оешмалары» мәкаләсенә сылтама бирелә (бу мәкаләнең эчтәлеге белән үз хезмәтендә галим Б. Гали таныштыра [2: 58–59]); «Яңа милли юл»да поляк татар гаскәриләре рәсемнәре урнаштырылуы; мөхәррире Г. Исхакый булган «Яңа милли юл» журналының чыгып килүе һ.б. турында хәбәр ителә. Елъязманың редакторы – Леон Найман Мирза Кричинский (1887–1939) – Вильнода Татар халык музее һәм Татар халык архивын оештырган зат.

«Татар елъязмасы»ның икенче томында да Г. Исхакый, аның эшчәнлегенә кагылышлы фактлар теркәлгән. Мәсәлән, мәҗмугада ислам журналлары мөхәррирләре төшкән фотосурәт бар, биредә Барасби Байтуган («Төньяк Кавказ»), Вассан Гәрәй Җабагый («Ислам күзәтүе»), Л.Н.М. Кричинский («Татар елъязмасы»), Мөхәммәдәмин Рәсүлзадә («Истикъляль»), Г. Исхакый («Яңа милли юл») бергә утырганнар. Әлеге фотосурәт шулай ук Мөхәммәдәмин Рәсүлзадә энциклопедиясендә дә урнаштырылган. Сүз уңаеннан, энциклопедиядә Г. Исхакыйның «Прометей» хәрәкәте лидерлары белән төшкән фотосурәте дә бар. «Татар елъязмасы»ның өченче томы исә Литва татарлары тарихына багышланган.

«Rocznik tatarski»дан тыш поляк җирендә Польша татарлары һәм шулай ук Казан татарлары тормышына күзәтү ясап башка басмалар да чыгып килә. Шулар арасында иң билгеле булганы – «Życie tatarskie» («Татар тормышы»). Журнал 1934–1939 елларда нәшер ителә, редакторы – Стефан Туган-Барановский. Әлеге басманың барлык саннары белән дә әлегә танышу мөмкин булмады. Шулай да 1937 елгы 5 нче санның беренче битләрендә урнаштырылган Али Мурза-Мурзич мәкаләсе игътибарга лаек, чөнки биредә Г. Исхакыйны 40 еллык әдәби эшчәнлеге белән котлау сүзләре урнаштырылган [12]. Мәкаләдә әдипнең биографиясе китерелә, иҗатына күзәтү ясала. Моннан тыш, журналның күзәтү, хроника өлешләрендә Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге эшчәнлеге хакында да мәгълүматлар туплап була. Журналның 1938 һәм 1939 елгы 8 нче саннарында Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» («Sunetczy-Babaj») әсәре басылып чыккан дигән мәгълүмат бар [13: 287]. Кызганычка каршы, журналның әлеге саннары безнең кулда юк. Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» әсәре исә тагын бер кат 1994 елда Адам Мурман тәрҗемәсендә һәм кереш сүзе белән «Rocznik Tatarow Polskich» журналында поляк телендә дөнья күрә [11]. Әсәрнең сканер вариантын безгә поляк галиме Г. Червинский тапшырды.

Билгеле булганча, Г. Исхакый Варшаваның Көнчыгыш институты белән дә хезмәттәшлек итә. Институтның Көнчыгышны өйрәнүче яшьләр түгәрәге исеменнән Көнчыгыш мәсьәләләренә кагылышлы өч айга бер «Wschod» (соңрак «Wschod-Orient») дип исемләнгән журнал нәшер ителә. 1930–1939 еллар аралыгында аның барлыгы 31 саны дөнья күрә.

Журналда Г. Исхакыйның өч мәкаләсе басыла: «Идел-Урал», «Сугыш вакытында татар хәрби оешмалары», «1931 елгы мөселман конгрессы». Алар поляк һәм инглиз телләрендә язылган. Г. Исхакыйның иҗади эшчәнлегенә 40 ел тулу уңаеннан «Wschod» журналында поляк телендә Мәхмәд Вәисинең мәкаләсе басылган. Шунысын билгеләп үтәргә мөмкин: Мәхмәд Вәиси исеме белән бастырган авторны, галимә Д.М. Госманованың хезмәтләренә таянып, 1920 елларда Вильнога килеп урнашкан Мөхәммәдгаян Вәисев, тарихка кереп калган Вәисиләр хәрәкәте нәселенең бер вәкиле дип танырга кирәк [8: 257].

Харбин шәһәрендә поляк телендә «Daleki Wschod» («Ерак Шәрык») дип исемләнгән журнал да чыгып килгән. Аның азагында гарәп шрифтында «Безнең барыш» – «Ошбу исемдә Харбинда әледән-әле чыгып торачак татар тормышына багышланган

сәхифәләр» урын алган. Биредә сәхифәләрнең идарәсе тарафыннан Тукай тантанасы яктыртыла. Кушымтаның икенче мәкаләсе булып Г. Исхакыйның «Ерак Шәрык» язмасы урнаштырылган. Бу сәхифәләрнең тарихы әлегә журналның шушы саны белән чикләнә.

Г. Исхакыйга бәйле кызыклы фактларны Россия эмигрантларының тарихын тикшергән галимнәрнең хезмәтләреннән дә туплап була. Мисал өчен, Төньяк Кавказ мөһаҗирләренең басмаларын өйрәнгән галимә А.Н. Рубанова үзенең «Горцы Кавказа» и «Северный Кавказ» как источник по истории горской эмиграции мәкаләсендә шундый сүзләр китерә: «В журнале печатали свои статьи и очерки представители северокавказских эмигрантских общин Варшавы, Лиона, Лозанны, Нью-Йорка, Парижа, Праги – Арслан, Аптек, Таулу, Кази-хан, Хаджи-Билал, Азамат, Аяс-Исхаки, Адиль-Бек Кулатти, Догуж, Темир Базырыкхо, Кундух, Дауд, Адыге, Хурш, Андемыркан, Джанхот и другие» [9]. «Северный Кавказ» – Кавказда яшәүче тау Халыклары партиясенең басма органы. Ул 1929 елдан алып 1934 елның апреленә кадәр Парижда «Горцы Кавказа», 1934 елның май аеннан 1939 елга кадәр «Северный Кавказ» исеме белән чыгып килә.

1933 елда «Төньяк Кавказ» журналында рус телендә Г. Исхакыйның «Дальний Восток» дип исемләнгән мәкаләсе басыла. 1930 елгы 12 санында исә әдипнең редакциягә язган хаты урнаштырылган. Әлеге хатта Г. Исхакый «Дни» журналы редакторына мөрәҗәгать итә һәм әлеге басмада «Төркиягә хезмәттә» дип мәкалә белән чыгыш ясаган господин Хондкарьян язганнарына каршы чыга. Бәхәс Г. Исхакыйның 1925 елда «Төрек йорты» журналында төрек телендә басылып чыккан «Бөтен төрекләр өчен уртак төрек теленең барлыкка килүе мөмкинме?» мәкаләсенә бәйле. Эчтәлектән аңлашылганча, Г. Исхакыйны Хондкарьянның дүрт ел элек дөнья күргән язмасына мөрәҗәгать итүе гаҗәпләндерә. Аны инде ул «сәяси актуальлеген югалткан», дип саный.

«Төньяк Кавказ» журналының барлык саннары да безнең кулда булмау сәбәпле, Г. Исхакый имзасы белән басылган язмалар биредә башка табылмады. Шулай да басманың 1938 елгы 47–48 саннарында язучының чыгышы урнаштырылган. Аны Г. Исхакый «Прометей» клубында В. Бончковский ясаган докладтан соң башланып киткән бәхәс дәвамында яңгырата. Мәкаләгә кереш сүздә әдип Идел-Урал милли хәрәкәтенең лидеры буларак тәкъдим ителә.

Г. Исхакыйның әдәби һәм публицистик эшчәнлегенә кырык ел тулу уңаеннан «Северный Кавказ» журналының 1937 елгы 7 санында аңа багышланган ике мәкалә бастырылган. Җәгъфәр Сәедәхмәднең «Казан әдәбияты һәм Гаяз Исхакый» дигәне татар укучысына әдипнең унбиш томлыгы аша таныш. Ул төрек телендә язылган. Мөхәммәт Вәйсинең «Аяз Исхаки» язмасы исә рус телендә басылган. Биредә мәкалә авторы юбилярның тормыш һәм иҗат юлына кыскача күзәтү ясый.

«Горцы Кавказа» журналының 1931 елгы 26 санында О. Идилли имзасы белән «Об Идль-Урале» мәкаләсе урын ала. Текст эчтәлегеннән чыгып әлеге язманы да Г. Исхакый язган дигән фикер туа. Биредә автор М. Худяков хезмәтләренә мөрәҗәгать итә, «Кызыл Татарстан» газетасыннан өземтәләр китерә. Моннан тыш, журналның хроника өлешендә Г. Исхакыйның Ерак Шәрыктагы сәяхәтенә бәйле күп кенә фактлар теркәлгән. Мәсәлән, саннарның берсендә язучыга һөҗүм ителү турында хәбәр ителә. Әлеге хәл Япония мөселманнарының ачуын чыгара. Журналның тагын бер саны күренекле язучы һәм җәмәгать эшлеклесенә багышланган кичә турында яза. Биредә Г. Исхакыйның «Жан Баевич» комедиясе беренче тапкыр сәхнәдә куела. Язучы җирле халык алдында Европада яшәүче татарлар турында чыгышлар ясый. Шулай ук журналда Идел-Урал Бәйсезлек комитетының барлык мөселманнарга мөрәҗәгате дә бастырылган.

Билгеле булганча, Г. Исхакый кайбер мәкаләләрен төрле тәхәллүсләр белән bvpfksq. Галимә Л. Гайнанова аның берсе хакында шундый мәгълүмат җиткерә: «Гаяз Исхакый 11 ел буена Берлинда үзе чыгарган «Милли юл», соңыннан «Яңа милли юл» журналында байтак мәкаләләрен «Чура батыр» псевдонимы белән язган» [3: 384]. Сүзләрен дәлилләү өчен ул Г. Исхакыйның тәрҗемәи хәленә игътибарны юнәлтә: «Г. Исхакый үзенең төрек телендә гарәп хәрефләре белән язган, берничә вариантта каралама килеш калган “Тәрҗемәи хәлем” кулъязмасында: “Әниемнең этиләре, әниләре дүрт буынга кадәр голяма (укымышлылар) зөмрәсеннән, Казанның хәле авыр вакытта Кырымнан Кырым шаһзадәләре идарәсеннән Казанга ярдәм итәргә килгән,

“Чура батыр” хикәясенә тема биргән кешеләр токымыннан”, – ди» [3: 384]. Л. Гайнанова бу тәхәллүс турында кабат быел «Мәдәни җомга» битләрендә язып чыга [1]. «Горцы Кавказа» журналының 1930 елгы 12 санында Чура Батыр исеме белән «Развал татарской коммунистической партии в Казани» мәкаләсе бастырылган. Аны да, ихтимал, Г. Исхакый язган дияргә мөмкин.

Эмигрантларның тагын бер басмасында – «Вольное казачество» журналында шулай ук Г. Исхакый язмаларына тап булабыз. Журнал 1927 елдан алып 1934 елга кадәр Прагада, 1934 елдан 1939 елга кадәр Париж шәһәрендә дөнья күрә. 1932 елда басылган 25 санда «Вольное казачество» журналының бишьелkык юбилее уңаеннан «Милли юл» журналының мөхәррире Г. Исхакый чыгышы бастырылган. Чыгышның ахырында ул, «Прометей»ның Варшава клубы вәкиле буларак, әлеге оешманың сәламләү хатын җиткерә. Соңрак, 1933 елның май санында, журналда рус телендә Г. Исхакыйның «Идель-Урал» язмасы да чыга.

Тарихчы С.М. Исхаков мәкаләсеннән күренгәнчә, «Prométhée» («Прометей») журналында Г. Исхакыйның «Кызыл хаҗилар яки большевикларның икейөзлелеге» (1931, №52), соңрак «La Revue de Prométhée»да француз телендә «Loukman le Saga» («Локман Хәким») әсәре дөнья күрә (1938, №2). Соңгысы язучының «Шәхесләребез» сериясендә басылып чыккан тарихи-документаль җыентыкта китерелгән библиографик исемлектә дә теркәлгән. «Прометей» журналында Г. Исхакый имзасы (Ishaki) куелган тагын бер мәкалә бар. Ул 1933 елгы 77 санда басылып чыккан, «Идел-Урал татарларының бәйсезлек өчен көрәшенә күзәтү» дип атала. Авторы билгесез бер язмада Г. Исхакыйның Европага әйләнеп кайтуы хәбәр ителә. Мостафа Чокайның «Милли юл» хакындагы күләмле мәкаләсе 1929 елгы санда урын алган.

«Прометей» журналының 137 саны дөнья күргән. Шулардан кырыгының эчтәлеге, кызганыч, әлегә безгә таныш түгел.

Эзләнү барышында Г. Исхакыйга бәйле тагын бер фотография табылды. Аны 2014 елда «Przeglad tatarski» («Татар күзәтүе») журналында поляк татары Селим Хасбиевич урнаштырган [10: 25]. С. Хасбиевич фотосурәтне редакциянең архивыннан алуы турында хәбәр итте. Г. Исхакый узган гасырның утызынчы елларында редакциягә килеп йөргән дигән мәгълүмат бар. Әмма әлеге фотография бәхәс уята.

Гомеренең яртысын диярлек чит илләрдә яшәргә мәҗбүр булган Г. Исхакыйның тормыш юлын һәм иҗатын өйрәнү дәвам итә. Күрәбез, ачыклыйсы фактлар да, каткат тикшерүне сорый торган мәсьәләләр дә күп. Киләчәктәге эзләнүләр дә табышлы булсын.

ӘДӘБИЯТ

1. Гайнанова Л. Исхакыйның яңа тәхәллүсләре // Мәдәни җомга. – 2023. – 22 февраль.

2. Гали Б.Т. Щедрый талант. Общественно-политическая деятельность и исторические взгляды Гаяза Исхаки. – Казань: «Унипресс». – 2002. – 96 с.

3. Закирҗанов Ә.М. Гаяз Исхакый һәм XX йөз башы татар драматургиясе // Фәнни Татарстан. – 2018. – № 2. – Б. 59–66.

4. Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 398 б.

5. Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. 2 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – Б. 419–462.

6. Кәримуллин Ә., Нигъмәтҗанова А. Гаяз Исхакый һәм Польша татарлары // Мирас. – 1994. – № 5–6. – Б. 196–199.

7. Юсупов Р.Р. Польские страницы жизни Гаяза Исхаки // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – 2012. – № 1 (29). – С. 144–146.

8. Усманова Д.М. Ваисовцы в Литве // Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai. Vilnius: VU leidykla, 2008. – P. 253–262, summary 360 p.

9. Рубанова А.Н. Журналы «Горцы Кавказа» и «Северный Кавказ» как источник по истории горской эмиграции // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. 2013. №1 (113). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/zhurnaly-gortsy-kavkaza-i-severnyy-kavkaz-kak-istochnik-po-istorii-gorskoy-emigratsii (дата обращения: 20.10.2019).

10. Chazbijewicz S. Tatarstan. Pomiedzy autonomia a tesknota do suwerennosci // Przeglad tatrski. – 2014. – № 2. – S. 23–27.

11. Ishaki Ayaz. Sunetczy-Babaj // Rocznik Tatarow Polskich. – 1994. [t.] 2 s. – S. 172–192.

12. Murza-Murzicz A. Akademja ku czci Ayasa Ishaki Bey’a // Życie Tatarskie. – 1937. – № 5. – S. 1–3.

13. Wroblewska U. Czasopisma tatarskie jako źródło do analizy oświaty Tatarów w latach 1918–1939 Addenda do dziejów oświaty. Z badań nad prasą Drugiej Rzeczypospolitej. – Łódź, 2013. – S. 281–295.

УДК 82.091

О ЛИЧНОМ АРХИВЕ ГАЯЗА ИСХАКИ

Л.Ш. Гарипова
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В 1990–1991 гг. в ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ на основе материалов, собранных во время археографических экспедиций, и благодаря непосредственной помощи и содействию отдельных лиц, формируется фонд, посвященный жизнедеятельности известного татарского общественного деятеля, публициста, писателя Г. Исхаки (1878–1954). В 2008, 2018 годах при поддержке руководителя фонда «Аяз-Тахир (Туркестан – Идел-Урал)» Тулей Дуран на родину писателя возвращаются более трехсот материалов из его личного архива (оригиналы и электронные копии документов, личные дневники, письма, фотографии и т.д.). Статья посвящена вводному аналитическому обзору фонда деятеля, сформированного на основе вышеуказанных источников, его историографии и предпосылках создания. В качестве дополнительного материала ознокомительного характера представлены отдельные отрывки из воспоминаний о годах, прожитых в эмиграции, записи о произведениях, где прослеживается творческий путь писателя.
Ключевые слова: Г. Исхаки, фонд, эмиграция, дневники, наследие.

In 1990–1991 In Iali them. G. Ibragimova Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan based on materials collected during archaeographic expeditions, and thanks to the direct help and assistance of individuals, a fund is formed dedicated to the life of the famous Tatar public figure, publicist, writer G. Iskhaki (1878–1954). In 2008, 2018, with the support of the head of the Ayaz-Takhir (Turkestan–Idel-Ural) Foundation, Tula Duran, more than three hundred materials from the writer's personal archive (originals and electronic copies of documents, personal diaries, letters, photographs, etc. are returned to the writer's homeland. d.). Thus, the fund is supplemented by the new richest heritage of the classic, which is value both for historians, literary critics, political scientists, and for a wide range of readers. The article is dedicated to the introductory analytical review of the Foundation of a figure formed on the basis of the above sources, his historiography and the prerequisites for the creation. As an additional material of an overgrown nature, separate excerpts are presented from the memories of the years lived in exile, entries about the works where the writer's creative path is traced.
Key words: G. Iskhaki, foundation, emigration, diaries, legacy.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙНЫҢ ШӘХСИ АРХИВЫ ХАКЫНДА

Л.Ш. Гарипова
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Татар әдәбияты классигы, танылган җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакый – XX гасыр төрки-татар милли-сәяси тормышында тирән эз калдырган, аның рухи-мәдәни үсешенә көчле йогынты ясаган күренекле шәхес. XX йөз башы татар әдәби хәрәкәтен әйдәп баручыларның берсе булган, аның яңарышына гаять зур өлеш керткән әдип большевиклар властен кабул итми, 1919 елда чит илгә китә. Г. Исхакый совет власте дошманы дип игълан ителә, исеме, хезмәтләре әдәбият-мәдәният тарихыннан алып ташлана.

1990 елларда Россиядә сәяси һәм иҗтимагый-мәдәни үзгәрешләр башлангач, мөһаҗирлектә гомер кичерергә мәҗбүр булган татар әдәбияты классигы, танылган җәмәгать эшлеклесе Гаяз Исхакыйның язма мирасын барлау һәм халыкка кайтару эше башланып китә. 1993 елда Татарстан Республикасының Чистай районы Яуширмә авылында Гаяз Исхакыйның мемориаль музее ачыла, Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы һәм Татарстан Язучылар берлегенең Гаяз Исхакый исемендәге Әдәби премиясе булдырыла.

Әдипнең тормыш юлы, иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге, әдәби мирасы, фәнни яктан шактый җитди өйрәнелеп, аерым хезмәтләрдә чагылыш таба. Шуның белән берлектә ТР Фәннәр Академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгенә археографик экспедицияләр нәтиҗәсендә, шулай ук аерым кешеләрнең ярдәме белән дә язучы мирасы туплана башлый. Алар нигезендә 1990 елда язучының шәхси фондын оештыру да мөмкин була, аның беренче тасвирламасы да

төзелә (135 нче фонд). Соңрак, Г. Исхакый иҗаты туган илендә өйрәнелә башлап, мирасы акрынлап халкына кайтарыла, тормышын, иҗатын яктырткан материаллар күпләп басыла, аларның күчермәләре үзәккә туплана бара. Галимнең кызы Сәгадәт Чагатай нигезләгән «Аяз Таһир Төркестан Идел-Урал Вакыфы» фонды җитәкчелеге әлеге бәһасез эштә һәрдаим ярдәм итеп килә. Шунысы мөһим: 1993 елда Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре язучы әсәрләрен 15 том итеп бастырып чыгару эшен башлап җибәрәләр. Шушы җәһәттән Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге чорын яктырту өчен әлеге Вакыф белән тыгыз элемтәдә торып эш итәләр. 2008 елда, язучының юбилее уңаеннан, Төркиянең «Аяз Таһир Төркестан Идел-Урал» фонды җитәкчесе Түләй Дуран Г. Исхакый мирасының бер өлешен ватанына кайтаруда зур ярдәм итә: олуг ватандашыбызның сирәк документлары, язмалары, кайбер мәкаләләренең, хатларының электрон күчермәләре институт Мирасханәсенә тапшырыла. 2018 елда исә язучы архивындагы документларның оригиналлары да институтка тапшырыла: 7 сентябрь көнне Фәннәр академиясендә фондны тапшыру тантанасы уза.

Гаяз Исхакый архивы язучының әдиплек, иҗтимагый-сәяси эшчәнлегенә, шәхси тормышына мөнәсәбәтле документлардан гыйбарәт. Алар арасында язучы әсәрләренең кульязмалары, аның 1919 елдан алып вафатына кадәр алып барган хатирә дәфтәрләре, эш кәгазьләре, төрле оешмаларга юлланган мөрәҗәгать-хатлары, фотосурәтләре, үзе исән вакытта нәшер ителгән басмалары бар. Шулай ук биредә Сәгадәт Чагатай тарафыннан язылган көндәлек дәфтәрләре дә (барлыгы 36 дәфтәр: ЯМҮ, 135 ф., 5 тасв., 1–36 сакл. бер.) кыйммәтле мирас булып тора. Алар аша шул чор вазгыяте, Г. Исхакыйның даирәсе, халәте һәм язучының соңгы көннәре хакында да мәгълүмат ала алабыз. Фонд тасвирланган, ул 366 саклану берәмлегеннән гыйбарәт һәм алар 2022 елда тулысынча цифрлы форматка күчерелде.

Язучының фондында, аерым алганда, аның мөһаҗирлек дәверен яктырткан материаллар арасында көндәлек дәфтәрләре аеруча зур әһәмияткә ия. Көндәлекләр 1919 елның апрель аеннан башланып, 1953 елның 10 нчы ноябренә кадәрге вакыйгаларны, ягъни Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге хәятен үз эченә ала [1: 103]. Алар гарәп язуында гади укучы дәфтәренә язылганнар, күләмнәре ягыннан төрлечә. 1919 елдан 1921 елга кадәр алып барылган көндәлекләр үзләре 20 дәфтәрдән гыйбарәт булып, һәр көн булып үткән вакыйгаларга җентекле анализ ясалып барыла. Ләкин шуннан соң көндәлек алып бару эше тукталып кала һәм 1928–1932 еллардагы хатирәләр 2 дәфтәргә тупланган. Аннан тагын, ягъни 1932 елдан 1942 елга кадәр вакыт аралыгында тынлык, өзеклек. Яңадан көндәлек алып бару соңрак, бары 1943 елда Төркиядә яңартыла. «Истанбулдагы хатирә дәфтәрләрем» дип аталган әлеге истәлекләр үзләре 19 дәфтәрдән гыйбарәт, бу – 1943 елның 13 августыннан 1953 елның ноябренә кадәр вакыт арасы.

Көндәлекләр язучының Версаль тынычлык конференциясенә баргандагы авыр, михнәтле һәм дә җаваплы юлның төрле яктан тасвирлануы белән башланып, әдипнең мөһаҗирлектәге – Европа һәм Азиянең төрле мәмләкәтләрендә яшәгән тормышын, эшчәнлеген тулы күзалларга ярдәм итә: «Русиядән чыккандан башлап, көндәлек дәфтәр язу гадәтем иде. Ләкин бу өч сәнәдән артык дәвам итә алмады. Германиягә күчеп килгәч, хәятем бик гади юлга керде. Немесләрнең тормышында төрле үзгәрү булса да, никтер аңарга сәерче (*читтән карап торучы*) булып калдым. Зур әһәмият бирмәдем. Төркиягә килдем. Анда бик зур өмид берлә, бик күп ихласлар берлә килгән идем. Төркия, хакыйкатән, безнең кебекләрнең хезмәтләренә мохтаҗ иде. Һәм дә безнең буш вакытымыз күп иде. Төркия үзенең тормышында бик күп өстендәге үзгәрүләргә мәгъруз (*күз алдына куелган)* кала иде, язарга бик күп нәрсә бар иде. Ләкин Төркиядә аз гына да хөррият булмаганга, хатирә дәфтәрем язмадым», – дип аңлата ул. Гомер буе «шәхси тартыш, милли тартыш, сәяси тартыш» белән яшәгән әдип көндәлекләренең ахыргы битләрендә аның авыру тарихы языла. Хастаханәдә ятканда да ул көндәлек дәфтәрен ташламаган, кыска гына булса да, нидер теркәп барырга тырышкан. Үзен караган табиблар, дәвалану барышы, нәтиҗәләре турында күп мәгълүмат бирелә аларда: «Бик күпләр килде-китде, мине ялгыз, үзбашым калдырмадылар. Халыкның җылы дустлыгы, безнең кебек халык юлында хаста булганларга, мәгънән, шифалы дару кебек буладыр. 15 октябрь, 1953».

Гомеренең күп өлешен чит илләрдә яшәргә мәҗбүр булган язучының тормыш-көнкүрешен ачыграк күзаллар өчен аның дус-ишләренә, фикердәшләренә язган хатлары әһәмиятле [6, 7]. Мәсәлән, Г. Исхакый Финляндиядәге милләттәшләребезне туплауда зур эш башкара. Бередә Зиннәт Вафиннар гаиләсе белән тыгыз бәйләнештә тора, соңыннан аларның кызлары Халидә Вафина белән еш хат алыша (135 ф., 3 тасв., 28 сакл. бер.). Архивта Идел-Урал милли мәркәзенең Америкадагы даими вәкиле Хәмид Рәшидкә (1912–1964), 135 ф., 3 тасв., 26 сакл. бер.), Америка илчелегенә, Квантун армиясе майоры Ямаокага (135 ф., 3 тасв., 13 сакл. бер.), һ.б. язган хатлар белән танышырга мөмкин. Варшавада яшәгәндә ул шунда килеп төпләнгән татар мөһаҗирләре белән ныклы элемтәдә була. Мәсәлән, Мөхәммәдҗан, Мөхәммәдгәрәй әфәнделәр белән язышкан хатлары фондта саклана, алар белән очрашулары хакында көндәлекләрендә дә телгә алына. 1946 елда язучы «Хәят юлында» исемле драма әсәре яза. Ул шул елны «Яңа чаг» («Яңа заман») басмасында нәшер ителә. Г. Исхакый әлеге әсәрен сәхнәдә дә күрергә тели, шушы максат белән аның «Измир бәләдиясе язу эшләре мөдирлегенә» язган хаты белән дә танышырга мөмкин:

«Газеталарда тәэлиф пьесалары хакында игъланыгыз күрәрәк арсенал әсәрем улан «Хәят юлында» намлы пьесамы тәдкыйкыңызә *(игътибарыгызга)* тәкъдим идейүрем. Бу әсәр 1946 сәнә шөбат *(февраль)* аеннан май 1есенең 18 нә кадәр 16 тәфәррекый сурәтдә *(өлешләп)* «Яңа чаг» мәҗмугасында нәшер иделмешде, бу пьесам бу вакытә кадәр һичбер йирдә сәхнәйә куелмасдыр. Әсәреме [...] сәхнәбезә мөнасиб булырсаңыз, мәктүблә шәраятеңезе белдермәңези рижа идәрем *(үтенәмен)*.

Бән – Шимале төрек мөхәррирләреннән. Мәмләкәтем Идел-Уралда 1905 сәнәсеннән башлап, милли театрымызның большевикларның тәхәккеменә *(хөкем сөрүенә)* кадәр (1920) унбишдән фазлә (*артык*) пьесам Казан, Уфа, Әстерхан, Оренбург шәһәренең сәхнәсендә бөек мәүкыйг *(вакыйга)* тотмышлардыр. 19 гыйнвар, 1951 ел». (135 ф, 3 тасв., 22 сакл. бер.)». Ләкин пьеса сәхнәдә куелганмы, юкмы, әлегә бу хакта мәгълүмат юк. Әсәр Исхакыйның 15 томлык «Әсәрләр»е тупланмасына кергән, аны том өчен төрек теленнән галим Рәшит Кадыйров тәрҗемә итә, һәм ул әлеге академик басманың 5 нче томында урын ала (2009).

Фондта Г. Исхакыйның 30 га якын хаты саклана. Аларда әдипнең эзләнүләре, теләк-омтылышлары, канәгатьсезлекләре дә чагылыш тапкан. Хатлары аша горур, үткен сүзле, кырыс һәм таләпчән язучыны күрәбез, милләттәшләренең тормышларын мәгънәлерәк, җиңелрәк итү өчен бөтен көчен куйган, үз-үзен аямаган шәхес белән очрашабыз.

Гаяз Исхакыйның эшчәнлеген тулырак күзалларга мөмкинлек биргән язмалары, аның төрки-татар дөньясы көнүзәк мәсьәләләренә багышланган публицистик мәкаләләре, чыгышлары аерым әһәмияткә ия. Кайберләре төрек, инглиз, алман телләренә тәрҗемәдә бирелгәннәр. Мәсәлән, «Төрек учагының тәэсисе хакында», «Төрк галәме гаять бөек мәгънәви инкыйлаб кичерде...», «Мәгариф нәзарәтләре», «Милләтемә», «Әлифба мәсьәләсенә» кебек мәкаләләренең караламалары, шулай ук К. Насыйри, Ф. Әмирхан, Г.Идриси хакындагы язмалары белән танышырга мөмкин. Мәсәлән, «Милләтемә» исемле күләмле мәкаләдә авторның «Ерак Көнчыгыштагы төрк-татар мөһиҗирләрен Идел-Урал оешмасына берләштерү»не максат итеп Японияга юл алуы, андагы очрашулары хакында бәян ителә: «1928 елдан башлап, Харбин, Мукден, Токио кебек мәркәзрәк йирләрдәге мәгълүм затларга мәктүбләр төрле юллардан төрлечә язылса да, көтелгән нәтиҗәне бирмәде вә без милләттәшләремез берлә якыная алмадык. «Милли юл» журналы көннән-көн Ерак Шәрыктә күпләп укылса да, таралса да, аның идарәсе дә Японияңең һәрбер шәһәрендә үзенең учагыны кора алмады. Шуңарга күрә безнең алдымызда мөмкин кадәр тиз Ерак Шәрыкга вәкил күндерүнең лөзүме *(кирәклеге)* торды. Вә бу эшкә без билфигыль (*чынлыкта*) 1930 нчы елдан башладык, 1931 дә төрле юллар да булдырырга тырыштык. Ләкин, бер тарафтан, Яурупадагы мөһаҗәрәтебез арасындагы эшнең күплеге, икенче тарафтан матди көчемезнең азлыгы шуңарга киртә булып килде». Алга таба аркадашлары әдип-публицистның «бу зур эшкә аның баруын кирәк табалар» – Япониягә ул үзе чыгып китә: милләттәшләре аны югары дәрәҗәдә, бик җылы каршы алалар. Монда Исхакый

30 нчы елларда төрек-татар мәдәни тормышында актив катнашкан профессор, тюрколог Окубо сан (Окубо Кочи) белән дә очраша (очрашу мизгелләре сурәтләнгән фото шулай ук архивында урын алган). Гомумән, язучының сәяси темага кагылган һәр язмасында шул елларның сәясәт галәмендәге кискен вакыйгалар тасвир ителә, һәрберсенә мөнәсәбәте белдерелә бара, милли бердәмлекнең булмавына да кат-кат басым ясый, кыю публицист буларак чыгыш ясый. Фондта язучының Берлинда басылып чыккан, мөһаҗирәтенең башлангыч чорында иҗат ителгән китаплары хакында аерым әйтергә кирәк. Мәсәлән, «Өйгә таба», «Көз» повестьләре, «Җан Баевич» драмасы шундыйлардан. Билгеле булганча, шуннан соң күп еллар ул әдәби әсәрләр язмый.

Г. Исхакый фондындагы иң кыйммәтле өлешләрнең берсе – фотографияләр. Монда аның 1908 елда сөргендә вакытта алынган фоторәсеменнән алып, язучы үзе имзалаганча, «Сибириядә Пинега шәһәрендә»ге рәсеме, 1913 елда Архангелдәге сөрген елларында алдырылган фото, 1919 елда Токиода, 1920 елда С. Максуди һәм Ф. Туктар белән төшкән рәсеме, 1925 елда Әнкарада, 1928 елда Варшавада, 1934 елда Япониянең Кобе шәһәрендә, 1935 елда Мукденда Беренче корылтай ачу тантанасын актырткан рәсем, язучының соңгы туган көнен билгеләп үтү уңаеннан алдырылган һ.б. күп төрле кызыклы, эчтәлекле рәсемнәр саклана. Мәсәлән, 1928 ел – язучының юбилей елы: «Мин 1878 нче елда 23 нче февральдә туганмын. Шуның өчен бу ел илле яшем тулды. Шуны бераз бәйрәм ясарга уйланган идем, ләкин, ярдәмче булмаганга, эшли алмадым. Ләкин шул көн бөтенләй буш үтмәсен дип, мондагы дус-иптәшне чакырдым. Сәгадәт татарча пылау пешерде, татарча тавык тутырды. Кунакларым күбесе минем иттифакый дустларым иде. Үземнең [...] милли [...] бергә булган кеше берәү дә юк иде. Татар хәрәкәтендә [...] бергә булышкан Гомәр генә бар иде. Татар исемендән икенчесе мондагы акыллырак бер агай-эне Мөхәммәдҗан Ибраһим. Башкалар кавказлы Әхмәд Салихан. Вассан Гәрәй Ябагый *(Җабагый, «Ислам күзәтүе» журналы мөхәррире).* Аннан соң дүрт поляк. Мәҗлес үзенә күрә матур үтде. Озын иттереп утырдык. Сәгать җидедән башланган мәҗлес бердә генә бетте. Нотыклар, теләкләр сөйләделәр. Эз калдырырлык бер нәрсә булмаса да, үзенә күрә ярыйсы үтде. Үзең милли [...] беренче буыны, үзең мөселман, үзең өзек, үзең мөһаҗир, үзең шул пычрак берлә томаланган дөньяда пакь булып яшәргә теләгән ахмак язучыга бары инде шуннан артык тагы ни кирәк?!» дип искә ала ул көндәлегендә. Милләте өчен үзен аямыйча көрәшкән фидаинең җан авазында күпме әрнү, ачыну, сыкрау... Шушы көннең матур бер истәлеге – фоторәсем язучы фондында саклана. Ул аны кызы Сәгадәткә бүләк иткән. Фото артында язучының кульязмасы: «Илле яшь тулган көннең хатирәсе. Сөекле кызым Сәгадәткә сагынмалык» дип тә язылган. 1935 елда Мукденда Ерак көнчыгыш Идел-Урал төрек-татар мөселманнарының корылтае булып уза. Язучы бирелә чыгыш ясый, гомумән, Ерак Көнчыгыш татарлары тормышында Г. Исхакыйның роле искиткеч зур, аның тырышлыгы белән «Милли байрак», «Яңа япон мөхбире» исемендә газета-журналлар да чыга башлый. Корылтайда Исхакыйның чыгыш ясаган вакыттагы фотосы да сакланып калган (4 тасв., сакл. бер. 19). Фондта җәмәгать эшлеклесе, әдип, журналист һәм мәгърифәтче әдип, нашир Фатыйх Кәриминең бертуган энесе дә булган Мөхәммәдгариф Гыйльман улы Кәримовның (1892–1934) каберен зиярәт итү белән бәйле 5 фото саклана. «Варшаваның шәһәре генә түгел, Варшаваның мөселман зияраты да безнең милли хәрәкәтебезнең эчендә йир тотты вә аның шул моңлы зияраты безнең милли тарихыбызга кайтышты. Гариф Кәрими бәкнең вафаты, аның җеназасы, аның күмелүе, аның милли эшебездәге роле хакында милли матбугатта бик күп нәрсә язылган, вә шул көтмәгән фаҗиганең никадәр авыр булуы төрле төстә сөйләнгән, вә мөһаҗәрәтебезнең һәрбер почмагында мәрхүмнең рухы өчен догалар кылынган иде,» дип яза Г. Исхакый «Гариф Кәрими бәкнең мәзары башында» дигән мәкаләсендә [5: 198]. 1936 елда Варшавада Тел конгрессы үткәрелә. Анда катнашкан вәкилләр мөһаҗирлектәге милли бәйсезлек хәрәкәтендә аерым бер урын тоткан Гариф Кәриминең каберенә дә баралар. Шул вакыйга белән төшерелгән фотоларга Г. Исхакыйның шәрехе дә язылган. Гомумән, фондтагы һәр фото кыйммәтле тарихи чыганак булып тора.

Шунысы да мөһим, Гаяз Исхакый мирасын туплау һәм өйрәнү юлындагы фәнни эзләнүләрнең дәвамы буларак, аның фондындагы материалларга нигезләнеп, «Рухи

мирас: эзләнүләр һәм табышлар» сериясенең бишенче чыгарылышы дөнья күрде [4]. Биредә әдипнең тормышын, иҗтимагый-сәяси эшчәнлеген, иҗатын яктырткан язмалар, бүгенге укучыга таныш булмаган архив материаллары укучылар игътибарына тәкъдим ителде. Шулай ук «Г. Исхакый фотографияләрдә» [3] дигән басма да нәшер ителде. Бүген дә бу эш дәвам итә: язучының хатирә дәфтәрләре гамәлдәге язуга күчерелеп, басмага әзерләнә.

«Хаклык югалмаган кеби, хаклык корбаны да онытылмыйдыр», – дип яза Г. Исхакый Фуад Туктаров турындагы мәкаләсендә. Бу сүзләрне без аның үзенә карата да әйтә алабыз. Татар милли азатлык хәрәкәтенең юлбашчысы булган, бу юлда үзен аямыйча көрәшкән олуг язучыбызның мирасын халкы өйрәнергә, сакларга-якларга бурычлы.

ӘДӘБИЯТ

1. Гарипова Л.Ш., Ханнанова Г.М. Гаяз Исхакый Япония турында (1919 елгы көндәлек хатирәләре буенча) // Гасырлар авазы. – 2018. – № 3. – Б. 102–112.
2. Гаяз Исхакый фонды. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. 135 ф.
3. Гаяз Исхаки в фотографиях / А.М. Ахунов. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 60 с.
4. Духовное наследие: поиски и открытия: Вып. 5 / под ред. И.Г. Гумерова; сост.: Л.Ш. Гарипова, Г.М. Ханнанова, Н.Ш. Насибуллина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 280 с.
5. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – Казан: Татар. Кит. нәшр., 1998. – 11 т.: публицистика / томны төз., текст., иск. һәм аңлат. әзерл., кереш мәкалә авт. З. Мөхәммәтшин. – 2011. – 399 б.
6. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 14 т.: хатлар һәм автобиографик язмалар / томны төз., текст. һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф. Фәйзуллина. – 2013. – 479 б.
7. Фәйзулина Ф.Г. Гаяз Исхакый хатларында яктыртылган кайбер әдәби проблемалар // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф. Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – С. 377–380.

УДК 297.17

ЭВОЛЮЦИЯ ТАТАРСКОГО СЕКУЛЯРИЗМА – КЕЙС ГАЯЗА ИСХАКИ

Д.Р. Гильмутдинов
Центр исламоведческих исследований АН РТ (Казань)

В данной статье анализируются взгляды известного татарского общественного деятеля и писателя Г. Исхаки с точки зрения его отношения к исламу. Используя методологию Н. Ардича демонстрируется рост секулярного, технического отношения к феномену религии, который заключается в том, что, когда религия становится делом публичным, она связана с отходом от личного, искреннего отношения.
Ключевые слова: татарский ислам, Исхаки, исламская секуляризация, модернизм, модернизация.

In this paper we are analizing the worldview of famous Tatar social thinker and writer G. Ishaki with the main focus on his religious outlook. Using methodology of N. Ardiç it is demonstrated the growing of secular, technical attitude towards the religious *phenomena*, which tells that in the case of turning the religion from personal to public sphere, it starts to move far from its main feature of personal and sincere relation with God.
Key words: Tatar Islam, Ishaki, Islamic secularity, modernism, secularization.

Совсем недавно было издано 15 томов наследия великого татарского писателя и политика Гаяза Исхаки (1878–1954). Он учился в чистопольском и казанском «кадимистском» медресе (Касимовском, Апанаевском). Здесь уже начал выпускать нелегальную газету шакирдов. На него сильно повлияли турецкие романы и исторические произведения. Его становление как прагматичной личности, сформированного татарского политика произошло в татарской учительской школе (КТУШ).

Начнём анализ его взглядов по публицистическим материалам, опубликованным в многотомном собрании сочинений. Они начинают публиковаться с 6 тома. Он пишет: «Сохранять религию в целом говорится для обмана. Религию никто не трогает,

даже не хочет трогать. Если начнут трогать, то, не веря толстопузым муллам, надо будет себя сохранять» [5: 33]. Также он пишет через запятую «черносотенный, динче (“воцерквленный”)» [5: 37]. «Из-за того, что рабочие и крестьяне, а также образованные переходят на нашу сторону вы, боясь опустошения живота, поёте песню тех, кто кричит о написанном нами: «Противоречит религии! Противоречит религии!» [5: 53].

Сегодня народ уже не ведётся на лозунги о «спасении религии». Они были в охоте на западню ишанов, которые подпирали собой горы мира и ахирата [5: 213].

В 1915–1916 гг., во время войны тон смягчается. Он пишет: «Если “Джамгия хайрия” проведёт маулид, то это усилит религиозные чувства» (7 т., Публицистика [6: 13].

Он задумывается о том, чтобы на фронте для мусульман было достаточно мулл, и чтобы их хоронили отдельно [6: 15], о том, что дети мусульман всё время проводят на улице вместе с русскими детьми, не получая достойного воспитания (дин, диният, әдәп вә инсаф) [6: 22].

В это время он радикализируется. Не видя надежду среди центристов (кадетов и «иттифаковцев»), он пытается сблизиться с «кадимистами», пытается обелить их. Он пишет: «Наш народ это принял как «новый метод», что и стало дорогой нашей национальной школы. Чтобы многому научиться за короткое время, при преподавании для того чтобы самое важное поставить прежде менее, прежние слепые суфии, старые муэдзины и слабые солдаты, вернувшиеся с фронта, уже были не нужны» [6: 57]. Далее ещё более чётко: «Для того чтобы создать новые начинания надо сломать старые крепкие основы, холодными, уничтожающими бюрократию руками, если принять во внимание непрерывную работу вместе с кадимистским духовенством, будет известно какая нескончаемая сила спрятана во внутреннем мире серьёзного, немногословного и послушного татарского народа» [6: 57]. Политическую середину, полость, пустое место между левыми протестными массами и консерваторами заняли «иттифаковцы» [6: 90]. Однако сила (войско) стремится к центру, что является проблемой. Из-за этого кочевники-консерваторы на ишаках в поисках прокорма, будут дрейфовать по направлению к центру [6: 91]. У них общее образование – поэтому граница между ними стёрта. Но эта общность интересов – это “наркотик”, от которого они не могут отказаться. Это союз фанатичного муллы и ресторатора, который развивает бизнес среди русских, продавая опьяняющие напитки и свинину» [6: 91]. Он пишет: «российский ислам – мумия» [6: 63]. Он рад что татары не поддались иранским стихам, арабской религиозной литературе и славянской культуре [6: 57]. Мистицизм (суфизм) – это гриб, который вырос на утонувшей в мистицизме персидской культуре» [6: 69].

С 1917 г. он начинает критиковать союз ислама и власти в царскую эпоху. Главные его враги – чиновники, «русификаторы», мурзы и улемы [7: 38]. Он против того, что самыми политически активными остались имамы. Народ должен показать свою численную мощь. Имамы, как и попы [7: 63], с черным сердцем [7: 67]. Для них не интересны вопросы земли-воды, женщин и образования [7: 64].

После большевистского переворота Исхаки делает выводы. Марксизм зародился в татарской среде в Казани и здесь же стал «банкротом». Муллы (Ахметджан мулла) стали понимать, что «Джами ар-румуз» и «Капитал» отличаются по содержанию [8: 99].

Исхаки видит разницу между официальными духовными структурами в Волго-Уралье и других регионах. Глубоко не вдаваясь, он говорит, что у них «недозрелый» ислам, когда религия и нация не объединились и не приняло фанатичную форму, как у казанцев из-за трехсотлетнего противостояния русификации [8: 141].

В 20-е гг. Исхаки становится защитником ислама. Он пишет: «Там религией торговать, использовать Коран в корыстных личных целях, предавать миллет (нацию), прикрываясь Кораном запрещено [9: 101]. Также он хвалит журнал «Ислам», который издается официальными религиозными структурами [9: 181]. Рашида Ибрагимова критикует, а Ризу-казыя хвалит. В это время его лексика очень сильно исламизируется (более подробно [4]). Однако не может примириться с Абдулбари Батталом, Г. Идриси, А.-З. Валиди, Г.-Р. Ибрагимовым.

Наша статья опирается на книгу Нуруллы Ардича «Ислам и политика секуляризма: Халифат и ближневосточная модернизация в начале XX века» (Nurullah Ardiç,

Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century [1]). Здесь рассматривается использование исламской лексики, терминологии, сюжетов, выдержек из священных текстов в борьбе за конкретную, реальную политику. Данное использование исламских текстов для доказательства своей политической позиции характерно для всех акторов политической жизни Османской империи, даже крайних секуляристов, подобно Мустафы Кемалю Ататюрку. В центре османских проблем стоит вопрос халифата. Сам вопрос достаточно спорный, доводов из священных книг очень мало. Все хадисы, которые используются (причём одни и те же хадисы используются для доказательства противоположных утверждений) в большинстве своём слабые.

Гаяз Исхаки, как мы видим, тоже использует исламский лексикон, особенно в период эмиграции. Там язык ислама превращается для него в метод донесения сведений до мусульманского населения. Население уже секуляризовалось, а он апеллировал до сих пор к дореволюционному сознанию, пытаясь воссоздать некое подобие идеального прошлого. Однако, по-видимому, это только отдаляло общественного деятеля от его целевой аудитории.

У Исхаки главными оппонентами были «панисламисты», олицетворением которых для него был Абдурашид Ибрагимов. В газете «Ульфат», издаваемой Ибрагимовым вышла заметка о том, что выпускники КТУШ (главными из которых были Садри Максуди и Гаяз Исхаки (другие все были из лагеря социалистов) не понимают ислам [см. 3]. Ислам, действительно, для Г. Исхаки был методом донесения своих идей до читателя. Его привлекала новая интерпретация, использованная в политической борьбе с оппонентами. Он был за упрощение языка (против Р. Фахретдина), выступал за территориальную автономию вместе с остальными крымскими и казанскими татарами (против Гаспринского). Его раздражало всё, связанное с государством, когда люди начинают терять свою личную свободу.

Он не был «панисламизмом», но он не понял, почему в огромной мечети в Египте не было сказано славословий в адрес праведных халифов. Не написал ни одного религиозного трактата, но его миропонимание было очень религиозным. Он рассчитывал на человеческую веру и понимал, что мало что в этом мире зависит от действий человека.

Вопрос о форме политической власти не стоял для российских мусульман остро. Это особенно сильно ощутил Исхаки в эмиграции. Вновь возвратилась актуальность средневековых признаков общины – религии, традиций, языка. Как и у турков, важное место занимала территориальная автономия.

По нашему мнению, Г. Исхаки был одним из трёх лидеров татар, представляющих публичную сферу, то есть артикулированно сформулировавших свои требования по улучшению, изменению социального положения татар. Он был за равенство против угнетения. Это был единственный «светский» представитель. Однако, для публичной сферы мусульманского общества, необходимо так или иначе продемонстрировать свою аффиляцию с исламом [2].

Можно ли было совместить возобладавший национализм с религиозной риторикой? На наш взгляд они очень хорошо ложились друг на друга. Если в Стамбуле эта была отсылка к текстам, то в случае с Г. Исхаки, это была лишь мнимая, фиктивная отсылка к исламу, опора на его авторитет. Речь не шла даже об уровне статуса священного текста. Просто через религиозную риторику, привычную слуху татар, доказывалось их право на суверенитет.

Таким образом, исламская (даже исламистская) риторика была признаком любого татаро-башкирского общественного деятеля в Российской империи – от панисламистской до социалистической направленности. Формы использования религиозной лексики отличались. Если в России это были общие термины веры и исламской практики, то в исламских центрах это были ключевые вопросы исламской истории (отношение к праведным халифам или халифату в целом). Этими терминами особенно любили пользоваться апеллирующие к чувствам писатели и поэты.

Если человек сегодня использует исламскую лексику (иншалла, субханалла и т. д.), то это говорит о том, что это человек верующий. Однако в то время, время

«народной религиозности», «фитры» использование подобной лексики отражало противоположный тренд, когда человек пытался куда-либо направить религиозного читателя (или избирателя). Эта тенденция до сих пор сохраняется у некоторых представителей интеллектуальной и политической элиты, которые таким образом передают своим соратникам и поклонникам некие «послания». Например, использование слова «джадидизм» или «евроислам».

ЛИТЕРАТУРА

1. Nurullah Ardiç, Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century (New York: Routledge, 2012)

2. Salvatore A. The Public Sphere Liberal Modernity, Catholicism, Islam by Armando Salvatore (New York: Palgrave Macmillan, 2007. 293 p.

3. Гильмутдинов Д.Р. «Дух ислама»,«Исламскость» как ultima ratio конфессионального публичного пространства татар на рубеже XIX–XX веков // Исламоведение. – 2017. – № 4. – С. 43–52.

4. Гильмутдинов Д.Р. Исламизация политического дискурса досоветской татароязычной Казанской прессы как форма секуляризации [электрон. журн.] // Современный мусульманский мир. – 2017. – № 1.

5. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре (1902–1914). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 447 б.

6. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 7 т.: Публицистика (1915–1916). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 365 б.

7. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 9 т.: Публицистика (1917–1926). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – 414 б.

8. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 10 т.: Публицистика (1928–1933). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 527 б.

9. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 11 т.: Публицистика (1934–1936). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 398 б.

УДК 82.091

КОНСТРУИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ТАТАР ПОСРЕДСТВОМ ЛИТЕРАТУРЫ: ГАЯЗ ИСХАКИ

Д.Ф. Загидуллина
Академия наук Республики Татарстан (Казань)

В статье рассматривается художественное и публицистическое творчество Гаяза Исхаки с точки зрения направленности на формирование национальной идентичности татар. Исхаки во главу угла в нациестроительстве ставил художественную литературу. Однако с этой точки зрения его позиция переживала определенную трансформацию. Если в начальный период творчества писатель уделял особое внимание общественно-просветительской функции литературы, то на рубеже 1908–1910-х годов для него приобретает значимость этнокультурная составляющая. На материале анализа произведений Г. Исхаки определяются точки трансформации в его творчестве, произведения, которые стали знаковыми на эволюционном пути его художественных поисков.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, национальная идентичность, татарская литература, этнокультурность, просветительство, публицистика.

The article examines the artistic and journalistic creativity of Gayaz Iskhaki from the point of view of orientation to the formation of the national identity of the Tatars. Iskhaki put fiction at the forefront of nation-building. However, from this point of view, his position was undergoing a certain transformation. If in the initial period of creativity the writer paid special attention to the social and educational function of literature, then at the turn of the 1908–1910-ies the ethnocultural component becomes important. Based on the analysis of G. Iskhaki's works, the points of transformation in his work are determined, works that have become iconic in the evolutionary path of artistic search.
Key words: Gayaz Iskhaki, national identity, Tatar literature, ethnoculturalism, enlightenment, journalism.

Формирование нации как социокультурной общности у каждого народа связано с глубокими изменениями в сознании его представителей. Прежде всего – речь идет об «осознании индивидом своей принадлежности к этой общности и осознание общ-

ностью своей специфики и самобытности» [9: 7]. Среди факторов, способствовавших таким переменам, особая роль принадлежит художественной литературе [8; и др.].

В последнее время эта научная проблема стала активно обсуждаться и разрабатываться [7; 12; и др.]. Многие исследователи считают конец XIX – начало XX в. периодом, существенно повлиявшим на формирование национальной идентичности народов и, в конечном счете, облика современного мира [10: 63].

Имеются авторитетные исследования, касающиеся определения потенциала татарской литературы, общественной мысли и публицистики в формировании и укоренении национальной идентичности татарского народа [2]. Не претендуя на полноту освещения научной проблемы, мы же попытаемся рассмотреть роль и позицию Гаяза Исхаки (1878–1954) в вопросе конструирования национальной идентичности татар посредством литературы.

Среди идеологов и лидеров татарского национального строительства Ю. Акчуры, С. Максуди, М. Бигиева, Г. Ибрагимова и других Исхаки выделяется тем, что во главу угла в формировании национальной идентичности он ставил художественную литературу.

Безусловно, свято веря в возможность объединения татар в едином потоке в сторону прогресса, он искал пути воплощения этой идеи. Ее он провозглашал и как оратор, выступая на различных съездах, собраниях, встречах, и как публицист в своих многочисленных публикациях в газетах и журналах. Но в первую очередь – как писатель, для которого художественная литература была неотделима от идеи служения народу.

Трудно переоценить его роль в обновлении татарской литературы в начале XX века. В свою очередь, именно литературная деятельность принесла ему известность среди татар в начале прошлого столетия [4: 32].

После публикации повести «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Исчезновение через 200 лет», 1902–1904) Г. Ибрагимов назвал это произведение «самым выдающимся во всей нашей литературе» [4: 102]. В нем молодой писатель предостерегает о грядущей опасности национального апокалипсиса и перечисляет болезни татарского общества: консервативность татарского духовенства; нехватка мектебов и медресе и неудовлетворительное качество образования в них; слабость интеллигенции, вынужденной тратить силы на удовлетворение своих материальных потребностей; противодействие желанию молодежи учиться в русских школах; отсутствие целеполагания в практической деятельности (недоведение начатого до конца). Исправить эту ситуацию, по мнению Исхаки, возможно на путях приобщения к достижениям прогрессивных наций, посредством усилий, направленных на развитие культуры и образования, роста экономики.

Таким образом, при помощи литературы Исхаки хочет «достучаться» до сердец своих соплеменников: «разбудить и встряхнуть», показав им бедственное положение татарского народа; указать на возможность преодоления разрыва между ними и передовыми нациями. В первом номере газеты «Таң йолдызы» («Утренняя звезда», 18 мая 1906 год) он пишет: «Соединяйтесь и трудитесь сообща, ибо только в борьбе обретете вы свои права» [4: 343]. В том же году на состоявшемся во время Макарьевской ярмарки третьем съезде партии «Иттифак аль-муслимин» Г. Исхаки оформляет свои мысли как лозунг: «Лишь в борьбе ты обретешь свои права!» Таким образом, на волне демократических преобразований 1905 года Г. Исхаки оказывается в авангарде национально-политического движения татар, возглавляет движение за обновление татарской нации и получает признание как политический лидер [6: 130].

Смысловым центром большинства произведений этого периода его творчества становится воздействие на сознание национального сообщества путем просветительских идей. Определяя цель своей первой повести «Байский сынок» (написана в 1897 году, опубликована в 1903 году), Г. Исхаки писал: «*С желанием разбудить в нашем народе мысль о свободе, я хотел показать наше состояние, как сумел. Пусть Аллах разбудит в каждом из нас праведные мысли и национальное самосознание, и даст возможность служить во благо страны и нации*» [3: 114].

Литература для Г. Исхаки как писателя выполняет, прежде всего, общественную функцию. *«Мы,* – пишет он в статье «Тел» («Язык», 1905)*, – подобно другим народам, вступили в век господства литературы, становимся свидетелями ее усиливающегося влияния на жизнь нашего народа. Вот почему для настоящего времени первостепенное значение имеет вопрос о том, какой будет наша литература, в чем нуждается наш народ, и это необходимо открыто донести до наших писателей»* [4: 15]. В стремлении соответствовать запросам своего народа, он критикует жизнь «с тремя женами»; героев, превратившихся в рабов материальных ценностей; схоластические мектебы и медресе; соплеменников, целиком посвятивших себя решению мелких бытовых вопросов…

Во многом исходя именно из общественной функции литературы, Исхаки-критик оценивает и литературные произведения. Так, в рецензии на книгу М. Гафури «Үги балалар» («Сводные дети», 1908) Г. Исхаки, называя литературу «зеркалом жизни», обращает внимание на несоответствующие татарской действительности моменты [4: 141–145]. В этом же он упрекает и Яруллу Вали, автора книги «Җанлы җеназа» («Похороны живого»), особо отмечая, что литература является проводником идей, способствующих объединению народа, задающих направление его развития [4: 149–153].

По мнению Г. Исхаки, сущность писательского таланта состоит в глубоком понимании жизни и способности к художественному обобщению. Писатель, считает он, должен доискиваться до причин общественных проблем, вскрывать недостатки общества и своим словом, мыслью, острым умом способствовать их искоренению. Для него искусство – это инструмент познания жизни, средство воздействия на соплеменников, а сущность писательского мастерства состоит в ее правдоподобном изображении.

Хотя понимание литературы как средства формирования национальной идентичности присуще для всего творчества Г. Исхаки, начиная с 1908–1910-х гг. в его творческом сознании происходят большие изменения. Еще современники обратили внимание на этот факт. Например, Г. Сагди в учебнике «История татарской литературы» отмечает, что в этот период происходит его становление как национального писателя. Литературовед Р.К. Ганиева разделяет творчество писателя на четыре этапа: «просветительский» (1897–1904); «социалистический» (1905–1910); «национальный» (1910–1918) и «мухаджирство» (1919–1954) [1: 7–8].

Одним из первых произведений, указывающих на глубокие идейно-эстетические изменения в творчестве писателя, стал роман «Теләнче кыз» («Попрошайка», 1901–1908). В романе описывается духовное развитие татарки, ее путь к общественной борьбе в непрерывном наблюдении за ее мыслями, чувствами и в связи с судьбой нации. Жизнь татарской женщины писатель делит на этапы (счастливое детство в деревне, превращение в попрошайку в городе, продажная женщина, жена богача, первое посещение театра, получение образования, занятие благотворительностью, пробуждение стремления к служению народу), превращая ее в историю прихода к осознанию смысла жизни в служении интересам нации. Писатель показывает героиню в духовном движении и росте с помощью психологического анализа – воссоздавая ее мысли, сны, внутренние монологи, страхи и заблуждения, обращаясь к возможностям символизма и изображения природы. Пример Сагадат, одолевшей путь от попрошайки до матери нации, дает надежду на воскрешение всего татарского общества, формирование национального самосознания татарской нации.

В повести «Тормышмы бу?» («Жизнь ли это?», 1909) татарская молодежь с их благими устремлениями, готовая пожертвовать жизнью ради народа, определяется как сила, которая способна повернуть жизнь татарского народа в сторону прогресса. Г. Исхаки проникает в глубинные скрытые (имманентные) слои бытия татар, в ситуации, возникающие под влиянием историко-политических событий или национальных традиций, одновременно он находит путь к преобразованию сообщества не в усвоении знаний, подражании другим народам, а – в своей внутренней силе, исторических особенностях, менталитете и ментальном потенциале.

Примечательно, что Исхаки-писатель заявляет и о том, что в своем развитии татары должны полагаться исключительно на собственные материальные и духовные

силы. Их он находит в твердости духа соплеменников («Алдым-бирдем» («Брачный договор», 1907)), в патриотизме интеллигенции («Мөгаллим» («Учитель», 1906)), «Тартышу» («Борьба», 1908)), в равноправии женщин с мужчинами ((«Мөгаллимә» («Учительница», 1913)) и т.д.

В прочитанном в Турции «Докладе о татарской литературе» («Гаяз Исхакыйның татар әдәбияты турындагы докладьы», 1911) он открыто заявляет о том, что *«татарская литература в своем общем направлении никогда не воспринимала идею «искусства для искусства» и, более того, всегда служила определенному направлению. В этом отношении татарская литература всегда отстаивала одну идею, была ее поборником»* [4: 198]. Это, как пишет Г. Исхаки, идея европеизации татарской жизни, но при этом писатель подчеркивает, что европеизация означает не нивелирование татарской идентичности, а ее органическое сопряжение с ценностями иной высокоразвитой культуры. Будучи сторонником европеизации татарской культуры, он одновременно выступает против ее растворения в других культурах. Пишет, что верит в мудрость татар, которые в этом стремительно движущемся с Запада потоке смогут отличить «жемчуг от камня, алмаз от стекла, молоко от воды, лекарство от яда» [4: 212].

И в этом докладе, и в интервью турецкой газете «Сәнин» («Культура») Г. Исхаки выделяет три основополагающих качества татарской литературы: демократизм, конфликт, идейность. Сущность демократизма, по словам писателя, состоит в том, что литературные произведения написаны на народном языке, и на темы, взятые непосредственно из народной жизни.

В статье «Элгәре һәм хәзер» («Раньше и сейчас», 1913) Г. Исхаки сопоставляет прошлое татарского народа и его современное состояние. Картине, в которой царили старые татарские медресе с невежественными муллами и полуголодными шакирдами в душных помещениях, упадок торговли, отдалившиеся от народа татарские мурзы, бедность татарских крестьян, Г. Исхаки противопоставляет современность: новые благоустроенные татарские медресе, крепкие крестьянские хозяйства, татарские предприниматели новой формации, материально поддерживающие многочисленные татарские общества в разных российских городах. Особое внимание автор уделяет современной литературе и театру. *«Наши писатели, поэты, редакторы,* – пишет Г. Исхаки, – *получили признание во всем тюркском мире, привлекли внимание русской, французской, немецкой литературной общественности. Они, с какой бы позиции мы на них ни смотрели, с творчеством каких бы великих писателей ни сравнивали, создали возвеличивающие национальную гордость, неумирающие литературные образцы. Они дали мощь всему нашему движению, всем нашим делам, осыпали цветами надежды нашу грубую жизнь»* [4: 217]. На этой благодатной почве он призывает взрастить побеги национального самосознания.

Весной 1910 года Исхаки тайно выезжает из Петербурга в Финляндию и проводит там лето. За короткое время им были написаны роман «Мулла бабай», цикл рассказов «Фамилия сәгадәте» («Семейное счастье»). В одном из самых объемных произведений Г. Исхаки «Мулла бабай» рассказывается история деревенского мальчика, который, получив знания в медресе, становится муллой в родной деревне. Центральный герой произведения Халим, своими знаниями, полученными в городе, хочет служить родному селу и в конце произведения осуществляет это желание. Хотя роман не был завершен, к концу текста Халим становится авторитетным муллой, знатоком ислама, хранителем народной этики. Автор указывает, что такие герои трансформируют татарский мир, повернут колесо истории к прогрессу.

В романе с размахом и точностью изображена патриархальная жизнь дореволюционной деревни и жизнь крестьян: выборы муллы, обряд никаха, свадьба, учебные занятия в медресе, вечера отдыха шакирдов, выезды на природу, песни, танцы, театральные представления и т.д. В татарской литературе трудно найти другое произведение, в котором быт татарского духовенства начала XX столетия был бы представлен в деталях, как единое целое с народным бытом.

Приехав осенью 1910 года в Стамбул, Г. Исхаки пишет рассказы «Сөннәтче бабай» («Суннатчи бабай»), «Кияү» («Жених»), «Шәкерт абый» («Шакирд абый»). В них с этнографической точностью описываются прекрасные обычаи татарской жизни, создаются татарские типажи, в этом контексте описываемые события получают экзистенциальный окрас. Так, рассказ «Жених» (1914) повествует, с одной стороны, о традициях гостеприимства в татарских семьях, выдачи замуж дочерей. В то же время характеризует негативное, чрезмерное стремление татар породниться с теми, кто стоит выше по социальной лестнице, невзирая на их непорядочность.

В рассказе «Суннатче бабай» (1911) воссоздаются традиционные черты татарской жизни – чистота, аккуратность, терпение, гостеприимство, любовь к своему ремеслу, любовь к порядку. Г. Исхаки представляет своих героев, их характерные черты как живительные, развивающие, изменяющие нацию ценности. В повести «Остазбикә» («Учительница», 1910), имеющей сходное с этим рассказом звучание, рассказывается история превращения образованной девушки Сагиде – в матерь нации. Идеализируя героиню, писатель подчеркивает великую роль татарских женщин в сохранении и преобразовании нации.

В трагедии Г. Исхаки «Зулейха» указывается на еще одну внутреннюю силу, способную укрепить национальный дух: это религия, ислам.

Повести писателя «Ул икеләнә иде» («Он еще колебался», 1914) и «Ул әле өйләнмәгән иде» («Он еще не был женат», 1916) раскрывают процесс русификации через проблему смешанных семей: в произведениях показано, как попадание в чужую национальную среду обособляет татарского человека от национального сообщества и образа жизни, ведет к высыханию его родовых корней.

Те же мысли подчеркиваются в публицистике Исхаки. В программной статье «Безнең юлымыз» («Наш путь», 1916) он повторяет мысль о необходимости сближения с европейской культурой, но – такого сближения, при котором татары сохранят себя как нацию: *«Для того, чтобы не потерять себя, не быть задавленными несущейся на нас с грохотом европейской культурой, промышленностью, литературой, музыкой, а также и развратом, ложью, шарлатанством, нам необходимо вооружиться оружием наших соседей, облачиться в национальную кольчугу, очистив ее от ржавчины прошлого»* [5: 225].

После отъезда в эмиграцию Г. Исхаки написал еще один роман – «Татарның кызы» («Дочь татарина», 1943), в котором писатель еще более обобщил свои взгляды, сформулированные относительно «внутренних сил» народа, способных вывести его на передовые позиции. Основная идея романа была сформирована так: преобразующая сила татарского народа – в его многовековых традициях, образе жизни, самобытности сознания и мышления. В контексте жизни других народов писатель идеализирует красоту и значимость быта татар, обустройство их семьи, взаимоотношений между близкими родственниками, мельчайшие детали быта.

Таким образом, имя Гаяза Исхаки занимает особое место в общественно-политической и культурно-исторической жизни татарского народа. В начале XX века его взгляды и идеи во многом определяли становление и развитие национальной идентичности татарского народа. Однако его художественное и публицистическое творчество указывают на глубокие изменения в понимании писателем путей развития и преобразования татарского народа. В произведениях раннего периода целью он считает необходимым просвещение народа, активизацию его сознания, избавление от негативных качеств общества, ориентацию на положительный пример. Однако с 1908–1910 годов его взгляды изменились: силу, которая сохранит и будет развивать татар как единую и передовую нацию, Г. Исхаки нашел в самом народе, в его образе жизни, нравственности, обычаях, уме, мировоззрении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганиева Р.К. Гаяз Исхакый иҗаты. – Казан: Казан ун-ты, 2005. – 38 б.

2. Ибрагимов М.И. Национальная идентичность татарской литературы: современные методы исследования (очерки). – Казань, 2018. – 104 с.

3. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 1: Повестьлар һәм хикәяләр (1899–1908) / Томны төз., текст., иск. һәм аңлат. әзерл. Л. Гайнанова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998.– 444 б.

4. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 6: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть (1902–1914) / Томны төз., текст., иск. һәм аңлат. әзерл.: Ф. Ибраһимова, З. Рәмиев. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – 447 б.

5. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. Т. 7: Публицистика (1915–1916). / Томны төз., текст., иск. һәм аңлат. әзерл.: Ф. Ибраһимова, З. Рәмиев, Э. Галимҗанова, Г. Ханнанова, Ф. Кадыйрова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 366 б.

6. Исхакый Г. Әсәрләр. Унбиш томда. Т. 15: Гаяз Исхакыйның тормышы һәм иҗаты турында истәлекләр һәм мәкаләләр (1923–1990). / Томны төз., текст., иск. һәм аңлат. әзерл.: Г. Ханнанова, Р. Кадыйров. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. – 527 б.

7. Киселев В.С. Панславизм и конструирование национальной идентичности в русской и польской словесности в 19 в. // Славянские языки в условиях современных вызовов. – 2015. – № 3. – С. 108–126.

8. Лукина А.В. Социокультурные технологии формирования национальной идентичности (историко-методологический аспект): Автореф. дис. … канд. культурологии. – Екатеринбург, 2004. – 26 с.

9. Попова М.К. Национальная идентичность и ее отражение в художественном сознании. – Воронеж, 2004. – 170 с.

10. Родичкин Д.В. К вопросу о роли литературы в формировании национальной идентичности // Вестник ТвГУ. Серия «Философия». – 2017. – № 3. – С. 63.

11. Тер-Минасова С.Г. Роль классических национальных литератур в формировании национальной идентичности // Диалог культур в условиях глобализации. XII Международные Лихачевские научные чтения. – СПб., 2012. – С. 203–207.

УДК 82.091

ГАЯЗ ИСХАКИ И ЗАКИ ВАЛИДИ ТОГАН
(Возможности компаративистики в биографических исследованиях)

Р.Л. Исхаков
Уральский гуманитарный институт УрФУ (Екатеринбург)

Автор впервые рассматривает биографии видных деятелей башкирского и татарского национального движения Заки Валиди и Гаяза Исхаки в системе координат компаративистики.
Ключевые слова биографика, компаративистика, Гаяз Исхаки, Заки Валиди Тоган, происхождение, память.

For the first time, the author examines the biographies of prominent figures of the Bashkir and Tatar national movement, Zaki Validi and Gayaz Iskhaki, in the coordinate system of comparative studies.
Key words. biographics, comparative studies, Gayaz Ishaki, Zaki Walidi Togan, origin, memory.

Реконструкция последней встречи Гаяза Исхаки и Заки Валиди Тогана в 1953 году так и просится перехода в жанр беллетристики [11]. На протяжении всей своей жизни они, мягко говоря, недолюбливали друг друга. Это был довольно широко известный факт в тюркских эмигрантских кругах. Причина этого лежала в революционных событиях 1917–1918 годов. Гаяз Исхаки выступал за территориальную автономию для тюрко-мусульманских народов. Заки Валиди, не найдя своего места в этом движении, стал выступать за создание отдельного автономного Башкурдистана (Малая Башкирия). Эти действия привели к окончательному срыву попыток объединить татар и башкир для совместной борьбы за национальное самоопределение.

После усиления большевиков и сторонники Идель-Урала во главе с Гаязом Исхаки, и сторонники Башкурдистана (Малой Башкирии) во главе с Заки Валиди были вынуждены покинуть родину. Оба деятеля большую часть жизни прожили в Турции, однако из-за былых противоречий недолюбливали и избегали друг друга.

В 1953 году Гаяз Исхаки заболел, у него обнаружили онкологическое заболевание. Он лежал дома в Стамбуле и практически уже никуда не выходил. Однажды в его дверь кто-то постучался, перед ним, к удивлению, стоял Заки Валиди. Сначала Заки Валиди вел себя немного смущенно, но потом подошел к Гаязу Исхаки и крепко обнял его. После этого Заки Валиди сказал: «Давай уже забудем прежние распри, мы ведь с тобой оба люди одной эпохи и оба татары». После этого они целыми часами

за чашкой чая вспоминали минувшие годы. Заки Валиди признал свои ошибки и Гаяз Исхаки тоже признался в своих заблуждениях[1].

Этот исторический факт нацеливает антропологов для использования особых методов биографических исследований.

Биографии стали объектом научного исследования относительно недавно. Для выхода из кризиса постнеклассическая историография стала активно говорить о специальной дисциплине и области знания, которая разрабатывает теоретические, методические и источниковедческие вопросы биографий. Возродил его российский ученый Б.Г. Ананьев, указавший на то, что ***суть метода состоит в собирании и анализе данных о жизненном пути человека как личности и субъекта деятельности***.

Это исследовательское направление не ново. В 1929 году вышел журнал «Анналы», вокруг которого сформировалась историческая школа «Анналов», или новая историческая школа. Применяя биографический метод, исследователь «… получает данные как об объективных событиях, так и о субъективных переживаниях личности на разных этапах, в разных жизненных обстоятельствах» [20: 57–60]. Мы исходили из того, что традиции современной биографики у татар были заложены трудами Ш. Марджани *«Вафийат аль-асляф еа тахийат аль-ахляф»* и *«Мустафад аль-ах-бар фи ахвали Казан ва Булгар»,* в которых даны биографические сведения о большом количестве государственных, религиозных деятелей, мударрисах и др. В начале XX века появился ряд книг Ризаэтдина Фахретдина с богатым биобиблиографическим материалом: *«Асар»* (свыше 1200 биографий), сборников биографий знаменитых женщин мусульманского мира «Мәшһүр хатыннар» («Знаменитые женщины»; Оренбург, 1903), серия «Мәшһүр ирләр» («Знаменитые люди»; Оренбург, 1906–1917). В развитии татарской биографики [19: 394–395] заметную роль сыграли исследования, посвященные жизни и творчеству Марджани, Каюма Насыри, Галимджана Ибрагимова, Карла Фукса, Николая Лобачевского, Габдуллы Тукая, Фатиха Амирхана, Хади Такташа, Фарида Яруллина и др.

Значительным этапом в развитии биографики стал выход «Татарского энциклопедического словаря» (1999), в котором содержатся статьи о более чем 7 тыс. известных деятелях татарского народа и Татарстана. В 1990-е гг. в Татарстане был опубликован ряд работ о людях, чья деятельность замалчивалась советской властью, о подвергшихся репрессиям.

Развитие биографики в России подготовило почву для широкого использования компаративистики. Согласно словарю иностранных слов, «компаративистика (от лат. comparativus – сравнительный») – сравнительный метод исследования языка в языковедении» [5]. Данное определение значительно ограничивает сферу применения метода, относя его к лишь к языковедению.

У компаративистики есть своя дальняя предыстория. В качестве условной точки отсчета обычно избирают полемику во Французской академии конца XVII века (1687) вокруг сравнительных достоинств литературы и искусства античности и современности «Спор о древних и новых» (фр. *Querelle des Anciens et des Modernes*), начатую Шарлем Перро [12: 46–47][2] В XX веке сравнительным анализом занимались М.М. Бахтин, В.С. Библер, Г.Д. Гачев, Д.С. Лихачёв, Т.Л. Мотылёва, В.Н. Топоров, Б.М. Храпченко и др. В конце XX века в России начали разрабатываться и сегодня появляются работы по компаративистике, которая стала активно применяться в праве (сравнительное правоведение, правовая компаративистика, юридическая компаративистика) [1; 2; 4: 35–42; 8; 9; 10; 15; 16; 17; 21; 22], педагогике [6; 18; 13] и др.

Важно отметить, что компаративистикой действительно часто называют сравнительно-сопоставительные исследования. С латыни comparatio – сравнение, равное соотношение, соразмерность.

---

[1] Помощник Гаяза Исхаки – Али Акыш, в своих воспоминаниях отмечал: «Я к этому явлению отношусь объективно. Я об этом открыто говорил самому Гаяз агаю: и у него самого и у Садри Максуди тоже были ошибки».

[2] В 1674 году ведущий идеолог «новых» Шарль Перро критиковал трагедию Еврипида «Алкеста». Оппонентом Перро тогда же выступил крупнейший трагик эпохи Жан Расин.

Т.Н. Беркалиев приводит три определения компаративистики: «это [1] ***комплексный научный метод***, т.е. совокупность научных приемов познания, сравнения и сопоставления; это [2] ***чистая наука***, т. е. самостоятельная наука со своим предметом и методами; это [3] ***вспомогательная дисциплина*** в рамках теории социальных и гуманитарных наук» (выделено нами. – *Р.И.*) [3: 10; 7: 87–89] В словаре-справочнике по политологии компаративистика определяется как «общее название совокупности сравнительных методов в различных областях гуманитарного знания (политология, правоведение, литературоведение, языкознание, культурология, история, религиоведение и др.)» [14]. Это определение мы и примем как основное в нашем исследовании.

Рассмотрим подробнее сравнительный метод. К настоящему времени сложилось и некоторое общее понимание методов сравнительных исследований. Общими методами, независимо от специфики научного направления, в компаративистике считают:

1. *Сопоставительно-типологический метод*. Метод позволяет получить результаты, достаточно общие по объему и потому в значительной степени приближенные, т. е. описательный результат, например: тип культуры, тип философствования и т.д.

2. *Сравнительно-исторический метод*. Результатом становится рассмотрение предмета в его генетическом, историческом развитии. Выделяют несколько видов сравнения: парадигматическое сравнение, по аналогии и др.

3. *Индивидуализирующий метод*. Сравнения предполагают сравнение индивидуального. Индивидуальность понимается как особенность.

Сравнительный метод оценки объектов и явлений предвидит осуществление исследования на нескольких уровнях:

Сбор и обработка всей полученной информации. При этом все данные должны быть объективными, точными и доказуемыми.

Систематизация информации. Все данные нужно распределить на разные категории и придать собранному материалу структурный вид.

Толкование полученных данных. На основании анализа и сопоставления информации делаются конкретные выводы. При правильном выполнении указанных этапов исследователь может формулировать обоснованный прогноз. Самым простым способом прогнозирования является непосредственное сопоставление информации об объекте или явлении на разных уровнях. Второй способ прогнозирования предвидит выдвигание конкретных гипотез, подкрепленных реальными фактами.

В начале исследования нужно определить *основания соотнесения*. Отбор оснований сравнения зависит от сложности объекта и конкретных целей познания. Биографический подход позволяет нам определить объекты компаративистики – Гаяза Исхаки (1878–1954) и Заки Валиди (1890–1970).

Определив круг объектов и оснований соотнесения, можно переходить непосредственно к сравнению, которое осуществляется в форме либо *сопоставления*, либо *противопоставления*.

Таблица 1

Сравнительный анализ биографий

Основания сравнения	Гаяз Исхаки	Заки Валиди
Происхождение	Родился в деревне. Происходил из татар-мишар. Учился в медресе города Чистополя и Казани. Начал свою литературную деятельность в конце XIX века.	Из метрической книги по деревне Кузяново за 1860 и за 1890 наиболее ранним известным предком является ясачный татарин Иштуган Ишмекеев из села Нижнее Арметево Ногайской дороги Уфимского уезда. В открытом деле КГБ национальность указана как «татарин-башкир», при этом с более поздним добавлением слова «башкир». В анкете делегата VII Всероссийского съезда Советов (1919) сам указал, что по национальности является башкиром (башкирином).

		По свидетельству известного деятеля тюрко-татарской эмиграции Али Акыша, в 1953, незадолго до смерти, при обращении к Гаязу Исхаки, называл себя татарином. Отец после окончания медресе начал служить во 2-й соборной мечети д. Кузяново. Мать окончила медресе, преподавала в женских классах медресе мужа. С 1898 начал обучение в медресе отца. Здесь он совершенствовал свои познания в тюркском, арабском и русском языках. Мать помогала сыну освоить персидский язык. Особое внимание уделялось изучению русского языка.
В России	В 1917 году принимал активное участие в подготовке и проведении этого Всероссийского съезда мусульман. 23 июля 1917 года было объявлено создание национально-культурной автономии татар Поволжья и Урала. В ноябре 1917 в Уфе собралось национальное собрание для окончательного учреждения национальной государственности татар. Исхаки было поручено руководство внешнеполитической комиссией. В апреле 1918 года Национальное Управление было ликвидировано. Типографию и редакционное имущество газеты Гаяза Исхаки «Ил» (Страна) большевики конфисковали. Исхаки был вынужден уйти в подполье.	С осени 1908 продолжил обучение в казанском медресе «Касимия». С 1909 уже назначали преподавателем истории тюрков и арабской литературы. В качестве учебника для преподавания он начал писать свою первую крупную работу «История тюрков и татар». Она была опубликована в 1912 в типографии «Миллят». В 1915 был издан её переработанный вариант, который был ещё раз переиздан в 1917. На период жизни в Казани приходятся и первые попытки активно участвовать в общественной жизни. В конце октября 1913 – марте 1914 посетил города Средней Азии, где осмотрел частные коллекции рукописей. Причина отъезда – начавшаяся Первая мировая война. В 1912 он был зачислен в ополчение первого разряда и должен был пройти мед. осмотр. 16 августа 1914 через Самарканд, Ташкент, Оренбург и Уфу прибыл в город Стерлитамак. Отчет о первой командировке под названием «Восточные рукописи Ферганской области» был опубликован в 1915 году в XXII т. «Записок Восточного отделения Императорского русского археологического общества». Отчет о второй командировке под названием «Отчет о командировке в Бухарское ханство» был напечатан в 1916 в XXIII томе «Записок Восточного отделения Императорского русского археологического Общества». Также с командировкой в Среднюю Азию связана серия из девяти статей под названием «Туркестанские письма». Они публиковались в газете «Иль» («Страна») с 28 ноября 1913 по 2 мая 1914. Избран депутатом Всероссийского учредительного собрания от Уфимской губернии. Депутат Миллэт Меджлиси (1917–1918). В 1917 стал членом Партии социалистов-революционеров.
В период Гражданской войны	После вторичного занятия Поволжья и Урала большевиками, деятельность Национального Управления переносится в Сибирь,	В феврале 1918 был арестован большевиками в Оренбурге в числе восьмерых членов Башкирского Правительства, в апреле был освобождён при атаке отрядов казаков и

	в город Петропавловск. В Петропавловске начинает издавать газету «Маяк». В 1920 году, после окончательного установления власти большевиков в Поволжье и на Урале, был вынужден покинуть свою страну.	башкир на город. Во главе башкирских полков присоединились к восстанию Чехословацкого корпуса, стал председателем Башкирского военного совета при Башкирском правительстве. Полковник в Народной армии. После перехода на сторону красных Валиди вёл переговоры с правительством Советской России о легитимизации в качестве автономии Башкирской республики. Итогом переговоров стало подписание «Соглашение центральной Советской власти с Башкирским Правительством о Советской Автономной Башкирии», согласно которому Башкурдистан был преобразован в Башкирскую Советскую Республику в составе РСФСР. В феврале 1920 был избран председателем Башкирского ВРК. В июне 1920, считая неприемлемым постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О государственном устройстве Автономной Советской Башкирской Республики» от 19 мая 1920 вместе с остальными членами Башревкома, ушёл в отставку. Принял участие в организации антисоветских восстаний. В июне 1920 года выехал в Баку, а затем отправился в Среднюю Азию. В Хивинском ханстве и Бухарском эмирате почти три года занимался организацией басмаческого движения. Летом 1921 создал Совет Национального Единства Туркестана и его флага. В июле 1921 был избран Председателем Центрального комитета Совета Национального Единства Туркестана. После ряда военно-политических неудач в 1923 эмигрировал за границу.
В эмиграции	В эмиграции занимался в основном политической работой, но и не прекращал свою литературную деятельность. В 1928 начал издавать в Берлине журнал «Милли юл» (Национальный путь). В 1934–1938 совершил поездку по Маньчжурии, Корее, Японии, Арабскому полуострову и Финляндии. В этих странах он проводил работу по организации татарских эмигрантов. В Польше активно участвовал в деятельности Варшавской организации «Прометей». Советско-германский пакт о взаимном ненападении, а также последовавшее за этим расчленение Польши временно приостановили политическую деятельность. Участники организации «Прометей» были вынуждены покинуть Варшаву. Журнал «Милли юл» в Берлине был закрыт в сентябре 1939 распоряжением германского правительства.	В 1923 в библиотеке иранского города Мешхед нашёл уникальную рукопись, содержащую текст знаменитых «Записок» Ибн Фадлана. В 1924 переехал в Берлин, где сотрудничал с Гаязом Исхаки. В июне 1925 в турецкой «Ресми газете» был опубликован Указ Кабинета министров Турции о предоставлении турецкого гражданства. С 1925 советник министерства образования в Анкаре, затем преподаватель, профессор Стамбульского университета. Издавал газету «Туркестан», в которой отстаивал свою идею об объединении всех мусульман вокруг Турции. В 1935 году окончил Венский университет, защитил докторскую диссертацию по теме «Путешествие Ибн Фадлана к северным болгарам, тюркам и хазарам». В июне 1935 получил приглашение на работу в качестве преподавателя Боннского университета. Зимний семестр (1938–1939) работал в Геттингенском университете.

В Турции	В Турции продолжил свою политическую и литературную деятельность. В течение 50-летней политической, публицистической и литературной деятельности стал инициатором издания свыше десяти татарских газет и журналов и написал около пятидесяти литературных и публицистических произведений	1 сентября 1939 покинул Германию и возвратился в Турцию, возобновив свою работу в Стамбульском университете. В СССР был объявлен идеологом «башкирской буржуазно-националистической оппозиции» и организатором «башкирской контрреволюционной организации». Был арестован по обвинению в «пантюркистской деятельности против Советов на территории Турции». С 1948 по 1970 продолжил преподавать историю тюрков в университете Стамбула. В июле 1951 в Стамбуле под его председательством проходил XXI Международный конгресс востоковедов. В 1953 основал Институт исламских исследований и был назначен его директором. Автор трудов по истории тюркских народов. Опубликовал около 400 работ на 11 языках.
Память	В 1993 в селе Кутлушкино Чистопольского района Республики Татарстан был открыт Историко-мемориальный и этнографический музей Гаяза Исхаки. Его именем названы улицы в Азнакаево, Чистополе, Сарманово и Казани. В 2020 открыт портал, где в открытом доступе опубликованы 43 литературных произведения, более 300 публицистических статей, письма и воспоминания на татарском языке, 6 переводов произведений на русский и 7 – на турецкий язык[	В Башкортостане учреждена общественная премия имени Ахметзаки Валиди Тогана. Национальной библиотеке Башкортостана было присвоено имя Ахмет-Заки Валиди. Учреждена памятная медаль «Ахмет-Заки Валиди Тоган» – общественная награда Академии наук Республики Башкортостан. В связи со 120-летием со дня рождения Международной организацией по совместному развитию тюркской культуры и искусства (ТЮРКСОЙ) 2010 год был объявлен годом Ахмет-Заки Валиди. В городах Санкт-Петербурге, Ишимбае, Сибае установлены памятники. В конце января 2021 памятник в Санкт-Петербурге был демонтирован по требованию Генпрокуратуры РФ

Ист.: *Исхаки Г.* Әсәрләр 15 томда – Казан: Татар. кит. нәшр, 2001 – 2013 (на татар. яз); *Заки Валиди Тоган*. Воспоминания: Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру / Пер. с тур. – М., 1997.

Аналогичную таблицу можно составить по основанию противопоставление[1].

Компаративисты всегда вели дискуссии о значении различных методов для сопоставления тех или иных социальных процессов или явлений. В классической компаративистике всегда превалировали формализованные методы рассуждений (сравнение, сопоставление, параллелизм, аналогии, интерпретации, реконструкции) и методы эмпирического анализа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного правоведения // Очерки сравнительного права. – М.: Прогресс, 1981.

2. Ансель М. Сравнительное право и унификация права // Очерки сравнительного права. – М.: Прогресс, 1981.

3. Беркалиев Т.Н.. Особенности компаративистики как науки и метода исследования деятельности библиотек // Библиосфера. – 2009. – № 1. – С. 10.

4. Бехруз Х.Н. Сравнительное правоведение как самостоятельная юридическая наука и учебная дисциплина // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. – 2007. – №. 2.

5. Большой словарь иностранных слов: [Электронный ресурс]. – М.: Бизнессофт, ЭТС, ИДДК, 2007.

6. Вульфсон Б.Е., Малькова З.А. Сравнительная педагогика. – М. 1996.

[1] Противопоставление отличается от сопоставления тем, что из сравниваемых систем вычленяются один либо несколько объектов, или разрабатывается модель, которые принимаются за эталон и противопоставляются исследуемым объектам.

7. Клюс А.Г. Основные аспекты современной компаративистики как ведущей стратегии гуманитарного познания // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2013. – № 8 (26): в 2-х ч. – Ч. II.
8. Кнапп В. Крупные системы права в современном мире. Сравнительное правоведение: Сб. ст. – М., 1978.
9. Малиновский А.А. Сравнительное уголовное право. – М., Юрлитинформ, 2014.
10. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение: Учебник для вузов. Общая часть. – М.: Зерцало, 2006.
11. Нурулла Мухсин. Гаяз Исхаки и Заки Валиди: история одной вражды и одного примирения: [электронный ресурс]. – URL https://islam-today.ru/islam_v_rossii/tatarstan/Gayaz-Ishaki-i-Zaki-Validi-istoriya-odnoi-vrakdi-i-odnogo-primireniya/ (дата обращения 20.03. 2023)
12. Перро Ш. Век Людовика Великого // Спор о древних и новых. – М.: Искусство, 1985.
13. Плешакова А.Ю. Педагогическая компаративистика идентичности профессионального образования: методология, теория, практика. Автореф. дис. … д-ра пед. наук. – Уфа, 2021. – 44 с.
14. Политология: словарь-справочник / М.А. Василик, М.С. Вершинин и др. – М.: Гардарики, 2001.
15. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира. – М., ИГПРАН, 1993.
16. Скакун О.Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира. – Киев: Ін Юре, 2008.
17. Сравнительное правоведение: учебник / П.Н. Бирюков, Д.В. Галушко. – Воронеж: ИД ВГУ, 2018. – 380 с.
18. Тагунова И.А. Педагогическая компаративистика вчера, сегодня, завтра: [электронный ресурс]. – URL https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-komparativistika-vchera-segodnya-zavtra (дата обращения 20.93 2017).
19. Татарская энциклопедия: в 5 т. / Гл. ред. М.Х. Хасанов. – Казань, 2002. – Т. 1: А–В.
20. Тертычный А. Через призму биографии // Журналист. – 2006. – № 6.
21. Тихомирова Ю.А. Курс сравнительного правоведения. – М.: НОРМА, 1996. – 432 с.
22. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. – М.: Международные отношения, 1995.

УДК 323.1

ПОЛИТЭМИГРАНТ Г. ИСХАКИ О ПОЛОЖЕНИИ МУСУЛЬМАН В СССР

С.М. Исхаков
Институт Российской истории РАН (Москва)

В статье рассматриваются публицистическая деятельность татарского политэмигранта Г. Исхаки, направленная против советской пропаганды «успехов» сталинской «национальной» политики, а также значение идей, содержащихся в ряде его политологических произведений, написанных в Европе.
Ключевые слова: Татары, Г. Исхаки, пропаганда, Идель-Урал.

The article deals with the journalistic activity of the tatar political emigrant G. Iskhaki, directed against the Soviet propaganda of the «successes» of the Stalinist «national» policy, as well as the significance of the ideas contained in a number of his political science works written in Europe.
Key words: Tatars, G. Iskhaki, propaganda, Idel-Ural.

Одной из важных проблем изучения обширного публицистического наследия Г. Исхаки является анализ того, насколько были актуальны его теоретические разработки относительно перспектив общественного развития в СССР при проводимой его руководством национальной политике, насколько были убедительны его публикации, освещающие жизнь мусульманских народов в СССР, для турецкой и европейской прессы, насколько значимым является их политологический аспект для татарографии и мусульманографии.

Особенно интересно, как реагировали на его публикации, с одной стороны, в Париже, где в 1920–1930-е годы находился один из главных центров русской и мусульманской политэмиграции, в различных французских газетах, которые представляли собой ту или иную часть французского общественного мнения, с которым, как известно, считалось правительство Франции, с другой – в Москве, где с пристальным вниманием и большой тревогой следили за активностью всей политэмиграцией, за ее антисоветскими публикациями. Кремлевская пропаганда всеми способами пыталась

противодействовать ее влиянию на европейское общественное мнение и на европейские правительства, ибо советские вожди остро нуждались в крупных западных кредитах, – самый актуальный для них вопрос в связи с потребностями советской экономики и особенно военной промышленности.

Г. Исхаки был одним из представителей Национального управления мусульман тюрко-татар Европейской России и Сибири, которые были направлены на Парижскую мирную конференцию. Он участвовал в подготовке для нее документа под названием «Декларация мусульман». Вот что в ней, в частности, констатировалось: «С падением старого русского правительства и с провозглашением гражданских свобод в 1917 г. тюрки, как и остальные национальности России... горячо принимаются за организацию своей национальности и за восстановление разрушенных старым правительством национальных учреждений. …Возлагая большие надежды на Всероссийское Учредительное собрание, в котором должна была быть выработана и установлена Конституция российского государства, тюрки приготовлялись к этому Собранию и лихорадочно принялись организовывать свои национальные учреждения. Туркестан, Казакстан[1], Кавказ и Крым провозглашают себя автономными штатами Российской Федеративной Республики… Тюрки внутренней (Поволжья и Прикамья) России и Сибири на основе всеобщего избирательного голосования созывают в г. Уфе Национальное собрание (Миллят меджлиси), которое вырабатывает Основные законы культурно-национальной автономии также для внесения на рассмотрение и утверждение Всероссийского Учредительного собрания. Это Национальное собрание выбирает свой исполнительный орган – Центральное национальное управление тюрков внутренней России и Сибири, состоящее из трех ведомств: духовного, просвещения и финансового… Антибольшевистское настроение и организованность тюрков сразу обратило на себя внимание большевиков, и все тюркские правительства были объявлены большевиками “контрреволюционными и буржуазными”. …Ввиду того, что на мирной конференции будут решаться вопросы войны и мира, внешней и колониальной политики, а также и вопрос о национальном самоопределении народов, т.е. вопросы, в решении которых заинтересована каждая национальность, представители 30-миллионного тюркского населения должны быть приглашены и допущены на мирную конференцию с правом решающего голоса. …Всем российским тюркам должно быть предоставлено широкое и полное право на национальное самоопределение по свободному усмотрению самих тюрков» [5: 396–397].

О работе Г. Исхаки над этой декларацией свидетельствуют его пометы на ее экземплярах: на одном из них им самим (что подтверждается почерком на приводимой ниже фотографии) написано: «Доклад в заграничную Лигу наций татарск[ого] ЦК. 1919 г. Харбин». На другой копии он написал: «Доклад в Лигу наций или в печать от ЦК татарской организации, переданный через Лазарева в Харбине. 1919 г. Укай» [2: 746].

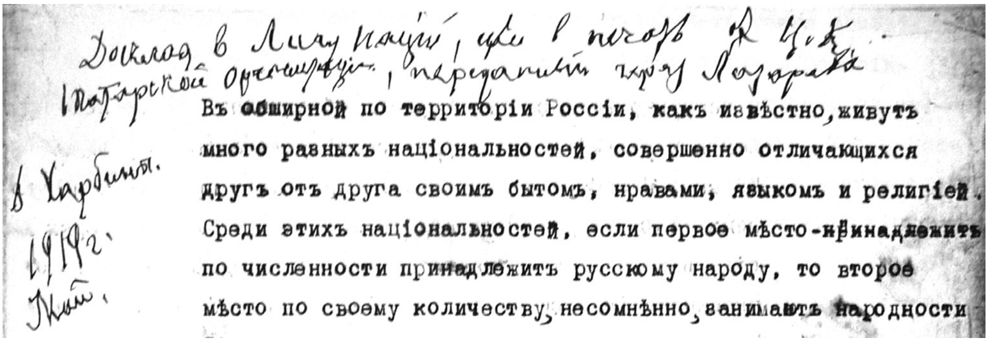
Въ обширной по территорiи Россiи, какъ извѣстно, живутъ много разныхъ нацiональностей, совершенно отличающихся другъ отъ друга своимъ бытомъ, нравами, языкомъ и религiей. Среди этихъ нацiональностей, если первое мѣсто-принадлежитъ по численности принадлежитъ русскому народу, то второе мѣсто по своему количеству, несомнѣнно, занимаютъ народности

Упомянутый им эсер Е.Е. Лазарев, депутат Всероссийского Учредительного собрания, в конце марта – начале апреля 1919 г. встречался в Харбине с Г. Исхаки и

[1] Имеется в виду Казахстан.

получил от него данные документы, а затем из Владивостока отправился в США, а оттуда в августе 1919 г. приехал в Прагу. Он переправил два экземпляра «доклада» в Парижскую мирную конференцию, которые затем оказались в Политическом департаменте Лиги наций, а третий машинописный экземпляр с заголовком «Декларация мусульман», который написан Исхаки, оставил у себя, чтобы перевести и опубликовать в европейской прессе, и со временем сдал декларацию в Русский заграничный исторический архив в Праге (этот экземпляр имеет соответствующий штамп). После 1945 г. этот архив был привезен в Москву и вошел в состав Государственного архива Российской Федерации.

Упомянутый в помете Укай – ранее неизвестный псевдоним Г. Исхаки. Он опасался ставить свою фамилию при публикации этого документа в Европе, поскольку не был уверен, что получит французскую визу, и тогда ему пришлось бы возвращаться в советскую Россию. Под указанной здесь организацией имелся в виду Национальный совет мусульман Европейской России и Сибири. От данного Совета за подписью его председателя С. Максудова было направлено мирной конференции воззвание, датированное 10 января 1920 г. [2: 771–773], но его текст отличается от исхаковской декларации.

В конце марта 1920 г. Г. Исхаки прибыл в Париж, к этому времени мирная конференция уже прекратила свою работу. Оставшись в Европе, он выступал на различных мероприятиях, которые касались проблем мусульманского населения в СССР, и стал со временем лидером всей татарской политэмиграции. Его публикации о положении мусульман в СССР вызывали большой резонанс в разных странах. Так, в 1925 г. он приехал в Турцию и осенью опубликовал в стамбульском журнале «Тюрк Юрду» большую статью под названием «Возможно ли появление общего для всех тюрок тюркского языка?» В ней он затронул вопрос о едином тюркском литературном языке, закончив ее предложением о долге турецкого правительства, как единственного независимого тюркского государства, взять на себя международную защиту прав тюркских народов как в советской России, так и в Китае и Персии [см. текст этой статьи на современном татарском языке: 3: 315–326]. Эта статья вызвала критику со стороны газеты ангорского правительства – газеты «Хакимиет-и Миллие», но в еще более резкой форме нападала на него другая ангорская газета «Инкилаб» [1: 121].

Вскоре в Москве в главной правительственной газете – «Известия ЦИК СССР» – 25 ноября 1925 г. появилась заметка о том, что «известный татарский белогвардеец» Г. Исхаки опубликовал в Турции «резко враждебную СССР статью о положении тюркских народностей в СССР», что газета «Инкилаб» выступила с резкой «отповедью» Г. Исхаки и вообще бежавшим из СССР татарам, обвинив их в желании повредить Турции срывом советско-турецкой дружбы. Вслед за московской газетой в крымском партийном официозе «Красный Крым» 4 декабря 1925 г. появилась большая статья под названием «Татарская белая эмиграция», в которой было сказано, что та «устами Гаяза Исхаки осмеливается выступать против СССР, являющегося живым доказательством действительного разрешения национального вопроса и где каждая народность сама распоряжается своей судьбой».

Из всех этих нападок на эту статью Г. Исхаки, обрушившихся на него с разных стороны – как кемалистов, так и большевиков, следует, что ему удалось точно выразить то подлинное состояние дискриминации всех основных прав мусульманских народов при большевиках, несмотря на все внешние атрибуты созданных по воле Кремля и декретированных им «национальных» республик.

В 1928 г. Г. Исхаки был создан Центральный комитет независимости Идель-Урала[1], который приступил в декабре 1928 г. к выпуску в Берлине журнала на татарском языке «Милли юл», специально для освещения положения тюркских народов в СССР, в особенности в Татарской и Башкирской «республиках». Этот журнал стал наиболее авторитетным в татарской эмигрантской прессе, был рассчитан также на

[1] В Уфе 20 ноября 1917 г. открылось Национальное собрание мусульман тюрко-татар Европейской России и Сибири, которое 29 ноября приняло решение о создании Идель-Уральской республики. 1 марта 1918 г. в Казани она была провозглашена, а 29 марта 1918 г. была разгромлена советской властью.

татар, оказавшихся в Европе, Азии и Америки. Проблемы Идель-Урала, его прошлого и настоящего, были в центре его размышлений. Он изучал и политику советской власти здесь, используя при этом советские источники, которые рассматривал с научных позиций, критически анализировал, а также комментировал, по сути, как политолог текущие действия большевиков особенно в странах мусульманского Востока, где Кремль рассчитывал какую-нибудь поддержку в противостоянии с мировыми державами, прибегая, как обычно, к антиколониальной риторике.

Так, в парижском журнале «Prométhée» (Прометей) Г. Исхаки в марте 1931 г. поместил статью о тех, кто, представляя советских мусульман, совершил «паломничество» в Мекку в 1931 г. в весьма оригинальной манере: посланцы Кремля поехали в священный для мусульман город в автомобиле, украшенном серпом и молотом, раздавая, как полагается по исламу, по пути пожертвования и занимаясь при этом пропагандой в пользу СССР, уверяя, что там мусульмане якобы пользуются свободой вероисповедания [9: 21–24]. Подобные разоблачительные материалы, которые публиковались и во влиятельных в мусульманском мире газетах, вызывали сильное раздражение в Кремле, пытавшегося в сложной международной обстановке расположить к себе мусульманский мир, чтобы иметь союзников на международной арене.

В декабре 1931 г. в Куддесе (Иерусалиме) состоялся Всемирный мусульманский курултай (конгресс). Среди его участников этой был и Г. Исхаки. После конгресса он рассказал о своих впечатлениях на страницах своего журнала (переименованного из «Милли юл» в «Яна милли юл») в написанной на арабице статье, которая была опубликована в январе 1932 г. [см. текст этого доклада на современном татарском языке: 4: 268–275].

Его доклад получил отклик, в частности, в Париже. 29 января 1932 г. большая статья под названием «Les Soviets et les Musulmans» (Советы и ислам) появилась во весьма влиятельной парижской газете «L'Echo de Paris» (Эхо Парижа). Ее автор известный французский репортер Р. Ванланд подробно прокомментировал речь Г. Исхаки на этом конгрессе. Запрещение преподавания религии, обобществление мечетей и религиозных учреждений, тяжелые штрафы на неподчиняющихся, проповедование атеизма, высмеивание исламского культа, оскорбление пророка Мухаммеда – таков был, по словам Ванланда, «печальный крест русских мусульман». В статье далее отмечалось: в 1928–1929 гг. большевики закрыли 1,5 тысячи мечетей в Туркестане, тысячи на Урале, 22 – в Казани, где были захвачены типографии, печатавшие Коран и религиозные брошюры и сожгли все священные книги. Затем Москва снова усилила репрессии, расширила их, пошла в «поход». Например, рабочие и служащие теряли работу, если они не принимали предложение порвать с религией. «Комитет независимости мусульман Идель-Урала делегировал меня, – отмечал Исхаки, – на этот конгресс, чтобы просить помощи. В то же время я являюсь исполнителем воли моих братьев из Крыма и Туркестана, которые подвержены таким же преследованиям и с которыми мы сотрудничаем во избавление от страшного кошмара, довлеющего над исламом в России».

Делая вывод из того, что сообщил Г. Исхаки, французский журналист пишет: «Вот каков соблазнительный аспект “советского рая”! Пусть он вдохновит на мудрые размышления мусульман Алжира, Туниса, Марокко, Сирии и всего мира, которые все еще испытывают искушение обратиться к Москве с просьбой “освободить их от угнетателя”! Угнетатель, лицемер и безжалостный тиран, теперь мы знаем, кто он и где он!»

На эту крайне неприятную для кремлевских вождей статью в «Эхо Парижа» быстро отреагировали во Французской компартии. В результате уже 23 февраля 1932 г. французский коммунист А. Дюран написал секретное письмо из Парижа в ЦК ВКП(б), приложив фрагмент статьи из этой парижской газеты. На эту публикацию Французская компартия, как он утверждал, решила дать свой ответ в своем печатном органе – газете «L'Humanité», а его автором станет П. Вайян-Кутюрье [8: 73, 76, 79].

Этот французский писатель, деятель коммунистического движения, главный редактор этой газеты, был одним из тех французских журналистов, на которых мо-

сковские большевики опирались в своей пропаганде во Франции. Не только общая политика Французской компартии, но и каждая сколько-нибудь важная статья и заметка в «L'Humanité» согласовывались с Кремлем. Но обещанной статьи главного редактора «L'Humanité» о положении мусульман в СССР так и не появилось, что означает, что из Кремля не последовало указания, что и как написать на эту тему в качестве опровержения. А «L'Humanité», как барометр, отражал то, что хотелось советскому правительству изобразить для французского общественного мнения. Но отрицать в европейской прессе факты, о которых говорил Г. Исхаки на конгрессе, а Р. Ванланд изложил затем в своей статье, было невозможно. Речь Г. Исхаки на упомянутом конгрессе о том, какие ужасные преследования обрушились на мусульман в СССР со стороны власти, вскоре стала известна генеральному секретарю Лиги наций Дж. Драммонду.

Из того, что Исхаки высказывал в своих речах и публикациях, следовало, что советская власть среди этих народов непрочна. Находясь в Праге в декабре 1932 г., он на собрании казаков-эмигрантов ясно выразил свое понимание как политолога текущей ситуации в СССР и его перспектив: «Мы сейчас… говорим ни больше, ни меньше как о разделении по народностям "великой и единой" России. С точки зрения какого-нибудь русского генерала это безумие. Они так и ведут себя, русская эмиграция так и рассматривает наши стремления. Но осмелюсь обратить ваше внимание на один исторический факт. Не были ли таким же "безумием" до войны попытки освободить свои народы двух великих национальных вождей Масарика и Пилсудского? Ведь в отношении сил чехов и немцев, поляков и русских была такая же пропорция, как в соотношении наших сил с русской. Например, Пилсудский никогда не надеялся, что только польскими силами можно будет победить своих поработителей немцев и русских. Был момент, когда сам Пилсудский, потеряв надежду освободить свой народ при своей жизни, собирался передать свой освободительный завет своим молодым соратникам… Но настал удобный момент и мы теперь видим и свободную Чехию и свободную Польшу и во главе их вождей, смело и с верой взявшихся в свое время за дело.

Если мы внимательно посмотрим на свое положение, то мы должны быть еще более оптимистами: наше положение гораздо лучше, чем положение чехов и поляков до войны. Я уверен (хотя я уже не молод), что увижу свою свободную Татарскую республику» [7: 4]. Он имел в виду Идель-Уральскую республику. Основания для такого прогноза у него имелись, поскольку он, получая нелегальным образом сведения от своих земляков, знал подлинное отношение тюркско-мусульманского населения Поволжья и Урала к Кремлю.

В этих же рассуждениях содержится, на мой взгляд, объяснение того, что вдохновляло самого Г. Исхаки с тех пор, когда он включился в политику в начале XX в.[1] Оставшись в Париже, который был тогда прибежищем для политических эмигрантов со всего мира, он обращался к европейскому общественному мнению, писал о том, что на самом деле происходило не только на территории Идель-Уральской республики при большевиках, выражал подлинные интересы мусульманского населения не только этого региона, но и мусульман других частей СССР, заключавшиеся в борьбе за свои права, которые дискриминировались политикой Кремля. Г. Исхаки, как и другие его соратники, были воодушевлены идеалами спасения родины, восстановления утраченной государственности, освобождения от московской власти. Он четко изложил свое понимание будущего этого независимого государства. На его взгляд, борьба этих народов в условиях советской власти вовсе не прекратилась, а закончится только тогда, когда ими будет завоевана независимость, когда ими будет воссоздано собственное государство.

[1] Достаточно указать в этой связи, что в 1904 г. в Казани была издана его книга под названием «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Через 200 лет – вымирание»). В данном произведении впервые в татарской литературе автор прогнозировал этническое исчезновение всего татарского народа с исторической арены по причине деградации его общественной и духовной жизни. Книга, прозвучавшая своеобразным реквиемом по татарам, выйдя в свет, быстро разошлась, вызвав большой среди них резонанс. Как показали итоги всероссийских переписей начала XXI в., их численность спустя 100 лет действительно существенно уменьшилась. Как политолог Исхаки, обладавший редким даром предвидения, оказался прав.

В том же 1932 г. Г. Исхаки закончил «Краткий очерк борьбы татар Идель-Урала за освобождение» [6], который послужил основой опубликованной в 1933 г. в Париже и в Берлине на русском, французском и татарском языках брошюры под названием «Идель-Урал». Она сыграла свою роль в расширении представлений европейцев об истории мусульман в царской России, о положении их религии в СССР, стала одним из цитируемых источников в европейской и американской историографии. В ней автор, будучи талантливым писателем, пишет, как безжалостны были русские цари и большевистские лидеры по отношению к мусульманам, в том числе к татарам, из чего логично следовало, что московская власть среди этих народов не имеет сколько-нибудь прочной поддержки.

Политологические публикации Г. Исхаки в европейской прессе, как показывает молчание Кремля после статьи в «Эхо Парижа», оказывали сильное противодействие советской пропаганде, сталинской «национальной» политике. Высказанная при этом нелицеприятная и обоснованная критика большевиков негативно отражалась прежде всего на международном имидже СССР особенно в мусульманских странах. Подобные разоблачительные материалы сыграли свою роль в расширении представлений европейцев, в том числе представителей Лиги наций, о реальной ситуации в советской стране, об истинном положении последователей ислама при большевиках.

Г. Исхаки был убежден, что в результате такой «национальной» политики Кремля в советском обществе рано или поздно произойдут глубинные изменения. Символично, что в 1991 г. его книга «Идель-Урал» была переиздана в Казани и стала популярной, оказывая, как и другие его политологические произведения, и поныне влияние на научную и общественную жизнь татар.

ЛИТЕРАТУРА

1. А.М. Топчибаши и М.Э. Расулзаде: Переписка. 1923–1926 гг. – М.: Социально-политическая МЫСЛЬ, 2012. – 148 с.

2. Гражданская война в России и мусульмане. Сб. док. и мат. / Сост., предисл. и примеч. С.М. Исхаков. – М.: Центр стратегической конъюнктуры, 2014. – 816 с.

3. Исхаки Г. Сочинения в пятнадцати томах. Т. 9. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. – 415 б.

4. Исхаки Г. Сочинения в пятнадцати томах. Т. 10. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. – 527 б.

5. Исхаков С.М. Представители мусульманских народов Европейской России, Сибири, Кавказа, Крыма и Центральной Азии на Парижской мирной конференции // Россия и Первая мировая война: экономические проблемы, общественные настроения, международные отношения. – М., 2014. – С. 383–404.

6. Мухамед-Гаяз Исхаки: из политической биографии писателя // Вопросы истории. – 2004. – № 8. – С. 3–27; № 9. – С. 3–22.

7. Праздник пятилетнего юбилея «В.К.». Речь редактора журнала «Милли иол» Аяси Исхаки // Вольное казачество (Прага). – 1932. – № 119. – 25 декабря. – С. 4.

8. Российский государственный архив социально-политической истории. Ф. 17. Оп. 120. Д. 33.

9. Ishaky A. Pèlerins rouges ou la duplicité des bolcheviks // Prométhée (Paris). – 1931. – Nr. 52. – P. 21–24.

УДК 82.091

ГАЯЗ ИСХАКИ – ПИСАТЕЛЬ, ОБОГАТИВШИЙ ДУХОВНУЮ СОКРОВИЩНИЦУ ТАТАРСКОГО НАРОДА

Низами Мамедов Тагисой

Бакинский славянский университет (Баку, Азербайджан)

В представленном материале изучаются общественно-политические, культурно-литературные, философско-эстетические взгляды крупного татарского писателя Гаяза Исхаки. Несмотря на то, что в период пролетарской и социалистической диктатуры произносить имя Исхаки было запрещено, однако, начиная с середины 80-х годов XX в. Гаяз Исхаки вернулся на родину навсегда. Татарские литературоведы, историки, философы, критики, систематически и последовательно изучая творчество писателя, сумели определить место Исхаки в истории культуры татарского народа, называя его возродителем татарской нации. В своём докладе мы более подробно остановимся и на других вопросах творческого наследия Г. Исхаки.

Ключевые слова: Гаяз Исхаки, татарская литература, публицистика, духовная культура.

The presented material studies the socio-political, cultural, literary, philosophical and aesthetic views of the great Tatar writer Gayaz Iskhaki. Despite the fact that during the period of the proletarian and socialist dictatorship, it was forbidden to pronounce the name of Ishaki, however, since the mid-80s of the twentieth century. Gayaz Iskhaki returned to his homeland forever. Tatar literary critics, historians, philosophers, critics, systematically and consistently studying the work of the writer, managed to determine the place of Iskhaki in the cultural history of the Tatar people, calling him the reviver of the Tatar nation. In our report, we will dwell in more detail on other issues of the creative heritage of G. Iskhaki.
Key words: Gayaz Iskhaki, Tatar literature, journalism, spiritual culture.

В истории каждого народа есть личности, имена которых составляют золотую страницу национальной культуры. Одним из таких в татарской литературе является Гаяз Исхаки. Литературную деятельность он начал в конце XIX в., опубликовав свой первый творческий опыт «Радости познания» в 1896 г., имевший тогда большой успех среди читателей.

В первые десятилетия XX в. Исхаки работает довольно продуктивно. За этот период он пишет много рассказов, пьес и романов (около 30-ти), в частности «Ад», «Жизнь ли это?», «Мулла бабай», «Солдат», «Бредни», «Зулейха», «Учительница» и др. Заметим, что до 1923 года на сценах татарских театров шли такие пьесы Г. Исхаки, как «Зулейха» и «Учительница», не раз получившие своё удачное режиссёрское воплощение.

Гаяз Исхаки – писатель свободолюбивых взглядов, за что руководители пролетарского государства обвиняли его в антибольшевистской деятельности. Узнав о его независимых взглядах, издание и постановка произведений драматурга, как на татарских, так и на советских сценах, были запрещены. Гаяз Исхаки в своих сочинениях, с одной стороны, изображал обычаи, традиции, бытовые условия родного народа, с другой, показывал неприметные стороны царского правительства и советской власти. В его творчестве отчётливо слышен призыв к просвещению, свободе, независимости и к непримиримой борьбе против несправедливости. Здесь отметим и то, что Гаяза Исхаки, наряду с другими лидерами национального движения, таких как Садри Максуди, Фуад Туктаров, Исмаил бек Гаспралы, Юсуф Акчураоглу и др., считают одним из крупных борцов за просветительско-освободительные идеи.

Следует подчеркнуть, что, когда в мае 1917 г. в Москве состоялся Первый Всероссийский съезд мусульман, Исхаки, наряду с другими видными представителями тюрко-мусульманских народов, принимал активное участие в подготовке этого съезда, где по настоянию одного из лидеров национально-освободительного движения азербайджанского (и тюркских) народа, председателя партии «Мусават» Мамеда Эмина Расулзаде, была принята резолюция о территориальной автономии тюрко-мусульманских народов в составе России. Именно тогда по предложению Г. Исхаки был учреждён Национальный Совет.

Конечно, борцы за национально-освободительное движение в начале века не только на Поволжье, Туркестане, Средней Азии, но и на Южном Кавказе, в частности в Азербайджане, вели неустанную борьбу за независимость народа, в первую очередь от царской, а затем и от советской власти.

Минахмет Сахапов, скрупулезно анализируя развитие всей прогрессивной татарской литературы в начале XX века, верно замечает, что национальная литература развивалась именно под идейно-художественным воздействием творчества Г. Исхаки. Такие крупные татарские писатели XX века, как Г. Тукай, Дердменд, С. Рамиев, Ф. Карими, Ф. Амирхан, Г. Камал, Г. Кулахметов, М. Гафури, Ш. Камал, М. Файзи, Н. Думави, Ш. Бабич, К. Тинчурин и другие в своих произведениях развивали идеи Г. Исхаки или заимствовали его художественные принципы» [10: 5].

Творчество татарских писателей, исходя из их политическо-общественных, национально-культурных и философско-эстетических взглядов, попадало под запрет. Такое давление ощущали на себе все фактически учёные, писатели, просветители, поэты, философы, литературоведы. Если кто-то из них пытался критически осмыслить существующий строй, то их непременно объявляли врагами народа и отправляли в ссылку.

Большевики хотели, чтобы все, что касалось татарской истории и её связи с мусульманским Востоком, трактовалось так, как большевикам нравилось. Историкам предложили делать акцент на крепкую связь татар и русских народов и указывать на то, что всё самое прогрессивное в культуру и историю татарского народа привнесено российским государством и русским народом. Такие попытки переписать прошлое встретили резкое неприятие со стороны некоторой части татарской интеллигенции.

За антиправительственные выступления он многократно (ни много, ни мало 18 раз) подвергался арестам, сидел в тюрьмах городов Чистополь, Казань, Москва, Санкт-Петербург, находился в ссылке в Архангельской губернии. При пристальном изучении жизни и творчества мы много общего находим у Гаяза Исхаки с жизнью и судьбой поэтов-реформаторов и лидерами демократического движения казахского народа Ахмеда Байтурсынулы и Магжана Жумабая и у азербайджанских поэтов, поборников независимости Ахмеда Джавада, Мухаммеда Хади и мн.др. Если представится возможность, мы и поэтому вопросу выскажем свои соображения об общих воззрениях этих крупных идеологов относительно свободы тюркских народов.

На Первом Всероссийском мусульманском съезде он выдвинул идею национально-культурной автономии для тюрков-татар Поволжья и Приуралья – создание Урало-Волжского Штата (Идел-Урал Штаты), поддержанную на Втором Всероссийском мусульманском съезде в Казани (1917) и Миллет Меджлиси в городе Уфа (1917–1918).

Гаяз Исхаки не принял советскую власть. Преследуемый большевиками, он оказался в Сибири (Петропавловске) и здесь принимал участие в издании газеты «Маяк» (1918–1919) [18].

Не поддержав порядки советской власти, уже с марта 1920 по лета 1922 г. он живёт в Париже, а затем в Берлине, а с 1925 г. в Турции. Будучи в Стамбуле, активно сотрудничал с газетой «Джумхурият» и журналом «Тюрк Юрду». Большевики и здесь ему не дали нормальной жизни. Под давлением советской дипломатии за статьи, пропагандировавшие идеи создания национальной государственности татар и башкир и объединения тюркских народов, вынудили его покинуть Турцию. В 1927 г. он уже оказался в Польше. Здесь основал «Комитет Идель-Урал», одновременно преподавал турецкий язык на восточном факультете Варшавского университета.

Исхаки весьма уважительно относился к религиозно-культурным ценностям тюрков. Участвуя в работе Всемирного конгресса мусульман в декабре 1931 – январе 1932 г. в Иерусалиме, он выступал с докладом о гонениях на ислам в советской России, закрытии мечетей, преследовании религиозных деятелей, обращался по этому вопросу к главам государств арабского Востока – Египта, Ирана, Ирака, Афганистана, Йемена, а также к султану Марокко, к Папе Римскому.

В 1933–1936 гг. Исхаки посещает страны Дальнего Востока, проводит работу по объединению тюрков-татар, живших в Китае, Маньчжурии, Японии, «Национально-религиозный комитет Идель-Урал тюрко-татарских мусульман Дальнего Востока». В 1936 г. он вновь возвращается в Варшаву, в 1939 г., после захвата фашистской Германией Польши переезжает в Турцию и остаётся там до конца жизни [16].

Татарские учёные-литературоведы в развитии творческой деятельности Исхаки в большинстве случаев выделяют в основном четыре периода: просветительский (1897–1904); тангистский, т.е. период, когда Исхаки увлекался революционными идеями (1905–1910); период приоритета национальной идеи как высший общечеловеческой ценности (1911–1918); эмигрантский – отстаивания идеологии возрождения национальной государственности татар (1919–1954).

Итак, начнем с первого периода творчества Исхаки. В эти годы он выступил одновременно как публицист, прозаик и драматург.

В первые годы своего творчества основными мотивами его произведений были антиномии «знание – невежество». Он считал, что первоосновой воспитания человека и духовного развития общества являются Разум, Знание, Слово. Поэтому в дидактическом рассказе «Счастье в знании» («Тәгаллемдә сәгадәт», 1897) автор выражает свою позицию относительно торжества знания, приведшего героя – учащегося джадидистского медресе – к служению нации, благополучию в личной жизни. Идентична

по своему содержанию с названным рассказом повесть «Байский сын» («Бай углы», 1897). А в повести «Девушка тюбетейщица» («Кәләпүшче кыз», 1900) Исхаки выбирает героиней своего произведения девушку Камар, которая становится жертвой корыстолюбивой старухи-сводницы Зухры и приказчика-развратника Вафы. Здесь же заметим, что две последние повести имеют много общего с драматическими произведениями узбекского поэта-драматурга Хамза Хакимзаде Ниязи. В частности, с пьесами «Отравленная жизнь» (1916), «Бай и батрак» (1918), которые стали первыми произведениями узбекской драматургии, а также пьес «Проделки Майсары» (1926) и «Тайны паранджи» (1927), в которых показывается тяжёлая доля узбекских женщин [7: 118–120; 12: 282–287]. (Здесь же отметим, что, если в своих повестях Г. Исхаки выступал за сохранение передовых и необходимых религиозно-культурных ценностей и вёл непримиримую борьбу против любого гонения на ислам в советской России, за свободу и независимость тюрков-мусульман, то Хамза Хакимзаде Ниязи уже во втором десятилетии XX в., перейдя из лагеря революционно-демократического просветительства в лагерь революционной борьбы, в то же время был непримиримым врагом исламской религии). Если подавляющее большинство произведений Гаяза Исхаки посвящено свободе и независимости родного народа, то Х. Ниязи создавал лучшие образцы пролетарской поэзии. Если Г. Исхаки, выступая в Иерусалиме (1931–1932) на Всемирном конгрессе, говорил о закрытии мечетей, преследовании духовных представителей со стороны Российского правительства, обратившись к главам государств мусульманских стран прекратить эти преследования, то Х.Х. Ниязи разоблачал действия националистов и реакционного духовенства. В результате был убит (забросан камнями) мужчинами кишлака Шахимардан по указанию духовенства после того, когда был организован праздник 8 марта, в ходе которого 23 женщины кишлака сбросили паранджу.

Названные повести Г. Исхаки имеют некоторые общие и сходные места также с такими произведениями азербайджанского поэта, публициста, драматурга, театроведа Джафара Джабарлы (пьесы которого в разные годы не раз ставились на сценах театров Казани и других городов Татарстана), как рассказы «Мансур и Ситара», «Дилара» и пьеса «Увядшие цветы» и др. Целесообразно отметить, что в творчестве Дж.Джабарлы женские образы и их судьба, также и как в произведениях Исхаки занимают довольно значительное место. В этом ряду следует быть отмеченными рассказы Джабарлы «Гюльзар», «Дилара», «Дильбар», «Мансур и Ситара» и т.д. [2: 93–100]. В его разнообразных по тематике произведениях главным ведущим образом является женщина. И национальный женский образ со своими нерешенными проблемами, присутствует во многих его произведениях. Заметим, что «Увядшие цветы» Джабарлы создал, когда ему было всего 17 лет [17]. Джабарлы так же и как Гаяз Исхаки всю свою жизнь посвятил борьбе за свободу и независимость, за формирование национальной идеи своего народа. С 1919 г. вступил в ряды партии «Мусават», позже Мусаватского подполья, возглавляемого М.Э.Расулзаде. А в написанной в 1931 г. пьесе «В 1905 году» изобразил обстановку столкновения «татар» (азербайджанцев) с армянскими дашнаками.

Если мы продолжим изучение произведений Гаяза Исхаки в сравнительно-сопоставительном плане с произведениями Х.Х. Ниязи и Дж. Джабарлы, то можем найти и много других содержательных, тематических, идейных, проблемных и даже стилистических соприкосновений.

Так как задачей нашей работы является анализ сугубо биографических и творческих особенностей Гаяза Исхаки, то считаем необходимым продолжить свои наблюдения именно относительно означенных вопросов. Когда мы ближе знакомимся непосредственно с сочинениями Исхаки и критической литературой о нём, то видим, что он, будучи одним из основателей новой татарской литературы, как один из предводителей национальной культуры, стоял у руля движения за независимость. Исходя из его взглядов на историю и жизнь татар, на протяжении длительного преследования, имя и творчество писателя также и как творчество азербайджанских писателей, таких как М. Хади, А. Гусейнзаде, М.Э. Расулзаде, Э. Абид, А. Ильдырым, А. Юрдсевар,

С. Гусейн, А. Джавад и мн. др. [4], а также казахских: А. Байтурсынулы, М. Шокай, М. Дулатов, М. Тынышпаев, С. Садвакасов, Ю. Аймаутов, У. Танашев, Г. Сейдалин, С. Кочанов, В. Каратаев и мн. др. [1: 50–78] были под строгим запретом.

Целесообразно отметить, что, начиная с 1951 г. Гаяз Исхаки сам предпринял попытку создать полный список собственных произведений и составил «Библиографию произведений Гаяза Исхаки» на турецком языке. Этот список включал полное библиографическое описание 58 произведений с указанием жанров. 27 из них – прозаические произведения, 21 – драматические, остальные переводы и произведения политического и мемуарного характера [3: 12–16].

Заметим и то, что Гаяз Исхаки, изучая особенности русской и турецкой литератур, привнес в родную литературу новые художественные приёмы. Именно поэтому в его произведениях изображены яркие национальные обычаи и традиции, события из жизни народа.

Подлинная народность творчества Гаяза Исхаки в первую очередь дала о себе знать в том, что многие татарские писатели в начале первых десятилетий, перенимая его творческий опыт, старались глубже проникнуть во внутренний мир простого человека – представителя татарского народа, чья судьба тесно переплетена с историей своей нации. Как верно замечает М. Сахапов, «Пафос и философско-историческое содержание повести «Инкыйраз спустя двести лет» Г. Исхаки оказало благотворное влияние на творчество таких видных писателей, как Р. Фахрутдинов, З. Хади, С. Рамиев, Ф. Халиди, Г. Камал, Ш. Саттаров, Я. Вали, М. Гафури, Ф. Карими, Г. Тукай, Ф. Амирхан, Г. Ибрагимов, Ш. Камал и мн. др. [10].

Следует сказать, что за последние годы в татарском литературоведении достаточно целенаправленно изучается жизнь и творческое наследие Г. Исхаки. Среди таких работ есть и диссертация Ильсура Мансурова «Татарская литература зарубежья и творчество Гаяза Исхаки периода эмиграции» [8]. А в диссертации Б.Т. Гали исследовались политическая деятельность и исторические взгляды Гаяза Исхаки [6]. В этих трудах рассмотрены истоки формирования мировоззрения, общественно-политические взгляды и роль Исхаки в развитии татарской периодической печати и публицистики, его художественные произведения как исторический источник, а также проблема национального самоопределения татарского народа и мн. др.

В диссертационном исследовании «Гаяз Исхаки – романист» [5] рассмотрен целый ряд вопросов: жанровые особенности романов писателя, взаимодействие в его творечестве реалистических и романтических приёмов изображения, просветительские идеи автора т.д.

Гаязу Исхаки не нравилась политическая, общественная и культурная система тогдашней власти. Поэтому он часто сталкивался с дилеммой, что делать и как жить дальше. Герои его прозаических произведений и пьес часто сталкивались наряду с прочими проблемами и с необходимостью изучения русского языка, что было связано с характерной тенденцией той эпохи не только государственной политикой в отношении инородцев, но их личным желанием конкурировать с русскоязычным населением в профессиональной сфере. Среди татарской городской молодёжи популярным стало изучение русского языка, в том числе через произведений русской классики. Любовь к творчеству русских писателей в результате привела Гаяза Исхаки к тому, что отдельные произведения А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, А.П. Чехова были им переведены на татарский язык.

Как было сказано выше, жизнь Исхаки прошла в весьма невыносимых условиях. Он ещё до Первой мировой войны находился в ссылке, тюрьме, или жил на нелегальных условиях. Когда его отправили в ссылку в Архангельск, он просил у власти официальное прошение заменить ссылку с выездом за границу. Однако, не дождавшись официального ответа власти, он сбежал из ссылки, после чего периодически проживал в Турции, Санкт-Петербурге, Финляндии. Независимо оттого, где он находился, был связан с родным народом, с его нерешёнными проблемами. Единственным выходом из неимоверной ситуации Исхаки считал избавление народа от невежества. Права Лилия Габдрафикова, писавшая: «Только невежеством некоторых людей можно объяснить и

жизненные трудности писателя и вынужденное забвение его имени. Ведь в них очень часто были виноваты не только определённый режим или же идеология, а обычные люди. Именно их страхами, доносами и предательством подпитывались все режимы. Самое печальное, что всё это происходило внутри татарского общества, среди тех самых татар, которых так любил писатель Гаяз Исхаки» [13].

Как мы видим, лейтмотивом всей общественно-политической и культурно-литературной деятельности Исхаки было пробудить татарский народ от длительной спячки и, обращаясь к соотечественникам с вечным вопросом «Разве это жизнь?». В его довольно объёмистом романе «Мулла бабай», полный по охвату жизни, более масштабный, колоритный, и оставшийся всё же незавершённым, имеются моменты, свидетельствующие о перемене в мировоззрении писателя. Роман был создан после того, как Г. Исхаки повидал мир, накопил в тюрьмах и ссылках опыт, мудрость и вернулся из чужбины. Накапливая политический опыт, Исхаки как борец за национальное освобождение думал только о единении татарского народа. Как в романах, так и в рассказах «Семейное счастье», «Небосвод», «Курбан-байрам», «Калоши», «Чрево», «Ум татарина» и в др. он жил болью родного народа. «По разносторонности поднятых тем и образов, яркому освещению характерных для татарского мира национальных примет, довольно противоречивой психологии и системы мышления эти рассказы Г. Исхаки можно по праву назвать энциклопедией национальной жизни» [11: 50].

Итак, обобщая изложенные относительно общественно-политической, публицистической и литературно-художественной деятельности Г. Исхаки, можно прийти к следующим выводам. Он, как настоящий поборник интересов татарского народа, всю свою жизнь как в России, так и зарубежом, находясь в эмиграции, боролся против разобщенности народа, мешающей решать серьёзные социальные проблемы, горькой доли бесправной татарской женщины, против противоречивой национальной психологии, против распространённых безнравственных поступков священнослужителей, находился в поисках путей спасения татарской нации не только посредством политических полемик, но и с помощью своего художественно-публицистического творчества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Alaş Orda: Qazax dövlətçiliyinin tarixində əhəmiyyəti. Baş redaktor və tərcümə edən Nizami Məmmədov Tağısoy. – Bakı: «Şər-Qərb», 2018. – 136 s.
2. Əhmədov B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 c., 2 c. – Bakı, 2010. – S. 93–100.
3. Бәдигый Х. Иелсә дә халык сынмыйул! // Татар иле. – 2003. – № 7. – С. 12–16.
4. Veliyev (Körpülü) Ş. Füyuzat edebi mektebi. Ankara: «Ejdat» yayınları, 2000. – 388 s.
5. Габдуллина Ф.И. Гаяз Исхаки – романист: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004.
6. Гали Б.Т. Общественно-политическая деятельность и исторические взгляды Гаяза Исхаки: дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 2001.
7. Климович Л.И. Литература народов СССР. Хрестоматия для высших учебных заведений. В 2 ч., ч. 2. Изд. 3-е, переработ. – М.: «Просвещение», 1971. – С. 118–120.
8. Мансуров И.С. Татарская литература зарубежья и творчество Гаяза Исхаки периода эмиграции: дис. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2005 (на татар. яз.).
9. Сәхапов Ә. Исхакый ижаты. – Казан, Татар «Мирас» китап нәшрияты, 1997. – Б. 151–187.
10. Сахапов М.Ж. Творчество Гаяза Исхаки и татарская литература XX века: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Казань, 1998. – 60 с.
11. Сахапов М.Ж. Гаяз Исхаки – возродитель татарской литературы XX века. – Казань, Магариф, 2008. – 295 с.
12. Xəllilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. – Bakı: «Maarif», 1966. – S. 282–287.
13. Колонка Лилии Габдурафиковой. Гаяз Исхаки: шакирдские будни, развод и политическая опала в жизни и творчестве. Гаяз Исхаки: жизнь и… m.realnevremya.ru.
14. Шакирова Г.М. Поэтика названий художественный произведений Гаяза Исхаки // https://cyberleninka.ru/article/n/poetika-nazvaniy-hudozhestvennyh-proizvedeniy-gayaza-ishaki
15. https://entermedia.io/city/tsenzura-i-repressii-kak-smi-borolis-za-svobodu-slova-v-tassr/
16. https://tatar-ica.org>>ishaki-gayaz
17. https://azerihistory.com
18. https://tatarica.org/ru/razdely/kultura/literatura/personalii/ishaki-gayaz

УДК 323.1

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ И ТВОРЧЕСТВО ГАЯЗА ИСХАКИ

П.Г. Мамедова
Азербайджанский Технический университет (Баку, Азербайджан)

В нашей статье мы стремились анализировать некоторые особенности творчества Гаяза Исхаки, оставившего значительный след в истории культуры татарского народа. Однако с сожалением приходится отмечать и то обстоятельство, что за его политические и общественные взгляды представители советской власти организовали слежку за ним. В результате систематического гонения Исхаки вынужден был долгое время находиться в эмиграции. Добрую часть жизни он жил в Турции, издавал свои произведения на турецком языке. В Татарстане, да и в Советском Союзе произносить его имя было запрещено, запрещались также произведения для издания и чтения. За последние десятилетия татарские учёные уделяют творчеству Г. Исхаки пристальное внимание, делая его произведения доступным для татарской читательской аудитории.
Ключевые слова: поборник национальных идей, писатель, драматург, публицист, политик, издатель.

In our article, we tried to analyze some features of the work of Gayaz Iskhaki, who left a significant mark on the history of the culture of the Tatar people. However, with regret we have to note the fact that for his political and public views, representatives of the Soviet government organized surveillance of him. As a result of systematic persecution, Iskhaki was forced to emigrate for a long time. A good part of his life he lived in Turkey, published his works in Turkish. In Tatarstan, and even in the Soviet Union, it was forbidden to pronounce his name, and works for publication and reading were also prohibited. Getting acquainted with the creative heritage of Iskhaki, we are once again convinced of the great work he carried out in order to save his native people. In the report, we will try to reveal other aspects of G. Iskhaki's work.
Key words: champion of national ideas, writer, playwright, publicist, politician, publisher.

Одним из ярких представителей татарской литературы конца XIX – начала XX в. является крупный деятель национального движения, просветитель, писатель, драматург, публицист, издатель и политик Гаяз Исхаки.

Он рос смышлёным мальчиком, рано проявив интерес к учёбе. Читать начал, когда ему было 5 лет, благодаря бабушке по материнской линии Махфузе. Учился в медресе своего отца в родной деревне. Кроме отцовского медресе, Гаяз учился ещё в Чистополе у Закира ишана Камалова, куда отправили его в 12-летнем возрасте, а уже в 15 лет он учился в Апанаевском медресе Казани, где одним из учителей был Ахмет-Хади Максуди. Целесообразно отметить, что Ахмет-Хади Максуди в те годы был одним из известных педагогов, языковедов, а также состоявшимся политическим и общественным деятелем. Будучи одним из квалифицированных специалистов по языку, он ещё в 1890-е годы разработал новую обучающую методику и составил несколько учебников, выпустил азбуку «Первый учитель», позволяющую в кратчайшие сроки освоить арабский алфавит. Достаточно подчеркнуть, что названный учебник к 1917 году выдержал более тридцати изданий с тиражом 1 миллион экземпляров и принёс автору славу крупного учителя-практика. За свои чисто национально-демократические взгляды был арестован 21 декабря 1917 г. и находился под стражей до мая 1933 г. Он обвинялся в руководстве «Всесоюзной социалистической фашистской партией», осуждён на 3 года ссылки, в январе 1934 года выслан в Вятку. В последние годы своей жизни в ссылке работал над книгой «Восточная философия». Вновь был арестован в начале 1938 г., обвинён в участии в «КРО «Идель-Урал» («Султангалеевщина»), оправдан и освобождён 1929 г., скончался 28 июня 1941 г.).

Литературную деятельность Гаяза Исхаки начал с 1897 г. Исследователи творчества Исхаки называют его основоположником новой татарской литературы. Ещё с первых лет своего творчества он был невероятно популярен среди своих современников. До 1917 года Гаяз Исхаки был кумиром молодёжи, его портретом украшали свидетельства об окончании медресе, ученические тетради, сочинения охотно раскупались,

а драматургические произведения ставились на сценах татарских театров. Главными персонажами его прозы были духовенство, муллы, мугаллимы, шакирды (ученики и студенты), купцы и члены их семей. Неслучайно, что современники назвали героев произведений Исхаки «нашими культурными типами». А выбрал он своих героев из собственного окружения. Автобиографические моменты из жизни во многих случаях легли в основу его прозы. Он часто обращался к социально-бытовой тематике, описывал знакомые всем детали, затрагивал самые интересные страницы из жизни родного народа [18]. В то же время отношение к нему и его творчеству было неоднозначное. С одной стороны, Г. Исхаки критиковали, а с другой, с нетерпением ждали его новые произведения.

После Октябрьского переворота Исхаки был объявлен врагом народа. В период советской власти на протяжении более чем 70-ти лет его творчество было под запретом. Он вернулся в свой народ, в свои родные пенаты и к родным читателям лишь в начале перестройки. Поэтому за тот период не одно поколение татар выросло, не разу не слышав имени этого великого писателя. Так, например, если в книге «История татарской советской литературы», выпущенной издательством «Наука» в Москве (1965), в «Истории советской многонациональной литературы» (М., «Наука», 1972, т. 2, кн. 2), «История советской многонациональной литературы» (М., «Наука», 1970, т. 3) мы встречаемся с именами таких писателей, как Мифтахеддин Акмулла (1831–1855), Загир Бичеев (1870–1902), Габдрахман Ильяс (1856–1895), Фатых Халиди (1851–1923), Муса Акъегетзаде (1864–1923), Каюм Насири (1825– 1902), Габдулла Тукай (1886–1913), Маджит Гафури (1880–1934), Галиасгар Камал (1879–1933), Фатых Алифхан (1886–1926), Шариф Камал (1884–1942), Гафур Кулахметов (1881–1918), Галимджан Ибрагимов (1887–1938), Сагит Рамиев (1880–1926), Наджиб Думави (1880–1923), Карим Тинчурин (1887–1918), Шамиль Усманов (1898–1937), Кави Наджми (1901–1957), Гумер Баширов (1901–1999), Ахмед Файзи (1903–1958), Муса Джалиль (1906–1944), Сибгат Хаким (1911–1986), Адель Кутуй (1903–1945), Афзал Шамов (1901–1990), Наки Исанбет (1899–1902) и мн. др. [8; 7: 483–499; 6: 328–352], то имени Гаяза Исхаки среди них не видим. Тем не менее, несмотря на всё это, Исхаки вернулся к своему народу, чтобы показать истину, заставить задуматься, приняться за служение родной нации.

Творческое наследие Исхаки многогранно. Из-под пера этого правдолюбца вышли десятки романов, повестей, рассказов и пьес, сотни статей и мн. др. Поэтому сегодня значение и актуальность его творческого наследия, идей и мыслей выходят далеко за рамки национального. Проблемы, поднятые в его творчестве, актуальны в наши дни не только для татарского общества, но и для многих других тюркских народов, по сей день находящихся в составе Российской федерации. Исхаки заботился о национальном возрождении, стал выразителем интересов не только своей нации, в то же время он смог подняться до уровня требований европейской культуры и цивилизации [1].

Многие татарские исследователи творческую деятельность Г. Исхаки делят на два периода: до эмиграции и после эмиграции. Как отмечает Илсур Мансуров, первый достаточно подробный научный анализ творчества Г. Исхаки представлен в сборнике произведений писателя «Зиндан» («Тюрьма») [11: 5–18; 10: 636–660]. Монографическое исследование его творчества проводили А. Сахапов, Ф. Мусин, Х. Миннегулов и мн. др.

А. Сахапов рассматривает творчество Г. Исхаки в контексте татарской литературы XX века, где особенно останавливается на проблемах сохранения нации, теме национального возрождения [12; 13; 14; 15; 16].

Пристальное внимание исследователей и учёных к проблемам творчества Г. Исхаки впервую очередь связано с тем, что его сочинения сыграли исключительно важную роль в духовном возрождении татарской нации. В то же время его гуманистические и общественные идеи в нашу эпоху в значительной степени актуализируются, ибо в них находят своё отражение духовно-нравственное обогащение личности. Прав автор исследования «Проблема личности в творчестве Г. Исхаки Хабиба Шагбанова, писавшая: «В конце XX века общественность буквально повернулась лицом к творчеству Г. Исхаки. Настоящий бум по исследованию жизни и творчества писателя после

объявления Декларации о государственном суверенитете Республики Татарстан. Общественное сознание созрело до понимания эстетических достоинств художественного наследия Г. Исхаки. В журналах «Казан утлары» («Огни Казани»), «Мирас» («Наследие»), «Соембика», «Татарстан», «Ялкын» («Пламя»), «Идель» («Волга»), почти во всех газетах стали печататься сочинения писателя. Стали публиковаться статьи, заметки о его творчестве, печатались материалы, хранящиеся в архивах страны и за рубежом. Именно в этот период были предприняты первые подвижки на пути к возвращению Исхаки в культурный арсенал народа». «… в 1997 году состоялось полномасштабное возвращение творчества великого писателя своему народу. Важным событием стало выход в свет на татарском языке сразу трёх книг – монографий академика Ф. Мусина «Гаяз Исхаки» и дилогия известного литературоведа М. Сахапова «Творчество Исхаки», «Исхаки и татарская литература XX века» [18].

Именно во второй половине 90-х годов турецкий учёный-философ Сафие ханум Имре привезла личный архив Г. Исхаки и передала его Президенту Республики Татарстан Минтимеру Шаймиеву, что создало более благоприятные условия для тщательного научного изучения творчества писателя.

Был переиздан политический трактат Г. Исхаки о государственном устройстве под названием «Идель-Урал» и защищены целый ряд диссертаций, в числе которых работы Ф.И. Габидуллиной «Гаяз Исхаки-романист» [2] и другие исследовательские работы татарских учёных [3; 5; 9; 17].

Ознакомливаясь с направлениями творчества Гаяза Исхаки, мы приходим к мысли о том, создавая оригинальный художественный мир, он в значительной степени обогатил татарскую литературу. Спектр творчества писателя широк, разнообразен и многоцветен. В его творчестве наиболее значимыми являются такие аспекты, как борьба за сохранение татарской нации, против исчезновения народа, проблема личности, семьи, брака, проблема маленького человека, судьбы татарской женщины, проблема взаимосвязи истории и современности, роль личности в истории народа и т.д. Новаторство Г. Исхаки как историка, социолога, философа, психолога, писателя, публициста и раскрытие им проблем эпохи связано с серьёзным осмыслением сущности категории свободы. Взгляды писателя отвечали интересам того времени. Он одним из первых выдвигал на повестку дня национальный вопрос, защиты и укрепления национального достоинства и чести татарского народа. Главной магистральной линией Гаяза Исхаки – освобождение татарского народа от физического и духовного порабощения, приобщение его к передовой мировой культуре, распространение науки и просвещения.

Целенаправленно и планомерно изучено художественное пространство и время в прозе Гаяза Исхаки в диссертации кандидата филологических наук Л.М. Гайнановой [3], где исследуются социально-бытовое пространство, реализация хронотопа, пространство природы, мифологическое пространство, составляющие специфику художественного пространства в прозе писателя; типы времени (природно-циклическое, бытовое, биографическое, историческое), формы времени, их соотношение и художественные функции, связанные со спецификой художественного времени в прозе Гаяза Исхаки. Несмотря на то, что в данной работе специально рассмотрены хронотопы в прозе Г. Исхаки, в то же время необходимо отметить, что отдельные фрагменты этого вопроса творчества Исхаки были привлечены к разработке в трудах некоторых татарских литературоведов таких, как Ю.Г. Нигматуллина, Д.Ф. Загидуллина, А.М. Саяпова, В.Р. Аминева, М.И. Ибрагимов, А.Д. Батталов и др. Не останавливаясь подробно над другими исследованиями, отметим, что работа Л.М. Гайнановой является более фундаментальной и системной в этом контексте, в которой к изучению привлечены художественное пространство и художественное время как фундаментальные категории поэтики прозаических произведений Г. Исхаки. В период 1897–1912 годов писатель создавал произведения в различных жанрах, в частности «Счастье в обучении» (1897), «Исчезновение через двести лет» (1902–1903), «Тюрьма» (1906), «Нищенка» (1901–1908), «Солдат» (1908), «Жизнь ли это?» (1909), «Мулла бабай» (1910), «Наставница» (1910), «Счастье башкира» (1911), «Бред узника» (1912) и т. д. Это период становле-

ния и формирования основных идейных исканий, художественно-эстетических принципов творчества писателя.

Для полноты анализа данной проблемы автор диссертации изучает не только чисто практические вопросы произведений Гаяза Исхаки, но и широко привлекает в исследование множество подходов и позиций русских учёных-литературоведов П.А. Флоренского, М.М. Бахтина, Б.О. Кормана, Д.С. Лихачёва, Ю.М. Лотмана, А.Я. Гуревича, В.Н. Топорова, Б.А. Успенского, В.Г. Щунина, А.Б. Есина, Н.К. Шутой, Н.А. Николиной и др. Именно благодаря их точек зрений Л. Гайнанова, как нам кажется, сумела удачно справиться со стоящими перед ней задачами. Наряду с другими многочисленными вопросами, автору исследования удаётся определить временную организацию художественной прозы Г. Исхаки, представляющую собой сложную взаимообусловленную структуру. И выделяет в художественной системе Исхаки такие типы времени, как природно-циклическое, бытовое, биографическое, историческое [3]. Помимо отмеченного, Л. Гайнанова устанавливает, что в художественном мире Гаяза Исхаки и в эпическом универсуме его прозаических произведений, как правило, присутствуют все четыре времена года… Природное время изображается с помощью пространственных изменений в природе и через действия героев, соответствующих определённому времени года. Так, например, роман «Мулла бабай» начинается с описания сезонных работ деревенских жителей [3].

Знакомясь с сочинениями Гаяза Исхаки и исследовательскими работами, посвящёнными его художественному творчеству, мы приходим к мнению о том, что Исхаки, используя разные творческие методы, создавал яркие образцы, отличающиеся последовательностью авторской речи, выразительностью и эмоциональностью изобразительно-художественных приёмов, указала на интерпретации её пласты в творчестве автора. Описывая действительность в отличие от представителей просветительства, окружая их лишь проблемами быта, семьи, как верно замечает Л. Гайнанова, в то же время Гаяз Исхаки обратил внимание и на изменения, которые принёс в XX век, художественно мастерски изобразив стремление народа к образованию, свободе и национальной независимости, с оптимизмом и с большой верой направляясь в будущее.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бахтигараева А.Б., Хусаинова А.Я. Духовно-нравственные особенности творчества Гяза Исхаки //

2. Габидуллина Ф.И. Гаяз Исхаки – романист. Проблематика и её художественное воплощение: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 23 с.

3. Гайнанова Л.М. Художественное пространство и время в прозе Гаяза Исхаки: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2010. – 168 с.

4. Губайдуллина Г.Ф. Языковые и стилистические особенности ранней художественной прозы Г. Исхаки: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2001. – 21 с.

5. Зайнулина Г. Творчество Гаяза Исхаки в эмиграции: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2002. – 24 с.

6. История советской многонациональной литературы. Т. 2, кн. 2. – М.: Наука, 1972.

7. История советской многонациональной литературы. Т. 3. – М.: Наука, 1970.

8. История татарской советской литературы. – М.: Наука, 1965. – 578 с.

9. Каримова А. Идейно-эстетическая эволюция проблемы феминизма в творчестве Гаяза Исхаки (1914–1917): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2000. – 22 с.

10. Мәхмутов Н., Гайнанова Л. Зарыгып көткән мирас // Исхакый Г. Зиндан. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – Б. 636–660.

11. Нуруллин И. Гаяз Исхакый. Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – Б. 5–18.

12. Сахапов М. Вестник возрождения. – Казань, 2001. – 528 с.

13. Сахапов М. Гаяз Исхаки – возродитель татарской литературы начала XX века = Гаяз Исхакый – XX гасыр башы татар әдәбиятын яңартучы = Gayz Iskhaki – rebirth tatar literature beginning XX century: монография. – Казань: Магариф, 2008. – 294 с.

14. Сәхапов Ә. Исхакый иҗаты. – Казан: Мирас, 1997. – 160 б.

15. Сәхапов Ә. Исхакый һәм XX гасыр татар әдәбияты. – Казан: Мирас, 1997. – 530 б.

16. Сәхапов Ә. Яңарыш хәбәрчесе. – Казан: Мәгариф, 2003. – 367 б.

17. Харрасова В.Ф. Ранняя проза Гаяза Исхаки в контексте литературных взаимосвязей (1895–1905): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2002. – 24 с.

18. Шагбанова Х.С. Проблема личности в творчестве Г. Исхаки: дис. ... д-ра филол. наук. – Казань, 2005 // https:www.dissercat.com>content.

19. https:/m.realnoevremya.ru>articles

УДК 323.1

РОЛЬ ГАЯЗА ИСХАКИ В «ТАТАРСКОМ ВОЗРОЖДЕНИИ» НАЧАЛА XX ВЕКА

Ш.Н. Мамедова

Институт фольклора НАНА (Баку, Азербайджан)

Гаяз Исхаки – один из основоположников татарской возрожденческой литературы начала XX в. За свою яркую творческую деятельность он написал много замечательных произведений. Общественно-политические и духовно-нравственные принципы писателя оформились на основе национальных традиций. В Турции он свои сочинения писал на турецком языке. Отрадно, что отдельные образцы его прозы включены в школьные программы Турции. Возвращение Г. Исхаки на свою родину относится к 80-ым годам XX в. Именно после этого начинается систематическое исследование его творчества.

Ключевые слова: основоположник возрожденческой литературы, организатор тайного общества, признанный классик, духовное состояние, жизнь в эмиграции, татарские интеллектуалы.

Gayaz Iskhaki is one of the founders of Tatar renaissance literature of the early twentieth century . During his bright creative activity, he wrote many wonderful works. Socio-political, spiritual and moral principles of the writer were formed on the basis of national traditions. In Turkey, he wrote his compositions in Turkish. It is gratifying that some samples of his prose are included in the school curricula of Turkey. The return of G. Iskhaki to his homeland dates back to the 80s of the twentieth century. It is after this that a systematic study of his work begins.

Key words: founder of renaissance literature, organizer of a secret society, recognized classic, spiritual state, life in exile, tatar intellectuals.

Одним из крупных художников слова в татарской литературе является Гаяз Исхаки. Его по праву называют основоположником татарской возрожденческой литературы начала XX в. Свои произведения он опубликовал под разными псевдонимами: Гаяз Исхаки, Казанлы Гаяз Исхаки, Иделбай, Бикбулат, Биктимер, Бикчура углы, Котлы Мухаммед, Тимер Ураллы, Хабибрахман аль-Булгари, Кандилле, Халит, Чингиз, Япанчи и др.

Г. Исхаки еще с юных лет большой интерес проявил к русской и западноевропейской литературе. Знакомился с произведениями А.С. Пушкина «Капитанская дочка», Н.В. Гоголя «Старосветские помещики», переводив эти повести на татарский язык, читал сочинения И.С. Тургенева, И.А. Гончарова, Ф.М. Достоевского, Л.Н. Толстого, А.П. Чехова, М. Горького. В молодые годы организовал нелегальное общество «Шакирдлик», что ознаменовало начало его общественно-политической деятельности. Несмотря на то, что он хотел поступить в Казанский университет, однако по настоянию родителей вынужден был уехать в родную деревню, где исполнял обязанности муллы.

Посвятив значительную часть своей жизни общественно-политической деятельности, в 1905–1907 гг. Г. Исхаки принимал активное участие в национальном движении, выступив организатором тайного шакирдского общества «Берек». В то же время являлся лидером нелегальной политической организации татарских эсеров «Тангисты», представлял молодых татарских радикалов на съездах партии российских мусульман «Иттифак аль-муслиман» [3].

Заранее скажем, что Гаяз Исхаки еще до революции 1917 г. стал признанным классиком татарской литературы. Его творческий диапазон был весьма разнообразен. Воспринимали его как прозаик, педагог, драматург, журналист, издатель, политик, и, конечно же, как идеолог национального движения [7].

Его перу принадлежат такие известные сочинения, как «Нищенка», «Мулла бабай», «Суннетчи бабай», «Татарская дочь», «Вырождение двести лет спустя», «Көз», «Кәҗүл читек», «Олуг-Мухаммед – основатель Казанского ханства», «Остазбика», «Ад», «Жизнь ли это?», «Солдат», «Зулейха», «Учительница» и мн. др.

Г. Исхаки всю жизнь как в России, так и далеко за ее пределами, активно боролся за свободу наряду с такими лучшими сыновьями, составлявшие гордость татарской

нации, как Ю. Акчураоглы, С. Максуди, И .Алкин, Дж. Алкин, Г. Тукумбетов, Ю. Музаффаров, Г. Шараф, Ф. Туктаров, Г. Терегулов, Г. Баруди, М. Бигиев, К. Салихи, Г. Губайдуллин, Т. Ильяси, Г. Багауттинов и др. Большинство из них стали жертвами тоталитарной системы, фундамент которой сами же воздвигали [12: 8]. Именно поэтому на протяжении многих десятилетий имена лучших сыновей были вычеркнуты из списка духовных, политических, культурных представителей татарской интеллигенции того периода. Среди них в первую очередь и Гаяз Исхаки, в многогранной деятельности которого ведущее место наряду с другими направлениями занимает литературное творчество.

Мы особенно ближе познакомились с жизнью великого писателя в проведенных исследованиях по творчеству Исхаки в монографии М. Сахапова «Исхаки – возродитель татарской литературы начала XX века», в которой наряду с обоснованием актуальности, научно-практической значимости современной концепции литературоведения, вы то же время выдвигаются новейшие методические принципы исследования творческого наследия Гаяза Исхаки в контексте татарской литературы XIX–XX веков.

При знакомстве с названными и другими исследованиями, посвященными произведениям Гаяза Исхаки, довольно однозначно видно, что в его сочинениях как в зеркале отражается общественно-политическое и духовно-нравственное состояние татарского общества, вынужденного в силу объективных причин существовать в изоляции от мировой цивилизации. Несмотря на неимоверные трудности, опираясь на свой интеллектуальный потенциал и на богатый опыт предков, татарский народ сумел не только выжить в условиях духовно-политической резервации, но и вошел в число высокообразованных наций Российской империи начала XX века. Во вводной части названной монографии М. Сахапов пишет: «В произведениях Гаяза Исхаки прослеживается очень сложный и весьма противоречивый процесс выживания народа, который возродился, как феникс из пепла и сосредоточил все свои силы и возможности в борьбе против тайных и явных намерений политики великодержавного шовинизма – инкыйраз... Гаяз Исхаки в своих произведениях серьезно размышляет об исторической судьбе татарского народа, о его корнях, о его месте в системе мировой цивилизации и приходит к серьезным выводам, касающимся будущей судьбы татарского народа, который дал миру булгарскую цивилизацию» [12: 8].

Борьба за национальные идеи дорого обходилась Исхаки. Будучи одним из организаторов татарского национально-освободительного движения и партии татарских эсеров, редактором и издателем газеты «Иль» («Страна»), редактором газеты «Суз» («Слово»), газеты «Безнен иль» («Наша страна»), он неоднократно арестовывался, проводил жизнь в тюремном заключении. Выступая в защиту тюрко-мусульманских народов, он стал одним из организаторов этого движения, первого всероссийского съезда мусульман, депутатом Национального собрания мусульман Внутренней России и Сибири в Уфе.

В 1920 г. Исхаки эмигрировал. С 1928 г. издавал в Берлине журнал «Милли юл» («Национальный путь»). В сентябре 1939 г. журнал был закрыт и тогда Исхаки перебрался в Турцию [2].

Гаяз Исхаки в своей общественно-политической и культурно-литературной деятельности как бы следовал жизненным принципам великого азербайджанского основателя Азербайджанской Демократической Республики Мамеда Эмина Расулзаде. Гаяз Исхаки также и как Мамед Эмин Расулзаде долгое время жил в Турции. Будучи в этой стране, он успел написать много произведений на турецком языке. Отрадно, что некоторые произведения Исхаки входят в программу учебных заведений Турецкой республики. Интересно, что турецкий ученый, академик исторического университета Мармара написал книгу, повествующей о мировоззрении и творческой деятельности Гаяза Исхаки [8].

Профессор кафедры татарской литературы КФУ Хатип Миннегулов назвал Исхаки одной из центральных фигур «татарского ренессанса» конца XIX – начала XX века. «Да, были такие личности, как Ризаэтдин Фахретдин, Габдулла Тукай, ... как Гаяз

Исхаки, сыгравшие главную роль в духовной жизни татар, пожалуй, не было... Даже его первые произведения «Радости познания», «Ике йөз елдан соң инкыйраз» («Исчезновение через двести лет») воспринимались как большое событие для татарского мира» [8].

В те годы в Турции, кроме Гаяза Исхаки, оказались Юсуф Акчураоглы, Садри Максуди и несколько позднее через Кавказ перебрался туда и Заки Валиди. Чтобы очертить весь круг выдающихся татарских политических деятелей XX века, не хватает тут Мулланура Вахитова, расстрелянного белочехами в 1918 году и Мирсаида Султан Галиева, заключенного в застенках НКВД. Их судьбы пересекались в Петербурге, Москве, Казани, они работали иногда вместе в газете Гаяза Исхаки. И горели одним пламенем: вывести свой народ на широкую дорогу мировой цивилизации. Эти люди повлияли не только на татарское общественное сознание, они – признанные лидеры всего тюркского мира и ряда восточных стран [9].

Исследование и изучение общественно-политического и литературно-художественого наследия Г. Исхаки долгое время было под запретом. Однако после развала Советского Союза, особенно с конца XX в., появилась монография вышеупомянутого А. Сахапова «Исхакый ижаты» [10], а так же докторская диссертация на тему: «Творчество Гаяза Исхаки и татарская литература XX в» [11] и т.д.

А 6 сентября 2018 г. в Академии наук Республики Татарстан состоялась Международная научно-практическая конференция «Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века», приуроченная 140 летию со дня рождения классика татарской литературы, яркого публициста и общественного деятеля. На конференции было заслушано 17 докладов. Уже к началу мероприятия материалы были изданы отдельным сборником. В работе конференции приняли участие ученые из Турции, США, Азербайджана, а также из городов России (Москва, Уфа, Казань, Альметьевск, Елабуга, Набережные-Челны, Тюмень, Чебоксары и др.), где выступили Тюляй Довран, Ахмет Канлыдере, Ильяс Камалоглу, Хатидже Ширин (Турция), Юлай Шамиль оглы (США), Хураман Гумматова (Азербайджан) и др. [9].

Роль этой конференции, прежде всего в том, что она способствовала более глубокому и всестороннему изучению творчества Г. Исхаки. Участие турецких исследователей таких, как Ахмет Канлыдере, Ильяс Камалоглу, Арзу Кылынч, Айшегюнь Сайсал Акъез, Хатидже Ширин и др. сделало конференцию более значимой и интересной. В своих выступлениях они останавливались на вопросах проявления национальной идеи, обратили внимание к основным проблемам рассказов и пьес писателя, говорили об интерпретации понятия «джадидизм» и образе татарской интеллигенции в произведениях Исхаки «Жизнь ли это?», указывали на роль Г. Исхаки в становлении и развитии татарского национального театра и т.д. Немаловажное значение имело в этом смысле сообщение Айшегюнь Сойсал Акъез о сотрудничестве Исхаки с немецким востоковедом Мартином Хартманном. Все это, на наш взгляд, в значительной степени помогло исследованию и изучению отдельных проблем произведений татарского писателя. Конференция помимо сказанного очертила круг вопросов по концептуальному изучению морально-нравственных, общественно-политических, философско-эстетических, языковых, психологических и других аспектов изучения художественного, драматургического, публицистического и эпистолярного наследия Гаяз Исхаки, а также его роли в общественно-политическом движении тюркских народов и татарских интеллектуалов в эмиграции. Помимо перечисленных направлений, немаловажное значение имела роль Гаяза Исхаки в становлении и развитии татарской периодической печати первой четверти XX в., влияние его драматургических произведений на татарский театр и, конечно же, его художественно-философской мысли на общее развитие татарской культуры XX – начала XXI века, сохранению и пропаганде творческого наследия Гаяза Исхаки [5].

Заметим, что этой конференции предшествовали мероприятия, приуроченные к 130-летию со дня рождения Гаяза Исхаки, проведенные в 2008 г., собравшие представителей научных кругов из Казани, Москвы, Уфы, Елабуги, Стерлитамака, Бураевского и т.д. Тогда бурный интерес вызвал доклад профессора Казанского государ-

ственного университета Резеды Ганиевой, высоко оценившей творческое наследие основоположника современного ренессанса в татарской литературе, назвавшая его «отцом татарской литературы». В то же время она отмечала, что творчество Исхаки имело близость с простым народом [13].

В 2014 году в Казани была защищена диссертация кандидата филологических наук А.З. Мубаракзяновой «Публицистическая деятельность Гаяза Исхаки: проблемно-тематический и жанрово-стилистический аспекты» [7]. А.З. Мубаракзянова, опираясь на мысли Т. Давлетшина, по достоинству оценив творчество этого крупного писателя, отмечает: «На рубеже XIX–XX века в татарскую литературу пришел большой талант Гаяз Исхаки, писавший на чисто татарском языке. Острие своего сильного языка Исхаки направил против невежества, несправедливости и моральной распущенности. Темы для своих произведений он черпал из жизни татарского купечества и духовенства, из жизни учащихся и деревенских жителей. Из-под пера Исхаки только за период 1897–1918 гг. вышло около 30 высокохудожественных произведений, которое в досоветское время пользовалось широкой популярностью в народе. Его произведения в Советском Союзе долгое время находились под запретом и изъяты из библиотек, имя писателя произносилось советскими пропагандистами только с бранью. Коммунистическая партия до сих пор не может простить Исхаки, что он не принял коммунистическую идеологию и остался самим собой» [4: 312].

Знакомясь с источниками и материалами относительно творческого своеобразия Гаяза Исхаки, мы непременно приходим к заключению о том, что он принимал самое активное участие в становлении и развитии татарской общественно-политической мысли, развитии культуры, художественного слова и театрального искусства, журналистики и публицистики. Словом, нет сферы в татарской общественной жизни, чтобы в воззрениях Исхаки не нашли проблемы истории и современности татарского народа. Несмотря на то, что Исхаки большую часть своей жизни проводил в эмиграции, он и там активно продолжал свою политическую, литературно-художественную и публицистическую деятельность [7: 19–20]. На все эти вопросы проницательный читатель может найти соответствующие ответы в диссертации А.З. Мубаракзяновой.

Итак, обобщая свои мысли относительно изложенного, следует сказать, что творческое, общественно-политическое, художественно-философское, религиозно-этическое воззрения Исхаки имели для развития татарской национальной культуры и литературы на протяжении всей истории большую ценность. Они не потеряли своей актуальности и в наше время.

ЛИТЕРАТУРА

1. Биография // isxaki.com
2. Гаяз Исхаки // izi.travel
3. Гаяз Исхакый // isxaki.com
4. Давлетшин Т.Д. Советский Татарстан: теория и практика ленинской национальной политики.– Казань: Жиен, 2005.
5. Закирзянов А.М. Международная научно-практическая конференция «Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века. mezhdu narodnaya-nauchna prakt...https://cyberleninka.ru.pdf.
6. Конференция Г. Исхаки // https:// www.antat.ru igli news
7. Мубаракзянова А.З. Публицистическая деятельность Гаяза Исхаки: проблемно-тематический и жанрово-стилистический аспекты: автореф. дис. ... канд. филол. наук: – Казань: 2014
8. Про этого татарскогого деятеля до сих пор пишут книги в Турции // https://tatar-duslyk.ru/pro-etogo-tatarskogo-deyatelya-do-sih-por-pishut-knigi-v-turcii/
9. Рафаэль Хаким. Гаяз Исхакый. Долгий и трудный путь к свободе. https: // www.audiokitaplar.com
10. Сәхапов Ә. Исхакый иҗаты. Казан: Мирас, 1997.
11. Сахапов М. Творчество Гаяза Исхаки и татарская литература XX века: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Казань, 1988.
12. Сахапов М. Гаяз Исхаки – возродитель татарской литературы начала XX века. – Казань: Магариф, 2008. – 295 с.
13. https://www.tatar-inform.ru news

УДК 821.512.145

НАСЛЕДИЕ ГАЯЗА ИСХАКИ

К.М. Миннуллин
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ

В статье рассматривается проблема изучения письменного наследия классика татарской литературы Гаяза Исхаки. Выделяются три вида текстов, значимых для его наследия: художественная литература; публицистика и научно-популярные тексты; автобиографические материалы. Определяется вклад Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ в дело возвращения, изучения, популяризации всех трех видов текстов Исхаки. Рассказывается о новом издании – 1-й книги трехтомных дневников писателя, которая позволяет внести уточнения истории жизни и деятельности Г. Исхаки.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, литературные тексты, научно- популярные и публицистические тексты, автобиографические тексты, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, дневники.

The article deals with the problem of studying the written heritage of the classic of Tatar literature Gayaz Iskhaki. There are three types of texts that are significant for his heritage: fiction; journalism and popular science texts; autobiographical material. The contribution of the Institute of Language, Literature and Art. G. Ibragimova of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in the matter of returning, studying, popularizing all three types of texts by Iskhaki. It tells about the new edition - the 1st book of the three-volume diaries of the writer, which allows you to clarify the history of the life and work of Iskhaki.
Key words: Gayaz Iskhaki, literary texts, popular scientific and journalistic texts, autobiographical texts, Institute of Language, Literature and Art named after. G. Ibragimova AS RT, diaries.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ МИРАСЫ: ЯҢА МАТЕРИАЛЛАР НИ СӨЙЛИ

К.М. Миңнуллин
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Татар халкының мәшһүр улларыннан берсе, күренекле сәясәтче һәм иҗтимагый фикер әһеле, татар әдәбиятының классигы (прозаик һәм драматург), тәрҗемәче, тынгысыз нашир һәм журналист, педагог һәм мөгаллим Гаяз Исхакый үз эшчәнлегенең барлык тармакларында да язма сүзнең көченә тирән ышаныч белән карый, милләттәшләре йөрәгенә барып җитә торган иң туры, иң дөрес юлны сүз һәм каләм ярдәмендә салып була дип исәпли. Беренче публицистик мәкаләләреннән, «Нур» газетасының 1905 елгы 14 октябрь санында басылган «Тел» язмасында ул, «әдәбият» сүзенә «язылган текст» мәгънәсе биреп, болай ди: «...без, башка халыклар кебек, әдәбият берлән идарә кылыну гасырына җиттек. Моннан соң безнең халыкның тормышында да әдәбиятка иярү, әдәбият күрсәткәнчә йөрергә, булырга тырышу күренеләчәктер. Әдәбиятның халкымызның киләчәге өчен зур файдасы булачак вә халкымызга юлбашчысы булачактыр» [8:15]. Ул гомере буе шушы фикергә тугры кала.

Исхакыйның әдәби әсәрләре, публицистик язмалары дөньяга чыга башлауга бер гасырдан артык вакыт үтеп, аның әлеге күзаллавына тарих ераклыгыннан күз салганда, бу карашның никадәр дөрес булганлыгы да аермачык. Әдипнең акыллы, алдан күрүчән, тәэсирле сүзе, халык аңына, җанына барып җитеп, милләтеннән аерылгысыз рәвештә яши башлаган; татарларның да үз-үзләренә һәм киләчәкләренә карашын үзгәрткән; бүген дә миссиясен үтәүне дәвам итә: һәр буын аның мирасыннан үзе өчен илһам чыганагы таба.

Кешенең фикерен, күзаллавын кәгазьгә терки торган «язма текст» төшенчәсе, иң беренче чиратта, әдәби текст, публицистик текст, фәнни текст, шәхси-биографик текст кебек төрләргә бүленә. Гаяз Исхакый мирасында аларның һәрберсе урын тапкан. Ф.М. Мусинның бу текстларның уртак ягын түбәндәгечә билгеләве белән дә килешмәскә мөмкин түгел: «Баштан ук Исхакый милләт язмышы турында кайгыртуны төрле юнәлешләрдә алып бара һәм биредә билгеле бер эволюция дә кичерә» [9: 177]. Чыннан да, һәртөр текстында әдип татар халкы язмышын үзәккә куеп иҗат итә.

Әлбәттә, «Гаяз Исхакый текстлары» диюгә, иң беренче чиратта, әдипнең әдәби әсәрләре күз алдына килә. Үзенең күрсәтүе буенча, 1897 елны язылган «Тәгаллемдә сәгадәт, яки Гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер» (1899) хикәясеннән башлап, 1947–1948 елларда мөһаҗирлектә иҗат ителгән «Олуг Мөхәммәд», «Тәүбәкәр кадын» әсәрләренә кадәр төрле жанрлардагы әдәби әсәрләре, чын мәгънәсендә, татар әдәбиятының алтын фондын тәшкил итәләр. 15 томлык «Әсәрләр»енең 5 нче томында әдипнең 1–5 томнарга тупланган әсәрләренең исемлеге китерелә, аңа 49 әсәр кергән [2: 556–557]. Соңгы еллардагы эзләнүләргә таянып, галимнәр аның 60 тан артык әсәр калдыруын билгелиләр [1: 58].

Исхакый текстларының икенче зур төркеме – публицистик һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре. 15 томлык «Әсәрләр»нең 6–7 томнарында – 1902–1914, 1915–1916 елларда «Тәрҗеман», «Таң йолдызы», «Казан мөхбире», «Бәян әл-хак», «Ил», «Сүз» газеталарында, «Әл-гасыр әл-җәдид» журналында басылган язмалары, 9–13 томнарга Февраль инкыйлабы һәм аннан соңгы чорларда газета-журналлар битләрендә дөнья күргән мәкаләләре татар укучысына барып ирешә. Томнарда Исхакыйның 515 тексты урын алган, тагын 23 е авторлыкны ачыклап бетерү кирәклеген күрсәтеп кертелгән. 540 лап язма арасында сәяси-аналитик хезмәтләр дә, иҗтимагый-сәяси яки иҗтимагый-мәдәни фәнни язмалар һәм күзәтүләр дә, әдәби тәнкыйть мәкаләләре дә, күләмле публицистик әсәрләр дә, көн кадагына сугып язылган мәкаләләр дә, шәхси күзәтүләр һәм мөрәҗәгатьләр дә урын алган. Аларның күпчелеге милләт язмышы мәсьәләсенә турыдан-туры кагыла, бу проблеманы Россиядәге яки дөньядагы тарихи-сәяси барыш, төрле иҗтимагый һәм мәдәни вакыйгалар янәшәсендә аңлаткан язмалар да, я булмаса татар әдәбияты белән чикләнмичә, рус, башка халыклар мәдәнияте турындагы тәфсилле шәрехләүләр дә, башка милләт вәкилләренең фикер-карашларына комментарийлар да бар. Әлеге байлык Исхакыйның фикер иясе, галим, философ булуы турында сөйли. Бу текстларның саны да, мөһаҗирлектә иҗат ителгән материаллар табылганлыктан, артып тора.

Исхакый текстларының өченче төркеме дә бар – шәхси, биографик һәм автобиографик язмалар, әдипнең төрле архивларда, музейларда, шәхси кулларда сакланып калган хатлары һәм автобиографик белешмәләре «Әсәрләр»нең 14 нче томына туплап бирелгән иде. Болар Исхакый шәхесенә, аның фикерләү рәвешенә, тормышкөнитешенә караган күп кенә мәгълүматларны аңларга ярдәм итсәләр дә, хәзергә кадәр беренче ике төр текстлар белән чагыштырганда азсанлы булып калды. Яңа материаллар бу картинаны үзгәртәләр.

Гомумән алганда, Исхакый текстларының өч тармагы да Татарстанга һәм татар халкына озак өзеклектән соң колачлы бер күренеш булып әйләнеп кайтуында Татарстан хөкүмәтенең 1993 елның апрель аенда Г. Исхакый әсәрләрен 15 том итеп бастырып чыгарырга дигән карар кабул итүе хәлиткеч роль уйный. Бу эш Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтына йөкләнә. Фәнни мөхәррир итеп Татарстан Фәннәр академиясенең президенты Мансур Хәсәнович Хәсәнов билгеләнә (аннары бу исемлекне М. Гайнетдинов, Ф.М. Мусин, З.З. Рәмиев тулыландыра).

Исхакый текстларының 15 том булып, берьюлы илгә кайта алуы өчен Татарстан җәмәгатьчелеге аның кызы – Сәгадәт Чагатайга рәхмәтле. Әтисенең вафатыннан соң, аның мирасын киләчәк буыннарга саклау максатыннан, профессор С. Чагатай Төркиядә «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фонды оештырырга карар кабул итә һәм аның җитәкчесе итеп үзе ышанган Түләй Дуран ханымны билгели. Илдә Исхакый исеме акланып, аның мирасын кайтару башлануга, Сәгадәт ханым әтисенең кульязмалары, фотолары күчермәләренең бер өлешен Татарстан галимнәренә тапшыру хәстәрен күрә. Кызганычка каршы, ул 1989 елның җәендә бакыйлыкка күчә, нәсел дәвамчылары – балалары булмаганлыктан, зур мәшәкать фонд җитәкчесе карамагында кала.

Күптомлыклар әзерләнә башлагач, 1998 елны Түләй Дуран ханым беренче тапкыр Татарстанга килә, аның шәхси әйберләрен Татарстан Республикасы Милли музеена, Исхакый кульязмалары күчермәләрен Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгенә тапшыра. Үзәктә Гаяз Исхакыйның шәхси фонды оеша башлый. «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)»

фонды һәм академик үзәк арасында бәйләнеш урнаша. 2008 елда язучының юбилеена кунак итеп чакырылган Түләй Дуран ханым Г. Исхакый мирасының тагын бер өлешен: документлар, хатлар, көндәлекләренең электрон күчермәләрен, ә 2018 елда исә төп нөсхәләрен Язма мирас үзәгенә алып килә. Алар белән танышкач, Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Гыйльми советы карары белән 3 том итеп бастырып чыгару фикере тәгаенләнә. Г. Исхакыйның яңа текстлары, яңа материаллар дигәндә, без шуларны күздә тотабыз.

Мәгълүм ки, Г. Исхакый 1953 елның 22 маенда язган васыятьнамәсендә үзенең көндәлекләренә, аларның әһәмиятенә туктала: «Дәфтәрләремнең кыйммәте – тарихи һәм мәгънәви ягында» дип, аларны бастырып чыгаруны кайгырта һәм моның өчен Әнкара этнография музее мөдире Хәмид Зөбәер Кошай, инженер Кәмал Локман һәм Сәгадәт Чагатайдан торган өч кешелек идарә оештырырга васыять итә [4: 410]. Кызганычка, аларны Төркиядә бастырып чыгару насыйп булмый. Татарстанга кайтканчы, бу материаллар кульязма хәлендә «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фондында саклануда калалар.

Бу көндәлекләрдә Г. Исхакыйның 1919 елның 26 апреленнән 1953 елның 10 ноябренә кадәрге тормышы яктыртыла. Аларны шартлы рәвештә Төркиягә кадәрге (1919–1932 еллар, 23 дәфтәр) һәм Төркия чоры (1943–1953 еллар, 19 дәфтәр) язмалары дип бүләргә мөмкин.

Г. Исхакыйның тууына 145 еллыгына Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты шушы Көндәлекләрнең 1 нче китабын әзерләп бастырды. Аңа Г. Исхакыйның Төркиягә кадәрге чорда язылган көндәлекләренең 2–17 нче дәфтәрләре керде. Бу язмаларны «Г. Исхакыйның, инкыйлабтан соңгы билгесезлек чорында, татар халкы мәнфәгатьләрен кайгыртып Европага сәяхәте» дигән баш астына җыярга мөмкин. Бу язмалар шул дәвердәге вазгыятькә бик зур ачыклык кертә, Г. Исхакыйның да, милләт юлбашчылары вазифасын үз кулларына алырга теләгән бик күп зыялыларның да шул катлаулы вакыйгалардагы ролен, карашларын, омтылышларын үз заманы мәйданыннан, көне-сәгате эчендә аңлатучы бик кыйммәтле тарихи чыганакка әйләнә.

Шунысын да әйтергә кирәк, инкыйлабтан соңгы беренче еллардагы иҗтимагыйсәяси вазгыять, әдипнең фикер-карашлары, шул исәптән татар халкы хәлен Европаның сәяси мөнбәрләреннән яңгырату исәбе Г. Исхакыйның «Ил» газетасында басылган күпсанлы мәкаләләрендә телгә алына. Әйтик, «Ил»нең 1918 елгы 15 февраль санында басылган «Вазгыятемез» дигән язмасын Исхакый түбәндәге юллар белән төгәлли: «Ягъни безгә великорусларның партия низагларына катышмаска кирәк. Аларның берсенә өмәгә бармаска кирәк. Берсе белән дә дуст булмаска, берсе белән дә дошман булмаска кирәк. Безгә үземезнең бөтен сәяси, мәдәни эшләрдәге мохтариятымызны сакларга кирәк» [3: 237–238]. Һәр язмасында диярлек Исхакый татарларның мөстәкыйль үсеш юлларын барлый, шуны тәэмин итү чараларын күрсәтә. «Ил» газетасының 1918 елгы 10 апрель санында баш мәкалә урынында басылган «Русиянең сәяси вазгыяте» язмасында Русиядәге сәяси карарларның Япония, Англия, Франция, Италия катнашыннан башка булмавына кагылып уза. Кызылъяр (Петропавловск) шәһәрендә нәшер ителгән «Маяк» газетасының 1918 елгы 7 декабрь санында басылган «Милләтнең дикъкатенә» мәкаләсендә Милләт Мәҗлесенең Беренче бөтендөнья сугышын туктату мәсьәләсенә багышланган халыкара Солых конференциясенә Россиядәге төрки-татарлар исеменнән вәкилләр җибәрү мәсьәләсе, моның өчен 3 кеше (Г. Исхакый, Ә. Цаликов, Ф. Кәрими) сайлану карары аңлатыла. Әдип бу сәяхәтне «тарихи форсат» итеп карый һәм укучысы алдына: «...без төрек-татар милләтенең мең еллык теләген мәйданга чыгармыйча, милләтнең хокукый гаяә-әмәлен башка милләтләргә ишеттермичә калдырырга ярыймы?», «Шул мөсаһәлә (йомшаклык күрсәтү. – *К.М.*) киләчәк буыннар алдында җинаять булачак түгелме?» [5: 288] кебек сораулар куя.

Газетаның 23 декабрь санында ул кабат шушы мәсьәләне күтәрә. «Солых һәйәте» язмасында исә, бердәм хупланган карарны тагын да җентекләбрәк аңлатырга керешә: «...бу солых мәҗлесләрендә дөньяның бөтен зур дәүләтләре арасында үзенә дәүләт ясый алмаган әллә никадәр милләтләр катышканда, безгә караганда саннары ун

мәртәбә ким халыклар, безгә караганда мәдәниятләре бик түбән милләтләр иштиракъ иткәндә, без – сигез-тугыз миллионлы төрек-татарлар – үзенең милләт икәнен, үзенең тарихы, әдәбияты, мәктәбе мәдрәсәсе, дине, мәдәнияте берлә исбат иткән төрек-татарлар сәерче булып кала алмамызмы? Бөтен дөньяның милләтләренә хокукы ризыгы өләшкәндә, сәерче булып, читтә калып торырга хакымыз бармы?» [6: 291].

Шул рәвешле, публицистик язмаларында күренеп киткән шушы хәрәкәт – «Милләт Мәҗлесе»нең, инкыйлаб шартларында татар халкының бердәмлеге һәм киләчәге өчен борчылып, аның мәнфәгатьләрен Версаль солых конференциясендә, Париж тынычлык конференциясендә яңгырату кирәклеге турында карар кабул итүе һәм Г. Исхакый җитәкчелегендә бер төркем татар зыялыларының шуның өчен тырышуы – көндәлекләрдә әдипнең һәр көнне күргәннәрен, кичергәннәрен, уйлаганнарын җентекләп кәгазьгә төшереп бару төсендә чагылыш таба. Көндәлек язмалары Г. Исхакый публицистикасын өйрәнү вакытында галимнәргә беренчел чыганак-текст вазифасын үти алачак.

Көндәлекләрнең беренчесе югалган, икенчесе 1919 елның апрелендә Токио шәһәрендә башланып, Япониядә төрле илләрнең консуллыклары аша Европага китәргә рөхсәт-виза алырга тырышып та, ахырда әдипнең чех солдатлары белән диңгез аша Прагага килүен тасвирлый. Соңгы сәхифәдә Исхакый теләгенә ирешә – Парижга килеп җитә. Әмма бу көндәлектә аның үз максатына җитү өчен көрәшүе күренми әле. Әдипнең биографиясеннән мәгълүм булганча, ул «...Парижга килеп, анда Беренче бөтендөнья сугышында җиңгән илләрнең тынычлык конференциясендә катнаша. Парижда чагында ул мөһаҗирлектәге милләттәшләренең Европадагы беренче оешмасын төзүдә башлап йөрүчеләрдән була» [9: 110–111]. Бу хакта әдип «Яңа милли юл» журналының 1939 елгы 2 нче һәм 3 нче саннарындагы «Солых һәйәте әгъзасы Фуад Туктар вафат» мәрсия-язмасында болай яза: «Фуад берлә бергә, илле алты көн чех солдатлары арасында калып, Прагага килеп җиттек. Анда «Азәрбайҗан һәйәтенең» башында иске танышыбыз Галимәрдән бәк Топчибашның Парисда булуыннан хәбәр алып, аңардан безгә Франсәгә виза күндерү хакында мөрәҗәгать иттек. Мәктүбебезгә җавап Садри бәк Максудидан килеп чыкты. Безнең күптән югалткан Садри бәгебез Финляндия ашасыннан Парискa килеп чыккан икән. Без Фуад берлә 1920 елның апрель аенда Парискa килеп җиттек. (...) Без, өч кеше, Идел-Урал төрек-татарының Милләт Мәҗлесенең «солых һәйәте» исемендә эшкә керештек» [7: 37].

Көндәлекләрнең 2 нче, 3 нче китаплары безгә бу сәхифәләрне тулырак аңларга ярдәм итәчәге шик уятмый.

Шунысы кызык: көндәлекләрдән Исхакыйның бу сәяхәтне илдән китү дип исәпләмәве, киресенчә, үзенә йөкләнгән бурычны җиренә җиткереп үтәп, кабат ватанына әйләнеп кайтырга җыенуы ачык күренә.

Көндәлекләр тарихи вазгыятьне аңлатуы белән дә, әдипнең уй-фикерләрен, эш-гамәлләрен күрсәтүе белән дә кадерле. Аларда Г. Исхакый – дөньякүләм абруйлы фикер иясе-сәясәтче дә, дөньяны рәссам күзе белән күрә алган каләм әһеле дә, гомерен халкының киләчәгенә багышлауны язмыш бүләге дип караган милләтпәрвәр дә. Бу текстлар, бер яктан, әдип тормышы һәм эшчәнлегенең аерым сәхифәләрен җентеклерәк ачып, моңа кадәр күләгәдә яки билгесезлектә калган мәсьәләләргә төгәллек кертә. Икенче яктан, көндәлек текстлары тикшеренүче-галимнәргә әдәби һәм, бигрәк тә, публицистик текстларны дөрес укырга ачкыч хезмәтен үтәр дип уйлыйбыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Ахунов А. Гаяз Исхаки в фотографиях. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – 59 б.

2. Биш томга кергән әдәби әсәрләренең алфавит тәртибендәге эчтәлеге // Гаяз Исхакый. Әсәрләр. Унбиш томда. Т. 5: Хикәяләр, повестьлар, пьесалар (1920–1947) / [томны төз., текст һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Лена Гайнанова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. – Б. 556–557.

3. Исхакый Г. Вазгыятемез // Гаяз Исхакый. Әсәрләр: 15 томда. Т. 9: Публицистика (1917–1926) / [томны төз.: Э. Галимҗанова, Г. Хөснетдинова, Ф. Кадыйрова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – Б. 234–238.

4. Исхакый Г. Васыятьнамә // Гаяз Исхакый. Әсәрләр: 15 томда. Т. 14: хатлар һәм автобиографик язмалар / [томны төз., текст һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф. Фәйзуллина]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – Б. 409–411.

5. Исхакый Г. Милләтнең дикъкатенә // Гаяз Исхакый. Әсәрләр: 15 томда. Т. 9: Публицистика (1917–1926) / [томны төз.: Э. Галимҗанова, Г. Хөснетдинова, Ф. Кадыйрова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – Б. 286–289.
6. Исхакый Г. Солых һәйәте // Гаяз Исхакый. Әсәрләр: 15 томда. Т. 9: Публицистика (1917–1926) / [томны төз.: Э. Галимҗанова, Г. Хөснетдинова, Ф. Кадыйрова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – Б. 290–292.
7. Исхакый Г. Солых һәйәте әгъзасы Фуад Туктар вафат // Гаяз Исхакый. Әсәрләр: 15 томда. Т. 13: Публицистика (1939–1954) / [томны төз., текст һәм аңлат. әзер. З. Мөхәммәтшин]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – Б. 24–42.
8. Исхакый Г. [Тел] // Гаяз Исхакый. Әсәрләр: 15 томда. Т. 6: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре (1902–1914) / [томны төз.: З. Рәмиев, Ф. Ибраһимова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. – Б. 15–17.
9. Мусин Ф. Гаяз Исхакый (Тормышы һәм эшчәнлеге). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 191 б.

УДК 929

ГАЯЗ ИСХАКИ В МОСКОВСКОЙ ТАТАРСКОЙ ОБЩИНЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

М.А. Сафаров
Радиостанция Вести ФМ (Москва)

Общественная деятельность Гаяза Исхаки как редактора татарских газет и участника Всероссийского съезда мусульман, проходившего в мае 1917 года в Доме Асадуллаева, отразилась в истории московской татарской общины. Особые контакты сложились у Гаяза Исхаки с представителями просвещенной купеческой семьи Акчуриных, связанных с родством с иными влиятельными торговыми династиями татарской общины Москвы. Во многом, дружеские контакты с Акчуриными, наряду с очевидной потребностью татар Москвы иметь свою газету, позволили Гаязу Исхаки включиться в жизнь этой небольшой, но заметной общины. Активно поддерживая литературные дебюты, Гаяз Исхаки публиковал в редактируемой им московской периодике молодых татарских авторов, среди которых выделяется одна из первых татарских поэтесс Захида Бурнашева (Гыйффәт туташ). Короткий московский период жизни Исхаки оказал существенное влияние на интеллектуальное развитие общины, ее социальную активность.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, Москва, татарская община, газета, купечество.

Gayaz Iskhaki's public activity as an editor of Tatar newspapers and a participant in the All-Russian Congress of Muslims, held in May 1917 in the House of Asadullayev, was reflected in the history of the Moscow Tatar community. Gayaz Iskhaki had special contacts with representatives of the enlightened merchant family of the Akchurins, who were related to other influential trading dynasties of the Tatar community of Moscow. In many ways, friendly ties with the Akchurins, along with the obvious need of Moscow Tatars to have their own newspaper, allowed Gayaz Iskhaki to get involved in the life of this small but noticeable community. Actively supporting literary debuts, Gayaz Iskhaki published young Tatar authors in the Moscow periodicals edited by him, among whom one of the first Tatar poetesses Zahida Burnasheva (Gyffat tutash) stands out.The short Moscow period of Iskhaki's life had a significant impact on the intellectual development of the community and its social activity.
Key words: Gayaz Iskhaki, Moscow, Tatar community, newspaper, merchants.

Татарская община Москвы к началу XX века представляла собой небольшую (по данным Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года – около 4288 человек), но заметную в городе этноконфессиональную группу, расселенную в разных районах, но преимущественно в домовладениях Татарской слободы в Замоскворечье (кварталы Большой Татарской улицы), а также в северных районах – в Мещанской части, Сретенке, на Трубной площади. Подобное распределение было обусловлено историческими и социальными причинами – в слободе проживали представители старых купеческих семей, связанных происхождением с Касимовым, занимавшиеся торговлей – преимущественно мехом (каракулем, мерлушкой). Центром Татарской слободы (утратившей в городе особый административный статус, но выделявшейся плотным присутствием татар-мусульман), являлась мечеть, основанная

в 1823 году и капитально перестроенная в 1880-е гг. На рубеже 1913–1914 гг. в Малом Татарском переулке, на средства бакинского нефтепромышленника Шамси Асадуллаева, строится школа новометодного образца для детей мусульман, а само здание, выстроенное с элементами ориентального стиля, стало в Москве именоваться «Домом Асадуллаева».

Другую, все более увеличивавшуюся часть московских татар, составляли переселенцы из мишарских сел Симбирской и Нижегородской губерний, большей частью отходники, расселявшиеся в менее престижных, северных частях города. Постепенно они оседали в Москве, перевозили семьи, включались в общинную жизнь, однако определенная социальная дистанция с купечеством (которое часто именовалось «оседлым», то есть исконно городским, а точнее владевшим недвижимостью в Москве) все же наблюдалась. Впрочем, именно богатейший татарский купец и благотворитель Салих Ерзин (1833–1911) оплатил строительство второй в городе мечети, выстроенной для жителей Мещанской части – татар, находившихся в крестьянском сословии. При обеих мечетях действовали мусульманские школы (мектебы), где (в отличие от стремившейся к гимназическим образцам школы Асадуллаевых) обучение вели имамы и их жены.

В подобный мир татарской Москвы прибыл Гаяз Исхаки, чьи произведения, активная общественная жизнь, были хорошо известны представителям национальной интеллигенции. В среде замоскворецкого татарского купечества, второе и третье поколение родилось уже в Москве, было приобщено не только к продолжению семейных предприятий, но и интересовалось новой татарской литературой, театром, национальной периодикой, а владея русским языком, считало родным татарский. Здесь надо отметить, что московские татарские купеческие семьи традиционно являлись читателями газеты «Терджиман», что было обусловлено и особыми, причудливыми каналами распространения этого издания. Успешной интеграции газеты в небольшой по численности, но активный татаро-мусульманский социум Москвы, способствовали тесные связи родственников жены Исмаила Гаспринского – Акчуриных с Сеит-Шакуловыми, а через них – с влиятельной семьей Ерзиных. На лидерство в московской общине симбирцы Акчурины не претендовали, уступая старожильческим кланам касимовского происхождения. Тем не менее, осваивавшись в Москве, известные библиофилы и коллекционеры Акчурины способствовали усилению среди московских татар просветительских идей, в том числе через распространение номеров газеты «Терджиман» [3: 596]. Именно знакомство с Акчуриными и их родственниками стало важным сюжетом в московской биографии Гаяза Исхаки.

Как отмечает исследователь истории династии Акчуриных Н.И. Таиров, в газете «Ил» в 1914–1915 гг. вышли две статьи Исхаки, посвященные этой семьи – «Исмаил бек, Зухра ханум Гаспринские» и «Мои ответы», материалы для которых были почерпнуты в ходе личных встреч с татарским купечеством [4: 77]. Наиль Таиров особо выделяет беседы Гаяза Исхаки с приезжавшей в Москву из Касимова и гостившей у Акчуриных Фатимой Шакуловой – здесь очевидно речь идет о матери известной Сары Шакуловой (1887–1964) – первой татарской женщины-математика. Именно от Фатимы Шакуловой Гаяз Исхаки получил для своих статей основные сведения о взаимоотношениях Исмаила Гаспринского с Акчуриными.

Для понимания московского круга общения Гаяза Исхаки в доме Акчуриных стоит отметить, что женами Хасана Тимербулатовича Акчурина (1866–1916) и будущего муфтия Галимджана Баруди были родные сестры, уроженки Касимова Айша и Биби-Зухра Сеит-Шакуловы, принадлежавшие к сеидам – потомкам пророка Мухаммеда. Из этого же рода происходила уже покойная к моменту приезда Гаяза Исхаки в Москву жена упомянутого выше Салиха Ерзина Айнель-Хаят Шакулова. Все эти семьи тесно общались между собой, встречались в московском доме Акчуриных, который был расположен не в сословно близком им Замоскворечье, а рядом со второй мечетью, в Выползовом переулке на углу с улицей Старая Божедомка. Живший в этом доме сын Хасана Акчурина, Гумар – студент Московского коммерческого института, также был знаком с Исхаки.

Однако журналистская работа Гаяза Исхаки проходила все же в привычном для московской татарской интеллигенции месте – Доме Асадуллаева. Именно там издавались его газеты – переехавшая из Петербурга «Ил», а позже – «Сүз» (1915–1916) и «Безнең юл» (1916–1917) [1: 136]. Газеты имели широкую читательскую аудиторию среди московской татарской молодежи, особенно интересовавшейся творчеством Гаяза Исхаки и его публикациями [5: 47]. Здесь надо учитывать, что эти издания выходили в контексте все еще сохранявшего в Москве влияния «Терджимана», а также газеты «Нур», выпускавшейся хорошо знакомым московским касимовцам их земляком – петербургским ахуном Атауллой Баязитовым. Газета «Вакыт», журнал «Шура» также находили отклик у московских татар. Однако личное знакомство московских татар с Исхаки способствовало особому положению его газет.

Именно так, тесно связанная с московскими торговцами, молодая поэтесса Захида Бурнашева находит у Гаяза Исхаки поддержку и дебютирует в 15 лет со своими стихами именно в газете «Ил» [2: 54]. И хотя ее активно обсуждавшийся разрыв с семьей (открытое письмо матери), не принимавшей литературных увлечений мятежной дочери, произошел на страницах оренбургской газеты «Вакыт», в Москве, в кругу татарской студенческой молодежи Захида Бурнашева лично познакомилась с Гаязом Исхаки, определившим ее творческий путь. Тогда, земляки-азеевцы пригласили Захиду в Москву, где она стала работать репетитором в богатых татарских семьях. Вскоре, в том же 1915 году, на средства купцов Карамышевых был издан первый сборник её стихов под названием «Гыйффәт туташ шигырьләре» («Стихи Гыйффэт туташ»), состоявший из 33 стихотворений. Сборник этот был переиздан в 1916 и в 1917 годах и имел большой читательский успех. В татарских газетах даже отмечалось, что Захида Бурнашева в поэзии проявляет подлинное мастерство и после Тукая рождает надежды у поклонников настоящей поэзии. Были и критики, но не поэзии, а выбранного пути. Так, известнейший и тогда, и сейчас богослов, общественный деятель Муса Бигеев высказывался за необходимость поиска компромисса с семьей, примирения с матерью. Очевидно, что драма Захиды Бурнашевой получила такую широкую известность и отклик, поскольку воплощала в себе не только очевидное для молодых татар начала века стремление к образованию, но и неприемлемость для многих столь резкого разрыва с родными и непочтения к матери, хоть и деспотичной, и «отсталой».

Другая незаурядная татарская женщина со схожим бунтарским характером – Сагдия Булатова (1882–1950), также была знакома Гаязу Исхаки. Педагог, просветительница, революционерка – Сагдия Булатова, вплоть до начала 1920-х гг. жила в родном Касимове, где в том числе, организовала шакирдский театр «Чулпан», стояла у истоков краеведческого музея, однако приезжала в Москву, где жили ее брат и сестра. Видимо факт знакомства с Гаязом Исхаки в предреволюционном Замоскворечье послужил одним из обвинений при аресте Сагдии Булатовой в 1939 году, поскольку активно поддержавшая советскую власть, занимавшаяся партийной агитацией она вряд ли могла сохранять связи с эмигрантом уже в советское время.

Так или иначе, былое знакомство с Гаязом Исхаки, оборвавшееся после 1917 года, в 1930-е гг. станет для части московской татарской интеллигенции запрятанной памятью, а его имя не произносили вслух. Лишь в 1960–1970-е гг., в ходе публикаций биографических книг Рафаэля Мустафина, посвященных Мусе Джалилю, где мелькало имя Исхаки, оно появилось на страницах советских книг, хотя и в негативном ключе. Однако сведения о жизни Гаяза Исхаки в московской общине, старожилы не забывали, причем не в контексте его активной общественной деятельности, участия во Всероссийском съезде мусульман, проходившем в Доме Асадуллаева в мае 1917 года, или авторства недоступных для советских читателей книг, а скорее в самом имени (причудливым образом это схоже с памятью о другом эмигранте – Мусе Бигееве). Уже иная память московских татар – обеспеченная первыми, еще скудными биографическими знаниями, повлияла на пусть и непродолжительное издание в начале 1990-х гг. при факультете журналистики МГУ татарской газеты «Яңа сүз», наследовавшей газете, редактируемой Гаязом Исхаки.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мубаракзянова А.З., Гарифуллин В.З. Этапы публицистической деятельности Гаяза Исхаки // Ученые записки Казанского университета. Сер. гуманит. науки. – 2014. – Т. 156, кн. 4. – С. 132–140.

2. Сафаров М.А. Захида Бурнашева: 1917 год и одна женская судьба // Идель. – 2017. – № 11. – С. 53–57.

3. Сафаров М.А. Исмаил Гаспринский и московская ветвь рода Акчуриных // Minbar. Islamic Studies. – 2022. – № 3. – С. 594–603.

4. Таиров Н.И. Гаяз Исхаки и меценаты Акчурины // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2018. – № 2. – С. 70–74.

5. Таиров Н.И. Фото татарских студентов Москвы с писателем Г. Исхаки: поиски и открытия // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2018. – № 3. – С. 46–50.

УДК 82.091

НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ К БИБЛИОГРАФИИ ГАЯЗА ИСХАКИ

А.Т. Сибгатуллина
Институт востоковедения РАН (Москва)

В статье приводится информация о малоизвестных и не введенных в научный оборот статьях Гаяза Исхаки (1878–1954), которые вышли в османской периодической печати и в журнале «Новый Кавказ» азербайджанских эмигрантов в Стамбуле. В этих публикациях Г. Исхаки поднимал вопросы об общетюркском языке, халифате, положении тюркских народов Волги и Урала, участвовал в дискуссии по литературному турецкому языку и переходу на латинский алфавит. Научные исследования последних лет турецкого профессора А. Канлыдере посвящены трансформации взглядов Г. Исхаки в сфере джадидизма, социальных революций, татаризма и тюркизма. В статье также даются сведения о некоторых вновь обнаруженных мемуарах о татарском писателе и его семье.
Ключевые слова: Гаяз Исхаки, эмигрантские журналы, периодическая печать на османском языке, джадидизм, тюркизм, латинизация.

The article provides information about little-known and not-yet-introduced into scientific circulation articles by Gayaz Iskhaki (1878–1954), which were published in the Ottoman periodical press and the New Caucasus magazine of Azerbaijani emigrants in Istanbul. In these publications, Iskhaki raised questions about the common Turkic language, the caliphate, and the situation of the Turkic peoples of the Volga and the Urals. He also participated in the debate on the literary Turkish language and the transition to the Latin alphabet. Turkish Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere has discussed in his recent works the transformation of G. Iskhaki's views on Jadidism, social revolution, Tatarism and Turkism. The article also provides information about some newly discovered memoirs about the Tatar writer and his family.
Key words: Gayaz Iskhaki, émigré journals, periodicals in the Ottoman language, Jadidism, Turkism, Latinization.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ БИБЛИОГРАФИЯСЕНӘ ЯҢА МАТЕРИАЛЛАР

Ә.Т. Сибгатуллина
РФА Көнчыгышны өйрәнү институты (Мәскәү)

Гаяз Исхакыйның әдәби һәм публицистик мирасының әле тулысынча тупланып бетмәве бәхәссез булып, библиографиясенә даими рәвештә яңа мәгълүматлар, чыганаклар һаман өстәлә баруы куандыра. Бу материалларны татар тарихына турыдан-туры кагылышы булмаган чыганаклардан, әйтик, XX гасыр башы госманлыча газета-журналлардан, эмиграциядә Г. Исхакый белән берлектә көрәшкән башка милләт кешеләре чыгарган вакытлы матбугат битләреннән дә табарга мөмкин. Төрек галимнәренең тырышлыгы белән соңгы елларда бу төр язмаларның кайберләре махсус рәвештә латин әлифбасына күчерелде [мәсәлән: 10: 143–276], кайберләрен исә иске газета-журналларның латин әлифбасына күчереп басылган нөсхәләреннән [12; 13] яки интернетка куелган вариантларыннан табып алып укырга мөмкин. Мәсәлән, 1908 елда Истанбулда чыга башлаган «Сират-ы мөстәкыйм» атналык мәҗмугасында (оештыручылары Мәхмәт Акиф (Эрсой) һәм Эшрәф Эдип) Гаяз Исхакыйның «Казанлы Аяз» псевдонимы белән бирелгән берничә язмасын күрергә була. 1909 ел саннарында

урын алган мәкаләләреннән аңлашылганча, Г. Исхакый госманлы матбугатын даими рәвештә укып-күзәтеп барган һәм төрек зыялылары белән төрле темаларга полемикага кергән. 46 нчы санда басылган «Лисан мәсьәләсе» исемле язмасы [6] «Тасвир-и эфкар» газетасы авторларыннан Сөләйман Назиф-бәйгә адресланган, шактый усал өслүб белән Г. Исхакый ул заманда кулланылган госманлычаның милли тел булмавын, гарәп һәм фарсы алынмаларының җыелмасыннан гыйбарәт булуын, аны бары тик югары сыйныф кешеләренең генә аңлый алуын, шуның аркасында гади халыкның әдәбияттан һәм фәннән мәхрүм калуын тәнкыйть утына тота. С. Назиф-бәйнең, әгәр гади халыкка аңлаешлы тел белән язсак, безнең телебез бик дорфа һәм ямьсез булыр иде, дигән фикеренә кискен каршы чыга. Моңа дәлил итеп, Русия татарлары тормышыннан үрнәк китерә: бездә әдәби тел бәхәсе 5–6 ел элек үк башланган иде, сезнең фикер тарафдарлары бу бәхәстә тулысынча җиңелде һәм менә хәзер татарча язылган рисаләләрне, театр әсәрләрен шәһәрдә яшәгән мөселман да, авылда яшәгән мөселман да бик яхшы аңлый ала, ди. «Истанбулның өч шагыйре, биш кятибы, алты мөхәрриренең фикерен җәмәгать фикере итеп күрсәтү заманы узды инде, әдәби әсәрләрегезне гавәм-халык аңларлык итеп, аның мәнфәгатен кайгыртып языгыз», дип кисәтә «Русйа татар мөхәррире». Бу язмасына җавап буларак, «Сәрвәт-и фөнүн» журналының 948 нче санында Али Нөсрәт-бәйнең мәкаләсе чыккач, Гаяз Исхакый тагын «Сират-ы мөстәкыйм»дә «Лисан мәсьәләсенә даир» [7] исеме белән үз җавабын бирә: «Укыдым, бер, ике, өч тапкыр укыдым. Тик ни кызганыч, мәкаләмдәге ачык сорауларыма җавап күрмәдем», дип башлый ул сүзен һәм ачы-саркастик тел белән бу авторның да, гарәп-фарсы сүзләрен болгата-болгата, туры җаваптан качуын әйтә. Югыйсә, ди ул, минем әйтергә теләгән фикерем шулкадәр ачык иде: мыекларын француз ысулы белән кистергән Истанбуллы бер бәй-әфәнде белән Анадолуның тупас бер төреге арасында фикер йөртү мөмкинлекләре берничек тә аерылмый, әгәр үз телләрендә сөйләшсәләр, аларның бер-берләрен аңлаячакларында шөбһәм юк, ди. Али Нөсрәт-бәйгә, сезнең үз мәкаләгездәге 1440 сүзнең бары тик 368 генә төрекчә, аларның да күпчелеге бәйлек һәм бәйлек сүзләр дип, конкрет мисал китергәннән соң, госманлыча әдәбиятның хәзергә бары тик Истанбул халкының тар бер катлавы гына укыса, килер бер көн, Анадолу авылларында, Кавказ тауларында, Азәрбайҗан шәһәрләрендә, Идел елгасы буендагы китапханәләрдә дә төрек әсәрләрен укый башларлар, дигән ышаныч белдерә. Гаяз Исхакый кузгаткан бу фәнни бәхәс «Сират-и мөстәкыйм»дә алга таба да дәвам итә, Болгариядән, Сүриядән хатлар килә, «Казанлы Аяз әфәнденең» исеме бу бәхәстә даими телгә алына. Ул арада Исхакый шунда ук үзе «Галәм-и ислам» рубрикасында «Русйа мөселманнары» исемле зур язмасын [8] дүрт сан буенча биреп бара һәм журнал укучыларын җентекле рәвештә татарлар тормышы, тарихы, мәгарифе, икътисады, гореф-гадәтләре, теле, әдәбияты белән таныштыра, аларның патша хөкүмәте белән бәйләнешен һ.б. аңлата.

Сүз уңаеннан әйтергә кирәк, «Сират-ы мөстәкыйм» икенче бер «Казанлы» автор Хәлим Сабит Шибайның (1883–1946) да актив язышкан журналы, монда аның шактый күп публицистик язмасын табып укырга була. Журналның алга таба исеме үзгәреп, «Сәбил әр-рәшад» буларак, 1925 елга кадәр чыга килүен дә монда искәртеп үтик.

Госманлыча чыккан дини журналлардан «Ләва әл-ислам»да Гаяз Исхакыйның бер хаты [4] басылуын күрәбез. 1921–1922 елларда Берлин мәркәзле ике атнада бер чыккан бу сәяси мәҗмуга Әнвәр-пашага якынлыгы белән танылган. Гаяз Исхакый редакциягә язган хатында Беренче бөтендөнья сугышында катнашкан Русия мөселманнарының, аеруча татарларның, «милли алай», ягъни милли полкларының булу-булмавы, аларның солтан-хәлифәле Төркиягә каршы сугышка карашы ничек булуын, хаҗ кылу һ.б. темаларны күтәрә.

Әдипнең мөһаҗирлектәге тормышына кагылышлы төрекчә язмаларга килгәндә, игътибарыбызны 1923–1927 еллар арасында Истанбулда чыга килгән «Йәни Кафкайса» (Яңа Кавказ) журналы җәлеп итте, аны күренекле сәясәт һәм җәмәгать эшлеклесе Мәхмәд Әмин Рәсүлзадә (1884–1955) җитәкчелегендә азәрбайҗан зыялылары нәшер иткән. Журналның 1923 елның сентябреннән 1927 елның октябренә кадәр барлыгы 95 сан чыгуы билгеле. Төрек галимнәре бу басманың бөтен саннарын латин хәреф-

ләренә күчереп бастырып чыгарды һәм киң катлам укучыга файдалану мөмкинлеге тудырды [13]. Журналда татар мөһаҗирләренең дә актив катнашуын, Идел-Урал буе белән бәйләнешле язмаларның шактый күп булуын редакция әһелләре дә таныган. Әйтик, Мәхмәд Әмин Рәсүлзадә 1924 елның 6 мартында Җәйхун Хаҗибәйлегә (1891–1962) язган бер хатында Аурупадагы һәм Истанбулдагы кайбер мөһаҗир азәрбайҗан зыялыларының, милли мәсьәләләрдә битараф калып, тавышсыз-тынсыз калуларыннан зарланганнан соң, сүзен «Йәни Кафкасйа» журналына китерә һәм «Без чыгара торган мәҗмуга илә азәриләрдән зыядә шималь төрекләре кызыксындылар, – дип, татарларның журналга күрсәткән игътибарын ачыклый. Кырым татарлары елга бер-ике язма язсалар, Идел-Уралдан килгән зыялылар: Зәки Вәлиди (Тоган), Садри Максуди (Арсал), Абдуллах Баттал (Таймас), Гаяз Исхакый (Иделле) журналның беренче елында милли көрәшкә үз язмалары белән мөһим өлеш керттеләр, ди [13; с. XXXI].

«Йәни Кафкасйа»ның беренче елында Гаяз Исхакыйның Берлиннан язган ике зур мәкаләсе 7 һәм 20 нче саннарында басылып чыга. Беренче мәкалә «Хариҗтәке төрекләрнең диләги» ([Төркиядән]читтәге төркиләрнең теләге) дип атала [2]. Беренче бөтендөнья сугышыннан соң иске Госманлы империясендә ике мөһим тәшкилат мәйданга килде, ди Исхакый, боларның берсе ислам хәлифәлеге (хилафәт-и исламия), икенчесе Төркия халык җөмһүрияте, беренчесе ислам диненә, дини хиссияткә нигезләнсә, икенчесе төрек милләтенең икътисади мәнфәгатьләренә, хәрби горурлыгына, сәяси киләчәгенә таяна, ди. Бу ике тәшкилат читтәге, бигрәк тә Русиядә яшәгән төрки халыклар өчен нинди әһәмияткә ия, шул турыда фикер йөртә автор. 30 миллион мөселман халкы булган Русиядә элекке чорларда, вәгазьләрдә генә булса да, ислам хәлифәсенең исемен телгә алып, аның өчен дога кылу мөмкин түгел иде, чөнки бөтен дөнья мөселманнарының хәлифәсе булган кеше шул ук вакытта Госманлы Төркиясенең солтаны да булып тора, ә Төркия Русиянең иң якын күршесе һәм тарихы буенча дошманы булганга, догаларда хәлифә исемен телгә алу кискен тыелган иде, ди. Инде хәзер Төркиядә хилафәт дәүләттән аерылгач, дөнья мөселманнарының проблемалары кайда һәм кем тарафыннан чишеләчәк? дигән сорау куя, хәзер мәдрәсәләр ябылып, дин галимнәре Себергә сөрген ителгән вакытта Русия мөселманнары үз хакларын яклар өчен беркая да мөрәҗәгать итә алмыйлар, дип борчыла. Төзеләчәк яңа оешма һәм сайланып куелачак хәлифә-и мөслимин хәзрәтләре, бер Төркия мөселманнарының гына түгел, бар җиһандагы ислам әһелләренең хокукларын якларлык, Г. Исхакый сүзләре белән әйткәндә, «кылыч илә киселмәс, туп илә кырылмас, дини бөек бер мәгънәви куәт» булып мәйданга чыгарга тиеш, ди. Автор фикеренчә, төрек милли-азатлык хәрәкәте нәтиҗәсендә барлыкка килгән Төркия халык җөмһүрияте, милли күзлектән караганда, зур мөмкинлекләр вәгъдә итә. Гарәп, грек, әрмән ватандашлар белән катнашмаган чиста төрек милләте үз сәясәтендә тулысынча хөр булачак һәм төреклек идеологиясен бары тик Анатолиядә генә түгел, читтә яшәгән 40–45 миллионлык төрки халыкларга якынлаштырачак һәм монда аңа комачаулар булмас, ди. Бу мәкаләсендә Г. Исхакый яңа гына төзелә башлаган Төркия җөмһүриятенең милли һәм дини сәясәтендә Төркиядән читтә яшәүче башка төрки милләтләргә нинди мөнәсәбәт булырга тиешлеге турында уйлана, сораулар бирә, теләкләр белдерә. Нәкъ бер гасыр элек язылган әлеге язмада әйтелгән теләкләрнең хәзерге Төркия шартларында никадәр кабул ителүен дә инде күрергә була. Максатка ирешү өчен өч өлкәдә җитди эшчәнлек таләп ителүен әйтә автор: 1) милли тел, 2) милли тарих һәм әдәбият, 3) милли тәрбия. Әлеге эшчәнлекне җитди рәвештә оештырыр өчен Аурупа өлкәләреннән, алман, итальян, поляк халыкларының бердәмлек үрнәкләреннән файдаланырга кирәклеген искәртә. Госманлы телен/лисанын җитди рәвештә «төрекләштерү», гадиләштерү, халыкның күпчелеге җайлы аңлый алырлык хәлгә китерү; төрек әдәбиятын һәм тарихын башка төрки халыкларга кардәшчә якынлашу максатында яңадан карап чыгарга, дошманнар тарафыннан төркиләрне бер-берләреннән ераклаштыру өчен язылган тезисларны инде кабул итмәскә, аларга каршы көрәшергә. Өченче өлкәдә исә милли тәрбияне Көнбатышка иярү/тәкълид юнәлешендә түгел, үз милли өлгебезгә, төреклеккә нигезләп оештырырга кирәклеген әйтә. Яңа Төркия җөмһүриятенең мәктәбе, яңа төреклек тәрбиясе нигезендә Төркестан, Азәрбайҗан, Кавказ, Идел буе һәм Себердә яшәгән халыкларны

колачлап, бөтен төрки галәмгә юлбашчы булсын, дип тели. Без, Төркиядән читтә калган төркиләр, яңа җөмһүрияттән әлеге асыл мәсьәләнең күз уңында тотылуын телибез, бу теләгебезнең кабул булуын бөек бер иман белән, кардәшчә бер дога белән көтәбез, ди.

Исхакыйның «Яңа Кафкасйа»дагы икенче мәкаләсе «Идел-Урал илләре» дип атала [3]. Яшәгән тарихи-географик шартлар нәтиҗәсендә Идел-Урал буенда урнашкан төрки халыклар, Анадолу, Төркестан, Азәрбайҗаннан ерак калганга, рус золымына каршы берүзләре көрәшергә мәҗбүр булдылар, ди автор. Бу өч йөз илле ел буе барган авыр көрәштә бик күп корбан биргән, мадди-мәгънәви югалтуларга дучар калган Идел буе төркиләре ярым авыру/хаста хәлендә яшәделәр, үз милли хосусиятен югалтмас өчен, динен милли байрак итеп күтәрергә мәҗбүр булды. Бары тик XIX гасырның икенче яртысыннан гына Идел буе төркиләре арасында интибах/уяну дәвере башланып, гареб мәдәниятенә таба зур гына адымнар ясалды: мәктәп-мәдрәсләрдә ислах, милли әдәбият, милли театр, милли музыка барлыкка килде. 1917 ел Русия ихтиляле башланган чорда Идел буенда башлангыч мәктәбе булмаган бер генә мәхәллә дә калмаган иде. Кече яшьтәге балаларның мәктәптә укуын дәвам итә алмаучылары юк дәрәҗәсенә төшкән иде, ди. Шәһәрләрдә ислах ителгән мәдрәсәләр янында дарелмөгаллимат, шәхси милли гимназияләр ачылган, һәр зур шәһәрнең үз милли матбугаты булдырылган, китап нәшрияты эше алга киткән иде, ди. Мәсәлән, 1915 ел матбугат күргәзмәсендә Идел буенда басылып чыккан китапларның саны бер ел эчендә генә меңгә якын дип күрсәтелгән иде. Сәүдә эше җанланып китеп, 1915–1916 елларында Идел һәм Урал буе, Себер татарлары арасында миллионерларның саны ике йөздән артык, капиталы миллионнан азрак булган байларның саны исә меңнәрчә иде, ди. Большевик сәясәте башлангач, милли идарәләр, милли хәзинә бетерелде, милли гаскәр, милли матбугаттан берни калмады, хәтта «милли» исеме йөрткән һәрнәрсә харам яки гөнаһ дип игълан ителде, ди. Узган алты ел эчендә милләт күпме генә кулына корал алып, үз мәнфәгатен якларга тырышса да, җиңелеп, большевизм идарәсенең аяк астында калды, ди. 1921 елгы ачлык темасына кагылып, Г. Исхакый бу афәтнең төп гаеплесе итеп большевизмның Идел буе халыкларын үз сәясәтенә буйсындыру юлында кулланган радикаль ысулларын, шуның бер мисалы итеп, халык өстенә 300–350 % арттырып налог салуын күрсәтә.

«Йәни Кафкасйа» журналының икенче елгы саннарында исә төрле уңайдан татар исемнәре тагын да күбрәк очрый: Сәлах Атнагулов, Фуат Туктаров, Җамал Вәлиди, Фатих Әмирхан һ.б.лар. Редакциягә килгән хәбәрләр арасында да Гаяз Исхакый исемен еш күрергә була. Әйтик, эмигрантлар арасында 1924 елның 27 апрель көнен Азәрбайҗанның большевиклар тарафыннан алынуын матәм көне итеп билгеләп үтәләр. Бу уңайдан төрле илләрдә яшәгән мөһаҗирләр вакытлы матбугатта язмалар урнаштырып, төрле чыгышлар ясап, искә алалар. Берлинда уздырылган чараларда Г. Исхакыйның да нотык сөйләве хәбәр ителә [13, 2.yıl: 250]. «Берлинда «Туран» академисе җәмгыятендә» исемле язмада Г. Исхакыйның азәрбайҗан зыялылары белән берлектә Азәрбайҗан бәйсезлек көнен котлау чараларында катнашу хәбәрен укыйбыз [13, 2.yıl: 288] һ.б.лар

Моннан тыш, журналның беренче ел саннарында Гаяз Исхакый белән бәйле төрле язмаларны очратырга мөмкин. Мәсәлән, «Казанлы» псевдонимы белән язган Абдуллах Баттал ««Шималь төрекләре» түгел, «Казан төрекләре»»» исемле бәхәсле чыгышында Казан татарлары өчен кулланылган этноним яки төрле гыйбарәләр турында сүз кузгата. «Йәни Кафкасйа» редакциясе бу язмага үз фикерен белдереп, мөһаҗәрәттә яшәгән кайбер күренекле татарларның, шул исәптән, Йосыф Акчура, Закир Кадыйри, Гаяз Исхакыйларның үзләрен ничек дип атауларына мисаллар китерә [13, 1.yıl: 539].

Галимнәрнең дикъкатеннән читтә калган тагын бер язмасына юлыктык Г. Исхакыйның, ул 1947 елда төрек-ислам энциклопедиясе өчен язылган [1], соңрак башка исем белән 1990 елда төрек матбугатында яңадан дөнья күргән мәкалә [5]. Фәнни тел һәм стиль белән язылган бу энциклопедия маддәсендә ул Русиядә яшәгән төрки һәм башка рус булмаган халыкларның әлифбасын кирилл алфавитына күчерү һәм руслаштыру процессының үзенчәлекләрен, максатын, тарихи этапларын санап күрсәтә.

Төркиядә соңгы елларда Гаяз Исхакый белән бәйле фәнни-эзләнүләр турында сүз кузгатканда, иң беренче буларак, Истанбулдагы «Өтүкән» нәшриятының «Төркестан айдынланмасы китаплыгы» сериясендә чыккан ике китапка махсус тукталырга кирәк: «Социализмнан төркичелеккә Гаяз Исхакый (1878–1954)» [10] һәм «Идел-Урал һәм Төркестанда фикер хәрәкәтләре: дини ислахчылык һәм җәдитчелек» [11] исемле бу хезмәтләрнең икесенең дә авторы Мәрмәрә университеты профессоры Әхмәт Канлыдәрә. Беренче китап өч бүлектән гыйбарәт булып, безнең карашка, аеруча икенче бүлеге кызыклы, чөнки анда Исхакыйның госманлы-төрек фикер хәятенә ясаган йогынтысы һәм төркичелек идеологиясен аңлаешы турында сүз бара: барлык төрки халыкларның берләшүе мөмкинме, уртак төрки тел нинди булырга тиеш, Төркия төрки дөньяга лидер була алырмы, латин әлифбасына күчү эшендәге сораулар һ.б. темалар тикшерелә. Өченче бүлектә исә Исхакыйның Аурупа мөһаҗәрәте чорында язган язмалары, бигрәк тә 1928–1939 елларда «Милли юл» журналында чыккан мәкаләләре анализлана. Кушымта өлешендә Г. Исхакыйның 1920 елларда төрек матбугатында, аеруча «Төрек йорды», Җөмһурият», «Вакит» кебек органнарда басылган ике дистә мәкаләсенең тексты бирелү дә, татар галимнәре өчен зур табыш саналачак.

Әхмәт Канлыдәрәнең икенче китабында «Госманлы һәм Русия төркиләре арасындагы бәйләнешләр» бүлегендә Гаяз Исхакыйга аерым бер параграф аерылган. Анда әдипнең 1909 елда Истанбулга килеп, дүрт ай яшәгәннән соң туган яңа фикер һәм бәяләмәләре, төрекләрнең татарлар хакында гаять аз белүләре, мәдәни яктан татарлар өстен булганга, төрекләргә «татар моделен» үрнәк алырга кирәклеге фикерен алга сөрүе, гомумән алганда, бу чорда аның карашларының нигезендә «татарчылык» (татаризм) идеясе ятуы ассызыклана. Соңгырак бүлекләрдә татар зыялыларының, шул исәптән, Г. Исхакыйның да фикер эволюциясе тарихи шартлар белән бәйләнешле рәвештә анализалана.

Гаяз Исхакый белән бәйле сожгы елларда яңа табылган истәлекләргә кыскача тукталыйк. Әдипнең ингуш эмигрантлардан Вассан-Гирәй Җабагиев (1882–1961) белән берлектә Петербургта, Варшавада, Истанбулда еш кына очрашып көрешүе турында кайбер чыганакларда телгә алынса да, аларның дуслыгы-хезмәттәшлеге әлегә кадәр ныклап өйрәнелмәгән. Югыйсә, Вассан-Гирәй Г. Исхакыйның вафаты уңаеннан мәкалә язып, азмы-күпме истәлекләре белән бүлешкән, югалту хисләрен белдергән иде [14]. Менә күптән түгел генә ингуш халкының каһарманы саналучы Вассан-Гирәйнең кече кызы Тамара Җабаги-Җанкатның истәлекләр китабы [9] басылып чыкты, анда Гаяз Исхакый һәм кызы Сәгадәт Чагатай (1907–1989) җылы хисләр белән телгә алына һәм ике гаилә арасындагы дуслыкның детальләре китерелә.

Монда китерелгән чыганаклар галимнәребезнең игътибарын җәлеп итәр һәм Г. Исхакый мирасын барлау һәм бәяләү эшенә, аз да булса, өлеш кертер дигән өметтә калабыз. Барыбызга да яңа табышлар юлдаш булсын.

ӘДӘБИЯТ

1. İshaki, Ayaz. Büyük Suikastlar // İslâm-Türk Ansiklopedisi Muhitülmaarif Mecmuası. – 1947. – № 2, cilt 71. – S. 14.

2. İshaki, Ayaz. Hariçteki Türklerin Dileği // Yeni Kafkasya. – I № 8. – 1923. – S. 6–9.

3. İshaki, Ayaz. İdil Ural İlleri // Yeni Kafkasya. – I № 20. – 1924. – S. 10–13.

4. İshaki, Ayaz. Fetvaya Dair // Liva el-İslam. – 1922. – № 2, cilt 11–12. – S. 46–49.

5. İshaki, Ayaz. Komünistler Türk Elifbasını Nasıl Ruslaştırdılar? // Dergi: Bisav Bülten. – 1990. – № 3. – S. 27.

6. Kazanlı Ayaz. Lisan Meselesi: Tasvir-i Efkar muharrilerinden Süleyman Nazif Bey'e // Sırat-ı Müstakim. – II № 46. – 1909. – S. 316–317.

7. Kazanlı Ayaz. Lisan Meselesine dair // Sırat-ı Müstakim. – II № 50. 1909. – S. 380 –381.

8. Kazanlı Ayaz. Rusya Müslümanları // Sırat-i Müstakim. – II № 51. – 1909. – S. 398 –399; III № 53. – S. 14–16; III № 55. – S. 47–48; III № 56. – S. 60–62.

9. Kamacıoğlu, Birsen Cankat. Tamara. Annemin Bana Anlattıkları. Hayatı, Yaşadıkları ve Yeni Nesillere Söylemek Istedikleri. 2022. İtunes Store. Дата публикации: 21.09.2022. – 137 с.

10. Kanlıdere, Ahmet. Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki (1878–1954). – İstanbul: Ötüken, 2019. – 318 s.

11. Kanlıdere, Ahmet. İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri. Dini İslahçılık ve Ceditçilik. – İstanbul: Ötüken, 2021. – 480 s.

12. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimizin Belgeseli 1908–1925. Sıratımüstakım Mecmuası. – İstanbul: Bağcılar, 2012. – 1–2 ciltler.
13. Yeni Kafkasya. 1. yıl 1923–1924. Sayı 1–24; 2. yıl 1924–1925. Sayı 1–24; 3. yıl 1925–1926. Sayı 1–21; 1926–1927. Yıl:4 Sayı 1–24. Yıl: 5 Sayı 1–2. Neşre hazırlayanlar. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya. İstanbul, 2018.
14. Vassan Girey Cabagi. Hatırlıyorum // Milli Mücahit ve Milli Edip Ayaz İshaki. İdil Ural Mecmuasının 1. Sayı İlavesidir. – İstabul, 1955. – S. 39–41.

УДК 070

«ИСТОРИЧЕСКАЯ ЦЕННОСТЬ МОИХ ТЕТРАДЕЙ – БЕССПОРНА» (дневники Гаяза Исхаки)

Ф.Г. Файзуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Статья посвящена тетрадям татарского писателя и общественного деятеля Гаяза Исхаки, написанным с 26 апреля 1919 по 10 марта 1920 года. Эти тетради – и путевые заметки, и дневники автора, где он описывает события по дороге в Париж. Всего 16 тетрадей.
Дневники Гаяза Исхаки вместе с другими документами из личного архива писателя были переданы в Центр письменного наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ в 2018 году председателем фонда «Аяз – Тахир Туркестан Идель-Урал» Тюляй Дуран. Фонд был организован дочерью писателя Сагадат Чагатай в Анкаре в 1988 году и внес значительный вклад в сохранение творческого наследия Гаяза Исхаки в эмиграции.
Надеемся, что публикация этих дневников прольет свет на некоторые страницы жизни и деятельности Гаяза Исхаки.
Ключевые слова: Татарская литература, Гаяз Исхаки, дневники Г. Исхаки, текстология татарской литературы.

The article is devoted to the notebooks of the Tatar writer and public figure Gayaz Iskhaki, written from April 26, 1919 to March 10, 1920. These notebooks are both travel notes and the author's diaries, where he describes the events on the way to Paris. There are 16 notebooks in total.
The notebooks of Gayaz Iskhaki, along with other documents from the personal archive of the writer, were transferred to the Center for Written Heritage of the IYALI named after. G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in 2018 as the chairman of the Ayaz-Takhir Turkestan Idel-Ural Foundation Tulyai Duran. The foundation was organized by the daughter of the writer Sagadat Chagatai in Ankara in 1988 and made a significant contribution to the preservation of the creative heritage of Gayaz Iskhaki in exile.
We hope that the publication of these diaries will shed light on some pages of the life and work of Gayaz Iskhaki.
Key words: Tatar literature, Gayaz Iskhaki, diaries of G. Iskhaki, textual criticism of Tatar literature.

«ДӘФТӘРЛӘРЕМНЕҢ КЫЙММӘТЕ – ТАРИХИ ҺӘМ МӘГЪНӘВИ ЯГЫНДА» (Г. Исхакыйның көндәлек дәфтәрләре)

Ф.Г. Фәйзуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Татар әдәбияты классигы, күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче Гаяз Исхакыйның (1878–1954) мирасы озак еллар халыктан читләштерелде. Шулай да татар халкы үз язучысының әсәрләрен төрле юллар белән саклап кала алды, читтә калган мирасын туган иленә кайтару юлында зур көч куйды. Әдипнең иҗат җимешләрен туплаган унбиштомлык «Әсәрләр»е басылып чыгу моның ачык дәлиле булып тора.

Г. Исхакыйның архивын саклап калуда Төркиядәге аерым оешмаларның галим-голәмалары аеруча зур эшчәнлек күрсәтәләр. Г. Исхакыйның кызы профессор Сәгадәт Чагатай 12 ел тырышлык куйганнан соң, 1988 елның 13 октябрендә Әнкара шәһәрендә «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фондын төзүгә ирешә. Фондны этисе Гаяз (Исхакый) һәм ире профессор доктор Таһир (Чагатай) исеме белән атый. Сәгадәт

Чагатайның үлеменнән соң, 1989 елның 24 нче июленнән, фондның җитәкчесе итеп Түләй Дуран билгеләнә. Әлеге фонд инде күп еллар Төркестан – Идел-Уралда яшәгән төрки халыкларның тарихын, мәдәниятен, иҗтимагый тормышын фәнни яктан өйрәнү юнәлешендә күпкырлы эш алып бара. Ул аерым шәхесләр, фондлар, фән үзәкләре, уку йортлары, архивлар һәм китапханәләр кебек дәүләт оешмалары белән берлектә уртак проектлар булдырып, аларны тормышка ашыру белән шөгыльләнә. Фәнни хезмәткәрләр-галимнәр, китапханәчеләр, архив хезмәткәрләре әзерләү белән шөгыльләнүче оешмаларга булышу да фондның максатларыннан берсе булып тора. Аларга ярдәм итү һәм бу эшләрендә дәртләндерү йөзеннән, фонд иганәләр ясый, стипендияләр бүлеп бирә. Фондның үзенең китапханәсе бар. Әлеге китапханәдә Сәгадәт һәм Таһир Чагатайларның шәхси архивлары да саклана. Анда төрле фәнни чаралар, очрашулар оештырыла, төрле искә алу кичәләре үткәрелә [4].

Узган гасырның 90 нчы елларында Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә дә Г. Исхакыйның шәхси фонды оеша башлый. 2008 елда, язучының юбилее уңаеннан, Төркиядәге «Аяз – Таһир (Төркестан – Идел-Урал)» фонды җитәкчесе Түләй Дуран Г. Исхакый мирасының бер өлешен – документлар, хатлар, көндәлекләренең электрон күчермәләрен, ә 2018 елда төп нөсхәләрен институт мирасханәсенә тапшыра. Әлеге документлар арасында иң кыйммәтлеләре – Г. Исхакыйның үз кулы белән язып барган көндәлек дәфтәрләре. Бу көндәлекләрдә әдипнең 1919 елның 26 нчы апреленнән 1953 елның 10 нчы ноябренә кадәрге тормышы яктыртыла [1].

Бүгенге көнгә әлеге көндәлекләренең 2–17 нче (барлыгы 16) дәфтәрләре өйрәнелде. Аларда 1919 елның 26 апреленнан, ягъни Г. Исхакыйның Япония башкаласы Токио белән бәйле истәлекләреннән башлап, 1920 елның 10 мартында Франциянең Париж шәһәренә килеп җитүенә кадәр булган вакыйгалар урын алган. Кызганычка, 1 нче дәфтәр сакланмаган.

Көндәлекләрендәге: «Бүген 24 нче гыйнвар. Мин үткән елны шул көнне солых сәфәренә чыгып киткән идем. Инде ел тулды...» [3: 16 нчы дәфтәр] дигән 1920 елның 24 нче гыйнвар язмасына караганда, Г. Исхакый 1919 елның 24 гыйнварында солых сәфәренә кузгалган. 1920 елның 16 нчы гыйнварында Садри Максудига язган хатында да ул үзенең 24 нче гыйнварда Кызылъярдан (Петропавловскидан) чыгып китүе турында яза [2: 28].

Хатларыннан, көндәлек язмаларыннан күренгәнчә, Г. Исхакый Мәскәүдән 1918 елның 9 нчы августында качып чыгып китә. Бу турыда ул соңрак: «Мөселман комиссариатының доносы берлән, унынчы августта Мәскәүдә миңа революционный трибуналда хөкем булачак иде. Минем контр-революционлыгымның дәрәҗәсенә карап, миңа җәза бирәчәк иде. Ләкин төрмәләр бик тулы булганга, ашау-эчү төрмәдә тәмаман юк дәрәҗәдә булганга һәм дә төрмәгә алып барганда красный армеецларның үтерүләре гадәт булганга, мин качып киттем» – дип искә ала [3: 6 нчы дәфтәр]. Шуннан «атлы-җәяүле» [2: 29], Идел буйлап көймәдә кайтып, 18 нче августа Казанга килеп керә. Ләкин анда дусларыннан беркемне дә тапмагач, авылына да кайтып тормыйча, бер атнадан, Киңәш Мәҗлесенә дип, Самарага китә. Кеше җыелып бетмәгәнгә, Киңәш Мәҗлесе дә Самарада булмаганга, берәр атнадан Уфага килә. Уфада, Миллимәдәни мохтарият тарафдарлары берләшеп, 21 сентябрьдә үзенең мәҗлесен ачып җибәрә. Монда торуы да куркыныч була башлагач, Мәҗлес Себергә күченергә мәҗбүр була һәм 12 нче октябрь көнне, алар, «телячий вагоннар»га [2: 29; 3: 6 нчы дәфтәр] төялеп, Кызылъяр шәһәренә чыгып китәләр. Себердә милли хәрәкәтне ныгыту, берәр зур газета чыгаруны үзләренең төп максатлары итеп куялар. Ләкин биредә милли хезмәт моңарчы да бик өстән генә булганлыктан, Г. Исхакый зур эшләр эшли алмый. Шулай да мәкаләләре, лекцияләре белән Кызылъярны «шактый кайната» [3: 6 нчы дәфтәр]. Кызылъярда Учредительное Собрание әгъзалары – Г. Исхакый, Гомәр Терегулов, Фуад Туктаров, Габделбари Баттал – газета чыгаруга ирешәләр. 1918 елның 7 декабрендә «Маяк» газетасының беренче саны дөнья күрә. Шул араларда Солых һәйәте оештыру мәсьәләсе килеп туа. Кызылъярда чыккан каршы хәрәкәтләр белән ике ай көрәшеп, вакыт әрәм иткәннән соң, Г. Исхакый Ф. Туктаров һәм Г. Терегулов

белән солых сәфәренә китәргә тиеш дигән карарга киленә. Г. Исхакый 1919 елның 24 нче гыйнварында акча җыярга чыгып китә. Ул «шәһәрдән шәһәргә кереп, халыкны җыеп, лекция укып, моназарә кылышып *(бәхәсләшеп)*, кычкырышып-бакырышып, ай ярым юлда калып, ике йөз мең сум акча җыйнап» [3: 6 нчы дәфтәр], 10 нчы апрельдә Россия чиген үтеп, Харбинга барып җитә. Алдан сүз куешканча, ул Г. Терегулов белән Иркутскида очраша, соңрак килергә тиеш булган Ф. Туктаров әле Харбинда да булмый. Г. Исхакый белән Г. Терегулов, Ф. Туктаровны көтеп бераз калганнан соң, виза ала торырга дип, Японияга чыгып китәләр. Анда 3 айлап торып та рөхсәт ала алмагач, яңадан Харбинга кайтырга мәҗбүр булалар. 4 ай элек килергә тиеш булган Ф. Туктаров шулвакыт кына килеп чыга. Юлдашының Солых сәфәрен җимерүчеләрнең берсе булуында шикләнгән Г. Исхакый Ф. Туктаровны кабул да итми, аның белән арасын өзүне дә кирәк тапмый.

Г. Исхакый чыгып китеп, 6 ай үткәч кенә Милли Идарәдән беренче мәртәбә хат ала һәм шунда гына үзен борчыган кайбер сорауларга җавап таба. Солых сәфәренә чыгып китүенә ярты ел булды дигәндә, Г. Исхакый 23 июльдә яңадан Харбинга әйләнеп кайта. Һәм Парижга китүнең башка юлларын тапмаганлыктан, Владивостокка кайтып, аннан чех солдаты сыйфатында, чех кешесе исемендә, сәфәрен яңадан башлау нияте белән, 3 нче октябрьдә алар пароходка утыралар. Кытай, Корея, Сингапур, Цейлон утраулары, Көньяк-көнчыгыш Африка, Согуд Гарәбстаны, Италия, Чехия, Австрияләр аша, бик күп авырлыклар кичеп, 10 нчы мартта үзләренең максатлары булган Париж шәһәренә килеп җитәләр. Башыннан үткән мәшәкатьләрне «оҗмахка керү берлән бер дәрәҗәдәге авырлыкларга» тиңләп, Г. Исхакый Париж урамнарыннан нииндидер гайре табигыйлек өмет итә. Ләкин үзе булган шәһәрләр белән чагыштырып караганнан соң, күзгә ташланырлык аерымлыклар күрмәгәч, «Париж беренче көнне бик сөеп каршы алмады» [3: 17 нче дәфтәр] дип язып куя.

Г. Исхакыйга бик күп авырлыклар кичерергә туры килсә дә, ул үз алдына куйган максатыннан кире кайтуны уйламый. «Шул манигъларга *(каршылыкларга)* карап, кире китү тагы милләтнең шәэненә муафыйк түгел *(дәрәҗәсенә туры килмәгән)* хәрәкәт кебек» [3: 5 нче дәфтәр] тоела аңа. Ләкин Г. Исхакый бу китүеннән кабат туган иленә әйләнеп кайтмаячагын уена да кертми. Ул, барлык эшләрне дә җайга салып, үз максатына ирешкәннән соң, «җәй көне кайтып китәргә дә мөмкин булыр» [3: 15 нче дәфтәр] дигән планнар белән яши.

Көндәлекләрдән Гаяз Исхакый шәхесе төрле яклап ачыла. Укый башлау белән, аларның авторы язучы, әдип булуы күзгә ташлана. Ул гади генә табигать күренешләрен дә әдәби әсәр язгандагы кебек образлы итеп тасвирлый: «Дулаган диңгез өстендә биеп йөри торган дулкыннары берлән бу көн бик матур. Аның йотарга киләм дип килә торган тау кадәр дулкыннары егетчә җитез. Аның (дулкынның) өсте кигән ап-ак челтәр киеме, җефәк челтәр кебек нәфис, Себер кары кебек ак башы күккә күтәрелгәндә, аның ачылып китә торган зөмреддән *(зөбәрҗәттән)* яшел муен, Зөһрә йолдыз нурыннан да саф, бөтен диңгез ап-ак челтәргә киенгән» [3: 12 нче дәфтәр]. Г. Исхакый монда әдип кенә түгел, матурлыкны күрә белүче оста рәссам булып та күз алдына килеп баса.

Җәмәгать эшлеклесе, милләт язмышын кайгыртучы буларак, Г. Исхакый, кая гына барса да, андагы тормышны татар дөньясы белән чагыштыра. Сәнгать сөючән кешене чит ил мәдәнияте үзенә җәлеп итә. Матди авырлыкларга карамастан, Г. Исхакый һәр тукталган җирендә музейларга, уку йортларына, китапханәләргә бару җаен эзли. Ул бигрәк тә театрларга йөрергә ярата. Театрларның биналарыннан башлап, артистларның сөйләменә кадәр, аны һәр нәрсә кызыксындыра. Прагадагы Немец театрыннан кайткач ул: «Телен аңламасам да, музыкасы һәм дә нәфасәте *(гүзәллеге)* берлән бик зур күңел азыгы бирде. Күптән мондый уен, мондый оста театр күрмәгән идем» [3: 17 нче дәфтәр], – дип, тәэсирләнеп яза.

Сәфарәттән сәфарәткә йөреп, Г. Исхакый кемнәр белә генә очрашмый, кемнәр белән генә сөйләшми. Ләкин аралашкан кешеләренең кем булуына да карамастан, ул үз сүзенә ышанган кеше булганга, уйлаганын әйтергә курыкмый. Дәүләт һәм сәясәт эшлеклесе, дипломат, икътисадчы, Япониянең элеккеге премьер-министры

Окума Сигэнобу белән очрашу вакытында да аның ярдәм итә алмаячагын белгәч: «Рәхмәт, ләкин бездә сезгә, японнарга, зур ышаныч бар иде. Монда кечкенә хезмәтләрне генә түгел, зурларны да итәчәк, дип уйлыйлар иде. Сезнең хакта шундый хата фикердә булуымыз өчен гафуыңызны үтенәмез» [3: 4 нче дәфтәр], – дип, горур гына чыгып китә.

Г. Исхакый бик аралашучан, кызыксынучан кеше була. Юлда барганда да вакытын бушка уздырмас өчен, төрле кешеләр белән таныша, үзен кызыксындырган сорауларына җаваплар эзли, мәгълүмат туплый. Һәр минутын файдалы итеп үткәрергә тырышып, хәтта инглиз теле белгечләреннән дәресләр алуга да омтылыш ясый.

Көндәлекләр укучыны тулысы белән Г. Исхакый дөньясына алып кереп китәләр. Аларны укыганда, әдип артыннан ияреп, илдән илгә, шәһәрдән шәһәргә йөрисең, ул кайнаган вакыйгалар эчендә кайныйсың кебек хис ителә.

Әлеге көндәлекләрнең кыйммәте әдип, күренекле җәмәгать эшлеклесе һәм сәясәтче Гаяз Исхакый шәхесен төрле яклап тулы итеп ачуда гына түгел, ә Г. Исхакый үзе үк васыятьнамәсендә язып калдырганча: «…Дәфтәрләремнең кыйммәте – тарихи һәм мәгънәви ягында. Һәм бу дәфтәрләрнең эчтәлеге киләчәктә Идел-Урал төрки-татар мөселманнарының милли хәрәкәтләренең зур әһәмиятен яктыртачак...» [2: 410].

Әлеге көндәлекләрнең дөньяга чыгуы, Гаяз Исхакыйның мөһаҗирлек чорындагы тормышы һәм эшчәнлегенең томанлы сәхифәләрен киңрәк ачып, киләчәктә көрәшче-әдип белән бәйле төрле вакыйга һәм фактларны ачыграк яктыртырга, иҗатын һәм эшчәнлеген дөрес бәяләргә ярдәм итәр дигән өметтә калабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Гарипова Л.Ш., Ханнанова Г.М. Гаяз Исхакый Япония турында (1919 елгы көндәлек хатирәләре буенча) // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2018. – № 3. – С. 102–112.

2. Исхаков М.Г. Әсәрләр. 15 томда. 14 т.: хатлар һәм автобиографик язмалар / [томны төз., текст һәм аңлат. әзер., кереш сүз авт. Ф. Фәйзуллина]. – 2013. – 479 б.

3. Исхакый Г. Көндәлек дәфтәрләре // ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге, 135 нче фонд.

4. Kurban Roza. Doğumunun 115.Yılında Türkolog, Dilbilimci Prof. Dr. Saadet Çağatay (1907–1989) // Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi. – Ankara. – 2022. – № 427. – S. 12–17.

УДК 070

ОБЩЕСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ, КУЛЬТУРА И ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ПЕЧАТЬ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН В ДНЕВНИКАХ ГАЯЗА ИСХАКИ

Г.М. Ханнанова
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье освещаются события, общественная и культурная жизнь стран, по которым пролегал маршрут поездки татарского литератора и общественного деятеля Гаяза Исхаки из Японии в Европу в 1919–1920 гг. Г. Исхаки, будучи профессиональным издателем и журналистом, особое внимание уделял органам печати и журналистам, с которыми знакомился в ходе своей поездки. В своих дневниках он оставил многочисленные наблюдения о нравах и менталитете разных народов, что является важным источником о мировосприятии как самого Г. Исхаки, так и татарской интеллигенции первой четверти XX в. в целом.
Ключевые слова: татарская литература, Гаяз Исхаки, тюрко-татарская эмиграция, журналистика, дневники.

The article highlights the events, social and cultural life of the countries along which the route of the trip of the Tatar writer and public figure Gayaz Ishaki from Japan to Europe in 1919–1920 ran. G. Ishaki, being a professional publisher and journalist, paid special attention to the press and journalists whom he met during his trip. In his diaries, he left numerous observations about the customs and mentality of different peoples, which is an important source about the worldview of both G. Iskhaki himself and the Tatar intellectuals of the first quarter of the twentieth century as a whole.
Key words: Tatar literature, Gayaz Iskhaki, Turkic-Tatar emigration, journalism, diaries.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ КӨНДӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ЧИТ ИЛ ИҖТИМАГЫЙ-МӘДӘНИ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ВАКЫТЛЫ МАТБУГАТЫ

Г.М. Ханнанова
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

XX йөз башы Россия халыклары өчен хәлиткеч дәверләрнең берсе. 1917 елгы революция һәм гражданнар сугышы бередә яшәгән халыкларның, шул исәптән татарлар тормышына кискен үзгәрешләр кертә, аның киләчәгенә йогынты ясый. 1917 елгы инкыйлаб вакыйгалары үзәгендә төрки-татар милли-азатлык хәрәкәте җитәкчеләренең берсе, әдип Гаяз Исхакый (1878–1954) да кайный. 1918 елны большевиклар алып килгән милли оешмаларны бетерү, матбугатларны ябу сәясәте башлангач, бу вакытта Мәскәүдә булган Г. Исхакый аннан китәргә мәҗбүр була. Күпмедер вакыт Казан, Уфа шәһәрләрендә булганнан соң, 1918 елның көзендә әдип Себер якларына юл тота. Кызылъяр шәһәрендә берара яшәп, фикердәшләре белән «Маяк» исемле газета чыгарырга керешә, әмма бу газетаның да барлыгы 30 саны гына дөнья күрергә өлгерә [7: 359].

1918 елның 11 ноябрендә Беренче бөтендөнья сугышы (1914–1918) тәмамланып, вакытлы килешү игълан ителгәннән соң, 1919 елның 28 июнендә Франциянең Версаль шәһәрендә солых килешүе кабул ителү көтелә. Бу вакыйгалардан читтә калмас өчен, Г. Исхакый, үзенең фикердәшләре белән, төрки-татарларның милли-мәдәни автономиясе башкаручы органы булган Милли Идарәдән вәкил буларак, солых мәҗлесендә катнашуны максат итеп куя һәм Омск, Томск, Иркутск шәһәрләре аркылы, юлда бераз акча юнәтеп, Харбинга юл тота. Монда да озак тормыйча, Гомәр Терегулов (1883–1938) һәм Нияз Максудилар белән Япониягә юнәлә. Максатлары – японнардан Европага чыгар өчен ярдәм сорау [2: 236].

Россиядән чыгып киткән көннән башлап Г. Исхакый юлда күргән-кичергәннәрен көн саен диярлек дәфтәргә көндәлек рәвешендә теркәп бара. Кызганычка каршы, әлеге көндәлекләрнең беренче дәфтәре югалган һәм кайдалыгы безгә мәгълүм түгел, язмалар икенче дәфтәр белән башланып китә. Көндәлекләр Г. Исхакыйның мөһаҗирлектәге хәятының 1919 елның апрель аеннан башланып, 1953 елның 10 нчы ноябренә кадәрге вакыйгаларын үз эченә ала. Бу көндәлекләр хәзер Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәгендә, Г. Исхакый фондында (135 нче фонд) саклана.

Бүгенге көндә Институтның текстология бүлеге хезмәткәрләре тарафыннан әлеге көндәлекләрне басмага әзерләү эше алып барыла һәм аларның беренче китабы Г. Исхакыйның тууына 145 ел тулу уңае белән дөнья күрәчәк. Китап әдипнең Япония башкаласы Токиодагы истәлекләреннән башланып, Франциянең Париж шәһәренә килеп җитүенә кадәр (1919 елның 26 нчы апреленнән 1920 елның 10 мартына) булган вакыйгаларны үз эченә ала.

Япониядә Г. Исхакый 1919 елның апрель ае ахырларыннан алып, июнь ахырына хәтле була. Торулары башта Япониянең башкаласы Токиода булса, соңрак Йокоһама шәһәренә күчәләр. Г. Исхакыйның Япониягә килүенең төп максаты япон цивилизациясе белән танышу булмаса да, ул япон мәдәнияте һәм сәнгатенә, японнарның гореф-гадәтләренә, уку-укыту системасына игътибар итми калмый һәм үз күзәтүләрен һәм тәэсирләрен көндәлегенә теркәп бара. Әлбәттә, һәр шәхси документ кебек үк, Исхакый көндәлекләре дә субъектив чыганак. Шулай да традицион мөселман тәрбиясе алган, милли азатлык юлбашчыларының берсе булган, киң карашлы татар зыялысының күзәтүләре шактый кызыклы. Бередә әдип бик күп аралаша: дәүләт эшлеклелере белән күрешә, алар белән фикер алыша, мәсәлән, Япониянең элекке премьер-министры маркиз Окума Сигэнобу (1838–1922) белән аларның бик җылы очрашулары була. Төрле сәүдәгәрләр, эшмәкәрләр белән очрашып фикер алыша. Төрек телен өйрәнүче тел галиме Кооджи (ул аны Кочи дип яза) Окубо белән таныша һәм бик күп аралаша. Японнарның музыка мәктәбе, башлангыч, урта, югары белем бирү мәктәбләрендә була, берничә музей һәм сәнгать әсәрләре күргәзмәсе белән таныша. Исхакый кайда гына булмасын, нәрсә генә күрмәсен, һәрнәрсәне төрки тарих, туган ватан һәм

аның милли гадәтләре белән чагыштырып бара. Шулай ук япон матбугаты вәкилләре, мөхәррирләре белән очраша, берничә япон газетасына интервью бирә, алар турында мәкалә япон матбугатында басылып та чыга. Мәсәлән, бу турыда ул: «Иң әүвәл, иртә торуга безгә япон газетасы кертәләр. Бу газетада безнең үземезнең дә рәсемнәремезне төшергән дә, тәрҗемәи хәлемезне язган. Япончадан тәрҗемә иттереп карыймыз. Гади газета мөхбирләре ялганлаган кадәр генә ялганлаган. Биргән мәгълүматы милли ноктаи назардан (*күзлектән*) караганда файдалы», – дип яза (*1919 ел, 29 апрель*) [4: 2 нче дәфтәр].

Шул ук көнне Г. Исхакыйларны Токиодагы «Хочи Шимбун» (Hochi Shimbun) газетасы идарәсенә кунакка чакыралар. Исхакый үзенең көндәлекләрендә әлеге газетаның язылышын төрле җирдә төрлечә бирә: «Һоши Шимбун» (هوشی شیمبون), «Һоҗи Шимбун» (هوجی شیمبون) һәм «Хоҗи Шимбун» (حوجی شیمبون). Уйлавымызча, Г. Исхакый, тел белмәү сәбәпле, япон сүзләрен һәм атамаларны ничек ишетсә, шулай язган. Бу газета исеменең язылышында булган төрлелекне дә шул сәбәп белән аңлатырга мөмкиндер, мөгаен. Кызганычка каршы, бу газета турында мәгълүмат юк дәрәҗәсендә. Безгә бу «Хочи Шимбун» газетасының хуҗасы Окума Сигэнобу икәнен генә ачыкларга мөмкин булды [8] һәм бу мәгълүмат Исхакый көндәлекләрендәге язмаларда да чагыла. Әлеге очрашуда газета журналистлары килгән кунаклардан үзләрен кызыксындырган сорауларга җавап ала, Исхакый Россия сәяси әхвәлен бераз яктыртып, Европага нинди максат белән юнәлүләрен аңлатып үтә һәм: «Сез безгә, иншалла, кардәшлек ярдәме итәрсез. Мин үзем әһле каләм *(каләм иясе. – Г.Х.)* булганга, сезгә, каләм иптәшләрем, безгә илтифатыңыз *(игътибарыгыз. – Г.Х.)* өчен, безнең эшемезгә ярдәмгә кул сузуыңыз өчен татар-төрек матбугаты исеменнән рәхмәт укыйм» дип ихтирамын белдерә (*1919 ел, 29 апрель*) [4: 2 нче дәфтәр]. Әңгәмә өлеше тәмам булганнан соң, газетаның матбагасын карарга юнәләләр. Газета конторасы, телеграфханәсе, хезмәтчеләренең эш шартлары белән танышалар, хәреф җыю һәм типографик басма җайланмалары карап үтәләр. Исхакый биредә сигез йөзләп кеше хезмәт итүен һәм: «Бу газета Токионың оста бер газеталарыннан саналса да, өч йөз мең нөсхә басыла, үзе, иртәнле-кичле булып, ике мең нәшер ителә икән» дип билгеләп үтә *(1919 ел, 29 апрель)* [4: 2 нче дәфтәр].

Исхакыйга 22 май көнне (1919 ел) «Хочи Шимбун» идарәсенә тагы бер кат барырга туры килә. Биредә ул газетаның «Хатын-кыз дөньясы» рубрикасын алып баручы корреспондентына татар хатын-кызлары хакында интервью бирә. Әдип татар хатын-кызларын хөр фикерле, эшчән, укымышлы, шул ук вакытта гаилә җанлы, балаларына яхшы әни, иренә ышанычлы хатын, гомумән, гаилә сакчысы, милләт сакчысы буларак тасвирлый. Соңгы вакытларда, укымышлы, үз хокукларын һәм мөмкинлекләрен яхшы белгән, тормышта үз урынын табып, үз хәятен тәэмин итә торган ханымнар хакында: «Хатыннарның иң зур эше хәзердә мөгаллимәлек. Аннан соң бик күп хатыннар читек-кәвеш каеп, калфак, кәләпүш эшләп, хәятларын тәэмин итәләр. Соңгы елда хатыннарымыздан докторлар, адвокатлар да бар, зур мәктәпләрдә мөгаллимәләр бик күбәйде, елдан ел күбәя бара» дип хәбәр итә (*1919 ел, 22 май*) [4: 4 нче дәфтәр].

Г. Исхакыйның матбагачалык, наширлык хезмәте белән бу рәвешле җентекле кызыксынуы очраклы түгел. Әдип үзе дә танылган нашир, журналист, мөхәррир. Гаяз Исхакыйның XX йөз башы татар вакытлы матбугаты барлыкка килү, аякка басу һәм аның үсешенә зур өлеш керткән, хезмәт күрсәткән милләт хадимнәре арасында лаеклы урыны бар.

Г. Исхакый 1904–1905 елларда ук Казанның алдынгы татар яшьләре «Хөррият» (элеккеге исеме «Шәкертлек) сәяси оешмасы эшчәнлегендә һәм «Хөррият» кульязма газетасын бастыруда актив катнаша. 1905 елның ахырында, фикердәшләре белән берлектә проектларын төзеп, «Таң» һәм «Хөррият» исемле басма газеталар булдырырга талпынып карый. 1906–1907 елларда татар эсерлары төркеменең матбугат органнары булган «Таң йолдызы», «Таң мәҗмугасы», «Тавыш» исемле газеталар нәшер итүгә ирешә. Г. Исхакый тырышлыгы белән 1913–1918 еллар аралыгында Петербург, соңрак Мәскәү шәһәрләрендә бер-бер артлы «Ил», «Сүз», «Безнең ил» нәшер ителә [1: 119]. Бу чорда әдипнең публицистик мәкаләләре, әдәби әсәрләре Казан, Оренбург,

Уральск һ.б. шәһәрләрдә урнашкан вакытлы матбугат басмаларында нәшер ителеп килә. Исхакый дөньяга чыгарга әзерләнгән, әле оешып кына килә торган басмаларга да (мәсәлән, «Әлгасрелҗәдит» журналына) теләктәшлек белдерә, киңәшләрен бирә [6: 395–397]. Әдип үзенең матбагачалык эшчәнлеген «Гәзитәчелек эшендә егерме биш ел» (1931) исемле мәкаләсендә шактый киң яктырта [2: 216–238].

Г. Исхакыйны аеруча Азия халыклары, төркиләр, мөселманнарга караган басмалар кызыксындыра. Һәм бер көндәлегендә ул: «Бүген бер журнал китереп бирделәр, исеме “Мәшрикы әгъзам” *(“Бөек Көнчыгыш”. – Г.Х.*), Асия милләтләрен берләштерер өчен тәэсис ителгән (*төзелгән. – Г.Х.*) икән. Нашире “Асия кай” җәмгыяте. Бу җәмгыятьтә японнар, чиннәр (*кытайлылар. – Г.Х.*), кореялеләр мәшгульләр. Төрекләр, татарлар иштирак итә (*катнаша. – Г.Х.*) икән, ләкин соңгы вакытта җәмгыять һичбер төрле җанлылык галәмәте күрсәтмәгән. Шул җәмгыятькә визит берлән барырга торамыз. Рәшид казый заманасында башланган эш булырга кирәк» дип яза (*1919 ел, 20 май*) [4: 4 нче дәфтәр].

Көндәлектә Исхакый җәмгыять исемен үз ишетүе буенча «Асия кай» («اسيا قاى») дип бирә. Чыннан да, 1909 елның 7 июнендә, Габдерәшит Ибраһимов (1857–1944) Япониядә вакытта «Азия Гикай» («Азиянең уяну җәмгыяте») дип аталган Азия халыклары союзы оеша [5: 180]. Шул ук елны Г. Ибраһимов Токиода мәчет салырга рөхсәт ала.

Кызганычка каршы, Г. Исхакый искә алган «Мәшрикы әгъзам» журналы хакында мәгълүмат әлегә табылмады. Бу мәсьәлә алга таба, аерым эзләнүләр таләп итә.

Г. Исхакый, Г. Терегулов Япониядә берничә ай торып та, Европага чыгар өчен виза юнәтә алмагач, Әмрулла Аги һәм Нияз Максудиларның чакыруы белән Харбинга юл алалар. Анда барып җиткәч, Г. Исхакый белән Г. Терегуловның юллары аерыла. Алдагы юлын Исхакый Фуад Туктаров (1880–1938) белән дәвам итә. Алар 1919 елның 3 нче октябрендә Владивостоктан «Karachi maru» исемле пароходка утырып, ялган документлар юнәтеп, чех солдатлары булып (Исхакый Һайнек Схазел исемле чех кешесе булып) Европага кузгалалар. Юллары Кытай, Корея, Сингапур, Цейлон утраулары, Африка, Гарәбстан ярлары, Кызыл диңгез аша Триест портына кадәр дәвам итә.

Сәфәр вакытында пароход бер генә тәүлеккә яки берничә сәгатькә кенә туктап торган урыннарда да, Исхакый гыйлемле, аралашучан һәм тынгысыз кеше буларак, китап кибетләре, китапханәләр, мәдрәсәләр, мәчетләр, газета-журнал идарәләре эзли, җирле халык белән аралашып калырга ашыга, Мөмкин булганда, җирле газеталар сатып алып, юл буе аларны укып, хәбәрләр белән танышып бара.

Юлчылар Триест шәһәрендә поездга утырып Чехославакиянең Прага шәһәренә юл алалар. Прагада Россиядән килгән бик күп сәяси эшлеклеләр булуы ачыклана. Комучның рәис ярдәмчесе И.М. Брушвит (1879–1946), Комуч хөкүмәтендә эчке эшләр министры П.Д. Климушкин (1886–1969), мәгариф министры Е.Е. Лазарев (1855–1937) һ.б. барысы да монда икән (*1919 ел, 5 декабрь).*

Исхакый Прагада да төрле кичәләргә, театрларга, музейларга йөри, бик күп яңа кешеләр белән таныша. Прагада нәшер ителгән газета-журналлар белән кызыксына. Биредә дагыстанлылар грузиннар белән берләшеп «Шәркый Европа» исемле журнал, руслар «Русское дело»[1] дигән газета чыгаралар икән (*1919 ел, 6, 8 декабрь*) [4: 14 нче дәфтәр].

Исхакый җирле чех матбугаты белән дә танышып барырга тырыша. Аның күзәтүләренә караганда, «Право лиду»[2] («Pravo lidu») исемле чех социал-демократлар газетасы инглизләрнең «Дейли кроникл»[3] гәзитәләреннән Һарольд Вильямсның[4]

---

[1] «Русское дело» – 1919–1920 елларда Прагада атнасына 3 тапкыр, рус телендә нәшер ителгән газета.

[2] «Право лиду» – 1893–1948 елларда нәшер ителгән чех социал-демократик газетасы.

[3] «Дейли кроникл» – 1872–1930 елларда нәшер ителгән британ газетасы.

[4] Биредә сүз Британия лингвисты, журналист, разведка хезмәткәре, танылган полиглот (58 телдә сөйләшкән) Гарольд Вильямс (1876-1928) турында бара. Вильямс Россиядә «The Times», «Manchester Guardian», «The Morning Post», «Daily Chronicle», «New York Times» газеталары корреспонденты булып эшли. Россиядә 14 ел яшәү дәверендә Вильямс бик күп сәяхәт кыла һәм фин, эстон, латыш, грузин һәм татар телләрен өйрәнә. 1914 елда Вильямс «Russia of the Russians» дигән китап нәшер итә.

мәкаләсен алып нәшер итә. Мәкалә Идел буе татарлары хакында. Вильямс татарларның славян милләте белән ислам галәмен берләштерә торган җеп ролен уйнаячагын билгеләп үтә һәм дә большевиклар татарларга таянып Төркестан, Иран аша Һиндстанга бәйсезлек кертмәкчеләр һәм уңышка ирешү ихтималлары да бар дигән фикердә тора. Мәкалә авторы: «Татарлар – төрек кавеменең иң алдагы кабиләсе, аларның зыялылары күп, аларда миллият фикере нык урынлашкан. Большевик аларның бөтен теләкләрен булдырырга вәгъдә биреп, үзләрен куллана» ди һәм инглиз җәмәгатьчелеген Һиндстан һәм гомумән Шәрык мәсьәләләре хакында сак булырга чакыра. Исхакый фикеренчә, бу мәкаләнең төп уе тугры, әмма: «Монда бик күп сүзләр әйтеп бетерелмәгән. Безнең большевикка каршы булган хәрәкәтемез бөтенләй томанда калдырылган» (*1919 ел, 23 декабрь*) [4: 15 нче дәфтәр]. Шуның өчен әлеге мәсьәләләргә ачыклык кертү максаты белән мәкалә язарга ниятли.

Исхакый җирле матбугат белән үзе генә танышып калмыйча, мөмкинлек туганда Харбиндагы милләттәшләренә мондагы газета-журналларны җибәрергә тырыша: «Русиягә китүче бер чех артыннан мин Харбин Гыйнаять муллага озын бер мәктүб язам... Аларга бер айлык «Голос России»[1] дигән газетаны җибәрәмез, мондагы әхваль берлән бераз танышсыннар», – дип яза 31 нче гыйнвар (1920 ел) көндәлегендә [4: 16 нчы дәфтәр].

Шулай итеп, Г. Исхакый Европага юл ялган авыр сәяхәте барышында да табигый күзәтүчәнлеген җуймый, чит ил халыкларының тормыш көнкүрешен игътибар белән күзәтә, татар яшәү рәвешенә, менталитетына туры килер-туры килмәс җәһәтләрен билгеләп бара, аларны журналистик осталык белән тасвирлый. Аның чит ил газеталарында татар халкына бәйле мәкаләләр турында мәгълүмат китерүе аеруча әһәмияткә ия. Шул җәһәттән әдипнең көндәлекләре мөһим һәм өйрәнүгә лаеклы чыганак булып торалар.

ӘДӘБИЯТ

1. Галимҗанова Э.М. Гаяз Исхакыйның 1917 елгы иҗтимагый-сәяси эчәнлеге һәм «Ил» газетасы // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф.Ганиева, Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 118–121.

2. Исхаков М.Г. Әсәрләр. Унбиш томда. 10 т.: публицистика / [томны төз. һәм текст. әзерл. Г. Хөснетдинова; аңлат. һәм иск. әзерл. З. Рәмиев һ.б.]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 527 б.

3. Исхаков М.Г. Әсәрләр. Унбиш томда. 10 т.: публицистика / [томны төз. һәм текст. әзерл. Г. Хөснетдинова; аңлат. һәм иск. әзерл. З. Рәмиев һ.б.]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. – 527 б.

4. ТР ФА Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге. 135 нче фонд.

5. Усманова Л. «Он выступал как просветитель, преследующий цели пробуждения мусульман Азии» (Р. Ибрагимов в Японии) // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2010. – № 1. – С. 177–189.

6. Ханнанова Г.М. Камил Мотыйгый белән Гаяз Исхакыйның «Әлгасрелҗәдит» журналы хакында язышкан хатлары // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки / сост.: Ф.Х. Миннуллина, А.Ф.Ганиева. Л.Р. Надыршина. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – Б. 395–397.

7. Хөснетдинова Г.А. Большевиклар хакимияте килгәч // Исхаков М.Г. Әсәрләр. Унбиш томда. 9 т.: публицистика. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. – Б. 358–360.

8. https://www.encyclopedia.com/people/history/japanese-history-biographies/okuma-shigenobu (дата обращения – 19.03.2023)

[1] «Голос России» – 1919–1922 елларда Берлинда чыккан рус эмигрант газетасы.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА ГАЯЗА ИСХАКИ / ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ ЛИНГВИСТИК АСПЕКТЛАРЫ / LINGUISTIC ASPECTS OF STUDYING GAYAZ ISKHAKIE'S WORKS

УДК 811.512.145

СРАВНЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ
(на основе письменных памятников XVII–XVIII веков и произведений Гаяза Исхаки)

М.З. Валиева
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Статья посвящена анализу сравнительных конструкций в произведениях Муслими «Таварихе Булгария», неизвестного автора «Дафтаре Чингизнаме» и Г. Исхаки «Очрашу яки Гөлгыйзар», «Ике йөз елдан соң инкыйраз». Были рассмотрены наиболее частотные послелоги, участвующие в образовании сравнительных конструкций, а также их семантические группы и выявлена их роль в достижении художественной выразительности.
Ключевые слова: татарский язык, письменный источник, произведения Г. Исхаки, сравнения, художественная выразительность.

The article is devoted to the analysis of comparative constructions in the works of Muslimi «Tavarikhe Bulgaria», an unknown author «Daftare Chingizname» and G.Iskhaki «Ochrashu yaki Gölgyizar», «Ike yöz eldan son inkyyraz». The most frequent postpositions involved in the formation of comparative constructions, as well as their semantic groups, were considered, and their role in achieving artistic expressiveness was revealed.
Key words: Tatar language, written source, G. Iskhaki's works, comparisons, artistic expressiveness.

ЧАГЫШТЫРУЛАРНЫҢ СТИЛИСТИК ЧАРА БУЛАРАК МАТУР ӘДӘБИЯТТА КУЛЛАНЫЛУ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
(XVII–XVIII гасыр язма истәлекләре һәм Г. Исхакый әсәрләре мисалында)

М.З. Вәлиева
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Сурәтләү чарасының бер төре буларак кулланыла торган чагыштырулар һәрбер чорда, һәрбер әдәбип яисә шагыйрьнең иҗатында иң төп поэтик бизәкләрнең берсе буларак урын ала. Әсәр героеның эчке һәм тышкы сыйфатларын ачамы, вакыйгаларны сурәтлиме яисә табигать күренешләрен тасвирлыймы һ.б. – һәр очракта да авторлар чагыштыруларга мөрәҗәгать итә. Татар телендә чагыштыруларның кулланылу үзенчәлекләре шактый кызыклы. Алар арасында аерым чорда гына актив булганнары да, гасырдан-гасырга күчеп килә торганнары да, шул исәптән теге яки бу язучы иҗатына гына хас булганнары да бар. Бу чагыштыруларга гына түгел, ә чагыштыру чараларына да хас. Чагыштыручы һәм чагыштырылучы предметларны бәйләүче чараларның байтагы гасырлар дәвамында әсәрдән әсәргә күчеп, кулланылышын дәвам итә. Бу берничә гасыр әсәрләренә күзәтү ясаганда аеруча ачык күренә. Шуларны күздә тотып, әлеге мәкаләдә XVII–XVIII гасыр язма истәлекләре һәм XX гасыр башында иҗат иткән

Г. Исхакый әсәрләрендә урын алган чагыштыруларны барлауны һәм аларга мөмкин булган кадәр анализ ясауны максат итәбез. Г. Исхакый чагыштыруларны яратып, киң кулланган, аның катлаулы төрләренә мөрәҗәгать иткән язучылардан санала. Шушы ике чор әдипләренең иҗатларында урын алган чагыштыруларны барлау барышында әлеге стиль чарасының ничек үсеш-үзгәреш кичерүе, кайсының активлашуы, кайсыдыр төрләренең кулланылыштан төшеп калуын күрергә мөмкин. Мисаллар туплаганда XVII–XVIII гасыр язма истәлекләреннән Мөслиминең «Тәварихе Болгария», билгесез авторның «Дәфтәре Чыңгызнамә» һәм Г. Исхакыйның «Очрашу яки Гөлгыйзар», «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрләренә мөрәҗәгать иттек.

Мәгълүм булганча, чагыштыру берничә кисәктән – чагыштыручы һәм чагыштырылучы предметлардан, шуларны бәйләүче чаралардан тора. Гадәттә, әлеге бәйләүче чаралар чагыштыручы предметлар белән янәшә киләләр. Чагыштыру өчен ниндидер сыйфаты, билгесе белән бер-берсенә охшаш предметлар алына. Сөйләм һәм стиль таләпләреннән чыгып, аларның арасы якынайтыла [4: 37]. Чагыштыру чаралары арасында бәйлекләр, кушымчалар һәм теркәгечләрләрнең киң кулланылуын искәртергә кирәк. Без тупланган фактик материалдан чыгып, бәйлекләр ярдәмендә ясалган чагыштыруларга тукталдык. Чагыштырулар ясауда катнаша торган бәйлекләр арасыннан XVII – XVIII гасыр язма истәлекләрендә һәм Г. Исхакый әсәрләрендә *кеби / кебек* бәйлекләре ярдәмендә ясалганнарының аеруча киң кулланылуы күренә. Алардан тыш, Г. Исхакый үзенең иҗатында *төсле* бәйлеге ярдәмендә ясалган чагыштыруларга да еш мөрәҗәгать итә. Тулаем алганда, фактик материалдан чыгып, чагыштыруларны түбәндәге төрләргә бүлеп бирергә мөмкин:

1. Җанлы предметларның, затларның үзара чагыштырылуы. Мөслиминең «Тәварихе Болгария», билгесез авторның «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрләрендә үзенең башкалар шикелле үк гади, кол, яисә ятим булуын күрсәтергә теләгән геройларны сурәтләгәндә, җиһаннын иң күркәм затларның чагылдырырга теләгәндә авторлар әсәр тукымасына чагыштыруларны кертеп җибәрә:

Мән <u>сәнең кеби кол</u> мән, илля Мәләкел-мәүт див бәне әйтерләр, ягъни барча мәхлукатлар җаныны вә һәм атаң-анаң җаныны бән алдым, див әйтде [3: 16].

Үзенә <u>үзе кебек үксезләрне</u> ийәләндерде һәм йәтимләрне ийәләндерде [1: 82].

Бу ике <u>кемсәнә кеби</u> җиһанда күркәм кемсәнәләрне күргәнем юк ирде, диде [3: 40].

Г. Исхакый үзенең герое Гөлгыйзарны бала белән чагыштырып, аның матурлыгына гына түгел, ә сабый бала сыман самими булуына да басым ясый:

Шул «әйем!» дигән сүзне әйткәндә, Гөлгыйзар үзе дә мәгъсум бер бала төсле булып китә, миңа тагы матур, тагы сөемле күренә иде [2: 87].

2. Җансыз күренеш-предметларның үзара чагыштырылуы. XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә, нигездә, табигать күренешләре, кошлар, хайваннар чагыштырыла:

Вә сачлары ат <u>койрыгы кебидер</u> [3: 22].

Өстендә төкләре вардыр, ак <u>мамык кеби</u> [3: 23].

Г. Исхакый «Ике йөз елдан соң инкыйраз» әсәрендә Сөембикәнең гүзәллеген сурәтләгәндә шулай ук чагыштыруга мөрәҗәгать итә. Биредә, бер яктан, авторның соклануы, мәхәббәте чагылыш тапса, икенчедән, югалту-сагыш хисләре бирелә:

Юкны сөйләмә, бетәме соң бу кара күзләр, бу <u>урак төсле</u> кашлар бетәме соң? [2: 225]

Шулай ук тирән мәгънә салынмыйча, бары тик тышкы сыйфат-үзенчәлекләрен янәшә кую нигезендә барлыкка килгән чагыштырулар да урын ала:

Минем иптәшләрем шарык-шарык көлә-көлә әллә кайдан урман арасыннан төн караңгысында күрмәенчә чәчәк дип кайсысы кычыткан, кайсысы әрем кеби үләннәр җыеп килделәр [2: 91].

3. Җанлы һәм җансыз күренеш-предметларның үзара чагыштырылуы. Бу төр чагыштырулардан XVII – XVIII гасыр язма истәлекләрендә күбрәк хайваннар, кош-кортлар белән чагыштырып ясалган сурәтләү чаралары кулланылышта йөри:

Бу диңгездә <u>таг кеби</u> аҗдаһалар вардыр [3: 23].

Канатлары <u>ярканат кеби</u> йонсыздыр [3: 21].

Бер азинә тордылар, һич нәрсә нишан белмәделәр, мәгәр бер азинәдән соң бер аваз килде, карга чарлаган тик, кеше сүзләгәг тик [1: 75].

«Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә геройларның күркәмлеге, кадерле булуы шулай ук чагыштырулар аша белдерелә:

Андин соң Чыңгыз хан бу бикләрне күзе өстендә кашы тик күрер ирде [1: 81].

Һай, син Мәргән, һәр йәнә кукдә йөргән ак шоңкар идем, имде сезнең карагай тик буйыныңа кунайын сез ир кеше, сезгә күп кару итеп булмас, – диде [1: 70].

Г. Исхакый Гөлгыйзарның кәефе күтәрелеп китүне, кызның эчке борчу-уйларының таралуын болытлы көннең ачылуына тиңли:

Ләкин озак үтмәде, болытлы көн ачылган кеби, Гөлгыйзар да ачылды [2: 105].

4. Абстракт күренешләрнең чагыштырылуы. Мөслиминең «Тәварихе Болгария» әсәрендә дә, Г. Исхакый иҗатында да бу төр чагыштыруларны күп очратырга мөмкин. Алар аеруча хис-тойгы, эчке халәт, дин һ.б. шундый күренешләрне тасвирлаганда кулланыла. Түбәндәге мисаллардан аңлашылганча, XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә башлыча дин, гөнаһ булып санала торган төрле эшләр чагыштырыла:

Әмма динләре безем дин кеби түгелдер [3: 26].

Әлкыйсса, безнең Болгар әһле һәм фисык вә гыйсъян илә мәшһүр ирделәр вә голәләре хәйлә-йе шәргы берлә рибаның хәлиятенә фәтва биргәнләр ирде вә гайре зина кеби вә кеше үлтермәк кеби эшләр чук ирде [3: 43].

Г. Исхакый чагыштыруларында бәхет, мәхәббәт күренешләр чагыштырылып, образлы ассоциация тудырылган:

Моннан соң сүзләремез фамилия сәгадәте, мәхәббәт кеби эшләргә борылды [2: 89].

5. Эш яки хәрәкәтнең, фигыльләр белән белдерелә торган эчке хис-кичерешләрнең чагыштырылуы. Бу аеруча Г. Исхакый әсәрләрендә киң кулланыла. Язучы әсәр героеның психологик халәтен, уй-кичерешләрен чагыштырулар ярдәмендә зур осталык белән күрсәтә алган:

Бу мәҗлестә мин үземне Гөлгыйзарга тагы якынрак кеби сизә башладым [2: 86].

«Әй, сез, нишлисез?» – дип, ачуланып, бармак селеккән кеби дә тоела иде [2: 105].

Миңа да шул керүләр әллә нинди зур эшләргә сәбәп булыр кеби беленә иде [2: 91].

Бу төр чагыштырулар арасында Г. Исхакый әсәрләрендә *төсле* бәйлек сүзе белән ясалганнырының актив булуын әйтергә кирәк. Бу төр стилистик бизәкләр дә язучы иҗатында геройның эчке халәтен чагылдыру, аның психологик образын тудыру өчен хезмәт итә:

Мин дә икенче кат чыгып-чыкмавыны сорап, класска кергәч тә, чыгып китү оят булыр төсле булгач, эш берлән кергән булып, кулыма китап тотып чыктым [2: 86].

Миңа гомер дә синең берлән бергә булса гына кызык үтәр төсле күренә [2: 96].

Мин аңар аның тугрысыннан сөйләмәгән төсле генә булып, бала булгая, мәхәббәт артуларыны, тора-бара якынлык артуыны сөйләдем [2: 90].

Г. Исхакый иҗатында катлаулы кушма яисә җәенке җөмләләрдә чагыштыруларының бергә кулланылуын да очратырга мөмкин. Бу язучыга шулай ук геройларының хис-кичерешләрен бар катлаулылыгы белән ачып бирү, тулырак күрсәтү өчен кирәк:

Хәзер минем башымда бер бәла бар кеби, әллә нинди, минем һәммә эшемә каршы килә торган бер кеше бар төсле күренә [2: 95].

Түбәндәге җөмләдә төрле чагыштыруларның бергә кулланылуы, бер яктан, әсәр героеның чуалган уй-хисләренә ишарә итсә, икенчедән, киләчәккә булган шикшөбһәләрен дә күрсәтә:

Буның иелүләре безгә гаҗәпкә калганга шулай кылынган кеби дә була иде, безгә: «Мөбарәк булсын! – дип, тәбрик иткән төсле дә булган кеби дә күренә иде [2: 105].

Г. Исхакый бер үк чагыштыруны җөмләдә берничә тапкыр кулланып та гашыйк геройның күңелендәге хисләр үсешен ачык итеп тасвирлап бирә алган:

Аның ул карашы сине исерткән кеби була иде, йоклаткан кеби була иде, минем тамырламы әллә ни йебәргән кеби, эчемнән шатландыра иде [2: 106].

Мисаллардан күренгәнчә, катлаулы җөмләләрдә берничә төрле чагыштыруларны бергә биреп, язучы геройлар кайнаган вакыйгаларга ишарә итеп, аларның хис-

кичерешләр үсешен генә күрсәтеп калмый, ә стильне бозуга китерә торган кабатлаулардан да кача.

Фактик материалдан күренгәнчә, XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә *кеби, тик* кебек чаралар ярдәмендә ясалган чагыштыруларның актив кулланылуы күренә. Шулардан *тик* ярдәмендә ясалган чараларның Г. Исхакый стилендә кулланылуын очратмадык дисәк тә дөрес булыр. Дөрес, Г. Исхакый әсәрләрендә без чагыштыруларның күп төрләре белән очрашабыз. Шулай да алар арасында узган гасырлардан килә торган *кеби* бәйлеге ярдәмендә ясалган чагыштыруларның өстенлек алуы, киң кулланылуы күренә. Шулай ук язучы *төсле, шикелле* кебек бәйлекләр, *гүя* теркәгече, сирәк кенә булса да кушымчалар ярдәмендә ясалган чагыштыруларны да әсәр тукымасына кертеп җибәрә. Йомгак ясап, шуны әйтергә мөмкин: XVII–XVIII гасыр язма истәлекләреннән килә торган язма традицияләрнең, тасвир чараларының, чагыштыруларның Г. Исхакый әсәрләрендә дәвам ителүе, саклануы белән очрашсак та, фәлсәфи фикерле әлеге язучының иҗатында үз чорының рухы тәэсирендә ясалган яңа төр поэтик бизәкләрнең дә киң кулланылуы игътибарга лаек.

ӘДӘБИЯТ

1. Дәфтәре Чыңгызнамә // Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – Б. 38–96.
2. Исхакый Г. Әсәрләр, 15 томда. 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 339 б.
3. Мөслими Тәварихы Болгария. – Казан: «Иман» нәшр., 1999. – 101 б.
4. Хаков В.Х. Татар әдәби теле (стилистика). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1999. – 304 б.

УДК 81'367.634

ПОДЧИНИТЕЛЬНЫЕ СОЮЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г. ИСХАКИ

З.Н. Кириллова

Казанский федеральный университет (Казань)

Данная статья посвящена исследованию подчинительных союзов в произведениях знаменитого татарского писателя и общественного деятеля конца XIX – начала XX века Гаяза Исхаки. Подчинительные союзы были представлены в группах в зависимости от выражения значений причины, условия, уступки, сравнения и пояснения. Кроме того, были проанализированы архаичные для современного татарского литературного языка формы подчинительных союзов.

Ключевые слова: Г. Исхаки, подчинительные союзы, архаичные союзы, языковые особенности.

This article is devoted to the study of subordinating conjunctions in the works of the famous Tatar writer and public figure of the late XIX – early XX centuries Gayaz Iskhaki. Subordinating conjunctions were presented in groups depending on the expression of cause values, conditions, concessions, comparisons and explanations. In addition, archaic forms of subordinating conjunctions for the modern Tatar literary language were analyzed.

Key words: G. Iskhaki, subordinating conjunctions, archaic conjunctions, language features.

Как отмечает известный ученый Ф.С. Сафиуллина, Г. Исхаки – искусный рассказчик и основатель современной динамичной прозы. Его предложения иногда очень сложны, длинны, но очень тесно связаны по смыслу, а также грамматически, структурно и тематически; как ни странно, хочется прочитать до конца эти длинные, 10–15-строчные предложения. Перечисление объемных прилагательных, определений, явлений не утомительно, они имеют очень ровные размеры, состоят из сочетаний слов симметричных, в основном в прямом порядке [6: 232–233, 241]. Действительно, произведения Г. Исхаки часто пестрят однородными членами, обособленными обстоятельствами, отличаются многими видами сложных предложений и богатством осложненных предложений. К примеру, в отрывке из романа «Мулла бабай» очень много однородных членов, а также имеются обособленные обстоятельства: *Бу ишетмәгән җырлар, озын көйләр, шәкертләрнең тамырларыннан, сеңерләреннән йөреп, әллә нинди яңа уйлар, яңа төшенүләр, яңа фаразлар уятты. Анларны, әллә нинди, мәдрәсәгә*

бер дә охшамаган, шатлыклы, кәефле оҗмах кеби хыял дөньясына алып китте. Ул дөньядагы матур чәчәкләр, урманнар, күлләр, сулар, кошлар, күбәләкләр арасында йөздерде. Андагы матур кызларны кочтырды, үптерде. Үзенең моңлыгы белән, анда гына калдырмаенча, анларны ул матур, якты, киң дөньядан алып чыгып китеп, тар, кәефсез, ямьсез, нурсыз башкорт тормышы дәрьясына батырды. Примером сложного предложения может служить и предложение, взятое из рассказа «Кияү» («Жених»): *Белмәгән-танымаган кияү муллага ят күренмәсен өчен, боларның нәселләре мужик икәнлеге беленмәсен өчен, ул бер ике-өч төрле варенье, өч-дүрт төрле савыт конфет, алма бәлешенә-фәләненә дип, унбиш кадак алма, алма кибетендә күргән берничә төрле коры җимеш, аннан соң, күрше авылның Сәлим хәзрәт кенә эчә торган кадагы ике ярымлык ише чәйдән бер кадак чәй һәм дә үзләренең муллаларында ишан хәзрәт килгәндә генә бер ике-өч бөртек кенә салына торган яшел чәйдән ярты кадак кына чәй, Саҗидәгә сөртер өчен өч-дүрт төрле генә ислемай, тагы вак-төяк нәрсәләр генә алып кайтты.* Данное сложное предложение можно разделить на 9 предложений, среди которых выделяются придаточные цели, подлежащное, уступки, определительное и времени, в результате чего общее название предложения звучит как «многочленное сложноподчиненное предложение со смешанным подчинением».

Если рассматривать с точки зрения особенностей применения сложноподчинительных предложений или подчинительных союзов, участвующих в соединении главного предложения с придаточным или членов предложений между собой, то в современном татарском языке рассматриваются как подчинительные союзы или союзные слова такие средства связи, как чөнки (потому что), гүя (будто), әгәр (если), гәрчә (хотя), хәтта (даже), бигрәк тә, аеруча (особенно) и др. Подчинительные союзы, имеющие место в произведениях Г. Исхаки, можно объединить в пять групп: причины, условия, уступки, сравнения и пояснения.

1. Среди союзов, выражающих значение причины, персидский союз **чөнки**, имеющий место в большинстве тюркских языков, широко используется и в произведениях Г. Исхаки. Писатель часто ставит этот союз в начало предложения: *Мин бер мәртәбә дә яза алмадым. Чөнки язылачак нәрсә булмады.* Достаточно много примеров, когда этот союз, находясь в середине предложения, образует придаточное причины или обстоятельство причины. Например: *Сәгадәт, моны күргәч, әллә нишләп куркып китте, чөнки гомерендә иң әүвәл мәртәбә хатын-кызның тәмәке тартуын күрүе иде.* Г. Исхаки также часто использует такой способ: повторяя союз несколько раз, преследует цель обращения еще большего внимания на какие-то детали, подчеркивания значения. Например: *Итекчелекне булдыра алмыйм, чөнки мин мулла угылы мәхдүм булып, эш эшләмәенчә үскән. Сатучылык юк, чөнки миндә сатучыга кирәк гайрәт, сатучыгы кирәк акча сөю һәм дә алган юлыны ташламаенча карлы бозда хезмәт итү юк. Уку кирәк, чөнки дин шулай куша; игеннәрне яхшы эшләргә кирәк, чөнки дин куша; баерга тырышырга кирәк, чөнки байлык берлә дин саклана.*

Наряду с союзом чөнки в татарском литературном языке конца XIX – начала XX века использовались и союзы **чөн** и **чөнкем**, однако в произведениях Г. Исхаки примеры с этими союзами не были найдены.

Для выражения значения причины особенно в конце XIX века и в самом начале нового века в татарском литературном языке активно использовался и персидский союз **зира // зирә**. Данный союз, больше распространенный в азербайджанском, гагаузском, турецком и узбекском языках [2: 352; 3: 73, 157–158; 5: 232], в произведениях Г. Исхаки дается в форме зира, используется единично либо вместе с союзом **ки**. Например, *Ләкин, борадәрем, хата итәсез, зира бер нәрсәне белү өчен мотлак үзең кылу лязем түгелдер.* Как видно из примера, союз зира находится в начале придаточного предложения причины.

2. Среди союзов, выражающих значение условия, в произведениях Г. Исхаки занимает очень большое место, как и в современном татарском языке, союз **әгәр**. Этот персидский союз, использующийся в разных тюркских языках в формах егер // эгер // әкәр // кәр [2: 351] в придаточном предложении употребляется вместе с формой глагола условного наклонения и редко – со словом исә (ирсә); может иметь формы әгәр,

гәр, әгәр. Например, *Әгәр шул мәдрәсәнең исемене былчыратучылардан үч алу фикере булмаса иде, һич керә алмый идем.* Союз әгәр выполняет лишь вспомогательную роль, как и в современном языке, основная же роль принадлежит сказуемому придаточного предложения в форме глагола условного наклонения.

3. Для выражения значения уступки в произведениях Г. Исхаки используется союз **гәрчә**. По мнению видного тюрколога Н.З. Гаджиевой союзы егерчи // герчи // герче, образованные от союза әгәр, встречаются в азербайджанском, турецком, туркменском языках и в их письменных памятниках [2: 351].

Значение уступки в то время мог выражать и арабский союз **вәлиһи**. В статье Г. Исхаки 1914 года данный союз имеет место лишь в отрывке из статьи Абдуллы Апанаева: *<...> русча сөйләмәгә мәҗбүр булдык. Вәлиһи без, мөмкин булганга, татарча сөйләр идек.*

4. Союз **гүя**, активно использующийся в современном письменном литературном языке, в произведениях Г. Исхаки также занимает огромное место. Например, некоторые из таких примеров: *Урамдагы дөнья селкетә торган йил дә сабырлана иде. Гүя шундый зур вакыйгалы көндә шулкадәр бу халыкның тынычлыкларын бозасы килмәгәнгә һәм Шәрип бабайга ригая кылганга туктаган төсле була иде. Бу, иптәшенең гармун уйнавына да бер дә карамаенча, гүя ялгыз гына яшел сахрада матур чәчәкләр арасында, тыңлап уйга киткән кеше кебек фаразга чумган иде.* Как видно из примеров, союз гүя может использоваться и в начале предложения, и в середине; и как образующий придаточного образа действия в сложном предложении либо обстоятельства образа действия в простом предложении.

5. В конце XIX века и в начале прошлого столетия из пояснительных союзов были в употреблении многочисленные союзы, такие как **хосусән, ба хосус, ба хосус ки, хосусы илә ки, хосусилә, бәлхассән, галәлхосус**. Среди них преобладающее место занимал арабский союз **хосусән**, который использовался весьма активно и в произведениях Г. Исхаки. Например: *Абыстай теләгән вакытта кайнаган каймак, сары май, былтыргы балны кызганмады. Хосусән атналар үтеп китеп, Анна мөәзиннең кызын русча укыта башлагач, яшь мулла хатынына кул һөнәрләренә өйрәтә башлагач, боларның кадере артты.*

Подводя итоги, можно утверждать, что Г. Исхаки, являющийся одним из ярких представителей татарского литературного языка конца XIX – начала XX века, в своих произведениях больше использовал союзы *чөнки, әгәр, гүя, гәрчә, ягъни, мәсәлән, хәтта* и т.д., которые активны и в современном татарском литературном языке, а архаичные для современного языка арабские и персидские союзы *зира, хосусән, хосусилә* и др. занимали не такое большое место по сравнению с некоторыми другими писателями. По нашему мнению, отсутствие в произведениях Г. Исхаки таких архаичных союзов того времени как *чөн, мадам ки, гәр, кашки // кяшки, бәртәкъдир, бәрфараз, мәвадә, әгәрчә, вә лү, санки, санкем, кәәннәһү, кәәннә, ба хосус, ба хосус ки, бәлхассән, галәлхосус* и др. является доказательством народного языка писателя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдурахманов Г.А. Исследование по старотюркскому синтаксису (XI век). – М.: Наука, 1967. – 210 с.

2. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973. – 408 с.

3. Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 220 с.

4. Кириллова З.Н. Г. Ибраһимов әсәрләрендә ияртүче теркәгечләр // Наследие Галимджана Ибрагимова в контексте многообразия культур: материалы международной конференции, посвященной 130-летию со дня рождения Г. Ибрагимова. – Казань: ИЯЛИ, 2017. – Б. 170–174.

5. Кириллова З.Н. Г. Исхакый әсәрләренең тел үзенчәлеге: ияртүче теркәгечле җөмләләр // Гаяз Исхаки и национальное возрождение татар в начале XX века: материалы международной конференции, посвященной 140-летию со дня рождения Г. Исхаки. – Казань: ИЯЛИ, 2018. – С. 230–234.

6. Сафиуллина Ф.С. Текст төзелеше. Югары уку йортлары өчен дәреслек-кулланма. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 264 б.

7. Хәмзин К.З., Мәхмүтов М.И., Сәйфуллин Г.Ш. Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1965. – 854 б.

УДК 811.512.145

ПРОИЗВЕДЕНИЯ Г. ИСХАКИ КАК ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-РЕЧЕВОГО ПОРТРЕТА ТАТАРСКОГО ОБЩЕСТВА КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА

Р.Ф. Мирхаев
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Художественные сочинения писателей прошлого имеют определенную ценность для исследований, направленных на восстановление социально-речевого портрета современных им социумов. В этом плане произведения Г. Исхаки для ученых-лингвистов представляют интерес как источники, в которых в подробностях и в реальных красках отражены быт татарских купцов, мулл, шакирдов и крестьян конца XIX – начала XX века. В статье на основе извлеченного из романа «Мулла бабай» писателя предпринимается попытка реконструкции социально-речевого портрета татарских шакирдов указанного периода.
Ключевые слова: художественные произведения Г. Исхаки, татарское общество конца XIX – начала XX века, татарские шакирды, социально-речевой портрет, языковая личность, коммуникативная среда.

The artistic works of writers of the past have a certain value for research aimed at restoring the socio-speech portrait of contemporary societies. In this regard, the works of G. Iskhaki are of interest to linguists as sources in which the life of Tatar merchants, mullahs, Shakirds and peasants of the end XIX – beginning XX century are reflected in detail and in real colors. Based on the novel «Mullah Babai» by the writer, the article attempts to reconstruct the socio-speech portrait of the Tatar Shakirds of the specified period.
Key words: artistic works of G. Iskhaki, Tatar society of the end XIX – beginning XX century, Tatar shakirds, socio-speech portrait, linguistic personality, communicative environment.

В диахронической социолингвистике в качестве основной структуры, которая «детерминирует функционирование и развитие своего языка, социализирует, присваивает либо отвергает те или иные варианты языковой техники, как спонтанно порождаемые эволюционирующей системой данного языка, так и проникающие из других родственных и неродственных лингвем» [1: 6], выделяется социалема, т.е. «языковой коллектив, в рамках которого осуществляется обмен социальной информацией, речевое взаимодействие на данном языке или диалекте» [1: 6]. В историческом плане именно общественно значимая деятельность представителей отдельно взятых социальных слоев, групп и сообществ накладывает свой отпечаток на внешней и внутренней структуре языка, пробуждая тем самым механизмы его развития. И здесь одним из основных методов исследования выступает моделирование их социально-речевых портретов, которые в своей совокупности представляют коммуникативные референции общества в целом.

Как известно, языковые и речевые предпочтения социальных слоев, групп и сообществ прошлого в силу объективных причин уже не поддаются непосредственному наблюдению. В то же время необходимые данные могут быть извлечены из художественных произведений современных изучаемому историческому периоду авторов. Однако тот факт, что в них фигурируют лишь отдельно взятые персонажи, ставит перед исследователем вопросы, связанные с моделированием социально-речевого портрета языковой личности, являющейся «неким обобщением, абстрактным представителем языкового сообщества» [4: 78]. И здесь, по мнению ученых, «одним из возможных подходов к изучению языковой личности может быть выделение релевантных признаков модельной личности, т.е. типичного представителя определенной этносоциальной группы, узнаваемого по специфическим характеристикам вербального и невербального поведения и выводимой ценностной ориентации» [3: 10–11].

На основе предварительного анализа эмпирического материала, извлеченного нами из произведений татарских писателей-просветителей конца XIX – начала XX века, в них в качестве таковых можно выделить татарского купца, татарского приказчика, татарского муллу, татарского шакирда и татарского крестьянина. При этом для исследований социолингвистической направленности немаловажное значение

имеет стремление указанных авторов к раскрытию образов своих персонажей, их внутренний мир и речевые предпочтения в наиболее приближенных к объективной действительности красках. Здесь наряду с другими следует выделить и произведения Г. Исхаки, в которых в мельчайших деталях описываются будни указанных выше представителей татарского общества конца XIX – начала XX века. Так, например, его роман «Мулла бабай» представляет интерес как источник, в котором отражены речевые предпочтения татарских шакирдов указанного периода.

Социально-речевой портрет учащихся татарских медресе указанного периода в плане корреляции с функциональными стратами татарского языка соотносится со всеми его идиомами. При этом они в той или иной степени владели арабским и персидским языками. Ситуативные параметры их социально-речевого портрета раскрываются в основном в рамках ситуаций, связанных со сферами организованного обучения и быта.

В сфере организованного обучения речевые предпочтения шакирдов наиболее ярко раскрываются в рамках коммуникативных актов, связанных с ситуацией «на уроке». В татарских медресе конца XIX – начала XX века научно-образовательные и воспитательные задачи на занятиях решались посредством комбинированного использования татарского, арабского и персидского языков, о чем свидетельствует насыщенность языковой ткани развертываемых на уроках диалогов иноязычными элементами. В определенных случаях, в стенах медресе татарский язык в коммуникативной среде представителей рассматриваемой корпоративной группы полностью заменялся арабским языком. Как видно из приведенного ниже диалога, в котором запечатлена подготовка учащихся медресе к научному диспуту со своими собратьями из соседнего учебного заведения, здесь в качестве иноязычных сопутствующих элементов речи шакирдов в основном выступают названия учебных предметов и учебников (*фикъһе* ‘мусульманское право’, *Һидайә* ‘комментарии к средневековому трактату по мусульманскому праву’, *Фараиз*‘средневековая книга по наследственному праву’), а также термины и образованные на их основе конструкции (*бәнил гыйлләт* ‘неполноценные люди’, *важибел вөҗүд* ‘тот, чье существование необходимо’, *ходүсе галәм* ‘возникновение вселенной’, *бәка заман* ‘вечность времени’, *хөдүд* ‘граница’, *мөтәнаһи* ‘ограниченность’, *гайре мөтәнаһи* ‘неограниченность’): *Бөтен мәдрәсәнең моназарәчерәк шәкерте бергә җыелды. Бик озын, озак сүз көрәштерелде. «Мохтәсар»ханнар: –* ***Фикъһедән*** *сорарга кирәк,* ***«Һидайә»не*** *мотәлага кылдырырга кирәк.* ***«Фараиз»дан бәнил гыйлләт*** *хәлләрене сорарга кирәк, Мисырның шартларыны сорарга кирәк, – дип; нәхүгә оста дип йөри торган шәкертләр: – «Әлхәмде»нең әлиф лямындагы унсигез мең дә йиде йөз дә кырык сигез ихтималны санаттырыга кирәк, – дип; мантыйкчылар: – Гыйлем бәхәсеннән* ***важибел вөҗүд, ходүсе галәмнән, бәка заманнан, хөдүднең мөтәнаһи гайре мөтәнаһи булуы*** *хакыннан сорарга кирәк, – диешеләр* [2: 293] ‘Все более-менее умеющие диспутировать шакирды медресе собрались вместе. Очень долго спорили. «Мухтасар»ханы говорили: – Нужно спросить из права, нужно заставить, чтобы вывели суждения по «Хидая». Нужно спросить из «Фараиз»а о делах детей неполноценных людей, нужно спросить об условиях Египта; шакирды, которые слыли специалистами по синтаксису, говорили: – Нужно заставить, чтобы посчитали восемнадцать тысяч семьсот сорок восемь вероятностей в алиф ляме «Альхамд»а; логики говорили: – Нужно спросить из научного спора о том, чье существование необходимо, о возникновении Вселенного, вечности времени, ограниченности и неограниченности границ’.

В процессе самого научного диспута данные заимствования наряду с такими элементами письменной разновидности литературной страты татарского языка как глаголы с личными аффиксами первого лица множественного числа *-мыз* (*сөйләшмимез* ‘не будем говорить’, *йибәрермез* ‘отправим’, *керешмимез* ‘не будем приступать’) и второго лица множественного числа на *-ңыз* (*сөйләшәсеңез килсә* ‘если хотите говорить’, *сораңыз* ‘спрашивайте’, *керешеңез* ‘приступайте’), имена существительные с аффиксами принадлежности первого лиц множественного числа *-(ы)мыз* (*шәкертләремезне* ‘наших шакирдов’) и второго лица множественного числа *-(ы)ңыз* (*кешеңез*

‘ваш человек’) придавали речи участников диспута своего рода высокопарность: *Минә чаршау ачылып, беренче – нәхүдән сораучы кереп сүз сорады. Килгән шәкертләр берсе-берсенә карашып: – Без нәхүдән сөйләшми**мез**, сөйләшәсе**ңез** килсә, шәкертләре**мез**не йибәрер**мез**, – диделәр.* <…> *Икенче сигнал буенча фикъһедән соралды. Кунаклар тагы: – Без фикъһедән керешми**мез**; сөйләшәсе**ңез** килсә, сөйләшергә кеше**ңез** булса, (һаваланып кына) мантыйк-хикмәттән сора**ңыз**! – диделәр.* <…> *Халык тынып өлгермәде, Хәлим калтыраганрак тавыш белән: – «**Маһиятен хакыйкатен мәүҗүд булса, галәме маһият лязем була**!» дигәннәр, **чун там**? – диде. Үзе аякны сандык өстенә куеп, тегеләргә карап: – Кереше**ңез**! – диде. Бөтен мәдрәсәгә тын тулды.* <…> *Менә Хәлим тагы: – Йә**ңез**, кереше**ңез**! – диде* [2: 295] ‘Вот открылся полог, вошел первый – спрашивающий из синтаксиса, и задал вопрос. Пришедшие шакирды, посмотрев друг на друга, сказали: – Мы не будем говорить из синтаксиса, если вы хотите поговорить, отправим наших шакирдов. <…> По второму сигналу был задан вопрос из права. Гости снова сказали: – Мы не будем приступать [к вопросу] из права, если вы хотите говорить, если у вас есть человек, чтобы говорить, (кичась) спрашивайте из логики-философии. <…> Народ не успел утихнуть, Халим дрожащим голосом спросил: – Сказали: «Если у одной вещи есть два истинных свойства, должно быть не свойство», почему? – Сам, поставив ногу на сундук, посмотрел на них и сказал: – Приступайте! Все медресе окутала тишина. <…> Вот Халим снова сказал: – Давайте, приступайте!’.

Далее иноязычные элементы сопровождали также речевые акты, реализуемые между представителями рассматриваемой корпоративной группы в рамках такой ситуации из сферы быта как «в гостях». Как видно из приведенного ниже диалога, запечатленная в нем беседа между деревенским муллой и шакирдом – сыном позвавшего главу прихода в гости крестьянина, несмотря на ее разговорный лад, насыщена такими профессионально окрашенными лексическими единицами и грамматическими конструкциями арабского происхождения как *рамә, ярми* ‘формы временного спряжения глаголов арабского языка’, *игъләл* ‘спряжение’, *«Тасриф»* ‘трактат по морфологии арабского языка’, *исме фагыйль* ‘причастие настоящего времени’ и т.д.: *Хәзрәт Хәлимнән мәдрәсәнең хәлләрене, сабакларыны сораша башлады. **«Рамә, ярми»дә** дигәч, хәзрәт: – Әһү, син бик тиз йиткәнсең! Хәзер инде озын **игъләлны** бетереп баралар. Безнең дамелла: **«Тасриф»ны** ике ел укыдым», – дия иде. Йә әле, **«ярми»гә игъләл** укы әле, – диде. Хәлимнең төсе башкарды, башы азрак иелде, бер якка таба кәкрәйде, күз яртылый йомылды, ике кул тез өстенә куелды: – **Ярми дәр аслы – ярми, заммә бәр сәкыйлә шәддә, заммә ра хәзеф кәрдим – ярми**, – диде* [2: 254] ‘Хазрат начал расспрашивать у Халима о жизни в медресе, об уроках. Когда он сказал, что находится в «раме, ярми», хазрат сказал: – Аху, ты очень быстро дошел! Сейчас уже заканчивают длинный игъләл. Наш дамелла говорил, что изучал «Тасриф» два года. Ну-ка, почитай-ка на «ярми» игъләл. У Халима изменился цвет лица, его голова немножко наклонилась, согнулась в одну сторону, глаза наполовину закрылись, обе руки легли на колено, и он проговорил: – Ярми дяр аслы – ярми, замма бяр сякыйлэ шадда, замма ра хязеф кярдим – ярми’.

В реконструкции социально-речевого портрета татарских шакирдов конца XIX – начала XX века также немаловажную роль играет анализ речевых актов, связанных с ситуациями из сферы быта. Как уже было отмечено ранее, учащиеся медресе были полиязычны – в силу своих интересов в сфере организованного обучения они в определенной степени владели арабским и персидским, а также были носителями письменных литературных норм и традиций. Однако в плане соотношения их речевых навыков с функциональными стратами татарского языка, особенно в сфере быта шакирды все же больше придерживались его разговорных форм. Доказательством этому является приведенные ниже образцы речи шакирда которые насыщены синтаксическими единицами с простой структурой и модальными частицами *икән* ‘оказывается’, *ди* ‘говорят’. Все они являются сопутствующими элементами разговорных идиомов: *Аксак аның белән дә калмады, әллә кайдан табып: – Анларның муллалары фалиҗ белән ята икән, бердәнбер генә кызы бар **икән**. Йорт-йир бик һәйбәт, ат, тарантас*

*бар, **ди**, – дип кереп, «агент телеграммасыны» таратты* [2: 284] ‘Хромой не остановился на этом, откуда-то разузнав, зашел и распространил следующую «телеграмму агента»: – Оказывается их мулла лежит парализованный и у него есть только одна единственная дочь. Имущество очень хорошее, говорят, что есть лошадь, тарантас’.

Нередко речь шакирдов в силу присутствия в ней таких выражений как *нәрсә авызыңны җәеп утырдың* ‘что сел, разинув рот’ и *таз шайтан* ‘плешивый шайтан’ окрашивалась и в просторечные тона: *Әй, малай, **нәрсә авызыңны җәеп утырдың**? Мәнә хәзер ашамый каласың! Бар, әнә кечкенә чынаяк өстен ал!* [2: 239] ‘Ай, мальчик, что сел, разинув рот? Вот сейчас останешься без еды. Иди, вон маленькую крышку чашки возьми!’; *Икенчесе: – Бирә сиңа, **таз шайтан**! Бишәр тиен алсаң да йитәр, – дип сүзгә кушыла* [2: 262] ‘ Второй присоединяется к разговору, сказав: – Даст тебе, плешивый шайтан! Будет достаточно, если получишь и по пять копеек’.

Наиболее ярко социально-психологический портрет шакирдов раскрывается в рамках речевых актов, связанных с ситуацией «похороны». Вынужденные учиться в очень стесненных обстоятельствах учащиеся медресе старались не пропускать церемонии погребения богатых горожан и членов их семей, во время которых можно было хоть как-то поправить свое материальное положение за счет раздаваемых подаяний. Для основной их части, а также для их старших собратьев по корпоративной группе, смерть человека была не чем иным кроме как источником заработка на жизнь: *Бераздан соң: – Мәнә инде хәзер Габдулла байның хатынына шобага йитте. Аннан ары Салих карт, аннан ары Фәхри карчыгы, аннан ары Зәйнулла анасы. Бу ел шунлар бар да дөмегеп бетсә..., – дип, шул фикер белән шатланып, күпме акча буласыны хисапларга тотынды* [2: 268] ‘Через некоторое время сказав: – Вот теперь уже жребий достиг жены Габдуллы бая. После старик Салих, после старуха Фахри, после мать Зайнуллы. Если в этом году все они сдохнут… – и, радуясь этой мысли, начал считать, сколько денег получится’.

Об утилитарно-прагматичном характере жизненных ориентиров и установок будущих служителей религии свидетельствует и зафиксированные в их речи выражения *зәңгәр кытаттан тун тышлатып йибәрер идем* [2: 262] ‘заказал бы обшивку шубы синей китайкой’, *кармазин казаки тектерер идем* [2: 262] ‘заказал бы пошив казакина из кармазина’, *йорт-йир салдырыр идем* [Там же] ‘построил бы дом’, *чыгырдап торган уналты яшьлек кызга өйләнеп йибәрер идем* [Там же] ‘женился бы на хрустящей шестнадцатилетней девушке’ и *хатын белән икәүләп утырышып кунакка китәр идек* [Там же] ‘сев вдвоем вместе с женой, поехали бы в гости’. Все они указывают на то, что у большинства данных лиц в приоритете были только материальные ценности, а такая благородная цель как служение народу путем его просвещения ими и вовсе не рассматривалась

Однако, при этом шакирдам все же не были чужды и духовные стороны бытия, только развитие в этом направлении ими представлялось как проведение шести-семи лет в кельях медресе Бухары и Самарканда за изучением схоластических наук. Учебные заведения указанных городов Средней Азии, вследствие снискания ими славы в качестве очагов духовности и религиозного образования, у представителей рассматриваемой корпоративной группы пользовались большим авторитетом. Вследствие этого проучившиеся в них определенное количество время лица по возвращении в родные края, несмотря на уровень и качество полученных знаний, в большинстве случаев назначались главами приходов, что в свою очередь сулило им немалые материальные блага: *Юк шул, егетләр, дүрт йөз тәнкәм булса, мәнә бүген үк Бохарага китәр идем дә, һәйбәт хөҗрә алып, бер алты-җиде ел торып кайтыр идем* [2: 262] ‘Нет уж, парни, если бы у меня было четыреста монет, я вот сегодня же уехал бы в Бухару и, взяв хорошую келью, пожил бы там шесть-семь лет, а после вернулся бы’.

При этом некоторые из них не прочь поменять и род своей деятельности и здесь в приоритете у них торговля, которая считалась атрибутом высокого социального положения и успешности. Соответственно большим авторитетом у шакирдов пользовались и представители торговой знати. Об этом свидетельствует приведенный ниже пример, в частности, зафиксированное в нем выражение *сату итәргә тотыныр идем*

‘я бы приступил к торговле’: *Мин, иптәшләр, мактаныр хәл юк. Валлаһи, дүрт йөз сум булса,* ***сату итәргә тотыныр идем*** [2: 262–263] ‘Я товарищи, не в том состоянии, чтобы хвастаться. Клянусь Аллахом, если бы было четыреста монет, я бы приступил к торговле’.

А утверждения *«Кафийә»хан булу бик кечкенә эш түгел; ул бит авылга староста булу түгел* [2: 282] ‘Стать «Кафия»ханом не очень маленькое дело; это тебе не быть старостой на деревню’ и *Мужик малаеннан шәкерт булдың* [Там же] ‘Из мужицкого сына стал шакирдом’ говорят об их пренебрежительно-презрительном отношении к представителям крестьянского сословия.

Таким образом на основе анализа эмпирического материала, извлеченного из романа «Мулла бабай» Г. Исхаки, можно выделить следующие черты социально-речевого портрета татарских шакирдов конца XIX – начала XX века: в структуре социально-речевого портрета учащихся медресе в различной степени были представлены все страты татарского языка. В профессиональной сфере их коммуникативная деятельность в основном строилась на основе литературного идиома, в частности его письменной разновидности, а также арабского и персидского языков. В быту же они переключались на разговорные формы. Другими словами в языковом отношении корпоративная группа татарских шакирдов представляла собой полиглоссный и многоязычный коллектив.

ЛИТЕРАТУРА

1. Диахроническая социолингвистика / [В.М. Алпатов, А.Н. Баскаков, Г.К. Бенедиктов и др.; отв. ред. В.К. Журавлев]. – М.: Наука, 1993. – 203 с.

2. Исхакый Гаяз. Әсәрләр: Унбиш томда. Т. 3 / [томны төзүче, текст, искәрмә һәм аңлатмаларны әзерләүче Л. Гайнанова]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 448 б.

3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

4. Млечко Т.П. Дифференциация подходов к изучению типологических разновидностей языковой личности // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – 2014. – № 1. – С. 77–86.

УДК: 81′42

СЕМАНТИКА ПРОСТРАНСТВЕННОЙ МЕТАФОРЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ Г. ИСХАКИ (на материале прозаических произведений «Бер тоткарның саташуы», «Ул әле өйләнмәгән иде»)

Ф.К. Сагдеева
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассматриваются особенности преломления категории пространства в художественном тексте Г. Исхаки. Анализируется своеобразие индивидуального мироощущения автора и способы его образно-метафорической передачи на основе пространственной метафоры.
Ключевые слова: метафора, Г. Исхаки, пространственная метафора, географическая метафора, метафора-контейнер.

The article discusses the features of the artistic refraction of the category of space in the artistic text of G. Iskhaki. The originality of the author’s individual worldview and his ways of its figurative and metaphorical transmission on the basis of spatial metaphor are analyzed.
Key words: metaphor, G. Iskhaki, spatial metaphor, geographical metaphor, container metaphor.

Важнейшей чертой художественного текста является метафоричность. Авторская образная метафора – основа создания художественного мира. Следовательно, языковое пространство такого текста представляет собой метафорическую структуру [3]. Другими словами, художественному тексту присуща иносказательность, фигуральность, образность. Автор художественного текста прибегает к непрямым номинациям, имплицитно выражает оценки и мнения, что обусловлено его эстетической задачей.

В художественных текстах, где точность сочетается с образностью, каждая языковая единица участвует в создании конкретно-чувственного образа. Здесь семантика слова не сводится к его прямому значению. Метафоричность художественного текста объясняется тем, что автор «отталкивается от обыденного взгляда на мир, он не мыслит в терминах широких классов». В метафоре «заключено имплицитное противопоставление обыденного видения мира… необычному, вскрывающему индивидную сущность предмета» [1: 17].

Так, в художественном тексте Г. Исхаки особенность семантической репрезентации пространственных образов и пространства в целом обусловлена большой семантической значимостью «психофизиологического субстрата». Сюда можно отнести переживания собственного тела, его ощущения, радости, страдания, потребности, антропоцентрические интуиции, трансформируемые на уровень высоких смыслов [3]. К примеру, ощущения героя – его парение между двумя мирами (Бу пәрдәдәге үзгәрешләр, бу пәрдәдәге *минем ике дөнья арасында очып йөрүләрем...*); изменения, касающиеся лучшего будущего татар, будущего татарской литературы, музыки, школы, образования ассоциируются с проведением операции на татарах (*Татарның үзенә операция ясыймыз...*). В данном случае метафора пространства привносит с собой дополнительное значение. Она как бы отсылает к тому факту, что в географическом пространстве располагается социальное пространство.

Социальный мир предствляет собой многомерное пространство многих измерений. В социальном пространстве можно взлетать высоко (*Кызлар тагы җанланып, тагы югарыга, югарыга оча башлыйлар*).

Социальное пространство может разрушаться (*Без иске тормыш ватылгандагы чуп-чуар... Иске тормыш яңыга аугандагы коелган, таралган китекләр...*). В художественном тексте слово «без» (мы) является ключевым, имеет концептуальную значимость и образует ассоциативные связи с мусором, мелкими частицами. Примером неартикулированного, неопределенного по дифференциальным признакам пространственного образа является *тыныш* (знак препинания) (*Без иске тормышның тынышы, яңа тормыш башланып киткәндә тын ала торган тынышы... Безнең тарихы урынымыз тыныш булыр... Ике тормышның берсеннән берсен аерылганын ачыграк күрсәтү...*). При помощи слова *тыныш* создается единый образ. Путем повтора этого слова усиливается мотивированность образа, который как бы более четко отделяет старую жизнь от новой. В тексте на базе объединения метафоры социального пространства (*иске тормыш ватылгандагы чуп-чуар*), физической метафоры (*коелган, таралган китекләр*) и необозначенного персонажем пространственного геометрического образа (*тыныш)* конструируется целая денотативная ситуация.

Одной из отличительных черт мироощущения Г. Исхаки, определяющая характер образной системы его прозаических произведений – это эмоциональное восприятие пространства. Его герои поднимаются над настоящей реальностью, летают в облаках, небесах, устремляются к солнцу (Һәммәмез *чын тормыштан күтәреләмез*, һәммәмез *болытларда, күкләрдә йөримез*, һәммәмез *бабайларның Тәңре сайаган кояшларына таба – бай, җылы кояшларына таба очамыз*).

Персонажи писателя в своем телесном и духовном существовании сопричастны космическому. К примеру, через ребро героя проходит тепло луча солнца, что доставляет ему удовольствие и ощущение счастья и блаженства (*Челтәрле пәрдә аш үтә торган кояш нуры*, әллә кайчаннан бирле *төрле-төрле бизәкле шәүләләр ясап уйнаса да*, мин ялкауланам, иркәләнәм, әвәләнәм. *Кабыргалар арасыннан үтә торган йомшак жылысыннан тагы озаграк ләззәтләнер өчен*, анасы куенында йоклый торган бала кеби, бер яктан бер якка әйләнәм, аякларымны сузам, җыерам, *зур сәгадәтне кулдан ычкындырмаска теләгән кеби*, тормыйм). Здесь мы наблюдаем цепочку метафорических выражений и образов, разворачивающихся в пространстве.

Художественное сознание Г. Исхаки характеризуется способностью передавать не только зрительно воспринимаемое единство явлений, но и интуитивно ощущаемое единство вещей. При этом отличительную черту пространственного восприятия писателя можно определить следующим образом. В его художественном мире все

одухотворено и дано в движении (*Башта утыртылып куелган минем сурәтем белән бүген чыккан яңа сурәтне берләштереп маташамы, әллә башлар башка уйлар берлән чуаламы...*). Данный контекст показательно иллюстрирует ассоциативное видение автора. В этом случае следует отметить семантическую полноту пространственной метафоры, обусловленную контекстуальной встроенностью: в пространственный образ *баш* (голова – вместилище) помещен другой неопределенный пространственный образ *сурәт.*

Важной особенностью художественной семантики является репрезентация динамического восприятия мира и существующих в них объектов. Языковые средства передачи этой динамики разнообразны и особая роль здесь принадлежит пространственной метафоре, в частности географической: например, *иген диңгезендә, эш диңгезендә, халык диңгезе, ком диңгезенең уртасынннда, җәй көне бушсызлыктан моңаеп торган ындырлар, артык-портык аурупалык фикерләрене, азиялык уйларыны төрле яктан килә торган җил белән суырып ташлап, аурупалы әфәндем, уй-фикер дулкынына чыдый алмадым, донъяның астыны өсткә әйләндерергә* и мн. др.

В художественном тексте Г. Исхаки сам персонаж мыслится как некое пространственное вместилище *(...Анна акыртын гына сабырлана башлады, ул көчләнеп-көчләнеп үзенә килә язды*), Вместилище (контейнер) может являться хранилищем (*Эчләрендә әллә нинди уйлар саклый торган кызларны...*).

В качестве контейнера осознаются не только сами герои, но и метонимически, органы речи, внутри которых находятся слова (Ләкин Анна *авызын ачтырмаенча*, икенче көнне үк эш эзләргә тотынды; Кара гына кашлы, йомры гына мишәр кызының бераз дикъкатен дә җәлеп итте. Аның берлән сөйләп, *авызын да ача төшмәкче булды*). Метонимически в качестве контейнера осознается и анатомический орган *йөрәк* (сердце) (*Шул сүз, әллә ничәнче мәртәбә ишетелгән сүз, тәнен кисеп, йөрәгенә кереп утырды*). Абстрактное понятие *сүз* (слово) здесь осмысляется как некий предмет, который, разрезая тело, входит в сердце. А также в качестве вместилища представляется и идеальная субстанция *күңел* (душа) в одной части которой закрыта мысль (*күңеленең бер кырыенда ябылып торган уй*).

Внутреннее пространство, которое ощущает в себе человек – это пространство чувств и мыслей, устремлений и мн. др. В этом пространстве присутствует любовь, радость, неприятие, страх, сомнения. В художественном тексте Г. Исхаки душевное состояние воспринимается как замкнутое свое пространство. Вход в свое внутреннее пространство ассоциируется с погружением персонажа в внутрь самого себя (*үз эченә үзе чумып*). Восприятие своего пространства как одновременно внутреннего и внешнего проявляется в том, что его герой может спрятаться внутри себя. В этом случае он представляется входящим внутрь себя (вход в контейнер из внешнего пространства): ул да *үз эченә качты*.

В когнитивной лингвистике под контейнером понимается вместилище, которое не обязательно может быть замкнутым. В работах З. Кёвечеша, Дж. Лакоффа и М. Джонсона события – это контейнеры (events are containers), общество – это контейнер (society is a container), эмоции-состояния – это контейнеры (emotional states are containers).

Осмысление состояния (в том числе эмоционального) как своего внешнего или внутреннего пространства мы наблюдаем в выражениях *тормыш иске юлыннан чыкты* (в значении *нарушен привычный образ жизни*), или *тормыш тагын үз юлына керде* (в значении *приходить в обычное состояние; возвращаться к тому, что было; принимать обычный ход*). В этих выражениях содержится метафора внешнего и внутреннего пространства. Дорога понимается как маршрут по которому движется жизнь, и как вместилище, из которого можно выйти и в которое можно опять войти.

Таким образом, анализ актуализации пространственной метафоры в художественном тексте Г. Исхаки позволяет выявить специфические особенности авторского восприятия пространственных характеристик мира, представляющие присущие его сознанию ассоциативные и концептуально-смысловые связи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дикурс // Теория метафоры. – М., 1990. – С.17.
2. Исхаки Г. Әсәрләр: 15 томда. 2 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 464 б.
3. Сагдеева Ф.К. Ассоциативные ряды и модели метафорических переносов в татарском языке // Научное наследие В.А. Богородицкого и современный вектор исследований Казанской лингвистической школы. Международная научная конференция. Казань, 6–7 декабря 2022. Труды и материалы. Т. 1. – С. 87–89.
4. Топоров В.Н. О «психофизиологическом компоненте поэзии Мандельштам» // Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Прогресс. Культура, 1995. – С. 428–445.

УДК 81′373

ОРНИТОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА В ТВОРЧЕСТВЕ Г. ИСХАКИ

Э.И. Сафина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Статья посвящена анализу орнитологической лексики, часто встречающейся в произведениях Г. Исхаки. При описывании эмоций и поведения людей, быта, природных явлений, автор часто обращается к образам птиц. Раскрываются некоторые семантические, функциональные особенности данной группы лексики. Рассматриваются особенности умелого использования сравнений и фразеологических единиц. Приводятся интересные примеры из произведений Г. Исхаки, где через авторские устойчивые выражения передается тонкость татарского языка.
Ключевые слова: тексты Г. Исхаки, язык писателя, орнитонимы, лингвистические особенности, лексические средства.

The article is devoted to the analysis of ornithological vocabulary, often found in the works of G. Iskhaki. When describing the emotions and behavior of people, everyday life, natural phenomena, the author often refers to the images of birds. Some semantic, functional features of this group of vocabulary are revealed. The features of the skillful use of comparisons and phraseological units are considered. Interesting examples are given from the works of G. Iskhaki, where the subtlety of the Tatar language is conveyed through the author's stable expressions.
Key words: G. Ishaki's texts, writer's language, ornithonyms, linguistic features, lexical means.

Г. ИСХАКЫЙ ИҖАТЫНДА ОРНИТОЛОГИК ЛЕКСИКА

Э.И. Сафина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Гаяз Исхакый иҗаты әдәбият һәм тел галимнәре тарафыннан шактый җентекле өйрәнелгән. Язучының тел-стиль үзенчәлекләрен фәнни нигездә тикшерүгә Г. Сәгъди, Ф. Сафиуллина, И. Бәширова, Г. Гобәйдуллина, Г. Исмәгыйлева һ.б. зур өлеш керткән. Шул ук вакытта, Г. Исхакый әсәрләрендә аеруча киң чагылыш тапкан аерым лексик катламнарны махсус өйрәнү моңа кадәр телчеләр ясаган нәтиҗәләрне янәдән ассызыкларга, дәлилләрен тагын да көчәйтеп җибәрергә, яңа мисаллар белән тулыландырырга ярдәм итә.

Кешеләрнең үз-үзен тотышын, холык-фигылен, хис-тойгыларын сурәтләгәндә, әйләнә-тирәдәге хәл-вакыйгаларны тасвирлаганда орнитологик лексиканы гаять оста һәм урынлы кулланып, Г. Исхакый телебезнең ни дәрәҗәдә бай, образлы булуын күрсәтә.

Автор кошлар белән бәйле чагыштыру, мәкаль-әйтем, фразеологизмнарны бик мул файдалана. Кошларның хәрәкәте, төсе, зурлыгы һ.б. аша Г. Исхакый түбәндәгеләрне сурәтли:

<u>Тавышны:</u> *Миңа тагы бик* ***зур канатлы кошлар очкан кебек һава ярып килә торган бер тавыш*** *ишетелде* («Күк капусы»).

<u>Зурлыкны:</u> *Җаһидәгә дә зур гына кисәк куй ите торарга бирде: – Боларны* ***чыпчык башы чаклы итеп*** *тура, зур сөякләрен аерып куй* («Татар кызы»).

Төсне: *Аның [кәҗүл читекнең] олтаны болгар олтаны, кырыеннан киселгән. Ярып ук киселгән. Үзе кып-кызыл төсле. Кура җиләге төсле кызыл түгел, **зияб төсле кызыл*** («Кәҗүл читек»). Төсне белдерү өчен кулланылган чагыштыруларда, гадәттә, билгеле бер кошның яисә аларның әгъзаларының, гәүдә өлешләренең төсенә игътибар юнәлтелә (*күгәрчен төсле, чыпчык төсле, күгәрчен аягы төсендәге* һ.б.). ***Зияб төсле кызыл*** да шуны күрсәтә. Биредә автор ***зияб (кызылтүш)*** төсе белән чагыштырып, читек материалының кызылтүшнең янып торган кызыл түше төсендә булуын күз алдыбызга китерергә теләгән. Шул ук вакытта, Г. Исхакыйда төс белән бәйле үзенчәлекле чагыштыру очраттык: *Беркөнне ул минем курчакларга аллы-гөлле, алтынлы-көмешле кәгазь берлән бик матур, кызыллы-аллы, **кош төсле** перәннек тә китерде* («Шәкерт абый»). Кошлар коңгырт, кара, ак, соры һәм башка төсләрдә була алганлыктан, гадәттә, ***кош төсле*** дигән чагыштыру кулланылмый. Үзенә генә хас билгеле бер төсе булган очракта гына, теге яки бу кошның төсе үрнәк итеп китерелә. Әлеге мисалда кош төсе перәннекнең нинди икәнен күрсәтми. *Кызыллы-аллы* дигән сыйфатлардан гына кошның да, перәннекнең дә нинди төстә булуы аңлашыла.

Холык-фигыльне: --- *өр-яңа зур, җон яулык бәйләгән Мәрфуга абыстай элгәреге Мәрфуга абыстайга – ире юк вакытта ит үлчәп бирә торган, **тавык йомыркалары өчен күрше хатыннары белән оршыша торган Мәрфуга абыстайга** бөтенләй башка иде* --- («Кияү»); *Бундан элгәре ике күрше хатын, **тавык йомыркасы өчен орышышкан** вакытларында берсе берсен мыскыл итте дип, мине шаһит итеп хөкемгә биргәннәр иде* («Тормышмы бу?»). Әлеге сурәтләүләрдән тавык йомыркалары өчен дә әрләшә торган кеше, ягъни, теләсә нинди әйбер өчен тавыш кузгатырга, үзенең хаклы булуын исбатларга ярата, үз сүзен бирми, үзен үпкәләтергә юл куймый торган, гаугалы, авыр холыклы кеше күз алдына килеп баса.

Күңел халәтенә, хис-кичерешләргә бәйле рәвештә кешеләрнең үз-үзен тотышын: ***оясыннан адашкан кош кеби*** («Бай углы»), ***оясыны былчыраткан каз кеби*** («Сөннәтче бабай»), ***дуадак каз кебек*** («Ул икеләнә иде») һ.б. *Дуадак* – диалекталь орнитоним. «Ялгыз, бәпкәсе булмаган, бала чыгармаган» дигән мәгънәне белдерә. Өйләнмәгән, гаиләсе булмаган ир-атларга, буйдакларга карата да кулланыла [8: 32–33]. *Тагы әллә ничек, бер дә уйламаганда дуст-иш белән гөрләшеп сөйләп утырганда Закир тотты да: «Әйдәңез, дустлар, Хәмитне өйләндерәмез, нәрсә **дуадак каз кебек** йөри», – диде* («Ул икеләнә иде»).

Тоемлауны: *Акыртын гына торып утырды, бөтен тәненнән бик кызулап үтеп бара торган **карлыгач очуы кебек тәнен чемердәтеп бер суыклык**, бер чиркану узды, юрганын ябына төшеп, янындагы шырпысын кабызып идәнгә басты* («Ул икеләнә иде»). Биредә үз организмыңның билгеле бер халәтен сиземләү, физик тоемлау күздә тотыла.

Хәрәкәт үзенчәлекләрен: *Кайвакытларны чәчәктән чәчәккә очып йөри торган умарта кортының бызылдавы, ерактагы чикерткә туеның йырлавы әле югары менеп, әле түбән төшеп **лезгинга бии торган чиркес кызы кебек әйләнә-бәйләнә торган карлыгачның көйләве**, иксез-чиксез тургайларның моңнары, дәртләнүе астында изелеп киттек* («Көз»). Гаяз Исхакыйга хас тагын бер үзенчәлекле чагыштыру. Биредә кешенең хәрәкәт үзенчәлеге кошларныкы белән түгел, киресенчә, карлыгач очышы кешеләр ясаган хәрәкәт, ягъни, лезгинка биюе белән тәңгәлләштерелә.

Г. Исхакый фразеологизмнарга да еш мөрәҗәгать итә. Аның кошларга мөнәсәбәтле фразеологик әйтелмәләр кергән сурәтләүләре шактый уңышлы. Мисал өчен, чиксез шатлануны белдерергә теләгәндә, халкыбыз *кош тоткан кебек* дисә, Гаяз Исхакыйда: *Аның күзендә нур уйный, йөзе көлә, теле дөньядагы әйтмәгән матур сүзне калдырмый... Әйтерсең лә **бәхет кошы тоткан*** («Ул икеләнә иде»). «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә күрсәтелгәнчә, ***бәхет кошы*** «бәхет символы; бәхет китерүче» дигән мәгънәне белдерә [9: 471]. Бәхет китерүче кошны тоткан кешенең шатлыгын, сөенечен күз алдына китерү авыр түгел.

*Атлар, **кошлар кеби очып**, вокзалга барып иштеләр* («Ул икеләнә иде»). *Мин эчемнән: «Таба алырмын микән? Урынны онытмадым микән? Ил үлмәде микән?» – фикерләре белән мәшгуль булсам да, **канатлы кош кеби очам** гына* («Тормышмы бу?»).

Беренче фразеологизм «бик тиз хәрәкәтләнү»не белдерсә, икенче җөмләдә *тиз бару, йөгереп бару* мәгънәләренә «бик шатланып, үзен бәхетле сизеп» дигәннәре дә өстәлә. «Җаваплылыктан качу, катнашмыйча, качып калу» мәгънәсендәге ***башны комга яшерү, башны комга тыгу*** фразеологизмы Г. Исхакыйда нинди кош кебек икәнен дә тәгаенләп, ***тәвә кошы кебек башын комга тыгу*** дип тулысынча бирелә («Өйгә таба»). «Бик ерак» дигән мәгънәне белдерү өчен *кош очып җитмәс, кош очып җитмәслек* фразеологизмнары ярдәмгә килә: *Ирем, хәләл ирем, әллә кайларда...* ***кош очып җитмәс җирләрдә*** *богаулы аягы белән чалдыр-чолдыр таш кисә торгандыр* («Зөләйха»).

Үз иҗатында мәкаль-әйтемнәрне яратып файдаланган авторда кошларга кагылышлылары да очрап куя. Мисал өчен: ***Карга карганың күзен чукымый****, бар да бер кара йөрәк инде. Бар да бер дошман инде, Алла гына ярдәмчебез булсын!* («Зөләйха) һ.б.

Кош атамаларын Г. Исхакый хәл-вакыйгаларны, кешеләрне сурәтләү, тасвирлау өчен генә түгел, ә антропоним буларак та кулланган: *Камәр берлә дустлыклары бар һәм Камәр берлә «Сандугач» исеме берлә эндәшергә сүз куешканнар иде. < > Шуның өчен Сандугачына бераз үгет сөйләсә дә, Камәр үгет тыңлар дәрәҗәсеннән үткәнгә, һич файдасы булмаган иде. < > Бу хатын Камәрнең үги сеңелесе, Сандугачы Васфибану иде* («Кәләпүшче кыз»).

Яратып эндәшү, иркәләп мөрәҗәгать итү сүзе буларак, автор ***канатым*** сүзен файдалана: *Авыл хатыннарына: «****Канатым****, абыстаем!» дип сүзләргә башлаган кебек, кош-кортларга, мал-туарга да сөюле атлар кушты* («Остазбикә»). Хәтта йорт кошларына да матур итеп, яратып эндәшә: *Тавыкларга* ***«тавыккаем»*** *дип, чебешләргә* ***«чебешкәем»*** *дип дәшүгә башка, өстләрен мамыклы җон гөнаһсыз иттереп каплаган чебешләрне кулына алып, авызына китереп сөя торган булды* («Остазбикә»).

Орнитонимнар Г. Исхакыйның һәр әсәрендә диярлек очрый. Төрле сүзләр, эпитетлар кулланып, язучы кошлар дөньясының нинди булуын күрсәтә. Мәсәлән:

кошларның күплеген (*йөз төрле кошлар, көтү-көтү тавыклар, мең төрле кошлар, иксез-чиксез тургайлар* һ.б.);

кошларның матурлыгын (*гаҗәп-гаҗәп кошлар, матур кошлар, күз явын алырлык кошлар* һ.б.).

Кошларны автор төрле фигыльләр ярдәмендә җанландыра. Г. Исхакыйның кошлары: *сайрый, кырлый, җырлый, көйли* (*карлыгачның көйләве, иксез-чиксез тургайларның моңнары* һ.б.). Күңел халәте ягыннан караганда, кошлар *шатлана, сөенә, куана, моңлана, кайгыра (кошлар шатлана-шатлана сайраганда; куана-куана җырлый*).

Кайбер кошларга аерым бер югары мәгънә бирү, аларны илаһилаштыру, изгеләштерү, хәбәр җиткерүче, киләчәкне әйтә алучы итеп күрү бөтендөнья әдәбиятына хас. Исхакыйда болар түбәндәге юлларда чагыла: *Агачларның яфраклары коелып, үләннәрнең чәчәкләре саргаеп, җәй фасылының бетүенә хәсрәтләр чигүдә, кошларның тавышлары үзгәреп, урыннарының бетүенә, гомерләренең тәмам булуына хәсрәтләнеп* ***«әлвидаг әлвидаг» дия сайрамакта*** («Тәгаллемдә сәгадәт яки гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер»). Әлвидаг – аерылышу, саубуллашу җыры, биредә кошларның хушлашу сүзе, моңы.

Башка авторлардан аермалы буларак, Г. Исхакыйның кошлар чыгарган тавышларга зур игътибар бирүе күренә: *Минем шул шатлыклы көнемдә галәме әрзәк халкы музыкачылары музыкалар уйнарлар,* ***сандугачның, садасыннан: «Мәктәп юлы – җәннәт юлы», карлугачның тавышыннан: «Вар мәктәбә, ал мәртәбә», кенарикның тәрмененнән: «Ит тәгаллем, күр тәкәрем»,*** *– дигән сүзләр берлә минем шул мәктәпкә китүемне тәбрик итәрләр* («Тәгаллемдә сәгадәт яки гыйлем үгрәнүдә рәхәт гомер»); *Аккош баласы төсле* ***«тый сөнтә, тый сөнтә»*** *дип сайрап торучы балалар булмаса, мәдрәсәләрдә, мәктәпләрдә ни ямь булыр?* («Ике йөз елдан соң инкыйраз»).

Г. Исхакый авыл кешеләренең күтәренке рухын, шатлыгын, хезмәт яратуын, кыр эшләрен куана-куана башкаруын якты, матур төсләр белән һәм оста итеп тасвирлый. Иң мөһиме, әлеге матурлык һәрвакыт кошларны сурәтләү белән үрелеп бара. Авторның кошлар дөньясының кеше өчен ни дәрәҗәдә мөһим, әһәмиятле булуын аңлатырга омтылуын күрсәтү максатыннан, әлеге юлларны кыскартмыйча, мөмкин кадәр тулы

итеп китерәбез: *Һәр кешенең кулында чаж-чож итә торган ураклар да үзләренең елтыраулары берлә бу тәңкәләрнең рәхмәтләренә, тәбрикләренә катнашалар иде.* ***Кыр тургайлары, кырдагы әллә ничә йөз төрле кошлар****, кортлар, күбәләкләр дә кешеләрнең фикерләрене бүлешәләр, анлар да шул игенне уңдырган кояшка* ***үзләренең шатлыкларын, сөенүләрен мең төрле авызларыннан мең төрле аваз чыгарып сайрыйлар****, шул кояшның олуглык җырын җырлыйлар иде. Бөтен кыр эшли иде. Бөтен кыр шул эшнең барлыгына шатлана, шул эшнең бәйрәмене итә иде. Кай тарафына карасаң да, шул сачтакмалар, ураклар ялтыравы берлә* ***кошлар сайравы*** *күрелә, кай тарафына баксаң да, бөтен кешеләрнең эшкә чумганлыклары, шул эшнең күплегеннән шатлана-шатлана эшләүләре, шул эшнең бәйрәменә тагы эш берлә бәйрәм итешкәннәре хис ителә иде* («Тормышмы бу?»); --- *урамнарда* ***көтү-көтү тавыкларның әтәч әфәнденең командасы астында сузып-сузып кырлаулары; әтәчнең авылның башка урамындагы әтәчләр берлә кычкырышып сөйләшүләре*** *– бу манзарәне тагы матурлата, аңар тагы күбрәк мәгънә бирә иде* («Тормышмы бу?»).

Мисаллардан күренгәнчә, күп очракларда кошлар сайравы күтәренке рухта сурәтләнә. Г. Исхакый өчен «кошлар сайравы – шатлык». Моңа күңелсез мизгелләрне тасвирлаган җөмләләрне укыганда тагын да ныграк инанабыз. Чөнки, табигатьнең, кешеләрнең күңелсез, борчулы, кайгылы чагында Исхакый әсәрләрендә хәтта кошлар да сайрамый: *Менә кап-караңгы... Гөлгыйзар да юк, бакча да, рәхәт тә юк,* ***сандугачлар*** *да сайрамый, бакалар да кычкырмый* («Очрашу яки Гөлгыйзар»). Сайраган очракта да, аларның кәефе, халәте кешеләрнеке белән аваздаш: *Матур* ***кошларның*** *сайрауларыннан моңлы, кайгылы тавышлар ишетелүдә иде* («Бай углы»).

Гаяз Исхакый әсәрләре буенча фикер йөрткәндә, татар халкы тормышында кошларның зур роль уйнавы, беренче чиратта, һәр кешенең хуҗалыгында йорт кошларының мөһим урын тотуына бәйле. Авыл кешесенең тормышын, яшәешен кошлардан башка күз алдына да китереп булмый. Игътибар итсәк, Исхакый әсәрләрендә сүз һәрвакыт кошлар тирәсендә бара. Шуның иң ачык мисалы булган юллар: *Мәдрәсәдәге кеби, милләт кайгысы урынына мужиклар үзләренең сары алашаларының корчаңгы булуыны, чуар сыерның бозаулавыны, караколак сарыкның йоны кыркылуыны,* ***каз бәпкәсенең югалуыны, үрдәкнең икенче мәртәбә сала башлавыны, тавыкларның йомырка салудан туктауларыны*** *сөйлиләр* («Тормышмы бу?»).

Нинди дә булса хәл, вакыйга турында сөйләгәндә, кайсы вакыт булуын төгәлрәк аңлату, ел фасылларын, айларны билгеләү өчен, Г. Исхакый кошлар дөньясына мөрәҗәгать итә: *Киленнәр, эшләр беткәч,* ***тавыклар йомырка салудан туктагач****, бәрәңгеләр алынып беткәч,* ***казлар, үрдәкләр су буеннан җыелып алынгач,*** *--- ире берлә әниләренә кунакка барырга, анда өч-дүрт көн кунак булып һәр иртәне мунча кереп, карендәш-кабилә, дуст-ишкә ашка барып йөрүне уйлыйлар иде* («Тормышмы бу?»); --- *Сәгыйдә, кышкы озын төннәрдә ялгыз – кияү хәзрәтсез булуы уеннан коты очканга, бөтен юллар белән китәргә тырышты һәм дә* ***көзге казлар суюдан элек*** *килен булып төште дә* («Остазбикә»); *Иртәнге* ***сандугачның сайравы бетмәенчә*** *тау башыннан иңмәделәр. < >* ***Кыр чыпчыгының беренче сайрауларыны ишетеп, тургайның иртәнге азанын тыңлап бетереп*** *кенә ятакларына киттеләр* («Ул әле өйләнмәгән иде»).

Исхакый үз әсәрләрендә кошларның кеше тормышындагы ролен, әһәмиятен тулысынча яктырта алган. Биредә кошларның сайраулары белән сөендерүләренә, хәбәр китерүләренә, матурлыклары белән сокландыруларына, кешеләрнең һәрдаим күңелләрен күтәрүләренә генә түгел, ә алар өчен гаять мөһим, туклыклы, файдалы ризык булуларына да зур урын бирелә: *Ит аз калып китсә, хатыннар мәҗлесенә бирәр* ***тутырган тавык*** *та бирермез* («Кияү»); *– Бу ни? Әсма ханым: – Бу –* ***тавык тулмасы****, безнең илдә аны* ***«тавык тутырмасы»*** *яки* ***«тутырган тавык»*** *диләр* («Татар кызы»); *Килен иртәдән бирле чәй эчмәсә дә, ул бик тиз мичне җыеп, берсе дөгедән, берсе* ***тавыктан****, берсе кич өчен ике-өч бәлеш ясап тыкты* («Кияү»); *Ул Мансур тугач ук угылыма бик матур кыз алып бирермез, кодалый килеп алырлар, ак оннан, эченә алма кагы кыстырып, зур сумсалар ясармын, шурпалы катлама пешерермен,* ***пар каз*** *куярмын, дошманнарның эчен яндырып, кыңгыраулы тройка атта «кодагый» булып*

китәрмен, дип уйлый иде («Мансур»); *Кияү сыйларга алган мискидә элгәре пилмән китте, аның артыннан* ***тавык бәлеше****, аның артыннан дөге бәлеше, аның артыннан тутырма белән ит, аннан соң чия суы* («Кияү»); ***Менә тутырган тавык****: ул, туп эченә тутырып, дошман гаскәренә атып, аның крепостене ватарга ясаган кеби катырылган; киселгәч, йомыркалар беләү кеби ялтырап торалар; тозлылыгыннан авызга кабарлык түгел* («Сөннәтче бабай») һ.б.

Мәҗлесләрдә пешерелгән ризыкларны (*тутырган тавык, тавык бәлеше, пар каз һ. б.*), өйләнгән яки кияүгә чыккан балаларының үз хуҗалыклары өчен *каз, үрдәк, тавык* бирүләрне (*Тагы,* ***казы-үрдәге*** *хатын-кыз эше булганга, Мәрфуга абыстай, ирләргә киңәш итеп тормаенча,* ***икешәр оя каз, үрдәк, унбер-унике баш тавык*** *бирергә дип, суйдырмый калдырды*; «Кияү») сурәтләүләр татар халкының гореф-гадәтләре, йолалары, милли ризыклары турында бай мәгълүмат чыганагы ролен үти.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә мөмкин: Гаяз Исхакый вакыйгаларны эпитетлар, чагыштырулар аша, буяуларны мулдан, ачык, җете итеп кулланып сурәтли. Кешеләрнең үз-үзен тотышын, холык-фигыльләрен ачып бирү өчен кошларга хас үзенчәлекләргә игътибар юнәлтеп, җиткерергә теләгән фикерне кошларга кагылышлы фразеологизмнар, мәкаль-әйтемнәр аша көчәйтеп, ассызыклап бирү һ.б. авторның орнитонимнарны яратып һәм оста файдалануы турында сөйли, Г. Исхакыйның гаять дәрәҗәдә күзәтүчәнлеге, юморга осталыгы, тормыш-көнкүрешне бик нечкәләп белүен күрсәтә.

ӘДӘБИЯТ

1. Губайдуллина Г.Ф. Языковые и стилистические особенности ранней художественной прозы Гаяза Исхаки: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2008. – 26 с.

2. Исмагилова Г.К. Лексика романов Гаяза Исхаки «Нищенка», «Мулла бабай»: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2001. – 23 с.

3. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 399 б.

4. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 2 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 464 б.

5. Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 3 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 448 б.

6. Исхакый Г. Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре / төзүчесе, текст һәм искәрмәләрне хәзерләүче Л. Гайнанова, кереш һәм ахыр сүз авторлары: И. Нуруллин, Һ. Мәхмүтов, Л. Гайнанова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 671 б.

7. Сафина Э.И. Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге. – Казан: ТӘһСИ, 2018. – 184 б.

8. Сафина Э.И. Названия птиц в татарском языке и их лексикографирование. – Казань, 2006. – 157 с.

9. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге I том: А–В / Р.Р. Абдуллина, А.М. Сәгыйтова, Ф.Ф. Гаффарова, Г.Г. Саберова, О.Н. Галимова, А.Ф. Гайнетдинова, Г.Ф. Фәтхетдинова, Ф.И. Таһирова, И.И. Сабитова, Э.И. Сафина, Ф.М. Газизова. – Казань, ТӘһСИ, 2015. – 712 б.

УДК 81'366.58

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ РЕДУПЛИКАТИВНЫХ И ПАРНЫХ ГЛАГОЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ Г. ИСХАКИ «КӨЗ»

Р.Р. Салахова
Казанский федеральный университет (Казань)

В данной статье рассматривается проблема редупликации и ее использование для передачи различных оттенков характера совершения действия в современном татарском языке. Редупликация глагольных форм необходимо отличать от парных глаголов. Новизна работы заключается в том, что впервые на материале повести Г. Исхаки производится разграничение редупликационных глагольных форм от составных глагольных лексем. В результате выделены и охарактеризованы стуктурно-семантические особенности представленных глаголов и определены критерии их разграничения.
Ключевые слова: татарский язык, редупликация, глагольная форма, парные глаголы.

This article discusses the problem of reduplication and its use to convey various shades of the nature of the action in the modern Tatar language. Reduplication of verb forms must be distinguished from paired verbs. The novelty of the work lies in the fact that for the first time on

the material of G. Iskhaki's story, reduplication verbal forms are distinguished from compound verbal lexemes. As a result, the structural and semantic features of the presented verbs are identified and characterized, and the criteria for their differentiation are determined.
Key words: Tatar language, reduplication, verb form, compound verbs.

Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «КӨЗ» ӘСӘРЕНДӘ КАБАТЛАУЛЫ ҺӘМ ПАРЛЫ ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Р.Р. Сәлахова
Казан федераль университеты (Казан)

Кайсы гына телне алсак та, анда хәрәкәтне, эш-хәлне, процессны белдерә торган сүзләр аерым һәм зур урынны алып торалар. Дөрестән дә, фигыль сүз төркеме үзенең кулланылыш ешлыгы белән дә, грамматик категорияләргә бай булуы белән дә аерылып тора. Тел белемендә, шул исәптән татар телендә дә, фигыльне, аның грамматик һәм лексик үзенчәлекләрен тикшерүгә багышланган хезмәтләр шактый күп, шуңа да карамастан, әлеге хезмәтләрдә төрле карашлар күзәтелә, аналитик формаларның үзенчәлекләре дә төрлечә билгеләнә. Бу күренеш, аңлашылганча, фигыль сүз төркеменә караган сүзләрнең семантик һәм грамматик спектры киң булуы белән аңлатыла. Биредә әлеге мәгънәләрне барлыкка китерә торган чараларның функциональ мөмкинлекләрен ачыклау мөһим мәсьәләләрнең берсе булып тора. Телебез полифункциональ чараларга бай, шуларның берсе – сүзләр кабатланышы. Тел белемендә әлеге чара редупликация термины белән билгеләнә. Редупликация (лат. reduplicatio 'повторение, удвоение') – тамырның өлешчә яки тулаем кабатланып килү юлы белән башкарыла торган сүз ясагыч яки грамматик чара [3: 231].

Соңгы елларда редупликация проблемасына кызыксыну арта бара, моңа дәлил итеп Н.С. Сарьянова (2017), М.Г. Сәфәрова (2018), О.В. Козаченко, О.В. Ковальчук (2020) хезмәтләрен китерергә мөмкин. Әлеге теманы чагыштырма аспектта өйрәнгән Е.Ф. Арсентьева, Р.Б. Вәлиуллина (2013), О.В. Столбова (2018), А.М. Зарипова (2019) кебек галимнәрнең тикшеренүләре дә зур игътибарга лаек.

Татар телендә редупликация мәсьәләсе стилистик чара буларак В. Хаков, Х. Курбатов, Г. Нуриев, Ф. Галләмов хезмәтләрендә яктыртылган, әмма бүгенге көндә редупликация проблемасы грамматик аспектта өйрәнүне таләп итә, чөнки редупликация, грамматик (аналитик) форма буларак, фигыльләрдә дәрәҗә мәгънәсен белдерсә, сүз ясагыч чара буларак, парлы сүзләр ясауда катнаша. Телебездә әлеге проблемага үз вакытында Ф.А. Ганиев игътибар итә, галим аналитик фигыльләрнең татар морфологиясе һәм сүзьясалышында мөһим һәм актуаль мәсьәләләрдән булуын, аны фәнни нигездә өйрәнү зарурлыгын ассызыклый [1: 178]. Әмма бу проблема бүгенгәчә хәл ителмәгән. Биредә аналитик фигыльләр мәсьәләсе генә түгел, гомумән, татар грамматикасында саллы вазифа башкара торган редупликация, редупликат һәм редупликантлар проблемасы калкып чыга. Бу күренеш, үз чиратында, телдә грамматик һәм ясагыч чараларны аера белмәү, шуңа бәйле рәвештә, аналитик формаларны, безнең очракта аналитик формалы фигыльләрне, кушма(парлы) фигыльләр белән бутауга китерә. Теманың актуальлеген искә алып, Гаяз Исхакыйның «Көз» повесте җирлегендә редупликация юлы белән белдерелгән фигыль дәрәҗәләре һәм аналитик (парлы) фигыльләрне тикшерергә алындык.

Гаяз Исхакый барлык төрки дөньяда дан алган татар әдибе. Ул сәнгатьле проза әсәрләре белән бергә, озак еллар буена күпсанлы драма әсәрләре дә иҗат итә. Гаяз Исхакыйның иҗаты әдәби яктан өйрәнелсә дә, тел сөйләме ягыннан җитәрлек дәрәҗәдә тикшерелгән дип әйтә алмыйбыз. Аның әсәрләрендә аналитик сүзләрнең (аеруча парлы сүзләр) мул кулланылышы һәм фигыльләрнең, дәрәҗә-ысул мәгънәләренең күп очракта редупликация ярдәмендә тасвирлануы күзгә ташлана.

Гаяз Исхакыйның «Көз» әсәрендә генә дә фигыльләр редупликациясенә 36 мисал табылды, алар нигездә түбәндәге мәгънәләрне белдерәләр:

1. *-а/-ә, -ый/-и* формасындагы хәл фигыль кабатланышы ярдәмендә процессның дәвамлылыгы белдерелә [2: 216]. Мәсәлән, *Ике хатын да кәрзиннәреннән ашамлыклар*

чыгарып, берсен-берсе ***сыйлаша-сыйлаша, сөйләшә-сөйләшә*** *чәй эчәргә тотындылар* [4: 245]; *Кучер минем капризларымн* ***тыңлый-тыңлый*** *йөдәп беткәнгә, мыгырдарга тотынды* [4: 259].

2. *-ып/-еп, -п* формасындагы хәл фигыль кабатланышы дәвамлылык мәгънәсе белән процессның кабатланып үтәлеше мәгънәсе үзара тыгыз бәйләнгән. *Әти котырган бүре кебек әллә ниләр сөйләп, кычкырып, бакырып, идән буе* ***йөреп-йөреп*** *шелтәләргә, тиргәргә тотынды* [4: 257]. *Бакчаның теге почмагынды чырлый торган теге марҗа* ***кычкырып-кычкырып*** *әллә нинди әмерләр бирә иде* [4: 280]; *Картлар эчештергәләделәр, минем күршем дә мине* ***сыйлап-сыйлап*** *җибәргәләде* [4: 280].

3. *раслау һәм инкяр* формасындагы сыйфат фигыльләр кабатланышы (асиндентик кабатлану) ярдәмендә процессның, тулысынча түгел, өлешчә үтәлүе белдерелә: *Кереп* ***утырыр-утырмас****, күзем берлә таныш егетне эзләргә тотындым* [4: 251]; *Күрешеп* ***бетерер-бетермәс*** *уен башланды* [4: 257]; *Мин өн белән төн арасында* ***саташыр-саташмас*** *бикләнеп калдым* [4: 291]; *Аның күзләренә яшь тыгылды, ул* ***тавышланыр-тавышланмас*** *елый башлады* [4: 293].

4. затланышлы фигыльләр кабатланышы дәвамлы яки тәкрарлы эш-хәрәкәтне белдерә:

а) *-ган\-гән, -кан/кән* билгесез үткән заман формасы: *Әни юри, миңа күп сөйләргә ирек бирмәс өчен кебек, сөйли, сөаль артыннан сөаль бирә бара, егетем дә җавапларны* ***агызганнан-агыза*** *бара иде* [4: 254]; *Гөлсем бер яктан кичә Нәфисәгә ул кадәр ачылуыннан үкенеп, икенчедән, көтелмәгәндә килеп чыккан очрашудан аптырап калып, язмышның шул авыр йөге астында башын* ***игәннән-игән*** *иде* [4: 301]; *Гөлсем, әллә нидән качкан кебек, аның кочагына* ***кергәннән-керде*** [4: 305].

ә) *-ды/-де, -ты/-те* билгеле үткән заман формасы: *Әни башын саллый-саллый(?)* ***тыңлады-тыңлады*** *да: «Менә әтиең шуннан куркып театрга йөрүне яратмый, кем очраса шуның берлә буй кызга танышып йөрергә ярыймыни?» – диде* [4: 252]; *Яттым,* ***егъладым-егъладым*** *да яттым* [4: 290].

Югарыда китерелгән мисаллардагы фигыль компонентлар үзара тезүле бәйләнешкә корылган, әмма аларны шушы ук бәйләнеш нигезендә ясалган парлы фигыльләрдән аера белү мөһим.

Мәсәлән, «Көз» әсәрендә компонентлары тезүле бәйләнештә булган 52 фигыльнең 37 се кабатлау юлы белән дәрәҗә мәгънәсен белдерсә (*саташыр-саташмас, егълап-егълап, агызганнан-агыза, кычкырып-кычкырып), җырлап-көйләп, тирләп-пешеп* кебек парлы фигыльләргә 15 мисал гына табылды. Төзелеш-бәйләнеш үзенчәлекләре белән бер-берсенә охшаш булсалар да, мисаллардан күренгәнчә, соңгыларында фигыльләр кабатланышы күзәтелми, мондый төр фигыльләрнең компонентлары үзара кушылып, гомумиләштерү мәгънәсенә ия һәм алар парлы (куш) сүз буларак каралалар [6: 361].

Шулай итеп, компонентлары тезүле бәйләнеш нигезендә ясалган парлы фигыльләрдә, аналитик дәрәҗә формаларынннан аермалы буларак, компонентлар кабатланышы (редупликация) сүзьясагыч вазифасын үтәми. Әмма бу фигыльләргә генә кагыла, телебездә редупликация юлы белән ясалган башка сүз төркемнәре барлыгын да онытмаска кирәк, мәсәлән, парлы рәвешләр (*көчкә-көчкә, бергә-бергә, бәйнә-бәйнә*), парлы сыйфатлар (*уем-уем, дулкын-дулкын, кат-кат*), парлы ияртемнәр (*гөр-гөр, тук-тук, келт-келт*), парлы ымлыклар (*дөгә-дөгә, уф-уф, көш-көш*) һ.б. бар.

Димәк, парлы фигыльләр редупликация нәтиҗәсендә ясалмый, әлеге факт фигыльләр кабатланышы аналитик(куш) фигыльләрне дәрәҗә категориясенең аналитик формация юлы белән ясалган формаларыннан аеру өчен төп күрсәткеч булып тора.

Редупликация күренешенә бәйле бәхәсле мәсьәләләр укыту өлкәсендә дә авырлыклар тудыра. Алар нигездә фигыльләргә морфемик яки морфологик анализ ясаганда килеп чыга. Биредә укучыларга сүзләр кабатланышының грамматик һәм сүз ясагыч чара буларак, һәр ике очрактагы аермалы якларын күрсәтү мөһим. Телдәге әлеге күренешләрне дөрес аңлау өчен, укучылар беренчедән, дәрәҗәнең аналитик формаларын үзләштерергә, икенчедән, парлы фигыльләрнең ясалыш типлары һәм модельләрен билгели белергә, семантик - төзелеш үзенчәлекләренә игътибар итәргә тиеш.

Хәзерге татар әдәби телендә парлы (куш) фигыльләр ясалышының бер генә тибы бар: фигыль + фигыль[5: 361]. Семантикасы ягыннан алар ясауда катнаша торган компонентларның конкрет мәгънәсенә туры килеп бетми, гадәттә гомумиләштерү килеп чыга, хәтта кайчак абстракция барлыкка килә. Мәсәлән, *кагу-сугу, киенү-ясану, яну-көю, әйләнү-тулгану, бөгелү-сыгылу, елау-сыктау, ару-талу, ялыну-ялвару* һ.б.ш.

Гаяз Исхакыйның «Көз» әсәрендә югарыда күрсәтелгән типның берничә моделе күзәтелде:

1. *-а/-ә, -ый/-и* формасындагы фигыль нигезләренең кушылуы:

*Әти инде **акырына-бакырына** башлады* [4: 257]. *Кайвакытларны чәчәктән чәчәккә очып йөри торган умарта кортының бызылдавы, ерактагы чикерткә туеның җырлавы әле югары менеп, әле түбән төшеп лезгингә бии торган чиркәс кызы кебек **әйләнә-бәйләнә** торган карлыгачларның моңнары, дәртләнүе астында изелеп киттек* [4: 278].

2. *-ды/-де, -ты/-те* формасындагы фигыль нигезләренең кушылуы. Мәсәлән: *Шуннан: «Мин чыгып керим әле алай булса, мин әле яңа гына вокзалдан килгәндә театрның игъланнарын күрдем дә, **ашамадым-эчмәдем**, юындым да килдем», – диде дә чыгып* китте [4: 249].

3. *-ып/-еп, -п* формасындагы хәл фигыльле нигезләр кушылуы: *Шул урыс малаена аяк арасында чуалып йөрүе өчен шулкадәр ачуым килде, шуны төшеп, **бәреп-сугып** егасым килде* [4: 259]. *Күңелле төшләр күреп уяндым, **җырлап-көйләп** бүлмәдән бүлмәгә йөри башладым* [4: 265]. *Анда тутакай, селкенә торган урындыкка утырган да, **тибрәнеп-салланып**, әллә ни сөйли иде* [4: 289].

Югарыда күренгәнчә, башка сүз төркемнәренә кергән, беренче компонентлары кушымча алмый торган куш сүзләрдән аермалы буларак, парлы фигыльләрнең ике компоненты да грамматик формантлар алырга мөмкин.

Әсәрдә парлы сүзләр бихисап, алар арасында ике нигезен дә фигыль тәшкил иткән фигыль+фигыль тибы белән ясалган парлы исемнәр дә күзәтелде, мәсәлән: *Иртә тору белән без **ашамак-эчмәкләр** төяп, дүрт-биш атка төялеп, су буена хозурга киттек* [4: 281]. Шулай ук раслау һәм инкяр формасындагы фигыль нигезләренә *-чан/-чән* ясагыч кушымчасы ялганып ясалган парлы сыйфатларның ды төзелеше бик үзенчәлекле: *Төрле җирләрдә хезмәт итә торган Кавказ әфисәрләре, төрекмән егетләре бар да безгә **килүчән-китүчән** иде* [4: 274].

Шулай итеп, Г. Исхакыйның әлеге әсәрендә барлыгы 127 парлы сүз билгеләнде, аларның бер өлешен компонентлар кабатланышы ярдәмендә ясалганнары (42 куш сүз) тәшкил итә, араларында авторның үз редупликативлары да очрый, бу ономатопларда аеруча чагылыш тапкан: *поштыр-поштыр* (тәгәрмәч тавышы), *меңер-меңер, мер-мер* (елау тавышы), *чыр - чыр* (сөйләшү тавышы), *шыр-шыр* (су тавышы), *йолт-йолт* (хәрәкәт (сикерү) тавышы), *шак-шак* (тешләр тавышы) һ.б.

Тикшеренү нәтиҗәләре күрсәткәнчә, Г. Исхакый үзенең «Көз» әсәрендә редупликация чарасы аша фигыльләрне өстәмә мәгънә төсмерләре белән баетып, вакыйгалар сөрешен җанландырып сурәтләүгә ирешкән. Әдип кабатлау чарасын хәрәкәт, сөйләм эшчәнлеген һәм физиологик халәтне белдергән фигыльләрдә аеруча яратып кулланган. Язучының бай иҗаты җирлегендә аналитик фигыльләргә нисбәтле ачыкланмаган мәсьәләләрне фәнни нигездә тикшерү телебезнең грамматикасындагы бәхәсле мәсьәләләргә ачыклык кертү белән бергә, мәшһүр язучыбыз Гаяз Исхакый әсәрләренең тел-стиль үзенчәлекләрен билгеләү мөмкинлеге дә бирер, дип ышанып калабыз.

ӘДӘБИЯТ

1. Ганиев Ф.А. Функциональная грамматика татарского языка. – Казань, 2015 – 272.
2. Исхакый Г. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татарстан Республикасы «Хәтер» нәшрияты (ТаРИХ), 2002.
3. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
4. Татар грамматикасы. – Т. II. – М.: ИНСАН, Казан: ФИКЕР, 2002. – 448 б.
5. Татар грамматикасы. – Т. III. – М.: ИНСАН, Казан: ФИКЕР, 2002. – 512 б.

УДК 811.512.145’367

ВЫРАЖЕНИЕ УСТУПИТЕЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ГАЯЗА ИСХАКИ

Л.Г. Хабибуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Статья посвящена исследованию глубинных сложных семантических структур – логических отношений уступки в языке произведений классика татарской литературы Гаяза Исхаки. В современной лингвистической науке основным принципом познания системно-структурного и функционально-семантического исследования языка является соотношение языка и мысли, на первое место выдвигаются вопросы функционирования языковой структуры и ее внутренней организации. Актуальность выбранной темы объясняется особым интересом современного языкознания к семантическому исследованию языковых категорий, потребностью изучения семантико-синтаксических отношений.
Ключевые слова: уступительность, обратная обусловленность, татарский язык, язык произведений Гаяза Исхаки.

The article is devoted to the study of deep complex semantic structures – logical relations of assignment in the language of the literary works of the classic of Tatar literature Gayaz Iskhaki. In modern linguistic science, the main principle of cognition of the system-structural and functional-semantic study of language is the relationship between language and thought, the issues of the functioning of the language structure and its internal organization are put forward in the first place. The relevance of the chosen topic is explained by the special interest of modern linguistics in the semantic study of language categories, the need to study semantic-syntactic relations.
Key words: compliance, reverse conditionality, Tatar language, the language of Gayaz Iskhaki’s literary works.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ӘСӘРЛӘРЕ ТЕЛЕНДӘ КИРЕ ШАРТ МӨНӘСӘБӘТЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ

Л.Г. Хәбибуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Синтаксисның хәзерге үсеш этабында тел категорияләрен структур-семантик анализлауга багышланган тикшеренүләр аеруча актуаль. Кире шарт мөнәсәбәте хәл мөнәсәбәтләре системасында аерым урынны алып тора, катлаулы һәм семантик күптармаклы санала.

Кире шарт мәгънәсе ике компоненттан формалаша: бер эш-хәлнең тормышка ашуына комачаулый торган гамәл һәм булган каршылыкка карамастан тормышка ашырылган гамәл. Мондый мәгънәви конструкция компонентлары арасында капма-каршылык урнаша: иярчен өлештә бирелгән вакыйга төп өлештә әйтелгән ситуацияне гамәлдән чыгару өчен нигез булып тормый.

Кайбер галимнәр (М.В. Ляпон, Е.В. Падучева, Е.В. Урысон) кире шарт мөнәсәбәтен сәбәп-нәтиҗәнең капма-каршысы итеп карый; башка тикшеренүчеләр хезмәтләрендә кире шарт мәгънәсе шарт белән якынайтыла (В.С. Храковский) яки алар капма-каршы куела (А.Г. Азизова).

М.В. Ляпон кире шартны тормышка ашырылмаган шарт итеп карый: «бер өлештә хәбәр ителгән мәгълүмат потенциаль сәбәп, кире кагылган нигез (уңайсыз, каршы килүче шарт һ.б.), ягъни теге яки бу рәвештә башка өлештә хәбәр ителгән ситуацияне гамәлдән чыгару өчен җитәрлек булмаган нигез буларак карала» [2: 137].

А.А. Озонова, алтай телендә шартлы теләк наклонениесен өйрәнеп, әлеге наклонениенең шарт конструкцияләрендә дә, шарт-кире шарт конструкцияләрендә дә кулланылуын билгеләгән [4: 78].

Әлеге мәкаләнең максаты Гаяз Исхакый әсәрләре телендә кире шарт мөнәсәбәтенең семантик һәм структур үзенчәлекләрен ачыклаудан гыйбарәт.

Кире шарт конструкцияләренең үзенчәлеге – аларның мәгънәсендә модальлек, сөйләүче позициясе булу. Кире шарт семантикасы ярдәмендә ике конкрет фактның капма-каршылыгы түгел, ә сөйләүченең әлеге фактлар турындагы типик күзаллавы теркәлә.

Тел материалын анализлаудан күренгәнчә, кире шарт конструкцияләренең семантик структурасында белдерелмәгән компонент – фараз ителгән нәтиҗә бар. Мәгънәви эчтәлеге буенча кире шарт өч өлештән тора, нигез-нәтиҗә һәм капма-каршы кую мөнәсәбәтләрен берләштерә. Шул ук вакытта шарт (сәбәп) белән нәтиҗә түгел, ә бер үк шартлардан килеп чыккан көтелгән һәм көтелмәгән нәтиҗә үзара каршылыкка керә. Шулай итеп, кире шарт конструкцияләрендә имплицит нәтиҗә дә була, үтәлүенә кирәкле шартларның булып та, көтелгән нәтиҗәнең булмавы белдерелә.

Тел структурасында кире шарт категориясе кире шарт ситуациясе ярдәмендә күрсәтелә. Кире шарт конструкциясе катлаулы семантик төзелешкә ия, аңа эчтәлек һәм форма планнарының тәңгәл килмәве хас: структурасы буенча ике компонентлы конструкция семантик яктан өч компонентлы була.

Кире шарт конструкцияләрендә бәйләүче чара буларак *-са да* формасы иң еш кулланыла. Бу очракта, кагыйдә буларак, реаль кире шарт мәгънәсе белдерелә. Мәсәлән: *Кызымны күргәнемә өч-дүрт ай вакыт үт**сә дә**, ул миннән бер дә ятсынмаенча килде* (Г. Исхакый. Зиндан); *Кырга уракчылар килеп беткәнгә, юл буп-буш бул**са да**, бөтен җир тулы халык иде* (Г. Исхакый. Тормышмы бу?); *Шәмсинең өе якын бул**са да**, миңа керик диярга база алмады* (Г. Исхакый. Ул әле өйләнмәгән иде).

Кире шарт мөнәсәбәтләре *карамастан, карамый* бәйлекләре белән дә күрсәтелә. Мондый төр конструкцияләрдә вакыйгалар арасында катгый туры килмәү белдерелә. Мәсәлән: *Төрмә ашлары бик тә рәтсез булуга **карамастан**, ашказаныбызга җылы берәр нәрсә ашарга мәҗбүр идек* (Г. Исхакый. Зиндан); *Хатынының сүзенә **карамаенча**, ул, димләп-нитеп, мәхдүмне Хәдичә тора торган апаларына кунакка җибәрде* (Г. Исхакый. Татар гакылы).

Бернигә дә карамастан, бернигә карамый тезмәсе, комачаулаучы шартларга карамастан, эш-хәлнең үтәлүенә сөйләүченең катгый ышанычын белдерә. Мәсәлән: *...Күңелемнән: «Сезнең берлән танышасы иде», – дидем һәм таныштым; менә хәзер **бернигә карамый** сөйләшеп барам* (Г. Исхакый).

Кире шарт мөнәсәбәтен боеру наклонениесе формасы белән белдергәндә, җөмлә өлешләре мәгънәләре капма-каршы куела, ихтималлык төсмере була. Каршылык тудыручы нигез фараз ителүче факт сыйфатында була, шуңа күрә мондый мисалларны фараз ителүче кире шарт семантикасын белдерә дип карарга мөмкин. Мәсәлән: *Бу мәсьәлә, инде күптән хәл ителергә вә, нинди юл берлә генә булма**сын**, гыйлем алуның нә милләткә, нә дингә, вә нә дә ватанга һичбер вакытта зарар итмәгәнен вә итмәячәген күптән аңларга тиеш иде* (Г. Исхакый).

Кайбер җөмләләрдә процесс эш-хәлнең дәвамлылыгына, кабатлануына карамастан үтәлү турында хәбәр ителә. Мондый мисалларда, кагыйдә буларак, вакыйганы тормышка ашыру омтылышының уңышсызлыгы хәбәрлек билгесе белдерелүенең күләме һәм чамасы белән бәйләнә, микъдар-кире шарт семантикасы белдерелә. Мәсәлән: *Галим абзый **никадәр** гакыл ягыннан мин сөйләгән кешеләрдән ким булма**са да**, уңганлык ягыннан сез белгән кызыл авызлардан артык та бул**са да**, баласыны тәрбиясе бөтенләй башкача* (Г. Исхакый. Татар гакылы); *...**Никадәр** бай бул**са да**, үзе үлгәч кызына **никадәр** дәүләт каласыны бел**сә дә**, кызының шул дәүләтне үзе алып барып үстерүене ул уйламый да, күңеленә дә китерми* (Г. Исхакый. Татар гакылы); ***Никадәр** йокысы кил**сә дә**, **никадәр** арыган бул**са да**, абыстай хәзрәт чишенеп ятмаенча урынга якын килми* (Г. Исхакый. Остазбикә).

Ничек кенә булмасын тезмәсе башка фактка каршы куелучы фактның дөреслеге сөйләүче тарафыннан инкарь ителмәгәндә, ул икенче фактка каршы башка фикерләрнең дә булу ихтималын аңлаганда кулланыла. Мондый очракларда нәтиҗәгә каршы факторларның йогынты көче гомумиләштерү белән бәйле булырга мөмкин. Шулай да каршы хәлләр нәтиҗәнең гамәлгә ашуы өчен киртә була алмый. Мондый мисалларны көчәйтү-кире шарт семантикасын белдерүче дип классификацияләргә була, аларда шулай ук бернинди дә авырлыкларга карамастан, алдан уйлаган эшне тормышка ашыру нияте мәгънәсе дә була. Мәсәлән: *Штат даирәсе **ничек кенә булмасын,** гайре мөселман милләтләр монда азчылык тәшкил итәчәкләр* (Г. Исхакый).

Кире шарт конструкциясендә *барыбер* сүзе кулланылганда, я теге яки бу вакыйгаларның, процессларның, һичшиксез, тормышка ашуы мәгънәсе ассызыклана, я бер ситуациянең булу ихтималлыгы күрсәтелә. Мәсәлән: *Бездән качырып йөретмә, **барыбер** булдыра алмассың* (Г. Исхакый).

Кире шарт семантикасы *да/дә* кисәкчәсе белән кулланылган яки үзе генә килгән *-п* формалы хәл фигыль белән дә белдерелә ала. Мәсәлән: *Болай егла**п та,** бер дә файда юк, ничек булса да үзеңне үзең җуатып торырга кирәк* (Г. Исхакый).

Г.А. Мусатова билгеләгәнчә, кире шарт кыры семантик структурасында үзәк урынны реаль кире шарт мәгънәсе микрокыры алып тора. «Үзәккә якынрак – фараз ителгән кире шарт мәгънәсе микрокыры, периферийдә көчәйтү-кире шарт мәгънәсе микрокыры урнаша» [3: 12].

Кире шарт конструкцияләре составында көтелгән һәм булган нәтиҗәнең туры килмәве мәгънәсен көчәйтә торган теркәгечләр дә булырга мөмкин. Теркәгеч һәм кире шарт формасының бергә кулланылуы күренешләрнең катгый капма-каршылыгын белдерә. Гаяз Исхакый әсәрләрендә мондый мисаллар шактый еш очрый. Мәсәлән: *Яңы эш юк иде, **гәрчә** Казанда матбагалар булып, һәр лисанда китап бастырырга, әдәбият нәшер итәргә рөхсәт бул**са да**, дин китапларына башка «Сәйфелмөлек», «Йосыф китабы», вә башка нә кешегә, нә дөньясына, нә ахирәтенә файда бирми торган китаплар басыл**са да**, кирәкле фән китаплары, әдәби хикәяләр, милли театр уенналары һич күзгә-башка күренми иде* (Г. Исхакый. Ике йөз елдан соң инкыйраз); ***Гәрчә** тәгълим-тәгаллемдә тәртип кабул ителде диер дәрәҗәдә булма**са да**, шәкертләр өчен урыннар иркенәйтелә башланды* (Г. Исхакый. Ике йөз елдан соң инкыйраз); ***Ләкин** мин үтер**сәләр дә**, бу приходта калырга разый түгел, шуны бел!* (Г. Исхакый); ***Ләкин** шул Беренче, Икенче Дума яшә**сә дә**, «Мөселман иттифакы»ның сәяси партия уларак яши алмавына җитәрлек дәлилләр тормышымызда юкмы?* (Г. Исхакый).

Шул ук вакытта мондый җөмләләрдә теркәгечләр кулланылуның факультативлыгын ассызыкларга кирәк, чөнки аларны төшереп калдыру конструкцияләрнең мәгънәви эчтәлегенә зыян китерми, алар җөмләнең структур яктан мәҗбүри элементлары составына керми.

Кире шарт мөнәсәбәтләре каршы кую мөнәсәбәтләреннән шуның белән аерыла: кире шарт булганда, каршы куелучы фактлар логик яктан үзара бәйләнгән була, ә каршы кую мәгънәсе булганда, фактларны капма-каршы кую ирекле характерда була.

Кагыйдә буларак, кире шарт конструкцияләрендә бер үк вакытта булган һәм бербер артлы булган хронологик мөнәсәбәтләр белдерелә. Шул ук вакытта эзлеклелек мөнәсәбәте формаль рәвештә еш кына бер вакыт планы белән бирелә. Кире шарт конструкцияләрендә булган нәтиҗәне логик кире кага алган, әмма гамәлдән чыгармаган өстәмә сәбәп мәгънәсе була. Шулай итеп, нәтиҗә көтелгәннең тулысынча капмакаршысы булып чыга.

Үткәрелгән тикшеренү күрсәткәнчә, кире шарт семантикасы капма-каршы куюга нигезләнә, каузаль, кондициональ, каршы кую мәгънәләре нигезендә формалаша. Көтелгән һәм фактик нәтиҗә арасындагы семантик бәйләнеш кире шартны барлыкка китерә. Кире шарт семантикасын белдергәндә, башлангыч һәм нәтиҗәледән аермалы буларак, имплицит белдерелгән арадаш звено да була.

ӘДӘБИЯТ

1. Исхакый Гаяз. Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 671 б.

2. Ляпон М.В. Смысловая структура сложного предложения и текст: к типологии внутритекстовых отношений. – М.: Наука, 1986. – 447 с.

3. Мусатова Г.А. Семантика уступки: автореф. дис. …канд. филол. наук. – М., 2008. – 21 с.

4. Озонова А.А. Сослагательное наклонение в алтайском языке // Языки и фольклор коренных народов Сибири. – 2019. – № 1. Выпуск 37. – С. 74–83.

5. Татар грамматикасы: өч томда / проект җит. һәм автор М.З. Зәкиев. – Тулыландырылган 2 нче басма. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – Т. III. – 536 б.

6. Типология уступительных конструкций / ред. В. С. Храковский. – Санкт-Петербург: Наука, 2004. – 625 с.

7. Урысон Е.В. Союз *хотя* и обманутое ожидание // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка. – 2012. – Т. 71. – № 1. – С. 44–51.

8. Храковский В. С. Универсальные уступительные конструкции // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 103–122.

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА Г. ИСХАКИ В ШКОЛЕ / Г. ИСХАКЫЙ ИҖАТЫН МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ / PROBLEMS OF STUDYING G. ISKHAKIE'S WRITINGS AT SCHOOL

УДК 37.02+821.512.145

ИЗУЧЕНИЕ В ШКОЛЕ ПОВЕСТИ Г. ИСХАКИ «СУННАТЧИ БАБАЙ»

Д.М. Абдуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассматриваются особенности изучения повести Г. Исхаки «Суннатчи бабай». В этом произведении нашли отражение материальные и духовные богатства, традиции, быт, особенности национального характера татарского народа. Поэтому оно является незаменимым источником национального воспитания молодого поколения, приобщая к образцовым качествам народа.
Ключевые слова: Г. Исхаки, повесть «Суннатчи бабай», родная (татарская) литература, национальный характер.

The article discusses some features of the study of the work of the writer G. Iskhaki according to modern school curricula of native (Tatar) literature, namely, the story «Sunnatche Babai». This story reflects the material and spiritual riches, traditions, way of life, peculiarities of the national character of our people. That is why it is an indispensable source of national education of the younger generation, introducing it to the exemplary qualities of our people.
Key words: G. Iskhaki, the story «Sunnatchi babai», native (Tatar) literature, national character.

Г. ИСХАКЫЙНЫҢ «СӨННӘТЧЕ БАБАЙ» ПОВЕСТЕН МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ

Д.М. Абдуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Яшь буынга милли тәрбия бирү, аны халкыбызның рухи байлыгы, милләтебезгә хас булган холык-табигате белән якынайтуда төп таяныч булып мәктәпләрдәге туган тел һәм туган телдәге әдәбият дәресләре тора. Дәреслекләргә кертелгән әдәби әсәрләр халкыбыз тормышын һәрьяклап дөрес, төгәл һәм тасвирлы итеп ачып бирә, шул хәл, вакыйгалар эчендә герой күңелендәге кичерешләрне, аның рухи халәтен бөтен тулылыгы белән укучыга җиткерә. Әдәбиятны фән буларак өйрәнүгә нигезләнгән уку предметына караганда, туган телдәге әдәбият предметы бу мөмкинлекләрне тагын да киңәйтә. Әсәрләрне өйрәнгәндә милли-мәдәни мохиткә тагын да тирәнрәк үтеп керүне, аны тәфсилле күзәтүне һәм укучыны бу байлык белән таныштыруны максат итеп куя ала.

Г. Исхакый әсәрләре бу уңайдан зур милли-мәдәни байлыкның чыганагы булып тора. Мәктәп дәреслекләрендә әлегә кадәр Г. Исхакыйның «Ул әле өйләнмәгән иде», «Көз», «Сөннәтче бабай», «Кәҗүл читек», «Җан Баевич», «Остазбикә» һәм башка әсәрләре өйрәнелеп килендe. Яңа программаларда да бу әсәрләрнең күбесе сакланып калынды. Бу язучының әсәрләрендә халкыбызның матур сыйфатлары, тормышы җентекләп тасвирлануы һәм шуның белән зур тәрбияви әһәмияткә ия булуы белән дә аңлатыла.

«Сөннәтче бабай» повестенда автор озак еллар бергә матур гомер иткән Корбанколый бабай һәм Гөлйөзем әби гаиләсен сурәтләү аша татар халкының милли холкына

хас булган гаилә тормышы калыбын тасвирлый. Аларның һәр җирендә тәртип булган көнитеше, бернинди каршылыкларсыз, табигый рәвештә килеп туган хезмәт бүленеше, үзара һәм авылдашлары белән булган мөнәсәбәтләрен җентекләп сурәтләп, халкыбызга хас булган тормыш алып баруның үрнәген тәкъдим итә.

Язучы иң элек, авыл халкының әлеге гаиләгә тирән ихтирамын ачып бирә. Ә алга таба, берәм-берәм, бу ихтирамны яулауның сәбәпләрен ачыклап китә. Башта гаиләдә ике кешенең бер җан булып, бер-берсен тирәнтен аңлап, бер-берсен тулыландырып яшәүләре турында сөйли: «Бунларның төсләрендә, йөзләрендә, кылынышларында, табигатьләрендә дә һичбер аерма юк иде... Буйларның төсләре генә түгел, уйлары да берләшеп беткән иде. Мәсәлән, Сөннәтче бабай: «Карчык, түтәлләргә сибәргә вакыт түгелме?» – дияргә өлгерә алмый иде. Гөлйөзем әби чиләкне күтәреп чыга башлый иде. Көз йитеп, «сөннәт туйлары» итә башларга вакыт йитеп, Гөлйөзем әби: «Карт, «сөннәтләр» йитә», – дияргә өлгерми, Сөннәтче бабай, тәһарәт төзеп, чалгы пәкесене кайрарга тотына иде» [2: 203].

Алга таба автор бу гаиләдәге хезмәткә булган мөнәсәбәтне дә бик тәфсилләп сурәтли. Йорт эчендә хатын-кыз һәм ир-ат вазифасының бүленеше, бу хезмәтне һәркемнең зур җаваплылык белән һәм яратып башкаруы да укучыга аңлашылып тора. «Ул гына да түгел, бунлар арасында эштә дә аерма бар иде: кәҗә саву, тавыклар ашату, йомырка җыю, самавыр кую Гөлйөзем әбинең эше булган кеби, миләшкә су сибү, йортны себерү, канауларны төзәтү дә Сөннәтче бабайның гына эше иде. Онытканмын икән әле, өй җыештыру да бөтенләй Гөлйөзем әбинең җилкәсендә иде. Ул һәркөнне әллә ничә мәртәбә идәнне себерә, һәр атнакич ком берлән сап-сары итеп самавырны ача, айда бер өйнең ярыкларыны ямар өчен сылаган балчык өстеннән акбур берлән буйый, һәр намаз алдыннан картының комганына су сала иде. Өйләрендә әллә никадәр җиһазлар булмаса да, җәмәгатьләре шул карт-карчык берлән бетсә дә, Гөлйөзем әби көн буе эштән бушамый иде» [2: 203],– дип сөйләнелә повестьта. Биредә йорт-җирдәге тәртипнең эзлекле хезмәт нәтиҗәсе булуы да, татар халкына хас чисталык һәм пөхтәлек үрнәге булуы да ачык аңлашылла.

Хезмәтнең нәтиҗәсен күрсәтүгә дә тиешле урын бирелгән. Бөтен гомере буена йорттагы һәр хезмәткә кулы ятып торган, һәр нәрсәне тәртип белән вакытында эшләгән һәм шул ук вакытта бу хезмәттән бер вакытта да зарланмаган, аны күңел җылылыгы биреп үтәгән Корбанколый бабайның хуҗалыгын язучы укучыга үрнәк итеп тәкъдим итә: «Җәйнең һәр вакытында аның шул бакчасы ямь-яшел тора, илдәге корылык аның арышыны саргайтмый, җәйге эсселек аның карабодаены көйдерми иде. Һәр елны кояшка карап тора торган каш йирендә аның бодае уңа, уйсу йиргә чәчкән аның солысы кара туткыллы булып гөрләп үсә, карабогдае, миләш кеби, сабаклары берлән тулы була; арышы, сары ука кеби, башыны күтәрә алмаенча сузылып ята иде. Аның кыяры, шалканы, кишере хакында сөйләмә дә инде – анлар бөтен авылның авызыннан суыны агыза, бөтен авылны кызыктыра иде» [2: 202].

Шулай ук повестьта гаиләдә борынгыдан килгән тәртипләргә, мираска, дингә булган олы ихтирамын күрсәтә. Сөннәтче бабайның шәҗәрәсенә булган ихтирамы, буыннан-буынга тапшырылган сөннәтчелек һөнәренә җаваплылык һәм ихтирам белән каравы, боларның һәммәсенең гаиләдә хөрмәт ителүен язучы кат-кат искәртә. Бу һөнәр аның кулына керү тарихын сөйләгәндә, аның җиңел генә бирелмәгәнлеген дә аңлатып сөйли. Моның белән кешегә һөнәр иясенә әверелү юлының катлаулы булуын, зур тырышлык таләп итәкәнлеген раслый.

Сөннәт пәкесе әсәрдә символик мәгънә ала. Ул буыннан-буынга тапшырыла торган мирас. Берьяктан, халкыбызның пакьлеген сакларга ярдәм иткән гореф-гадәтләрне, икенче яктан, тормыш тәҗрибәсе, һөнәри осталыкны үзеңнән соң килгән яңа буынга тапшырып китүне чагылдыра. Әсәр ахырында сөннәт пәкесенең мәхдүмгә тапшырылуы да алда әйткән фикерләрне дәлилләп тора.

Әсәр дәвамында Сөннәтче бабайның сөннәт пәкесенә булган мөнәсәбәтен язучы бик тирән психологик кичерешләр аша гәүдәләндерә. Карчыгы үлгәннән соң, Сөннәтче бабай кабат өйләнә. Әсәр сюжетына кертелгән мондый борылыш белән автор хатын-кызның гаиләдәге урыны бик зур икәнлеген дәлилли. Карчыгы үлү белән,

Сөннәтче бабайның бөтен гомере буена көйләнгән тормышы үз җаен югалта. Йортка килгән яңа карчыгына ул зур өметләр багласа да, бу акланмый. Үзенең шапшаклыгы, аш-су рәтен белмәве белән аерылып торган карчык, әдәпсез һәм мәгънәсез дә булып чыга. Өйдәге элеккеге тәртипләр югала, тормышның көе китә. Сөннәтче бабайның үзенә хөрмәте белән карамаган карчык аның һөнәренә дә ихтирам күрсәтми. Ул аның сөннәт пәкесе белән бәрәңге әрчергә утыра. Шул күренешкә тап булган Сөннәтче бабай тормыштагы соңгы өметен югалта: «Менә бердән аның кып-кызыл бите агарды. Ул калтырана башлады. Ап-ак булып авызыннан күбеге агып, һушсыз булып егылды. Хәзрәт килеп Коръән укыганнан соң, аның һушы килсә дә, теле ачылмады. Пәкене никадәр алырга теләсәләр дә, кулыннан ычкындырмады...» [2: 228].

Сөннәтче бабай үзенең сөннәт пәкесен мирас итеп хәзрәтнең улына тапшырганнан соң гына, тынычланып бу якты дөнья белән бәхилләшә.

Әсәрне уку һәм анализлау барышында повестьның сюжетына нигезләнеп, милләтебезгә хас булган күп кенә матур сыйфатларны, халкыбызның тормыш алып бару үзенчәлеген, гаиләдәге тәртипләр, ир һәм хатын-кызның гаиләдәге урыны, милли аш-су, кунак каршы алу, кунак итү, хезмәт ярату, аннан тәм таба белү, гаилә традицияләренә хөрмәт саклау кебек күркәм гадәтләрне үрнәк итеп тәкъдим итәргә, укучыларда шул күнекмәләрнең булдыруның нигезен салырга була.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллина Д.М., Мухарлямова Г.Н. Примерная рабочая программа учебного предмета «Родная (татарская) литература» для 5–9 классов основного общего образования. – Казань, 2022. – 65 с. URL: https://fgosreestr.ru/oop/primernaia-rabochaia-programma-uchebnogo-predmeta-rodnaia-tatarskaia-literatura-dlia-5-9-klassov-osnovnogo-obshchego-obrazovaniia

2. Исхакый Г. Сөннәтче бабай // Зиндан. Сайланма проза һәм сәхнә әсәрләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. – 671 б.

УДК 371.3

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА ГАЯЗА ИСХАКИ В ШКОЛЕ

Р.Б. Камаева

Елабужский институт КФУ (Елабуга)

В рамках данной статьи рассматриваются вопросы изучения творчества Гаяза Исхаки в школе. Анализируются методы и приемы работы с текстами, включенными в школьную программу, «Кәҗүл читек», «Ул әле өйләнмәгән иде» («Он был еще не женат»). Особое внимание уделяется активным методам анализа художественного произведения.

Ключевые слова: Гаяз Исхаки, художественное произведение, татарская литература, урок.

Within the framework of this article, the issues of studying the work of Gayaz Iskhaki at school are considered. The methods and techniques of working with texts included in the school curriculum, «Kaҗul chitek», «Ul alle oylanmegan ide» («He was not married yet») are analyzed. Special attention is paid to the active methods of analyzing the artwork.

Key words: Gayaz Iskhaki, artwork, Tatar literature, lesson.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫН МӘКТӘПТӘ ӨЙРӘНҮ

Р.Б. Камаева

Казан федераль университетының Алабуга институты (Алабуга)

Гаяз Исхакый – татар әдәбиятында тоткан урыны, иҗатының киңлеге, актуальлеге белән кабатланмас, үзенчәлекле шәхес. «Ул татар милли азатлык хәрәкәтенең башында торып, алдан күрүче зирәк акылы белән татарларны милләт буларак юкка чыгу куркынычыннан, инкыйраздан йолып алу идеясен тудырган һәм халкының киләчәк язмышы өчен борчылып, җан атып яшәгән милләтпәрвәр. Аның үлемсез әсәрләрендә, үткен публицистикасында, ялкынлы чыгышларында чагылыш тапкан милли программасы: төрки татарларның чын мәгънәсендә федераль дәүләтчелеген булдыру, телләрен, диннәрен, үз йөзләрен саклап калу, милли культураларын үстерү турындагы

идея-карашлары бүген дә үз көчендә кала һәм милләтебезне яклап Гаяз Исхакый кебек фидакарь һәм кыю көрәшергә чакыра» [1: 65].

Бу мәкалә кысаларында без язучының иҗатын мәктәптә өйрәнү мәсьәләләренә тукталырбыз. «Рус телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан үрнәк программалар» (Казан, 2011) нигезендә мәктәптә Гаяз Исхакый иҗатыннан «Кәҗүл читек», «Ул әле өйләнмәгән» әсәрләрен өйрәнү каралган.

Гаяз Исхакыйның «Кәҗүл читек» хикәясе 6 сыйныфта өйрәнелә. Әсәрне өйрәнү өчен 2 сәгать вакыт бирелгән. Дәресләрдә үткәрелергә тиешле булган кайбер эш төрләренә тукталып үтәрбез.

Язучының биографиясен өйрәнү. Беренче дәрестә укучылар язучының биографиясе белән танышалар. Бу эшне төрлечә оештырырга мөмкин. Биография өйрәнүгә, гадәттә, бик аз вакыт бирелә. Шуңа күрә игътибар үзәгенә әдип тормышында әһәмиятле роль уйнаган вакыйга-хәл, кеше һәм язучы буларак характерын ачыклау алынса яхшы. Язучы биографиясе белән танышканда, шәхси көндәлекләре, хатлары, истәлекләре, алар турындагы язмалар файдаланыла ала. Әдипнең тормыш юлын өйрәнү әңгәмә, мәгълүмат бирү, лекция-әңгәмә, портрет белән эшләү һ.б. шундый алымнар ярдәмендә башкарылырга мөмкин. Дәреснең актив формаларына мөрәҗәгать итү уңай нәтиҗәләр бирә (дәрес-экскурсия, дәрес-сәяхәт, дәрес-викторина, дәрес-кичә, дәрес-эшлекле уен һ. б.). Дәреслек белән эшләү дә мөһим роль уйный. Дәреслектәге Гаяз Исхакыйның биографиясе турындагы язмадан да файдалану уңышлы булыр (Ф.Ф. Хәсәнова «Татар әдәбияты», Казан, 2017, 33-34 битләр). Укытучы алдагы дәрестә укучыларга өй эшенә авторның биографиясе белән танышып, хронологик таблица төзеп килергә кушып җибәрергә мөмкин. Бу очракта дәрестә таблицаны экранга чыгарып, язучының биографиясе буенча фотосурәтләрдән файдаланып, тарихи даталарга игътибар итеп, авторның биографиясен өйрәнү эше оештырыла. Бу дәрестә язучының әсәрләреннән күргәзмә оештыру, төрле әсәрләрнең эчтәлеге буенча ясалган фотосурәтләрне, автор турында замандашлары әйткән фикерләрне файдалану, истәлекләр уку максатка ярашлы булыр.

Портрет белән эш. Иң башта язучының портреты буенча әңгәмә үткәрергә мөмкин, ә аннан соң истәлекләрне уку эше оештырыла. Укучылар биргән характеристика белән замандашларының фикерләре тәңгәл килүен чагыштырып карарга мөмкин.

Текст өстендә эш. «Кәҗүл читек» хикәясен уку дәрестә оештырыла (әсәрне уку өй эше итеп тә бирелгән булырга мөмкин). Текстны укуның төрле формасы файдаланыла: сәнгатьле уку, аңлатмалы уку, үзлектән уку, рольләргә бүлеп уку. Текстны укып чыкканнан соң, түбәндәге эшләр башкарылырга мөмкин: сүзлек өстендә эш, вакыйгаларга бәйле рәвештә әсәрне өлешләргә бүлү, өлешләргә исем кушу, эчтәлек буенча сорауларга җавап бирү, өлешчә эчтәлекне сөйләү, аерым эпизодларны сәнгатьле уку, төп геройның (Әхмәдулланың) тышкы кыяфәтен сурәтләү (рәсемен ясарга яки аерым әзер элементлардан төзү эшен оештырырга мөмкин), вакыйгаларны уку барышында Әхмәдуллага хас сыйфатларны табу (уңай, тискәре сыйфатлар), Әхмәдулла образын башка геройлар белән мөнәсәбәттә карау, Әхмәдулланың кичерешләрен сөйләү, авторның әйтергә теләгән фикерен ачыклау, әсәрдә кулланылган тел-сурәтләү чараларын анализлау.

Икенче дәрес тулысынча әсәрне анализлауга багышлана. Әңгәмә өчен якынча сораулар: Әсәр нинди жанрда язылган? Ни өчен? Төп герой кем? Ул нинди малай? Әхмәдулланың читекне көткәндә нинди хисләр кичерә? Әхмәдулла читекне киеп кая барачак? Бәйрәм көнне малай ни өчен кыен хәлдә калган? Хәзерге вакытта читек киләрме? Гает бәйрәме нинди бәйрәм? Тагын нинди дини бәйрәмнәрне беләсез? Әсәрдә күтәрелгән проблема бүген дә актуальме? һ.б. шундый сораулар бирелә. Образ-символларга да аерым игътибар ителә. Әхмәдулланың кигән киемнәренә аерым игътибар юнәлтелә. (Бу киемнәрнең нинди кием булуы, нәрсә өчен хезмәт итүе ачыклана. Чапан нинди? Нинди материалдан тегелгән? Ни өчен яшел төстә? Ни өчен Әхмәдулланың чалмасы чуар?) Бу дәрестә укучыларга кейс-биремнәр дә тәкъдим итәргә мөмкин. Аерым эпизодларны сәхнәләштереп күрсәтү дә максатка ярашлы булыр.

Гаяз Исхакыйның «Ул әле өйләнмәгән иде» хикәясе 10 сыйныфта өйрәнелә. Язучының иҗатын өйрәнү өчен программа буенча 3 сәгать вакыт бирелгән. Беренче дәресне тулысы белән язучының иҗаты һәм тормыш юлына багышларга мөмкин. Дәрес-семинар, дәрес-конференция формасында үткәрергә була. Бу вакытта язучының программага кертелмәгән әсәрләре буенча фикер алышу мөмкинлеге дә булачак.

«Ул әле өйләнмәгән иде» әсәрен өйрәнүгә 2 сәгать вакытны багышларга мөмкин. Повестьны укучылар өйдә укып килгәннән соң, дәресне дәрес-әңгәмә формасында үткәрергә мөмкин. Әсәрне бүлекләп өйрәнү уңышлырак булыр, һәр вакыйганы анализлап, төп геройларга характерлы сыйфатларны аларның портретлары, эш-гамәлләре аша анализлап нәтиҗә ясау максатка ярашлы. Анализ өчен һәр бүлек саен бирелгән сораулар һәм биремнәрдән дә файдаланырга мөмкин (Ф.Ф. Хәсәнова авторлыгындагы 10 сыйныф өчен татар әдәбияты дәреслеге, Казан, 2017, 234–237 битләр). Төркемнәрдә эш оештырып, укучыларга мөстәкыйль фикер йөртү, геройларга карата үз фикерләрен белдерү мөмкинлеген бирергә кирәк. Дәрес нинди формада үткәрелсә дә, укучыларга үз фикерләрен текстка таянып, дәлилләп сөйләргә мөмкинлек бирү отышлы булыр.

Әсәрне анализлау өчен кайбер сораулар һәм биремнәр:

Шәмси нинди тәрбия алган? Аның әти-әнисе кем?

Шәмсигә гаиләле булырга нәрсә комачаулый?

Шәмси образына мөнәсәбәтегез нинди?

Анна Ислам динен кабул итә алыр идеме?

Шәмсидәге эчке һәм тышкы каршылыкларны ачыклагыз.

Бу каршылыклар Аннада да бармы?

Ничек уйлыйсыз, Шәмсинең «мөселманча тәрбия иттерермен» дигән теләге тормышка ашармы? Җавапларны әсәргә нигезләнеп дәлилләгез.

Гомумән алганда, шуны әйтергә кирәк: Гаяз Исхакый үзенең әсәрләрендә татар халкының үткәндәге яшәү рәвешенә күзәтү ясый, киләчәге турында уйланып, аның аерым милләт сыйфатында сакланып калу чараларын эзли. Әдипнең әсәрләре укучыларны уйланырга, тормыш коруга җитди карарга, үз телебезне хөрмәт итәргә, гореф-гадәтләребезне сакларга чакыра.

ӘДӘБИЯТ

1. Бакиров М. Гаяз Исхакый иҗаты нәрсәгә өнди, яки Милли яңарыш һәм милләтне саклап калу идеясе // Мирас. – 2001. – № 10. – Б. 65–70.

2. Рус телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан үрнәк программалар: 1–11 сыйныфлар / (басма өчен Ч.М. Харисова, К.С. Фәтхуллова, З.Н. Хәбибуллина җаваплы). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. – 239 б.

3. Хәсәнова Ф.Ф. Татар әдәбияты: рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) 10 сыйныф / Ф.Ф. Хәсәнова, Г.М. Сафиуллина, Г.М. Әхмәтҗанова, Л.Ф. Җамалиева. – Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр., 2011. – 431 б.

УДК 801

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА Г. ИСХАКИ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Г.Ф. Каюмова

Казанский федеральный университет (Казань)

В статье раскрываются некоторые особенности изучения творчества Г. Исхаки в старших классах. Повесть выдающегося татарского писателя Г. Исхаки «Он не был женат» раскрывает проблему смешанных браков. Начало XX века – переломный момент в истории и культуре татарского народа, это эпоха, когда произошел всплекс национального самосознания. Данная повесть интересна тем, что Г. Исхаки вдумчиво и даже спокойно рассматривает все нюансы проблемы, не оставляя без внимания противоречащий душе интеллигентного Шамси уклад жизни в татарских селах, душевные терзания, которые герой то старается утопить в вине, то в иллюзорных мечтах. Авторы учебника Ф.Ф. Хасанова предлагают учащимся также детально и вдумчиво охарактризовать героя, его возлюблен-

ную и на основе вышесказанного составить собственную оценку ситуации. Мы предлагаем дополнить изучение повести дополнительным чтением произведения «Осень», где на примере судеб героинь раскрывается значимость воспитания уважения к собственной национальной культуре.
Ключевые слова: Г. Исхаки, повесть «Он не был женат», повесть «Осень», смешанный брак, урок литературы.

The article reveals some features of the study of G. Iskhaki's creativity in high school. The story of the outstanding Tatar writer «He was not married» reveals the problem of mixed marriages. The beginning of the twentieth century is a turning point in the history and culture of the Tatar people, an era when there was a surge of national consciousness. This story is interesting because G. Iskhaki thoughtfully and even calmly examines all the nuances of the problem, without ignoring the way of life in Tatar villages that contradicts the soul of the intelligent Shamsi, the spiritual torments that the hero tries to drown in wine, then in illusory dreams. The authors of the textbook by F.F. Khasanov also offer students a detailed and thoughtful characterization of the hero, his beloved. and based on the above, make your own assessment of the situation.We propose to supplement the study of the story with an additional reading of the work «Autumn», where the importance of fostering respect for one's own national culture is revealed by the example of the destinies of the heroines.
Key words: G. Iskhaki, the story «He was not married», the story «Autumn», mixed marriage, literature lesson.

ЮГАРЫ СЫЙНЫФЛАРДА ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫН ӨЙРӘНҮНЕҢ КАЙБЕР ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Г.Ф. Каюмова
Казан федераль университеты (Казан)

Әдәбият укыту методикасында аерым шәхесләр иҗатын өйрәнү үзенчәлекләрен махсус тикшеренүләрне таләп итә. Бу күренеш күптөрле факторларга бәйле була ала: язучы тормышы гыйбрәтле булу, иҗади тематикасы, иҗат лабораториясе үзенчәлекләре, иҗатында яңачалыкның үзенчәлекле яңгырашы һ.б. Г. Исхакыйның тәрҗемәи хәле һәм иҗаты да әдәбиятыбызда феноменаль күренеш хасил итәләр. Әлеге мәкалә кысаларында без 10 нчы сыйныфта «Ул әле өйләнмәгән иде» әсәрен өйрәнү үзенчәлекләрен тикшерергә тәкъдим итәбез. Ф.Ф. Хәсәнова һ.б. авторлыгындагы дәреслек 10 нчы сыйныф укучыларына Г. Исхакый иҗаты белән танышуны түбәндәге тәртиптә алып барырга тәкъдим итә:

– Г. Исхакыйның тормыш юлы һәм эшчәнлегенә күзәтү. Рус мәктәпләрендә татар төркемнәрендә укучылар өчен бу күзәтү шактый күләмле, тәфсилле һәм әдип тормышы һәм эшчәнлеге, иҗатының төрле якларын шактый төпле итеп җиткерү максатына ирешә. Аерым алганда, дәреслектә традицион шәкелдә язучының туу, укыган урыннары турында мәгълүмат бирелә, инкыйлаби дулкыннар тәэсиренә бирелүе, актив эшчәнлеге нәтиҗәсендә жандармерия күзәтәүе астында яшәве, журналистика өлкәсендәге беренче адымнары атала. Г. Исхакыйның сәясәт һәм иҗтимагый тормыштагы актив эшчәнлеге турында сөйләгәндә, «Идел-Урал» штаты һәм аның идеяләре турында мәгълүмат бирелә; язучының мөһаҗирлек чорына кыскача тукталына;

– Г. Исхакый турында күренекле шәхесләрнең сүзләре теркәлә (Г. Тукай, Җ. Вәлиди);

– Р. Рәкыйповның «Гаяз Исхакыйга багышлама» шигыре бирелә;

– «Ул әле өйләнмәгән иде» повестена идея-проблематик яктан күзәтү ясала;

– «Ул әле өйләнмәгән иде» повесте кыскарытылып бирелә.

XIX гасыр ахыры-XX йөз башында гаилә кору проблемасын иң элек мәгърифәтчелек позициясеннән торып хәл ителә һәм төп идея хатын-кыз ирегә яссылыгында хәл ителә. Бу яктан М.Акъегетнең «Хисаметдин мулла» әсәре башлап эз салучы буларак санала ала. Традицион гадәтләрнең тискәре яклары Г. Исхакый тарафыннан да ассызыклана. Аерым алганда, «Өч хатын берлә тормыш» пьесасында ул кыз ирегә, кыз теләгеннән башка никах уку, кызларның үз хокукларын белмәүләре, күпхатынлылык

кебек проблемаларны күтәрә. «Кияү» хикәясендә тормыш иптәшләрен сайлаганда мораль якка түгел, ә матди байлыкка яки кияү / кәләшнең ата-аналары торган социаль баскычка гына игътибар итүнең фаҗигале яклары тасвирлана. Унсигез яшьлек кызлары Сәҗидәне мулла улына кияүгә бирүләренә шул кадәр шатланып, һәр адымны «мулалаларча» ясап, аена егерме көнне кияү мулланы сыйлап яши башлагач, гаилә эченнән таркала башлый: уллары гауга белән йорттан аерылып китә, гаилә башлыгының сәламәтлеге начарая, ә инде кияү теләгәнчә акча килми башлагач, ул хатынын бик тиз аерып, кире өенә кайтарып җибәрә.

Икенче – «Башкорт бәхете» хикәясендә дә ата-ана сайлаган кызга өйләнергә егетнең тормышы кире якка тәгәри башлый. Мишәр кызын яратмыйча, башкорт кызын сайлаган ата-ана яшь гаиләнең киләчәге, җәмгыять ячейкасы буларак, нәселне дәвам итүче буларак яшәешкә сәләтле була алу яки алмавы хакында уйламый. Туйдан соң гына хатынын күрә алган егет гаҗәпкә кала: «Аның ун-унөч яшендә генәлекене белгән булсам да, мин аны һәрвакыт зур, йитеп беткән кыз дип уйларга өйрәнгән идем. Аның йөзе генә түгел, бөтен әгъзаларыннан да балалыктан башка нәрсә тапмадым. Күкрәк дигән нәрсә үсә дә башламаган иде; кул-аяк тулырга да тотынмаган иде» [2: 460]. Шушы үсмерлеккә әле керә генә башлаган кызны инде солдаттан кайткан егеткә кияү итеп бирүләре нәтиҗәсендә өлгергән гаилә – җәмгыять ячейкасы формалаша алмый, әлбәттә. Егет өчен бу табигый теләкләрен тормышка ашыра алмауда чагылыш тапса, физиологик һәм психологик яктан хатынлыкка әзер булмаган кыз туйдан соң берничә ел үтүгә, табигатенә ярашлы рәвештә матураеп, пешеп җитешми, ә картайган бала сурәтенә керә.

Катнаш никахлар проблемасы XX гасыр башы әдәбиятында төрле әдипләр иҗатында очрый. Шундыйлардан мәктәп программасы нигезендә Ф. Әмирханның «Хәят», Г. Исхакыйның «Ул әле өйләнмәгән иде» әсәрләре өйрәнелә. «Милләтебезнең ассимиляциясен тизләтүче катнаш никахлар мәсьәләсе – җәмәгатьчелекне нык борчыган җитди мәсьәләләрнең берсе. Татар милләтен һәлакәткә китерүче бу хәлгә әдипләребез битараф кала алмыйлар, җәмгыятебезнең милли-рухи ярасына әверелгән әлеге проблеманы әсәрләрендә кыю күтәреп чыгалар һәм катнаш никахның милли рухка гаять зур зыян китерүен ачыктан-ачык язалар», – дип искәртә Г.И. Каюмова [3: 60]. Г. Исхакый әсәре шул яктан кызыклы: ул проблеманы, дәреслек авторлары ассызыклап киткәнчә, «хискә бирелмичә, аек акыл белән һәм мөмкин кадәр объектив булырга тырышып яктырта» [7: 233]. Әсәрнең үзенчәлеге генә түгел, көче дә нәкъ шунда.

Мәктәп укучыларына татар әдәбияты дәресләрендә мондый проблематикага кагылышлы әсәрләр тәкъдим ителүнең иҗтимагый-социаль сәбәпләренә дә тукталыйк. Заманыбыз катнаш никахлар саны арту тенденциясе белән характерлана, тенденциянең озак еллар дәвамында үсүе, хәзергәчә дәвам итүе, җәмгыятьтә моңа карата нигездә уңай караш хакимлек итүе саф татар гаиләләренең кимүенә йогынты ясый. Соңгы берничә елгы тикшеренүләр күрсәткәнчә, Татарстанда һәр бишенче гаилә – катнаш никах кору нәтиҗәсе. Социологик тикшеренүләр күрсәткәнчә, күпчелек респондентлар мондый никахларда милләт, этнос өчен куркыныч янавын күрмиләр һәм бик аз сандагылар гына бу проблема өчен борчыла. Галим-социологлар язганча, «Күрәсең, халык, милләтнең юкка чыгуыннан курыккан аз санлы респондентлар мондый гаиләләдә милли рух, милли үзенчәлекләрнең югалуыннан куркадыр. Әмма бу проблема күпкә күпертелгән, чөнки милли мәдәният генетик дәрәҗәдә түгел, аң дәрәҗәсендә саклана» [5: 228]. Икенче галимә – Г.Р. Столярова да проблеманың күпертелгән булуы ассызыклый, мондый гаиләләрдә үскән балаларның да милли, этник үзаңнарының тотрыклы булмаулары турындагы фикерләр дә нык арттырылган, дигән фикерне җиткерә. Икенче бер проблема – төрле милләт кешеләренең күзаллаулары, дөнья картиналары төрле булу сәбәпле, катнаш гаиләнең тизрәк таркалуын да миф булуын расларга тырышып, болай яза: «Республика материалларында этникара гаиләләрнең бермилләтле гаиләләр белән чагыштырганда тотрыксызрак яисә тотрыклырак булуы дәлил тапмый. Гаилә өчен таркалу куркынычы күбрәк социаль һәм демографик детерминантлар белән бәйле (гаилә әгъзаларының социаль һәм белем статусы арасындагы аермалар зур бул-

ган гаиләләрдә аерылышу очраклары ешрак теркәлә, бик яшьли яисә киресенчә соң рәсмиләштерелгән, икенче, өченче, дүртенче мәртәбә корылган гаиләләргә аерылышу куркынычы яный» [6: 27]. Бу галимнәрнең фикере белән өлешчә генә килешеп була шикелле. Иҗтимагый-социаль яктан имин булган очракта да, гаиләләрдәге балалар ике милләт, ә еш кына ике дин арасындагы аермалыкларның тискәре йогынтысын тоячаклар, әлбәттә. Кире күренеш тә очрый: гаилә әгъзалары, балалар милләтләр арасындагы аермаларга нигезләнгән тискәре йогынты тоймый, чөнки гаилә бер генә милләт кануннары буенча яши. Кызганычка каршы, мондый очраклар сирәк түгел, һәм алар татар милләте файдасына карамый. Г. Исхакый иҗатында һәр очракка да мисал табарга, күрергә була. «Ул әле өйләнмәгән иде» һәм «Көз» повестьлары мисалында әдипнең фикерен төгәлләштерергә тырышырбыз.

Шәмсетдиннең Анна белән танышуы Петербург – Россиянең затлы, мәдәни яктан югары үсеш алган Борынгы шәһәрендә була. Ул аның исеме Анна Васильевна булуын, «үзенең ике ел элек ире үлгәч, ире урынына сатучы булып кереп, үзәзер киемнәр кибетендә приказчик икәнен, эче пошканнан театрларга йөрергә, вечерларга барырга ярата торган күңелле хатын» булуына ышана [7: 235]. Аралар якыная баргач, язучы Аннаның һәртөрле уңай сыйфатларына игътибар итә: ул – уңган хуҗабикә, Шәмсетдин өчен кызыклы әңгәмәдәш, әхлакый яктан да бөтен шикелле, һәрхәлдә, Шәмсетдин авыргач, аны тәрбияләве, кайгыртуы шул хакта сөйли. XX гасыр башы – катнаш никахлар җәмгыять тарафыннан хупланмый торган чор. Шәмсетдин дә Анна белән араларны өзү, Аннадагы сыйфатларга ия булган татар кызына өйләнү турында хыяллана. Ни кадәр эзләмәсен, ул мондый кыз таба алмый. Ә вакыйгалар исә яңа юнәлештә үсә башлый: Анна балага уза. Элек татар гореф-гадәтләре буенча яшәргә, татар кызына өйләнергә теләген күңелендә йөрткән Шәмси боларга чик куелуын аңлый. Элекке күңелле, шаян чагына ул бары эчерткеч эчемлек кулланганда гына кайта. Шуңа да мәҗлесләрдә ул күбрәк, ешрак эчәргә тырыша башлый. Күңел бушлыгын, милли йолалардан аерылуын, бигрәк тә баласының саф татар милләте вәкиле булмавы нәтиҗәсендә туган кара бушлыкны шулай тутырырга тырыша. Икенче кызлары да тугач, аны бер юаныч яшәтә – бала үсә төшкәч, Истанбулга алып китеп, мөселманча тәрбия итү һәм татар мөгаллимәсе итеп күрү. Мәгърифәтчелек позициясеннән караганда да бу бик гүзәл хыяллар була. Әмма көннәрнең берендә Шәмси аларның тормышка ашмаячагына төгәл үк ышана: Анна кызларының икесен дә чукындыра, Шәмсидән качырып, чиркәүләргә йөртә. Шушы көннәрдә ул Аннадан китеп, мулла кызына өйләнеп яшәргә карар бирә. Укучылар биредә шуны күрәләр: бер яктан, авылдагы татар тормышы шәһәр, бигрәк тә Петербург кебек югары мәдәниятле шәһәр тормышыннан, әлбәттә, аерыла. Шәмсигә җиңгиләренең балаларына мөнәсәбәтләре дә дорфа, ризыклар да тәмсез исле кебек тоела. Аннаның исә, киресенчә, гаҗәеп оста психолог булуын күрәбез. Башкага өйләнергә киткән Шәмсигә ялынмый, еламый. Аның каравы кызларының матур фотосурәтләрен җибәрә, аларның әтиләрен сагынуын, елауларын, авырып китеп, бары әти кайткач кына терелергә теләүләрен итагатьле генә хәбәр итә. Мондый зирәклек-хәйләкәрлек мең кат шелтәдән дә тәэсирлерәк булып чыга. Шәмси, сөйләшенгән булса да, ул мулла өенә кермичә, Петербургка китә. Хәзер инде ул өченчегә узган Аннаның малай табып, монысын төгәл Истанбулда укытырга, мөселман итәргә хыялланып яшәргә, үз-үзен шулай юатырга тырыша.

Дәреслек авторлары, Анна, Шәмсинең гамәлләренә бәя биреп баруны күздә тоткан сораулар һәм биремнәрне әсәр белән танышу дәвамында биреп баралар. Повесть идеясен, проблемага автор мөнәсәбәтен, укучыларның мөнәсәбәтен ачыклау өчен дә сораулар тәкъдим ителә. Шуларның кайберләрен генә теркәп китик:

– Автор үз геройлары язмышы аркылы нәрсә аңлатырга тели дип уйлыйсыз?

– Татар кызларына Аннада булган нинди сыйфталар җитми, дип уйлыйсыз?

– Катнаш гаиләләргә сезнең мөнәсәбәтегез ничек? Бу гаиләләрдә гореф-гадәтләр, традицияләр сакланамы? [7: 257]

Безнең фикеребезчә, әлеге әсәрдә күтәрелгән проблемаларны тулырак аңлау өчен өстәмә уку өчен «Көз» повестен тәкъдим итеп, алдагы дәрестә шул әсәр буенча да фикер алышу үзен аклый. Бу әсәрдә ике хатын-кызның язмышы тасвирлана. Нәфисә

язмышы – беренче сюжет сызыгын, Гөлсем язмышы икенче сюжет сызыгын тәшкил итеп, алар өченче сюжет сызыгында – пристаньда Хәлил белән очрашуга бәйләнгән сюжетта кисешәләр. Нәфисә – сәүдәгәр кызы, саф татар гаиләсендә тәрбия ала, театр-мәҗлесләрне калдырмый, авыр чакта Коръән укый, хисләрен әнисе белән уртаклаша. Гөлсем – рус мохитенә тартылган этисе һәм тутакаенда, кыска вакытта мөселман әбисендә тәрбияләнгән, рус һәм татар мохите арасында тарткалаша торгач, үз ихтыярын югалткан, әбисенә ярар өчен, ураза тоткан, тутакаена ярар өчен, уразаны бүлеп чәй эчкән йомшак кыз булып җитешә. Аларны мөһим үзәк берләштерә – гомерләренең язында алар Хәлилгә гашыйк булалар. Гөлсемнең тутакае, үз файдасы өчен, кызны таныш офицерга өйләндерергә, шуның өчен, күп акча алырга тели. Дөреслекне белгәч тә, Гөлсем бәхете өчен көрәшми диярлек, корбан булырга тавышсыз ризалаша. Ә бит Хәлил (аны ул вакытта Паша кушаматы белән атап йөртәләр) аңа ярдәм кулын сузарга тели: «Сез, туташ, сазлыкта үскән бер гөл. Тирә-юнеңез баткаклык, эчкән суыңыз сазлык суы, сулаган һаваңыз черегән сазлык һавасы, монда гөлгә үсәргә, гөл булып яшәргә имкян юк. Бу тирә-юньдә сез бетәчәксез, сез дә башкалар кебек сазлыкка батачаксыз. Сезне бу сазлыктан алсаң гына, сез мәңгегә гөл булып кала беләчәксез... Чыгыгыз моннан... Чыгыйк моннан, сарылыңыз минем кулыма, туташ», – ди [1: 126]. Әмма ихтыярсыз Гөлсем көрәш юлына басудан курка. Нәтиҗәдә гомеренең көзендә ул – эчкече ирнең хатыны, җыерчыклы, картаеп баручы ханым, балалары нерв авырулы (төнлә куркып уяналар). «Мирза кызы үз катлавының милләт алдындагы вазифасын үтәмәгәне өчен җәзалана кебек»,– дип яза Ф. Мусин [4: 158].

Нәфисәнең тормышы бәхетле. Ул ирен чиксез ярата, ире дә аны сөя, балалары да акыллы, тәртипле булып үсеп киләләр. Ләкин бу бәхет өчен Нәфисәгә көрәшергә туры килә: ул этисе белән конфликтка керүдән курыкмый, Хәлилне табу өчен, бөтен шәһәр буйлап йөри, гайбәт сүзләргә игътибар итмичә, Хәлилне озатырга чәкчәкләр пешертеп килә, үзе беренче булып егеткә истәлеккә балдагын бүләк итә, Хәлилнең икенче кайтуында, этисенең бай егеткә кияүгә бирергә теләвенә карамастан, хәзрәтнең Хәлил белән үзенә никах укуына ирешә.

Милли мохиттән, татар җирлегеннән, халкыннан аерылу Гөлсемне драматик финалга китерә. Үз балалары Гөлсем язмышын кичермәсеннәр өчен, татар мохитендә үссеннәр өчен, Нәфисә белән Хәлил тырышалар. Торган урыннары Мәскәү булса да, «балаларга үз халкымыз арасында торырга уңай булсын дип, бер зур мөселман авылы янында кечкенә генә йирле, сулы» утар сатып алалар [1: 114].

Шул рәвешле, укучылар үз асылыңнан, милләтеңнән аерылуның тирән проблема булуын шушы ике әсәр мисалында аңлый алалар. Катнаш никах проблемасы бүген дә актуаль яңгырый. Социолог-галимнәр мондый күренешнең, Россия Федерациясе кебек күпмилләтле дәүләт шартларында табигый дип таныйлар. Татарстан – Россия Федерациясе субъекты булып тора. Россия исә үз эчендә 160 ка якын милләтне берләштергән эре полиэтник дәүләт буларак билгеле. Татарстан территориясендә татар, рус, мари, мордва, чуаш, башкорт кебек милләтләренең вәкилләре көн күрә. Шулай да күпчелекне татарлар һәм руслар тәшкил итә. Катнаш гаиләләр арасында да ир – рус, хатын – татар яисә киресенчә ир – татар, хатын – рус булганнары күпчелекне тәшкил итә. Г. Исхакый кебек җәмәгать эшлеклеләре, язучылар социология кысаларыннан чыгып, тирәнрәк уйларга чакырылар: катнаш никах милли йөзеңне югалтуга юл ачмасмы? Балаларың, нәселеңә моның йогынтысы нинди булачак? Милләтебезнең асыл ирләре, кызлары чит милләт вәкилләреннән җаннарына якын нинди сыйфатлар эзлиләр? Югары сыйныф укучылары, Г. Исхакыйның «Ул әле өйләнмәгән иде» повестен анализлап, әнә шулар хакында уйланырга тиешләр.

Сүзебезне йомгаклап, шуны әйтер идек: әдәбият – предмет белемнәр белән коралландыру гына түгел, шәхес формалаштыру ягыннан да зур куәткә ия. Югары сыйныфта дәреслек авторлары катлаулы, иҗтимагый-әхлаклылык ягыннан әһәмияткә ия, шул ук вакытта каршылыклы проблемалар турында уйланырга этәрәләр. Бүген, гаилә институты җимерелү ягында торганда, никах, гаилә кору мәсьәләсенә җитди якын килергә өйрәтүнең әһәмиятен төшендерә һәм әдәбият дәресләре мөмкинлекләр бирә икән, укытучы-галимнәр моннан файдаланырга тиеш.

ӘДӘБИЯТ

1. Исхакый Г. Әсәрләр. 15 томда. V том: хикәяләр, повестьлар, пьесалар (1920–1947). – Казан: Идел-Пресс, 2009. – 559 б.

2. Исхакый Г. Остазбикә: повестьлар һәм хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2021. – 495 с.

3. Каюмова Г.И. «Битлекләр» уенында – милләт фаҗигасе... // Фәнни Татарстан. – 2019. – № 1. – Б. 60–67.

4. Мусин Ф. Гаяз Исхакый (тормышы һәм эшчәнлеге). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1998. – 191 б.

5. Нагматуллина Л.К., Максимова О.А. Межэтнические браки в оценках молодежи Татарстана: тренды и региональная специфика // Вестник экономики, права и социологии. – 2020. – № 4. – С. 227–230.

6. Столярова Г.Р. Феномен межэтнического взаимодействия: опыт постсоветского Татарстана: автореф. дис. …д-ра ист. наук. – Чебоксары, 2004. – 40 с.

7. Хәсәнова Ф.Ф., Сафиуллина Г.М., Әхмәтҗанова Г.М., Җамалиева Л.Ф. Татар әдәбияты: рус телендә урта гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). 10 сыйныф. – Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшр., 2017. – 431 б.

УДК 371.3

ТВОРЧЕСТВО ГАЯЗА ИСХАКИ В НОВЫХ ПРОГРАММАХ И УЧЕБНИКАХ

Г.Н. Мухарлямова
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

В статье рассматриваются вопросы включения произведений Гаяза Исхаки в новые программы по родной (татарской) литературе. Изучение творчества писателя подразумевается в 8–10 классах основного и среднего общего образования. В программе собраны самые лучшие образцы творчества Гаяза Исхаки, доступные для понимания обучающимися с позиции идеи произведения, его тематики и проблематики.
Ключевые слова: творчество Гаяза Исхаки, произведение, Примерная рабочая программа, Федеральная рабочая программа, учебник.

The article discusses the inclusion of Gayaz Iskhaki's works in new programs on native (Tatar) literature. The study of the writer's work is meant in grades 8–10 of basic and secondary general education. The program includes the best examples of the work of Gayaz Iskhaki, accessible to understanding from the perspective of the idea of the work, its themes and issues.
Key words: creativity of Gayaz Iskhaki, work, Approximate work program, Federal work program, textbook.

ГАЯЗ ИСХАКЫЙ ИҖАТЫНЫҢ ЯҢА ПРОГРАММА-ДӘРЕСЛЕКЛӘРДӘ БИРЕЛЕШЕ

Г.Н. Мөхәрләмова
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

XX йөз татар әдәбиятында аерым урынны алдынгы фикер иясе, зур дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе, күренекле язучыларның берсе, драматург, нәшир, публицист Гаяз Исхакый алып тора. Аның әдәби мирасы бай һәм күпкырлы. Ул күп кенә хикәя-повестьларында, романнарында, драма әсәрләрендә татар милләте, иҗтимагый яшәеш, гаилә, әхлак проблемаларын күтәрелеп чыккан. Әдип әсәрләренең мәктәп программаларында шактый еллар күренекле урын алып торуы шуның белән аңлатыла да.

Бүген «Туган телдәге (татар телендәге) әдәбият» уку предметыннан яңа буын үрнәк программалар дөнья күрде. Үрнәк белем бирү программасында, Үрнәк эш программасында, Федераль эш программасында [2; 3] Гаяз Исхакый иҗатын өйрәнүгә аерым сәгатьләр каралган. Биредә язучының иң матур, укучыларга төшенү өчен идея-проблематикасы аңлаешлы, тәрбияви әһәмияте зур булган әсәрләр сайланды. Аерым алганда, әдәби алымнарны өйрәнүгә багышланган 8 сыйныф материалы үз эченә Гаяз Исхакыйның «Көз» повестен кертеп карый. Биредә әсәр әдәби урын һәм вакытны тәшкил иткән хронотоп төшенчәсен өйрәнү белән бәйле үзләштерелә. Повестны урын-вакыт аспектында өйрәнү предметны өйрәнүгә сәгатьләр саны кыскару сәбәпле әсәргә

тулы анализ ясау мөмкинлеге кими барганда, шуңа бәйле материалның шактый өлешен бик кыска вакыт эчендә өйрәнү кирәк булганда отышлы санала.

Бу тема кысаларында укучылар әдәби урын һәм вакыт турында төшенчә белән танышалар, төрле хронотопик образларны билгеләргә өйрәнәләр, аларны әсәрдә танып, күреп, алар белән эш итү күнекмәсен алалар.

Гаяз Исхакыйның «Көз» повестен бу яктан өйрәнүне максат итеп кую күп кенә мәсьәләләрне чишүдә ярдәм итәчәк. Әсәрнең идеясен аңлау укучыларда шәхескә бәйле нәтиҗәләргә ирешүгә, ягъни тормышта үз юлын, урынын дөрес таба алу әһәмиятен аңлауга җиткерәчәк. Дәрестәге эшчәнлек укучыларның логик фикерләү сәләтләрен үстерү, сәбәп-нәтиҗә бәйләнешләрен күрү, тамга-символик гамәлләр формалашу, хезмәттәшлек итү, фикерләрен дәлилле җиткерә, эшне планлаштыра алу, уку мәсьәләсен куя белү, үзбәя кебек метапредмет нәтиҗәләргә ия булуына китерәчәк. Предмет нәтиҗә булып бу очракта Гаяз Исхакыйның «Көз» повестен урын-вакыт аспектында өйрәнү аша әсәрнең идеясенә төшенү санала. Дәрестә үзләштерелергә тиешле төшенчәләрдән хронотоп, урын һәм вакыт, пространство, тупса хронотобы, хронотопик образлар дигәннәрен күрсәтә алабыз. Гаяз Исхакыйның «Көз» повестен әдәби урын-вакыт аспектында өйрәнү табигать күренешләре, пейзаж, портрет, диалог, монологлар кебек төрле әдәби чаралар белән беррәттән укучыга геройларның уйкичерешләрен, төрле халәтләрнең, үз бәхетләре өчен көрәшү-көрәшмәвен дөрес билгеләргә мөмкинлек бирә.

9 сыйныф программасы әдәбият тарихын өйрәнү барышында XX йөз башы әдәбияты темасы кысаларында Гаяз Исхакыйның «Сөннәтче бабай» хикәясен тәкъдим итә.

Билгеле булганча, мәктәпнең урта звеносында язучы иҗатын монографик планда өйрәнү аның әсәрләре белән бәйләп, аларны анализлау аша алып барыла. Бу рәвешле эшләү әдип иҗатын тикшерү, бәяләү һәм, гомумән, әдәбият тарихындагы урынын билгеләүне дә күздә тота. Бу вакытта укучы язучының биографиясен, аның әсәрләрен чор белән бәйләп өйрәнергә тиеш була. Язучы иҗатына хас төп сыйфатлар, нинди темаларга язарга ярата, нинди жанрларга өстенлек бирә – барысы да мөһим булып санала.

Биредә хикәяне өйрәнүгә керешкәнче Гаяз Исхакыйның тормыш юлы һәм иҗатына күзәтү ясау сорала. Дәреслектә язучының биографиясен чагыштырмача тулы рәвештә өйрәнү каралган. Монда Гаяз Исхакыйның патша хөкүмәтенә каршы көрәше, бу көрәштә төп омтылышлары, эшче-крестьян мәнфәгатьләрен кайгырту, аларны иҗтимагый изелүдән коткару максаты белән януы турында сөйләү, әдипнең милләт язмышы өчен борчылуы дә керә. Дәрестә Гаяз Исхакыйның тормыш юлы белән бергә көрәш юлы, төрмәләрдә утыруы, сөргендә булуы, чит илгә эмиграциягә китүе белән таныштыру, бай әдәби мирасын барлау да күздә тотыла.

Программада халыкның милли яшәешенә, күркәм гореф-гадәтләренә, милли йолаларына, нәселенә, борынгы тамырларына юнәлткән әсәргә – «Сөннәтче бабай» повестена якынрак тукталу каралган. Программа әсәрне татар халкының әхлакый сыйфатларын барлау яссылыгында өйрәнүне күздә тота. Шуңа күрә, иң элек, аның халыкчан җирлеге ачыклана. Төп герой – Сөннәтче картның рухи дөньясы, рухи кичерешләренең нечкә борылышлары, гадәт-йолаларга тугрылыкның чагылышы, әхлакый пакьлекнең әһәмияте ачыклана. Укучылар шуларның кеше рухын матурлавы, кешене кеше итеп яшәтүе һәм шәхес буларак күтәрүен аңларга тиеш булалар. Шулай ук алар, традицияләрнең дәвамчанлыгын, татар халкы үзендә җыеп барган һәм буыннанбуынга күчереп барган тарихи тәҗрибәсен күзәтә алачаклар.

10–11 сыйныфлар өчен төзелгән үрнәк эш программасы татар әдәбиятын проблемалы-тематик блокларга («Кеше – иң зур кыйммәт», «Кеше һәм гаилә», «Кеше һәм милли характер» һ.б.) аерып өйрәнү белән үзенчәлекле. Аерым алганда, «Кеше һәм гаилә» темасы кысаларында Гаяз Исхакыйның «Остазбикә» әсәрен өйрәнү каралган. Гаилә, никах, мәхәббәт проблемаларын Гаяз Исхакый татар хатын-кызы бәхете мәсьәләсен үзәккә куеп яктырта. Язучы героинясы Сәгыйдәнең фикер-кичерешләрен шул вакыттагы татар авылы тормышы шартларында сурәтли. Биредә Гаяз Исхакый

«муллалар тормышын иҗтимагый-милли мәсьәләләр яссылыгында сурәтләүдән баш тартып, аны мәңгелек, гомумкешелек проблемаларын калкытып куюга буйсындыра: аерым кеше, гаилә бәхете, яшәү мәгънәсе, фани дөньяга яратылу максаты һ.б.» [8: 158]. Мәктәптә дә нәкъ менә шул якларга игътибарны юнәлтеп өйрәнергә тиеш булабыз. Сәгыйдә образына характеристика биреп укучылар аның тыныч, сабыр, акыллы, зирәк һ.б. булуын билгеләүгә чыгалар. Татар хатын-кызына хас булган сыйфатларның Сәгыйдә образында тупланып чагылыш табуы милләтебезнең асылын, аның гүзәл затларыбызга йөкләтелгән миссиясен билгеләргә ярдәм итә.

Укучы тормышның мәгънәсе, гаилә бәхете мәсьәләләре турында уйлана. Мәхәббәт көче һәм тугрылыкның әһәмиятен күрү гаилә кануннарының асылын аңлауга, алга таба тормыш корып гаилә булып яшәүдә туарга мөмкин аңлашылмаучанлыкларны, киртәләрне җиңел үтү мөмкинлеген бирәчәк, төзелгән гаиләнең ныклыгын тәэмин итәчәк. Шулай ук бүгенге яшьләргә җиткерелергә тиешле – хатын-кыз бәхете ана булуда дигән мөһим фикерне шушы әсәр мисалында аңлату отышлы.

Әлеге әсәрне өйрәнү барышында теоретик төшенчә буларак психологизм үзенчәлекләрен үзләштерү дә тәкъдим ителә. Бу очракта ул Сәгыйдәнең эчке конфликтына нигезләнеп аңлату рәвешен ала. Эчке драматизмы һәм тирән психологизмы белән көчле булган бу әсәр героиняның рухи фаҗигасын үзенчәлекле рәвештә ача.

10 сыйныфта үзләштерүгә Гаяз Исхакыйның тагын бер әсәре – «Җан Баевич» комедиясе тәкъдим ителә. Ул «Кеше һәм милли характер» проблемалы-тематик блок эченә кертелеп өйрәнелә. «Җан Баевич» комедиясе – Гаяз Исхакыйның татар тормышында очрый торган наданлыктан, маңкортлыктан көлеп, аны тәнкыйтьли торган күренекле әсәрләрнең берсе. Ул милли асылыңны югалту проблемасы яктылыгында өйрәнүне күздә тота.

Укучылар әсәр герое Җан Баевичны характерлап, аның мин-минлекле, үз тиңнәреннән үзен өстен куючы, тәкәббер, шапырына торган кеше булуын ачыклыйлар. Нәтиҗәдә аның бөлүе, үз милләтенә, аның тарихына, гореф-гадәтләренә кимсетеп каравы өчен җәза алуын дөрес дип билгелиләр. Бу очракта индивидуаль характерлар тудыруда авторның осталыгына игътибар иттерергә кирәк.

Әсәрне өйрәнү барышында манкорт (үз милләтеңнең рухи кыйммәтләренә кимсетеп карауче, үз милләтеннән ваз кичкән кеше), мөртәт (үз диненә хыянәт иткән, башка дингә күчкән кеше), милли нигилист (туган телгә, халкына, аның гореф-гадәтләренә, милли традицияләренә тискәре мөнәсәбәттәге кеше), тәрәккыйпәрвәр (иҗтимагый тормышта алга китүне, үсүне, прогрессны яклаучы, яңалыкны яратучы кеше) төшенчәләренә аңлатма биреп, шуларны төп образны характерлаганда кулланырга тәкъдим итеп була.

Әсәрнең проблематикасын ачыклау, ярдәмче һәм төп конфликтларны билгеләү укучыларга әсәрнең идеясен билгеләүдә ярдәм итә, ягъни алар үз милләтеңнән ваз кичеп мөртәт татар буларак тарихта яман эз калдырмаска, үз ишләреңнән өстен булырга омытылып шапырынмаска кирәк дигән фикергә киләләр.

Программа бу әсәрне өйрәнү барышында теоретик материал буларак фарс төшенчәсенә билгеләмә бирүне күздә тота. Укучылар фарсның үзенчәлекле юморга ия булуын, персонажларның һәрвакыт карикатура хәлендә, аларның җитешсезлекләре соңгы чиккә җиткерелеп, күпертеп сурәтләнүен аңларга тиеш булалар.

Шул рәвешле, Гаяз Исхакый әсәрләре, яңа программаларда лаеклы урынын алып, мәктәп укучысының үз халкына, аның тарихына, мәдәниятенә, гореф-гадәтләренә, туган телгә хөрмәт белән караучы милли җанлы шәхес булып формалашуына ярдәм итә.

ӘДӘБИЯТ

1. Абдуллина Д.М., Мөхәрләмова Г.Н. Әдәбият дәресләрендә шәхескә бәйле универсаль уку гамәлләрен формалаштыру: методик ярдәмлек. – Казан: ТӘһСИ нәшр., 2018. – 46 б.

2. Абдуллина Д.М., Мухарлямова Г.Н. Примерная образовательная программа учебного предмета «Родная литература (татарская)» для 5–9 классов основного общего образования с обучением на родном (татарском) языке. – Казань, 2021. – 85 с. https://fgosreestr.ru/oop/primernaia-obrazovatelnaia-programma-uchebnogo-predmeta-rodnaia-literatura-tatarskaia-dlia-5-9-klassov-osnovnogo-obshchego-obrazovaniia-s-obucheniem-na-rodnom-tatarskom-iazyke

3. Абдуллина Д.М., Мухарлямова Г.Н. Примерная рабочая программа учебного предмета «Родная (татарская) литература» для 5–9 классов основного общего образования с обучением на родном (татарском) языке. – Казань, 2022. – 79 с. https://fgosreestr.ru/oop/primernaia-rabochaia-programma-uchebnogo-predmeta-rodnaia-tatarskaia-literatura-dlia-5-9-klassov-osnovnogo-obshchego-obrazovaniia-dlia-obrazovatelnykh-organizatsii-s-obucheniem-na-rodnom-tatarskom-iazyke

4. Заһидуллина Д.Ф. Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы. – Второе издание, переработанное и дополненное. – Казан: «Мәгариф», 2004. – 367 б.

5. Мөхәрләмова Г.Н., Абдуллина Д.М. Әдәбият дәресләрендә хронотопны өйрәнү үзенчәлекләре // Фәнни Татарстан. – 2018. – № 4. – Б. 111–117.

6. Мухарлямова Г.Н., Абдуллина Д.М. Изучение литературных произведений в аспекте художественного времени и пространства (на примере уроков родной литературы) // Вестник Майкопского государственного технологического университета. Вып. 3/42. – Майкоп: Издательство ФГБОУ ВО «МГТУ», 2019. – 200 с.

7. Мухарлямова Г.Н., Шакурова М.М., Гиниятуллина Л.М., Абдуллина Д.М. Создание современных УМК по родному (татарскому) языку и литературе: проблемы, подходы, решения // Преподавание родных языков в современных условиях: эффективные методики и технологии: материалы всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Улан-Удэ, 17–18 декабря 2020 г.) / науч. ред. Л.В. Аюшеева, отв. ред. Б.Д. Цырендоржиева. – Улан-Удэ: Издательство Бурятского госуниверситета, 2021. – С. 70–76.

8. Татар әдәбияты: Теория. Тарих / Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов, Т.Ш. Гыйләҗев, Н.М. Йосыпова. – Тулыл. 2 нче басма. – Казань: «Мәгариф», 2006. – 319 б.

УДК 371.214.41=512.145

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТАТАРСКИХ МЕТОДИСТОВ В СФЕРЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА

М.М. Шакурова, Л.М. Гиниятуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Хронологически разработка научных основ методики преподавания татарского языка как неродного относится ко второй половине XIX и первой половине XX веков (В.В. Радлов, В.А. Богородицкий, К. Насыри, Г. Тукай, Г. Исхаки, М.Х. Курбангалиев, Р.С. Газизов и др.). В этот период основное внимание сосредоточено на изучении языка, на целях и задачах, методах и формах обучения татарскому языку. Исходной вехой лингвистической, а впоследствии и методической науки, без всякого сомнения, следует считать деятельность Каюма Насыри. Его идеи оказали решающее влияние на формирование лингвометодической науки.
Ключевые слова: лингвометодическая наука, методика преподавания татарского языка, русско-татарский словарь, педагогика, грамматика.

Chronologically, the development of the scientific foundations of the methodology for teaching the Tatar language as a non-native language refers to the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries (V.V. Radlov, V.A. Bogoroditsky, K. Nasyri, G. Tukay, G. Iskhaki, M.Kh. Kurbangaliev , R.S. Gazizov and others). During this period, the main attention is focused on the study of the language, on the goals and objectives, methods and forms of teaching the Tatar language. The initial milestone of linguistic, and later methodological science, without any doubt, should be considered the activity of Kayum Nasyri. His ideas had a decisive influence on the formation of linguo-methodological science.
Key words: linguo-methodological science, methods of teaching the Tatar language, Russian-Tatar dictionary, education, grammar.

ТАТАР МЕТОДИСТЛАРЫНЫҢ ТУГАН ТЕЛНЕ УКЫТУ ЮНӘЛЕШЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

М.М. Шәкүрова, Л.М. Гыйниятуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

XIX–XX гасырлар чиге – мәктәпләр өчен дәреслекләр, үзөйрәткечләр, сөйләүлекләр язу, сүзлекләр төзү һәм тәҗрибә туплау чоры буларак тарихта билгеле. Нигездә бу чор рус телендә сөйләшүчеләр өчен сөйләүлекләр, үзөйрәткечләр, грамматика китапларының күпләп чыгуы белән аерылып тора (А.Троянский, М. Казимбәк, С. Кукляшев, М. Иванов, М. Бекчурин, Г. Ваһапов, Н. Ильминский, И. Кондратов, А. Мәх-

мүдов, Г. Фәисханов, К. Насыйри һ.б.). Әлеге чорда татар теле Тобольск, Томск, Оренбург, Саратов, Астрахань, Ставрополь, Симферополь гимназияләрендә укытыла. Яңа белем бирү системасы бер-берсе белән нык бәйләнгән дүрт баскычтан тора: югары – университет (һәр округта), урта – гимназия (һәр губернада), урталыкта – өязләрдәге училищелар (һәр өяздә берәр), түбән – мәхәллә (шәһәрләрдә һәм авылларда). Университет училищелар, гимназияләр, мәктәпләр ачуга, программалар, дәреслекләр эшләүгә, укытучылар әзерләүгә дә зур көч куя. 1804 елда Устав («Устав учебных заведений, подведомых университетам») басылып чыкканнан соң яңа типтагы гимназияләр дә ачыла.

XIX гасырның 60 елларында бер төркем рус педагоглары (П.Г. Редкин, К.Д. Ушинский, А.С. Воронов, Д.Д. Семенов, В.Я. Стоюнин һ.б.) С.-Петербургта Педагогик җәмгыять төзиләр: искечә укыту алымнарын, тәрбия чараларын, дәреслекләрне тәнкыйтьлиләр, Россиядә грамоталылык дәрәҗәсе түбән булуны ассызыклыйлар, бигрәк тә авыл җирләре өчен белемле укытучылар әзерләү, алар өчен китапханәләр ачу турында фикерләшәләр. «Педагогик елъязмалар» дигән журнал да чыгаралар [1: 7]. Кызганычка каршы, 1879 елда патша хөкүмәте бу Педагогик җәмгыятьне яба.

1905 елда булган инкыйлаб җилләре нәтиҗәсендә Россия империясенең төрле төбәкләрендә (Казан, Уфа, Оренбург, Мәскәү, Петербург һ.б.) татар телендә газета-журналлар чыга башлый («Тәрбияи әтфаль» («Балалар тәрбиясе». Мәскәү), «Тәрбия» (Казан), «Мәктәп» (Казан), «Мөгаллим» (Оренбург) журналлары һ.б.). 1913–14 елларда чыккан «Мәктәп» журналы түбәндәге мәсьәләләрне яктырта: уку-укыту һәм тәрбиягә караган хәбәрләр; мәктәп фәннәре һәм аларның программалары; хатын-кыз мәгарифе; чил илләрдә мәгариф; әдәбият һәм сәнгать мәсьәләләре, тел белеме; фәнни, тарихи һәм икътисади мәкаләләр; мәктәп-мәдрәсә тарихлары һ.б. (XX йөз 1997: 5). Татар зыялыларыннан Г. Баттал, Һ. Атласи, Һ. Максуди, Г. Алпаров, Г. Ибраһимов, Н. Думавый, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан һ.б. мәгариф мәсьәләләренә караган мәкаләләрен атап үтәсе килә. Бу елларда шәкертләр уку-укыту программасына, надан хәлфә һәм ишаннарга ризасызлык белдерәләр, мәдрәсәләрне ташлап китәләр, фәннәрне киңрәк өйрәнүне таләп итәләр.

Татар укытучылар мәктәбендә белем алган Гаяз Исхакый үзенең хезмәтләрендә мәхәббәт, хатан-кыз бәхете, гаилә һәм бурыч, гаиләдә балаларны тәрбияләү, аң-белем тарату, мәктәп-мәдрәсәләрдә уку-укыту мәсьәләләренә дә кагыла («Кәҗүл читек», «Остазбикә», «Сөннәтче бабай», «Ике йөз елдан соң инкыйраз», «Ул әле өйләнмәгән иде», «Көз», «Татарның кызы» һ.б.).

Г. Тукай кадими укыту системасын тәнкыйтьли, бердәм, мәгърифәтле булырга чакыра («Туган тел», «Дустларга бер сүз», «Шәкерт, яки бер очрашу», «И каләм», «Беренче мәртәбә мәктәпкә бару», «Әлифба» һ.б.). Шагыйрь «Исемдә калганнар» (1909) дигән автобиографик әсәрендә Кырлай авылында башта бер ел кызлар белән бергә абыстайга дини китаплардан «Иман шарты»н өйрәнергә йөрүе, аннары икенче елны мәдрәсәгә баруы турында болай дип яза: «Мин мәдрәсәдә, «Һәфтияк» иҗеген вә сүрәсен бик тиз белгәч, «Бәдәвам», «Кисекбаш»ларга кердем. Үземнең сабагымны тиз белеп, миңа күп вакыт тик торырга туры килгәнгә, миңа өйрәтергә үземнән наданрак балаларны да бирә башладылар». Г. Тукай үзенең «Яңа кыйраәт» (1909), «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» (1910) дигән хезмәтләрендә укыту-тәрбия өлкәсендәге методик фикерләре белән дә уртаклаша.

Габделкаюм Габденнасыйр улы Насыйров беренчеләрдән булып К.Д. Ушинскийның педагогика һәм уку-укыту методикасына караган фикерләрен дәвам иттерүче, татар телен фән буларак мәктәпләрдә өйрәнү кирәклеген пропагандалаучы була [4: 17]. Ул 1825 елның 14 (2) февралендә элекке Казан губернасы Зөя өязе Югары Шырдан авылында укымышлы гаиләдә туган. Ул тәрҗемәче; тарихчы; эпиграфист; тел галиме; лексикограф, педагог. Каюм Насыйриның гыйльми-мәгърифәтчелек эшчәнлеге XIX гасыр урталарыннан башлана, төрле уку китаплары һәм дәреслекләр яза башлый: «Нәхү (Рус телендә язылган һәм «Краткая татарская грамматика» дип атала): Русча өйрәнүче мөселман егетләре вә татарча өйрәнүче рус егетләре өчен тәсниф кыйлынды (1860). Мәгърифәтче-укытучы буларак, татар һәм рус телләренең грамматикасын

яхшы белә, чагыштырма методка нигезләп аңлата: *«...Ләкин гайре телне өйрәнәсе булсаң, ул вакытта үз телеңнең кавагыйдатен белмәк зарурдыр»* («Фәвакиһел җөләса»). Әлеге дөньякүләм танылган хезмәт бүген дә әһәмиятен югалтмаган. Ул XIX гасырның икенче яртысында татар лингвистикасының үсешенә үзеннән зур өлеш керткән галим. Профессор Л.З. Шакирова XX гасыр башларында татарларга рус телен өйрәтү барышында файдаланылган табигый, тәрҗемәи (чагыштырма), катнаш һ.б. методларга тирән анализ ясады, үзенең тасвирый бәяләмәсен бирде. Ул тәрҗемәи (чагыштырма) методның нәкъ менә Каюм Насыйрилар заманында ук кулланылышка керүен, алар тарафыннан тәкъдим ителүен ассызыклады [2: 5–6].

XIX гасырның икенче яртысында рус-татар мәктәпләренең күпләп ачыла башлавында бөек педагогның да роле бик зур. Бу чорда Каюм Насыйриның татар һәм рус телләрен укытуга керткән өлешен дә ассызыклап үтәргә кирәк [6: 56]. «Казан шәһәрендә мөселман балалары русча укый торган мәдрәсәнең ибтидасы» дигән хезмәтендә 1871 елда педагог Каюм Насыйриның күргән кыенлыклары, яшәү шартлары, ачлы-туклы яшәүгә дә карамастан, укучыларны берәмләп эзләп табып, ихлас татар телен өйрәтүе, татар һәм рус мәдрәсәләрендә телгә өйрәтү вакыты, баланы русчага укытуда министрлык, инспектор хәзрәтләре, әти-әниләрнең фикерләре зур ихтирамга лаек: *«Бөтен кыш буенча утыз биш малайдан ким булмады, һәм укырга-язарга вә һәм гыйльме хисапка яхшы төшенүчеләр булды»* («Казан шәһәрендә мөселман балалары русча укый торган мәдрәсәнең ибтидасы»). Духовная семинариядә татар телен укыту белән берлектә рус телен дә яхшылап өйрәнә, соңыннан булачак галим Казан университетына ирекле тыңлаучы булып керә.

1889 елда татарларны русча укырга-язарга өйрәтү өчен, Каюм Насыйри «Кавагыйд кыйраәт русия» («Русская азбука») дигән китап яза. 24 битле бу әлифба, 50 дәрескә бүлеп, рус һәм татар хәрефләрен, сүзләрен чагыштырып, җентекләп эшләнгән. Телгә өйрәтүдә татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләре дә (1878,1892) мөһим роль уйный: *«Сүзләрне берәм-берәм ятлап, һәрбер ишеткән сүзне исеңдә тотып, берәм-берәм зиһен тубалына тутырырга кирәк. Моның мисалы менә шундый: берәү, бер чиләк алып, урманга җиләк җыярга бара. Иң элек, урман авызына кергәч, чиләгенә бер җиләк өзеп сала. Шулай кичкә чаклы йөреп, чиләген тутыра»* («Русча-татарча лөгать»тән) [2: 36].

Каюм Насыйри әхлак, тәрбия, уку-укыту мәсьәләләрен бергә үреп бирә: «Гыйлемлек вә наданлык», «Ата-ана хакы», «Хәйләкәрлек», «Әдәп» һ.б. Педагог баланы яшьтән үк акны карадан, яхшыны яманнан аера белергә өйрәтсәк, үсеп җиткәч аңа күпкә җиңел булачагын, тормышта ориентлашып, үз урынын, үз юлын дөрес табачагын ассызыклый, *«... балалар яшь агач кебектер, яшь агач һәрникадәр кәкре булса да, төзәтмәк асандыр»* («Әхлак рисаләсе» (1890)) [2: 38].

1892 елда аның «Кавагыйде китабәт» (Язу кагыйдәләре) дигән кулланмасы басылып чыга. Каюм Насыйриның «Әнмүзәҗ» дигән хезмәтен (1895) шул чорның беренче гыйльми тулы грамматикасы дип атыйлар [6: 57]: *«Утыз-утыз биш елдан бирле ике тел фәннәреннән, ягъни үз телебездән вә дәхи рус теленнән балаларга сабак укытканда, хосусан рус телен укытканда үз телебезнең кагыйдәсен бәян кылгучы бер китапка мохтаҗ буладыр идем»*. Шул уңайдан татар телен гыйльми өйрәнүгә, татар телен укыту методикасын үстерүгә зур өлеш керткән Казан тюркология мәктәбенең роле дә, һичшиксез, зур (В. Радлов, Н. Катанов, И.А. Бодуэн де Куртене, В.А. Богородицкий һ.б.).

Россиядә XIX ның ахырына кадәр уку-укыту һәм тәрбия мәсьәләләре буенча күпме проектлар эшләнсә дә, 1917 елга кадәр аларны тормышка ашыра алмыйлар. Балаларын үстерү, аларны укыту, югары тәрбия бирү, ир балалар белән бергә кызларны да мәктәпкә тарту, мәктәпләр төзү, аларны ашату-эчертү – рус һәм татар педагог-галимнәренең уртак проблемаларына әйләнә (С.А. Рачинский «Заметки о сельских школах» (1883)), Н.И. Ильминский «Казанская центральная крещено-татарская школа: Материалы для истории христианского просвещения крещеных татар» (1887), В.Д. Сиповский «Чего недостает современной школе», «Чему и как учить» (1895) һ.б.). Болар арасында *«аягыма кияргә юк дип укырга йөрмәүче балага кәвеш алып бир-*

гән», ач-ялангач шартларда, фатир эзли-эзли, шунда дәресләр үткәргән олы җанлы, белемле Каюм Насыйри да бар.

Каюм Насыйриның педагогик һәм методик характердагы мәкаләләрен һәм китапларын тикшереп чыккач, шуны әйтәсе килә: ул – шәкертләрнең психологиясен яхшы белә торган оста педагог, уку-укыту һәм тәрбиягә караган мәсьәләләр белән бик теләп, яратып шөгыльләнгән, методика фәнен яхшы белгән тәҗрибәле укытучы. Аның лингвистика, методика өлкәсенә караган хезмәтләренең тарихи әһәмияте туган телебезгә, татарча укытуга игътибар бермә-бер арткан безнең заманда тагын да ачыграк күренә.

Гомумән алганда, XIX–XX гасырлар чигендә язылган методик хезмәтләр, грамматика китаплары, сүзлекләр, кадими укыту системасын тәнкыйтьләгән, гаилә, тәрбия мәсьәләсен күтәргән әсәрләр татар телен укыту методикасы өлкәсендә кызыклы фикерләр уятты, укытуның эчтәлеген ачыкларга, эш алымнарын эзләргә, яңа дәреслекләр язарга юнәлеш бирде.

ӘДӘБИЯТ

1. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / Сост. П.А. Лебедев. – М.: Педагогика, 1990.
2. Насыйри К. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Беренче том. – Казан: Таткитнәшр., 1974
3. Татар грамматикасы: Өч томда: Т. 1. – Мәскәү: «Инсан», Казан: «Фикер», 1998.
4. Ханбиков Я.И. История развития педагогической мысли татарского народа. – Казань: КГПИ, 1975.
5. Шакирова Л.З. Обучение русскому языку в татарской школе: теория и практика. – Казань: Магариф, 2002.
6. Шакурова М.М. Становление и развитие методики преподавания татарского языка в иноязычной аудитории // Научный Татарстан. – 2010. – № 3. – С. 207–214.

ТАТАРСКОЕ ЗАРУБЕЖЬЕ: ИСТОРИЯ, ЛИЧНОСТИ, НАСЛЕДИЕ / МӨҺАҖИРЛЕКТӘГЕ ТАТАРЛАР: ТАРИХ, ШӘХЕСЛӘР, МИРАС / THE TATARS ABROAD: HISTORY, PERSONALITIES, HERITAGE

УДК:930:910.4(575.2)(04)

ТАТАРЫ КЫРГЫЗСТАНА В ЧИСЛЕ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1920–1953 ГГ.

А.Р. Бикбулатова
КНУ им. Ж. Баласагына, (Бишкек, Кыргызстан)
Б.Дж. Абдрахманов
Учебный центр СИН МЮ (Бишкек, Кыргызстан)
С.Р. Бикбулатова
АЗМИ им. С. Тентишева (Кант, Кыргызстан)

В данной статье рассматриваются этапы и мотивы политических репрессий в Кыргызстане в 1920–1953 гг. Предпринимается попытка проанализировать репрессированных по этническим признакам. Впервые выявлены фамилии 165 татар страны, в числе жертв политических репрессий. Уделяется внимание их социальному статусу.
Ключевые слова: татары Кыргызстана, политическая репрессия, тоталитаризм.

This article discusses the stages and motives of political repression in Kyrgyzstan in 1920–1953. An attempt is made to analyze the repressed on ethnic grounds. For the first time, the names of 165 Tatars of the country were revealed, among the victims of political repressions. Attention is paid to their social status.
Key words: tatars of Kyrgyzstan, political repression, totalitarianism.

На сегодняшний день одной из самых сложных проблем в изучении истории Кыргызской Республики являются политические репрессии тоталитарного режима в первой половине XX века, которые в истории народа Кыргызстана оставили глубокий трагический след. Репрессии были подвержены представители всех национальностей, конфессий, а также все социальные слои общества.

В национальных республиках, образованных после развала СССР, в большей степени, стали изучать численный состав государствообразующих этносов, в числе репрессированных, например, в Узбекистане – узбеков, в Казахстане – казахов [8], в Кыргызстане – кыргызов [2]. Считаем, что в каждой из этих стран наступила пора активного изучения репрессированных по этническим признакам. Так как все эти республики, а ныне суверенные государства, были и остаются многонациональными.

В данной статье речь пойдет о татарах, Кыргызстана, которые были в числе жертв политических репрессий 1920–1953 гг. Итак, общее количество жертв тоталитарного режима в стране в период с 1920 по 1953 год, согласно данных десяти томов «Книги жертв политических репрессий в Кыргызстане (1920–1953 гг.)», составляет 17134 человек [2]. Среди них лиц кыргызской национальности – 6393 или 37,3 %, русских – 3869 или 22,58 %, уйгуров – 1839 (10,73 %), украинцев – 1358 (7,9 %), узбеков – 1138 (6,6 %), немцев – 782 (4,5 %). **Численность татар 165 человек или они составляли 0,98 %** [1: 232–267] **от общего количества репрессированных.**

В стране численность репрессированных по национальным признакам соответствует процентному соотношению их численности в стране, кроме тех случаев, когда со стороны НКВД проводились «национальные операции». Приведем данные о ко-

личестве татар в рассматриваемые годы репрессий по Киргизской ССР: 1926 год – 4902 чел., к 1939 году их численность достигло 20017 человек, а после ВОВ 1941–1945 гг., по данным Всесоюзной переписи населения 1959 года, 56266 человек [1: 56–67].

Первый этап репрессий охватывает 1918–1924 гг. (до смерти В.И. Ленина).

Истоки репрессивной политики Советского государства были заложены в первые дни после Октябрьской революции. В стране советов разворачивается длительная и кровопролитная гражданская война, а неизбежным ее спутником становится террор. Именно на этом этапе были заложены основы – законодательные, моральные, а точнее сказать, антиморальные, которые позволили в дальнейшем развернуть террор до немыслимых масштабов, поставить это явление в ранг государственной политики.

В результате гражданской войны противники Советской власти были повержены. Но, большевики считали: «борьба с врагами не завершилась, многие из них по разным причинам ушли в подполье, находятся среди населения и ждут удобного момента для свержения власти Советов». Подобное мнение приводило к мнительности, постоянным подозрениям. На этой почве повсеместно стало культивироваться, поощряться доносительство, выявлявшее якобы «враждебные элементы».

Также в послереволюционное время были заложены основы однопартийной системы, шла жестокая борьба с оппонентами большевиков. Несмотря на то, что представители других партий тоже были за советскую власть, но их взгляды по некоторым вопросам не совпадали со взглядами большевиков, они были вынуждены уйти с политической арены. Единственно правильными взглядами по политическим, экономическим, культурным стали считаться взгляды правящей партии большевиков. Все несогласные считались скрытыми или явными врагами.

В этот период партия большевиков большую роль, чем ранее стало уделять социальному происхождению. Какие-либо родственные связи с представителями прежних «господствующих классов» являлись позорным клеймом на всю жизнь. Поступление в ВУЗы, продвижение по карьерной лестнице были для таких людей невозможны. Даже своеобразные «акты отречения» от своих родственников, отдельное ведение хозяйства, активная трудовая деятельность не всегда могли переломить ситуацию.

Еще одна особенность после Октябрьского периода: искусственное раздувание численного состава партии большевиков. Вступление в партию начинает рассматриваться многими как возможность быстрого продвижения по службе и достижения материальных благ. Но из-за низкого уровня грамотности среди населения большинство новоявленных коммунистов не имели представления даже об основах марксизма.

Дальнейшее формирование власти в форме диктатуры также способствовало развертыванию в стране массовых репрессий. Справедливо считается, что одним из основных условий существования диктатуры является наличие врага – внутреннего или внешнего. Именно на происки врагов можно с легкостью списать все просчеты в экономической политике, неурядицы в социальной сфере. Именно борьбой с врагами можно объяснить жесткость политики. Если врагов нет, то их придумывают.

В подобной сложившейся ситуации первостепенной задачей партии большевиков явилось создание органа безопасности, способного защитить молодое социалистическое государство от происков его врагов. 20 декабря 1917 г. Совет народных комиссаров, по предложению В.И. Ленина, принял решение о создании специального органа. В этом историческом решении было оглашено, что она будет называться – Всероссийской Чрезвычайной Комиссией (ВЧК) при Совете народных комиссаров по борьбе с контрреволюцией и саботажем [5: 27]. Главные усилия органов безопасности, по мнению Ф.Э. Дзержинского, должны были быть направлены на проведение в жизнь партийных решений [4: 494]. Таким образом, в итоге был создан основной орган, который в руках большевистской партии превратился в механизм террора.

Вскоре 30 августа 1918 г. было совершено покушение на жизнь В.И. Ленина. В связи с этим Совет Народных Комисаров 5 сентября 1918 г. принял декрет о «красном терроре».

Таким образом, исторические события, происходящие после Октябрьской революции, под диктатурой пролетариата заложили основы, создали законодательную базу и специальный орган для осуществления репрессии внутри страны.

В Кыргызстане за указанный период подверглась репрессии женщина – **Валиева Лайли-Джамал** 1855 года рождения. По национальности татарка, домохозяйка, проживала в г. Нарын Киргизской ССР.

5 ноября 1920 года в Нарынском уезде, в селе Ат-Баши вспыхивает контрреволюционное восстание, руководимое белогвардейцами и кулаками, им удалось на несколько дней захватить власть. Но это восстание было жестоко подавлено. Обвиненная за участие в этом восстании 30 ноября 1920 года Валиева Лайли-Джамал была взята под домашний арест. Решением Тройки ВЧК Туркестана 12.12.1920 г. она была выдворена из Туркестана за участие в Нарынском восстании.

В первые месяцы независимости Кыргызстана были предприняты шаги по реабилитации репрессированных граждан, 15.10.1991 г. Валиева Лайли-Джамал оправдана, делопроизводство приостановлено.

Второй этап охватывает 1924–1934 годы, характеризуется становлением и формированием сталинизма.

После смерти В.И. Ленина в 1924 году расстановка сил в высших партийных структурах становится другой. Разворачивается острейшая внутрипартийная борьба. Постепенно от руля власти были отстранены наиболее реальные преемники Ленина – Троцкий, Каменев, Зиновьев, Бухарин. На первое место в партии выдвигается Сталин – «выдающаяся посредственность» – как метко называл его Троцкий. Действительно, возвышение Сталина стало неожиданностью для многих большевистских лидеров, не воспринимавших его всерьез. Сталин действовал продуманно и целенаправленно. Заручившись поддержкой Каменева и Зиновьева, ему удалось сначала отстранить от реальной власти Троцкого, который был на тот момент наиболее популярным в партии лидером после Ленина. Затем настала очередь недавних союзников Сталина: Каменев и Зиновьев и др. также оказываются за бортом. Вся эта внутрипартийная борьба в стране привело к установлению единоличной власти Сталина. Сформировало у политического руководства жесткие методы административного управления, не совпадающие в действительности с декларированными идеалами.

Таким образом, в стране устанавливается диктатура пролетариата и единоличная власть Сталина в партии большевиков. Дальнейшие события, происходившие в стране, говорят о том, что пролетариат решил еще раз доказать свою гегемонию перед своими союзниками – крестьянами, – решив пойти на чистку рядов крестьян. Без особых критериев оценки состояния крестьянских хозяйств на местах идет дифференциация их на зажиточных, кулацких и т.д. Политика государства была направлена на борьбу с так называемыми кулаками и зажиточными крестьянами. Необходимо отметить, что в Кыргызстане все это сопровождалось переходом к оседлости и насильственной сплошной коллективизацией, которая еще больше усугубляло ситуацию. Все большее распространение и значение приобретают широкое применение насилия и принуждения, администрирования и применение репрессивных мер, массовые аресты крестьян, распродажа их хозяйств, насильственная экспроприация, высылка из страны в Россию и Украину.

Согласно данных десяти томов «Книги жертв политических репрессий в Кыргызстане (1920–1953 гг.)», число репрессированных жителей села составляет 7620 человек или 44,8 % от общего числа репрессированных. Анализ дел показывает, что в числе репрессированных 83 % были колхозники и крестьяне-единоличники и только 15 % – «кулацко-зажиточные элементы» [1: 212–213].

Данный этап – один из самых тяжелых и трагических в жизни народа Кыргызстана.

С 1924 по 1934 гг. в Кыргызстане репрессированных татар было **23** человек, это составляет 13,9 % от общего количества репрессированных татар.

В этот период репрессии подверглись квалифицированные, занимавшие определенные должности татары: на момент ареста **Бичурин Ибрагим Юсупович** работал

преподавателем Джалал-Абадского педтехникума, **Велиев Смаил** в городе Джалал-Абад занимал должность директора МТС, **Давлетшин Хафиз** – заготовитель экспорта Фрунзенской заготконторы, **Маракаев Али Асфандиярович** – был заведующим планово-экономического отдела (г. Фрунзе), **Нурмухамедов Хабиб-Рахман** – работал в Кожсиндикат по сбору сырья, **Роковой (Чанышев) Хайдар Галиевич** – был управляющим казахской краевой конторой Совмонторга и тд. Но, все же основной взор карательных органов в эти годы было нацелено на крестьянство. Из репрессированных 9 – занимались земледелием, т.е. по оценке спецорганов это – «зажиточные» крестьяне, которые подверглись раскулачиванию. Они были лишены свободы сроком от 3-х до 10 лет. Среди них были и те, которых отправили в Сибирь на ссылку. Один человек, **мулла – Маджитов Сулайман был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу.** Из 23 репрессированных 7 человек были из села Тамга: **Забиров Фазяутдин, Исмаилов Юсуп, Латыпов Галим, Мухтаров Хасан Мелиханович, Хасанов Абдурахман, Шарипов Газиз, Шарипов Мухамдша.** Из них пять человек были взяты под стражу в один день – 13. 12.1924 г. Это село находится недалеко от г. Каракол, на берегу озера Иссык-Куль, является одним из первых сел, где во II половине XIX века татары обосновались на постоянное место жительство и жили компактно. Среди первых переселенцев преобладали торговцы, но, в годы советской власти они были вынуждены перейти к земледелию.

В основном этот период характеризуется проведением сплошной коллективизации и началом активной фазы репрессий в отношении крестьянства, раскулачивание зажиточной части крестьянства.

Третий этап охватывает середину 1934-х годов – 1941 год (до начала Великой Отечественной войны). Период подготовки и осуществление Большого террора.

Следующим крупным событием, существенно повлиявшим на политическую ситуацию в стране, стало убийство С.М. Кирова.

С.М. Киров был очень популярен в партии. По своим взглядам Киров расходился со Сталиным, в частности, он выступал за умеренные темпы развития хозяйства в противовес проводимым в стране мероприятиям. Убийство Кирова произошло 1 декабря 1934 года в здании Смольного. Это событие большевики восприняли как заговор против лидеров партии. В этом преступлении обвинили так называемую «троцкистско-зиновьевскую оппозицию», Сталин и его сторонники убийство С.М. Кирова использовали для расправы со своими политическими противниками. По стране прокатилась волна новых репрессий, захлестнувшие все слои общества, все государственные и общественные организации. 27 мая 1935 г. приказом НКВД СССР были организованы так называемые «тройки», на которые распространялись права Особого совещания [7].

Во время «Большого террора» социальное происхождение и «несоветское» политическое прошлое были одними из причин обвинения человека в антисоветской агитации, не являясь, однако, основным основанием для обвинения, как это было во время «кулацкой операции».

В Киргизской ССР на волне искусственно раздувавшейся борьбы с «национал-уклонизмом» стали фабриковаться дела и на руководящие должности республики. В числе необоснованно репрессированных по обвинению в национализме и создании контрреволюционной националистической организации Социал-Туранской партии (далее СТП) были: **Муратов Хафиз Гайнутдинович** – нарком легкой промышленности Киргизской ССР, **Валитов Абдрахман Мухаметзянович** – директор научно-исследовательского института кыргызского языка и литературы, **Магдиев Умар** – руководитель Чон-Алайского района, **Кулбарисов Муртус Сафилович** – начальник авиабазы в г. Джалал-Абад, **Рахматулин Калим Ахмедович** – журналист, переводчик ЦК КП (б) Киргизии**, Кензин Исак Бокоевич** – журналист-переводчик редакции газеты «Кызыл Кыргызстан», **Ясаков Александр Иванович** – управляющий Кантской базой Заготзерна, **Халилов Хайрулла** – начальник Ат-Башинского РОМ НКВД, **Енилеев Абдулла Хусаинович** – начальник Каракольского РОМ НКВД, **Мифтахутдинов Сабирдзян Ахматович** – начальник Сталинского РОМ НКВД и др.

Всего за указанный период т. е. за 1934–1941 годы в Кыргызстане было репрессировано 87 татар, это составляет 52,7 % от общего количества репрессированных татар. Из них 30% были уроженцами РСФСР, несколько человек родились в других союзных республиках. В Татарстане родились 22,6 %, 13,4 % в Кыргызстане, 8,2 % в Казахстане, 11,3 % на территории Башкирии. Этот период отличается не только масштабом репрессивной компании, но и жестокостью вынесенных приговоров.

Приговорены к высшей мере наказания

Год	**Количество человек**
1937	8
1938	18
1939	4
1941	5
Итого:	35

Как видно из вышеуказанной таблицы, именно в этот период «маховик» репрессии был запущен на полную мощность. Из 87 человек 35 были приговорены к высшей мере наказания – расстрелу, 18 человек были приговорены к 10 годам лишения свободы.

Указанный этап вошел в историю нашего государства как годы небывалых по масштабам массовых репрессий, принесших огромный ущерб советскому обществу, обороноспособности и государственной безопасности страны.

Четвертый этап. Период Великой Отечественной войны, 1941–1945 годы – выдвижение на первый план исторической роли народа, рост национального самосознания, ожидание демократических перемен во внутренней жизни страны после победы над фашизмом.

Данный этап характеризуется следующими элементами: в основном деятельность органов государственной безопасности была направлена на борьбу со шпионско-диверсионной, террористической и иной подрывной деятельностью спецслужб фашистской Германии против СССР, выявление среди спец. переселенцев пособников немецко-фашистских оккупантов, выявление и пресечение всяких активных антисоветских проявлений, налаживание работы по борьбе с дезертирством, организацию работы по проверке и фильтрации возвращающихся советских граждан (кроме военнослужащих Красной Армии), находившихся на территории занятой противником, насильно угнанных немцами и добровольно ушедших вместе с отступающими войсками противника.

Всего за указанный период (1941–1945 годы) в Кыргызстане было репрессировано **49 татар**. Это из общего количества (165 человек) репрессированных татар составляет 29,6 %.

Пятый этап. 1946–1953 годы – период сталинизма, перерастающий в кризис системы, начало регрессивной эволюции сталинизма.

В послевоенный период опять раскручивалась жесткая политика репрессий, которая была направлена на строгое ограничение национального самосознания, путем всеобщего контроля, жесткой цензуры, которые сопровождались обвинениями в национализме, антисоветизме.

Но, все же масштабы репрессий в этот период, относительно предыдущих заметно ослабли. За указанный период с 1946 по 1953 гг. органами безопасности республики было репрессировано 9 **татар: Абузяров Абдулла Юсупович (Тугушев Абдулла Ибрагимович)** – безработный**, Босняков Адиль Мамедович** – сторож, **Ворошилова Александра Александровна** – ИТК, **Газизов Сабир** – военный стрелок № 12 ИТК МВД Кирг. ССР., **Галиев Батирша Яушевич (Яушев-Галиев) (был осужден дважды)** – агроном Мадынской МТС Ошского района, **Кудашев Дауд Минибаевич-рабочий, Салахутдинов Камиль Минуханович** – судент Ташкентского института сельского хозяйства**, Улумбеков Мухарам Шакирович** – учитель**, Хисамутдинов Рушад Белялович** – ветврач мясокомбината**.**

Таким образом, татары Кыргызстана, оказавшиеся в этой стране по воле судьбы, как часть этого народа на себе испытали все тяготы репрессивной политики советского государства 1920–1953 гг.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдрахманов Б.Дж. Репрессивные меры карательных органов Кыргызстана в 30-е годы XX века. Причины и последствия: дис. … д-ра ист. наук: 07.00.02. – Бишкек. – 320 с.

2. Абдрахманов Б.Дж., Абдрахманов Т.А. Кыргызстандагы саясий репрессиянын курмандыктары (1920–1953-жж.): 10 томдук. – Бишкек, «Бийиктик плюс», 2020.

3. Бикбулатова А.Р. Татары Кыргызстана / Отв. ред. А.А. Асанканов. – Бишкек, 2018. – С. 56–67.

4. Дзержинский Ф.Э. Избранные произведения: в 2 т. – М.: Политиздат, 1977. – 494 с.

5. Клименко В.А. Чекисты на защите Октября (становление системы чекистских органов столицы в 1917–1920 гг.). – М.: Спутник, 2003. – С. 27.

6. Коровин В.В. История органов безопасности. – М.: Норма, Инфра-М, 1998. – С. 56.

7. Мельгунов С. П. Красный террор в России (1918–1923). Чекистский Олимп. – М.: Айрис-пресс, 2006. – 352 с.

8. Сборник материалов Республиканской научно-практической конференции «Политические репрессии среди казахов на территории республик Средней Азии в 20–50-е годы XX века (в свете новых архивных источников)» – Алматы: Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, ТОО «Литера М», 2021. – 246 с.

УДК 396

ФЕНОМЕН ТАТАРСКИХ ЖЕНЩИН В ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА – ЖЕНЫ И МАТЕРИ ВЫДАЮЩИХСЯ КАЗАХОВ

Ф.Г. Калимуллина

Институт Татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ (Казань)

В статье рассматривается роль татарских женщин в истории Казахстана. Общетюркские корни, единая мусульманская вера способствовали многочисленным межэтническим бракам между казахами и татарами. Отмечается, что в таких браках супруги являлись единомышленниками и крепким тылом друг другу. Биографии нескольких татарских женщин, рассмотренных в статье, показывают их значительный вклад в развитие казахстанского общества.

Ключевые слова: Республика Казахстан, казахи, татары, татарские женщины, видные деятели Казахстана.

The article examines the role of Tatar women in the history of Kazakhstan. Common Turkic roots, a single Muslim faith contributed to numerous interethnic marriages between Kazakhs and Tatars. It is noted that in such marriages, the spouses were like-minded and supported each other. Biographies of several Tatar women reviewed in the article show their significant contribution to the development of Kazakh society.

Key words: Republic of Kazakhstan, Kazakhs, Tatars, Tatar women, prominent figures of Kazakhstan.

Татары расселены по всему миру, и в каждом уголке Земного шара можно встретить татарскую общину. Одной из стран, где татары проживают в наибольшем количестве, является Республика Казахстан. Исторически так сложилось, что гостеприимные казахские степи приютили своих тюркских мусульманских собратьев уже со времен Средневековья, и два братских народа в современности живут в тесном этнокультурном контакте, направленном на развитие и процветание Казахстана.

По итогам Национальной переписи населения Казахстана 2021 г. татары на сегодняшний день занимают седьмое место (1,1 %) и составляют 218 653 человека [8]. В разные периоды, исходя из историко-политических процессов, их количество менялось по-разному. Например, если обратиться к статистическим данным, то, в 1897 г. на казахстанских землях проживало 55984 татарина, в 1926 г. – 79758, в 1989 г. – 320747, в 1999 г. – 249052, в 2009 г. – 204229 [7:285]. Положительным фактором является то, что после долгой тенденции к уменьшению, в отрезке между двумя последними переписями населения число татар выросло на 7,1 %.

Со времен первых переселенцев, татары органично вошли в жизнь казахов, проявили себя во всех важных направлениях жизнедеятельности – экономике и торговле, науке и просвещении, культуре и искусстве. Можно перечислить множество татарских имен, которые внесли и вносят важный вклад в развитие Республики Казахстан [11], мы же в данной статье хотели остановиться на изучение судеб татарских женщин, оставивших яркий след в истории Казахстана. Женщин, чьи имена, возможно, не столь часто упоминавшиеся в историографии, не занимавших особо важных постов, но, своим присутствием и заботой, идейной поддержкой, сумевших вдохновить на великие дела своих мужей – видных казахов, а также воспитать детей, которые получили всемирное признание.

Наибольшее освещение в историографии получила биография ханши Фатимы (1809–1845), жены хана Букеевской Орды Джангира (1801–1845). Она являлась дочерью муфтия Оренбургского Духовного Магометанского Собрания Мухаметжана Хусаинова. До замужества получила европейское образование, в совершенстве знала русский и некоторые иностранные языки. В 1824 г. Фатима вышла замуж за казахского хана третьей женой. Известно, что именно Фатима стала любимой женой, обладавшей значительным влиянием на своего мужа. По мнению некоторых историков, Фатима поспособствовала тому, что у Джангира возникла идея перехода к оседлой жизни. Джангир построил новый дом в урочище Жаскус, где основал новую Ханскую Ставку, которая в дальнейшем получила название – город Урда. В Ставке были построены ханский дворец, дома казахской знати, приезжих татарских купцов, мулл и работников ханской канцелярии. Известно, что ханша покровительствовала татарам. Под влиянием татар, в Урде возникла традиция пить чай, заметно изменился облик женской одежды, наряды представляли собой нечто среднее между татарским и русским одеянием. Фатима обладала развитым эстетическим вкусом и природным обаянием, что позволили ей завоевать любовь и уважение местного населения. Благодаря ее участию в Орде стали проводиться ярмарки, на которые съезжались купцы со всех уголков России. Ханша требовала, чтобы купцы везли в степь ткани, нитки, иголки, посуду, предметы домашнего обихода. Казахи же на ярмарке продавали российским купцам скот.

Фатима сопровождала своего мужа во время всех важных приемов, так, например, в 1826 г. они были приглашены в Москву на коронацию императора Николая I. На торжественном балу во дворце Фатима удостоилась танца с императором. На заданный Николаем I вопрос, не лучше ли для нее быть в Москве, нежели в степи, она ответила: «Государь, здесь все хорошо и превосходно, но для всякого, где кто родился, там и жить, кажется, всего лучше». Своим остроумием и высоким светским воспитанием она смогла завоевать уважение как лично Николая I, так и императорского двора. В дальнейшем Фатима вместе с мужем пользовалась благосклонностью императорского дома. Известно, что в 1829 г. Фатиме был прислан подарок от императрицы Александры Федоровны. В ответном письме императрице ханша написала о получении диадемы и серег из бразильских топазов.

Ханская чета в 1826 г. также посетила Казань. Здесь они общались с семьей профессора Казанского университета К.Ф. Фукса. Встречу с Фатимой Фукс описал так: «Жена моя посетила супругу хана и была ею принята очень учтиво и ласково. Ханша поздоровалась с нею по европейскому обыкновению. Она говорит по-русски так хорошо, что трудно заметить, что она не русская. Лицо у нее чрезвычайно милое и приятное, наряд ее придавал ей особенную прелесть, богатство соединялось в нем со вкусом» [10].

Известно, что под влиянием жены Джангир пригласил в Орду более 150 татарских мулл. В этот период в Орде были открыты 55 мусульманских школ, где обучались 1300 учеников. В 1841 г. была создана первая русская школа. Фатима добилась, чтобы в школах учились и девочки. В том же году в Ханской Ставке стараниями Джангира и Фатимы была открыта первая светская общеобразовательная школа, где обучение велось на татарском языке. Выпускники школы имели возможность продолжить образование в России. В аулах строились мектебы и медресе.

У Фатимы и Джангира было семеро детей: четыре сына и три дочери. Об их любви ходили легенды. Например, Джангир хан якобы создал для своей любимой жены озеро. Люди прозвали его Сахарным за то, что воду специально подслащивали, чтобы привлечь лебедей. В последние годы жизни Фатима тяжело болела. Хан не раз возил ее на лечение на Кавказ. Внезапная смерть Джангира (11 августа 1845 г.) ускорила ее кончину, Фатима пережила мужа всего на три месяца, она похоронена в ханском мавзолее, рядом с мужем [10].

В последние годы общественность начала узнавать о другой видной татарской женщине – просветителе, публицисте, переводчике, общественном деятеле Фатиме Габитовой (1903–1968) [12]. Долгое время о ней почти ничего не писали, но ее всегда помнили земляки. Фатима была родом из города Капал Семиреченской области. Отец Фатимы Зейнулла являлся оренбургским купцом 1-й гильдии. В 1910-е гг. она обучалась в русской школе для девочек, затем в медресе «Хусаиния» в Оренбурге. С 1918 г. работала учительницей в Капальской татарской школе. В этой же школе преподавал известный казахский просветитель, журналист, драматург, один из лидеров Алаш-Орды (Казахское автономное государственное образование в 1917–1920 гг.) Билял Сулеев (1893–1937). Общие профессиональные интересы, идейные взгляды молодых людей переросли в глубокие чувства, и в 1919 г. они поженились. Вместе с мужем Фатима участвовала в открытии первых советских казахских школ и интернатов в Семиречье. В 1929–1931 гг. она работала учителем казахского языка и литературы в школе города Актюбинск. После ареста в 1931 г. мужа органами НКВД по обвинению в национализме Фатима становится «женой врага народа». Из-за сложностей, связанных с преследованиями властей, супруги разводятся.

В 1932 г. Фатима выходит замуж за основоположника современной казахской литературы, первого председателя Союза писателей Казахстана, государственного деятеля Ильяса Джансугурова (1894–1938). И со вторым мужем они оказываются идейными соратниками, ведут активную деятельность в сфере просвещения. До 1937 г. Фатима работала редактором в отделах фольклора и детской литературы Казахского государственного издательства в Алма-Ате. В 1934 г. участвовала в работе 1-го съезда Союза писателей СССР в Москве.

Фатиме была уготована трагическая судьба. В 1937 г. И. Джансугуров был также необоснованно репрессирован и через год расстрелян. С арестом второго мужа, как «жена врага народа», Фатима была арестована и условно осуждена на 2 года, в 1938–1940 гг. находилась в г. Семипалатинск.

Вернувшись в 1940 г. в Алма-Ату, Фатима работала в школе. Одновременно участвовала в реформе казахской орфографии в связи с переводом казахского алфавита с латиницы на кириллицу, являлась автором методического пособия. Она также занималась литературным творчеством (стихи, эссе и др.) и переводами. В этот период Фатима сблизилась с опальным казахским писателем Мухтаром Ауэзовым (1897–1961), другом ее бывших мужей Б. Сулеева и И. Джансугурова, расстрелянных в 1930-е гг. М. Ауэзов принял отеческое участие в воспитании шестерых детей Фатимы от предыдущих мужей [3]. От союза с М. Ауэзовым в 1943 г. у них родился сын Мурат, который в последующем стал известным государственным и общественным деятелем, дипломатом, культурологом. В конце марта – начале феврале 2023 г. Мурат Ауэзов, во главе казахстанской делегации, посетил Казань, где была презентована книга произведений его отца – Мухтара Ауэзова в татарском переводе. Он подчеркнул, что с детства напитывался через свою маму татарской культурой, слышал от нее татарские народные песни и сказки. Отмечая тесные связи между двумя народами, Мурат Ауэзов сказал: «Я бы хотел, чтобы традиция взаимодействия духовных культур двух народов Казахстана и Татарстана вновь обрела ту плодотворную силу, как было в начале XX века. Тогда казахская и татарская интеллигенции, влияя друг на друга, создавали новые подходы, а также взаимно обогащали в интеллектуальном ключе. Татаро-казахские связи – это очень глубокие связи» [4].

Фатиму Габитову называют музой и соратницей трех выдающихся деятелей казахской культуры. Она смогла спрятать и сохранить в годы репрессий рукописи

произведений И. Джансугурова. В 2010 г. в Государственной детской библиотеке им. С. Бегалина в городе Алматы была презентована книга «Фатима», посвященная ее биографии. В 2016 г. увидел свет документально-художественный фильм «Фатима» (автор сценария Жанар Джандосова, внучка Фатимы Габитовой, сопредседатель общественного фонда «Ильяс Джансугуров») [13].

Отмечается, что большой татарский компонент среди казахской творческой интеллигенции в советское время возник под влиянием двух татарок, первых леди – Майнур Чокабаевой (жены Жумабая Шаяхметова, Первого секретаря ЦК КП Казахстана в 1946–1954 гг.) и Зухры Ялымовой (жены Динмухамеда Кунаева, Первого секретаря ЦК КП Казахстана в 1960–1986 гг.) [5].

Майнур Галиевна Чокабаева (1907–1964) была татаркой по материнской линии, во всех источниках она указывается именно татаркой. С Ж. Шаяхметовым (1902–1966) они поженились в 1925 г., воспитали четырех детей, в том числе приемного, принятого в семью во время Великой Отечественной войны сына Владимира. Майнур всегда поддерживала мужа в просветительских делах. Например, в 1944 г. по инициативе Шаяхметова, после его личной беседы с И.В. Сталиным в Алматы открылся Женский педагогический институт, аналогов которому в СССР тогда не было. Майнур одна из первых окончила данное учебное заведение. Благодаря ее компетентности, гостеприимности дом Шаяхметовых стал местом встречи известных деятелей науки и искусства, эвакуированных из Москвы и Ленинграда (Владимир Комаров (президент АН СССР), Сергей Эйзенштейн, Николай Крючков, Григорий Александров, Любовь Орлова, Борис Бабочкин, а Вера Марецкая стала подругой Майнур). Внук Майнур Ринат вспоминает, что их семья также дружила с татарскими певцами, музыкантами Абдуллиными [14].

Жена Д. Кунаева (1912–1993), Зухра Шариповна Ялымова (1918–1990), являлась дочерью татарского купца Шарипа Ялымова из города Акмолинск. Корни Ялымовых происходят из маленькой деревни Сафоново Касимовского уезда Рязанской губернии [9]. Зухра рано осталась без матери, из-за разногласий с мачехой в 13 лет она ушла из родительского дома. После получения специальности бухгалтера работала в Госплане Казахской АССР в Алма-Ате. В 1937 г. там же познакомилась с Д. Кунаевым, в 1939 г. молодые поженились. Супруги Кунаевы вместе прожили долгую, счастливую жизнь, Зухра для мужа стала опорой и поддержкой во всех его начинаниях. Современники называли ее «товарищ и жена». Следует отметить, Д. Кунаев, выдающийся государственный, политический деятель, академик АН Казахской ССР, внесший огромный вклад в развитие Казахстана, и сам имел татарские корни. Он отмечал, что его бабушка по отцовской линии – Хадиша была татаркой [5]. Данные обстоятельства способствовали культурному сближению татарского и казахского народов, приглашению татарских специалистов в Казахстан, назначению их на руководящие должности в органы государственной власти, вузы и научные учреждения, также в экономические структуры. Все это способствовало усилению татарского фактора в Казахстане, прежде всего в области культуры и литературы [6].

Круг интересов и устремлений Зухры был разносторонним. Она хорошо знала русскую, казахскую и зарубежную классическую литературу, владела английским языком, побывала во многих странах Европы и Азии. Особенно трепетно относилась к мусульманской религии. Из-за рубежа часто привозила Коран [15]. Известна также о ее благотворительной деятельности. Ее широкий кругозор, мастерство в татарской и казахской кухнях, умение на должном уровне устраивать приемы ценили и первые лица СССР. Известно, что у Кунаевых любил бывать Л.И. Брежнев, который особенно тепло и с почтением относился к Зухре. В их доме также гостили А.Н. Косыгин и М.С. Горбачев.

Д. Кунаев пережил свою супругу на три года, они похоронены рядом на мусульманском Кенсайском кладбище в Алма-Ате. Д. Кунаев успел завершить работу над мемуарами «От Сталина до Горбачева» (1994), где наряду с политическими рассуждениями и проницательными оценками есть и признания в любви к своей Зухре [9].

Много можно говорить о татарских матерях, чьи дети от смешанных браков с казахами добились значительных высот в разных сферах жизни Казахстана, и всего мира в целом. Мы же в данной статье ограничимся перечислением некоторых прославившихся казахов, чьи матери являются татарками: оперные певцы, педагоги Ермек Серкебаев (мать – Зылиха), Алибек Днишев (мать – Камиля Абдуллина, родная сестра оперных певцов Ришата и Муслима Абдуллиных), Бибигуль Тулегенова (мать – Майнура), художница Гульфайрус Исмаилова (мать – Харниса) [2], артист балета, балетмейстер Булат Аюханов (мать – Рахиля), советский летчик-штурмовик, дважды Герой Советского Союза Талгат Бегельдинов (родная мать – Хадия, рано умерла; приемная мать – Маймуна, тоже татарка), борец классического стиля, олимпийский чемпион Шамиль Сериков (мать – Сара), космонавт Талгат Мусабаев (мать – кавалер Ордена Красной Звезды Салиха Миндубаева; имя дали в честь Т. Бегельдинова).

В современной казахской историографии отмечается, что нужно помнить о заслугах и большом вкладе ярких татарских матерей, ставших почетными личностями казахской нации [1].

Подводя итоги, можно сказать, что татарские женщины сыграли важную роль в общественно-политической и культурно-просветительской жизни Казахстана. Общетюркские корни, единая мусульманская вера поспособствовали к многочисленным межэтническим бракам между казахами и татарами; в результате чего, татарки смогли стать достойными женами и матерями выдающихся казахов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абылкасов Ғ.Ж., Абылкасова А.Б. Қазақ-татар байланыстары тарихындағы татар әйелдерінің орны // Ш.Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – № 2. – С. 43–53.

2. Война, дом на Калинина, дружба: Переплетение ярких судеб Бибигуль Тулегеновой и Гульфайрус Исмаиловой [Электронный ресурс]. URL: https://newtimes.kz/eksklyuziv/102463-vojna-dom-na-kalinina-25-let-druzhby-perepleteniya-yarkikh-sudeb-bibigul-tulegenovoj-i-gulfajrus-ismailovoj (дата обращения: 15.02.2023).

3. Габитова Фатима // Татары Казахстана: краткая иллюстрированная энциклопедия / под ред. Р.В. Шайдуллина. – Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2017. – С. 97–98.

4. Гилязидинова Галина. «Легендарная классика»: в Казани презентовали книгу Мухтара Ауэзова на татарском языке [Электронный ресурс]. URL: https://www.tatar-inform.ru/news/legendarnaya-klassika-knigu-muxtara-auezova-prezentovali-na-tatarskom-yazyke-v-kazani-5898118 (дата обращения: 10.03.2023).

5. Динмухамед Кунаев: «Каждый человек должен знать свою родословную» [Электронный ресурс]. URL: https://yvision.kz/post/302872 (дата обращения: 15.02.2023).

6. Калимуллина Ф.Г. Кунаев Д.А. // Татары Казахстана: краткая иллюстрированная энциклопедия / под ред. Р.В. Шайдуллина. – Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2017. – С. 215–216.

7. Калимуллина Ф.Г. Народонаселение // Татары Казахстана: краткая иллюстрированная энциклопедия / под ред. Р.В. Шайдуллина. – Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2017. – С. 283– 285.

8. Қысқаша қорытындылар. Краткие итоги. 2021 жылғы Қазақстан Республикасы халқының ұлттық санағының қорытындылары. Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 63 с.

9. Махмутов З., Сафаров М. Зухра – спутница жизни Кунаева // Татарский мир. – 2018. – № 11. – С. 6.

10. Миниханов Ф.Г. Фатима // Татары Казахстана: краткая иллюстрированная энциклопедия / под ред. Р.В. Шайдуллина. – Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2017. – С. 441–442.

11. Татары в Казахстане: Энциклопедический словарь. 3-е, испр. и допол. изд. / под ред. Г.Т. Хайруллина. – Алматы: изд. «Таугуль Принт», 2015. – 348 с.

12. Фатима Габитова: судьба капальской Мельпомены [Электронный ресурс]. URL: https://voxpopuli-kz.turbopages.org/voxpopuli.kz/s/fatima-gabitova-sudba-kapalskoj-melpomeny/ (дата обращения: 15.02.2023).

13. Шашкова Любовь. Книга «Фатима», посвященная жизни Фатимы Габитовой [Электронный ресурс]. URL: https://www.caravan.kz/art/kniga-fatima-posvyashhennaya-zhizni-fatimy-gabitovojj-4243/ (дата обращения: 15.02.2023).

14. Шаяхметов Жумабай: От пастуха до первого секретаря ЦК [Электронный ресурс]. URL: https://novoetv.kz/ot-pastuxa-do-pervogo-sekretarya-ck-den-rozhdeniya-zhumabaya-shayaxmetova/ (дата обращения: 15.02.2023).

15. Ялымова З.Ш. // Татары Казахстана: краткая иллюстрированная энциклопедия / под ред. Р.В. Шайдуллина. – Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2017. – С. 492.

УДК 9:929:930.85:811.512.1

ТАТАРСКИЕ УЧЕНЫЕ-ТЮРКОЛОГИ В БЕРЛИНСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В 1920–1930-х гг.

Д.М. Усманова
Казанский федеральный университет (Казань)

В статье дается обзор научных биографий четырех татарских востоковедов, неразрывно связанных с Берлинским университетом. Речь идет о Якубе Шинкевиче (1884–1966), Габдрашите Рахматуллине (1900–1964), Сагадат Исхаки (1907–1989) и Ахмете Темире (1912–2003), которые обучались на «Семинаре восточных языков» Берлинского университета, написали и защитили там свои диссертационные исследования в области тюркологии, а также создали ряд важных научных трудов. Для их научной карьеры огромное значение имело то обстоятельство, что они сформировались как ученые в рамках немецкой ориенталистской школы, могли опираться на богатые рукописные коллекции и иные тюркоязычные материалы, собранные в Европе.
Ключевые слова: Берлинский университет, татарское студенчество, тюркология, Я. Шинкевич, Р. Рахмати-Арат, С. Исхаки-Чагатай, А. Темир.

The article gives an overview of the scientific biographies of four Tatar Orientalists, inseparably linked to the University of Berlin. We talk about Yakub Shinkevich (Schinkewitsch) (1884–1966), Gabdrashit Rakhmatullin (1900–1964), Sagadat Iskhaki (1907–1989), and Ahmet Temir (1912–2003), who studied at the «Seminar of Oriental Languages» at Berlin University, wrote and defended their dissertations in Turkic studies, and created a number of important scientific works. The fact that they were formed as scholars within the German Orientalist school and could rely on rich manuscript collections and other Turkic materials collected in Europe was of great importance for their academic careers.
Keywords: Berlin University (Universität zu Berlin), Tatar Students, Turkology, Jakob Schinkewitsch, R. Rachmati-Arat, S. Ishaki-Çagatay, A. Temir.

В 1920-х гг. Берлин стал важнейшим центром российской эмиграции. Одновременно, в силу ряда причин, Берлинский университет превратился в *alma mater* для большого числа уроженцев бывшей Российской империи. Среди них была и группа татарской молодежи, м.б. не столь многочисленная на фоне других этнических групп, но очень важная в персональном отношении для истории и культуре татарского народа. Среди студентов татарского происхождения, оказавшихся в Берлине и посвятивших себя изучению истории и культуры тюркских народов, особо следует выделить Якуба Шинкевича (1884–1966), Габдрашита Рахматуллина (1900–1964), Сагадат Исхаки (1907–1989) и Ахмета Темира (1912–2003).

Все они учились в Берлинском университете в 1920–1930-х гг. на отделении тюркологии, защитили диссертации по этой проблематике и затем сделали впечатляющую научную или административную карьеру. В данной статье я намерена не только дать обзор их научных биографий, но и показать вклад востоковедной школы Берлинского университета [подробнее см.: 3: 88] в процесс их становления в качестве ученых-тюркологов. Биографии всех упомянутых ученых известны довольно хорошо, поэтому здесь я остановлюсь исключительно на берлинском периоде, который имел большое значение именно в отношении становления их научной карьеры. Первым татарским студентом-тюркологом в Берлинском университете стал Якуб Шинкевич – в Берлин он прибыл в 1919 г. За ним, зимой 1922/1923 гг., последовали Рашит Рахмати и Сагадат Исхаки. Наконец, во второй половине 1930-х гг. образование получал Ахмет Темир.

Якуб Сулейманович Шинкевич (в Германии – Jakob Schinkewitsch; в Польше – Jakob Szynkiewicz) происходил из традиционной семьи белорусско-литовских татар [его биографию подробнее см.: 8; 18; 24; 25], проживавшей в местечке Ляховичи, до революции 1917 г. входившей в состав Минской губернии Российской империи, а после образования независимой Польши – вошедших в состав польского государства. В настоящее время данная территория входит в состав Белоруссии. После обучения в национальной начальной школе, в пятнадцатилетнем возрасте он был зачислен в 3-й класс реального училища в Минске (1899–1904), а после окончания последнего

поступил в Санкт-Петербургский Технологический институт. Данное учебное заведение готовило инженеров-технологов, главным образом химиков и механиков. Сам Я. Шинкевич отмечал в автобиографии (1926), что после некоторых раздумий осознал отсутствие склонности к техническим наукам. Решив посвятить себя ориенталистике, в 1910 он покинул этот институт и подал документы на востоковедное отделение историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета. Поскольку на момент поступления в университет ему было уже 28 лет, очевидно, это было осознанное и довольно непростое решение.

В Санкт-Петербургском университете Я. Шинкевич с 1912 г. по 1914 г. изучал арабский, персидский и турецкий языки. Летом 1913 г. некоторое время находился в Стамбуле (о чем зафиксировано в донесениях осведомителя Казанского жандармского управления). Вероятно, он не только совершенствовал свои компетенции в турецком языке, но и наладил контакты с представителями татарской молодежи, которая находилась в турецкой столице.

В студенческие годы Я. Шинкевич совместно с профессором А.Н. Самойловичем (1880–1938) начал исследовать рукописные книги *(кятибы)* и религиозные тексты, распространенные среди польско-литовских татар [22: 3–7]. Один из таких сборников («польско-белорусский кятиб») он начал расшифровывать с целью последующей академической публикации на русском языке. Однако эти планы были прерваны мировой войной. Только через два десятилетия он смог вернуться к увлечению молодости и опубликовал в первом томе «Rocznik Tatarski» (1932) небольшую статью с обзором рукописных книг польско-литовских татар [15: 188–195; 8: 64–65]. Таким образом, его «вхождение» в востоковедение и восточную филологию началось еще в столичном российском университете.

Период с лета 1914 до осени 1919 гг. в его биографии самый «туманный». Очевидно, что обучение было прервано военным призывом и вплоть до 1917 г. он находился на фронте. Потом возможно находился в Крыму, где польско-литовские татары были довольно широко представлены в национальном движении крымских татар.

Для нас более важен следующий крутой поворот в его судьбе: осенью 1919 г. Я. Шинкевич приехал в Берлин для продолжения высшего образования[1]: с ноября 1919 г. он вольнослушатель, а с апреля 1921 г. – студент философского факультета Берлинского университета, изучающий восточные языки и тюркологию на «Семинаре восточных языков». В берлинский период жизни (1919–1927) Я. Шинкевич, помимо учебы, активно общался с немецкими тюркологами и исламоведами, был членом «Восточного клуба» *(Oriental Club in Berlin),* созданного по инициативе турецкого посольства, посещал берлинскую мечеть в районе Вильмерсдорф. Связи с «Исламским сообществом Берлина» *(Islamische Gemeinde Berlin)* сохранялись и после его отъезда из Берлина. Определенные контакты у него завязались и с представителями тюрко-татарской эмиграции, обосновавшимися в то время в Берлине (А.-З. Валиди и др.) [20: 252, 296].

Летом 1925 г. Я. Шинкевич завершил и представил на утверждение университетской комиссии докторскую диссертацию на тему «Синтаксис произведений Рабгузи» [13: 46]. В своем отзыве официальные референты – профессора Вилли Банг-Камп (W. Bang-Kamp, 1869–1934) и Евгений Митвох (E. Mittwoch, 1876–1942) – высоко оценили проведенную работу. В развернутом отзыве проф. В. Банг-Кампа было отмечено, что перед диссертантом стояла трудная и одновременно заманчивая задача – изучить часто цитируемые тексты Рабгузи, но прежде всего с лингвистической точки зрения. Когда диссертант взялся за работу, он обнаружил, что казанские издания текстов Рабгузи представляют собой модернизированные с точки зрения языка тексты. Это создало определенные трудности, которые были отчасти преодолены благодаря подробному описанию одной из рукописей Рабгузи, хранившейся в Британском музее. Не случайно, что весь летний семестр 1924 г. Я. Шинкевич провел в Британском музее с целью

[1] Здесь и далее основные сведения о его обучении в Берлинском университете взяты из личного дела, хранящегося в архиве Берлинского университета [5, дело № 653].

исследования рукописи Рабгузи в рамках своей диссертационной работы. При этом он блестяще справился со сложным почерком переписчика.

В целом, по словам рецензентов, в процессе систематического анализа синтаксиса сочинений Рабгузи диссертант продемонстрировал обоснованность и разумность суждений и выводов. Точные наблюдения и глубокий анализ позволили хорошо понять и правильно проинтерпретировать авторский язык указанных текстов.

Следует несколько слов сказать о предмете исследования Я. Шинкевича и связи его с Казанью. Рабгузи (настоящее имя – Насретдин сын Бурханетдина) – тюркоязычный поэт и писатель золотоордынской эпохи, живший на рубеже XIII–XIV столетий в Хорезме (Маверранахер), автор ряда произведений религиозно-дидактического и лирического характера, которые получили широкое распространение среди татарского и узбекского населения. В настоящее время они включены в антологии татарской и узбекской поэзии. Самое известное из произведений Рабгузи – «Кыйссасел-энбия» (1309–1310 гг.) в татарской традиции чаще именуется «Кыйсса-и Рабгузи». Данное сочинение Рабгузи впервые было опубликовано в Казани в середине XIX столетии при участии Н.И. Ильминского (1859 г.). Затем оно неоднократно переиздавалось, будучи необычайно популярным у татароязычных читателей, а также широко использовалось в медресе в качестве учебников и хрестоматий. Считается, что сочинения Рабгузи оказали сильное влияние на творчество Тажетдина Ялчыгула, Габдрахмана Утыз-Имани и др. [23: 51]. Самые ранние варианты сочинения Рабгузи дошли в списках XV–XVI столетий, однако в большей степени представлены рукописями XVIII–XIX столетий [1].

В библиотеке Казанского университета хранятся как печатные, так и рукописные варианты самого известного из произведений Рабгузи «Кыйсса-сел энбия», среди которых не менее 8–10 изданий, отпечатанных в различных казанских типографиях (университетской, Кадырова, Хусаинова и «Миллят») на рубеже XIX–XX вв. (1859, 1891, 1899, 1903, 1904–1905, 1909, 1910 и 1911 гг.). В 1916–1917 гг. сочинение Рабгузи было также издано в Ташкенте. Наконец, в 1948 г. в Копенгагене был издан рукописный список, хранящийся в Британском музее и описанный Я. Шинкевичем [2: 177–183].

Помимо этого, в ОРРК НБЛ КФУ собрано, по меньшей менее, десять рукописных списков данного произведения Рабгузи разной степени полноты и объема, переписанных преимущественно в первой половине XIX в. В рукописном собрании ИЯЛИ хранится один список конца XVIII в. Некоторые рукописи поступили в университетскую библиотеку еще в 1930-х гг. (возможно во время экспедиций Саида Вахиди). Еще несколько рукописных списков были обнаружены участниками Археографических экспедиций КГУ в 1963–1970-х гг. Два списка, обнаруженные во время экспедиции КГУ в Касимов, были получены от Ф. Башировой и К. Бахчиева в 1964 г.; еще, по меньшей мере, один список был обнаружен во время экспедиции в Балтасинский район РТ в 1970 г. [21: 32–38] Несмотря на то, что большинство из хранящихся в ОРРК НБЛ КФУ списков имеют дефекты (неполная комплектность листов, отсутствие даты переписи, негативные последствия недолжного хранения и пр.), их значительное количество является еще одним аргументом в пользу широкой распространенности данного произведения среди татарского населения Европейской части России.

Очевидно, что Я. Шинкевичу были доступны лишь печатные версии произведения Рабгузи, изданные в Казани на рубеже XIX–XX столетий, хотя нет никаких свидетельств о приезде его в Казань и, тем более, посещении им университетской библиотеки. И конечно, у него не было возможности работать с рукописными вариантами этого произведения, хранящимися в библиотечном собрании. Более того, за прошедшие почти сто лет после защиты диссертации были обнаружены новые списки рукописей Рабгузи, а также были проведены новые текстуальные исследования [19: 7–37]. Тем не менее, диссертация Я. Шинкевича сохраняет свою актуальность и значимость как важного историографического явления.[1] Как отмечали рецензенты, это блестящее филологическое исследование может служить основой для последующих аналогич-

[1] Позднее в Турции был опубликован турецкий перевод работы Я. Шинкевича [14].

ных работ. Оно также имело большое значение для понимания как фрагментов турфанских текстов, так и более поздних диалектов. Благодаря наблюдениям и выводам Я. Шинкевича, в частности, удалось исправить большое количество отрывков в сложном произведении Махмуда ал-Кашгари «Диван-и лугат ат-турк» [5, дело № 653].

В целом, диссертационное исследование Я. Шинкевич «Синтаксис произведений Рабгузи» было удостоено высшей оценки «очень похвально» *(sehr gut или valde laudabile)*. Устная часть кандидатского экзамена, включавшая арабский, турецкий и новоперсидский языки, а также исламоведение и философию, была сдана 10 декабря 1925 г. и оценена экзаменаторами на высший бал *(magna cum laude)*. Публичная защита диссертации состоялась 25 февраля 1927 г. Примечательно, что объемный текст диссертации (180 с.) из-за финансовых проблем, по решению Деканата, был сокращен наполовину и опубликован в «усеченном» виде. По мнению автора, это сокращение могло крайне негативно сказаться на его будущей научной репутации [5, дело № 653, л. 291]. В январе 1926 г. Я. Шинкевич ходатайствовал о публикации полного текста диссертации, однако финансовая помощь так и не была оказана. К сожалению полный текст диссертации так и не был издан, а что случилось с оригинальной рукописью работы – достоверно неизвестно.

После окончания обучения в Берлинском университете и некоторое время до публичной защиты диссертации Я. Шинкевич занимался преподавательской и переводческой деятельностью, однако в середине 1920-х гг. экономическая ситуация в Берлине сильно ухудшилась, что вынудило его, как и многих других татарских эмигрантов, покинуть немецкую столицу. Еще один мощный аргумент в отъезде из Берлина заключался в том, что в самом конце 1925 г. Я. Шинкевич был избран муфтием мусульман Польской Республики (Речи Посполитой). Так завершается берлинский и академический период его жизни, связанный с научным творчеством и суливший гуманитарной науке появление нового большого ученого.

Почти в те же годы, в самом конце 1922 г., в Берлин приехал ***Габдрашит Рахматуллин*** (Габдерәшид Гыйсматулла углы Рахматуллин, в Германии: Gabdul-Raschid Rachmatullin; с 1929 и в Турции Dr. Reşid Rahmati Arat)[1]. Несмотря на то, что он был уроженцем Казанской губернии, в немецкую столицу он прибыл из Харбина, в составе группы татарской молодежи. Первоначально Рашит Рахмати был зачислен на философский факультет Берлинского университета условно (2 мая 1923 г.), в качестве слушателя, а после сдачи экзаменов по немецкому, латинскому, русскому языкам, истории и географии в ноябре 1924 г. стал полноправным студентом [4, дело № 669]. Своей специализацией он избрал восточную филологию.

Прослушав 8 семестров, в 1926 г. Р. Рахмати завершил обучение с дипломом филолога. Вскоре он приступил к написанию докторской диссертации в области тюркологии и исламоведения [4, дело № 669]. Основными дисциплинами выступали тюркский, арабский языки и исламоведение, дополнительными – персидский язык и философия. В одном из заявлений Р. Рахмати ходатайствовал об освобождении его как татарина и мусульманина от сдачи специального экзамена по греческому языку, на что ему было дано разрешение. Однако ему было рекомендовано для сдачи кандидатского экзамена вместо персидского избрать другой предмет, так как фарси подразумевается в рамках исламской филологии. В итоге, в качестве дополнительных предметов Р. Рахмати избрал философию и новую историю с особым фокусом на российскую историю. Осенью 1927 г. он представил текст диссертации, а 24 ноября 1927 г. сдал кандидатский экзамен (на отлично, *sehr gut oder cum laude*). Как и в случае с Я. Шинкевичем, научными руководителями выступили профессора В. Банг-Кауп и арабист Е. Митвох. В небольшой рекомендации проф. В. Банг-Кауп как тюрколог высоко оценил проделанную работу, рекомендовав высшую оценку *magna cum laude*. Второй со-руководитель, Е. Митвох, дал более развернутый, но также положительный, отзыв. Устный кандидатский экзамен был оценен хорошо *(cum laude)*, а письменный текст диссертации – весьма похвально *(valde laudabilis)*. Защита диссертации состоялась

[1] Наиболее полно биография Р. Рахмати и его творчество представлены в сборнике, изданном после его смерти [11].

22 мая 1928 г. В конце 1920 – начале 1930-х гг. Р. Рахмати-Арат в союзе с профессором В. Банг-Кауп активно трудился над изучением различных восточных текстов и рукописей, опубликовал ряд турфанских текстов и древних уйгурских рукописей [17; 10, 9].

После защиты диссертации, Р. Рахмати-Арат работал лектором татарского языка и младшим научным сотрудником Берлинской академии наук. В 1931–1933 гг. он состоял преподавателем тюркских языков, включая и татарский язык, в Школе восточных языков [3: 54]. Помимо этого, активно занимался научной деятельностью, издавая статьи и публикуя со своим учителем проф. В. Банг-Кауп различные древние тюркские источники.

В 1933 г. Р. Рахмати-Арат получил приглашение Министерства просвещения Турции занять пост профессора турецкого языка и литературы факультета литературы Стамбульского университета. С середины 1930-х гг. он проживал в Турции, где стал крупнейшим тюркологом и исламоведом. Однако, даже после переезда в Турцию, Р. Рахмати-Арат ежегодно приезжал в Берлин на несколько месяцев для проведения исследований уйгурских летописей в Берлинской академии наук.

Практически одновременно с Р. Рахмати в Берлине оказалась и дочь Гаяза Исхаки – ***Саадет Исхаки*** (в Турции – Saadet Çagatay). В декабре 1922 г. она полулегально перебралась из Ташкента в Турцию, а затем переехала в Европу. Несколько лет ушло на завершение среднего образования и подготовку к университету. Наконец, сдав 23 декабря 1926 г. при Институте для иностранцев при Берлинском университете экзамены, соответствующие курсу прусской реальной гимназии (немецкий, латинский, русский, история и география, все на оценку «достаточно» или *genügend*), С. Исхаки получила сертификат и была зачислена на философский факультет Берлинского университета (24.04.1927) [7]. В Берлинском университете, на отделении сравнительной тюркологии, она проучилась 7 семестров [здесь и далее: 6, дело № 751].

Летом 1931 г. С. Исхаки приступила к процедуре защиты кандидатской диссертации на тему *«Denominale Verbindungen in den Türksprachen»* («Деноминальные связи в тюркских языках») [12]. В процессе подготовки, для кандидатских экзаменов в качестве основных предметов были избраны исламская филология (включая турецкий, арабский, персидский языки) и исламоведение; а дополнительно – славистика и философия. Устные экзамены (18 февраля 1932 г.) были сданы на удовлетворительно (*genügend*), а текст диссертации был представлен 20 июля 1931 г. Научными руководителями вновь выступили профессора В. Банг-Кауп и Е. Митвох, которые дали краткие отзывы на диссертацию, оценив проделанную работу на «хорошо» (22 января 1932 г.). Однако в силу ряда причин публичная защита диссертации затянулась, поскольку принятая римским журналом «Ориенталистика» диссертация не была вовремя издана, но планировалась к печати на протяжении 1933 г. В сентябре 1932 г. и апреле 1933 г. С. Исхаки дважды пишет заявление о продлении сроков защиты по этой причине. В итоге, публичная защита диссертации состоялась 13 декабря 1933 г. и завершилась итоговой оценкой «хорошо» *(laudabiles)*. В Берлине С. Исхаки (в 1932 г. вступившая в брак) оставалась вместе со своим супругом вплоть до 1938 г., а затем, как и многие другие татарские ученые и специалисты, обосновались в Турецкой республике.

Наконец, последним из череды татарских аспирантов в Берлине оказался ***Ахмет Темир*** (в Германии и Турции Ahmet Temir), приехавший летом 1936 г. в Германию на языковые курсы как стипендиат фонда А. Гумбольдта [16]. С 7 июля по 31 октября 1936 г. он являлся слушателем курсов в Немецком институте для иностранцев при Берлинском университете, пройдя средний и высший уровни изучения немецкого языка. После успешного завершения языковых курсов А. Темир принял решение продолжить высшее образование в Германии и 6 ноября 1936 г. был зачислен на философский факультет Берлинского университета. Одновременно он стал лектором татарского языка в Высшей школе иностранных языков при университете. Впоследствии в течение 9 семестров являлся студентом филологического отделения, где специализировался в тюркологии и исламоведении (главные дисциплины – тюркология и

монголоведение, а также китайский язык). После окончания университета написал и 17 июля 1941 г. защитил диссертацию по тюркологии под названием «*Die Konjuktionen und Satzeinleitungen im Alt-Turkischen*» («Союзы и предложения в древнетюркских языках»). Работа была написана на основе древних рунических текстов тюрков, а также тюркоязычных рукописей из Турфана. Референтом выступила известный немецкий тюрколог, профессор Аннамари фон Габайн (Annamarie von Gabain, 1901–1993), оценившая работу на «хорошо» *(gut)*.

Примечательно, что сразу после прибытия в Германию А. Темир связался с находившимся в это время в берлинской столице и работавшем в Прусской академии наук Р. Рахмати-Аратом, который познакомил его с профессором Герхардом фон Менде (1904 – 1963), который в свою очередь сыграл большую роль в последующей профессиональной и общественной судьбе Ахмета Темира. С 1937 г. они совместно работали над татарскими и тюркоязычными текстами в Восточной библиотеке при Институте изучении России Берлинского университета. В Германии Ахмед Темир оставался до лета 1943 г., когда, получив диплом и степень доктора (Dr. Phil., диплом от 2.07.1943), вернулся в Турцию.

Таким образом, в 1920–1930-х гг. в Берлинском университете отучились и защитили свои диссертации четыре татарина, трое из которых впоследствии стали крупными учеными-тюркологами и связали свою судьбу с Турецкой республикой. Единственный из них – Я. Шинкевич – вернулся на родину в Польшу и стал крупным религиозным и политическим деятелем. Конечно, его религиозно-административная карьера реализовалась в значительной мере в ущерб научной деятельности.

Если же говорить о вкладе немецких ученых, очевидно, что в трех первых случаях большую роль в подготовке кадров сыграл известный немецкий ученый, тюрколог, специалист по древнетюркским языкам и исследователь Турфанской рукописной коллекции Вилли (Уильям) Банг-Кауп. После его преждевременной смерти (1934 г.) значительную роль в дальнейшем развитии этой тюркологической традиции сыграла Аннамари Габайн. Привлечение татарской молодежи к данным исследованиям, ориентированным в большей степени на филологические аспекты, отчасти связано с их языковыми компетенциями, а также с традиционным интересом тюркоязычных ученых к Алтайскому региону. Таким образом, в 1920–1930-х гг. Берлин с богатой коллекцией древнетюркских рукописей, привезенных по итогам турфанских экспедиций начала XX в., а также с богатыми традициями немецкой школы востоковедения, сыграл огромную роль в подготовке целой плеяды ученых-востоковедов и тюркологов из числа татар.

ЛИТЕРАТУРА

1. Al-Rabghüzi, The Stories of the Prophets: Qiṣas al-Anbiyāʾ, An Eastern Turkish Version, I–II. Ed. H.E. Boeschoten, Marc van Damme, S. Tezcan. – Leiden, 1995.

2. Boeschoten H. E., van Damme M., The Different Copyists in the London ms. of the Qisas-i Rabghuzi // Utrecht Papers on the Central Asia. Proceedings of the 1-st European Seminar on the Central Asian Studies. – Utrecht 1985. – S. 177–183.

3. Das «Seminar für Orientalische Sprachen» in der Wissenschaftstradition der Sektion Asienwissenschaften der Humboldt-Universität zu Berlin // Beiträge zur Geschichte der Humboldt-Universität. – Berlin: HU, 1990. – 88 s.

4. HU UA (Humboldt-Universität zu Berlin Archiv), B 02.04. Phil. Fak. 01. Promotionen bis 1945. Diss. № 669. [Дис. Габдул-Рашида Рахматуллина]

5. HU UA, B 02.04 Phil. Fak. 01. Diss. Promotionen bis 1945. Diss. № 653. [Дис. Якуба Шинкевича]

6. HU UA, B 02.04. Phil. Fak. 01. Promotionen bis 1945. Diss. № 751. [Дис. Саадет Исхаки]

7. HU UA. DIA. 01., № 02. Zeugnis von Saadet Ishaki. [Аттестат Саадет Исхаки]

8. Jankowski H. Jakub Szynkiewicz // Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi. – 18, 2 (2011). – P. 61–68.

9. Rahmeti-Arat R. Brüchstücke eines Gebetsbuches. – Helsinki: Societas Orientalis Fennica, 1964. – 16 s.

10. Rahmeti-Arat R. Zur Heilkunde der Ujguren. – Berlin, 1930. – 25 s.

11. Reşıt Rahmeti Arat için. – Ankara: Türk Kültürünı Aaştırma Enstitüsü, 1966. – 454 s.

12. Schakir S. Denominale Verbindungen in den Türksprachen. – Roma: Scuola tipogr., 1933. – 49 s.

13. Schinkewitsch J. Rabghuzi‘s Syntax. – Berlin, 1926. – 46 s.

14. Schinkewitz J. Rabgūzī Sentaksı (trc. Sabit S. Payalı). – İstanbul, 1947.

15. Szynkiewicz J. O kitabie // Rocznik Tatarski. Tom I. – Wilno, 1932. – S. 188–195.

16. Temir A. 60 Yıl Almanya (1936–1996). – Ankara, 1998. – 426 s.
17. Türkische Turfan-Texte. Von Dr. G.R. Rachmati; mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard. – Berlin, 1929.
18. Tyszkiewicz J. Z historii Tatarow polskich 1794–1944. – Pułtusk: Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 1998.
19. van Damme M. Rabghuzi's Qiṣaṣ al-Anbiyāʾ, Reconsidered in the Light of Western Medieval Studies: Narrationes vel Exempla // De Turcicis aliisque rebus: Commentarii Henry Hofman dedicati. – Utrecht, 1992. – S. 7–38.
20. Валиди-Тоган З. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрков за национальное бытие и сохранение культуры. Книга II. – Уфа, 1998. – 368 с.
21. Миркасыйм Госманов: Археографик көндәлек (1964) [Подготовка текста к публикации Д.М. Усмановой] // Безнең мирас. – 2019. – № 9. – С. 30–35; № 10. – С. 32–38.
22. Самойлович А.Н. Литовские татары и арабский алфавит // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. – 1926. – № 3. – С. 3–7.
23. Татар поэзиясе антологиясе / Төз. Г. Рәхим. 1 китап. – Казан, 1992. – 544 б.
24. Червинский Г. Известный ориенталист и религиозный деятель Якуб Шинкевич // Tatarica. – 2015. – № 1 (4). – С. 210–213.
25. Якубаускас А. Шинкевич Якуб // Литовские татары в истории и культуре. – Каунас, 2012. – С. 385–386.

УДК 371

ТАТАРСКАЯ ШКОЛА ИМ. И. ГАСПРИНСКОГО В ИСТОРИИ ГОРОДА ВЕРНОГО

А.И. Хисамутдинова-Гатиятулина
(Алматы, Казахстан)

В статье рассматривается тема вклада представителей татарской диаспоры в социокультурный облик города Верного (Алматы) на рубеже XIX–XX веков. Выявлена роль татар в развитии культуры и образования в городе Верном. Установлено, что на рубеже XIX–XX вв. татарами было открыто несколько новометодных школ, среди которых особое место занимает школа имени Исмаила Гаспринского. На основании документальных источников приводятся сведения о судьбах татарских учителей, ставших жертвами сталинских репрессий.
Ключевые слова: Татарская диаспора Казахстана, сталинские репрессии, татарская новометодная школа, трагические учителя.

The article touches upon the contribution of representatives of the Tatar diaspora to the socio-cultural image of the city of Verny (now the city of Almaty) at the turn of the 19th–20th centuries. Information about the creation of theater groups, libraries, schools in the city is given. It is noted that the schools used an unorthodox method – with teaching according to contemporary acoustic European methods. The school was named after Ismail Gasprinsky, a well-known public and cultural figure of that time, was especially distinguished. The fate of the teachers at that school during the years of repression was especially tragic. Information that is contained in this article is documented. The article is of interest to those who cares about the history of the Tatar national culture.
Key words: Tatar diaspora in Kazakhstan, Stalinist repressions, Tatar unorthodox method school, tragic fate of school teachers.

Татарская диаспора на рубеже XIX–XX веков играла существенную роль в формировании социального, культурного, экономического облика города Верного, который впоследствии стал столицей Казахстана с названием Алма-Ата.

В первую очередь это объяснялось тем, что татарское общество состояло в большей степени из мещан и купцов-предпринимателей, которые были достаточно образованы. Некоторые получили образование за рубежом, в частности в Турции. Поэтому они тяготели к развитию культуры и просвещению общества. Татары создавали в городе первые театральные коллективы, открывали мусульманские школы, мусульманскую библиотеку (открыта в марте 1907 года). Открытие библиотеки стало крупным событием в культурной жизни Верного, внесшим неоценимый вклад в дело развития образованности, духовности тюркских народов.

По российским законам XIX века мусульманские школы могли открываться только при мечетях, поэтому история возникновения первой татарской школы начинается со 2 мая 1878 года, когда от лица татарского общества города Верного было подано прошение в Семиреченское областное правление на постройку татарской каменной мечети на Гостинодворной площади. Городские власти ответили отказом на это прошение, мотивируя тем, что мечеть не должна располагаться в центре города. Повторное прошение было подано доверенным лицом от татарского общества, купцом 2-й гильдии Абдул Гани Гузаировым 20 июня 1878 г. Разрешение на постройку мечети на мясном базаре было получено [1] с оговоркой, чтобы мусульманское население было перемешано с русским и не составляло отдельного квартала в русском городе [2].

В 1879 г. на углу улиц Торговой и Лепсинской на земельном участке, закрепленном купчей крепостью за верненским купцом 2-й гильдии Рахметуллой Зайнуллиным, началось строительство татарской каменной мечети на добровольные пожертвования мусульман. Этот земельный участок Рахметулла Зайнуллин приобрел у верненского мещанина Василия Смыкалова в августе 1877 г. [3] за 1200 рублей, 700 рублей из которых составляли пожертвования прихожан, а 500 рублей пожертвования самого Зайнуллина [4]. В 1906 г Рахметулла Зайнуллин безвозмездно передал земельный участок обществу мусульман четвертой татарской каменной мечети [5].

В 1883 году была открыта мусульманская новометодная школа при татарской каменной мечети на пересечении улиц Лепсинская и Гостинодворная в доме, специально приобретенном имамом Исхаком Абдразаковым за 320 рублей [6]. В 1903 году купцом Исхаком Габдулвалиевым на том же месте на свободном земельном участке было построено медресе «Исхакия» [7]. В 1906 году усадебный участок и находящееся на ней здание школы, принадлежащее на тот момент жене Исхака Габдулвалиева Биби Хадиче, было безвозмездно передано обществу мусульман татарской каменной мечети [8].

Среди татарских купцов Верного особо следует выделить Исхака Габдулвалиева, щедро выделявшего средства на постройку каменной мечети и новометодного медресе «Исхакия».

Открытие новометодных школ было связано с именем известного джадидиста, крымскотатарского мурзы Исмаила Гаспринского, основателя новометодных школ в России, в Крыму, Средней Азии и Казахстане. В 1884 году он издал новый учебник татарской грамоты, составленный по европейской звуковой системе. Этот новый прогрессивный звуковой метод обучения значительно облегчал усвоение татарскими детьми татарской и арабской грамоты и значительно сокращал время на обучение. Школы, использующие новый метод обучения стали называться новометодными. Этот метод довольно быстро был внедрен в учебные заведения Габдулвалиевых, в частности, в медресе «Исхакия», располагавшемся в здании татарской каменной мечети.

С 1905 г. по 1916 г. медресе «Исхакия» возглавлял и преподавал в ней попечитель новометодных школ Билял Шарифович Хисамутдинов. Количество желающих учиться в этом медресе по новому звуковому методу быстро увеличивалось, и вскоре старое здание стало тесным для занятий. В связи с этим Исхак Габдулвалиев принимает решение о строительстве нового, более крупного здания медресе, которое и было построено в 1903 г. [9]. В новой татарской школе расширили учебную программу, ввели преподавание грамматики арабского и персидских языков общенаучных дисциплин (арифметики, географии, математики, истории, а также русской литературы, естествознания и др.). Занятия в школе стали вести выпускники лучших новометодных медресе Казани, Оренбурга и других городов России. Среди них следует назвать Мухаррама Бекбулатова, учителей Гали Мугинова, Габдулбари Сайфуллина, Сафу Бекбаева, Муртазиных Исмаила и Фатыха, Хакимова Ахмеда, Тимбакова Мингаза, Билялетдина Хисамутдинова, Хадичу Вагапову [10]. Согласно рапорту инспектора народных училищ: «из многочисленных мусульманских школ особой популярностью пользуются татарские новометодные мактабы для детей обоего пола в городах Верный, Копале, и киргизская (казахская) братьев Мамановых и Туруспековых в Копальском уезде» [11].

Осенью 1912 года новометодные школы при татарской каменной мечети были закрыты и опечатаны по причине отсутствия в них учителей русского языка на основании, утверждённых 26 марта 1870 года правил «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев» и циркулярного распоряжения главного начальника края [12].

15 марта 1913 г. от имени прихожан татарской каменной мечети «Исхакия» мулла Хусаин Давлеткамов и Зайнетдин Тазетдинов, зять Исхака Габдулвалиева, подали прошение на имя инспектора народных училищ Семиреченского области об открытии новометодных мужских и женских мектебов с шестилетним курсом, причем первые четыре года дети должны были обучаться только по-мусульмански, а в остальные два года по-русски и по-мусульмански. Кроме того, назначить учителей русского языка с жалованием 420 рублей в год учителю и 300 рублей в год учительнице [13]. Среди подписантов прошения от 15 марта 1913 года были известных жители города, прихожане татарской каменной мечети «Исхакия»: мулла Хусаин Давлеткамов, зять купца Исхака Габдулвалиева Зайнетдин Тазетдинов, известный книготорговец Ахметкарим Зайнуллин, попечитель новометодных медресе Билял Хисамутдинова и др.

14 июня 1913 г. было получено разрешение генерал-губернатора, и татарская школа возобновила свою работу. Ее стали называть школой имени Исхака Габдулвалиева, в честь знаменитого купца. После Октябрьской революции школа сменила свое название и стала называться школой имени Исмаила Гаспринского. В 1917–1918 г. в школе имени Гаспринского, бывшей медресе «Исхакия», преподавал Валиахмад Мухамедиев, выпускник Казанского Апанаевского медресе, турецкой гимназии «Игдадия» и математического факультета Стамбульского университета «Гусмания». После революции Вали вынужден был покинуть Верный и эмигрировать в Кульджу, спасаясь от ареста и преследований Советской власти.

В 1927 г. учебном году в школе № 4 имени И. Гаспринского учились только татарские дети. Среди учеников школы им И. Гаспринского можно назвать юного Динмухамеда Кунаева, будущего Первого секретаря ЦК Компартии Казахстана.

С 1928 г. школа становится татарско-русской. Ей присваивается имя видного деятеля татарской литературы Галимджана Ибрагимова.

В 1935 г. по распоряжению ГОРОНО школа № 4 имени Г. Ибрагимова с татарскими детьми перешла в помещение бывшей школы № 18 по улице Пастера № 28, которая как школа существовала с 1926 г. в доме купца Данченко [14].

Учителя татарской школы № 4 тесно общались между собой, дружили семьями, ходили друг другу в гости и не подозревали, что среди них находится провокатор, который будучи свояком брата Биляла Хисамутдинова часто бывал на этих встречах. Провокатор регулярно писал доносы в органы НКВД о якобы контрреволюционных сборищах, на которых звучали антисоветские частушки и призывы к свержению власти. По его доносу 21 августа 1937 года семеро татарских учителей бывшей школы им. Гаспринского (директор школы Мухаррам Бекбулатов, учителя: Гали Мугинов, Сафа Бекбаев, Муртазин Исмаил, Хакимов Ахмед, Тимбаков Мингаз и Билял Хисамутдинов) были арестованы и приговорены к расстрелу. Приговор был приведен в исполнение 15 ноября 1937 г.

В 1937 году после ареста и расстрела учителей татарская школа была закрыта. В течение 20 долгих лет родные не могли узнать о судьбе своих близких, арестованных августовским днем 1937 г. Клеймо «семьи врага народа» все это время, сопровождало жен и детей, осужденных со всеми вытекающими последствиями. Только через 20 лет, после полной реабилитации 20 сентября 1957 г. было обнародовано место захоронения 4,5 тысяч человек невинных жертв сталинских репрессий, в том числе и учителей татарской школы.

Татары сыграли большую роль в распространении грамотности среди тюркских народов Казахстана. Этому способствовала единая религия. Знание русского языка позволяло татарам осуществлять посредничество между Российскими властями и коренным населением в управленческих, торговых и организационных делах. До присоединения территории Казахстана к России грамотность у казахов основывалась исключительно на татарском языке. Таким образом, деятельность представителей

татарской диаспоры в Казахстане во второй половине XIX – начале XX века была направлена на закладку основ светского образования посредством новометодных школ, подготовку педагогических кадров и учебно-методических изданий на языках коренных народов и тем самым содействовала созданию системы национального образования народов Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1. ЦГА РК, ф. 48, оп. 1, д. 5.
2. ЦГА РК, ф. 48, оп. 1, д. 115.
3. ЦГА РК, ф. 41, оп. 1, д. 411.
4. ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 36297.
5. ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 2368.
6. ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 36297.
7. ЦГА г. Алматы, ф. 77, оп. 2, д. 484.
8. ЦГА РК, ф. 44, оп. 1, д. 2368.
9. ЦГА г. Алматы, ф. 77, оп. 2, д. 484.
10. Таиров Наиль // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 2003. – № 1–2.
11. ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 773-б.
12. ЦГА РК, ф. 64, оп. 1, д. 3433.
13. ЦГА РК, ф. 90, оп. 1, д. 773-г.
14. ЦГА г. Алматы, ф. 77, оп. 1, д. 484.

УДК 323.1

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ТАТАР, ПРОЖИВАЮЩИХ В КИТАЕ

А.Ш. Юсупова, Г.А. Набиуллина
Казанский федеральный университет (Казань)

В статье исследуются вопросы этнической идентичности татарской диаспоры, проживающей в КНР. В работе использованы материалы, собранные авторами во время экспедиции по территории распространения татарского языка в городах Урумчи и Кульджа (КНР), книги, сборники и другие письменные источники, опубликованные татарами в Китае. На основании проведенного исследования делается вывод, что татарская диаспора в Китае является носителем нескольких культур, но родной язык является важным компонентом этнокультурной идентичности. Представляется, что полученные результаты открывают возможности для дальнейшего исследования речи татарской диаспоры в КНР. Перспективы данного исследования мы видим в дальнейшем изучении языка зарубежных восточных и западных татарских диаспор, в расширении корпуса лингвистического материала, в обобщении и систематизации научных результатов.
Ключевые слова: идентичность, этнокультурная идентичность, языковая идентичность, татарская диаспора, родной язык, культура.

The article examines the issues of ethnic identity of the Tatar diaspora living in China. The work uses materials collected by the authors during an expedition through the territory of the Tatar language distribution in the cities of Urumqi and Kuldzha (PRC), books, collections and other written sources published by Tatars in China. Based on the conducted research, it is concluded that the Tatar diaspora in China is a carrier of several cultures, but the native language is an important component of ethno-cultural identity. It seems that the obtained results open up opportunities for further research of the speech of the Tatar diaspora in China. We see the prospects of this research in the further study of the language of foreign Eastern and Western Tatar diasporas, in the expansion of the corpus of linguistic material, in the generalization and systematization of scientific results.
Key words: identity, ethno-cultural identity, linguistic identity, Tatar diaspora, language, culture.

Язык является одним из важнейших компонентов этнокультурной идентичности. В трудах язык рассматривается как базовая символическая среда функционирования этноса. В последние годы активизировались научные исследования по изучению диаспорной идентичности в условиях русской, корейской и других диаспор [3]. История,

культура и язык татарской диаспоры становится предметом пристального внимания российских и зарубежных учёных. Достаточно большое внимание начали уделять изучению языковой идентичности татарской диаспоры, проживающей за пределами Российской Федерации [1–7].

Вопросы изучения языковой и этнокультурной идентичности являются особо актуальными для татарской диаспоры, проживающей в Китае. С одной стороны, в связи с историческими событиями в региональном китаеязычном окружении татарская диаспорная идентичность развивалась изолированно от современной татарской этнической культуры. С другой стороны, в результате тесного территориального контакта, социокультурных связей с тюркскими народами, в особенности уйгурами и казахами, диаспорная идентичность претерпела определённые изменения [2].

На данный момент в Китайской Народной Республике проживают около 5 тысяч татар. В основном – в Синьцзянском автономном округе, где они обосновались ещё в XIX в. Большинство татар живут в городах Урумчи, Чавучак и Голжа, и за время своего обитания здесь они сыграли важную роль в реформировании старой религиозной образовательной системы, распространении научных и культурных знаний и торговле.

Как указывается в большинстве источников, переселение татар в Китай началось в период строительства Китайской Восточной железной дороги (КВЖД) в 1898 г. Они принимали активное участие в строительстве дороги, занимались коммерцией. В результате потихоньку сложилась татарская община на севере Китая – в Маньчжурии [2; 8]. Основной контингент людей, попавших на китайский Дальний Восток после события 1917–1920 гг., – образованная национальная интеллигенция, военные, казаки, состоятельные слои башкиро-татарского общества, духовенство. Среди татар были выходцы из Поволжья, Урала, Оренбургской, Казанской, Уфимской губернии – башкиры, татары, мишари и другие мусульманские народности [2; 8].

Второе место обитания татар в Китае – на западе страны, в Синьцзяне. В Синьцзян-Уйгурском автономном районе (СУАР) Китая, согласно китайской официальной статистике 1998 г., проживает 4 873 татарина (по данным татарских национальных организаций – более 5,5 тысяч) [6].

Сложный миграционный путь, которым прошли татары, повлиял на все аспекты их жизнедеятельности и стал своего рода испытанием для сохранения нации. Нужно отметить, что в Китае в конце XIX–начале XX вв. татарский язык стал влиятельным фактором самоидентификации татарской эмигрантской диаспоры в далекой и весьма своеобразной стране.

Двойственное положение татарской диаспоры на территории Китая по отношению к принимающей стране и исторической родине определяется по следующим функциям:

1. Социальная функция выявляется в защите членов диаспоры и в содействии в получении гражданства и профессиональном самоопределении.

2. Политическая функция: участие в избирательных кампаниях в стране проживания и других политических действиях. Она отражается во влиянии на позицию региона проживания в международном пространстве.

3. Этнокультурная функция выражается в сохранении или возрождении национальной культуры своего народа; развитии и передаче этнических культурных ценностей; сохранении и развитии национального самосознания. Необходимость поддерживать и развивать собственную этническую культуру способствует сохранению связей со своей исторической родиной, но приспособление к новой среде требует усвоение социокультурных норм и ценностей принимающего сообщества. При этом устойчивость диаспоры к ассимиляции обеспечивается наличием определённого стержня, в качестве которого может выступать историческая память, национальная идея, религиозные взгляды или что-то другое, что сплачивает, не позволяет раствориться в иной этнической среде.

Языковую политику китайского государства в отношении татарских и других народов, проживавших в Китае, можно определить как лояльную. В частности, не существовало запрета на татарский язык, не было требования говорить на языке страны

проживания, наоборот, осуществлялся поиск языкового компромисса для наилучшего совместного сосуществования.

Выделим следующие явления в языке татарского восточного зарубежья.

В лингвистической литературе встречается мнение, что язык татарской эмиграции, в частности, может рассматриваться как отдельная языковая форма. При этом указывают ряд особенностей: 1) язык татарской диаспоры имеет своих носителей: это татары-эмигранты из России и их потомки; 2) татарский язык в зарубежье функционирует в определенных условиях. В нашем случае он используется, прежде всего, при общении в домашнем кругу или между членами татарской диаспоры. Татарский язык в зарубежье связан, прежде всего, с необходимостью этнического самосохранения и потому обладает особой актуальностью в условиях эмиграции, когда отрыв татар от исторической родины усугубляется изоляцией от нее и политико-идеологическим разграничением. Усугублявшийся в итоге отрыв татарских эмигрантов от исторической родины дополнялся необходимостью общежития с другими языками и их непосредственным влиянием на язык татар-эмигрантов. Поэтому неизбежно язык татарской эмиграции в Синьцзяне приобретал свои особенности, обусловленные различными факторами как собственно лингвистического, так и социолингвистического свойства.

В начале XX в. представители татарской интеллигенции в Китае всеми силами стремились основывать школы и следить за их работой. Некоторые из них отправились глубоко в сельские регионы и внесли ценный вклад в формирование основ образования Синьцзяна. Их усилия принесли пользу не только татарам, но также уйгурам, хуэйцам, казахам, сибинцам и узбекам. В городах Голжи, Урумчи и Чавучак открылись татарские школы (татар мәктәбе ‘татарская школа’, кызлар мәктәбе ‘школа для девочек’, «Нур» мәктәбе ‘школа Нур’, «Максудия» мәктәбе ‘школа Максудия’, Чанышев мәктәбе ‘школа Чанышева’, Урумчи татар мәктәбе ‘татарская школа Урумчи’), и татарский язык функционировал, прежде всего, как язык образования, то есть в начальных, средних учебных заведениях обучение велось на татарском языке. Татарские школы посещали не только татары, но и уйгуры, казахи, узбеки, дунганы и китайцы. В целях поддержания и сохранения своей этнокультуры татарской диаспорой проводились и проводятся различные общественные, научные и культурные мероприятия.

Центром татарского восточного зарубежья были города Голжа, Урумчи и Чавучак. Именно их можно рассматривать как средоточие и выражение сути татарской жизни в восточной эмиграции. В этих городах татары создали уникальную культурную среду, по образу и подобию той, что была на родине, своеобразную татарскую цивилизацию. В 1987 г. с разрешения Китайского правительства было организовано Татарское общество, работает центр сохранения и развития татарской культуры «Мәдәни нур».

Культурно-просветительская работа татарской диаспоры способствует сохранению родного языка, национальных традиций в Китае, так как культура, язык и религия сыграли важную роль в сохранении национального, культурного облика, образа жизни и качеств иммигрантов на чужбине, в инокультурной, иноязыковой среде. Как нам кажется, вопрос изучения и сохранения родного языка является одним из главных в диаспорной идентичности. Именно язык позволяет эмигрировавшим семьям сохранить связь детей с татарской культурой и с культурой своей страны. Знание своих корней позволяет значительно лучше усваивать культуру и ценности нового для них общества. Сохранение национальных традиций – это основная задача каждого народа. У татарского народа очень много национальных традиций, и татары, проживающие в Китае, стараются сохранить и передать свои знания детям, поделиться своей культурой с представителями других национальностей. Татары в Китае проводят Сабантуи, литературные вечера великого татарского поэта Габдуллы Тукая.

Культурная жизнь татарского Голжи – литературная, театральная, музыкальная – была чрезвычайно насыщенной для некрупного провинциального города. Приток творческой интеллигенции, особенно в период дореволюционной эмиграции из России в Китай, способствовал развитию татарской культурной жизни Урумчи и Голжи. Татарская культура и татарское слово становились доступными для татарских

эмигрантов через фонды татарских библиотек, где всем были доступны произведения татарских писателей. Издавались учебники на татарском языке: Гомуми тарих (Общая история), Халык тарихы (Народная история), Татарча элифба китабы (Татарская азбука). А 1947 г. в Голже был издан сборник стихов Г. Тукая.

Татарский язык выступает как язык устного делового общения и деловой переписки. В Голже, устроенном по подобию татарского провинциального города, с сохранением инфраструктуры прежнего российского общества, уровень организации деловой жизни был весьма высоким. Строго соблюдались установленные формы документов с традиционными для такого рода бумаг архаическими оборотами. На татарском языке происходило устное деловое общение или деловая переписка татарских эмигрантов друг с другом. Татарский язык широко использовался в среде татарских предпринимателей, при оказании в татарской диаспоре бытовых, транспортных, медицинских, юридических услуг. Об этом свидетельствуют многочисленные объявления в местных газетах, информация в городских адресных справочных книгах. Татары Синьцзяна на татарском языке писали письма, поздравительные открытки, приглашения на семейные праздники.

Урумчи, Голжа и Чавучак – города с татарским топонимическим пространством на протяжении всего времени пребывания там татарской колонии. Достаточно указать на то, что названия улиц имели типичные татарские названия или названия, образованные по продуктивным моделям, используемым в татарской топонимике (Нугай город, Ташләпкә базары ‘рынок Ташлавка’, Алтай ширкәте ‘товарищество Алтай’, Тянь-Шань ширкәте ‘товарищество Тянь-Шань’, Тукай күчәсе ‘улица Тукая’, Хәбип Юнич күчәсе ‘улица Хабип Юнич’ и т.д.). Кроме татарских названий улиц, магазинов, гостиниц и т.п., топонимическое пространство было заполнено вывесками и рекламой на татарском языке, которые также выступали элементами его знаковой организации.

Средством общения внутри этнических групп, в кругу семьи в Голже и в Урумчи оставался родной язык, который, являясь существенным признаком этноса, способствовал этнической самоидентификации. В Голже можно было обходиться без знания языка страны проживания – китайского, пользуясь только своим родным языком и уйгурским. В центрах татарской восточной эмиграции – Голже, Урумчи, Чавучак – устройство жизни и быта соответствовало татарским традиционным и исламским канонам, а татарский язык использовался во всех сферах коммуникации, несмотря на существование в чужой стране и при численном преобладании населения этой страны. Свой язык и культуру поддерживали и другие национальные группы многонациональных Голжи и Урумчи (уйгуры, казахи, узбеки, киргиз и т.д.), но доминирующей культурой по совокупности и масштабу фактов следует считать татарскую.

Таким образом, в Синьцзяне в конце XIX – начале XX в. татарский язык стал влиятельным фактором самоидентичности татарской эмигрантской диаспоры в далекой и весьма своеобразной стране. Функциональность, удивительная жизнеспособность татарского языка в этих условиях, с нашей точки зрения, обеспечивалось тем, что основную часть татарской эмиграции в данном регионе составляли российские татары, обладавшие высокими интеллектуальными и деловыми качествами, образованные, творческие, удачно сочетавшие в себе глобальное мировидение и развитое национальное самоощущение. Заслугой татарской диаспоры в Синьцзяне стало достаточно широкое использование татарского языка в этом регионе Китая, причем в многонациональных городах.

Прожив более 100 лет в окружении китаеязычного населения и культуры, татары Китая сохранили свою этнокультурную и языковую идентичность и сформировали сплоченную духовно-культурную татарскую диаспору. Тем не менее, согласно исследованиям степени сохранности или уровня жизнеспособности татарского языка, на нем говорят сегодня только дома, в быту, а в остальных сферах его применение ограничено. Нужно отметить, что настоящая лингвистическая ситуация в китайской среде может привести к потере татарского языка с уходом старшего поколения. В этой связи необходимо сосредоточить особое внимание на молодежи.

Поскольку татары Синьцзяна свободно смешивались с уйгурами и казахами, все три языка оказали друг на друга сильное влияние и стали источником многочисленных местных диалектов. Сегодня татары, разбросанные по двум этническим районам, помимо татарского, также пользуются уйгурским и казахским языками. Среди татар часто встречаются смешанные браки между татарами и представителями других мусульманских этнических групп, например, уйгурами и казахами. Тюркоязычные смешанные семьи считают родным языком и татарский, и уйгурский или казахский. Говорят больше на нем, стараются сохранить его среди младшего поколения, обеспокоены будущим языка. Старшее поколение является носителем и передатчиком как татарской культуры, традиций, обычаев, так и языка. Молодое поколение употребляет язык своих предков, смешивая с уйгурским или казахским языками. Естественно, при этом китайский язык является средством делового общения. Младшее поколение в большей степени говорит на китайском языке, особенно это касается тех, кто учился в китайских средних школах и вузах. Татарский язык не имеет высокой степени востребованности среди молодежи, так как употребляется иногда только в системе домашнего общения, но имеет необходимость в общении татарской молодежи из различных стран и для контактов с тюркоязычным населением.

ЛИТЕРАТУРА

1. Газизова Е., Файзулаева М.П. Татарская диаспора в Латвии // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. – 2010. – № 2. – С. 101–104.
2. Госманов М. Ябылмаган китап яки чәчелгән орлыклар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. – 206 б.
3. Ким А.С. Этнополитическое исследование современных диаспор (конфликтологический аспект): автореф. дис. … д-ра полит. наук. – СПб. – 2009.
4. Малыгина И.В. Этнокультурная идентичность (Онтология, морфология, динамика): дис. … д-ра филос. наук. – М., 2005. – 305 с.
5. Махмутов З.А. Этнокультурные процессы в среде татарской диаспоры Казахстана // Вестник Чувашского университета. – 2012. – № 4. – С. 37–39.
6. Национальные меньшинства в Китае // Восточный свет. – 2008. – № 1. – С. 66–76.
7. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. – М., 2003.
8. Юсупова А.Ш., Набиуллина Г.А., Мугтасимова Г.Р., Денмухаметова Э.Н., Фатхуллова К.С., Завгарова Ф.Х., Батталова А.Д. Кытайда яшәүче татарлар: теле һәм фольклоры. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. – 344 с.

КУЛЬТУРНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ: ПРОБЛЕМЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ / МӘДӘНИЯТАРА ЧИКЛӘР: ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ӨЙРӘНҮ МЕТОДЛАРЫ / CULTURAL FRONTIER: PROBLEMS AND RESEARCH METHODS

УДК 37.058

КУЛЬТУРНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ И ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ

С.Н. Абдуллаев
Иссык-Кульский государственный университет им. К. Тыныстанова (Каракол, Кыргызстан)

В данной статье описываются отдельные аспекты межкультурного диалога татар с другими этносами в условиях Кыргызстана. Культурное пограничье вызывает интерес у исследователей. Автор рассматривает культуру как систему культурем. На их примере он дает анализ возможностей развития татарской культуры.
Ключевые слова: татарская культура, знак, лингвокультурема, модель, развитие, культурное пограничье.

This article describes some aspects of the intercultural dialogue of Tatars in Kyrgyzstan. The junctions of cultures have become interesting for researchers. The author considers culture as a system of culturemes. Using their example, he gives an analysis of the possibilities for the development of Tatar culture.
Key words: Tatar culture, sign, linguoculturema, model, development, boundaries of cultures.

В данной статье ставится цель интерпретации реалий сегодняшнего культурного пограничья в качестве возможностей для дальнейшего развития татарской культуры в современных условиях. В рамках данной работы речь будет идти о процессах в контексте деятельности татарских национально-культурных сообществ (этногрупп) в условиях нынешнего Кыргызстана. Говоря о культурном пограничье, мы будем иметь в виду межкультурные отношения, в которых участвуют татары, проживающие в указанной стране СНГ. Под межэтническими отношениями в данном случае понимаются разнообразные социокультурные отношения в социуме между различными этническими группами. В современную эпоху они стали более активными, в силу чего возросла значимость исследований по вопросам культурного пограничья [4: 108].

Обращаясь к межкультурным отношениям, мы, прежде всего, будем основываться на признаке их институциональной оформленности или неоформленности. В первом случае объектом нашего внимания будут институционально оформленные отношения, акторами которых выступают юридически зарегистрированные татарские национально-культурные сообщества. Во втором случае мы будем затрагивать отношения в широком смысле между представителями этнических групп.

Институционально оформленные отношения в Кыргызстане ассоциируются с массовой общественной организацией – Ассамблеей народа Кыргызстана (АНК) [1: 120–131]. Члены АНК позиционируются как реальные представители того или иного этноса. Причем, де-факто в рамках одной этнической группы может быть организовано несколько юридических лиц. Так обстоит дело и с кыргызстанскими татарами. В разных городах, Бишкеке или, например, Караколе, одновременно существует несколько сообществ. Всемирный конгресс татар рекомендует юридически самостоятельным организациям выходить на аналогичную по статусу организацию «Туган тел», потому что она «входит в АНК». С такой позицией многие не согласны, посколь-

ку по определению АНК объединяет весь народ Кыргызстана, и многие этнокультурные сообщества в регионах, с одной стороны, входят в местные отделения АНК, а, с другой стороны, напрямую связаны со Всемирным конгрессом татар, миссия которого заключается в работе с татарами всего мира. Если смотреть на татарские этнокультурные сообщества глазами других этносов Кыргызстана, то многие отмечают такую особенность татарских организаций, как несменяемость их лидеров.

Этнокультурный исследовательский центр «Ренессанс» на протяжении многих лет занимается исследованием вопросов материальной и нематериальной культуры. При изучении вопросов бытования этногрупп в Прииссыкулье здесь применяется метод моделирования межкультурной коммуникации [2; 3]. Такая модель содержит четыре стороны: внешне-формальную (особенности архитектуры, одежды, кухни); содержательную (обычаи, традиции, ценности); комбинаторную (совместные праздники, смешанные браки, торговля); прагматическую (положительное и отрицательное при межкультурном взаимодействии). В этой связи представляется логичным различать поле национальной культуры и сферу межкультурной коммуникации. В первом случае моделируются лингвокультуремы как двусторонние единицы описания, а во втором применяется вышеуказанная четырехсторонняя модель, предполагающая межнациональное взаимодействие. Лингвокультуремы отдельными авторами понимаются в качестве комплексных межуровневых единиц описания лингвокультурологического поля, представляющих собой «диалектическое единство лингвистического и экстралингвистического (понятийного и предметного) содержания» [5: 15–16].

В широком смысле (не обязательно институционально оформленные) отношения между культурами Кыргызстана можно толковать в контексте противопоставления *«интеграция : изоляция»*. Интеграционные процессы можно назвать социальной когезией, условием возникновения ситуации культурного пограничья. В условиях Иссык-Кульской области Кыргызстана допустимо говорить о двух видах средств социальной когезии: бинарных и общих. Примером бинарных отношений могут послужить объединения татар и башкир. Примером отношений общего типа можно назвать совместные праздники, смешанные браки, общие проблемы (ковид, охрана окружающей среды), общие культурные ценности и др.

Приведем пример возникновения межкультурной этнолингвокультуремы в ситуации культурного пограничья. В период становления города Каракол сюда прибыли переселенцы из Поволжья – татары и Восточного Туркестана – дунгане. Вместе с русскими, киргизами, уйгурами они строили новый город. Татары и дунгане жили в нижней части города. У них существовал обычай на ужин заносить соседу одну порцию приготовленного на сегодня блюда. Однажды соседи-татары через детей передали соседям-дунганам бульон с лапшой (аш). А соседи в тот день приготовили блюдо из крахмала и вытянутого теста (ләңфуң). Они решили смешать два блюда, щедро добавив при этом домашнего уксуса. Получилось новое блюдо – *ашлянфу*, которое стало сегодня брендом города Каракол.

Итак, вопросы культурного пограничья возникают при обращении к проблематике социальной когезии. Сразу же отметим, что главной задачей, наверное, при этом служит вопрос сохранения этнокультурной идентичности татар. В регионе, к сожалению, имеется живой пример утраты такой идентичности: прииссыккульские калмыки сегодня практически утратили свою идентичность. Следовательно, вопросы сохранения ядра этнокультурной идентичности должны быть всегда в поле нашего зрения. Применительно к языку ориентирами здесь, очевидно, все таки призваны служить нормы современного татарского литературного языка, который, тем не менее, должен постоянно развиваться и обогащаться. В этой связи, думается, можно подумать над проблемой реконструкции (возрождения) «комбинаторного» потенциала татарской культуры.

В начале XX столетия и впоследствии вплоть до первого десятилетия послевоенного периода татарская культура оказала мощное пробуждающее влияние на языки, литературы и культуры тюркоязычных народов Центральной Азии (Средней Азии). Этот период можно считать периодом подъема и для татарской культуры. Во времена застойного периода СССР и СНГ татарская культура постепенно замкнулась на

Татарстане, в плане комбинаторики ориентируясь в основном на русскую культуру. Развитие получил преимущественно формат деревенской культуры (авыл мәдәнияте). В результате под угрозой элиминации оказался целый пласт (а может быть корни?) «городской» тюрко-татарской культуры (литературный язык «тюрки», «Кутадгу билиг» и др.). Сегодня татары Татарстана не понимают многие слова из произведений Г. Тукая, которые очень понятны татарам Центральной Азии, как, впрочем, и другим тюркам региона.

В аспекте культурного пограничья нам видится различие между пограничьем внутри РФ (Башкортостан, Мордовия и др.) и пограничьем за пределами РФ. Назрела трансформация в соотношении «своего» и «иного». В тюркской фонетике известен закон умлаута или обратного влияния гласных, появление которого говорит о наступлении определенного этапа в развитии тюркских языков. Так вот, как нам кажется, в частности, есть целесообразность рассматривать другие тюркские лингвокультуры там, где есть татарские диаспоры, в качестве дополнительного ресурса для обогащения и развития татарского литературного языка и культуры в целом. Это позволит татарскому языку подняться на уровень языка-претендента на роль lingua franca в тюркском мире. Начинать можно прямо сейчас с изучения татарских регионолектов в сопоставлении с литературным языком и другими тюркскими языками. Под регионолектом мы подразумеваем совокупность локальных речевых особенностей носителей татарского языка за пределами ареала литературного языка.

В настоящее время языковая ситуация изменяется. В отличие от «внутреннего» культурного пограничья в условиях РФ в условиях зарубежья появились государственные языки с императивом первоочередного их использования. Это повлекло за собой усиление влияния на другие языки не титульных этносов. Язык – это зеркало культуры. Часто стали встречаться примеры смешения языков, особенно близкородственных, каковыми являются, в частности, современные тюркские языки. Смешение языков, переключение кодов являются отражением взаимодействия культур, границы между которыми стали менее отчетливыми. Часто происходит наложение элементов одной культуры на другую. Например, киргизский обычай «*ооз тию*» предполагает, чтобы человек, зашедший к тебе в дом по каким-то делам, непременно воздел руки, как при совершении молитвы-дога, и отведал кусочек хлеба. Считается, что это приносит достаток в дом. Многие иссыккульские татары переняли эту традицию. Или другой обычай. Садясь за стол, киргизы стараются отведать сливочного масла, приговаривая: «*сары майдан албасаң, саргаясың*» (Әгәр сары майны авыз итмәсәң саргаясың һәм авырыйсың) «Если не отведаешь сливочного масла, то пожелтеешь-заболеешь». Это тоже наложилось на повседневное поведение иссыккульских татар. Аналогичное влияние можно наблюдать во время свадеб, похорон, поминок. Здесь просматривается влияние уйгурских и узбекских традиций. Конечно, не все обычаи других этносов следует рассматривать как ресурс для развития. Здесь, несомненно, важен осмысленный подход с позиций своей культуры как целостной системы [6].

Мы принимаем культуру в качестве системы лингвокультурем. Лингвокультурема для нас – это знак, означающее которого некоторая лексема, а означаемое – элемент культуры. Культура является отражением того, как люди мыслят и того, что они творчески созидают. Это творческое мышление отражается в означающем лингвокультуремы. Изменения в мыслительных процессах часто «провоцируются» на границах своей и иной культур. Отсюда и появляется новое татарское блюдо *«гүрүч азу»* или происходит переосмысление *сабантуя* как *дуслыктуя*. Для культурного пограничья часто характерна творческая среда, которую важно использовать для обогащения и развития татарской культуры. Этот процесс протекает сложно, он отличается от простого заимствования, например, киргизской песни «Кызыл өрүк» для репертуара татарской группы «Казан егетләре». В ситуации культурного пограничья меняется соотношение внутри культуремы как знака, т.е. имеет место ассиметрия знака как индикатор развития.

Таким образом, можно сделать некоторые выводы. Культурное пограничье – это пересечение ареалов татарской и иных культур. В условиях зарубежья оно в определенных отношениях отличается от такового внутри РФ. Это детерминировано, глав-

ным образом, наличием института государственных языков. Культурное пограничье является творческой средой, спосбствующей поступательному развитию татарской культуры. Даже родной язык в определенной мере можно поддержать при обращении к плюрилингвальной методике, предполагающей взаимодейтвие языков. Ассиметрия лингвокультурем выступает как механизм развития культуры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев С.Н. Абдуллаева Г.С. Народные ассамблеи: моделирование устойчивого развития полиэтничного общества // Человек. Культура. Образование. – 2020. – № 1 (35). – С. 120–131.

2. Абдуллаева Г. Модельно-правовые вопросы этнокультурализма. – Саарбрюккен, 2016. – 76 с.

3. Абдуллаева Г.С. Семиотический подход к моделированию этнокультурализма // Вестник МУК. – Бишкек. – 2020. – № 1 (40). – С. 175–182.

4. Андреева А.А. Пограничье в контексте идей культурно-исторической эпистемологии // Вестник КалмГУ. – 2017. – № 35 (3). – С. 108–114.

5. Воробьев В.В. Лингвокультурология в новой парадигме гуманитарного знания XXI века: от теории к практике // Изучение и преподавание русского языка в разных лмнгвокультурных средах. – М.: РУДН, 2019. – С. 8–17.

6. Кочергин А.Н. Культура как система // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 1 (75). – С. 109–116.

УДК 39 (470.313)

РЕЛИГИОЗНЫЕ ТРАДИЦИИ КАСИМОВСКИХ ТАТАР КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО ПОГРАНИЧЬЯ

Р.В. Абянов

Департамент культуры ДУМ РФ (Москва)

Ареал расселения касимовских татар является одним из наиболее западных в числе мест традиционного проживания различных групп татарского этноса – фактически на самом фронтире татарского мира. Ранние контакты с русскими, следы былого соседства с финно-угорским населением в Мещере существенно повлияли на уклад касимовских татар. Многовековая жизнь в плотном окружении православия отразилась и на религиозных традициях касимовских мусульман, однако синкретизмом их сознание определить нельзя. Устойчивое маркирование ислама и православия как «татарской» и русской» веры на востоке современной Рязанской области, существование стереотипов о религиозных традициях друг друга определяет и сейчас заметную сакральную границу у разных общностей. Особенно это проявляется в наиболее устойчивой сфере – похоронно-поминальной обрядности.

Ключевые слова: Касимов, ислам, татары, религия, мечеть, обряды.

The area of settlement of the Kasimov Tatars is one of the westernmost among the places of traditional residence of various groups of the Tatar ethnic group – in fact, on the very frontier of the Tatar world. Early contacts with Russians, traces of the former neighborhood with the Finno-Ugric population in Meshchera significantly influenced the way of life of the Kasimov Tatars. The centuries-old life in the dense environment of Orthodoxy has also affected the religious traditions of Qasimov Muslims, but their consciousness cannot be determined by syncretism. The steady labeling of Islam and Orthodoxy as «Tatar» and Russian» faith in the east of the modern Ryazan region, the existence of stereotypes about each other's religious traditions defines a noticeable boundary between the sacred in different communities. This is especially evident in the most stable sphere – funeral and memorial rites.

Key words: Kasimov, Islam, Tatars, religion, mosque, rituals.

Важнейшее место в этнографическом изучении касимовских татар занимает анализ мусульманских религиозных традиций, испытавших заметное влияние исторических реалий и локальной культуры Мещерского края. Сам ареал расселения касимовских татар, сформировавшихся и развивавшихся в условиях этноконфессионального пограничья, контактной зоны православия и ислама, неизбежно повлиял на складывание особого социального опыта и картины мира местных мусульман.

Распространение православия среди касимовских татар происходило уже в XVI веке (чему примером может служить судьба хана Саин Булата, вошедшего

в российскую историю под именем Симеона Бекбулатовича), однако широко процесс крещения разворачивается после упразднения Касимовского ханства в 1681 году. Именно к этой эпохе относится уникальный образец миссионерской работы, распространения христианства среди татар, представленный в экспозиции Касимовского историко-культурного музея-заповедника – «Распятие с предстоящими», «Голгофа» или «Христос-татарин». Сложная по композиции деревянная полихромная скульптура состоит из пяти фигур. В центре располагается Иисус Христос, распятый на кресте. Слева стоят его мать Мария и святая Магдалина, а справа – апостол Иоанн Богослов и святой мученик Сотник Лонгин. Высота скульптур достигает 180 сантиметров.

Прежде всего, обращает на себя внимание облик библейских персонажей, имеющих отчетливый восточный тип внешности: широкое округлое лицо, плоские скулы, монголоидный разрез глаз. Левые руки у всех фигур приложены к уху, а правые – к сердцу. Это был особый жест, который означал триаду «тишина – внимание – приветствие».

Согласно городскому преданию, в Касимов скульптура «Голгофа» прибыла из Москвы, где и была специально изготовлена для обращения татар в христианство. Каждый четверг, когда в город на базар съезжалось много людей, «Голгофу» выставляли на Соборной площади Касимова. Рядом с ней миссионеры проводили проповеди и рассказывали касимовским татарам о православии. При этом, миссионеры подчеркивали внешнее сходство татар с лицами фигур со скульптуры и рассказывали, что все люди братья и для всех народов Бог одинаковый, подчеркивая, однако, правильность именно православной веры.

Как известно, цели миссионеров через проповедь не были достигнуты, подавляющее большинство касимовских татар остались мусульманами, а процесс христианизации усилился иными методами – после принятия петровских указов начала XVIII века, направленных на лишение татарских мурз-мусульман землевладения. Не пожелавшая лишиться своей земли, феодального статуса часть касимовских и кадомских мурз стала переходить в православие, тогда как их сородичи оставались мусульманами. Так сложились параллельные ветви одних и тех же родов, зачастую проживавших в одном селении или по соседству, но принадлежавших теперь к разным сословиям и религиям. В этом проявляется существенное отличие социальных реалий в междуречье Оки, Цны и Мокши, от организации жизни крещенных татар и мусульман в Поволжье, прежде всего в Казанской губернии, где власти стремились изолировать группы населения друг от друга. В Касимовском крае и в примыкающих к нему ареалах расселения кадомских и темниковских татар не редкостью были смешанные по конфессиональному составу селения, где татары и русские (в том числе потомки крещенных мурз) проживали совместно – в разных частях (концах) одной деревни или непосредственно в соседних избах. Данное обстоятельство повлияло на давнее знакомство местных мусульман с русскими обычаями, в частности с православным праздничным циклом. Наблюдение Н.Н. Байдаковой по соседнему Тамбовскому краю, где «немалую роль в принятии православия среди иноверцев … сыграло интенсивно переселявшееся русское население, которое оказывалось в тесном соприкосновении с мордвой и татарами в XVII в.» [2: 268] можно экстраполировать и на Касимов, еще и отметив проживание в ханстве русского населения до массового освоения Мещеры Московским государством.

Стоит отметить, что политика христианизации проводилась в Касимове и в последние десятилетия существования Касимовского ханства, когда Романовы стали настаивать на крещении молодого хана Сеид-Бурхана. В 1636 году Касимов посетил проездом знаменитый немецкий путешественник Адам Олеарий, который сообщал, что Сеид-Бурхану было в то время 12 лет, а Романовы склоняют царевича к крещению и обещает ему за это в жены дочь Михаила Федоровича. В конце 1653 года царевич Сеид-Бурхан крестился под именем Василия Араслановича, что, однако, не помешало ему остаться касимовским правителем. Это стало нарушением старого порядка, согласно которому татарским правителем мог быть только мусульманин, и свидетельствовало об упадке Касимовского ханства и его близком конце. Впрочем, после приня-

тия православия хан почти не жил в Касимове, а проводил много времени в Москве, участвуя во всех церемониях царского двора.

Образ последней касимовской ханши Фатимы-Султан, находившейся на престоле недолго – около двух лет, но прожившей большую часть XVII века, заметно отразился в городской мифологии Касимова, прежде всего в аспекте отношений двух вер – русской и татарской. Упадок ханства, когда власть чингизидов фактически утратила военно-политическое значение, превратившись в землевладельческие привилегии и (весьма условно) распространялась лишь на татарское население обширного образования, неизбежно приводил к изменению религиозной картины в Касимове. Престарелая Фатима-Султан в русских нарративах предстает покровительницей православия (и даже «тайной христианкой), а в татарских – защитницей ислама, стремящейся в непростых идеологических условиях правления первых Романовых сохранить мусульманское присутствие в Мещере. Здесь стоит отметить, что очевидным центром формирования «православного» образа Фатимы-Султан стал Казанский женский монастырь, основанный в Касимове в 1627 году на землях, переданных поначалу под храм касимовским ханом Сеид-Бурханом и его матерью Фатимой-Султан (русские жители города именовали ее Фатима-Султан-Сеитовна, что отражало принадлежность ханши к сеидам). Посещение нами возрожденного ныне монастыря показывает, что обращение к ханской истории Касимова, к образу Фатимы-Султан остается актуальным. Так в монастыре особо отмечается забота ханши и ее сына об этой женской обители [4]. Из сыновей Василия Араслановича особенно покровительствовал Казанскому монастырю царевич Яков (Иаков) Васильевич, который умер молодым, в 1677 году, и был погребен в Казанском монастыре. Гробница царевича существовала на прежнем месте до 1936 года, почиталась православными, а затем из-за опасности её осквернения, последней игуменьей Анфией было принято решение перезахоронить останки в месте недоступном для гонителей церкви. Современное местоположение захоронения Якова остается тайной.

В Казанском монастыре особо подчеркивается, что все время с основания монастыря и до самой смерти (с 1627 по 1681 год), царица Фатима вместе со своими родственниками оказывала помощь инокиням, включая жертвование обители собственноручно вышитой серебряными нитями ризы. На факт участия Фатимы-Султан в жизни монастыря указывает челобитная игуменьи и сестер обители, поданная в 1688 году царям Ивану и Петру, «что в прежних годах владели Касимовым царевич Сеид Бурхан Арасланович и мать его царица Фатима Султан-Сеитовна и их кормили и одежду давали из своих доходов, а как царевича и царицы не стало и Касимов отписан на Московского государя, то им денежной и хлебной руги не дают» [5: 129]. По воспоминаниям местных жителей, упомянутая выше скульптурная группа с «татарским» изображением Христа хранилась на территории Казанского женского монастыря. И это не случайно, ведь именно Казанский монастырь, всей своей историей XVII века, служил символом господства православия в Мещере, и напоминал о причудливой связи с последними правителями ханства. Более того, в церковной среде Касимова сохранялось предание о том, что, когда Фатима-Султан умерла, по городу распространились слухи, будто ханша была задушена ночью собственными придворными, прознавшими якобы о её намерении тайно принять православие. Анализируя складывание образа Фатимы-Султан в монастырском идеологическом контексте можно предположить его созвучие и наследование известному сюжету из жития московского митрополита Алексия об ордынской ханше Тайдуле.

Татары иначе трактовали образ Фатимы-Султан, указывая на её верность исламу, желание сохранить ханство или род сеидов. В татарской общине Твери, среди выходцев из Нижегородской и Симбирской губерний, существовала легенда о том, что Фатима-Султан стремилась уберечь часть своих потомков, внуков и правнуков от крещения. Поэтому она якобы отправляла их подальше от Москвы, в село Пица (тат. Печә, Пецә) на Нижегородчину, распорядившись называть одного ребенка каждого поколения именем последнего касимовского султана (Сеид-Бурханом), так что род касимовских царевичей не прервался как мусульманский с крещением её сына. Именно с этим родом связывал свое происхождение известный тверской имам Хусаин

Сеид-Бурхан (1877–1933). Подобное предание может быть отзвуком реальных исторических событий – переселения части кадомских и азеевских татар, тесно связанных с касимовской знатью, на земли вокруг Сергача. Там возникли известные села нижегородских татар, повторяющие старые топонимы – Кадомка, Пошатово, наконец – Малое Рыбушкино, чье старое татарское название Аджи аул и сельские предания указывают на связь с большим селом Азеево на реке Мокше.

В самом Касимове среди Шакуловых сохранялась память о том, что представительница их рода была ханшей. Именно Шакуловы после упразднения ханства, в течение XVIII–XIX вв. традиционно поддерживали образ Фатимы-Султан как защитницы ислама и благочестивой мусульманки.

Наконец, важно отметить и влияние на религиозные традиции касимовских татар реликтов автохтонного для Мещеры финно-угорского населения. Ныне, в отличие от расположенных вдоль административной границы с Мордовией районов Рязанской области (Кадомского, Ермишинского, Сасовского) мордовское наследие в Касимове и его окрестностях (в том числе, в сохраняющей определенную обособленность заокской части) не фиксируется, сохраняясь лишь в топонимах и гидронимах – Лашма, Сынтул, Экса и др.

В нарративах касимовских татар (в отличие от кадомских и темниковских татар-мишарей) уже не отмечаются воспоминания о проживании по соседству с мордвой-мокшей. Однако, В.А. Гордлевский (1876–1956) – в будущем один из крупнейших отечественных тюркологов, в материалах своей экспедиции к касимовским татарам 1920 года особо подчеркивал, что «в Касимовском крае скрестились три культуры – языческо-финская, мусульманско-татарская и христианско-русская» [3: 6]. Разумеется, здесь стоит учитывать и частую в этнографии 1920-х гг. абсолютизацию единичных случаев в качестве характерных для всей общности, когда реликты или внешние заимствования ввиду их яркости и колорита могли заинтересовать ученого и трактоваться весьма широко, и особую приверженность В.А. Гордлевского теории финского (а точнее смешанного финско-тюркского) происхождения касимовских татар. Однако важные концептуальные сюжеты в его изложении требуют особого осмысления.

Так, Гордлевский, на касимовском материале, одним из первых проводит мысль об укреплении ислама среди татар после учреждения ОМДС и фактически – повторной исламизации в XIX веке. Так он пишет, что «старый уклад жизни, религиозный и социальный, распадается у касимовцев со времени учреждения (в 1788 году) Магометанского духовного собрания. Магометанскому духовенству в России была придана тем прочная центростремительно-исламская организация, назначению мулл в приходы предшествовало поверочное испытание, и татары внутренней России были удержаны от вольного или невольного отпадения от ислама» [3: 7]. При этом в Татарской слободе Касимова в начале XX века Гордлевский уже не фиксирует бытование языческих обрядов, указывая на влияние мулл Ханской мечети в мусульманском просвещении народа, а вот в уезде о «черемисских» (как отмечали его информанты) обрядах еще сохранялись свидетельства – вплоть до летнего поминания женщинами предков в урочище «Булай-бор» на старом родовом жилище близ села Царицыно с приготовлением ритуальной каши [3: 16]. Отмечает он и принесение татарами в жертву гусей, что характерно для сакрализации водоплавающей птицы поволжскими финно-económicos.

Здесь нельзя исключать проживание в нижнем течении Оки не только мордвы-мокши, но и предков марийцев или иного, родственного им реликтового племени (тогда не случайным окажется упоминание о «черемисах» и слабое бытование этнонима «мукшы» среди касимовских татар). Финским наследием Гордлевский объясняет и характерную для касимовских татар малодворность деревень [3: 33].

Возможные отзвуки финских корней можно заметить и в бытующем ныне в селе Подлипки (тат. Шорын) локальном культе – татарами и русскими регулярно посещается могила Хасана Минеева (ум. в 1909 году), которого местные жители называют «Хасан мулла». Как и характерно для подобного культа (имеющего очевидные суфийские отголоски в их татарской интерпретации и являющимся наиболее западным из зафиксированных проявлений суфизма в историческом ареале расселения татар Поволжья и

Приуралья), биографические сведения о Хасане мулле почти стерты. Известно лишь, что он прожил 48 лет и что является заступником людей от сильного ветра. Возможно, сюжет о ветре (опасном во время пребывания в лесу, при заготовке дров и др.) отражает чуткое отношение финно-угров к явлениям природы. На могилу Хасана муллы приходят перед важными событиями в жизни, приносят конфеты или монеты, которые кладут на памятник, знающие краткие суры Корана читают их для поминания этого почитаемого человека [4].

Впрочем, современная картина религиозной повседневности касимовских татар не укладывается в понятие синкретизма. Религиозные практики, прежде всего похоронно-поминальные, выполняются имамами в соответствии с мусульманской традицией, сохраняя местные особенности, не противоречащие каноническим. Отсутствие в Касимовском районе в послевоенные десятилетия мечетей и малое количество уцелевших, не покинувших родные края образованных мулл, отток значительного числа людей (в том числе обладавших религиозными знаниями, активных верующих) в Среднюю Азию, Москву, Ленинград, сохранение обрядов в Касимове и в деревнях силами пожилых людей привели к консервации, абсолютизации и передаче из поколения в поколение именно комплекса похоронно-поминальной обрядности. Данная обрядность становилась для русского населения загадочной сферой чужой сакральности, формируя устойчивый стереотип о том, что «татары хоронят своих покойников сидя» [4]. В целом, частотность упоминаний о татарских похоронах без гроба, проводимых в максимально короткий срок после смерти, косвенные упоминания о могильной нише (тат. «ләхет») распространены среди русских соседей на востоке Рязанской области, большинство из которых лично не наблюдали проведения обрядов непосредственно на кладбище [1: 324–324]. Наш информант Микаиль Хасаинович Янбаев, отмечал, что в годы Великой Отечественной войны, когда мужчин в селе Четаево (тат. Чутай) не было, а знающие молитвы старики из соседних сел боялись совершать обряды, похороны в татарской деревне проводил русский человек, которого татарки научили элементарным ритуалам джаназа-намаза [4]. Очевидно, что в 1940-е гг. многие русские соседи татар в деревнях Касимовского района знали татарский язык, но сам факт проведения подобного обряда христианином (пусть и в экстремальных условиях) указывает на особую природу религиозной повседневности местных мусульман.

Ныне в Касимовском районе действуют три мечети – Ханская и Новая в Касимове и мечеть села Подлипки. Примечательным примером бытования ислама в этноконфессиональном пограничье Касимовского края служит недавно возведенная мечеть заокского села Толстиково (Тустик). Строительство осуществила русская семья Матицыных, памятуя об участии своего предка «в гонениях на религию и желаю искупить родовую вину» [4]. Однако имама в селе нет, и живущие здесь татарские семьи не посещают мечеть, а ключевым пространством сакральности определяют местное кладбище.

В качестве перспективных направлений изучения религиозности касимовского татар представляются изучение и публикация материалов, этнологического архива Общества исследователей Рязанского края, экспедиций, проведенных в 1920-е гг., когда реалии традиционного мира ислама в Мещере еще не были полностью вытеснены, как в Татарской слободе Касимова, так и в окрестных деревнях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абянов Р.В., Сафаров М.А. «Татарская вера» Образ ислама у русского населения Рязанской области // Minbar. Islamic Studies. – 2021. – № 2. – С. 310–334.

2. Байдакова Н.Н. Политика российских властей по отношению к нехристианскому населению и новокрещенам в XVI – начале XX в. (на примере Тамбовского края): дис. … канд. ист. наук. – М., 2007. – 319 с.

3. Гордлевский В.А. Элементы культуры у касимовских татар: (из поездки в Касимовский уезд) // Труды Общества исследователей Рязанского края. Вып. X. – Рязань: Издание Общества исследователей Рязанского края; 1927. – 36 с.

4. Полевые материалы автора, 2020–2021.

5. Шишкин, Н. И. История города Касимова с древнейших времен. – 2-е изд. – Рязань: Типо-лит. Н.Д. Малашкина, 1891. – 202 с.

УДК 316.72

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ КОДОВ РОДНОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПОЭЗИИ

В.Р. Аминева
Казанский федеральный университет; ИМЛИ РАН (Казань, Москва)
Э.Н. Нагуманова
Казанский федеральный университет (Казань)
А.З. Хабибуллина
Казанский федеральный университет (Казань)

В статье на материале творчества современных русскоязычных поэтов: Равиля Бухараева, Розы Кожевниковой и Лилии Газизовой – исследуются функции культурных кодов. Установлено, что Р. Бухараев широко использует коды родной культуры из многих сфер концептуализации действительности: национально-исторической, топологической, литературно-художественной, религиозной, вовлекая их в процесс преодоления своей чуждости миру родной культуры. В поэзии Р. Кожевниковой раскрывается эстетическая функция кодов родной культуры, в частности, подчеркивается значимость темы малой родины. Лирика Л. Газизовой связана с нравоописательным кодом, который способствует воссозданию духовного мира родной, татарской культуры, выступающей в качестве идентификации русскоязычного автора. Сделан вывод о том, что культурные коды указывают на то, что самоидентификация лирических субъектов в русскоязычной поэзии осуществляется не только «на границах» между различными традициями, но и «внутри» гомогенной культуры.

Ключевые слова: культурные коды, транскультурализм, русскоязычная поэзия, Р. Бухараев, Л. Газизова, Р. Кожевникова.

The article defines the features of modern transcultural poetry based on the works of contemporary Russian–speaking poets – Ravil Bukharaev, Rosa Kozhevnikova and Lilia Gazizova. The aim of the work is to identify the functions of cultural codes in the works of Russian-speaking authors. It is established that R. Bukharaev makes extensive use of native culture codes from many areas of conceptualization of reality – national-historical, topological, literary-artistic, religious, involving them in the process of overcoming their alienness to the world of their native culture. Lyrics of R. Kozhevnikova reveal the aesthetic function of the codes of native culture, in particular the importance of the theme of small homeland. Lyrics of L. Gazizova is associated with a moralizing code that helps to recreate the spiritual world of the native Tatar culture, which acts as an identification of the Russian-speaking author. It is concluded that cultural codes indicate that the self-identification of lyrical subjects in Russian-language poetry is carried out not only «at the borders» between different traditions, but also «inside» a homogeneous culture.

Key words: cultural codes, transculturalism, Russian-language poetry, R. Bukharaev, L. Gazizova, R. Kozhevnikova.

В творчестве русскоязычных писателей XX–XXI веков особое место занимают компоненты, отражающие национальную картину мира: образ родины и родного края, национальные праздники и пр. Коды родной культуры по-разному функционируют в произведениях писателей, чье творчество органично связано с двумя национальными традициями.

Материалом анализа стала лирика трех русскоязычных поэтов: Равиля Бухараева, Розы Кожевниковой и Лилии Газизовой, в творчестве которых реализуются три варианта транскультурной модели художественного развития. Равиль Бухараев (1951–2012) – поэт, прозаик, драматург, переводчик, журналист, историк и публицист, формирование идентичности которого происходило в условиях культурного пограничья. Роза Кожевникова (1950–2007) – поэт, переводчик, редактор, ее творчество также находится на пересечении двух культур: русской и татарской. Она оставила замечательные переводы стихотворений татарских поэтов на русский язык, собственная ее лирика создавалась на русском языке. Лилия Газизова – современная русскоязычная поэтесса, художественное мышление которой основано на смешении русского и татарского культурных дискурсов.

Методологическую основу работы составили структурно-семиотические теории отечественных и зарубежных ученых (У. Эко, Р. Д'Андрада и др.), в которых выделяются коды разных типов культур и обусловленные ими способы коммуникации. По словам Р. Д'Андрада, «культурный код – способ сохранения и трансляции культурной информации, аналог культурной памяти. Поколения людей обеспечиваются информацией, символически закодированной и культурно транслируемой» [7]. «В мире знаков коды представляют собой набор ожиданий» [8]. Одной из актуальных проблем современного литературоведения является определение специфики функционирования кодов родной культуры в произведениях поэтов, выбирающих для языка творческого самовыражения русский язык.

В своем исследовании мы исходим из представлений о русскоязычной литературе как литературе пограничного типа, репрезентирующей транскультурный тип художественного сознания. По мнению М. Эпштейна признаками транскультурной литературы являются, как «"вненаходимость" по отношению к существующим культурам», так и преодоление «зависимостей от "своей", "родной", "врожденной" культуры» [6: 90].

Феномен транскультурной русскоязычной литературы неотделим от проблемы этнонациональной идентичности, т.к. вхождение в мир двух культур предполагает своеобразное «раздвоение личности» – результат стихийного совмещения разных идентичностей. Транскультурная эстетика может проявляться на разных уровнях идейно-содержательного и художественного осмысления: на внешнем уровне текста и на внутреннем, глубинном уровне. В частности, к внутритекстовым относятся словесные образы (поэтика), гибридные культурные каноны и коды, а также символы [см.: 5, 9].

Самоопределение лирических субъектов Р. Бухараева, Р. Кожевниковой, Л. Газизовой по отношению к миру родной культуры осуществляется в разных формах в зависимости от творческой индивидуальности поэтов.

Р. Бухараев, мучительно переживая отторженность от родной культуры, констатировал «отпадение» от своей национальной идентификации, осуществляемой в форме языка [см.: 1]. Ситуация литературно-художественного дву- и полиязычия обозначается им как «между-речье» (стихотворение «Между-речье»). Это пограничная зона, «территория» встречи разных смыслов и ценностей получает, с одной стороны, положительную оценку и интерпретируется как расширение горизонтов личности и способ войти «из сопряженья языков / в пространство Духа…» [2: 262]. С другой стороны, ситуация «между» ведет и к неизбежным потерям, сопровождается отчужденностью от родной культуры и языка, превращением «чужого» в «свое».

Для лирического субъекта Р. Бухараева оппозиция «родное» – «чужое», становящееся «своим», оказывается драматической: она требует от личности самоотречения и постоянного пересоздания собственного «я». Реакцией лирического героя сонетных циклов «Жук и Жаба (венок для герба)», «Милостыня родного языка (венок сырого дыма)», стихотворения «Кырлай – Кырлык» и др. на постоянное состояние переходности, выпадения из времени и пространства является каждый раз заново рождающееся Слово и сопровождающий этот процесс выход «я» в творческое измерение бытия: «Не так желал сердца глаголом жечь, / как выжечь прочь / расчетливость купечью, / татарскую отеческую речь / продолжив русской / выстраданной речью…» [2: 237].

Утратив способность идентифицировать себя с этносом по языку творческого самовыражения, поэт ищет другие пути отождествления себя с родной для него этнокультурной традицией. Для Р. Бухараева значим диалог с Г. Тукаем, осуществляемый в разных формах: переводы, обращение к мотивам и образам его поэзии, попытка осмыслить в поэме «Меж двух огней» сам феномен личности Тукая, наконец, создание тяготеющего к «роману в стихах» объемного произведения «Вокруг Тукая, или Комментарии любви». Продолжая традиции Г. Тукая, Бухараев закрепляет за родным языком статус высшей духовно-нравственной и национально-родовой ценности: «вдруг ощутил, дыханье затая: / такая точность в звуках этих, фразах, / что в них одних жива душа моя» [2: 194].

В своих произведениях Бухараев широко использует коды родной культуры из разных сфер концептуализации действительности – национально-исторической, топологической, литературно-художественной, религиозной. Они соотносятся с душевным и духовным опытом лирического субъекта и выступают нравственно-идеологическими ориентирами в его исканиях, позволяющими продолжать свой путь, преодолевая время и судьбу. Соединение в таких стихотворениях, как «Разговор засветло», «Скала над озером», «Птичий язык» и др., двух интенций, идущих от мира и от «я», преодолевает границы между природно-космическим и духовно-человеческим планами, наделяя процесс обретения «родного» мифологическими чертами. Трагическое изживание своей чуждости миру родной культуры разрешается катарсисом – «кровоточащей речью / этою – а не той» [2: 308]. «Кровоточащая речь» – символ «страдательной» позиции субъекта, постоянно перестраивающего себя и каждый раз «сдвигающего» себя во все новые пределы.

Лирическая героиня Р. Кожевниковой также находится «нигде» или «между» русской и татарской культурами, в процессе постоянного поиска себя и своего места в мире: «Среди своих – почти чужая, / Среди чужих, конечно, не своя…» («Карагашам») [4: 82]. Это признание наиболее точно передают состояние человека, творящего на стыке двух культур. В одном из лучших стихотворений поэтессы «Молитва» самоидентификация «я» осуществляется через осознание причастности к религиозным традициям и вере своего народа: «*“Бисмилләһир-рахмәнир-рахиим...”* / С этой магией фразы туманной / Засыпают в блаженном обмане, – Только б верить, что кем-то храним» [4: 16]. В нем рефреном звучит первая строка мусульманских молитв «Во имя Аллаха, Милостивого, Милосердного!». Хотя лирической героине чужда сакральность этих слов, она названа «туманной», но через ее повтор в стихотворении передается интуитивное осознание единства с мусульманством.

Лирическая героиня Кожевниковой – человек вне культурных полюсов. Ее национальное самосознание не становится предметом душевных терзаний. Для нее важнее «слиянье душ», это и есть «высшая на свете благодать». Незнание религиозных устоев, молитв не заставляет ее испытывать чувство «вненаходимости» – героиня органично принимает в себя две культуры: русскую и татарскую.

В финальных строках стихотворения «Попытка молитвы» поэтесса восклицает: «В растерянной душе – всемирный хаос, / Твоим пронзенным светом, мой Аллах!» [4: 51]. В произведении звучит смятенный голос лирической героини, которая, с одной стороны, ощущает свое слияние с мирозданием, с другой – страх перед силами Всевышнего, потому в ее душе нет той святой веры, которая помогла бы без раздумий принять божественную волю. Героиня ощущает таинственную силу, исходящую от Аллаха, но объяснить ее и понять разумом не может.

Свою причастность к роду Р. Кожевникова передает в стихотворениях, в которых воссоздаются картины, связанные с жизнью родного села, матери, отца, близких родственников. Часто возникает в стихах поэтессы образ малой родины («Астраханский цикл»). У поэтессы также есть цикл стихотворений «В песках за Аксараем», в котором она мысленно обращается к своим предкам, к родной станции («Дельта, Дельта!..», «Карагашам»).

Как видно из приведенных примеров, код культуры начинает выполнять функцию памяти, обеспечивает передачу информации от одного поколения к другому, становится формой естественного диалога с «Большим временем» (М. Бахтин).

Коды родной культуры в поэзии Л. Газизовой выполняют нравоописательную функцию, помогая воссоздать национальный уклад жизни, выразить черты духовного мира «своей», родной, татарской культуры.

Анализ целого ряда поэтических сборников Л. Газизовой («Поэма беременности» (2000), «Верлибры» (2016), «О летчиках Первой Мировой и неконтролируемой нежности» (2019)) показывает, что одним из маркеров такого типа сознания является слово «татарский», которое часто использует автор; оно по-своему репрезентирует черты *гибридной идентичности* российской поэтессы.

Так, слово «татарский» входит в заглавие стихотворения «Татарская сирень» (сборник «Верлибры»), посвященной памяти Равиля Бухараева. Обращение к нему

в «сильной позиции» произведения выражает чувство сопричастности как самого лирического субъекта к миру татарской культуры, так и адресата, который, как известно, до конца своей жизни выражал глубокое уважение и любовь к родному языку, чувствовал его красоту.

Стихотворение раскрывает черты художественного билингвизма поэтессы: он выражается за счет осознанного вкрапления в произведение слова родного языка, но написанного по-русски: «Канафер[1] сиреневым зальет / Две тысячи двенадцатый[2]. / Буду все видеть в сиреневом свете – / радости, сны, заблуждения» [3: 21]. Более того, слово «канафер» (сирень) остается непереведенным автором, и в этом, на наш взгляд, проявляется удивительная тонкость идейно-психологического замысла стихотворения: канафер выступает здесь знаком истинной «татарскости» адресата стихотворения, его подлинной принадлежности к родному народу. Непереведенное слово (к тому же трудное для произношения по-русски) передает мысль о недосказанности и не исчерпанности того, что мог еще сказать своим творчеством Р. Бухараев, так и то чувство невыразимой тоски, которое переполняет сердце лирической героини.

Стихотворение, созданное в жанре послания, сосредотачивает внимание на цвете, доминирующем в цветосветовом пространстве всего стихотворения. Так, благоухающая сирень, подарившая миру «сиреневый свет», а значит, весеннюю радость и красоту («Лиловым станут отливать /Деревья, собаки / книги…»), противопоставлена белому цвету, символизирующему тоску, печаль лирического субъекта («Лишь ты останешься / Белым пятном / В сиреневом настоящем…») [3: 21]. Мы полагаем, что белый цвет выбран автором неслучайно: в мусульманской культуре он – любимый цвет пророка Мухаммеда; белый саван также используется для погребения умерших мусульман.

Таким образом, своеобразным маркером этологического кода в стихотворении Газизовой «Татарская сирень» является определение «татарская». Оно по-своему характеризует татарскую идентичность поэтессы, но одновременно через него создается условная граница для вхождения другого – религиозного кода, выраженного в стихотворении имплицитно.

Похожие черты поэтики проявились в произведении «Осень» (сборник «Верлибры»). С точки зрения жанра, оно также послание. В нем, как и в послании Р. Бухараеву, используется слово «татарское», являющееся частью сравнения: «Осень такая пора, / Когда уже / Никто не виноват, / *А будущее не имеет рода,* / *Как глаголы татарские*» (выделено нами) [3: 82]. Найденное сравнение (будущее, как глаголы татарские) тонко передает чувство одиночество и тоски, которое приходит с наступлением этого времени года. Кроме того, оно указывает на то, что в сознании поэтессы постоянно присутствует ее родной язык. Он словно «говорит» с ней, не позволяя автору «забыть» его удивительную музыку, возникающую не только из особенных плавных слов татарской речи, но и тех правил, «законов», которые существенно отличают татарский язык от русского.

Определение «татарский» занимает свое место в содержании и структуре многих стихотворений Газизовой: «Сказка», «Несла тебя на вытянутых руках», «Грустные сказки» и другие. Так, в «Сказке» упоминается «татарское слово “әкият”»: «Ты узнал от меня / Татарское слово “әкият”. / А я от тебя / Несколько сочных / Смешных ругательств» [3: 54]. Лирическая героиня с помощью слова родного языка подчеркивает свою соотнесенность с татарской культурой и самым известным словом, идущим из детства, – сказка.

В стихотворении «Папа не умел готовить» маркером билингвальности является то же слово «әкият», которое теперь представляется автором в русской транскрипции – экият: «Папа не умел готовить / Я тоже. / Он деньги мне давал / И я шла в “Экият” обедать / В кафе “Сказку”, значит» [3: 140].

В самое начало стихотворения «Грустные сказки» также вошло определение, указывающее на восточное начало поэтического сознания автора: «Там будет *татарский*

---

[1] Канәфер – сирень в переводе с татарского языка.

[2] В 2012 году умер Равиль Бухараев.

орнамент / Холодное небо Стокгольма…» [3: 21]. Образ татарского орнамента в сюжете еще не написанной, но существующей в замысле книги, достаточно значим. Он экспансирует в стихотворение черты «татарскости», значимые в художественном мире и этническом сознании автора. «Татарское» наделяется здесь сверхценностью, поэтому имеет преимущество перед такими героями и деталями еще не реализованного сюжета, как «Винтовая лестница», «Томик цветной со стихами Артюра Рембо», «Много снега и много любви», «Грустные сказки Лингдгрен».

В стихотворении «Несла тебя на вытянутых руках» определение «татарское» входит в структуру параллелизма как поэтического приема: «Реки вброд переходила – / *Татарские, русские, всякие…* / Слышала, но не слышала слова / Холодные, теплые, разные» [3: 63]. Этологический код в этом произведении выражен достаточно ясно: его передает слово «татарские», но в данном случае оно не выделяется как самостоятельное, а находится рядом с другими, маркирующими иную идентичность словами – «русские, всякие». К примеру, последовательное «со-существование» разных определений (татарские, русские…) – результат взаимодействия разных культурных дискурсов в художественном мышлении поэта, при этом татарское начало здесь определяющее: именно с него начинается перечисление, оно задает тон в иерархии духовных ценностей автора.

Итак, в поэзии Р. Бухараева, Р. Кожевниковой, Л. Газизовой коды родной культуры указывают на то, что самоидентификация лирических субъектов осуществляется не только «на границах», «в промежутке» между различными традициями, но и «в пределах», «внутри» гомогенной культуры.

Текучую и вечно странствующую идентичность Р. Бухараева раскрывает идея пути. Это движение является, с одной стороны, восхождением – постижением «родного», приобщением к нему, с другой – мучительной осцилляцией (колебанием) между «родным» и «чужим», ставшим «своим». В лирике Р. Кожевниковой значима прежде всего эстетическая функция кодов родной культуры. Они служат средством создания ритмов, гармонизирующих мир и энергетически соединяющих человека с землей предков и космосом. В произведениях Л. Газизовой создается синкретический русско-татарский образ мира. Диалог двух традиций реализуется через билингвизм поэтессы, активное использование национально-диалоговых языковых форм. Выделяясь на фоне потока русской речи, татарские слова оказываются в сильной позиции и получают особую эстетическую выразительность.

Элементы родной для поэтов культуры выступают в качестве важнейших структурообразующих принципов русскоязычной литературы, определяющих способы построения художественного мира произведений, их субъектную сферу, жанрово-стилевые доминанты. Выделенные особенности функционирования кодов родной культуры в современной русскоязычной поэзии значимы для теоретического осмыслений типов идентичностей «пограничья», путей и способов самоопределения и идентификации лирических субъектов по отношению к родной для себя этнокультурной традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. Славянский подвой к тюркскому дичку // Бухараев Р.Р. Избранные произведения: Книга стихов. – Казань: Магариф – Вакыт, 2011. – С. 373–389.

2. Бухараев Р.Р. Избранные произведения: Книга стихов. – Казань: Магариф – Вакыт, 2011. – 415 с.

3. Газизова Л. Верлибры. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – 159 с.

4. Кожевникова Р.Х. Остаться в декабре: стихи, переводы. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – 223 с.

5. Темиргазина З.К. Транскультурность и ее проявление в поэтике лирических текстов // Полилингвиальность и транскультурные практики, 2020. – Т. 18. – № 1. – С. 29–43.

6. Эпштейн М.Н. Транскультура и трансценденция // Только уникальное глобально: Личность и управление. Культура и образование. – СПб.: СПбГУКИ, 2007. – С. 90–102.

7. D’Andrade R. G. Cultural meaning systems // Cultural theory: Essays on mind, self and emotion / ed. by R. A. Shweder, R. A. Le Vine. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, viii. – P. 88–119.

8. Eco Umberto. La struttura assente. – Milan, 1968. – 548 p.

9. Shevchenko A.R., Nesmelova O.O. Vysotskaya N.A. Own-other space: Play with the concept in British and American cross-cultural fiction. // Journal of Research in Applied Linguistics, 2019. – 10 (Special Issue). – P. 1139–1146.

УДК 821.111

КУЛЬТУРНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ТРАНСГРАНИЧЬЕ В НАЦИОНАЛЬНЫХ ЛИТЕРАТУРАХ

С.В. Ананьева
ИЛИ им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК (Алматы, Казахстан)

Данная статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

В современной парадигме гуманитарного знания сложный онтологический статус литературы объясняется тем, что она, вбирая в себя опыт мифологии, религии, философии, гуманитарных и естественных наук, становится отдельной формой мировосприятия и мировоззрения. Мировой литературный процесс, тенденции его развития и основные направления изучаются литературоведами Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова как крупнейшего научного центра страны. Велика роль литературы в формировании национального самосознания, национального мышления, этничности, этностереотипа, этнокультурной идентичности, феномена трансграничности. Писатели вступают в диалог со временем, предугадывая перспективу и эскиз будущего. Студенты вузов перечитывают произведения художественной литературы заново, что, безусловно, оказывает влияние на развитие как культуры чтения, грамотности, так и речемыслительной культуры.
Ключевые слова: концепт, язык, литература, методология, интерпретация, критика.

This article was written within the framework of the program-target funding BR18574216 «Transit of cultural values in time and space».

In the modern paradigm of the humanities, the complex ontological status of literature is explained by the fact that it, by absorbing the experience of mythology, religion, philosophy, humanities and natural sciences, becomes a separate form of perception of the world and world outlook. The world literary process, tendencies of its development and main directions are studied by literary critics of the Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov, the largest research institute in the countryLiterature plays a significant role in the formation of national self-consciousness, the model of national thinking, ethnicity, ethnostereotype, ethno-cultural identity and the phenomenon of literary trans-borderness. Writers enter into a dialogue with the time, foreseeing and sketching the future. University students re-read literary works of fiction, which, undoubtedly, has an impact on the development of the cultures of reading, literacy and learning.
Key words: concept, language, literature, methodology, interpretation, kritika.

В новом тысячелетии закономерно активизировался интерес к обобщениям и прогнозированию дальнейших путей развития литературы и литературоведения. Завершившееся международное десятилетие сближения культур (2013–2022 годы), провозглашенное Генеральной ассамблеей ООН по рекомендации Республики Казахстан, инициировало новые мероприятия и проекты по межкультурному диалогу. Новейшее мировое литературоведение, тренды и тенденции его развития включают реалии и перспективы международных литературных контактов, роль в них перевода национальных литератур на другие языки; литературных взаимосвязей в контексте международных общекультурных взаимоотношений; совместных издательских проектов как способа обогащения культурного взаимодействия.

Проблематика литературных связей, параллелей, пересечений в XXI веке актуальна и востребована по-прежнему, так как в ее основе – гуманитарное познание мира, исторический, системный и причинно-следственный подход к исследованию глубинных литературных явлений. Современным этапом компаративистики выступает интертекстуальность с ведущей идеей взаимодействия текстов разных авторов и разных эпох, с эволюцией от модернистского пространства к постмодернистскому. Литературоведение и литературная критика раскрывают национальный культурный универсум. Позиционируя художественный перевод в качестве средства взаимообогащения национальных культур и литератур, художественный текст (оригинал и перевод) прочитываются с применением разных культурно-исторических и литературных

кодов. Это, в свою очередь, способствует интегрированности национальных литературных явлений, развивающихся на пограничье и трансграничности, в мировой литературный процесс.

Современные культурно-цивилизационные процессы актуализируют в гуманитарной сфере концепт *границы*, которая не столько разделяет, сколько выступает как место встречи *своего* и *чужого*. В этом контексте Великий Шелковый путь, соединяя страны, народы, цивилизации, культуры, способствовал освоению *чужого*, синтезу разных культурных традиций и художественных систем, включению достижений национальных культур в мировую. Центральноазиатский регион издревле служит культурным источником ренессанса. Свобода мысли преобладала в учениях и творчестве Хайяма, Аль-Фараби, Баласагуни и многих выдающихся деятелей науки и культуры. В менталитете народов остался след великих караванных путей, кочевий. Через диалог культур происходило обогащение литератур и искусств на Великом Шелковом пути, ибо границы в пространстве культуры на протяжении всего Шелкового пути предоставляли место для встречи и диалога эпох, цивилизаций, традиций, стилей. Концепт *Великого Шелкового пути* и его воссоздание в художественном тексте позволяют современным казахским прозаикам связать настоящее с минувшим и сделать его неотъемлемой частью нашего духовного мира. Научные концепции анализа художественного текста и художественного национального мира учитывают тот факт, что национальный мир в тексте конкретного художественного произведения конструируется каждым автором индивидуально. Востребованы и актуальны в XXI веке проблемы духовных и моральных ценностей, мировой этики, диалога и сотрудничества, этнокультурной идентичности, солидарности, воплощенные в художественных текстах А. Алимжанова, М. Симашко, Д. Досжана, Ч. Айтматова.

Литературоведение обобщает современные тенденции развития национальных литератур, разнообразие подходов к раскрытию проблемы личности, заостряет внимание на изображении героя в состоянии одиночества, в атмосфере отчуждения. Реализм обретает импрессионистическую окраску, широко используя элементы фантастики и психоанализа. Западное литературоведение сосредотачивает своё внимание на категории читателя, на разграничении его ролей и функций. Во многих европейских литературах начинают издавать так называемую «литературу ящика» или «литературу письменного стола». Современная французская литература тяготеет к натурализму и реализму. Достойной продолжательницей традиций классического, или «неовикторианского» романа выступает литература Англии. Американский читатель вернулся к традиционным ценностям. В США происходит «триумфальное шествие реализма».

Интенсивно осуществляются и идут на самых разных содержательных уровнях художественного текста типологические сопоставления в области сравнительного литературоведения. В литературной критике всё настойчивее призывы к сочетанию чувства меры, хорошего знания исторического, социального и литературного контекста. «Наложение» поэтики постмодернизма на модернизм критики называют *принципом черепицы*. Появляется *художественная критика.* В литературе России возрождаются критический реализм и психологическая проза, роман идей. Интересны «офисный роман», офисная проза и городской роман. Наблюдается восстановление утраченных литературой позиций, возрастает популярность нон-фикшн, документалистики, исповедальности и т.д.

К современным теоретическим аспектам литературоведения как науки относится персоноцентрический характер науки о литературе. Вопросы традиций, преемственности, своеобразия наследия писателей и поэтов предыдущих эпох, их художественные и поведенческие стратегии, интертекстуальные связи художественных произведений с западными и восточными литературными и философскими традициями – в центре гуманитарной, в первую очередь, филологической науки разных стран мира.

Каждая национальная литература богата именами ярких представителей, жизнь многих из них, к сожалению, обрывается в самом расцвете творческих сил. Схожие тенденции и жизненные судьбы мы видим в русской, казахской и татарской литературах. Михаил Лермонтов… Султанмахмут Торайгыров… Габдулла Тукай...

Продолжателем абаевских традиций в казахской литературе называют С. Торайгырова, крупнейшего поэта-реалиста, цель жизни которого, сформулированная им самим: «Быть полезным своему народу» [5: 113]. Происходившие в первые двадцать лет XX века социокультурные изменения оказывали влияние на общество, просвещение, образование – на всю гуманитарную сферу деятельности человека. Важнейшие политические и социально-культурные события тех лет находят отражение в лирике С. Торайгырова, поэта-демократа. В его творчестве запечатлены диалогические отношения между частным и общим, внутренним и внешним, личным и социальным, архетипические представления о взаимопонимании между людьми. Доминанта творчества С. Торайгырова, представителя просветительско-романтического направления в казахской литературе первой половины XX века – призыв молодежи к знаниям, постижению мудрости.

Путь поэта к знаниям был сложный и тернистый. И здесь возникает параллель с дорогой к знаниям известного татарского поэта Г. Тукая. Нелегкими и трудными были их стремления к овладению сокровищницами мировой науки. Жизнь впроголодь, но занятия продолжались и днем, и ночью. «Буду учиться из последних сил, готов преодолеть любые трудности, которые будут стоять на этом пути. Только учиться и учиться», – пишет С. Торайгыров [5: 232].

В музее Г. Тукая в Казани один из стендов имеет название: «Ждет меня, наверное, дорога не одна…». В залах музея представлены книги, которые читал юный Габдулла: басни И. Крылова, поэзия А. Пушкина, А. Кольцова и других авторов. Центром науки, искусства называет Г. Тукай родную Казань, к которой всегда стремится. В стихотворении «Пара лошадей»:

О Казань! Мечта и гордость! Лучезарная Казань!
Вот они, где наших дедов, наших прадедов дела,
Где не раз душа поэтов свет надежды обрела.
Здесь науки, здесь искусства, просвещенья вольный мир,
Здесь живет моя голубка, моя гурия, кумир!
Перевод В. Думаевой-Валиевой

«Близкое знакомство с татарским просветительством, представленным именами Г. Тукая, Г. Гафури, Г. Камала, Г. Ибрагимова, укрепляет у Торайгырова желание служить на благо народа» [4: 129]. Он невольно подражает Г. Тукаю. Оба поэта искренне и тепло пишут о родном языке, языке матери, посредством которого можно выразить весь спектр чувств. Концепт *чтение*, концепт *книга* – основополагающие в их творчестве.

Г. Тукай современным исследователем-компаративистом В. Аминевой назван «неким культурным абсолютом, всеобъемлющим выражением духовного мира татарского народа, определившим пути развития национальной культурной традиции и национального самосознания» [1: 3].

В мировом литературном процессе много примеров перекличек тем, мотивов, сюжетов, похожих приемов конструирования художественных образов. Более того, в современной филологии активно изучается концепт *ненаписанных знаний*, не зафиксированных в источниках, книгах, учебниках. Лирический герой стихотворений и поэм С. Торайгырова не только формулирует сложнейшие вопросы, стоящие перед поколением, но и стремится найти ответ на них. Жанр поэмы «Жизнь в блужданиях» современный исследователь-компаративист Б.Б. Мамраев определяет как поэму-размышление, поэму-исповедь, подчеркивая ярко выраженную авторскую позицию и, порой, сложности в разграничении образов *автора* и *лирического героя*, протестующего против несправедливости современного ему общества. О научном историческом подходе, позволяющем «рассмотреть то или иное явление и факт наличия компаративистских тенденций в их целостности» размышляет Б.Б. Мамраев: «Рассмотрение проблем истории литературы в отрыве от развития литературной критики не обеспечивает полноты любого исследования. Более того, анализ критической мысли, способствуя раскрытию всего литературного процесса определенного периода эпохи, помогает осознать эстетическую значимость художественной культуры» [4: 130].

Всеобщее благо и счастье для всех – доминанта взглядов Г. Тукая и С. Торайгырова. Концепт *просветительство* был чрезвычайно важен для чутких художников слова, которые создавали свои произведения на культурном пограничье.

Трансграничье и раскрытие экологической проблематики через призму постколониального дискурса характерны библейски мудрой и суровой книге А. Нурпеисова «И был день… И была ночь…» – полотну, глубоко реалистичному и раскрывающему мотив современного апокалипсиса. Художественная антропология казахского прозаика тяготеет к плотности и предельности смыслов. Постколониальный и ностальгический дискурсы продлеваются до сосредоточенности на экзистенциальной глубине возникшей ситуации – гибель Аральского моря. В романе-дилогии художественно отображены проблемы национального самосознания, этничности и национальной идентичности, национально-культурных особенностей быта и характеров персонажей.

Обратимся к современным американским компаративистам, у которых *культурное пограничье* и в судьбе, и в творчестве. Хоми Баба и Гаятри Спивак «отрицают возможность трансцендентального критического суждения, опираясь на междисциплинарный подход. Хоми Баба на кафедре американских и африканских исследований Гарварда читает курсы "Основы в гуманитарном знании: пути прочтения" и "Литературоведение и критика культуры: интерпретация 9/11"» [2: 45].

Н. Каффи (Университет Аризона, США) разработала междисциплинарную программу по глобальным исследованиям «Аспекты глобализации: государства, общества и институты», в которой большое внимание уделяет культуре и литературе Казахстана и стран Центральной Азии. В аспекте нового научного направления, предложенного литературоведом-компаративистом В.И. Тюпа – «исторической нарратологии и систематизации научного языка междисциплинарной сферы гуманитарного познания, каковой является сравнительная нарратология» [6: 4] и выполнено данное научное исследование.

Ожидаемый его научный и мультипликативный эффект определяется содействием расширению и укреплению контактов отечественных литературоведов с зарубежными коллегами; выработкой векторов и ориентиров развития и прогноза на будущее в области взаимодействия национальных литератур; укреплением литературных, переводческих и издательских связей; повышением имиджа литературы Казахстана в мировой издательской практике и усилением роли взаимных переводов.

Язык как хранитель культуры важен при переводе художественных произведений в контексте трансграничья. Художественные тексты прочитываются студентами, магистрантами и докторантами с использованием разных культурно-исторических и литературных кодов. Важен диалог культур с точки зрения языковой картины мира и языковой личности, что, безусловно, оказывает влияние на формирование молодого педагога, специалиста-гуманитария.

На основе методики сравнительного анализа в ряде университетов США изучаются казахский язык и казахская литература. Об этом на страницах коллективной монографии «Казахско-американские литературные связи: современное состояние и перспективы» пишет американский педагог и исследователь Наоми Каффи, высказывая уверенность в том, что исследование Казахстана расширяет ее знания во многих направлениях и знания студентов, с которыми она работает в Университете Аризоны.

Казахский язык и литература изучаются студентами Университета Висконсин, Университета Вашингтон, Университета Иллинойс, Университета Индианы, Колумбийского и Стэнфордского университетов. Издание новых литературных переводов позволило «американским студентам изучать казахскую литературу на английском языке… В дополнение к казахскому языку и богатой литературной традиции, вызывающим интерес со стороны исследователей, история страны и современная жизнь служат прекрасным материалом для изучения языка и политики идентичности, процессов построения нации в постсоветскую эпоху, проблем, связанных с процессом развития демократического и мультикультурного общества» [3: 233].

Н. Каффи в дополнение к работе на кафедре русского языка и славистики преподает в университете междисциплинарную программу по глобальным исследованиям

«Аспекты глобализации: государства, общества и институты». Будучи аспиранткой в Лос-Анджелесе, уже проявляла интерес к региону Центральной Азии, посещая семинар по средневековой истории, исламской архитектуре, современному искусству Казахстана. «Интерес к Казахстану в нашем университетском кампусе также усиливается благодаря коллоквиуму для студентов первого курса “Казахстан: сердце Евразии”, который проводит кафедра русского языка и славистики. Студенты университета Аризоны имеют возможность самостоятельного изучения Казахстана посредством программы обучения за рубежом, разработанной профессором Людмилой Климановой в партнерстве с Летней школой русского языка и евразийских исследований в Назарбаев Университете. Этот проект стал результатом партнерства, инициированного в 2011 году Назарбаев Университетом и Университетом Висконсин, который продолжается и по сей день. Я надеюсь, что такие инициативы – это только начало более институциональных связей между нашими двумя странами» [3: 236].

С историей Казахстана, культурой и ролью нашей страны на международной арене знакомят студенческую молодежь США многие междисциплинарные программы, межкафедральные инициативы и университетские центры. «Я оцениваю это явление как позитивное развитие, – пишет Н. Каффи. – Мое наблюдение говорит о том, что, по сути, Казахстан – так же, как Соединенные Штаты – это большая и разнообразная страна с богатой историей, из которой каждый может многое почерпнуть для себя. Мой опыт преподавания программ о Казахстане студентам, а также наблюдения моих коллег в американских вузах показывают, что существует богатый потенциал для взаимопонимания и сотрудничества между студентами и исследователями наших стран» [3: 236].

Понять другую культуру, другую эпоху и другую страну помогает литература. Казахская и татарская литературы, казахская и американская литературы демонстрируют разнооборазные нарративные стратегии, продолжая межкультурное взаимодействие и продуктивный диалог в XXI веке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминева В.Р. Габдулла Тукай и русская литература XIX века: типологические параллели: монография. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2016. – 160 с.

2. Ананьева С. Казахско-американские литературные контакты в контексте сравнительного литературоведения // Казахско-американские литературные связи: современное состояние и перспективы / Отв. ред. С. Ананьева. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016. – С. 36–81.

3. Каффи Н. Казахстан в учебной программе американских университетов: наблюдения одного преподавателя // Казахско-американские литературные связи: современное состояние и перспективы / Отв. ред. С. Ананьева. – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2016. – С. 232–236.

4. Мамраев Б.Б. Казахская литература первой четверти XX века: монография. Изд. 2-е, испр. и доп. – Астана: Фолиант, 2012. – 280 с.

5. Торайгыров С. Сочинения: в 2-х томах. Т. 1. – Алма-Ата: Жазушы,1962. – 158 с.

6. Тюпа В.И. Введение в сравнительную нарратологию. Научно-учебное пособие. – М.: Intrada, 2016. – 145 с.

УДК 81`27

РУССКОЕ, АНГЛИЙСКОЕ И ТЮРКСКОЕ ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЕ ПОГРАНИЧЬЕ: МОТИВИРУЮЩИЕ ПРИЗНАКИ КОНЦЕПТОВ *ДУША*, *SOUL* И *ЖАН*

М.В. Пименова

МГУ им. П.П. Семёнова – Тян-Шанского (Санкт-Петербург)

Цель исследования – определить набор мотивирующих признаков трех концептов: *душа*, *soul* и *жан*. Для достижения цели было использовано 24 словаря. В итоге проведенного анализа этимологических, историко-этимологических и толковых словарей русского, английского и тюркских языков было выявлено по девять мотивирующих признаков у концептов *душа* и *soul*, одиннадцать мотивирующих признаков у концепта *жан*. Общей характеристикой мотивирующих признаков анализируемых концептов стала соотнесенность души в сравниваемых лингвокультурах со стихиями. Русская и тюркские языковые картины мира показали наличие сопоставимых мотивирующих признаков:

у концепта *душа* – ‘дыхание’ и ‘ямочка над грудной клеткой’ и у концепта *жан* – ‘дышать’, ‘грудь’ (соответственно). Похожими у концептов *soul* и *жан* стали мотивирующие признаки ‘солнце’ и ‘гореть’.
Ключевые слова: концепт, структура концепта, мотивирующие признаки, языковая картина мира, лингвокультура, этимология.

The purpose of the study is to determine a set of motivating signs of three concepts: *душа* (soul), *soul* and *zhan* (soul). 24 dictionaries were used to achieve the goal. As a result of the analysis of the etymological, historical-etymological and explanatory dictionaries of the Russian, English and Turkic languages, nine motivating signs were identified for the concepts *душа* (soul) and *soul*, eleven motivating signs for the concept *zhan* (soul). The correlation of the soul in the compared linguocultures with the elements has become a common characteristic of the motivating signs of the analyzed concepts. The Russian and Turkic language pictures of the world showed the presence of comparable motivating signs: the concept of *душа* (soul) has ‘breath’ and ‘dimple above the chest’, and the concept of *zhan* has ‘breathe’, ‘breast’ (respectively). The motivating signs ‘sun’ and ‘burn’ have become similar in the concepts of *soul* and *zhan*.
Key words: concept, concept structure, motivating signs, language picture of the world, linguoculture, etymology.

Обращение к теме внутреннего мира сохраняет свою актуальность во все времена. Тема концептуализации души, поднимаемая в данной статье, затрагивает области этимологизации соответствующих слов в разноструктурных языках – русский, английский, тюркские. Несмотря на их генетическую разнородность, в некоторых из них можно найти соответствия. Научная новизна предпринятого исследования заключается в первом опыте сопоставления мотивирующих признаков русского, английского и тюркского концептов *душа*, *soul* и *жан.*

Основные методы, применяемые в данном исследовании, следующие: сравнительно-исторический, описательный, концептуальный. Для выявления этимологии слова *душа* (репрезентанта русского концепта) использовано десять этимологических, исторических словарей и словаря народных городов, слова *soul* (репрезентанта английского концепта) – восемь словарей, слова *жан* (*йан*) (репрезентанта тюркского концепта) – шесть этимологических и исторических словарей.

В лингвистической литературе отмечен ряд работ, в которых были исследованы некоторые концепты из привлекаемых к анализу в данной статье. Структуры концептов *душа* и *soul* были сопоставлены в докторской диссертации и монографиях М.В. Пименовой [9; 10; 11]. Сопоставительный анализ концепта *душа* в русской и армянской языковых картинах мира был предпринят Н.К. Гаспарян [4]. В русской лингвокультуре концепт *душа* был описан Е.А. Журавлевой [5], в английской, немецкой и русской фразеологической картине мира Г.И. Марининой [8: 132–135] и т.д.

Для достижения поставленной цели следует решить две основные задачи: 1. Проанализировать словарные статьи в этимологических, историко-этимологических и толковых словарях, где приводится этимология слов – репрезентантов изучаемых концептов; 2. Сопоставить полученные данные по обнаруженным мотивирующим признакам привлеченных для анализа концептов.

Обратимся к этимологии слова *душа*. А.К. Шапошников отмечает, что слово *душа* известно «в русском языке с XI–XVII вв.» [19, I: 251]. На общеславянскую природу слова *душа* указывают словари М.Н. Свиридовой, Г.П. Цыганенко, Н.М. Шанского [14: 88; 17: 121; 18].

Многие этимологические словари соотносят основу слова *душа* с основой слова *дух*, считая их общей [1: 99; 12, I: 204]. Г.А. Крылов образование слова *душа* объясняет так: «Суффиксальное производное (суф. -j-) от той же основы, что и *духъ*: хj > ш» [6: 123].

П.Я. Черных указывает, что в древнерусском языке у слова *духъ* были значения «душа», «разум», «настроение», «дуновение». «ветер», «испарение» [20, I: 276]. О существовании у слова *дух* значения «душа» пишет А.К. Преображенский [12, I: 204].

Истоки появления слова *душа* авторы каждого словаря указывает разные. А.К. Шапошников производит его из праславянского *душа, производное «с суф. -йа

от *духъ» [19, I: 251]. Г.А. Крылов уточняет: *душа* «Общеславянское слово, образованное от той же основы, что и *духъ*» [6: 123]. Г.П. Цыганенко отмечает, что общеславянское *душа* происходит от праславянского *duxja «душа»; после изменения перед *j x > ш*, в свою очередь развившегося из индоевропейского *dhusi̯a «дух, дыхание» [17: 121]. М.Н. Свиридова дополняет: в древнерусском у слова *духъ* были значения «душа, разум, ветер» [14: 88]. Предполагается существование особого индоевропейского *dhousjā «воздух, привидения» [19, I: 251].

Наиболее полную этимологию слова *душа* находим в «Этимологическом словаре славянских языков» под редакцией О.Н. Трубачева: к слову *duša* восходит русское *душа*, имеющее значения «психический мир человека», «сущность, истинный смысл», диалектные значения: «грудь, грудная полость» (пск., енис.), «сердце» (петерб., смол.), «тело» (смол.), «бабочка, мотылёк» (калуж.); укр. *душа* имеет три значения: «душа», «место внизу горла», «опухоль на шее» [21, V: 164]. Н.М. Шанский дополняет: «исконно *душа* «ямочка над грудной клеткой» (*у него за душой ничего нет*), ни души «никого», *обращение моя душенька* и т. д.» [18]. Этимологический анализ репрезентантов концептов показывает важную закономерность: тело в русской и тюркских картинах мира метонимически соотносится с местом расположения души.

В этимологическом анализе слов важна их мифологическая составляющая. В русском фольклоре слово *бабочка* связано с представлением о мотыльке как «воплощении души предка»; ср. яросл. *ду́шичка* – ‘мотылек’, ‘бабочка’. Как отмечается в «Словаре русских народных говоров», *душа́* ‘бабочка’ (калуж.) *ду́шечка* ‘то же’ (яросл.) [16, 8: 283].

Английский концепт *soul* в аспекте этимологии слова – репрезентанта в значительной степени отличается от русского концепта *душа*. Высказывается несколько вариантов этимологий слова *soul*: слово *soul* неизвестного происхождения [28]. Еще один из вариантов этимологии: первоначально слово *soul* означало «пришедшее из моря или принадлежащее к нему», потому что предполагалось, что это место остановки души перед рождением или после смерти. Другой вариант: от протогерманского *saiwaz (ср. see «море»): субвариант «из озера», где озеро понимается как обитель душ в древней северной Европе [28].

Значение слова *soul* «дух умершего человека» засвидетельствовано в древнеанглийском языке с 971 года. Словарь «Dictionary.com» первую фиксацию слова *soul* датирует более ранним периодом: «Впервые записано до 900 г.» [26].

Этимология английского слова *soul* разными словарями показывается схожим образом. В онлайн-словаре «Etymologeek.com» указана такая этимология: «Английское слово *soul* «душа» происходит от протогерманского *saiwalō (душа, жизненная сила)» [27]. В древнеанглийском (ок. 450–1100 гг.) использовалась форма sāwl. В это время появляются религиозное и фольклорное значения слова «дух или сущность человека, который обычно считается состоящим из его мыслей и личности. Существует мнение, что они продолжают жить после смерти человека» [там же]. Как синоним со значением «человека, индивидуума, человека» *soul* датируется началом XIV века [28].

Словари показывают исторические соответствия английского слова *soul*: староангл. *saiwol «духовная и эмоциональная часть человека, одушевленное существование; жизнь, живое существо» от протогерманского *saiwalō (источниками также являются: древнесаксонское sēola, древнескандинавское sāla, sāl, древнефризское sēle, средне-голландское siele, голландское ziel, древневерхненемецкое sēula, немецкое Seele, готское saiwala) [23: 481; 24; 25; 28; 29: 3139–3140], староанглийское sāwl, sāwol [26].

Относительно локализации души М.М. Маковский в «Историко-этимологическом словаре английского языка» пишет: «Согласно широко распространенной мифопоэтической традиции, души умерших пребывают в деревьях и в горах, а также в море (или вообще в воде). Ср. англ. soul, нем. Seele “душа”, но тох. A sul “гора”. … С другой стороны, англ. soul “душа” соотносится с лат. silva “лес”; ср. также греч. ξυλον “дерево”, но англ. soul “душа”» [7: 343–344]. Специфика английской языковой картины мира состоит в следующем: душа-микрокосмос ассоциируется с Вселенной-макрокосмосом и в германских языках с солнцем: «С англ. soul “душа” следует

сопоставить еще следующие слова: литовск. pa-saulis “Вселенная”; гот. sauil “солнце”; и.-е. *sul- “жидкость” (души умерших пребывают в море, в реке: ср. др.-сев. siolo þ “море”» [7: 344].

Обратимся к тюркской языковой картине мира. Этимология слова *жан* в словарях тюркских языков не всегда ясна. К. Сейдакматов в «Кратком этимологическом словаре киргизского языка» прямо указывает на иранские корни слова *жан* [15: 88].

В.С. Расторгуева и Дж.И. Эдельман в «Этимологическом словаре иранских языков» пишут, что слово *ап* восходит к общеарийскому «дышать, дуть» [13: 153–154]. Это слово схоже с древнеиндийским *ап* в значении «дышать» (*ániti*) [там же]. Юлиус Покорный указывает на связь слова *ап-* с индоевропейским глаголом *ап* «дышать, дуть» [30: 40–41]. Корень *ап* обнаруживается у латинских слов *animus* «душа», «дух», *anima* «дуновение, дыхание, дух», тохарского слова *Banäsk* – «дышать». Со значением движения воздуха соотносятся слова, обозначающие душу, из других языков: «эвенк, elbu, olbu-n ‘душа умершего; тень’, засвидетельствованное только в западных диалектах эвенкийского; скорее всего, это слово … заимствовано из кет. ul-bef’ / ut-vef “вихрь; душа, тень” (букв, “вихрь” + “ветер”)» [3, IX: 207].

«Древнетюркский словарь» к слову *jan* приводит значение «гореть», приводя исходный глагол jandī «огонь горел» [2: 231]. На эту же этимологию указывают другие словари. Слово *йан* «гореть» соотносится с *жан* в узбекском, киргизском и казахском языках [22, IV: 112].

По поводу локализации души тюркские словари указывают несколько соответствий. А.В. Дыбо отмечает: «кирг. курсак ‘брюхо, утроба, чрево’; метоним. «душа» (*курсагым оорун турат* «мне (его, тебя и т. д.) [3, IX: 107]; «ПАлт. *ǿŕí ‘середина, внутренность, внутренности («внутренний» живот)’: ПМ *öre ‘внутренность; брюшная полость’: ср.-монг. ore ‘сердце’, ого ‘брюшная полость’, Houa-yi örö ‘брюшная полость’, письм.-монг. öri, örö, öri ‘внутренность; сердце; живот; аорта; брюшная полость’. Халха ör(n) ‘подложечная область; душа; центр’; Ордос. ör (o) ‘душа’. Бур. Üre ‘внутренняя часть, центр’. Калм. ör ‘ядро, центр; грудь, душа’. Баоань. огэ ‘желудок’. Могол. ourâ ‘сердце, душа’» [3, IX: 107–108].

Полученные результаты сведём в таблицу 1. Помета «+» означает наличие мотивирующего признака, помета «–» – его отсутствие.

Таблица 1. Мотивирующие признаки концептов *душа*, *soul* и *жан*

№№	Мотивирующие признаки	Душа	Soul	Жан
1.	‘бабочка’	+	–	–
2.	‘брюхо/ утроба/ чрево’	–	–	+
3.	‘в воде’	–	+	–
4.	‘в дереве’	–	+	–
5.	‘ветер’	+	–	+
6.	‘вихрь’	–	–	+
7.	‘воздух’	+	–	–
8.	‘гореть’	–	–	+
9.	‘грудь’	–	–	+
10.	‘дуть’	–	–	+
11.	‘дух’	+	–	–
12.	‘дыхание’	+	–	–
13.	‘дышать’	–	–	+
14.	‘желудок’	–	–	+
15.	‘жизненная’	–	+	–
16.	‘мотылек’	+	–	–
17.	‘привидения’	+	–	–
18.	‘разум’	+	–	–

19.	‘из моря’	–	+	–
20.	‘из озера’	–	+	–
21.	‘подложечная часть’	–	–	+
22.	‘принадлежащее’	–	+	–
23.	‘пришедшее’	–	+	–
24.	‘сердце’	–	–	+
25.	‘сила’	–	+	–
26.	‘солнце’	–	+	–
27.	‘тень’	–	–	+
28.	‘ямочка над грудной клеткой’	+	–	–

В структуре концепта *душа* в русской языковой картине мира выявлены следующие девять мотивирующих признаков: ‘бабочка’ ‘ветер’, ‘воздух’, ‘дух’, ‘дыхание’, ‘мотылек’, ‘привидения’, ‘разум’, ‘ямочка над грудной клеткой’.

В английской языковой картине мира у концепта *soul* найдены следующие девять мотивирующих признаков: ‘в воде’, ‘в дереве’, ‘жизненная’, ‘из моря’, ‘из озера’, ‘принадлежащее’, ‘пришедшее’, ‘сила’, ‘солнце’.

В тюркской языковой картине мира выявлены следующие одиннадцать мотивирующих признака концепта *жан*: ‘брюхо/ утроба/ чрево’, ‘ветер’, ‘вихрь’, ‘гореть’, ‘грудь’, ‘дуть’, ‘дышать’, ‘желудок’, ‘подложечная часть’, ‘сердце’, ‘тень’.

В русской языковой картине мира концепты *душа* и *дух* являются изомотивированными. Эти концепты вербализованы однокоренными лексемами.

Общим в русской и тюркской языковых картинах мира является мотивирующий признак ‘ветер’. Соотносимы между собой такие мотивирующие признаки концепта *душа*, как ‘дыхание’ и ‘ямочка над грудной клеткой’ и мотивирующие признаки концепта *жан* – ‘дышать’, ‘грудь’ (соответственно). Отмечена соотнесенность между концептами *soul* и *жан*: сходными у них стали мотивирующие признаки ‘солнце’ и ‘гореть’.

Обращает на себя внимание соотнесенность души со стихиями: в русской языковой картине мира с *душой* ассоциируется воздух (‘ветер’, ‘воздух’, ‘дух’, ‘дыхание’), в английской – вода (‘в воде’, ‘из моря’, ‘из озера’) и огонь (‘солнце’), в тюркской – воздух (‘ветер’, ‘вихрь’, ‘дуть’, ‘дышать’) и огонь (‘гореть’).

ЛИТЕРАТУРА

1. Горяев Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. – Тифлис: Тип. Канцелярии главнонач. гражд. ч. на Кавказе, 1896. – 558 с. – С. 99–100.
2. Древнетюркский словарь / Ред.: В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1969. – 676 с. – С. 231.
3. Дыбо А.В. Этимологический словарь тюркских языков. Этимологический словарь базисной лексики тюркских языков. – Астана: ТОО «Prosper Print», 2013. – Т. IX. – 616 с.
4. Гаспарян Н.К. Концепт «Душа» в сопоставительном аспекте: русская и армянская картины мира // Слово.ру: Балтийский акцент. 2017. – Т. 8. – № 1. – С. 84–91.
5. Журавлева Е.А. Концепт «Душа» в русском национальном самосознании // Актуальные вопросы современной филологии и журналистики. – 2007. – № 3. – С. 107–113.
6. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. – СПб.: ООО «Полиграфуслуги», 2005. – 428 с. – С. 123.
7. Маковский М.М. Историко-этимологический словарь английского языка. – М.: Издательский дом «Диалог», 1999. – 416 с.
8. Маринина Г.И. Национально-культурная специфика реализации концепта «Душа» в английской, немецкой и русской фразеологической картине мира // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2017. – № 10(76). В 3-х ч. – Ч. III. – С. 132–135.
9. Пименова М.В. Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека: монография. – Кемерово: Кузбассвузиздат; Landau: Verlag Empirische Pädagogik, 1999. – 262 с. (Серия «Этнориторика и этногерменевтика». Вып. 5).
10. Пименова М.В. Концепты внутреннего мира (русско-английские соответствия): дис. … д-ра филол. наук. – Санкт-Петербург, 2001. – 497 с.
11. Пименова М.В. *Душа* и *дух*: особенности концептуализации: монография. – Кемерово: ИПК «Графика», 2004. – 386 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3).

12. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1910–1914. – Т. I. – С. 204.
13. Расторгуева В.С., Эдельман Дж.И. Этимологический словарь иранских языков. – М.: Восточная литература, 2000. – Т. I. – 328 с. – С. 153–154.
14. Свиридова М.Н. Этимологический словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2014. – 511 с. – С. 88.
15. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү (Краткий этимологический словарь кыргызского языка). Фрунзе: Илим басмасы, 1988. – 331 с. – С. 88.
16. Словарь русских народных говоров / Под ред. А.Е. Аникина. – М.: Наука, 1972. – Т. 8. – 369 с. – С. 281–283.
17. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка: Более 5000 слов. – 2-е изд., перераб. и доп. – Киев: Рад. шк., 1989. – 510 с. – С. 121.
18. Шанский Н.М. Школьный этимологический словарь русского языка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://gufo.me/dict/shansky/%D0%B4%D1%83%D1%88%D0%B0 (дата обращения: 19.03.2023).
19. Шапошников А.К. Этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. – 2-е изд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2016. – Т. I. – 586 с. – С. 251.
20. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: в 2 т. – 3-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1999. – Т. I. – С. 275–276.
21. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачёва. – М.: Наука, 1988. – 232 с.
22. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж,», «Ж» и «Й» / Отв. ред. Л.С. Левитская. – М.: Наука, 1989. – Т. IV. – 292 с. – С. 112.
23. Chamber`s Etymological Dictionary of the English language / Ed. J. Donald. London & Edinburg: W. & R. Chambers, 1874. – 596 p. – P. 481.
24. Collins English Dictionary. Copyright © HarperCollins Publishers. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/soul (дата обращения: 19.03.2023).
25. Collins Concise English Dictionary © HarperCollins Publishers. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.wordreference.com/definition/soul (дата обращения: 19.03.2023).
26. Dictionary.com [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.dictionary.com/browse/soul (дата обращения: 19.03.2023).
27. Etymologeek.com [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://etymologeek.com/eng/soul/35205984 (дата обращения: 19.03.2023).
28. Online Etymology Dictionary [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.etymonline.com/word/soul (дата обращения: 19.03.2023).
29. Partridge E. A Short Etymological Dictionary of the Modern English. London and New York: Taylor & Francis Group, 2006. – P. 3139–3140.
30. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Francke Verlag Bern und München, 1959. – 348 S. – S. 40–41.

УДК 821.161.1

СИБИРЬ И ДАЛЬНИЙ ВОСТОК 1920-Х ГОДОВ И ЛИТЕРАТУРА ВОСТОЧНОЙ ВЕТВИ РУССКОЙ ЭМИГРАЦИИ

И.В. Силантьев, Е.В. Капинос, К.В. Абрамова
Институт филологии СО РАН (Новосибирск)

Статья суммирует исследования по теме «Сибирь и Дальний Восток первой половины XX века как пространство литературного трансфера», которые с 2019 года по настоящее время ведутся в секторе литературоведения Института филологии СО РАН. Задача статьи – продемонстрировать основные направления этой работы. Это, во-первых, изучение сибирского и дальневосточного футуризма и сибирской и дальневосточной периодики 1920-х годов с выборочной публикацией архивных материалов (Н. Асеев, С. Третьяков, В. Рябинин, В. Март и др.). Во-вторых, реконструкция забытых, но ценных для истории русской литературы творческих биографий поэтов и прозаиков восточной ветви русской эмиграции (В. Логинов, Н. Петерец, Б. Бета, Б. Волков и др.).
Ключевые слова: Сибирский и дальневосточный футуризм, поэзия и проза восточной эмиграции

The article covers the studies on «Siberia and the Far East of the first half of the 20th century as a space of literary transfer», which have been conducted in the sector of literary studies at the Institute of Philology of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences since 2019 and are underway until now. The aim of the article is to demonstrate the main lines of this work,

so we shall list them. First, the study of Siberian and Far-Eastern futurism and Siberian and Far-Eastern periodicals of the 1920s with the selective publication of archival materials (N. Aseev, S. Tretyakov, V. Ryabinin, V. Mart, etc.). Secondly, the reconstruction of forgotten, but valuable for the history of Russian literature creative biographies of poets and novelists of the Eastern branch of the Russian emigration (V. Loginov, N. Peterets, B. Beta, B. Volkov, etc.).
Key words: Siberian and Far Eastern Futurism, Eastern Emigration, Novelists and Poets of Eastern Emigration

Изучение проблем, связанных с сохранением языковой, национальной и культурной идентичности в условиях эмиграции, давно стало одним из приоритетных направлений современного гуманитарного знания. Внимание филологов, работающих в этой области, до самого последнего времени было направлено в первую очередь в сторону Европы: на Запад эмигрировали такие крупные писатели, как Иван Бунин, Марина Цветаева, Владимир Набоков, Владислав Ходасевич, а в таких городах, как Прага, Берлин, Париж, концентрировалась русская культурная жизнь. Гораздо меньшее внимание уделялось русскому рассеянию в географически противоположном, азиатско-тихоокеанском направлении. Между тем его история, при всей ее малой изученности, уже сейчас выглядит захватывающе интересной.

В 1918–1920 годах пути восточной эмиграции проходили, вместе с медленно отступающей армией Колчака, через Сибирь и Дальний Восток – в Харбин и Тяньцзин, Пекин и Шанхай. Независимая Дальневосточная республика (ДВР), просуществовавшая с апреля 1920 по ноябрь 1922 года, успела стать, пусть ненадолго, прибежищем творческой интеллигенции, бежавшей от хаоса, голода и разрухи на Восток. Ее продвижение, вместе с медленным отступлением армии Колчака, оказало сильное воздействие на литературную и художественную жизнь городов Сибири и Дальнего Востока, которые превратилась на это время в территорию интенсивного культурного трансфера.

Знаменитое турне Давида Бурлюка и Владимира Гольцшмидта по Транссибирской магистрали [13: 390], работа футуристов Николая Асеева и Сергея Третьякова в периодике Владивостока, приток высококвалифицированных литераторов и журналистов из столиц и европейской части России, их сотрудничество с местными авторами привели к появлению на Дальнем Востоке качественно новой культуры. Она испытала влияние столичного модерна и авангарда, соединив его, во-первых, с трагическим опытом гражданской войны и эмиграции, а во-вторых – с новым для русских европейцев восточными сибирским колоритом, которым они жадно интересовались.

У нас нет полной картины культурной жизни Сибири и Дальнего Востока (включая русский Китай) того времени, да и вряд ее возможно сегодня воссоздать в достаточной полноте: многие страницы этой книги утеряны безвозвратно. Так случилось в результате действия различных политических причин. Писатели, журналисты и другие деятели культуры, оставшиеся в России (или вернувшиеся в нее), вынуждены были скрывать свои публикации в «контрреволюционной» дальневосточной печати, – несмотря на то, что во время существования ДВР еще не было резкой черты, которая четко делила бы деятелей культуры на «красных» и «белых». Это очевидно для всякого, кто возьмется за систематический просмотр ее периодики: в одних и тех же журналах печатались поэты и писатели разных политических взглядов, что порой мало беспокоило издателей. Впоследствии, разумеется, восприятие материалов из подобных изданий поляризовалось, и произведения дальневосточного периода поневоле оказались «выпавшими» из творческих биографий, например, Н.Н. Асеева и С.М. Третьякова, не говоря о менее известных авторах.

Ныне эти, едва не утраченные, страницы истории начали изучаться: переиздаются книги, написаны первые биографические очерки о тех, кто печатался лишь на востоке и о ком мы прежде не знали. Всё это – лишь начало предстоящей громадной работы, связанной с осмыслением архивных и уже опубликованных материалов. Утрачено (или пока что кажется навсегда утраченным) очень многое: книги, журналы и сборники, изданные в ДВР и русском Китае, изымались из библиотек, уничтожались, прятались, пропадали во время частых и как правило скоропалительных переездов.

Некоторые издания сохранились чудом – как, например, газета «Эхо» (Владивосток, 1919–1921), бесценная для истории культуры. В ней практически еженедельно печаталась хроника литературной, художественной, театральной жизни Владивостока и Приморья, освещалась деятельность владивостокского Литературно-Художественного общества (ЛХО ДВ), печатались заметки о конкурсах и литературных состязаниях, проходивших в подвале театра «Золотой Рог», о новых книгах (например, о первой поэтической книге Третьякова «Железная пауза» 1919 года) и журналах: «Бирюч» (1920), «Творчество» (1920–1921), «Юнь» (1921), «Великий Океан» (1917–1920). В некоторых архивных, музейных и библиотечных фондах Сибири и Дальнего Востока эти и другие издания сохраняются – чаще всего, в единственном экземпляре. Так в Российском государственном историческом архиве Дальнего Востока был обнаружен сатирический листок «Блоха», в котором опубликовано большое количество фельетонов, направленных против ЛХО и его членов, в первую очередь поэтов-футуристов (см. [22: 428–429]). Общей картины этой богатой литературно-художественной жизни не восстановить без тщательной архивно-поисковой работы, которая вселяет надежду найти новые документы и уникальные издания. Редкие, плохо сохранившиеся газеты и журналы содержат в себе материалы, взывающие к републикации.

Работа по изучению литературы восточной эмиграции в Институте филологии СО РАН ведется пятый год, и она отразилась в двух коллективных монографиях «Русский Китай и Дальний Восток. Вып.1. Поэзия, проза, свидетельства» [21] и «Русский Китай и Дальний Восток. Вып.2. Возвращенные страницы восточной ветви русской эмиграции» [22]. Собранные в этих двух выпусках исследования объединяет общая задача изучения письменных источников восточной русской эмиграции, включая мемуаристику, – как раннюю, так и позднюю, вплоть до современной. Выбрав из составленной нами коллекции дальневосточных изданий и литературных сочинений XX века (преимущественно 1920–1940-х годов) наиболее ценные, мы попытались описать их характерные черты и особенности поэтики тех авторов, которые только сейчас, после почти векового забвения, находят своего читателя.

Первый цикл исследований по теме посвящен дальневосточному футуризму. Пристальное внимание исследователей этой темы направлено, прежде всего, на С.М. Третьякова и Н.Н. Асеева – к тому времени уже известных футуристов, оказавшихся на Дальнем Востоке. Однако мало кто знает о том, что, работая во Владивостоке и Чите, издавая там книги, газеты и журналы, за небольшой промежуток времени Асеев и Третьяков сформировали целую футуристическую школу, где возрастали молодые поэты. В дальневосточных изданиях Асеев и Третьяков публикуют теоретические статьи, заряжая атмосферой московского футуризма дальневосточную молодежь. Так, например, статья Н. Асеева «Мена имен» («Бирюч», 1920) (см.: [10]) никогда не появлялась в более поздних книгах поэта. Она состоит из примеров описания поэтической этимологии, вычленения из значения слова его отдельных компонентов, размышлений над связью компонентов в значении слова, что напоминает отдельные пассажи из «Проблемы стихотворного языка» Ю. Тынянова (см.: [25]). Асеевская поэтическая этимология окказиональна, это этимология не в прямом, а в переносном смысле: поэт сокращает слово до его корневого семантического ядра (по типу своих односложных футуристических поэтизмов – «гремль», «звучаль» и пр), которое тут же наделяет каким-то значением, стилизованным под древность. Так футуристические стихи и футуристическая теория стиха Асеева парадоксально создает образ поэтической древности, который позже перейдет к поэту младшего поколения – В.А. Сосноре[1].

Книги, ставшие памятниками сибирского и дальневосточного футуризма, немногочисленны, главные из них рассматривались нами специально. К примеру, книга Сергея Третьякова «Железная пауза» (см.: [21: 46–83]), исследовались читинские «Ясныш» (1921) и «Путевка» (1921) С. Третьякова, «Бомба» Н. Асеева (Владивосток,

[1] В конце жизни Н.Н. Асеев возвращается к этой теории. О поэтической этимологии, стилизованной под древность и о стихотворениях молодого поэта В.А. Сосноры на древнерусские темы Н.Н. Асеев пишет в ноябре 1961 г. Д.С. Лихачеву, прилагая к письму статью «Родословная поэзии», напоминающую владивостокскую «Мену имен» [Воспоминания, 260–268].

1921). А вот поэтическая книга О. Петровской и В.Силлова «Зрачки весен» (Фудзядзян, 1921) не исследовалась вообще, и она не может быть прочитана вне локального контекста. Молодые поэты О. Петровская и В. Силлов, которые позже уедут вслед за Н. Асеевым по его приглашению из Читы в Москву, пока лишь овладевают приемами своих учителей-футуристов. Книга В. Силлова и О. Петровской не только повторяет поэтические ходы «Железной паузы» и «Бомбы» (к примеру, почти все, за редчайшим исключением, рифмы «Зрачков весен» приблизительные, ассонансные, продуманно-оригинальные), но и наполнена стихотворениями, посвященными С. Третьякову, Н. Асееву, О. Гамолецкой (супруге Третьякова и адресату его стихов), О. Синяковой (супруге Асеева и адресату В. Хлебникова, Н. Асеева и др.) (см.: [22: 450–482].

След дальневосточного футуризма лежит и на поэзии и прозе В. Марта, причем и на прозе, созданной не на Дальнем Востоке, а в более позднее время, в начале 1930-х годов. В ней узнаются приемы и темы раннего творчества В. Марта (см.: [4]), когда он печатался во владивостокских изданиях, на равных с Бурлюком, Асеевым и Третьяковым. Поэт-футурист Венедикт Март (В.Н. Матвеев), выходец из знаменитой в Приморье семьи Матвеевых, сын писателя, краеведа, издателя и переводчика с японского Николая Амурского (Н.П. Матвеева) и брат поэта Гавриила Эльфа (Г.Н. Матвеева), безусловно, заслуживает отдельного монографического исследования, но это – дело будущего.

Возвращение с Дальнего Востока после окончания гражданской войны сильно изменило не только судьбу, но и поэтику Асеева и Третьякова (как и покинувшего родной Дальний Восток Венедикта Марта). Поэтам пришлось быстро подстраиваться под стандарты советской агитационной поэзии и «литературы факта» и даже разрабатывать новые литературные стандарты в теории и на практике, как в случае Сергея Третьякова, впоследствии ставшего редактором журнала «Новый ЛЕФ». Опыт дальневосточного футуризма 1917 – начала 1920-х годов остался, таким образом, уникальным, невосполнимым, прерванным и не возымевшем продолжения.

После падения Дальневосточной республики пути восточной эмиграции сошлись в русском Китае, поэзии и прозе которого посвящен основной пласт исследования по теме. Более половины объема уже упомянутых коллективных монографий «Русский Китай и Дальний Восток...» занято работами о русском Китае, они собирают в себе много совершенно неизвестного ранее и неисследованного материала.

О литературной жизни русского Китая мы все еще знаем очень немного, существующие авторитетные исследования на эту тему принадлежат прежде всего ученым Дальнего Востока, издававшим некоторых харбинских писателей и ведущих работы в архивах Владивостока, Хабаровска, Благовещенска, Читы, Китая и пр.[1]. Их силами в последние полтора десятилетия началась активная републикация и публикация наследия харбинцев. Вписать эту поэзию в историю русской литературы, проследить ее истоки, выявить то особенное, в чем состоит ее ценность – такая задача стояла перед нами, когда мы рассматривали поэзию Николая Щеголева, Алексея Ачаира, Бориса Беты (Б.В. Буткевича), Василия Логинова, Николая Петереца. Так, изучение поэтики Бориса Беты (Б.В. Буткевича) заняло несколько лет (см.: [21: 157–177; 24]), и теперь можно констатировать, что исследователями был сделан достаточно полный очерк творчества Буткевича, после чего персоналия Буткевича перестала казаться белым пятном на литературной карте русского Китая.

Особое внимание было нами уделено той поэтической школе, которая связана с историей литературных объединений «Чураевка», «Молодая Чураевка», «Зеленая лампа» и «Пятница». Эту школу отличало стремление опробовать и освоить редкие формы стиха (исключительно редкие и сложные рифмы, строфы, жанры и т.д.) и неожиданные, оригинальные темы, часто связанные с реалиями китайской жизни и китайской экзотикой. Представление о литературных группах и кружках восточной ветви русской эмиграции невозможно и без реконструкции творческой биографии Николая Петереца, руководителя литературного направления главной культурной организации русского Китая – «Чураевки», а позже «Пятницы». До настоящего времени

[1] См.: [7; 11; 12; 6; 5; 8; 23; 20].

о Н. Петереце было известно, как и о многих поэтах и писателях русского Харбина и Шанхая, очень мало, тем более, что он, по-видимому, не успел выпустить ни одной поэтической книги. Но образ его поэтики, довольно серьезной, ориентированной на дореволюционную поэтическую классику, прежде всего акмеистическую (как и у многих других харбинцев), очерчивается благодаря многочисленным публикациям в «Рубеже». А его биография восстанавливается по мемуарам харбинцев и по портретам поэта и журналиста в «Поэме без предмета» и в прозе В. Перелешина (см.: [9]). «Поэма без предмета» – это своего рода энциклопедия литературной жизни Китая, практически исторический документ, созданный свидетелем харбинской истории. Но «Поэма...» В. Перелешина интересна не только как документ, но и как самостоятельное и весомое художественное произведение Валерия Перелешина – одного из самых интересных и плодовитых поэтов младшего поколения. «Поэма без предмета», написанная в середине 1970-х годов, уже в Бразилии, имеет непосредственное отношение к русскому Китаю, в самых разных смыслах – это и сюжетный материал, и этнографический, и экспериментально-стиховой в духе версификационной лаборатории «Пятницы» и «Чураевки». Резонно считать поэму Перелешина «энциклопедией русской литературы Китая» и изучать в сопоставлении с «Евгением Онегиным» и «Поэмой без героя» Анны Ахматовой.

Еще одной заметной фигурой в литературной жизни восточной ветви русской эмиграции, был принимавший участие и в харбинской «Чураевке», и в шанхайской «Пятнице» Николай Щеголев. В поэтике Н. Щеголева К.В. Абрамова обращает внимание на рифы, звуковое оформление текста, а также эксперименты со строфическим построением, указывает на сближение поэтических произведений Щеголева с авангардными тенденциями в русской литературе [21: 113–137]. Анализ произведений Щеголева и выявление в них отсылок к творчеству Маяковского, Пастернака, футуристов, других интертекстуальных пересечений позволил более глубоко описать особенности восприятия поэтами-эмигрантами в Китае культурно-исторических процессов, происходивших в советской России [1].

Столь же энигматична, как и персоналии Бориса Беты, Н. Щеголева, Н. Петереца, персоналия Василия Логинова. Практически впервые с точки зрения поэтики и ее истоков И.Е. Лощиловым описывается творчество этого харбинского поэта, которого по праву нужно отнести к продолжателям традиций авторитетного русского сатирического журнала «Сатирикон». Хорошо известно, что история «Сатирикона» (и «Нового Сатирикона») после революции была прервана в России, но продолжалась и плодотворно развивались в западной эмигрантской и европейской литературе. Тэффи, Дон-Аминадо, П. Потемкин, Саша Черный, А. Аверченко, художник Н. Ремизов (Ре Ми) и их круг в русской эмиграции – это актуальная тема, которую сейчас активно исследуют историки литературы и изобразительного искусства, прежде всего потому, что сотрудники «Сатирикона» и других сатирических журналов оказались на Западе и основали там новые издания, организовывали выставки и литературно-художественные общества, сыграли видную роль в истории русского эмигрантского и европейского театра, ценность их вклада в европейскую культуру неоспорима. В работе над нашей темой обнаружилось, что сатириконовский стиль нашел продолжение не только на западе, но и на Востоке, в Китае. Творчество В. Логинова и словесно-иллюстративный дизайн отдельных фрагментов харбинской периодики (имеется в виду, прежде всего, газета «Рубеж», ее страницы с «календарными» стихами и шаржами), наглядно свидетельствуют об этом (см.: [16]).

Надо сказать, что даже уже достаточно известные авторы русского Харбина, чьи книги отдельными изданиями были выпущены в начале 2000-х годов, столь слабо изучены с историко-литературной стороны и со стороны поэтики, что нередко обнаруживается очень значимые факты. К примеру, при исследовании творчества А. Ачаира видны необычные свойства его строфики, обусловленные его склонностью к чрезвычайно редкой в русском стихосложении кватеральной рифмовке (см.: [21: 138–156]), и она настолько сильна, что можно с уверенностью сказать, что по частоте использования этой редкой формы с Ачаиром не может сравниться никто из русских поэтов.

А вот другой интересный факт, проливающий свет на то, как входила локальная история харбинской культуры в большую историю русской поэзии XX века. В письме И.А. Якушеву (1884–1935), редактору пражской «Вольной Сибири», А. Ачаир просил Якушева показать поэму «Казаки», опубликованную в «Вольной Сибири» в 1929 году, М. Цветаевой. Можно гипотетически предположить, что Якушев выполнил просьбу А. Ачаира и поэтесса прочла поэму харбинца о Гражданской войне в Сибири, вдохновленную поэтикой ее «Крысолова», «Поэмы лестницы»... В том же году, что и «Казаки» А. Ачаира, Цветаевой была создана поэма «Перекоп» о Гражданской войне в Крыму. Без утверждения прямого влияния харбинской поэмы в стиле Цветаевой на саму Цветаеву, авторы главы о поэме Ачаира приводят любопытный факт – «Перекоп» начинается с колчаковской темы, и вполне возможно, импульс, полученный от Ачаира, вдохновил поэтессу, привлек ее внимание к теме Гражданской войны:

– Каб не чех!
– Каб не тиф!
Кто-то: – эх!
Кто-то: – жив

бы Колчак…
Солнцепёк.
Солончак
Перекоп

Наш

«Вольная Сибирь», где была напечатана поэма «Казаки» принадлежит к малодоступным изданиям, и поэтому вместе с исследованием о поэме была сделана ее републикация (см.: [17]).

Таким образом, литература восточной ветви, существуя достаточно автономно, была ориентирована как на западную эмигрантскую культуру, так и на русские контексты, и не только воспринимала их традиции, но и сама активно влияла на них.

Обобщая все сведения, полученные о харбинских поэтических школах, можно констатировать, что творчество харбинцев теснейшим образом связано с традициями русской дореволюционной литературы, и здесь у представителей восточной эмиграции преобладает интерес к акмеистам (Н. Гумилеву, А. Ахматовой и М. Кузмину, прежде всего), к символистам (и особенно к А. Блоку), а также к И. Северянину. Но еще важнее то, что для всех харбинцев характерна приверженность к литературному эксперименту, к редким и новым ритмическим и строфическим формам, к экспериментированию с жанровыми формами. Оказавшись на востоке, поэты и писатели пытались перенести на русскую почву восточные поэтические и прозаические жанры, особенно миниатюрные, пытались ассимилировать приемы восточного искусства. В исследованиях показано также, что харбинцы и шанхайцы ввели в русскую поэзию ряд новых тем: ориентальную топонимику, японские и китайские подтексты, разработали систему ассонансов и аллитераций, позволяющих имитировать восточные языки по-русски и т.п.

Забытых прозаиков восточной ветви русской эмиграции никак не меньше, чем поэтов. Целый ряд других малоизвестных, но интересных по поэтике и тематике прозаических текстов практически впервые был подвергнут научному изучению. Часто от поэзии исследовательские пути ведут к прозе и эссеистике поэтов, как это происходит в случае с В. Логиновым, С. Алымововым, Н. Щеголевым. Если, к примеру, «Киоск нежности» хотя бы изредка упоминается в трудах по русскому Китаю[1], то совершенно неизученной остается проза Алымова, например, роман «Нанкин-род», бывший практически недоступным для современного читателя вплоть до появления его переиздания в издательстве «Salamandra P.V.V.» в 2018. Увлекательный сюжет, красочные детали, знание обычаев шанхайской жизни отличает роман, что позволяет сравнить его со стихами Алымова и вписать прозу Алымова в поле шанхайского текста русской

[1] В частности, «Киоск нежности» и художественное оформление этой книги описывалось К.В. Абрамовой [Абрамова]

литературы (см.: [19], к которому и некоторые повести В. Марта («Речные люди» (1930), «Логово рыжих дьяволов» (1928)), е его рассказ «Маленькая прядильщица» (1928).

Кроме персоналий, следует упомянуть и неизвестные, редкие книги русского Китая, сохранившиеся подчас в одном или нескольких экземплярах и затерянные в различных книжных собраниях. Одна из таких книг – сборник «Желтый лик» (1921, Шанхай) Элизара Магарама, выпущенный Магарамом вместе с двумя другими книгами о Китае («Дальний Восток» (1920), «Китай» (1923)). Сборник знакомит читателей с китайской культурой, искусством и повседневной жизнью, особенно интересны очерки шанхайских будней. Вкупе с шанхайскими повестями В. Марта и романом «Нанкин-род» С. Алымова, шанхайские очерки сборника «Желтый лик» позволяют составить представление о шанхайском тексте русской литературы, созданным писателями и журналистами восточной ветви русской эмиграции и русскими путешественниками, побывавшими в Китае. Шанхай включается в образный ряд индустриальных иностранных городов (таких, как Нью-Йорк, Чикаго и пр.), движущихся в быстром темпе, соединяющих контрасты, охваченных разного рода страстями, но при этом хранящего вековые устои, весьма экзотичные на взгляд русских и европейцев (см.: [22: 247–267]).

Борис Апрелев и Борис Ильвов – это харбинские маринисты, чья проза наследует традиции русской маринистики, одновременно акцентируя в морских текстах восточные ноты (см.: [21: 257–267; 268–283]). Ценность прозы русского Китая можно определить также при анализе произведений малоизученного писателя Бориса Юльского, о котором в «Поэме без предмета» В. Перелешина говорится как об одном из самых одаренных прозаиков русского Китая, изобразившего в своих рассказах «…тайгу, “зеленый легион”, / Рутину службы в Тоогэне», прозу Юльского отличает интертекстуальное богатство и изысканность цитирования русской классики (см.: [15]). Исследовательскими усилиями эти забытые имена восточных эмигрантов возвращаются современному читателю. Так произошло и с Борисом Волковым: современникам он был известен по публикациям в харбинских, шанхайских, парижских, пражских и др. изданиях, где печатался под разными псевдонимами; позже память о нем почти утратилась в истории литературы. И вот пришло время заново переосмыслить, переиздать прозу и поэзию Волкова, для которой характерен автобиографизм (а биография Волкова чрезвычайно интересна как наглядный пример судеб восточной эмиграции) и монгольский колорит («Потомок Чингис-хана») (см.: [18]).

История русской диаспоры в Китае, особенно эмигрантской, оказалась очень короткой – она уложилась в несколько десятилетий. Мало кто из восточных писателей-эмигрантов окончил свои дни в Китае, харбинцы либо возвращались на родину, либо рассеивались по миру. Столь резкие переломы в судьбах предельно обостряли мемуарное начало, которое было сильно и в западной эмигрантской литературе, но восточные писатели-эмигранты еще интенсивнее ощущали завершенность эмигрантской истории, пытались запечатлеть собственную судьбу на фоне погибшего, разрушенного мира. Контраст продолжающейся автобиографии и завершенной истории русского Китая присущ и поэзии, и прозе, и мемуаристике восточных эмигрантов.

Если обобщать почти пятилетний опыт нашей работы над темой, то нужно отметить, что она открывает огромное исследовательское поле, однако материал для исследований собирается по крупицам в виду архивной редкости изданий и рукописей восточной эмиграции. Не менее редки издания 1918–1920 гг. поэтов и писателей, работавших в Сибири и на Дальнем Востоке, и уж тем более единичны исследования дальневосточных и сибирских фрагментов биографий и поэтики этих авторов. Каждая персоналия, каждая хотя бы в общих чертах восстановленная творческая биография таких писателей, как Борис Бета, Василий Логинов, Николай Щеголев, Николай Петерец, Борис Волков и др., – это большая исследовательская удача, вновь найденный ценный материал подталкивает исследователей к поиску и изучению ее позабытых или полузабытых страниц – пока прошлое от нас еще не окончательно отдалилось.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова К.В. Интертекстуальные связи в лирике Николая Щеголева: Пастернак, Маяковский, футуристы // Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки. – 2021. – Т. 23. – № 3. – С. 164–185.

2. Абрамова К.В. Стихотворная книга Сергея Алымова «Киоск нежности» и ее художественное оформление // Сюжетология и сюжетография. – 2002. – № 2. – С. 153–174.

3. Воспоминания о Николае Асееве. – М.: Советский писатель, 1980. – 304 с.

4. Денисова Е.А. Проза В. Марта: некоторые литературные связи и контексты // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Т. 14. – Вып. 10. – С. 2901–2905.

5. Забияко А.А. Ментальность дальневосточного фронтира: культура и литература русского Харбина. – Новосибирск: Изд-во Сибирского отделения Российской Академии Наук, 2016. – 437 с.

6. Забияко А.А., Забияко А.П., Левошко С.С., Хисамутдинов А.А. Русский Харбин: опыт жизнестроительства в условиях дальневосточного фронтира. – Благовещенск: Изд-во Амурского гос. ун-та, 2015. – 462 с.

7. Забияко А.А., Эфендиева Г.В. «Четверть века беженской судьбы...» (Художественный мир лирики русского Харбина). – Благовещенск: Амурский гос. ун-т, 2008. – 428 с.

8. Забияко А.П., Забияко А.А. Русские Трёхречья: основы этнической самобытности. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2017. – 340 с.

9. Капинос Е.В. Силуэты харбинских поэтов в «Поэме без предмета» В. Перелешина: Николай Петерец // Критика и семиотика. – 2021. – № 2. – С. 383–401.

10. Капинос Е. В., Лощилов И. Е. Николай Асеев: Из публикаций в печати Дальнего Востока (1918–1920) // Критика и семиотика. – 2020. – № 1. – С. 292–322.

11. Кириллова Е.О. Дальневосточная гавань русского футуризма. Книга первая. Модернистские течения в литературе Дальнего Востока России 1917–1922 гг. (Поэтические имена, идейно-художественные искания). – Владивосток: Изд-во Дальневост. федерал. ун-та, 2011. – 636 с.

12. Кириллова Е.О. Ориентальные темы, образы, мотивы в литературе русского зарубежья Дальнего Востока (Б.М. Юльский, Н.А. Байков, М.В. Щербаков, Е.Е. Яшнов). – Владивосток: Дальневост. федерал. ун-т, 2015. – 276 с.

13. Крусанов А.В. Русский авангард 1907–1932 годов (Исторический обзор). В 3 тт. Т. 2, кн. 2. Футуристическая революция (1917–1921). – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 608 с.

14. Куликова Е.Ю. «Японские акварели» Виталия Рябинина: Жанровые и строфические эксперименты // Сибирский филологический журнал. – 2021. – № 3. – С. 100–112.

15. Куликова Е.Ю. Бунинский фон в «Белой мазурке» Бориса Юльского // Филологический класс. – 2020. – Т. 25. – № 3. – С. 39–47.

16. Лощилов И.Е. Поэзия Василия Логинова: харбинский отголосок «Сатирикона» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2021. – Том 14. – Выпуск 12.

17. Лощилов И.Е., Полторацкий И.С. «Первая областническая сибирская поэма...»: Алексей Ачаир, «Казаки» (1927) // Сюжетология и сюжетография. – 2021. – № 1. – С. 281–337.

18. Проскурина Е. Н. Борис Волков. Возвращение забытого имени // Филологический класс. – 2020. – Т. 25. – № 4. – С. 60–69.

19. Полторацкий И.С. Шанхайский текст в романе Сергея Алымова «Нанкин-род» // Сюжетология и сюжетография. – 2002. – № 2. – С. 175–185.

20. Россия и Китай на дальневосточных рубежах. Исторический опыт взаимодействия культур. Серия сб. материалов междунар. науч. конф. / Под ред. А.П. Забияко, А.А. Забияко. – Благовещенск: Амурский гос. ун-т, 2001 – наст. время.

21. Русский Китай и Дальний Восток. Поэзия, проза, свидетельства. Коллективная монография / отв. ред. И.В. Силантьев, Е.В Капинос, И.Е. Лощилов. – СПб.: Алетейя, 2021. – 362 с.

22. Русский Китай и Дальний Восток. Вып.2. Возвращенные страницы восточной ветви русской эмиграции. Коллективная монография / отв. ред. И.В. Силантьев, Е.В. Капинос, И.Е. Лощилов. – СПб.: Алетейя, 2023. – 362 с.

23. Русский Харбин, запечатленный в слове: Серия сборников научных работ преподавателей и студентов кафедры русской филологии АмГУ / Под ред. А.А. Забияко, Е.А. Оглезневой, Г.В. Эфендиевой. Благовещенск: Амурский гос. ун-т, 2006 – наст. время.

24. Силантьев И.В., Шатин Ю.В. Стихотворное мастерство Беты (Б.В. Буткевича) // Новый филологический вестник. – 2021. – № 3 (58). – С. 225–235.

25. Тынянов Ю. Н. Проблема стихотворного языка. – Л.: «ACADEMIA», 1924. – 139 с.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ЛИТЕРАТУРЫ И КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ПАРАДИГМАХ / ХӘЗЕРГЕ ФӘННИ ТИКШЕРЕНҮ ПАРАДИГМАЛАРЫНДА МИЛЛИ ӘДӘБИЯТЛАР ҺӘМ МӘДӘНИЯТЛӘР / NATIONAL LITERATURES AND CULTURES IN MODERN RESEARCH PARADIGMS

УДК 821.511.131

УДМУРТСКИЙ ПОЭТ ИЗ ТАТАРСТАНА: ПРИБЛИЖЕНИЕ К ЭТНОХУДОЖЕСТВЕННОМУ ФЕНОМЕНУ ПЕТРА ЗАХАРОВА

А.А. Арзамазов
ФИЦ «Казанский научный центр РАН» (Казань)

В статье рассматривается поэтическое творчество уроженца Республики Татарстан, одного из «лидеров» современной удмуртской литературы Петра Захарова. Подчеркивается знаковость его текстового корпуса в системе национальной художественной традиции. Выявляются основные содержательные контексты, определяются грани взаимодействия фольклорно-мифологического и постмодернистского пластов. Особое внимание уделяется природной символике, авторским проектам моделирования утопического пространства. Обозначаются сценарии сближения с русской поэзией XX столетия.
Ключевые слова: удмуртская поэзия, удмурты Татарстана, образная система, лирический субъект, этнофутуризм, мифология, фольклор.

The article deals with the poetry of Pyotr Zakharov, one of the «leaders» of modern Udmurt literature, who was born in the Republic of Tatarstan. The significance of his text corpus in the system of the national artistic tradition is emphasized. The main meaningful contexts are identified, the facets of interaction between the folklore-mythological and postmodern layers are determined. Particular attention is paid to the symbolism of nature and the author's projects of modeling a utopian space. Scenarios of rapprochement with Russian poetry of the twentieth century are indicated.
Key words: Udmurt poetry, Tatarstan Udmurts, figurative system, lyrical subject, ethnofuturism, mythology, folklore.

В ходе исследования национальных литератур народов России / Поволжья, очерчивая их сравнительно-сопоставительный горизонт, важно понимать, кто есть кто, кого можно отнести к когорте лидеров мнений, выражающих «дух времени». В этой связи большой интерес представляет фигура удмуртского поэта Петра Захарова, родившегося в 1961 году в Кукморском районе Татарской АССР. Есть все основания заключить, что без П. Захарова невозможно представить современную этнофутуристическую поэзию, невозможно вообще рассуждать о целостности удмуртского этнофутуризма, его постоянных мифологемах. Мы полагаем, что творчество П. Захарова является ключом к осознанию культурных смыслов и ориентиров этнофутуристического течения, даже воплощением его идеалов. Многоаспектная жизнь поэта – поддержка молодых писателей, организация издательского дела (библиотека «Инвожо»), открытие удмуртского отделения ПЕН-центра, работа с одаренными детьми в лагере «Шундыкар», активное участие в разносторонних культуртрегерских мероприятиях, исполнение редакторских обязанностей и, самое важное, – оригинальность, изысканность, многогранность поэтического слова представляются своеобразной духовной мисси-

ей. Все это объективные параметры творческого присутствия писателя в удмуртском культурном и социальном процессах, в новейшей удмуртской истории». Захаров принадлежит к поколению авторов, вошедших в литературу в конце 1980-х, для которых характерны подъем национального самосознания, выход за пределы официального советского литературного дискурса, поиск индивидуальных форм поэтического высказывания с опорой на этнокультурную традицию и опыт мировой поэзии. В творчестве Захарова синтезированы фольклорные и модернистские элементы, что позволяет отнести его к так называемому этнофутуризму.

В своем творчестве Захаров ориентирован в первую очередь на удмуртскую и европейскую традиции. При этом эксплицированные свидетельства влияния русской поэтической традиции на тексты автора выявить довольно сложно, однако можно установить ряд типологических параллелей. Примечательно, что взаимодействие Захарова с европейским читателем идёт не через посредство русскоязычных переводов, а напрямую (удмуртский-эстонский, удмуртский-английский, удмуртский-французский и т.д.). (Заметим, что подобная тенденция в национальных литературах РФ в постсоветское время становится всё более отчётливой).

Творчество Захарова (преимущественно – раннее) пронизано особым, глубоко личным чувством природы, отсюда – яркая изобразительность, визуальность образов, картин внутристиховой действительности, повышенное внимание к звуку, акустическим сигналам окружающей среды, выявление и описание запаха, аромата удмуртских топосов. Нужно признать, что П. Захаров, невзирая на постмодернистские заигрывания с языком, этносом, мифом, прошлым и современностью, авторскую установку резко отличаться, быть другим, в своих «природных» стихотворениях остается в контексте национальной поэтической традиции, разворачивает, развивает гипертекст удмуртской «тихой лирики». Наиболее репрезентативная книга П. Захарова «Вож выж» («Зеленый мост», 2001) [3] включает в себя немало текстов, в которых природа предстает и как фон, и проекция внутреннего голоса «Я», выступает в качестве самодостаточного персонажа, взаимодействующего с человеком. В творческой картине мира П. Захарова природа – это целостная система – добрая, мудрая, этнически окрашенная, хранящая память о счастье детства и юности. Вписывая себя, свою жизнь в природу, лирический субъект обретает гармонию, спокойствие, уверенность в «прочности» удмуртской цивилизации.

Образы природы в стихотворном корпусе «Вож выж» привлекаются автором для художественной актуализации важных тем, мотивов. Природная изобразительность особенно нужна тогда, когда речь идет о перипетиях любви, одиночестве, выборе жизненного пути, смерти, счастье, печали, родине. Природа регулярно соотносится с вспоминающе-визуалистским типом мировосприятия, присущим авторскому сознанию Захарова.

Тексты и образы природы, «натурфилософские» сюжеты ранней лирики П. Захарова были рассмотрены А.А. Арзамазовым в рамках отдельного монографического исследования [1]. Проинтерпретированные стихи книги «Вож выж» позволяют сделать вывод о том, что в природно-поэтической концепции Петра Захарова отсутствуют некоторые художественные закономерности, широко представленные в творчестве других удмуртских поэтов. Так, в книге нет четко выраженной, психологически маркированной противопоставленности времен года, на уровне текстов не фиксируется острота переживания межсезонья, сезонной переходности. Примечательно, что природные хронотопы редко соотносятся с пространством Удмуртии. Поэт, родившийся в удмуртской деревне, расположенной на территории Татарстана, внутренне-визуально ориентируется на эти земли, пейзажи. Здесь его этнические корни, родники детства.

Натуралистические образы встречаются в предпоследнем стихотворном сборнике Петра Захарова «Карас» («Соты»). Увлекаясь разноформатными художественными экспериментами, поэт не забывает о символической гибкости языка природы. Однако, в силу «постмодернистского состояния» большинства текстов, развернутые пейзажные панорамы, трансляции живописного, натурфилософско-изобразительные ситуации не имеют возможности «прорасти» сквозь эклектичный поток мыслей, слов,

тем. Природные образы, мотивы, казалось бы, «разбросаны» и зачастую не связаны общей семантикой, каждый из них словно существует в автономно-замкнутом состоянии. Характерный пример – стихотворение «Веттаськы, бубыли» («Качайся, бабочка») [5: 11], в котором объекты, явления природного мира подвергаются определенному семиотическому давлению, связанному с поэтической интериоризацией свойственного «позднему» Захарову культурологического пафоса, его мифотворческих амбиций. Насекомые, птицы, снег, роса, ветер, лес оказываются собранными в пределах одного лирического произведения, составляя многоплановую зону художественного взаимодействия мысли и образа. Подобное образное взаимоналожение, помимо общей композиционно-смысловой усложненности текста, маркирует напряженность внутренней речи П. Захарова в 2000-е, поэзия становится для него магистральной формой борьбы с банальным и очевидным.

Петр Захаров концентрирует свои творческие усилия на мифах, экзотических мифических существах, причем не только удмуртских. Автор выводит на авансцену поэтического действия крылатых львов, ходячих рыб, слонов-асланов, других диковинных персонажей. Во втором стихотворении «Ӟардон сиос вордӥськыку» («Во время рождения лучей зари») сюжетная картина аналогично сконструирована при помощи следующих друг за другом образов – пространственных, атмосферных (холм, поле, ветер, роса). Лирический герой во время рождения лучей зари стоит на холме, умоляя Инмара (верховного бога удмуртов) взять его к себе. Мольба остается неуслышанной, героя поддерживает только ветер. В четвертом стихотворении этого же цикла субъект, находясь в акватории великой реки Ватка (Вятка), коммуницирует с ящерицами, рыбами, чайками, проявляя мистическую включенность в те сферы, куда обычному человеку путь закрыт [5: 38–39]. Удмурт, согласно Петру Захарову, – часть природного универсума, он говорит с природой на одном языке. Его присутствие чувствуют птицы, поля, деревья, небо:

Мон удмурт кадь кылзӥськи туно пельёсыным:
Тылобурдо
мон лыктӥсько шуса
кырӟа вал
Мон удмурт кадь ик малпай туно йырвизьмыным:
Тылобурдо
азьвыл ик тодӥз
мынэсьтым яг вӧзтӥ ортчемме
со сярысь тодӥзы бусыос
писпуос сюресъёс но инбам
Мон удмурт кадь шӧдыны кутски туно шӧдонэным:
мон ачим но
та инкуазьлэн люкетэз
пичи люкетэз
та осконлэн
кудӥныз шокало лысвуос
Нош Тылобурдо мон валай удмурт туно валанэным:
со мынам лангае
кыктосэ
огшорыез ачим
люкетэ кудӥныз
уг быгатӥськы кивалтыны
кудӥз быдэсак эзылэ
та писпуос бусыос но
инбам пӧлын.

Я как удмурт прислушался ушами туно:
Птица
пела
что я иду
Я как удмурт подумал головой туно:
Птица

заранее знала
что я
пройду около леса
об этом знали поля
деревья дороги и небо.
Я как удмуртский туно начал чувствовать:
я и сам
частица этой природы
маленькая частица этой веры
которой дышит роса
А птица я понял знанием удмуртского туно:
это мое эхо
это мой двойник
это та моя часть
которой
я не могу управлять
которая полностью растворяется
среди этих деревьев лугов полей
и облаков [5: 40].

В стихотворении актуализируется тема магического, эзотерического знания, которым обладает удмурт, человек природы. В некоторой степени акцентируется асоциальность лирического персонажа – он не может в полной мере жить по законам индустриального социума. Этнофор, ощущающий свое древнее и близкое родство с природным космосом, не боится внешних и внутренних кризисов, социальных сломов, апокалиптических прогнозов: «Этот звенящий мир если превратится в черный лес, я не вздрогну, я найду свой куст для песен» [5: 51].

Природа в книге «Карас» полна тайн, ее замыслы просто так не понять, не «охватить» человеческим пониманием. Петр Захаров противопоставляет своего героя другим – людям современной цивилизации, оторванным от корней, утратившим навыки корректного, гармоничного общения с окружающей природной средой. Им не ясно, в чем сходство воды и солнца, как золотой песок становится знаком бытия (*луон*), почему серебряная вода созревает [5: 65]. Эти процессы ведомы избранным, посвященным, среди которых – поэт и его герой. Таинством окутан мифический дуб Бой-терек: его омывают серебряные ключи, тень у него зеленая, листья белые, ствол красноватый [5: 69]. Возникает ощущение, что поэту уже скучно поэтизировать реалистичную природу, ему нужны вымысел, «яркие краски» мифа. Природа в сборнике «Карас» уводит в прошлое, в ритуалы, в традиционную культуру, которыми автор гордится, восторгается. Казалось бы, об этом стихотворение «Нунылыко адӟон» («Видение глазами ребенка») [5: 78–79]. Видение мира глазами ребенка – по-видимому, метафора особого состояния этноса, этнофора, подразумевающая их неразрывное единство с природой, чистоту помыслов, знаковость всего происходящего. Осуществляется конкретизация поэтически изображаемых территорий. Речь идет о так называемых «арских землях», счастливо-несчастливых для удмуртского народа: былое величие осталось лишь в исторической памяти, изредка отзывается в преданиях, просится в художественные сюжеты.

Природная символика в отдельных текстах книги «Карас» отображает высокую степень «поэтической свободы» (см.: [6: 17]) П. Захарова, заключающуюся не только в его языковых поисках, но и в небанальной сочетаемости образов. Почти в любом стихотворении книги можно найти новаторские, неожиданные с точки зрения удмуртской лирической традиции обороты: «*улон кошке бубылилэн тыбыр вылаз* – жизнь уходит на спине небесной бабочки» [5: 82–83]; «*май вовка ленин бабай кӧчышъёсын зоре… кузьылиос улвай вылтӥ толэзь сьӧры лэсьто сюрес гудыръянэн гырдалляса кошке вӧсь интыез пусйись толэс-ужпи* – май вовка ленин бабай кошками падает дождь… муравьи от кустика до обратной стороны луны делают дорогу громами гремя уходит отмечающий место моления годовалый жеребец» [5: 114–115]. В целом, стихи из сборника «Карас» сложно отнести к образцам природно-пейзажной лирики.

П. Захаров к середине 2000-х гг. с головой уходит в лингвостилистические эксперименты, в постмодернистскую поэтическую культуру, пытается играть в «современность» литературы. Код природы уже не является доминирующим началом его творческой системы.

В стихотворении «Тау, кыз» («Спасибо, ель») дерево являет собой сакральный образ, стержень пространства. Поэт не изменяет себе и вновь моделирует континуум «концентрированной» удмуртской картины мира, предлагает свою версию – как в идеале должны выстраиваться отношения человека и природы. О значении деревьев в традиционном мировоззрении, мифологии удмуртов была написана не одна работа, национальная поэзия избрала дерево ключевым визуальным, «энергетическим» символом. Петр Захаров следует такой установке и ставит священную ель в центр сюжета – к ней обращены молитвы, чаяния людей, ее космический статус чувствуют, признают животные, птицы. В тексте видную роль играют цветовые обозначения, регулярно сопровождающие у П. Захарова развертывание эзотерических мотивов, мифологических откровений, прозрений:

Вазь ӵукна, ӟардонысь льӧльмыт си кыз йылэ йӧтскыку,
Султылӥз удмурт лул кыз вӧзы, киоссэ лэзьыса.
Со вӧзы дугдылӥз сьӧд пуны, пуксьылӥз луд куака,
Собере ӝутскылӥз льӧль шунды, музъемез чупаса…
Шӧдылӥз удмурт лул, тыбыраз ӝутӥсько вал тӧлъёс,
Пельпумаз кылдыло вал капчи но кужмо бурдъёсыз,
Вань инвис котырын вуоись кадь гомӟо вал тылъёс –
Чылкытам удмуртлэн инмарлы тау карон кылъёсыз.

Ранним утром, когда розоватый луч зари задевает верхушку ели,
Вставала удмуртская душа возле ели и дотрагивалась
до верхушки с опущенными руками,
Возле нее (ели) останавливалась черная собака, садилась ворона,
А потом всходило розовое солнце, целуя Землю…
Чувствовала удмуртская душа,
что за спиной поднимались ветра,
Что за плечами вырастали легкие и мощные крылья,
На горизонте, словно радуга, вспыхивали огни –
Благодарственные слова очищенного удмурта,
адресованные Всевышнему [4: 7–8].

Идиллические зарисовки жизни удмуртов (без каких-либо историко-хронологических уточнений, без периодизации) наблюдаются в стихотворении «Рай», которое в плане прочтения не кажется простым. Автор ведет диалог с неизвестным лицом (лицами), очерчиваются пространственно-временные границы (этот берег – тот берег), интенсифицируются различные процессы, действия, в первую очередь, описывающие жизнь природы. На том берегу – зима, идет снег, там шумят ветра, на «райском» берегу, где находится лирический субъект, – набирающая обороты весна, всеобщее пробуждение. «Я»-субъект возвращает себя в «осознанное» детство (12 лет), в счастливое созерцание повседневно-возвышенных удмуртских будней, наполненных светом физического труда, аграрными надеждами, обрядовыми ожиданиями. В данном случае образный язык природы, помимо реализации эстетической функции, способствует поэтическому раскрытию идеалов полноценного этнического бытия, в основе которого – экологическая гармония. Впрочем, стихотворение несет в себе некую тайну, некоторую смысловую непроявленность:

Эй, сопал ярдуръёс, мар отын, толалтэ-а тӥляд,
Нош милям дасяське кадь тулыс – шуныт лыз,
Ӟырдатэ йырсиез пӧсь шунды, вожектэ кадь колыс,
Кыӵе ке но бурдо кызкульы тысьёсты тэшкылля.
Пукисько мон югыт из вылын, ог дас кык аресо,
Туж потэ сереме, туж умой но шулдыр кадь мыным.
Жингырто ошмесъёс, вуоись ворекъя бус пӧлын,
Луд вылын егитъёс тыл котыр бергало юмшаса.

Бусытӥ кот чурен туж мусо кыстӥське геры бер,
Туноен вӧсясьёс куяло курегпуз но ю-тысь,
Тылсиос пазяло тӧдьы вал, тӧдьы ош, тӧдьы юсь…
Эй, сопал ярдуръёс, тапалан адӟисько мон райез,
Верасал тӥледлы бурмыны кӧня ке лушкем кыл,
Но тӥляд кесясько, ӝутскемын ӵашетӥсь тӧл шукы,
Ми палан туж шунып, нош тӥляд дугдытэк лымыя…

Эй, те, кто живет на том берегу, что там, зима у вас,
А у нас готовится наступить весна – синее тепло,
Нагревает голову горячее солнце, зеленеет трава сныть,
Какая-то птица пощелкивает еловые шишки.
Сижу я на светлом камне, двенадцатилетний,
Кажется, мне очень хочется смеяться,
очень хорошо и весело мне.
Звенят родники, радуга сияет в тумане,
На лугу молодежь гуляет, кружит вокруг огня,
Мокрой полоской поля красиво тянется след от плуга,
Жрецы во главе с туно («знающим») разбрасывают яйца и зерна,
Искры летят белым конем, белым быком, белым лебедем…
Эй, те, кто на том берегу, / на этом берегу вижу я рай,
Произнес бы несколько тайных слов, чтобы вы исцелились.
Но у вас там кричат, поднялся пеной шумящий ветер,
У нас очень тепло, а у вас идет снег без конца [4: 7–8].

Поэту интересно перемещать читателя в неизведанную реальность – туда, где никто никогда не бывал. П. Захаров любит прорисовывать иные миры, придумывать мифические отражения действительности (исторической, современной). Он поэт «фантазийного» мировосприятия, природа помогает ему в создании ирреальных пространственно-временных сфер.

Следует подчеркнуть, что Захаров не репрезентует литературную маску, а принимает на себя функции культурного героя, перед которым стоят две трудносоединимые задачи: в пространстве литературы – это обновление поэтического инструментария и расширение границ и валентностей удмуртского языка, в пространстве собственно культуры – это разработка индивидуальной мифологии, претендующей в перспективе на статус общезначимой для национальной традиции. Типологически это роднит опыты Захарова с культурной деятельностью таких фигур, как В. Хлебников, У.Б. Йейтс, Ф.Г. Лорка. Ретрансляторами мифологического сознания в мировой литературе, наиболее близкими к нам по времени, явились магические реалисты, с творчеством которых мы также можем обнаружить у Захарова ряд типологических схождений. Таким образом, ключевым для понимания лирического субъекта Захарова становится образ демиурга, пересоздающего реальность и описывающего ее в новых мифологических терминах.

Традиционная шаманская практика восприятия мира органами чувств животного в художественном мире Захарова разрастается до трансформации в могущественное пантеистическое божество, обладающее тысячей глаз и ушей повсюду, а растворение в мире оборачивается осознанием себя этим миром: поэт одновременно и творец, и творящий логос, и творимая реальность.

Манифестация лирического субъекта происходит, прежде всего, через сплетение устойчивых мотивов, проходящих через всю книгу:

– пограничность – переход из небытия в бытие (осознанности в безумие) и наоборот, перерождение;

– слияние моментов зачатия и рождения воедино – вплоть до полного их отождествления:

окрылившееся
слово-дыды
колыбель свою
поправляет

из мрака
наконечники прицелившихся стрел
слюною истекают
на огонь который скоро родится

когда сила лотоса жизни раскроется
тогда молнией ударит
успокоение
и славя взрыв голоса наслаждения
улыбнется листвою
выброс слова [5: 13];

– двуединое начало лирического субъекта, совмещающего в себе мужские и женские функции и атрибуты, восходящее, по-видимому, к архаическому представлению об изначальной целостности половин. Необходимо оговориться, что естественным образом связанные с этим сексуальные мотивы не являются для носителя архаической культуры стилистически и этически маркированными. Перифрастические обороты в данном случае не стилистические эвфемизмы, а табуирование сакрального. Этот мотив реализуется, в частности, в метафорике телесности – прояснении абстрактных (невещественных) понятий через конкретные и физически осязаемые – не столько даже традиционное для фольклора олицетворение, сколько овеществление: «ухмылка только паутиной мерзлой / засядет в горле вековой тоской» [5: 75]. Ср. с аналогичным приемом в творчестве магических реалистов: «Ветер катил по улице кукурузные початки звуков <…> Нетронутый ствол двери сбросил листья нетронутых звуков…» [2: 430, 470];

– путешествие в некое неосвоенное пространство (урбанистический топос, заграница, мистическое запределье). Следует отметить, что для Захарова не существует оппозиции город/деревня, которая, как известно, обладает принципиальной значимостью для почвеннической традиции, присутствующей в русской культуре с 1960-х годов по наше время. Город для поэта – пространство не враждебное, а непроясненное, лирический субъект смотрит на него с отчуждённым изумлением. Для Захарова вообще не характерны бинарные оппозиции, что является ещё одним маркером архаического сознания с присущим ему синкретизмом: чтобы оппозиция возникла, необходимо осознать себя не как часть неделимого целого, а в качестве атомизированной единицы;

– сакральность языка, вновь восходящая к архаической традиции, в которой наименование приравнивается к сотворению/призыванию. Показательно, что в стихотворении «Слова ВЫ у удмуртов не было…» катастрофические для всего удмуртского этноса последствия начались с порчи языка и привнесения чуждых элементов, не свойственных его грамматической структуре – введения этикетной формулы обращения «Вы» (Тӥ), в которой автор расслышал грядущий топор (тӥр), в контексте стихотворения иконически представляющий репрессивную машину и служащий метонимией овеществлённой идиомы «рубить под корень», то есть, в том числе, – и насильственного разрыва с корнями:

Поэтому наш ТУНО говорит нам:
За ВАМИ прячется звук «р-р!» и его хор.
За ВАМИ прячется нездоровая кровь,
ВЫ – уничтожающий НАС ТОПОР [5: 59].

В нынешней неклассической ситуации деление на жанры довольно условно. Нестрогость жанровой дифференциации в равной степени характерна как для современной постклассической поэтики, так и для архаической доклассической. При этом в текстах Захарова отчетливо прослеживаются различные протожанровые паттерны.

Для лирического субъекта Захарова не существует проблемы периферийности и, как следствие, нет и проблемы ее преодоления. Национальное и культурное пространство, внутри которого комфортно обитает его лирический субъект, настолько велико, что исключает культурный провинциализм: Захаров осознанно отстаивает свою идентичность, но не замыкается в ней, оставаясь открытым и восприимчивым к инокультурным традициям и практикам. При этом механической трансплантации Захаров

всегда предпочитает адаптирование заимствованных техник к традициям национальной поэзии.

Перспективы позиции, подобной той, которую демонстрирует Захаров, выглядят благоприятными. Она творчески более укреплена, чем, с одной стороны, позиции национальных авторов, замкнутых исключительно в своей культуре, с другой – авторов постмодернистского пространства, индифферентных по отношению к этнокультурному самоопределению. Возникновение таких культурных феноменов маловероятно по отдельности и в российском, и в национальном контекстах, но их появление на стыке этих контекстов создает культурный симбиоз, который благотворно влияет на обе традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арзамазов А.А. Феномен визуального в современной удмуртской поэзии (на анализе творчества П.М. Захарова): монография. – Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, Удмуртский государственный университет, 2010. – 232 с.

2. Астуриас М.А. Сеньор Президент // Те, кто внизу. Донья Барбара. Сеньор Президент. – М.: Художественная литература, 1970. – С. 369–590.

3. Захаров П.М. Вож выж = Зеленый мост: стихи, поэмы, переводы. – Ижевск: Изд-во ИжГТУ, 2001. – 272 с.

4. Захаров П.М. Йӧмур но рай котыртэтъёс: кылбуръёс = [Окрестности ада и рая: стихи] // Инвожо. – 2013. – №1. – С. 7–8.

5. Захаров П.М. Карас: (песни удмуртского шамана): кылбуръёс. – Ижевск: Инвожо, 2010. – 144 с.

6. Казарин Ю.В. Филологический анализ поэтического текста. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 432 с.

УДК 82-2

К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЧУВАШСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

И.Ю. Кириллова

Чувашский государственный институт гуманитарных наук (Чебоксары)

В статье предпринята попытка анализа чувашских драм, в которых затронута проблема переосмысления традиционных семейных ценностей и нравственных ориентиров в современном обществе. В связи с чем, внимание автора направлено на выявление природы нравственного конфликта, проявляющегося в межличностных и семейных отношениях. Смену ценностных парадигм чувашские драматурги в целом связывают с социально-политическими изменениями в стране и обществе, и в свою очередь пропагандируют традиционные ценностные ориентиры.

Ключевые слова: Традиция, семейные ценности, современная чувашская драматургия, нравственность, Н. Угарин, Н. Сидоров, Г. Медведев.

The article attempts to analyze Chuvash dramas, in which the problem of rethinking traditional family values and moral guidelines in modern society is touched upon. In this connection, the author’s attention is directed to identifying the nature of the moral conflict manifested in interpersonal and family relationships. Chuvash playwrights generally associate the change of value paradigms with socio-political changes in the country and society, and in turn propagandize traditional value orientations.

Key words: Tradition, family values, modern Chuvash drama, morality, N. Ugarin, N. Sidorov, G. Medvedev.

Рубеж XX–XXI вв. характеризуется кардинальными для России изменениями в сфере политики, социальных институтов, культуры. Вслед за социально-общественными переменами происходит смена ценностных парадигм, перестройка художественного сознания, формулируется новая этика. Интенсивность происходящих перемен побуждает национальных авторов к освоению новых художественных методов осмысления действительности, новых тем и проблем, выдвигаемых современностью. Особое внимание авторы уделяют духовно-нравственной сущности личности, тревожным процессам именно в нравственной атмосфере, остро реагируют на возникающие очаги общественного неблагополучия. Проблему формирования художественного

мышления в современной литературе исследователи непосредственно связывают «с общей тенденцией развития национальной художественной словесности и вопросами развития духовных и морально-нравственных традиций народа» [4: 118].

Проблема переосмысления ценностных ориентиров занимает важное место в системе идейно-эстетических поисков национальных драматургов (чувашских Б. Чиндыкова, А. Тарасова, Н. Угарина, Н. Сидорова; татарских Т. Миннуллина, М. Гилязова, И. Юзеева, З. Хакима; мордовских А. Пудина, В. Мишаниной, Н. Голенкова; марийских К. Коршунова, М. Рыбакова, Ю. Байгузы и др.). Их волнует проблема морально-этического воспитания личности, падение нравов, потеря традиционных для их народа духовно-нравственных и семейных ценностей. Исследуя современность, авторы выявляют нравственное опустошение общества, в котором человек не может не деградировать.

Ценностные аспекты в чувашской драматургии стали основой прежде всего семейно-бытовых драм. За длительную историю своего существования в чувашской драматургии бытовая драма накопила немалый опыт и традиции. Занимая в драматическом ряду место между психологической драмой и мелодрамой, на протяжении всего своего развития она была наполнена социальным пафосом и соотносилась с нравственным сознанием, национальными семейными традициями и актуальными общественными проблемами (Г. Харлампьев, Н. Терентьев, Г. Терентьев, М. Ухсай и др.) [2: 251–253]. В современных пьесах объектом ее внимания осталась семья, традиционные устои которой сильно пошатнулись в перестроечное и постперестроечное время под влиянием рыночных социально-экономических условий и негативных нравственно-психологических факторов [3: 139]. И самые характерные приметы современной действительности, как правило, активно проникают в сферу внутрисемейных отношений (Н. Сидоров, Н. Угарин, Г. Медведев, Л. Сачкова, А. Пртта, А. Тарасов и др.).

В основе пьес Николая Сидорова лежат социально-нравственные конфликты, разрушающие традиционные семейные устои. Так, успешная и образованная женщина-мать отказывается от сына-инвалида ради карьеры, отрекается от обузы, которая становится проблемой государства. Опавшие листья в драме это – детдомовцы, не по своей воле оказавшиеся в социально неблагополучной общественной среде («Опавшие листья», 1990). Символичен образ кукушки-Наты, которая в поисках богатого мужа и беззаботной жизни легко разрушает семьи, перелетая из одного гнезда в более выгодное («Кукушка в чужом гнезде», 1997). Н. Сидоров в своих пьесах заставляет читателя (зрителя) повернуться лицом к подобным морально-нравственным проблемам. Он точно подмечает перемены, происходящие в семье вследствие социально-экономических катаклизмов («Гражданский брак», 2006). Духовному возрождению героев способствует осознание ими ценностей семейного института. В житейской ситуации драматург умело раскрывает нравственные проблемы современного общества.

Преодолевая устоявшиеся штампы, в своих пьесах тревожным процессам в нравственной атмосфере общества уделяет внимание Геннадий Медведев. Его драмы показали умение автора выстраивать напряженные конфликты этического характера. Исследуя современность, Г. Медведев выявляет нравственное опустошение общества вследствие замены духовных ценностей материальными. Автор вовремя ставит такие актуальные вопросы, как ответственность родителей за детей, демонстрируя кризис семейно-родственных отношений, обостряя традиционный конфликт отцов и детей. В драме «Королева рынка» (2005) семья теряет свое традиционное предназначение как опоры. Екатерина Павловна – хозяйка рынка, руководит не только целым комплексом, но и семьей. У нее, как ей всегда казалось, все было «под контролем». Но пока она зарабатывала деньги на всех, муж спился, зять стал наркоманом, средняя дочка влюбилась в деревенского фермера и собралась замуж, внуки не хотят жить с ней. Большой богатый дом, в котором она всех собрала, превратился в антидом, где царит угнетающая атмосфера, и все бегут из него.

Социальная сущность изображаемых явлений в сфере духовно-моральной жизни человека, отражаясь в его делах и поступках, составляет и нравственный стержень конфликтов семейно-бытовых и психологических драм Николая Угарина. Раскрывая

актуальные проблемы современности через такие ценности как «семья», «родной дом», через переживания и размышления членов одной семьи автор придает драматическим действиям эмоциональный накал. Так, в пьесе «Крик ребенка из колыбели» (1993) автор затрагивает проблему отношений между старшим и младшим поколением. Несколько в фаталистическом ключе он накладывает ответственность на родителей за судьбу своих потомков. Как бы предупреждая о том, что они не только дают жизнь ребёнку, но и благословляют его на счастливую или несчастную жизнь. Ошибки отца в молодости, его беспечное отношение к родным детям после смерти матери, в которой он виноват, сказываются на их судьбе. В день свадьбы погибает жених дочери, сын не может быть счастлив с девушкой, мать которой причастна к смерти их матери.

Сложные проблемы семейной жизни затронуты и в пьесе «Окровавленная фата» (1993). Младшая дочь приводит в дом своего жениха познакомить с родителями, чем и разрушает привычный для них уклад жизни. Изначально в этом доме не все благополучно: отец-тиран держит членов семьи в подчинении. Его стремление к обогащению, выгоде, удовлетворению собственных инстинктов, деспотия по отношению к близким людям – корень всех несчастий в семье. По его вине не сложилась судьба старших детей, которых он пытался женить на выгодной для себя «партии». Не оправдала его ожидания и младшая дочь, отправленная учится в город – купила диплом учителя на деньги, заработанные в ночном клубе. Тем самым Угарин пытается показать и отрицательные тенденции развития постперестроечного общества, оказавшие влияние на семейные взаимоотношения. Намеренная тенденциозность образа младшей дочки необходима автору для того, чтобы поднять проблему моральной неустойчивости и безнравственности молодежи рубежа XX–XXI вв., их легкость, с которой они переступают закон и этические нормы. Причину безнравственности «деревенской горожанки» критик М. Воробьев видит в двойственности современный культуры, вызванной противоречиями города и деревни. По его мнению, «она предвосхищает кризис чувашского рода» [1: 12], крах традиционных семейных ценностей. В этом натуралистическом воссоздании реалий жизни прочитывается некое желание противостоять характерной для советской литературы утопичности, идеализации жизни, показать истинное состояние постперестроечного общества.

Одной из главных линий в пьесах Н. Угарина является психологическое исследование взаимоотношений отцов и детей. И не столько на уровне традиционного конфликта «отцов и детей», сколько в качестве источника духовных потрясений и драм молодого героя. В психологической пьесе «Дом в цветах» (2000) он создал тот же микромир духовных поисков правды и истины. Сценически наглядно режиссер В. Яковлев показал этот замкнутый мир человека на сцене, окружив декоративными цветами часть сцены, предполагаемый дом главного героя, а вокруг него на сцене же рассадил зрителей. Аура, созданная персонажем отцом в пьесе, окружившего себя цветами – мир красивый. Он как бы ограждает себя от всех проблем, накопившихся из-за ошибок в молодости, в любви, в отношениях с близкими, и это отчуждение продолжается теперь во взаимоотношениях с взрослым сыном, в проблемах, возникающих вокруг отца. Но жить в миру и быть вне окружения этого мира и тех проблем – это иллюзия. Живая жизнь вторгается ежесекундно, ежеминутно, ежедневно в ткань твоего мира, подобный уход от действительности есть продолжение тех же ошибок, что были совершены в юности, и это приводит к новым драматическим, непоправимым событиям [5: 3]. Архетип дома символизируется как убежище, защищенность, пристанище человеческой души. В пьесе образ отца несколько подкорректирован, он уже не такой жестокий собственник, как в ранних произведениях. Однако это не снимает с него ответственности за воспитание своих детей. И верно, что окруженный наркоманами и бандитами сын винит отца в своей неудавшейся судьбе. Автор показывает, как безнравственность одного человека, рождает целую цепочку несчастий в жизни других людей. И эту цепочку оказывается очень трудно оборвать.

Трагическое мировосприятие героями у Н. Угарина исходит из девальвации семейных и нравственных ценностей. Через коллизии отдельной семьи он старается показать всю подноготную современного общества. Здесь и предательство, и

нравственное опущение, равнодушие к близким, тяга к наслаждению, панический страх перед сложностью и уязвимостью бытия, охваченность тревогой, двойственность. Он вывел на сцену представителя нового поколения, которое выросло в сложный период переоценки ценностей, когда советская идеология себя изжила, а новая действительность еще не успела выработать своих «рецептов».

Быстрота и интенсивность происходящих перемен побуждают современную чувашскую драматургию к освоению новых художественных способов осмысления действительности. Осваивая новые этапы развития общества и преодолевая устоявшиеся штампы, авторы ищут в человеке нарождающиеся, меняющиеся и отмирающие извечные основы. Особое внимание они уделяют тревожным процессам в нравственной атмосфере, остро реагируя на возникающие очаги общественного неблагополучия, которые как нельзя лучше показаны ими через семейные взаимоотношения. Чем глубже проявляется духовный кризис общества, тем острее становится проблема соотношения человека и социума, человека в кругу семьи. И превозношение традиционных семейных ценностей представляется как выход из сложившегося положения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Воробьев М. Триумф национального театра // Чăваш ен. – 1993. – № 15 (114). – С. 11–12.

2. История чувашской литературы XX в. Ч. 2 (1956–2000 гг.). Коллективная монография. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2017. – 432 с.

3. Кириллова И.Ю. Чувашская драматургия 1990-х гг.: некоторые аспекты изучения вопроса // Вестник Марийского государственного университета. – 2017. – Т. 11. – № 4 (28). – С. 133–140.

4. Мышкина А.Ф. Традиции и новаторство в чувашском литературоведении XXI века: некоторые аспекты проблемы // Вестник Марийского государственного университета. – 2017. – Т. 11. – № 3 (27). – С. 117–123.

5. Яковлев В. Художественный результат – в поиске // Угарин Н.В. Дом в цветах. Драма. – Чебоксары: Изд-во «Калем», 2001. – С. 3–4.

УДК 821

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ХИСАМЕТДИНА ИСМАГИЛОВА

Н.Ш. Насибуллина
ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Статья посвящена творческому пути Хисаметдина Шарафутдиновича Исмагилова. Автор рассматривает деятельность писателя в духовном контексте через идею Отчего края в его соотношении с Большой родины, акцентирует внимание на жанрово-тематических и стилевых особенностях его прозы. Отмечается, что главным структурообразующим элементом произведений Х. Исмагилова является память, а их проблематика обретает широкое нравственно-философское звучание. Основное внимание уделяется анализу рассказа «Журавли», где автор описывает события из жизни героя произведения Нагыйма на фоне жителей деревни в аспекте раскрытия идейно-эстетических функций образа-символа «Торна» («Журавль»). Основываясь на функциональные особенности понятия «символ», выявляются различные смысловые его оттенки, связанные с основными событиями и судьбами героев данного рассказа.

Ключевые слова: татарская литература, Х. Исмагилов, проза, жанр, образ-символ, народные традиции.

The article is devoted to the creative path of Khisametdin Sharafutdinovich Ismagilov. The author examines the activity in a spiritual sense through the idea of the For some reason, the land in its development with the Great Motherland, focuses on the genre, thematic and stylistic features of his prose. It is noted that the main structure-forming factor in the manifestation of Kh. Ismagilov is memory, and their problems acquire a wide moral and philosophical sound. The main attention is paid to the analysis of the story «Cranes», where the author describes the events from the life of the hero of the work Nagyym against the background of the villagers in the aspect of revealing the ideological and aesthetic functions of the image-symbol of «Crane». Based on the functional features of the concept of «symbol», its various semantic shades associated with the main events and fates of the heroes of this story are revealed.

Key words: atar literature, Kh. Ismagilov, prose, genre, image-symbol, folk traditions.

ХИСАМЕТДИН ИСМӘГЫЙЛЕВ ИҖАТЫНДА ӘДӘБИ ТРАДИЦИЯЛӘР

Н.Ш. Насыйбуллина
ТР ФА Г. Ибраһимов исем. ТӘһСИ (Казан)

Зур елгалар чишмәләрдән башланган кебек, иҗат кешесенең дә чишмә башы була. Башкортстанның шифалы туфрагында туып үскән язучы Хисаметдин Шәрәфетдин улы Исмәгыйлевнең (1953) дә иҗатының чишмә башы – халкыбызга бик күп талантлар, күренекле шәхесләр биргән Эстәрлебаш төбәге, аның сихри табигате, күркәм рухлы татар халкы.

Татар әдәбиятының гомум үсешенә Эстәрлебаш җирлегендә туып үскән, язучышагыйрьләр гасырларлар дәвамында иҗатлары белән саллы өлеш кертәләр. Эстәрлебаш мәдрәсәсендә укыган һәм халыкка мәгърифәт нуры тараткан күренекле шәхесләр бик күп. Габдерәхим Утыз Имәни (1754–1834), Гали Чокрый (1826–1889), Мифтахетдин Акмулла (1831–1895), Гали Рафикый (1890–1944), Төхвәт Янәби (1894–1938) шигырь һәм поэмаларында белем, акыл, кешелеклелеккә дан җырлап, әхлакый камил шәхес образын тудырсалар, Әбелмәних Каргалый (1782–1826), Һибәтулла Салихов (1794–1867), Шәмсетдин Зәки (1825–1865) урта гасыр дини-суфичылык әдәбияты традицияләрен дәвам итеп иҗат итәләр. XX йөз башында мәгърифәт үзәге туздырылу, кыйммәтле язма ядкәрләрнең юк ителүе, халыкның иҗади көченә зыян китерә. Совет хакимияте ныгып урнашу дәверендә әдәбият сүнүгә таба йөз тота. Яңа идеалларга дан җырларга, элеккеләрен фаш итәргә әзер булган язучылар буыны күренми. Ничек кенә кызганыч булмасын, татар сүз сәнгате яшәвен дәвам итә. XX йөзнең икенче яртысында әдәбият мәйданына Зиннәт Галимов (1922–1983), Фәйзи Гомәров (1926–2002), Равил Шаммас (1930), Зәки Зәйнуллин (1933–2021), Әдхәт Синугыл-Куганаклы (1935–2004), Рәфкать Рысаев (1939), Равил Гөзәеров (1942–2021), Хисаметдин Исмәгыйлев (1953) киләләр. Алар татар халкының мөһим ихтыяҗларына җавап бирүгә, рухи тормышны агартуга зур өлеш кертеп, иҗатларында милләт тарихы, үткәннең һәм бүгенгенең бәйләнеш мөнәсәбәте, кешенең тормыштагы һәм җәмгыятьтәге урыны һәм башка фәлсәфи фикерләргә киң урын бирәләр. Ә. Синугыл (Куганакбаш), З. Зәйнуллин (Эстәрлебаш), Р. Гөзәеров (Өч-Әсән) Башкортстан җирлегендә туып, иҗат биографиясен Казан, Үзбәкстан, Кырым, Украина, Латвия, Казахстан белән бәйләгән шәхесләр. З. Галимов (Бузатбаш), Ф. Гомәров (Хәлекәй), Р. Шаммас (Хәлекәй), Р. Рысаев (Тәтер-Арслан), Х. Исмәгыйлев (Гөлем) – Башкортстанның үзендә яшәп иҗат итүче әдипләр. Аларның иҗатын колачлап, чорнап алган тема – туган җиргә дан җырлау. Һәркайсы үзгәрешләрне тоеп, борчылып, үз йөрәге аша кичереп яшиләр. Алар төбәктәге алтмышка якын каләм тибрәтүче яшь буынга юл күрсәтүче, кыйбла билгеләүче дә булып торалар.

Тәүгеләренең иҗади мирасы тиешле бәясен алып, гомумтатар әдәби процессында үз урыннарын тапсалар да, икенче төркем язучылар әдәби барыштан да, игътибардан да читтә кала килә. Башкортстан җирлегендәге татар телендә иҗат ителгән чәчмә әсәрләрне барлау, әдипләрнең иҗатын фәнни яктан өйрәнү, аларны аерым бер күренеш буларак тикшерү башкарылмаган әле. «Тулпар» журналы, 1996 елдан башлап яшь каләм тибрәтүчеләргә дә, олпат язучыларга да Башкортстанда иҗат мәйданы булдыручы бердәнбер журнал буларак, татар телендә ике айга бер нәшер ителә. Журналда зур күләмле әсәрләргә киң урын бирелү, хәзерге татар әдәбиятында роман, повесть жанрының үсеш алуына этәргеч бирә. Шулай ук, «Кызыл таң» һәм «Өмет» гәзитләрендә повесть-хикәяләрнең татар укучысына тәкъдим ителүе каләм әһелләрен киң иҗат мәйданына чыгара. Тормыш тәҗрибәсе туплап әдәби сукмакка аяк баскан Х. Исмәгыйлев журналның төп авторларының берсе булып танылды.

Хисаметдин Шәрәфетдин улы Исмәгыйлев 1953 елда Эстәрлебаш районының Гөлем авылында туа. Туган авылында башлангыч мәктәпне, соңыннан Әмир, Эстәрлебаш мәктәпләрен тәмамлый. 1970 елда Стәрлетамак ветеринария техникумына укырга керә. 1971–1973 елларда ракета гаскәрләрендә хезмәт итә. 1975 елдан Уфадагы авыл хуҗалыгы институтында белем ала. 1980 елда Бәләбәйдә баш ветеринар табиб булып эшли. 1983 елдан Эстәрлебаш районы Турмай авылында яши, үзе сайлап алган

язучылык өлкәсендә ихлас күңелдән бирелеп эшли. Аның иҗат дөньясын, язмышын чагылдыручы символ – авылдашлары. Язучының кайсы гына әсәрен алып карасак та, ул туган ягын, аның табигатен, якты күңелле кешеләрен тасвирлап кына калмый, иҗади колачы белән географик киңлекләрне иңли. Әсәрләренең сюжеты Әфганстан, Пакистан, Үзбәкстан, Кыргызстан, Азәрбайҗан илләрен колачлый. Әфган сугышында катнашкан татар егетләре, Таҗикстан якларына чыгып китәргә мәҗбүр булган татарларның тормышын киң планда яктырта.

Хисаметдин Исмәгыйлев, татар матбугатында басылган 50 дән артык хикәя, дистәдән артык повесть авторы. Беренче әсәрләре үк образлылыгы, фикернең фәлсәфи тирәнлеге белән укучыны үзенә җәлеп итә. Тәүге «Әким» хикәясе «Тулпар» журналында 2001 елда (№ 5) чыга. 2001 елның 6 нчы санында «Явурай» хикәясе дөнья күрә. 2013 елда Башкортстан «Китап» нәшриятында «Зимагурлар» исемле беренче китабы басыла. 2021 елда «Казан утлары» журналы үзенең махсус сериясендә аның «Никах» («Әфган таулары») дип исемләнгән китабын нәшер итте. Бу китапта урын алган «Никах», «Мин – Абрек» әсәрләре укучыны реаль тормыш вакыйгаларын тасвирлавы, авторның үзенең күргән-белгәннәренә бәйле булуы белән дә кызыклы. Монда мәхәббәт тә, тормыш дулкыннарында сыналган ир-ат язмышы тасвирлана. Китапка кергән ике әсәргә дә хас булган иң беренче билге – алар бик тә мавыктыргыч һәм тыгыз сюжетка ия.

Х. Исмәгыйлевнең эчке дөньясы, үзенең кем икәнлеге, нинди икәнлеге ул язган әсәрне укыган чагында сизелә. Каләм иясе үз күзләре белән бик күп гыйбрәтле һәм тетрәндергеч вакыйгалар күрә, шулар белән тәэсирләнә – аның хәтерендә онытылмаслык һәм үзенчәлекле бик күп язмышлар яши. Әлеге шәхеснең тормыш баскычларын иҗади ачышлары белән бәйләп карарга кирәк.

Х. Исмәгыйлевнең иҗади стиле ачык тасвирламаларга һәм образларга бай. Язучыга хас бу үзенчәлек хакында Д. Булатова беренчеләрдән булып «Иҗатында халык гаме» [2: 40], «Без сезнең белән көчле» [1: 39] исемле мәкаләләрендә уңай фикерләр әйтә. «Зимагурлар» исемле повестьлар җыентыгына бәя биреп галимә: «Иҗатка шактый тормыш тәҗрибәсе туплагач кына килеп кергән прозаикның кайсы гына әсәрен алсаң да, ул бер сулыш белән үз дөньясына алып кереп китү көченә ия», – дип яза [2: 41].

Х. Исмәгыйлев прозасында эзлекле рәвештә тематиканы һәм эмоциональ якларны баету өчен фольклор алымнары оста файдаланыла. Очраклы вакыйгалар тәэсирендә геройлар язмышының көтмәгәндә кискен борылыш алуы әсәрләрдә маҗаралылык тудыра. Аның «Фәйзулла» повестендә төп геройны язмыш Таҗикстанга илтеп ташлый, «Су анасы» хикәясендә тыныч кына көн итеп яткан персонаж, күрше авылга барып маҗарага тарый, «Сак белән Сок» повесте герое Сахалин ярымутравында хезмәт итүче улының хәлен белергә баргач, гаҗәп хәлләргә очрый. «Калымчы Җәүдәт» повесте герое – Җәүдәт Әфганстан, Үзбәкстан җирләрен гизә. Җәүдәт, Үзбәкстанга җизнәсен җирләргә барганда, вокзалда сатып алынган сигарет тартканнан соң, маҗарага тап була. Язучының «Зимагурлар» повесте алтын прискасыннан качкан Басурман һәм Мансур язмышларын бәян итә. «Ачы алма»повестенең үзәгендә дә чит җирдә яшәүче герой язмышы тасфирлана. Үзләре дә әдәби әсәрләр иҗат иткән яшь галимнәр А. Хәлиуллина, Д. Сөләйманова Х. Исмәгыйлев әсәрләренә фәнни якын килеп: «Үзәктәге бер төп герой язмышы, маҗаралылык, сюжетның кискен борылышлары (перипетияләр), каймалы композиция – болар бар да әсәрләрне кызыклы, укымлы итә. Гадәттә, көтелмәгән ситуацияләр, укучыны шаккатырырлык вакыйгалар әсәрләрнең нигезен тәшкил итә. Вакыйгалар, кагыйдә буларак, герой яшәгән җирлектән читтә бара. Бәхет эзләү мотивы язучының күпчелек әсәрләренә хас», – дип билгелиләр [12: 648].

Х. Исмәгыйлев хикәя, повесть жанрларына өстенлек бирә. Аларда тел чаралары эстетик һәм әдәби мотивка нигезләнеп бирелә, артык материал, очраклы сүзләр кулланылмый. Автор үз фикерен яшерен символларга төреп бирми, ә кешедә намус хисләрен уятып, аңлаешлы телдә җиткерә. Бу омтылыш һәркемне үз намусы белән күзгә-күз очраштыра, гаделлек җиңгән мизгелне күзалларга ярдәм итә.

Х. Исмәгыйлев халыкның сөйләм теле мөмкинлекләрен уңышлы кулланып, табигатьтән алынган образлар, детальләр характерларның күңел дөньясын аңлауда ачкыч

дәрәҗәсенә күтәрелә. Сәнгатьтә рухи күтәренкелек автордан аеруча интенсивлык, әдәби тәэсирлек чараларын мул куллануны таләп итә. Бу юнәлештә Х. Исмәгыйлев халык сүзенә, аның сөйләү стиленә зур әһәмият бирә.

Х. Исмәгыйлев иҗатының тематик һәм сәнгати үзенчәлекләрен билгеләү өчен, А. Халиуллина прозасын чынбарлыктагы вакыйга-күренешләр белән турыдан-туры бәйләп өйрәнә һәм: «Вакыты-вакыты белән шаккатырырлык, тел шартлатырлык вакыйгаларның тормышта булуына шикләнсәң дә, балаларча ихласлык белән ышана башлыйсың. Кайбер очракта язучы әсәрдә тасвирланган вакыйгаларны шулкадәр оста итеп үрә, аларның хикмәтен әсәрнең соңгы юлларында гына чишәсең, табышмакка җавапны кат-кат уйлый-уйлый гына табасың», – дип фикерен белдерә [13: 3].

Х. Исмәгыйлевнең әдәби геройлары – кыю тормыш позициясенә, югары омтылышка ия затлар, гаделсез шартлар белән көрәш мәйданында үз максатларына омтылып яшиләр. Мисалга, «Торналар» хикәясе кешенең яшәү мәгънәсе, максат-омтылышлары турында уйланырга чакыра. Бу әсәрдә ниләр бәян ителә соң? Әсәр ныклы сюжетка, эзлекле вакыйгалар чылбырына корылган. Тематик яктан якын килсәк, «Торналар» – реаль әсәр, анда яктыртылган төп тема – туган якка кайту. Татарларда борынгыдан ук торнаның килүе яхшы күренеш дип санала, мул уңыш яисә кешеләр тормышында уңай вакыйгалар вәгъдә итә. Әсәрдә мифологик башлангыч төп сюжет линиясен дә гомумиләштерә.

Әсәр автор тарафыннан сөйләнелә, төп герой – Нәгыйм. Аның якыннары юк, ул үксез ятим, җыр-моңга гашыйк, җырлау ягыннан аңа тиңнәр юк. Авыл көтүен көткән Нәгыйм сазлыктагы камышлар арасыннан имгәнеп, бик зәгыйфьләнгән торна баласын күреп кала. Азык табып ашарлык хәлдә булмаган кошчыкны тотып алып, сынган тәпиен тал чыбыгы белән бәйләп куя. Ачлыктан хәлсезләнгән яралы кошны торна тавышы белән чакырып күлдән тоткан балык белән сыйлап кулга ияләштерә. Көз җитүгә кошчык аякка баса, канатлар ныгыта, торналарга ияреп һавага күтәрелә, алардан калышмый җылы якка очып китә. Очучы торна иң мөбарәк кошларының берсе – югары максат, озын гомер, уңдырышлылык, уңыш һәм бәхет символы, зирәклек, гаделлек, акыл кебек әхлакый сыйфатларны гәүдәләндерә.

Нәгыйм – көче утырган егет. Фәкыйрь, торыр урыны булмау сәбәпле, җәйләрен авыл көтүен көтеп, кышларын Гали хәлфәгә хезмәт итә. Эстәрлебаш мәдрәсәсендә укырга теләге зур булуга карамастан, аның белем алырга мөмкинлеге юк. Шулай да тизрәк өй тергезү һәм сөйгәне Гали хәлфәнең уртанчы кызы Һаҗәргә яучы җибәрү максаты белән яши. Һаҗәрне яшерен яратып йөрсә дә, аңарга дәшү түгел, күзенә туры карарга да ояла. Нәгыйм кем дә, Һаҗәр кем? Көннәрнең берендә Һаҗәр үзе башлап егеткә сүз куша. Моны сизгән Гали хәлфә авыл старостасы белән сөйләшеп, ат кебек таза, ару-талуны белми эшләгән хезмәтче Нәгыймнән котылу чарасын күрә, егетне солдат хезмәтенә озата. Нәгыймгә чит җирләрдә егерме биш ел язлар каршыларга туры килә. Эстәрлебашлар полкта җиде кеше, барысы да карт солдатлар булып, хезмәтләрен тутырып, язын өйләренә кайтарылырга тиешләр. Төрек сугышы сузылу сәбәпле туган якларына кайту озакка сузыла. Хикәядә эчке һәм тышкы конфликтның логик чишелеше экзестенциаль фәлсәфәгә барып тоташа. Яшәешнең тотрыксызлыгын ассызыклау, ялгыз шәхес трагедиясен калкыту, шартлы-метафорик катлам хикәяне яңа тенденцияләр яссылыгында карарга мөмкинлек бирә.

Беркөнне плацта карт генералның боерыгын көтеп, тынып калган ике меңгә якын солдат еракта торналарның җырлашкан, елашкан тавышларын ишетәләр. Часть командиры да карт генералга ияреп күктәге торналарны күзәтергә керешә. Торналарның моңсу сагышлы көе, йөрәкләрнең кылларын чиертеп, хатирәләр уята. Солдатларның күзенә яшь эркелеп, тамакларына төен утыра. Алар, ирексездән уфтанып, заяга үткән гомерләрен уйлап, авыр сулап: «Эх, торналар кебек, туган якларга очып кына кайтып, Эстәрлебашны бер күреп кенә килергә иде»,– дип хыял дөньясына чумып торганда Нәгыйм үзе дә сизмәстән, үсмер чагындагы кебек, берничә тапкыр торна тавышы чыгарып кычкырып куя. Хикәядә сурәтләү предметы эмоциональ атомсоферага бәйләп яктыртыла һәм авторның үзенә генә хас лирик тонда бирелә: «Бу тавышны ишетеп, иң алдан очкан торна кинәт кенә борылып, зур бożра ясап, бер урында әйләнә башлады.

Аңа ияргән төркем дә шул рәвешле очарга тотынды. Хәзер һавада торналардан бик зур божра хасил булып, алар тагы да көчлерәк итеп елашып-җырлашып әйләнергә тотындылар. Әлегә ни булырын үрә катып тып-тын күзәткән мәйдан, умарта күчен хәтерләтеп гү килеп алды да тагы тынып калды». Әсәрдә эпик тынлык, фәлсәфи уйланулар һәм әйләнә-тирә дөньяны кабул итү үзенчәлекләре чагылыш таба. Шушының ише җөмләләрдә әсәр геройларының эчке кичерешләре дә тирәннән һәм дулкынландыргыч итеп ачыла, шул вакытта укучы күңеленә көчле тәэсир дә ясала. Язучы ел фасылына хас үзенчәлекләрне, аларга бәйле сынамышларны, яз картинасының үзгәрешләрен зур төгәллек белән, бигрәк тә табигать күренешләрен кискен каршылыклы төсләрдә тасвирлый. Язучы аларны моңсу да, якты да итеп күрсәтә. «Торна», «яз» образы әсәрдә табигать белән кешенең охшашлыгы мотивы аша гәүдәләнеш ала. Язучы яз күренешен генә тасвирламый, ә Эстәрле елгасы буендагы киңлекләр, үзе, үзенең хисси кичерешләре турында да сөйли, барысы турында да үткен төгәллек белән объектив хикәяләүче-сөйләүче буларак чыгыш ясый.

Эчкерсезлек һәм гадилек, күңел түреннән агылган моң автор өчен хәлиткеч әһәмияткә ия. Нәгыймнең торна булып кычкыруы әсәрдә барган вакыйгаларны кискен үзгәртә, туган якка тизрәк кайту хыялын тормышка ашыра. Хикәя хезмәтен тутырып кайткан солдатларның туганнарына ничек торналарның якындагы гына басуга килеп төшүе, тикшерергә килгән генералның Нәгыйм белән сөйләшүе һәм аларны кайтарып җибәрүләре хакында тәмамлана. Әсәрнең төп герое Торна Нәгыйм булып Эстәрлебаш халкы хәтерендә бүген дә яшәвен дәвам итә. Яшәү шатлыгы тоны язучының якты рухи халәтеннән килә, ул Эстәрлебаш киңлекләренә ярату, мәхәббәт тәрбияләргә омтыла. Әсәрдә табигать һәм лирик герой образлары үзара охшаш, алар күңел хисләре белән баетылып, чын матурлыгы һәм аһәңлелеге белән сурәтләнә. Табигать лирик герой өчен һәр башлангычның нигезе, ул серләр һәм драматизм белән тулы катлаулы һәм каршылыклы дөнья. Табигатьтәге вакытлы кабатлана торган стихияләрне гәүдәләндергәндә язучының романтик асылы тоемлана. Автор әсәрләрендә психологик халәтне параллельлек, контрастлар, табигать белән чагыштыру аша аңлата. Чагыштыру психологик функцияне үтәп әсәрнең нигезен тәшкил итә.

Халык тормышының үзенчәлекләрен күрсәтү, милли колорит тудыру, милли характерны ачу ягыннан Х. Исмәгыйлев хикәяләрендә һәм күләмле әсәрләрендә башка милләт вәкилләре тормышы киң яктыртыла. Әсәрдәге образлар, аерым вакыйгалар әдип тормышы белән турыдан-туры бәйле. Ул белгән, аралашкан кешеләр повесть геройларының прототиплары булып китәләр. Язучы чуваш халкын якыннан белгәнгә аларга хас күркәм сыйфатларны ачып бирә. Образларның тормышчан булуы, чуваш халкының җылы мөнәсәбәте «Явурай» хикәясен яратып укыла торган әсәрләрнең берсе итә.

Йомгаклап шуны әйтергә була, Х. Исмәгыйлев иҗатында гыйбрәтле язмышка дучар булган шәхесләргә аталган әсәрләр зур урын алып тора. Ул анда укучыга олы чынбарлык хәлләрен бәян итеп, үз язмышындагы фаҗигале мизгелләргә дә басым ясый, моның белән ул Россиядә барган сәяси вакыйгаларның сәбәбен һәм мәгънәсен ачарга, аларның аерым кешеләр язмышына йогынтысын күрсәтергә тели. Х. Исмәгыйлев әсәрләренең З. Зәйнуллин әсәрләре белән аваздаш якларын да күрергә була. Кош, ат образларына, географик атамаларга киң урын биреп, алар икесе дә бер төбәктә яшәүче халык тормышын, гореф-гадәтләрен, яшәү рәвешен сүрәтлиләр, гомумдәүләт үзгәрешләренә карашларын белдерәләр. Ватанпәрвәрлек һәм үз халкы белән горурлык хисләре уяталар. Эстәрлебаш кебек тарихыякларда туып үскән язучыларның дөньяга карашы да, кабул итүе дә, сүрәтләп бирү алымнары да аерыла. Үз язмышы белән бәйле, ягъни аларның автобиографик характердагы әсәрләрендә образлар системасы төрле компонентларны колачлый. Аларда фольклордан килгән ярым мифик образлар да, матур әдәбиятта архетипка әйләнгән образлар да гәүдәләндерелә. Иҗатларында яктыртылган образларның һәркайсы әдәби дөньяны баетырга хезмәт итә.

Иҗат итү заманнары төрле булуга карамастан, Эстәрлебаш әдипләрен берләштергән уртак яклар: халык эшенә бирелгәнлек, халыкчанлык, уртак Ватанны тою хисе, милләтнең киләчәген кайгырту. Кечкенәдән үк авыл тормышының, авыл табигатенең гармониясен үзенең җанына, күңеленә, рухына сеңдереп үскән, Хисаметдин Шәрә-

фетдин улының да тормыш-яшәешенең максаты эш-хезмәтендә, аны иҗади һәм нәтиҗәле алып баруда күренә.

ӘДӘБИЯТ

1. Булатова Д. Без сезнең белән көчле // Тулпар. – 2011. – № 1.
2. Булатова Д. Иҗатында халык гаме: Очрашудан сурәтләмә // Тулпар. – 2007.
3. Исмәгыйлев Х. Ачы алма // Тулпар. – 2019. – № 6.
4. Исмәгыйлев Х. Зимагурлар: повесть // Тулпар. – 2010. – № 6.
5. Исмәгыйлев Х. Зимагурлар: повестьлар. – Уфа: Китап, 2013. – 272 б.
6. Исмәгыйлев Х. Калымчы Җәүдәт: повесть // Тулпар. – 2009. – № 2.
7. Исмәгыйлев Х. Сак белән Сок: повесть // Тулпар. – 2006. – № 5–6.
8. Исмәгыйлев Х. Су анасы: хикәя // Тулпар. – 2005. – № 3.
9. Исмәгыйлев Х. Торналар // Тулпар. – 2007. – № 8.
10. Исмәгыйлев Х. Фәйзулла: повесть // Тулпар. – 2003. – № 6.
11. Исмәгыйлев Х. Явурай: хикәя // Тулпар. – 2001. – № 6.
12. Хәлиуллина А. Г., Сөләйманова Д. Д. Татарстаннан читтә иҗат ителгән әдәбиятта татар мотивлары (Башкортстан һәм Себердәге әдәбият) // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда / [төз. Р.Ф. Рахмани]. – 8 т.: 2001–2020 еллар / [фәнни мөх.: Д.Ф. Заһидуллина, Ә.М. Закирҗанов]. – Казан: Фолиант, 2021. – 740 с.
13. Хәлиуллина А. Маҗаралы юлның хикмәте // Хисаметдин Исмәгыйлев. Зимагурлар: повесть. – Уфа: Китап, 2013. – 272 б.

УДК 398.21

СХОДНЫЕ МОТИВЫ, СЮЖЕТЫ В ТАТАРСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

П.Ж. Отениязов

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан (Нукус, Узбекистан)

История, культура, традиции и быт каждого народа выражены в образцах народного творчества. Так как, быт, культура и история каждого народа схожи. В частности, фольклор и обряды тюркских народов очень похожи друг на друга. Также фольклор и литература тюркских народов имеют некоторые особенности. Исследование этих вопросов имеет большое значение в фольклористике.

Ключевые слова: фольклор, миф, сказка, мотив, сюжет, герой, персонаж.

The history, culture, traditions and way of life of each people are expressed in samples of folk art. Life, culture and history of each nation are similar. In particular, the folklore and rituals of the Turkic peoples are very similar to each other. Also, the folklore and literature of the Turkic peoples have some features. The study of these issues is of great importance in folklore.

Key words: folklore, myth, fairy tale, motif, plot, hero, character.

Фольклор, литература, искусство тюркских народов очень близки и похожи друг на друга. Причина в том, что эти народы вместе прошли несколько исторических этапов. С древнейших времен и до наших дней они жили единой ассоциацией, единой общиной. Эти исторические события сохранились в народных устных произведениях. Мифы, легенды, рассказы и сказки выражают трудную жизнь и жизненный опыт людей.

В сказках сохраняются трудности и борьба людей за достижение своих целей. В сказках есть несколько примеров о таких проблем.

Татарская народная сказка «Золотое перо» [4] повествует о нелегкой жизни сироты Тимура. Его кобыла – животное, говорящее на человеческом языке. Кобыла понимает заботы Тимура. Мачеха Тимура очень злая и жестокая. Мачеха добавляет в хлеб яд и отдает его сироте. Кобыла предупреждает сироту, что в хлеб добавлен яд. С помощью кобылы Тимур выживает. Затем ее мачеха заболевает от лжи. Она приказывает мужу зарезать кобылу. Узнав об этом, Тимур и его кобыла убегают в далекую страну. Они находят золотое перо и великолепную птицу. Благодаря своей храбрости и помощи кобылы Тимур женится на прекрасной фее.

Такие мотивы и сюжеты присутствуют и в каракалпакской народной сказке «Жетим кыз» (Девушка сирота) [1: 246–248]. По его мотивам: в давние времена жили-были муж и жена. У них была единственная дочь. Однажды жена этого человека умирает. Мужчина женится на другой женщине. Мачеха угнетает девочку-сироту. Корова помогает девочке-сироте. Мачеха приказывает мужу зарезать корову. Девочка-сирота закопала коровьи кости в землю. Из могильника костей выходят чудесные одежды. Эту одежду носит девочка-сирота. В итоге народ избирает девочку-сироту правительницей.

В сказках этих двух народов есть общие черты. Эти сказки также имеют свои национальные особенности. В татарской народной сказке упоминается имя богатыря (Тимур). Это имя очень распространено среди татарского народа. В каракалпакской народной сказке главная героиня представлена девочкой-сиротой.

Имя богатыря упоминается и в татарской народной сказке «Одиннадцатый сын Ахмет» [4]. В нем упоминается смелый, отважный Ахмет и десять его отважных братьев. Ахмет ищет своих десять братьев. Он покидает свой дом и отправляется в дальние страны. Они (братья) женятся на одиннадцати дочерях короля и достигают своей цели.

Такие мотивы и сюжеты есть в каракалпакских народных сказках «Три богатыря» [2: 219–220], «Ешмурат батыр» [2: 221–223], «Орал батыр» [2: 272–277]. Три брата спасают свой народ от врагов. Ешмурат батыр – смелый и сильный юноша, как и его тридцать девять братьев. Братья спасают людей от ужасных великанов. Сорок парней пытаются жениться на сорока девушках. Эта сказка очень похожа на сказку «Одиннадцатый сын Ахмет». В сказках сюжеты, некоторые эпизоды очень похожи, очень близки по содержанию. Подобные мотивы есть и в каракалпакской народной сказке «Асан генже» [2: 119–125]. Главный герой, Асан генже (Асан младший), спасает своих братьев от смерти. Он убивает злую старуху и спасает людей, которым угрожает опасность. Асан женится на прекрасной фее по имени Мыскал. Этот эпизод встречается и в татарской народной сказке «Одиннадцатый сын Ахмет».

Татарская народная сказка «Камыр батыр» тоже очень интересна. У старика и старухи нет детей. Старуха лепит из теста форму младенца. Старик и старуха возвращаются домой, закончив свои домашние дела. Младенец сидит дома и играет с козлёнком. «Сделали мы его из теста, пусть он и называется Камыр!» – говорит старик. Стал Камыр расти не по дням, а по часам. За один месяц так вырос, как другой и за целый год не вырастет. И сил у Камыра с каждым днём прибывает. Камыр батыр проявляет большое мужество, творит добрые дела со своими друзьями.

Подобный мотив и сюжет есть в каракалпакской народной сказке «Куйрык» (Хвост). Старик и старуха хотят иметь детей. Старуха доит козу и получает молоко. Тогда коза пинает старуху. Старуха падает на землю. Затем хвост козла превращается в мальчика. Этот мальчик поможет старику и старухе. Ребенок берет заработную плату старика и старухи у богатого мужчины.

Лесной джинн упоминается в татарской народной сказке «Шурале» и одноименном произведении татарского народного поэта Габдуллы Тукая (1886–1913). Молодой человек идет в лес и рубит дрова. В этот момент появляется Шурале, лесной демон. Молодой человек обманывает Лесного Демона и сжимает его руку между бревнами. Шурале спросил юношу: «Как тебя зовут?». Парень говорит «былтыр» (прошедший год). На следующий день лесные демоны спрашивают Шурале: «Кто сделал тебя таким?». Он говорит «былтыр» (прошедший год). Лесные демоны сказали: «Если он причинил тебе боль в прошлом году, где мы найдем его в этом году?». Они смеются и уходят.

В каракалпакской народной сказке «Арык мерген» [1: 102–105] (Худой стрелок) встречаются те же мотивы, что и в сказке «Шурале». Существует несколько версий этой сказки. В некоторых вариантах персонаж, угрожающий герою – медведь. В других вариантах, опасным персонажем для героя является жестырнак или албаслы (лесные демоны). Арык мерген представляется этим персонажам как «Былтыр» (Прошедший год). Друзья антагонисты смеются: «Если он причинил тебе боль в прошлом году, где мы найдем его в этом году?».

Подобных мотивов и сюжетов в названных выше сказках очень много. Следует отметить, что татарские и каракалпакские народные сказки имеют общие черты. В частности, названия сказок, имена героев и слова очень похожи друг на друга: Тимур, Кеш, Киш (вечер), Түн, Тён (ночь), «Тан» (заря), Қамыр (тесто), Саран (скупой), Юмарт (Жомарт, щедрый), гульчечек (цветочек), Таз (лысый), Алтыншеш, Алтыншаш (Золотые волосы), Бай (Богатый), Кобыз (старинный каракалпакский музыкальный инструмент), Кубыз, Шынкобыз (старинный металлический губной музыкальный инструмент), Шапан, Чапан (богатая верхняя одежда муллы), джигит, жигит (парень), Калпак, Калфак (маленькая бархатная шапочка, расшитая бисером или золотой и серебряной нитью) и другие.

Некоторые былины, дастаны и сказки этих народов имеют взаимное сходство и своеобразие. Например, каракалпакский народный эпос «Алпамыс» похож на татарскую народную сказку «Алпамша и смелая Сандугач». Конь Алпамша батыра – Акбузат (Акбозат). Конем Алпамыса в каракалпакском эпосе является Байшубар. Это (Акбузат, Ак боз ат) также называется на каракалпакском языке. В языковом отношении татарский и каракалпакский языки очень близки и имеют общие родственные связи. То есть татарский и каракалпакский языки имеют место среди тюркоязычных народов. Эти вопросы анализировал каракалпакский ученый К. Мамбетназаров в ряде своих научных работ [3]. Татарское и каракалпакское народное творчество, язык, культура и искусство очень похожи друг на друга. Причина в том, что эти народы жили вместе и творили вместе с древних времен.

Мы попытались проанализировать эти вопросы на приведенных выше примерах. Фольклор этих народов имеет много общего в плане сюжета и мотива. Примеров сказок очень много. Разобрать все эти сказки в одной статье невозможно. Поэтому мы стремимся проанализировать эти вопросы в наших следующих статьях. Всестороннее изучение и анализ тюркоязычных и мировых народных сказок актуальны в современной фольклорной науке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. Том 1. – 364 б.
2. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2014. Том 67-76. – 560 б.
3. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. – 120 б.
4. https://royallib.com/book/narodnie_skazki/tatarskie_narodnie_skazki.html

УДК [821.512.1+821.511.1]-1.(470.4/.5):398.8

К ПРОБЛЕМЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПОЭТИКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ СЛОВЕСНОСТИ

В.Г. Родионов
ЧГУ им. И.Н. Ульянова (Чебоксары)

В статье рассматриваются проблемы становления исторической поэтики словесного творчества народов Урало-Поволжья. Показывается вклад Н.И. Ашмарина в основу становящейся в те годы региональной сравнительной фольклористики и литературоведения. Научное наследие ученого-универсала в общей своей основе имеет компаративно-культурологический характер. Он считал, что своеобразие поэзии поволжских тюрков и финно-угров сложилось, прежде всего, благодаря особенностям урало-алтайских языков, а также местным географическим условиям. Исходные модели мировосприятия Востока и Запада способствовали сложению их своеобразных исторических поэтик.
Ключевые слова: сравнительная словесность, народы Поволжья, А.Н. Веселовский.

The article deals with the problems of the formation of historical poetics of verbal creativity of the peoples of the Ural-Volga region. The contribution of N.I. Ashmarin to the basis of the regional comparative folklore and literary studies that were becoming in those years is shown. The scientific heritage of the universal scientist in its general basis has a comparative and culturological character. He believed that the originality of the poetry of the Volga Turks and Finno-Ugric peoples was formed primarily due to the peculiarities of the Ural-Altaic languages,

as well as local geographical conditions. The initial models of the worldview of the East and the West contributed to the formation of their peculiar historical poetics.
Key words: comparative literature, peoples of the Volga region, A.N. Veselovsky.

В объемной вступительной статье к академическому изданию незаконченного труда А.Н. Веселовского «Историческая поэтика» В.М. Жирмунский особо подчеркивал, что вышеназванная работа была задумана автором как широкое сравнительно-историческое обобщение огромного материала частных эмпирических фактов, наблюдений и исследований этнографов, фольклористов и литературоведов XIX в. [5: 20]. Сам А.Н. Веселовский намечал следующие основные проблемы исторического развития словесности: первобытный синкретизм и эволюция жанров; положение поэта и общественная функция поэзии; развитие поэтического языка; поэтика сюжетов [5: 30].

В гуманитарной науке XX в., когда эпоха ученых-универсалов была вытеснена временем более частных специализаций исследователей, ранним этапом исторической поэтики стали заниматься главным образом фольклористы (В.Я. Пропп, Е.М. Мелетинский, С.Ю. Неклюдов и др.) и лингвисты (В.В. Иванов, В.Н. Топоров и др.). Из богатого наследия художественного слова и его исторической поэтики литературоведам досталась только та часть словесности, которая имеет, как правило, не очень продолжительные (или же прерванные) письменные традиции. По этой причине в истории литературы исследователи видели прежде всего проблемы письменных стилей и жанров, литературного языка и т.п. Между тем мир национального поэтического языка и образов, имеющий многовековую историю устной эволюции, зачастую оставался в стороне от пристального внимания словесников с узкой специализацией. Такой подход преобладает во многих историях литератур народов Урало-Поволжья. Этому способствовал, на наш взгляд, и теоретический посыл о так называемых «младописьменных» и «новописьменных» литературах. Сегодня сторонники такого европоцентристского подхода используют вполне соответствующий настоящему времени термин – «миноритарная литература». Наличие или отсутствие национальной письменности или же этнической перспективы могут ли быть главными факторами генезиса и эволюции художественного слова того или иного этноса? Ответы исследователей, стремящихся изучить духовную культуру как константную основу этноса, будут значительно отличаться от тех, кто ориентирован на так называемую «предметную» целостность современных наук (литература, фольклористика, этнология, социология и т.д.).

А.Н. Веселовский считал, что широкие сравнения должны привести к новой, генетической классификации поэтики [5: 19]. В те годы в науке процветала, как известно, теория английских антропологов «цивилизованного» Запада и «примитивного» Незапада (Востока), которая способствовала распространению идеи исключительности отдельных этносов, входящих в первую группу. На данную модель опирались и те исследователи, чьи этносы западная наука не причисляла к цивилизованным обществам (например, русские ученые XIX в.). В эпоху расцвета Российской империи на основе вышеназванной европоцентристской модели в первую группу включали прежде всего русский этнос («Москва – третий Рим», «богом избранный русский народ»), а во вторую – этносы «иного рода» и «иной веры» (тюркские, финно-угорские и другие). Только сейчас мы начали осознавать тупиковый конец пути англо-саксонской теории разделения народов на цивилизованных и примитивных. Больная часть этносов Евразии соприкасалась с человеческими цивилизациями с древнейших времен, в разной степени испытывали их благодатное воздействие. Но цивилизации отличаются не только по времени их расцвета, но и по типу сознания и мышления их создателей. Например, греческое сознание тяготеет к линейности, к прямой как наиболее короткому экономическому типу связи между двумя точками. «Возможно, – допускает Т.П. Григорьева, – что такой подход вызван желанием “перехитрить”, обойти природу, с её вечным циклизмом, монотонным ритмом, повторением того же, с желанием переделать мир по своему усмотрению, – в конечном счете антропоцентризмом» [6: 53]. В дальнейшем рационализированное сознание представителей данной цивилизации ведет Западную Европу по пути замены мифа Логосом (христианским и научным

типом мышления), идеей борьбы противоположностей, теорией отрицание отрицания [6: 54].

Для восточного пути развития характерны, как отмечает Т.П. Григорьева, не последовательный, а больше всего одновременный или параллельный тип связи одного с другим при восхождении по вертикали на уровне микро- и макромира. Сознание ориентировано на природный ритм, на постепенную смену фаз (растущая луна – убывающая луна, ночь – день и т.д.), и одно не может стать причиной гибели другого. Всё вовремя приходит и вовремя уходит. На грани Великого предела (тайцзи) начинается обратный путь [6: 54]. Восточное движение, следует подчеркнуть особо, направлено снизу вверх (от женского начала к мужскому): нижнее (земное) пространство [мир живой природы, питающийся «грудью землицы-чернухи» (*хура ҫĕр кăкăри*), в том числе и люди] → верхнее (небесное) пространство. На вершине Мирового древа восседает мифическая птица (Солнце, Бог-первопредок), которая направляет движение в обратном направлении (вниз). Многие поэтические тексты разных жанров чувашского фольклора построены по вышеописанной структуре и отражают сакральную модель коммуникации людей с Космосом.

Языки народов Урало-Поволжья относятся к урало-алтайской группе, по этой причине истоки генезиса их культур географически расположены далеко от Западной Европы. Поиск начального этапа эволюции поэтики словесности пратюрков следует искать нам не в Греции или Западной Европе, а на территории «между нынешним Ордосом и южным Саяно-Алтаем в конце I тыс. до н.э. – первых веках н.э.» [6: 199]. В эту эпоху они контактировали с древними китайцами и ранними восточными иранцами. Пратюркско-китайский диалог культур проходил, по исследованиям А.В. Дыбо, на территории функционирования диалектов Западной Хань (III в. до н.э. – рубеж эры) и Восточной Хань (рубеж эры – нач. III в. н.э.) [6: 66]. В эту эпоху в пратюркский язык проникли 12–16 китайских слов, а в поздний китайский из пратюркского – 19 лексем [6: 199]. Из китаизмов «культурного» характера прежде всего следует назвать *altun* «золото», *kümüš* «серебро», *temür* «железо», *bek* «титул», *čerig* «войско» (< «воинский строй, построение»), *biti*- «писать», дун.-булг. *küinik/g* (> др.-болг. *кънига*), др.-чув. *kön̉iv* (> морд. *kon̉ov* «бумага»), *kög* «мотив», *don* «одежда», *sïr* «цвет, краска, лак», *jinčü* «жемчуг» и др. Особый интерес представляют такие абстрактные понятия, как *čin* «правда», *bengü* «вечный», *beng* «равный» [6: 66–72]. В китайских ранних записях (в Ши цзи и Хань шу) зафиксировано пратюркское слово *taŋrï/teŋri,* которое имеет довольно достоверную алтайскую этимологию со значениями «клятва, божество» (ПАлт.), «клятва» (ПМонг.), «молиться, поклоняться» (ПТМ), «клясться» (ПЯп.) [6: 83]. Автор предполагает, что в тюркском языке значение «бог» является первичным по отношению к значению «небо», а первичная семантика данного древнейшего термина была «божество клятвы, социального устройства» [6: 162].

Таким образом, на материале тюркских языков мы можем утвердительно сказать, что тюркские народы еще в пратюркскую эпоху тесно контактировали с древними китайцами и обменивались словами и понятиями «культурного» характера. На Балканах потомки сюнну (гунны) появились не только с утонченным боевым искусством, но и со своей рунической письменностью и книгой, а также привнесли туда оногуро-булгарский календарь с 60-ричным циклом [8: 6–8]. По этой причине истоки исторической поэтики тюркских народов тоже следует искать не на Западе, а среди цивилизаций Востока.

У истоков чувашской филологической компаративистики, в том числе и сравнительно-исторической поэтики стоял Н.И. Ашмарин, ученый-универсал и тюрколог первой трети XX в. В области исторического изучения поэтики чувашской устной словесности он выразил ряд теоретических положений. По его убеждению, изучение поэзии должно быть «контекстным», т.е. сравнительным. Изучение поэзии должно быть не только сравнительным, но и сравнительно-историческим [4: 340]. Ученый был убежден, что восстановление последовательных этапов эволюции чувашского народного творчества дело не безнадежное. Народная словесность тюрков, в особенности сибирских, отмечал Н.И. Ашмарин, может давать материал для косвенных предположений о более раннем состоянии чувашского народного творчества, но эта

словесность весьма мало изучена и, кроме того, ее древний период исследователям очень мало известен, как и древнее творчество чувашского народа [4: 340].

В другой статье он высказал схожую идею: «Сравнивая между собой песни некоторых тюркских племен, например, тюрок-османлитов, татар и чуваш[ей], мы везде заметим единство творчества, однообразие поэтических форм и приемов, а это указывает на то, что происхождение этих песен относится к той отдаленной эпохе, когда эти народы жили вместе, на своей общей родине» [4: 74]. Можно сказать утвердительно, что ученый нисколько не сомневался в результативности генетических сравнений.

Н.И. Ашмарин был глубоко убежден, что древнее состояние поэзии можно восстанавливать и путем типологических сравнений. Данный принцип позволил ему отнести все поэтические приемы тюркских и финно-угорских народов к «дикому» периоду человечества (согласно теории Э. Тайлора в книге «Антропология» [10]). По его мнению, древнее состояние фольклорной поэзии «культурных», т.е. европейских народов, восстанавливается путем сопоставления фольклорных текстов менее «культурных» или «диких» народов и племен. Данного принципа сравнения последовательнее других придерживался, как известно, А.Н. Веселовский. В своих трудах он использовал чувашские примеры из «Очерка народной поэзии у чувашей» Н.И. Ашмарина. В результате сравнения фольклорного материала народов, стоявших, по его мнению, на низшей ступени развития человечества, он заключил, что первоначальной формой параллелизма является простой двучленный параллелизм [5: 133–144].

Такое предположение А.Н. Веселовского не подтверждаются современными исследованиями [9: 7, 46–55]. Дело здесь не в самом принципе сравнения, а в подборе материала для сравнения. У Веселовского в состав «диких» народов вошли неевропейские (точнее: неиндоевропейские) народы. Но, как выше было отмечено, даже близкородственные (тюркские, финно-угорские и др.) этносы в продолжительности своей истории имели диалоги с несколькими цивилизациями. Поэтому европоцентристский взгляд на историю и культуры этнических сообществ сегодня не выдерживает серьезной критики. Своими работами Н.И. Ашмарин, как ученый своего времени, неосознанно дискредитировал идею разделения человечества на «культурных» и «диких». К сожалению, полностью освободиться от этой устоявшейся догмы тех лет он не смог.

В книге «Материалы для исследования чувашского языка» (1898) Н.И. Ашмарин относит к одной из привлекательных особенностей чувашской поэзии ее опосредованность, тесную связь с повседневной жизнью, умение придать этой тематике поэтический колорит» [2: XXX]. В той же книге молодой ученый утверждает, что чуваши некоторых местностей обладают довольно богатой и сравнительно развитой поэзией, что они оказывали значительное воздействие на других соседних им «инородцев». Как объяснял ученый, язык горных и луговых марийцев заключает в себе огромное количество слов, заимствованных из чувашского языка. Некоторые следы чувашских влияний можно также подметить у удмуртов и в наречиях мордвы. Здесь же он указывает на сочинение П. Хунфальви («Die Ungern oder Magyaren», 1881), в котором написано о чувашских элементах в венгерском языке [2: VII, VIII, XXVII]. Этот третий вид относится к сравнениям, подтверждающим историческое воздействие культуры одного народа на культуру другого, соседнего. При этом выявляются параллели контактного характера. В ряде работ Н.И. Ашмарин указывал на подобные диалоги культур разных народов: русских, татар, чувашей и других этносов Урало-Поволжья. В частности, неоднократно отмечая влияние русского фольклора на чувашский, он восхищался, что поэтика песен тех русских, которые живут среди чувашей, весьма схожа с поэтикой песен соседей [4: 41].

Таким образом, Н.И. Ашмарин считал целесообразным использование в историческом изучении народной словесности всех типов сравнений: типологических, генетических и контактных. В те годы сопоставительную компаративистику еще не выделяли как отдельного метода анализа филологического материала.

Несмотря на то, что Н. Ашмарин неоднократно оперировал европоцентристскими категориями, он все же шел по пути их преодоления. Нет диких и культурных народов, а есть самобытные языки и их не менее самобытные культуры. Данная мысль

прослеживается и в следующей его цитате: «Благодаря своеобразности окружающей природы и личных задатков, у каждого народа вырабатываются своеобразное поэтическое творчество, своеобразные метафоры, своеобразные сравнения, которые не имеют смысла в другом языке» [4: 342]. Если они в другой культуре не имеют смысла, то и суждения об их бессмысленности человека из другого культурного мира становятся, мягко говоря, совершенно необоснованными.

Несколько слов следует сказать и о так называемой теории подражания, которую Н.И. Ашмарин называл мимологией. В 1895 г. он связывал обилие в языке подражательных слов (мимем) с поверхностным наблюдением и созерцательностью, чем критическим отношением к вещам. Через три десятилетия Н.И. Ашмарин уже не объяснял отсутствие подражательных слов в языке уровнем культурности [3: 145–146]. Подражательные слова, а по современному – имитативы, для современных фольклористов и литературоведов остаются, к сожалению, не исследованной областью. Они обещают большую перспективу в изучении поэтических тропов, артикуляционных, звуковых повторов и других элементов поэтической речи. В этом плане исследования Н.И. Ашмарина указывают на совершенно новые аспекты, определяют круг проблем анализа поэтического текста, прежде всего произведений чувашской устной словесности [2: 140].

Об особенностях текстов песен народов Поволжья в сравнительном плане писал преимущественно Н.И. Ашмарин [4: 65–70, 70–80]. Его две статьи, опубликованные в казанской газете «Волжский вестник» (1895 г.), А.Н. Веселовский практически не смог бы обнаружить в потоке массовой периодики. Невольно возникает предположение, что с данными газетными публикациями исследователь исторических форм психологического параллелизма ознакомился с помощью самого автора. Все эти факты позволяют нам считать, что статьи Н.И. Ашмарина в определенной степени укрепили доказательную базу теоретических предпосылок основателя исторической поэтики, способствовали сложению определенного взгляда на поэзию региона.

В статье «Очерк народной поэзии у чувашей» Н.И. Ашмарин впервые замечает такое отличие чувашских песен, как их *краткострофность:* «Чувашские песни не отличаются пространностью; весьма часто это – коротенькие отрывки, в которые облекаются как бы случайно сложившиеся думы и наблюдения. Самая распространенная форма – четверостишия, которых чрезвычайно много и которые очень легко составляются по-чувашски» [4: 39]. Замечая двухчастную структуру этих *дум* и *наблюдений*, автор отмечает, что связь между ними только внешняя, скорее обусловливаемая общностью некоторых слов, созвучием и аллитерацией, нежели действительной аналогией. В качестве примера он приводит перевод оригинала (он удачно использован А.Н. Веселовским). Концы последних двух строк (*ан йĕрлĕр* «не нужно следить» и *ан ярăр* «не должно порочить»), как замечает автор, в чувашском тексте образуют рифму, которая служит соединением для двух частей сравнений. Фактически первые три строки можно назвать развернутой (эпической) частью психологического параллелизма, когда-то имевшее автономное бытование (подобную структуру имеют эпические заговоры) [8: 46–55].

В чувашских песнях Н.И. Ашмарин находит обилие мотивов и тем, в том числе образы природы, отдельных людей (друзей, врагов). Религиозные верования в песнях, как замечает автор статьи, затрагиваются мало. Только один *Торă* (Бог), говорит чуваш при постигшем его несчастье, в котором кроме Божьей милости не имеет значения никакая человеческая помощь. «Бог так близко стоит к людям, что входит во все их дела», – заключает он, тем самым опровергает выводы В.А. Сбоева и Н.И. Золотницкого о том, что Бог не вмешивается в земные дела, доверяя данные хлопоты своим посредникам. В качестве подтверждения своей гипотезы Н.И. Ашмарин приводит четыре строфы из разных песен. Первая из них относится к обряду *Чӳклеме*, проводимому осенью в честь обновления нового хлеба: «На небе играет зарница, / Свет ее падает на землю; / Шумит полевой хлеб, народ радуется; / Нашим играм и смеху радуется Бог» [4: 43]. Данная песня напоминает структуру первоначальной модели коммуникации людей с Космосом (пратюркским Богом *taŋrï/teŋri*). Только здесь движение начинается сверху вниз, а в конце завершается их соединением.

В зрелые годы Н.И. Ашмарин эти особенности поэзии тесно связывает с особенностью урало-алтайских языков, в том числе и поволжских тюрков и финно-угров, а также местными условиями существования. По мнению ученого, каждое звуковое сочетание тянет за собой вереницы воспоминаний, которые для каждого языка различны и обусловлены не только всем запасом внутреннего и внешнего опыта, но также и особенностями человеческих рас, народов и отдельных организмов. Как и в каждом слове любого языка, в подражаниях всегда имеется налицо некоторый иррациональный ингредиент, вникнуть в сущность которого может только тот, кто, слыша слова народной речи, вместе с тем воспринимал соответствующие им живые впечатления от явлений внешней природы или от внутренних переживаний открывавшегося ему человеческого сердца. «Среди европейцев, способность живописать все великое разнообразие природы сохранилась только у немногих избранников – ею владеют одни поэты, – замечает Н. Ашмарин, отнеся данную способность человека к его положительным качествам, – здесь, на берегах Суры и Волги, каждый, кто не затолкан в житейской сумятице, не задавлен тяжким бременем невзгод и не утратил живительных связей с родною природой, является поэтом, который простыми средствами, созданными безымянным творчеством народных масс, рисует в звуках обыденной речи чудесно яркие образы многоликой и почти неуловимой жизни» [3: 8–9].

Итак, кажущиеся европейцу, не связанному с поэзией, отрывочность изложения, бессвязность, неясность сравнений, странные переходы и туманность в песнях народов Урало-Поволжья фактически являются оценками позитивиста, признающего сугубо научное познание. Исходные модели мировосприятия Востока и Запада способствовали сложению их своеобразных исторических поэтик.

Н.И. Ашмарин, как становящийся ученый, в те годы больше предпочитал научное познание, чем романтическое искусство, в том числе и декаденство. Для него формальная логика являлась ярким показателем человеческой познавательной деятельности, он ставил ее выше поэтического творчества. И в поэзии (как во французской, так и народов Поволжья) он ищет лишь научные аспекты, формальные стороны стиха. Своими работами сравнительного плана Н.И. Ашмарин заложил, и это не будет преувеличением, основы сравнительной словесности нашего региона. Сопоставляя творения европейских декадентов второй половины XIX в. и устную поэзию тюркских и финно-угорских народов Поволжья, ученый указывал на уникальность и своеобразие двух полюсов культур – Востока и Запада, а также их близость и равноценность. Все эти хронологические и цивилизационные особенности должен учитывать современный исследователь-компаративист, изучающий историческую поэтику национальной словесности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ашмарин Н.И. Материалы для исследования чувашского языка. Часть первая, учение о звуках (фонетика). Часть вторая, учение о формах (морфология). – Казань: Типо-литография имп. ун-та, 1898. – XXXI, – 409, – XIX с.
2. Ашмарин Н.И. О морфологических категориях в чувашском языке. – Казань: Издание академического центра ТНКП, 1928. – 160 с.
3. Ашмарин Н.И. Подражания в языках народов Среднего Поволжья // Известия Азербайджанского университета. Общественные науки. – Баку. – 1925. – Вып. 1–2. С. 143–158.
4. Ашмарин Н.И. Чувашская народная словесность: Исследования. Автобиография, воспоминания. Письма / Сост. и примеч. В.Г. Родионова. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2003. – 430 с.
5. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Редакция, вступительная статья и примечания В.М. Жирмунского. – Л.: Худ. лит., 1940. – 648 с.
6. Григорьева Т.П. Дао и логос (встреча культур). – М.: Наука. Глав. ред. вост. лит., 1992. – 424 с.
7. Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков.– М.: Вост. лит., 2007. – 222 с.
8. История чувашской литературы XVIII–XIX веков: монография, ЧГИГН / В.Г. Родионов, И.Ю. Кириллова, В.Н. Никифорова. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2020. – 296 с.
9. Родионов В.Г. Чувашский стих: Проблемы становления и развития. – Чебоксары: Чуваш. кн. издво, 1992. – 224 с.
10. Тайлор Эд. Б. Антропология (Введение к изучению человека и цивилизации) / Пер. с анг. д-ра И.С. Ивина. – СПб.: Изд. И.И. Билибина и К°, 1882. – 483 с.

УДК 32.019.5

КУЛЬТУРНЫЕ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА В ПУБЛИЦИСТИКЕ ИБРАГИМА БИККУЛОВА

Ф.С. Сайфулина

Казанский федеральный университет (Казань)

В статье анализируется публицистическая деятельность педагога, общественного деятеля и журналиста начала XX века Ибрагима Биккулова. Особо выделяется его аналитическая статья «Үткән 1914 ел», в которой находит отражение обзор многочисленных событий, происходивших в татарской, мусульманской общественности России, а также широко за ее пределами. Анализируемые статьи позволяют делать выводы о том, что И. Биккулов был известным журналистом и публицистом своего времени, которого интересовали как литературно-культурное состояние татарского общества, так и общественно-политические события, происходившие в страни и в мире.

Ключевые слова: Ибрагим Биккулов, татарская журналистика начала XX века, публицистика.

The article analyzes the publicistic activity of the teacher, public figure and journalist of the early twentieth century Ibragim Bikkulov. His analytical article «The Past Year of 1914» stands out in particular, which reflects an overview of the numerous events that took place in the Tatar, Muslim community of Russia, as well as widely beyond its borders. The analyzed articles allow us to conclude that I. Bikkulov was a well-known journalist and publicist of his time, who was interested in both the literary and cultural state of the Tatar society and the socio-political events that took place in the country and in the world.

Key words: Ibragim Bikkulov, Tatar journalism of the early 20th century, journalism.

Начало XX века характеризуется как один из активных периодов национально-духовного развития и культурного возрождения татарского народа. Этот период отмечен широким размахом развития татарской литературы, науки литературоведения, литературно-критической деятельности и др. Именно в это время формируется новое поколение журналистов и издателей.

Одним из представителей передовой татарской журналистики начала XX века является Ибрагим Биккулов, внесший огромный вклад в развитие национальной журналистики, в формирование передовой мысли среди татар.

Ибрагим Җамаледдин улы Биккулов (1884–1938) один из многочисленных жертв советских репрессий, имя которого возвращено татарскому народу благодаря поискам его земляков. Ибрагим, окончивший известное медресе «Мухаммадия» посвятил свою жизнь преподавательской и просветительской деятельности, стал известным общественным деятелем, журналистом-публицистом [1].

Его многочисленные статьи, посвященные злободневным проблемам своего времени, печатались в журналах начала нового века «Шура» (Шуро), «Кояш» (Солнце), «Мәктәп» (Школа), «Аң», (Сознание), «Ак юл» (Светлая дорога), «Сөембикә» (Сююмбике); в газетах «әл-Ислах», «Сибирия», «Йолдыз», «Ил». 1914 год, вошедший в историю России непростыми политическими событиями, характеризуется особой активностью деятельности И. Бикколова. В ряде многочисленных статей журналиста особо выделяются объемные, аналитические статьи, такие как «Петербургта мөселман съезды» (Мусульманский съезд в Петербурге), «Гомумаурупа сугыш алдында» (Европа в ожидании войны), «Бөтен дөнья сугыш алдында», (Весь мир в предчувствии войны») [2], которые дают представление о широте политических познаний и представлений их автора о событиях в стране и далеко за его пределами. Это доказывает, что к данному периоду И. Биккулов сформировался как известный журналист с широким кругозором, который имеет свое мнение о происходивших в мире сложных событиях.

Данная статья посвящена анализу одной из статей журналиста И. Биккулова, которая поражает объемом фактической информации, охватом огромной географической территории – «Үткән 1914 ел» (Прошедший 1914-й год) [3: 19–24]. Эта аналитическая

статья показывает, что Биккулов широко информирован о событиях, происходивших не только в рамках татарского, мусульманского мира или же на территории России, но мог дать оценку политическим событиям всего тюркского мира, а также и европейских стран.

Статья начинается с размышлений автора о причинах, вызвавших конфликт между Турцией и Грецией в начале 1914 года, об отношении европейских стран, особенно Германии, к этому политическому событию; раскрываются причины причастности России и Армении к этим событиям.

В статье автор также следит за мнениями в германской прессе о жестких нападениях на Россию и их последствиях, а также внутренних движениях в Албании, описывает отношения между Францией – Россией – Румынией – Ливадией, а также дает обзор отношений между Англией и Ирландией. Автор также пишет о внутренних конфликтах во французском правительстве. Интересна информация о ситуации в балканских государствах, а также в других больших и малых государствах Западной Европы, внутрипартийных спорах в Болгарии, о Второй Балканской войне и обвинениях сторон конфликта друг друга в их последствиях. Здесь автор также уделяет внимание ситуации в государствах Сербия и Каратау (Черногория), Греция и Румыния; останавливается обсуждению основных событий между Японией и Китаем, Китаем и Монголией, Монголией и Россией.

В статье также дается оценкая внутренним делам и событиям, происходившим в России, состояния страны накануне Первой мировой войны. Автор статьи останавливается на решениях Государственной думы относительно Туркестана, описывает движение русских рабочих, которые вызвали большой переполох в стране, упоминает о съездах кадетов, октябристов и националистов, о первом авиационном съезде в России.

Отдельная часть статьи посвящена деятельности российских мусульман. Особого внимания современного читателя заслуживают новости об «Обществе Сафа» в Баку, благотворительном обществе в Одессе, об обществе «Нәшре мәгариф» (Издательство и образование) в Ростове-на-Дону, об открытии библиотек в Москве и других областях, открытии школ мусульманскими общинами Кавказа в различных селениях и др. В данной статье автором перечисляются много разнообразных событий, происходивших в текущем году, такие как открытие русско-татарских школ для мусульманского населения Поволжья; о сборе крымскими мусульманами денег на открытие Дарелмугаллима (учительской школы); об открытии курсов имамов в Минзеленске, женских учительских курсов; о расширении сети новометодных школ в Туркестане и т.д., также приводятся сведения о состоянии татаро-мусульманской общины начала XX века.

И. Биккулов в своей статье особо важными событиями выделяет проведение двух съездов мусульман в Петрограде и съезда учителей-мусульман на Кавказе и подчеркивает их значимость.

Кроме того, в статье освещаются религиозные праздники, состояние торговли, периодика, новости в области театра и музыки и др.

В конце, под рубрикой «Весь исламский мир за прошедший год» представлены новости из мусульманских стран Хивы и Бухары, Китая, Индии, Афганистана, Ирана, из жизни мусульман Египта и Турции.

Статья заканчивется мыслью о том, что «...поскольку мы не получили достаточно информации о жизни мусульман Туниса, Алжира, Марокко и Явы, написать о них что-то стоящее не представлялось возможным. Но, во всяком случае, прошедший 1914 год в исламском мире в целом прошел вполне мирно, как обычно, не торопясь к продвигаться вперед».

Появление в том же журнале «Аң» в конце следующего года анологичной обзорной статьи И. Биккулова «Прошедший 1915-й год» [4: 51–54] о политическом и общественном состоянии в мире показывает, что автор вполне последователен в аналитике событий и предоставлении своего мнения по тем или иным события, происходившим в стране и в мире в целом. Такого рода статьи позволяют сделать выводы о том, что Ибрагим Биккулов был серьезным политическим журналистом своего времени, который умело описывает многочисленные события, дает им оценку и находит связи между ними.

В этом ряде найденных и проанализированных нами статей также заслуживает особого внимания статьи И. Биккулова, посвященные развитию публицистической деятельности своего времени. К примеру, его статьи, опубликованные в 1916 г. в журнале «Ан» по случаю 10-летия рождения татарской периодической печати, («Вакытлы матбугатымызның әүвәлге ун елы» / Первые десять лет со дня формирования (национальной) печати; «Русиядә мөселман матбугат мувәкъкате» / Равитие мусульманской печати в России) [5] также являются аналитическими, обзорными статьями, в которых дается развернутый анализ журналиста о развитии и современном состоянии национальной периодической печати начала XX века. В этих статьях автор рассматривает и анализирует состояние периодической печати на татарском языке целого десятилетия, дает интересную информацию о газетах и журналах, издававшихся и прекращающих свое существование за последние десять лет, что также говорит об умении аналитического рассуждения журналиста-публициста.

ӘДӘБИЯТ

1. Бертуган Бикколовлар. Әдәби-биографик җыентык / Төзүче-авт.: Ф. Сәйфуллина, И. Гомәров һ.б. – Казан: Җыен, 2016. – 448 с.

2. Бикколов И. Петербургта мөселман съезды // Аң. – 1914. – № 13. – Б. 250–252; Гомумаурупа сугыш алдында // Аң. – 1914. – № 14. – Б. 267–268; Бөтен дөнья сугыш алдында // Аң. – 1914. – № 15. – Б. 285–286.

3. Бикколов И. Үткән 1914 ел // Аң. – 1915. – № 1. – Б. 19–24.

4. Бикколов И. Үткән 1915 ел // Аң. – 1916. – № 3. – Б. 51–54.

5. Бикколов И. Вакытлы матбугатымызның әүвәлге ун елы // Аң. – 1916. – № 1. – Б. 1; Русиядә мөселман матбугат мувәкъкате // Аң. – 1916. – № 1. – Б. 14–17.

УДК 792

СОВРЕМЕННИК ГАЯЗА ИСХАКИ – ГАБДУЛЛА КАРИЕВ КАК ОДИН ИЗ ЛИДЕРОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ

А.Р. Салихова

ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань)

Габдулла Кариев по праву считается основоположником татарского театра. Яркий, самобытный актер, талантливый режиссер, внимательный педагог, самоотверженный организатор театрального дела, он внес неценимый вклад в татарское сценическое искусство. В статье рассматривается многогранная деятельность Габдуллы Кариева, подчеркивается его важная роль в развитии национального театра.

Ключевые слова: татарский театр, сценическое искусство, спектакль, актер, режиссер, труппа «Сайяр», Габдулла Кариев.

Gabdulla Kariev is rightfully considered the founder of the Tatar theater. A bright, original actor, a talented director, an attentive teacher, a selfless organizer of theatrical business, he made an invaluable contribution to the Tatar stage art. The article discusses the multifaceted activities of Gabdulla Kariev, emphasizes his important role in the development of the national theater.

Key words: Tatar theatre, performing arts, performance, actor, director, Sayyar troupe, Gabdulla Kariev.

В начале XX века, татарская нация сделала значительный рывок в своем развитии. За короткое время появились и получили развитие такие важные институты как национальная пресса, литература, общественные и политические организации. Важное место в этом ряду занимает сценическое искусство. Дореволюционная история татарского театра насчитывает чуть больше десяти лет. Но за этот небольшой промежуток времени был сделан огромный путь, и не только в освоении актерского мастерства. Помимо сугубо коммерческих задач – привлечения и развлечения публики, актеры ставили перед собой и более важные, значительные, благородные цели – способствовать распространению культуры и образованности, развитию литературы и искусства, росту национального самосознания. Театр и сам по себе воспринимался как символ прогресса и объединял вокруг себя широкий круг молодой татарской

интеллигенции – драматургов, переводчиков, журналистов. Духом подвижничества, гордостью за успехи нации была пронизана атмосфера театральных и музыкальных вечеров в знаменитом Восточном клубе. Об этом свидетельствуют статьи и рецензии в дореволюционной татарской прессе.

Одним из самых популярных драматургов в тот период был Гаяз Исхаки. Путь, который он прошел в своей творческой эволюции, весьма показателен. Его просветительская драма «Жизнь с тремя женами», опубликованная еще в 1900 году, с большим успехом шла на татарской сцене вплоть до 1916 года. Более поздние драмы и комедии поднимали актуальные для своего времени проблемы и относились уже к критическому реализму. Но самым оригинальным и значительным его произведением считается трагедия «Зулейха». По своему эпическому размаху, глубине философских обобщений и эмоциональному воздействию она одна из наиболее сильных в татарской драматургии. Не случайно показанная в марте 1917 года постановка встретила восторженный прием и получила международный резонанс. Немалая заслуга в популяризации творчества Гаяза Исхаки принадлежит выдающемуся артисту, режиссеру, педагогу, руководителю первой татарской профессиональной театральной труппы «Сайяр» Габдулле Кариеву.

Габдулла Кариев (Миннибай Хайруллин, 1886–1920) родился в деревне Кульбай Мораса бывшего Чистопольского уезда. Начальное образование получил в родной деревне. Благодаря острому уму и цепкой памяти, уже в 12 лет он знал наизусть весь Коран и получил право называться «Коран хафиз», что считалось у мусульман очень почетно. Первый учитель мальчика мулла Зариф посчитал, что простое имя Миннибай ему теперь не подходит и решил его переименовать. Нарекли его именем Габдулла, означающим «раб божий».

В 1902 году Габдулла переезжает в город Уральск продолжить свое образование. Здесь он познакомился и подружился с поэтом Габдуллой Тукаем и другими представителями прогрессивно настроенной молодежи. Особенно большое влияние оказал на него сын имама и директора медресе, журналист, самодеятельный певец и музыкант Камиль Мутыги. Впоследствии тот так вспоминал об их юношеской дружбе: «Хотя Г. Кариев учился в другом медресе, он часто приходил к нам и общался со мной и Г. Тукаем. Он тогда был всей душой захвачен чтением Корана, поэтому особенно интересовался у меня исполнением Корана на египетские мотивы. В то же время, я пел ему очень много песен по-арабски и по-турецки. И рассказывал ему все, что видел в Турции и арабских странах. Он слушал, как и Тукай, с большим интересом и удовольствием, откликаясь всей душой. Особенно ему нравилось, когда я показывал, как в переведенных на арабский язык и поставленных в театрах Мисра пьесах Шекспира "Отелло", "Гамлет" и др. исполнитель главных ролей Шайхе Хижазин пел свои арии. Я старался войти в образ известного арабского певца, точнее изобразить его, а Кариев с упоением слушал, порой со слезами на глазах и сам старался спеть также. Вместе с Г. Тукаем, Г. Кариевым и другими мы хотели поставить какую-нибудь татарскую пьесу…» [4: 474–475].

В 1907 году Габдулла устраивается продавцом газет и журналов на Нижегородской ярмарке, где впервые познакомился с труппой татарских актеров под руководством Ильяса Кудашева-Ашказарского. По его воспоминаниям, он был настолько счастлив, что от восторга кинул свою шапку на сцену, а придя за ней за кулисы, уже не смог покинуть ее. И в 1907 году 2 сентября в спектакле по пьесе Гаяза Исхаки «Жизнь с тремя женами» в роли доверенного он впервые выступает на сцене и «неплохо справляется». С этого дня начинается его жизнь, целиком и полностью посвященная сценическому искусству. Он взял себе сценическое имя Габдулла Кариев (от слова «карый» – наизусть читающий Коран).

Довольно скоро он становится во главе театрального коллектива. Это было неслучайно. Как отмечает М. Г. Арсланов: «Этому способствовали его природное дарование организатора, хорошие актерские данные. Кроме того, он оказался наиболее подготовленным для актерской и режиссерской деятельности человеком в труппе. Занятия в медресе в нем исподволь развивали те качества, которые нужны для театрального творчества. Долгие громкие чтения религиозных книг укрепили его голос, установили

дыхание. Изучение арабского и фарсистского языков натренировали память. Уже на первых же репетициях пьесы он без труда усваивал огромные куски не только своей роли, но и всей пьесы. Если добавить еще и природную наблюдательность, ум, волю и эмоциональность Г. Кариева, то становится понятным его столь быстрое и заметное продвижение в труппе» [1: 18]. Первый спектакль труппы под руководством Кариева состоялся 12 января 1908 года в Уральске. И дальнейшее развитие национального театрального искусства связано с его активной деятельностью.

В периодической печати есть немало свидетельств об особенностях его актерской игры. Прежде всего, отмечается жизненность, правдивость его исполнения. Известный театральный критик, Г. Карам, оценивал игру Габдуллы Кариева в спектакле «Тайны нашего города» так: «Вообще, самый удачный акт в пьесе – третий. Здесь Кариев, создавая образ торговца, показывает весь свой талант. Причем проявляет не только прекрасные артистические данные, но и дар комика. Его грим, внешний вид до такой степени естественны и правдоподобны, что порой забываешь о том, что перед тобой артист...» [5: 84]. На начальном этапе своей артистической карьеры Г. Кариев придавал первостепенное значение внешнему сходству, даже копированию определенного человека. Следующей ступенью в совершенствовании актерского мастерства являлось овладение внутренней техникой, даром перевоплощения. Постепенно он учился тонко и глубоко проникать во внутренний мир изображаемого персонажа, его душевное состояние, передавать неуловимые, индивидуальные черточки его характера, оттенки его переживаний, тончайшие психологические нюансы. Тот же Г. Карам писал о нем: «У Кариева самое ценное, определяющее достоинство – это неповторяемость в игре. Он – настоящий актер, умеющий прекрасно, мастерски передавать татарские типы. Вместе с тем, и в переводных русских и зарубежных произведениях его игра отличается правдивостью и естественностью. О них не скажешь, что создал их татарский актер. Он проникает в их смысл, в их психологию. Это талант, выпавший на долю очень немногих артистов. У очень талантливых исполнителей бывают такие моменты, когда они, присутствуя на сцене, и даже не говоря ни слова посредством только лишь мимики передают зрителям трагическое, жуткое состояние человека. Вот и у Кариева бывают иногда такие минуты. Он с одинаковым мастерством выступает как в комедиях, так и в трагедиях... Как трагичен старик в “Последнем привете”, так же смешон старик в “Первом театре”. Или сколько контраста между Свингали в “Трильби” и городничим в “Ревизоре”» [6: 86].

Будучи ярким комиком, обладая талантом породиста, Г. Кариев, все же, стремился к более глубокому, полнокровному воплощению на сцене своих персонажей. Одна из его самых ярких ролей – Карим бай в драме «Несчастный юноша». Актер Зайни Султанов пишет о ней так: «“Несчастный юноша” по своей манере письма, художественным особенностям и по объему отличается от до сих пор игравшихся на сцене пьес. Вместе с тем эта пьеса отличается реальностью, полнотой, глубиной типов. Она дает возможность актерам с большой отдачей играть любимую роль. Кариев Карим бая играет с большим вдохновением, живо и со всей полнотой воссоздает образ человека жадного, увлеченного больше своими коммерческими делами, чем воспитанием сына. Спектакль неоднократно игрался во многих городах и Кариев каждый раз находил новые краски, и, дополняя свою роль разными деталями, обогащая ее, создал по-настоящему полнокровный, реальный художественный образ. Кариев в жизни был необыкновенно наблюдательным человеком. Свои наблюдения жизненных событий, случаев, характерных черт окружающих его людей по необходимости он умело использовал в своем творчестве» [4: 27–28].

Г. Кариев заложил основы профессиональной режиссуры татарского театра. Большое значение он придавал психологической разработке характеров, глубокому проникновению в образ и при этом умел добиться ощущения ансамбля в актерском исполнении. Исследователь татарской режиссуры М. Г. Арсланов утверждает: «С возникновением национального профессионального театра в его стенах начала формироваться режиссура бытового, жизненного правдоподобия, психологического реализма». В подтверждение этого он приводит описание творческого метода руководителя труппы Г. Кариева: «Принцип жизненной правды был основным в актерской

и режиссерской практике Г. Кариева. Кроме того, в режиссерской деятельности он всегда шел от драматургического материала, почти никогда не отступая, стараясь как можно полнее воплотить его на сцене. Но в трактовке образов он никогда не ограничивался одним драматургическим материалом. Жизнь была для него незаменимым арсеналом, источником несметных богатств, творческого потенциала. Если в эмоциональной памяти не имелось необходимого материала для работы, он уходил в те места, где находились люди той среды, которая изображена в пьесе. Только после тщательного изучения реальных прототипов действующих лиц он снова продолжал работу, он учил тому же своих актеров. В силу того, что театр постоянно находился на гастролях, и за неимением хорошо оборудованной стационарной сцены Кариев не мог полностью реализовать свои замыслы. Поэтому все внимание и силы он отдавал работе с актерами. Кариев рассказывал интересные эпизоды из личной жизни, проводил литературные параллели, стараясь возбудить творческую фантазию актеров и, наконец, пользовался приемом показа, когда не получалось какое-то место роли у того или иного исполнителя. Будучи режиссером реалистического направления Г. Кариев стремился воссоздать на сцене «кусочек жизни» во всей его полноте» [1: 61].

Творческая деятельность Г. Кариева была поистине многогранна. Он режиссер и педагог, организатор и администратор, даже пробовал себя в драматургии (его одноактная комедия «Артист», где он подробно и с юмором описывает свою нелегкую жизнь, и сегодня читается с большим интересом). Габдулла Кариев повсюду искал и находил яркие дарования, привлекал их в актерскую профессию, пестовал и стимулировал их творческий рост. Среди его выдающихся учеников – Карим Тинчурин, Гульсум Болгарская, Зайни Султанов, Касым Шамиль, Нагима Таждарова, Фатыма Ильская и многие другие. Как руководитель труппы и педагог по актерскому мастерству Г. Кариев придавал большое значение достижениям русского театра, интересовался творческим методом К.С. Станиславского. Весной 1917 г. Габдулла Кариев повез свою труппу в Москву на спектакли Московского Художественного театра «На дне», «Синяя птица» и «Дядя Ваня». По сохранившимся воспоминаниям, тогда состоялась историческая встреча актеров с Константином Сергеевичем Станиславским, во время которой обсуждались проблемы постановок по пьесам М. Горького, А. Чехова, общие принципы сценического реализма и другие темы.

Благодаря широкому кругозору Г. Кариева репертуар труппы «Сайяр» обогащался лучшими произведениями русской и мировой классики, такими как: «Альмансор» Гейне, «Коварство и любовь» Шиллера, «Надиршах» Нариманова, «Горе Фахрутдина» Н. Вазирова, «Ревизор» Гоголя, «Гроза», «Без вины виноватые» А. Островского, «Вишневый сад» Чехова, «Мещане» Горького. Вместе с тем первостепенное значение Г. Кариев придавал национальной татарской драматургии, произведениям Г. Камала, Ф. Амирхана, С. Рамиева, И. Богданова.

В 1916 году в журнале «Анг» о нем писали: «Габдулла эфенде – в полном смысле слова артист – подвижник, создавший единственную национальную и ныне всеми любимую труппу, поднявший ее до нынешнего уровня. Уже девять лет Габдулла эфенде наперекор всем трудностям продолжает дело этой труппы. Каких только испытаний не выпало на долю артистов! Но, благодаря мужеству и упорству Кариева, его беззаветной вере в свое дело, они все препятствия преодолели... Этот человек душой и телом предан одной идее, одной задаче – служению искусству. Если бы не было Кариева, то, без сомнения не было бы и дарящей нам наслаждение своими прекрасными спектаклями труппы «Сайяр». Наш национальный театр неразрывно связан с именем Кариева. Мы не ошибемся, если скажем, что именно Кариев дал национальному театру права гражданства» [5: 61].

В 1917 году татарской драматической труппой «Сайяр» была поставлена драма Гаяза Исхаки «Зулейха». Эта пьеса занимает особое место в национальной истории. Ее можно назвать первой татарской трагедией, исторической драмой. Она уникальна своей проблематикой. Пожалуй, ни в одной другой пьесе не поднимаются с такой остротой вопросы национального и религиозного самоопределения. Г. Исхаки начал писать ее в 1907 году в Чистопольской тюрьме, где оказался за участие в революционно-демокра-

тическом движении, продолжил уже в Стамбуле, а завершил в Петербурге в 1912 году. Однако, столкнувшись с цензурой, драма не смогла выйти в свет раньше 1918 года.

Сценическая судьба этого произведения была трудной, короткой и ослепительно яркой. Премьера состоялась 17 марта 1917 года в Казани и стала поистине знаменательным событием. Семичасовой спектакль, в котором участвовали около 60 человек, никого не оставил равнодушным. За короткое время он был повторен трижды и шел с неизменным успехом. Почти все журналы и газеты Казани откликнулись на данную постановку пространными рецензиями. Мнение было единодушным: «Зулейха» – выдающееся явление художественной жизни татарского народа.

Нужно также отметить, что драма «Зулейха» стала первым в истории национального театра спектаклем, музыку к которому режиссер Габдулла Кариев специально заказал первому профессиональному татарскому композитору Султану Габаши за год до самой постановки. Можно сказать, что этот спектакль стал в нашей культуре первым опытом сознательного сотворчества драматурга, режиссера и композитора. Музыкальные номера исполнялись оркестром под управлением автора. Действующие лица в ней не пели, а мелодический материал служил раскрытию идеи произведения, созданию эмоционально-поэтического фона, то есть решению тех задач, что стоят перед театральной музыкой и сегодня. Таким образом, «Зулейха» – первое в истории татарского театра драматическое произведение со специально написанной музыкой. Этот факт с энтузиазмом отметили почти все тогдашние газеты. Композитор назвал ее «музыкально иллюстрированной драмой», где музыкальные номера исполнялись оркестром под управлением автора. Этот факт отметили почти все газеты, назвав его «новым явлением в татарском искусстве», подчеркнув то сильное впечатление, которое производила музыка на слушателей [2: 10].

Габдулла Кариев, выбравший это произведение для своего бенефиса, исполнил сразу две роли – старика Гимади (отца Зулейхи) и Габдуллы. Зулейху блистательно воплотила на сцене Гульсум Болгарская. Карим Тинчурин сыграл роль мужа главной героини Салимджана. Критика высоко оценила спектакль. Габдрахман Карам по этому поводу писал: «Трагедия «Зулейха», без сомнения, лучшее произведение в мире театральной литературы. Нужная идея, нужная композиция и жизненность, достоверность необходимых типов дают право считать это произведение главным в нашем репертуаре. До нынешнего времени у нас не было обнародовано ни одного произведения на эту тему. Поднятая здесь проблема задевает самые чувствительные струны сердца каждого мусульманина. Трагедия «Зулейха» никогда не сойдет с нашей сцены и в будущем татарского театра останется классическим произведением»[3: 51].

Г. Кариев строил большие планы, мечтал о стационарном театре и даже присмотрел для него помещение в Казани – известный «Дом Шамиля». Но этим планам не суждено было осуществиться. После Октябрьской революции все резко изменилось. Летом 1918 г. труппа «Сайяр» распалась, а вскоре не стало и самого Габдуллы Кариева. Он оставил этот мир 28 января 1920 года, в возрасте 33 лет. Весть о его кончине была воспринята с большой скорбью. Все признавали невосполнимость этой утраты, ознаменовавшей собой уход целой эпохи. Однако остались его ученики и соратники, продолжившие его дело и сохранившие верность реалистическим традициям дореволюционного татарского театра. Во многом, благодаря этому сегодня мы можем гордиться высокими достижениями татарского сценического искусства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арсланов М.Г. Татарское режиссерское искусство (1906–1941). – Казань, 1992. – 336 с.

2. Губайдуллина Г.Б. Султан Габяши: художник и время // Султан Габяши. Материалы и исследования. – Казань: Фикер, 2000. – С. 9–26.

3. Кәрам Г. «Зөләйха» // Аң. – 1917. – № 3–4. – Б. 50–51.

4. Мытыгый-Тухватуллин К. Безнең дуслык // Габдулла Кариев: тарихи-документаль җыентык . – Казан: Җыен, 2011. – Б. 474–475.

5. Салихова А.Р. Татарский театр в литературно-критическом наследии Габдрахмана Карама. – Казань, 2003. – 108 с.

6. Султанов З. Бөек артист // Габдулла Кариев. Мәкаләләр, истәлекләр, документлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – Б. 21–30.

УДК 821.512.122

ОСНОВЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ДИСКУРСА РЕЛИГИОЗНЫХ ТРАДИЦИЙ В КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Э.С. Сейсенбиева
Казахский национальный женский педагогический университет (Алматы, Казахстан)
К.К. Мадибаева
Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

В данной статье речь идет об Абае и его личности как исторической личности и исламском просветителе, обнаруженных Мухтаром Ауэзовым на основе исследования конкретных произведений Абая (стихотворений, Книги слов), определяющих исламское мировоззрение и позицию степного философа.
Основы исламского просвещения в казахской литературе XIX века исследуются в смысле реального духовного потенциала национально-освободительной борьбы, вытекающего из исторических и политических ситуаций эпохи.
Ключевые слова: исламское образование, исламские принципы, религиозные традиции, история литературы, казахская литература.

This article discusses about Abai and his personality as a historical individual and Islamic enlightener discovered by Mukhtar Auezov's findings based on the research of Abai's specific works (poems, Book of words) which determine the steppe philosopher's Islamic insight and position.
The foundations of Islamic enlightenment in the Kazakh literature of the XIX century are studied in the sense of real spiritual potential of the national liberation struggle arising from the historical and political situations of the epoch.
Key words: Islamic education, Islamic principles, religious traditions, history of literature, Kazakh literature.

BASICS OF DETERMINING THE DISCOURSE OF RELIGIOUS TRADITIONS IN KAZAKH LITERATURE OF THE XIX CENTURY

E.S. Seisenbiyeva
Kazakh national women's teacher training university (Almaty, Kazakhstan)
K.K. Madibayeva
Institute of Literature and Art named after M. Auezov (Almaty, Kazakhstan)

Introduction

The history of the art of speech is constantly being studied in the world of practice, the heritage of a creative individual, his ideals of artistic creativity are accepted as treasures of humankind, therefore the advantages and peculiarities in works are examined, studied and examined unceasingly.

Obviously, claiming that Abai wrote a poem for a slightly dumb mullah making him an opponent of all Islamic teachings and all principles of Islam - seemed to be the only way to get the name of the poet away from the religious direction whose creative content was firmly rooted in morality and religious enlightenment. Since the beginning, the theme of religion in Abai's works and the history of Abai studies had always been in the spotlight of deep-rooted narrative currents. The issue was weighed in conceptual, complex, large-scale researches, and the desire to analyze was constantly growing in the basic works of Abai studies.

Discussion

In the entire word system, Abai's creative work is valued and admitted in the sense of being a rich classical heritage with national features. We would not say that the directions of development of this concept, based on the principles of research of the world's scientific schools, which form the best defined, differentiated, and established models have been outdated.

At present, the significance of advanced study of religion in Abay's works in more precise scientific sense has become clear. The study, analysis and commentary of «religious books»: «Bible» and «Koran» in the Middle Ages formed an exegetic (interpretation of religious principles) tradition.

This tradition has been developed in the histories of many literatures. For example, the development of Georgian literature in the X-XII centuries was connected with the religious convention [1: 199].

In this context, the issue of the establishment of Islamic principles in the history of Kazakh literature process at the same time in Kazakh literary science have not been specifically studied in a comprehensive direction or in a holistic, chronological system.

Gabdrakhmen Sagdi, a scholar who wrote a range of articles about Abai's poems for the issues of «Ak Zhol» newspaper specially for Tashkent editions in 1922, mentioned about Abai's relation to Islamic traditions.

If Abai called people to strive for better life and for better world in 1886-s, later he appealed them to live for the sake of Allah and the next life. In Abai's late poems, one could observe influence of Leo Tolstoy's style of writing and other people who are alike him. In this period of his life, Abai maintained religious leadership among Kazakh society.

His poem «About him» testifies it. Thus, in 1895, Abai stated: «But you can not reach God in your mind, in vain my tongue interprets him. Their s no doubt! God is in everything that exists in the visible world» All is about Allah, he says, «I can't stop thinking about Him», and «And everyone will go to Him, is there any other aim not to think about Him?» [2: 141].

Despite the fact that the shadow of soviet ideological policy began to tighten its grip at the beginning of the 20s of the XX century, the article clearly addressed the issue of the topic.

The scholar explores the poet's zeal for religion through his poems, such as «May be nature is mortal, but man is not», «The word of God is easy», «God is eternal, His words are true». He refers to the process of understanding the poet's creative biography in terms of time. In the late periods of his life (especially in the last 1870-80 years) the poet began to think deeply about God and the other world (aqyret). In other words, the nature of Abai's poems was woven by religious thoughts, and he touched important, meaningful assumptions that his poems have the influence of Sufism in the Muslim world.

In this sense, Mukhtar Auezov added a wide range of ideas and specific connections to this issue in his works on Abai studies in different years.

Mukhtar Auezov did not hesitate to focus on the process of establishment and spread of religious traditions in the literary heritage, not only in Abai's works but also in the works of Kazakh literature representatives, despite the fact that it was difficult to select and systematize those topics in one direction.

In his articles about the history of Kazakh literature in early 20-s, Mukhtar Auezov constantly pursued the influence of religion on the development of literature, scientifically substantiating the current trend and establishing it in the history of literature. The writer Auezov truly understood the implications of the process of understanding the literary heritage as a whole will be limited without understanding its significance, artistic role, spiritual, social impact of Kazakh art of speech and its genre development, content, style, types and the peculiarities of the written tradition.

M. Auezov's important thoughts were aligned with the significant written traditions of Islam and the East. It was a kind of warning from the very beginning to prove his opinion that national written literature should not have been influenced by Russian literature and it was only born and formed on the basis of the works by Ibrai Altynsaryn and Abai. Later, when contradictory statements became fundamental truth, Mukhtar Auezov's ideas that weighed thousand years' of views on this issue were banned. Up to now, most writers of Kazakh written literature believe that the origin of our script literature starts with Abai. Although this idea is proper from the sense of narrative fiction, it would be a great misconception from the point of view of the history of Kazakh literature.

Kazakh script literature began its root long before Abai. Although the origin of written literature does not include the stories of religious purposes, it is necessary to include rhetoric aspects of literature which belongs to aityss (contest of bards) poems [2: 103].

Later, in his book «History of literature» 1927, Mukhtar Auezov made scientifically systematic and bold predictions on the legacy of the late «The era of grief» literature (Zar

zaman) naming them one of the most influential schools of poetry with the view of introducing Islamic foundations before Abai. M. Auezov also mentioned that written literature was born because of a clear path in the literary process emphasizing that the issue was still open for research. In these terms, he had a clear position in relation to Abai.

Relying on that point of view, the bards before Abai were Shortanbay, Altynsarin, Mashkhur Zhusup and Narmanbet should be considered as Zar zaman or the Era of grief literature representatives [2: 104].

It should be noted that the written literature bards began to understand their functions and describe the hardships of Kazakh life, long before Abai's time. In his investigations, M. Auezov stopped at the central idea in the works of the poets of the Grief era and found their unique themes based on the style, their common mood, tone and peculiar lines. It was obvious that religious enlightenment was on the rise.

Colonialism described the time when Kazakhs began to be separated from the religion, when the tsarist policy ruled the nation, opressed and bound their hands and feet.

Before Abai's period, earlier poets started to tell about grief and sorrow that overwhelmed Kazakhs, that people were tormented by oppression and anxiety. For example, he underlined that Shortanbay Kanayuly's epic poem «Zar zaman» (The grief era) was a great piece of literature and a history depicting the reality of that society. The epic depicted all parts of Kazakh life, how Kazakhs were losing their traditions, the human qualities and their behavior, the loss of religion and the problem of young generation, deterioration of youth.

Mukhtar Auezov's life-long work on the recognition of Abai, his conclusions related to the basics of religion found in Abai's works are an important scientific study. In modern Abai studies, Mekemtas Myrzakhmetov constantly suggests the next generation Mukhtar Auezov's role in discovering and systematizing the strong foundations of knowledge based on Muslim ideals in Abay's legacy in spite of the pressures of the times and obstacles.

In the early fifties, the study of Abai was a banned topic again. Hard and harsh times arrived for M. Auezov. While holding a course on «Abai studies» at the Kazakh University the prominent writer Mukhtar Auezov created numerous valuable lectures on the papers, significant short summaries and notes of manuscripts defending the importance of Abai's legacy and his relation to Islamic ideas. We recognize that as a result of such prolific works, the researcher founded fundamentals of a new scientific direction in the history of Kazakh literature and improved that field maintaining with his constant investigations and beliefs.

In 1945–1946, during his lectures on «Abai Studies» at the Kazakh State University Auezov named the representatives of the Islamic enlightenment period underlining to say that Abai was apart from that tradition and he had long neglected his attitudes to the East. «In the east there was a movement against western pressure too. This was based on the reconstruction of the old regime. They held religion in their hands as their flag. We should not escape from the European art, but we should learn it to strengthen Islam» he said.

Muhammed Abdukh, the key Islamic scholar appeared in Egypt. There were several madrassas. He studied the logic and philosophy of Islam» [3: 38].

Here, he also mentioned about Shihab al-Marjani, a Tatar scholar who was said to have been brought up in an old madrassa, to have sought out a great deal of knowledge on his own, and to have discovered and written many new facts in Arabic and Persian history. From the point of view of religious educators those representatives considered to be forerunners of Islamic education of «different nation», and at present times these facts are being investigated by comprehensive, well-founded research in the domain of modern science.

The study of the history of Kazakh literature focuses on the discussions by Dikhan Kamzabekuly about the Islamic enlightenment of the XIX century [4]. The problem of religious enlightenment of the XIX century revived in Kazakh land was also known in research works raised by Beisembay Kenzhebayev, under the title «religious enlightenment poets» in his study of literary development of the early twentieth century.

It should be noted that the legacy of poets of the XIX century became the «heritage» of the literature of the XX century as a result of the fact that their collection of works were published in the early twentieth century [5].

Tursyn Zhurtbay's article about Shihab al-Din al-Marjani «Shihab al-Din al-Marjani and its impact on the Kazakh mentality» is significant source to focus on the work of Russian Muslims in the field of religious education [6].

In the article, the author centers his attention at the historical importance of Marjani's personality and systematically establishes the logic of recognizing the roots and depths of the influence of the Muslim enlightener of Kazakh people's understanding of the foundations of Islam.

«Shihab al-Marjani is a universal scholar whose works changed the way of Muslim community thinking and in general, the Turkic world perception». His teachings nourished the roots of Abai's artistic knowledge, energized his thoughts and gave him a field to prosper his art. Therefore, recognition of as a teacher of the nation, the owner of ideas of a national idea of Kazakh people should be accepted as gratitude to the past and heritage to future generation, for those who aspire the concept of «eternal land».

The religious scholars work called «The book of Testament» was the first Jadid school of the XIX century, educational cognitive and historical memory, which directed Muslim and Turkic world to the route of spiritual and national liberation.

Unfortunately, modern Kazakh society lost the connection with the teachings of Jadid scholars, religious and national figures who found their ways to the Islamic world from the mysteries of ancient customs and national isolation since the second half of the XIX century and the first quarter of the XX century and whose vision was necessary for the enlightenment and preservation of the Muslim community. As a result, the Islamic truth, which is the «white path of the Prophet», is being distorted, and the whole knowledge of the Muslim is tarnished and discolored» [6: 28].

The researcher D. Kamzabekuly also discusses about the issue of Muslim enlightenment and deeply studies the fundamentals of the problem. According to the researcher, the Islamic religion spread into Kazakh steppes through the following three ways; the direct route was drawn from Egypt, the second route - from Turkey, the third route - from Kazan and Bakhchisaray.

The data provided by the researcher about the Egyptian religion scholar Muhammad Abdu shows that this religious educator was originally mentioned by Mukhtar Auezov, and the writer was interested in fundamental facts and logics of the enlightener at the beginning of the twentieth century. Mahmud Gabduk, whom Auezov noted in the 1920s, was Muhammad Abdu.

Significant research has been carried out in recent years in the context of «usul-i jadid», which gave a special impulse to Ismail Gaspyrali [7; 8; 9; 10 etc.].

The fact that the Muslim religious enlightenment spread in the context of complex spiritual and political conflicts and the formation of the potential for effective renewal shows that there are many factors that are needed to be considered in detail.

«The tsarist government, which colonized the Kazakh steppes, did not always use firearms after securing the colony. From one hand, they threatened the colonized land by the army, on the other hand, the began to propoganda the religion [11].

S. Mukanov underlined that in order to provoke Kazakhs, the tsarist government, initially intended to spread Islam to Kazakhs with the experience of Tatar and Bashkir theologists who practiced Islam in Russia; By this attempt they later hoped to weaken Muslim community by introducing the elements of baptism.

«The tsarist government set three different tasks with the help of mullahs: 1)To provide the tsarist policy in the Khan's horde; 2) Lead espionage and secretly inform the government about the oppositional ideas of Kazakhs against tsar; 3) Build mosques, teach religion and through its help to frighten and convince people not to oppose the tsar.

In 1782, with those aims the tsarist government issued a decree to establish madrassas near mosques and Tatar – run religious schools. Thus, the first type of «old schools» named among Kazakh society started to appear in Kazakh villages. Since then, educated people who used a modified Arabic script appeared in Kazakh land [11: 27].

One of the main reasons for the rise of the Islamic enlightenment in the Kazakh lands in the XIX century was connected with the religious formulations of the Russian government in an attempt to conform Kazakh population to Orthodox Christianity.

«After Kazakh steppes started to surrender to tsarist authority, when around 1868-s the implementation of colonial policy had been realised and the Kazakh steppes became a real colony, the tsarist government began its long term project: Conversion of Kazakhs into Orthodox Christianity. «Missionary policy was immediately launched». The idea was to destroy the national identity, religion Kazakh language, to conquer, to master the heroism and to plunder even more. With such policy in mind, they began to create mixed schools for Kazakh children. Surely, at that time there was no Kazakh language schools. By Kazakh language it was understood a mixed language of Tatar, Arabic, Persian, Uzbek, language versions» [11: 27].

In the works of M. Auezov the topics about the policy of converting Kazakh people to Christianity, religion, muftiate were discussed by the author, the positions of Alash activists, and later in M. Myrzakhmetov's scientific works. This was stated in the works of scientists who conducted research in the field.

Although, some Kazakh lands, such as Central and North-Eastern regions far from the borders of Russian empire this particular social phenomena of the XIX century spread to the Siberian parts boldly conquered by the Russian tsarist government.

Furthermore, we find other additional information about Abai's upbringing and formation of his religious enlightenment at later stages of his life in the memoirs and stories by the prominent Kunanbay descendants and other relevant people, who were known among that circle.

It was known that Abai's father Kunanbay was devoted to Islam not only after his pilgrimage to Mecca, but long before that visit. In Akhat Kudaiberdy's memoirs the son of Kudaiberdy Shakarim, Abai Kunanbaiuly was described as the follower of Muhammad, the messenger of God. He was a fair person who was against any injustice, bad habits such as theft and violence in the community, a person who educated his children in religion schools. There was also an information about the school in the old Kunanbay estates, where Abai was first introduced to the alphabet and held a book in his hands.

«When Abai came to poetry, he was already an educated person... Though he was reading Western literature, he didn't cease reading the Oriental literature as well. Abai became acquainted with the foundations of Islam at that time. He read much from Marjani's works too. Deep knowledge of the West and East was Abai's treasure gained from his self-education. Abai also knew well about Kazakh poets' works, but his style of writing poetry was totally different from theirs» [6: 46].

The content of the lectures reveal that Abai's message and purpose in different years were to emphasize the concepts such as «Oriental» and «Muslim» in his works. For example, there is a clear reference to Sufism in Islamic literature in the poem «Qor boldy zhanym» (Pain burns my heart).

Firstly, he wrote the poem «Aittym salem, Qalamqas» (Hello to Qalamqas) which expresses natural mood, feelings and love of young people. However, while creating the poem «Qor boldy zhanym» (My poor soul) the poet shares with his emotions and tells the hidden truth in his soul. Abai's poems diversify the topics into various fields. In the poem «Qor boldy zhanym» (Pain burns my heart) we identify the influence of Oriental style, the poetry style of diwans and ghazals. As in Oriental poetry, there is a perception of mystical love to an unknown beauty that came with Almighty's will. This type of style is found in Abai's poem:

«Pain burns my heart,
What an awful pain!
Oh, Allah will it never wane?
I have no power at all
If it is a man's destiny
And God's will it is
What a man can do with it?»

In Kazakh poetry the idea of the poem is always distinct. For example, in the poem «Aittym salem, Qalamqas» (Hello to Qalamqas) the idea is expressing one's true love to a beloved one [5: 5].

M. Auezov explained the differences between allusion, description, mystifying and Sufi poetry by referring Khoja Ahmed Yassawi's «Diuani Hikmet» (Book of Wisdom). By emphasizing the distinctive feature of Abai's poem «Qor boldy zhanym» (Pain burns my heart) he told that the style of writing is not similar to other Kazakh poems.

M. Auezov knew the basics of Oriental and Muslim studies in the early XX century, though that theme only began to be widely studied in Kazakh literature at later stages.

In her monograph «The poetic world of Khoja Ahmed Yassawi», the researcher Ainur Abdirasilkyzy gave much information about the Turkic religious poetry and their poetic, genre and original difference. Thus, oriental features in Abai's poetry that had been researched by M. Auezov was revived again.

«The genre of wisdom literature was founded by Khoja Ahmed Yassawi is the main genre of religious poetry of the Turkic people in Central Asia.

As «religious poetry in Turkic-languages» is based on Sufi poetry, not only the Yassawiya, but also the Turkic-speaking representatives of the Naqshbandi sect used the genre of wisdom literature. Due to the fact, that the topic of religion was the major theme in all-medieval poetry, the «Turkic people's lyrical poetry was totally based on Sufi poetry (A. Bombichi)». As it was mentioned by an outstanding scientist A. Konyratbaev, we were convinced that the school of poetry in Central Asia before Alisher Navoi belonged to Khoja Ahmed Yassawi [13: 121].

If we take into account the individual creative potential by considering historical backgrounds in religious enlightenment direction of Abai's legacy; extension of poetic traditions (examples of poetic dimensions); there are still unknown sides that are needed to be explored in the discussion of medieval Turkic poetry and their significant issues in terms of tradition.

The problem that A.Abdirasilkyzy emphasized the necessity in «overviewing» of Abai's poetry according to poetic patterns, dimensions and artistic methods of Turkic religious poetry is still the topic of discussion.

Additionally, the research works done by Akbota Akhmetbekova in this field and her findings about Sufism in Kazakh poetry, her studies about Oriental epics and the religious direction in science is modern data too. This relevant scientific research demonstrates the actuality of the topic.

Mekemtas Myrzakhmetuly emphasized in his research that Mukhtar Auezov came to Abai's legacy with an extended knowledge and attempted to discuss them in terms of their originality and alliance with oriental direction [14].

M. Auezov noted that from the very beginning he paid special attention to the connection of Abai's legacy with the Oriental direction and he systematized his researches in four stages such as:

1) Abai's poetic library;
2) Abai and Oriental classics;
3) Abai's attitude to Islam;
4) Abai and the philosophy of morality.

There is no doubt that Auezov's method of systematizing Abai's works in a chronological order and thus separating the oriental features in his legacy in stages were prompted by deliberate aims the author pursued. Doing so, M. Auezov «scattered» Abai's works into complex issues by creating some difficulties to define the connection of great poet's concepts with the ideas of Islam.

At the time of Abai, the main textbooks such as nahu/nahw (Arabic syntax), Fiqh (Islamic jurisprudence), forty hadiths, Sharh Gabdullah, morality (ethics), logic, Islamic history and Sufi poetry were often used at schools, madrassas and sermons in mosques.

Abai's deep knowledge about Sufi poetry is naturally appreciating. Thus, Abai began to amaze mullahs, who claimed themselves to have achieved «Sharkh Gabdulla» level of language [18] and M. Auezov noted that according to their language and style of writing some Abai's contemplations, mainly in the Book of words, a range of words 12, 13 and 38 are aligned with the style of above mentioned textbooks [15: 146].

Mukhtar Auezov explained the level of Abai's interpretations on Islamic foundations and evaluated his views paying attention to Muslim traditions.

Almost 40 years have passed since the scholar Mekemtas Myrzakhmetuly justified scientifically Auesov's prolific work on studies of Abai's interpretations and ideas of Islamic foundations in his monographic work «Mukhtar Auezov and the Problems of Abai studies». In this research, the author stops at the content of Abai's legacy connected with the religious enlightenment based on oriental studies and the epochs in the history of Kazakh literature.

According to M. Myrzakhmetuly and his investigations on the context Abai and Auesov we understand that in his reflections on the epic «Bozjigit» Abai absorbs both thoughts and expressions from the works that made up the content of the struggle for religion.

«By the time Abai became interested in poetry the epic «Bozjigit» had been published 12 times since 1874 and was one of the most popular works among Kazakhs. The great classic of Tatar literature G. Tukai, considered the epic «Bozjigit» to be a Tatar poem. Kokbay also mentioned about the epic «Bozjigit» in his memoirs about Abai [16: 150].

M. Myrzakhmetuly draws attention to the fact that the version of the epic «Bozjigit», had the rhyme form «a a a b» in the explanatory dictionary by Mahmud Kashgari written in the XI century, but that type of rhyming was changed in Abai's poetry. It is worth to be noting that in the process of transformation and revival of Kazakh poetry, Abai creatively applied the samples of Islamic literature. For instance, Khoja Ahmed Yassawi's «The book of wisdom» and its language elements, such as the type of rhythm, rhyme, number of syllables in couplets were the main object of Abai's reformation.

«The texts generated by the participants in the dialogue in the acts of communication (communication units) are a component of the joint activity, form a verbalized product and are designed to inform about the ideas, intentions, emotions of the participants in the dialogue, that is, to perform one of the functions principle of communication: information» [17: 31].

Abai's following works are based on the theme of religion, such as the epic of «Zhusip and Zlikha» which gets its origin from the Holy Quran, a well-known poem of love «Layla and Majnun», also Abai's own poems; «Masgut» and «Azim's Story» from the «One Thousand and One Night», the epic poem «Iskander» which is very popular in the world, by their contents all of them are associatiated with Islamic basis.

Conclusion

In conclusion, it is important to take into account Abai's poetic heritage and insight based on Islam, since the earliest times of Muslim enlightenment until Abai's time. Determination of the discourse of the religious traditions in Abai's legacy plays an essential role in the history of Kazakh literature, due to the fact, that in Abai's works the fundamental ideals, dynamic directions of Muslim education were revealed harmoniously.

Abai's poetic works, his Book of words and the whole artistic works are represented in terms of explaining the religious foundations. The ideas of Islamic enlightment are discussed mostly in all his works. Abai fiercely criticised people with worse intentions, frivolous ones and praised the good human vices all the time.

Mukhtar Auezov underlined that Abai's education and the environment where he had lived assissted his growth as an artistic person and enabled him since his child hood gradually turn his face towards the ideas and concepts of oriental cognition, understand the fundamentals of Islamic religion and strengthen his knowledge in this direction.

Abai's followers also established a system of ongoing, strong life, historical and artistic basis on the issues of school of poetry and both in the individual focus on Abai's works, and in the need to rewrite Abai's biography from time to time.

Therefore, Mukhtar Auezov created the course on Abai studies based on such concepts; as religious epics, oriental foundations, poetry library, poetry students, school of poetry and named those hidden terms as a religious enlightenment where Abai stood the most full religious enlightener.

LIST OF USED LITERATURE:

1. Satbaeva Sh. (1991). Ekzegetikalyq dasturge ules (Contribution to the exegetic tradition), Ibyray Altynsarin tagylymy (Ibray Altynsarin's lessons). Almaty: «Zhazushy». 357 p.

2. Abaidy oqy, tanyrqa… (Learn about Abai). (1992). Texts by Myrzakhmetov M. who wrote foreword and comments to the book. Almaty: «Ana tili» (Mother tongue). 160 p.
3. Auezov M. (1994). Abaitanu daristeri (Abai lectures). Almaty: Rauan. 160 p.
4. Kamzabekuly D. (1997). Rukhaniyat (Spirituality). Almaty: «Qazaqparat». 258 p.
5. Kenzhebaev B. (1997). XX gasyr basyndagy qazaq adebiyeti. (Kazakh literature at the beginning of the XX century). Almaty: Sanat. 350 p.
6. Zhurtbay T. (2019). Shahabwtdin Marzhani zhane onyn qazaq oy-sanasyna yqpaly. (Shakhabut Marzhani and his influence on Kazakh thought), Adebiettanu gylymy zhane bilim beru. Gylymi adistemelik zhinaq (Literature Science and Education. Scientific-methodical manual). Texts by: Madibaeva Q., Askerbekova A., Abdimanova A. Third edition. Almaty: Kazakh State Women's Pedagogical University. 322 p.
7. Islam na territorii byvshey Rossiyskoy imperii (Islam in the territory of the former Russian Empire), (1998). Entsiklopedicheskiy slovar'. Vypusk 1 (Encyclopedic Dictionary. Issue 1). Moscow: Izdatel'skaya firma vostochnaya literatura RAN. 159 p.
8. Fazyl R. (1991). Plamennyi prosvetitel'. (A fiery enlightener). Star of the East. No. 4. p. 103–104.
9. Kalizhan B. (1998). Dini agartushylyq agym – ol da bir mektep (The religious education curriculum is also a school: (XIX g. ekinshi zhartysyndagy dini agartushylyq agym zhane onyn onimderi turaly aqiqat), (XIX century the truth about the religious education process and its products in the second half). No.9. p. 58–63.
10. Kydyrali D. (April 27–28, 2005). Ismail bek Gaspyraly zhane zhadit mektepteri. (Ismail Gaspyraly and Jadid schools). Materials of the Republican scientific-practical conference «Young Scientist». Taraz. Volume 1, Second Edition. p. 31-35.
11. Mukhanov S. (2008). XX gasyrdagy qazaq adebiyeti. (Kazakh literature of the XX century). Almaty: «Atamura». p.38.
12. Madibaeva Q., Mulik D. (2018). Korkem shygarmadagy tarihi tulga. (A historical figure in the work of art). Taldykorgan. 218 p.
13. Abai murazhaiyi qyzmetkerlerinin gylymi-zertteu maqalalary. (Research articles of Abai Museum staff). (2013). Texts by: Baitonova A. Semey: Abai Museum Library. 200 p.
14. Abdirasilkyzy A. (2007). Khoja Akhmet Yassawidin aqyndyq alemi. (Khoja Akhmet Yassawi's poetic world). Monograph. Almaty: «Kie» Innovative Center of Linguistics. 264 p.
15. Myrzakhmetov M. (1982). Mukhtar Auezov zhane Abaitanu problemalary. (Mukhtar Auezov and problems of Abai studies). Almaty: Gylym. 296 p.
16. Myrzakhmetov M. (1991). Sbornik materialov po musulmanstvu. (Materials in the Islamic Heritage). Almaty: Zhalyn. p. 22, 38–47.
17. Seisenbieva E., Begmanova B., Aitova Zh., Tulebaeva K., Madibaeva K. The basics of determining the speech of national traditions in literature // XLinguae. – 2022. – Vol. 15, issue 4. – R. 28–37.

УДК [821.512.1«653»:821.512.145]-043.5+821.512.145.09Миннегулов

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОСТОЧНОЙ КОМПАРАТИВИСТИКИ В ТРУДАХ Х.Ю. МИННЕГУЛОВА

И.В. Софронова
ЧГУ им. И.Н. Ульянова (Чебоксары)

Целью научной статье является анализ научных работ татарского литературоведа Хатипа Юсуповича Миннегулова, в которых он исследует влияние восточной классики на становление и развитие татарской литературы. Нами целенаправленно рассматриваются вопросы татарского востоковедения в научной деятельности конкретного ученого. Материалом для анализа послужили научные статьи и монографии Х.Ю. Миннегулова. Научные изыскания Х.Ю. Миннегулова приводят к выводу о том, что генетическая, религиозная, историческая общность послужила основой для распространения традиций средневековых мусульманских литератур в письменной словесности тюркских народов Поволжья. Восточная литература стала образцом для подражания, источником для вдохновения для многих авторов средневековой тюрко-татарской литературы, а также поэтов более поздних периодов.
Ключевые слова: сравнительное литературоведение, восточные традиции, поэтика, классика, Х.Ю. Миннегулов, компаративистика, художественное произведение.

The purpose of the scientific article is to analyze the scientific works of the Tatar literary critic Hatip Yusupovich Minnegulov, in which he explores the influence of Eastern classics on the formation and development of Tatar literature. We purposefully consider the issues of Tatar Oriental studies in the scientific activity of a particular scientist. The material for the analysis was scientific articles and monographs by H.Y. Minnegulov. The scientific research of H.Y. Minnegulov leads to the conclusion that the genetic, religious, historical community served as the basis for the dissemination of the traditions of medieval Muslim literatures in the

written literature of the Turkic peoples of the Volga region. Oriental literature has become a role model, a source of inspiration for many authors of medieval Turkic-Tatar literature, as well as poets of later periods..
Key words: Comparative literature, Oriental traditions, poetics, classics, H.Y. Minnegulov, comparative studies, fiction..

Исследование влияния восточных традиций в литературе является одним из самых изучаемых проблем в современном литературоведении. К нему активно обращаются и исследователи Поволжского региона. Если для народов финно-угорской группы этот вопрос не является самым актуальным, то в литературоведении тюркоязычных народов его рассмотрение имеет достаточно глубокие корни и ответвления.

Для чувашского, татарского и башкирского народов понятие Восток включает в себя не только религиозные, географические отличия, но и историческое и генетическое прошлое. В литературоведении этих народов немало работ, посвященных исследованию древнетюркской литературы. В текстах орхоно-енисейских памятников, в «Гадательной книге», «Благодатном знании» Ю. Баласагунского, «Диване…» М. Кажгари, а также бытующих в устной форме «Огузнаме», «Книге деда Коркута» и в других общетюркских произведениях исследователи отмечают наличие истоков национальной литературы, его исторические предпосылки. Кроме того, имеются труды, посвященные выявлению влияния традиций восточной классики на становление и развитие национальной литературы.

В татарском литературоведении вопросу диалога с восточной классикой посвящено немало работ. Как нам удалось выявить, «татарские литературоведы исследуют произведения самой восточной литературы, древнетюркские памятники, наличие восточных, а также общетюркских поэтических традиций в устной народной словесности и письменной литературе» [6: 244]. В силу религиозной принадлежности, в основном, они изучают взаимосвязь с мусульманскими литературами (народов Средней Азии, Турции, Ирана, Египта, арабского мира и т.д.), выявляют традиции суфизма, коранические мотивы, арабо-персидскую жанровую систему в татарской литературе.

Немало открытий и достижений в этом направлении было сделано Х.Ю. Миннегуловым. Хатип Юсупович Миннегулов – хорошо известный в татарском, тюркском мире, отечественном литературоведении профессор, литературовед, тюрколог, востоковед, общественный деятель, педагог. А.М. Закирзянов [2], Х.Ч. Алишина [1] в своих статьях выделяют многогранное творчество ученого, очерчивают круг его научных интересов и достижений. Мы же в своей статье постараемся подробно рассмотреть его научные труды, в которых он исследует вопросы влияния восточных традиций на становление татарской литературы. Нужно сказать, что таких трудов у ученого не мало. Большая часть его исследований посвящена данному вопросу. С тематической точки зрения их можно разделить на следующие группы: исследования, посвященные связям татарской литературы с восточными; исследования, посвященные связям татарской литературы с тюркской письменностью; исследования, посвященные изучению памятников восточной классики и творчества восточных авторов; исследование предыстории татарской литературы; публикация и популяризация произведений татарских поэтов средневековья; исследование наследия ученых, занимавшихся вопросами выявления восточных традиций в татарской словесности и литературе.

Одним из самых полных и многосторонних исследований, направленных на глубокое изучение выявления восточных традиций на татарскую литературу является работа Х.Ю. Миннегулова «Татарская литература и восточная классика» (1993). Его автор, опираясь на архивные документы и исторические материалы, воспроизводит передвижение тюркских племен с Алтайских гор на территорию Среднего Поволжья, описывает контакты с другими восточными народами, изучает историю перевода произведений средневековой восточной (арабской, среднеазиатской, индоиранской, турецкой) классики на татарский язык, сопоставляет творения авторов старотатарской литературы с восточными текстами. «Детально освещает аспекты связей татарской литературы с письменными традициями народов Средней Азии, Ирана, арабских

стран и Индии. Автор осуществляет новую попытку осмысления ряда памятников татарской литературы дотукаевского периода» [7: 5]. Нужно согласиться с мнением А.М. Закирзянова о том, что «исследуя многовековые тесные связи татарской литературы с восточными литературами, ученый аргументировано доказал, что татарское искусство изящной словесности по сути является одной из ветвей мусульманской культуры, и раскрыл безусловно сильное влияние восточной литературы» [2: 5]. Ученый также детально рассматривает историю изучения влияния традиций восточной классики на татарскую литературу. Анализируя труды Р. Фахрутдинова, Г. Ибрагимова, Г. Газиза, Г. Рахима, Г. Саади и других отмечает, что основные тенденции в этом вопросе были разработаны еще в дореволюционный период. После октября 1917 г. для ученых изучение данного вопроса становится запретным. Только после 50-х гг. XX в. ученые смогли продолжить изучение восточных и общетюркских традиций в татарской литературе. Х.Ю. Миннегулов выделяет роль татарских средних и высших учебных заведений в развитии отечественного ориентализма. В работе использованы сравнительно-типологический, сравнительно-сопоставительный методы исследования.

Одним из значимых сторон данной монографии является то, что Х.Ю. Миннегулов уточняет содержание и границы понятия Восток для татарского литературоведения. «В традиционном содержании термина «Восток» главное – это ислам и связанная с ним богатая наука и культура средневековья. Поэтому, когда татары говорят о Востоке в культурно-историческом плане, то подразумевают мусульманский Восток» [3: 12]. Со временем, по мере углубления в данную тематику, ученый более задумывается над значением исторических контактов древних тюрков с другими восточными народами. «Тюрки тесно соприкасались со словесным искусством Китая, Индии, Ирана. Имеются переводы с языков этих регионов. В свою очередь, тюркской тематикой интересовались китайские, монгольские, индийские, византийские, иранские авторы» [4: 140], – пишет он уверенно предполагая о существовании двусторонних культурных контактах.

К числу работ, в которых исследуется творчество восточных авторов, наследие которых имело влияние на татарскую общественность, относятся научные статьи «Исцелитель человеческих душ (К 800-летию со дня рождения Дж. Руми)» (2007) и «Махтумкули и татарская литература» (2008). Обе работы имеют схожую структуру: вначале даются биографические данные о поэтах, далее анализируются их художественные произведения, затем приводятся данные о распространении знаний об их творчестве, их произведений в татарской среде. Исследователь подчеркивает, что классики использовали традиционные для мусульманской поэзии мотивы, а также писали о гуманизме, желании человека быть образованным. Исследователь приходит к заключению, что использование поэтами единых для мусульманской литературы жанров и мотивов, своеобразного поэтического языка способствовало распространению их произведений среди образованного татарского населения.

К исследованиям связей татарской литературы с тюркской письменностью относятся работы о творчестве А. Ясави, Ю. Баласагунского, С. Бакыргани и других. Во всех работах дается подробная биографическая справка о поэтах, затем анализируются их произведения. Ученый выявляет, что их творчество имело значение не только в Средней Азии, но и по всему тюркскому миру, в том числе и татарскому. Им подражали не только поэты

Волжской Булгарии, но и более позднего периода. Творчество этих авторов близко татарскому читателю, в силу того, что они разрабатывали религиозно-суфийскую тематику, выражали философско-нравственные воззрения.

Ориентализм в исследованиях Х.Ю. Миннегулова проявляется и в создании монографий о творчестве средневековых татарских поэтов Сайф Сараи, Котби, и др. В их произведениях восточные традиции являются основополагающими. Ученый в сравнительно-сопоставительном аспекте изучает композицию художественных произведений, средств выразительности их произведений. Вызывает восхищение работа ученого по возвращению утраченного наследия этих авторов современному татарскому читателю. Х.Ю. Миннегуловым изданы сборники Мухамедьяра «Нуры содур»

(1997), С. Сараи «Гулистан. Лирика» (1999), поэма Котби «Хосров и Ширин» (2003) и др.

Влияния восточной классики на татарскую литературу Х.Ю. Миннегулов исследует не только в историческом аспекте, но и на уровне отдельных жанров, средств организации текста. Так, распространению обрамленной повести в татарской прозе посвященна работа «Обрамленные повести в восточной и татарской литературах» (1988). В монографии обрамленные повести, анализируются с точки зрения взаимосвязи фольклора и письменной литературы, использования переводов в средних веках, заимствования текста из произведения другого писателя. «Подобный подход позволяет значительно расширить базу научно-теоретических и литературных источников, дать сравнительную оценку разным образцам литературы. Ученый определяет и причины того, почему восточные обрамленные повести получили распространение у татарских читателей: 1) данный вид произведений состоял из разножанровых единиц, таких как новелла, сказка, басня, повесть, роман-повествование, притча и др.; 2) в обрамленных повестях нашли отражение духовные ценности народа, мировоззрение, образ жизни, чаяния и стремления; 3) в описываемых событиях и явлениях самые прекрасные человеческие качества находили одобрение, а присущие человеку отрицательные черты подвергались порицанию и критике» [2: 344]. Х.Ю. Миннегулов считает, что обрамленные повести отвечали духовным запросам читателя, помогая ему найти ответы на животрепещущие вопросы повседневности, что послужило питательной почвой и для оживления национальной литературы.

По мере работы над исследованием влияния восточных художественных традиций на татарскую литературу, Х.Ю. Миннегулов подмечает и основные способы диалога между литературами. В первую очередь это работа печатного дела, а в более древние времена – распространение рукописей. Произведения восточных классиков переписывались, переиздавались на территории Татарстана. Языковая близость, владение большего числа населения арабским языком позволяло читать восточную классику в оригинале. Следующий способ взаимосвязи между литературами, как считает Х.Ю. Миннегулов, это перевод. Переводилась мусульманская классика поэтами Волжской Булгарии, переводились произведения тюркских авторов на татарский язык. Художественный же перевод способствовал рождению переложений на произведения восточной классики поэтами периода Золотой Орды, Казанского ханства и более поздних периодов. Личное общение между авторами, посещение ими родины классика, также способствует рождению схожих произведений, схожих методов письма. Это выявляется Х.Ю. Миннегуловым при сравнении творчества Абая с Г. Тукем [5: 215–225], Ч. Айтматова с А. Еники, Г. Гильмановым, Н. Гиматдиновой [5: 246–254]. Кроме того, экономические, культурные и дружеские взаимоотношения между странами, республиками, народами также способствует проникновению литературного наследия одного народа к восприятию другим народом. Х.Ю. Миннугклов замечает, что в советское время атеистическая политика способствовала ослаблению распространения наследия А. Ясави [4: 23–34], недружеские отношения с Турецкой Республикой – взаимосвязи с ее литературой [5: 178–187].

В работах Х.Ю. Миннегулова использованы сравнительно-исторический, сравнительно-сопоставительный, контактный методы исследования, что позволяет выявить степень и характер влияния восточных традиций на тюркские. Автор определяет особенности восточной классики, прослеживает их использование татарскими авторами, объясняет причину заимствования.

Таким образом, Х.Ю. Миннегуловым сделано немало достижений в развитии татарского востоковедения. Предметом изучения ученого являются произведения общетюркского, Булгарского, Золотоордынского периодов, Казанского ханства, некоторых авторов XIX в. В своих работах он опирается на древние летописи, исторические документы, произведения восточных авторов. Для работ Х.Ю. Миннегулова характерно сравнение национальных образцов с художественными произведениями индоиранских, арабских, туркменских, турецких литератур. Ученый исследует распространение мусульманских, суфийстских литературных традиций, жанров восточной

классики. Основными предпосылками и факторами литературных взаимодействий он считает: генетическое единство, наличие внутренних аналогий в литературном и общественном процессе, единство религиозно-культурного пространства, языковую близость и идентичность используемой графики, тесные торговые и культурные связи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алишина Х.Ч. «От Юсуфа Баласагуни до Чингиза Айтматова» (Творческий портрет ученого-литературоведа Хатипа Миннегулова) // Научный Татарстан. – 2014. – № 2. – С. 68–74.

2. Закирзянов А.М. Стезя ученого: синтез традиций и новаторства // Филология и культура = Philology and Culture. – 2014. – № 1. – С. 339–343.

3. Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и Восточная классика: монография. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1993. – 383 с.

4. Миннегулов Х.Ю. Записки разных лет (Татарская литература: история, поэтика и взаимосвязи). – Казань: «Идел-Пресс», 2010. – 407 с.

5. Миннегулов Х.Ю. Тюрко-татарская словесность в контексте межлитературных связей: монография. – Казань: Изд-во «Ихлас», 2017. – 360 с.

6. Софронова И.В. Исследование влияния восточных традиций в литературоведении Поволжья // Проблемы филологии народов Поволжья: материалы Всероссийской научно-практической конференции (11–13 апреля 2012 г.) / отв. Редакторы А.Т. Сибгатуллина, Л.Г. Латфуллина. – Вып. 7. – М.: Экономинформ, 2013. – С. 244–250.

7. Усманов М.А. Когда идет процесс нового прочтения // Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и Восточная классика: монография. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1993. – С. 3–6.

УДК 323.1

О ЛИДЕРАХ ТАТАРСКОЙ НАЦИИ СРЕДСТВАМИ ЛИТЕРАТУРНОГО МУЗЕЯ ГАБДУЛЛЫ ТУКАЯ

Л.И. Тябина

Литературный музей Г. Тукая (Казань)

Литературный музей Г. Тукая дает представление о жизни и творчестве великого национального поэта, показывает его окружение. Среди современников Г. Тукая – лидеры татарского национального движения Г. Исхаки, М. Бигеев, Х. Ямашев и др. Экспозиция музея позволяет показать отношение знаменитого поэта к этим личностям. При организации мероприятий, посвященных известным деятелям татарской нации, используются произведения Г. Тукая и музейные экспонаты.

Ключевые слова: Литературный музей Г. Тукая, современники Габдуллы Тукая, Гаяз Исхаки, Муса Бигеев, Шигабутдин Марджани.

The Literary Museum of G. Tukai gives an idea of the life and work of the great national poet, shows his surroundings. Among the contemporaries of G. Tukai are the leaders of the Tatar national movement G. Iskhaki, M. Bigeev, H. Yamashev. The exposition of the museum allows you to show the attitude of the famous poet to these personalities. When organizing events dedicated to famous figures of the Tatar nation, the works of G. Tukai and museum exhibits are used.

Key words: Literary Museum of Tukai, contemporaries of Gabdulla Tukai, Gayaz Iskhaki, Musa Bigeev, Shigabutdin Marjani.

Одной из целей экспозиции и культурно-просветительской деятельности литературного музея является показ современников и единомышленников литератора – героя экспозиции, его окружения и круга общения, а также персонажей и прототипов произведений автора. По отношению к знаменитому татарскому народному поэту Габдулле Тукаю (1886–1913), который творил в начале XX века, такую цель претворяет в жизнь его Литературный музей в городе Казани. Среди современников великого поэта – лидеры татарского национального и реформаторского движения. Это ученый-востоковед, археограф, педагог, просветитель, религиозный деятель Шигабутдин Марджани (1818–1889), ученый-этнограф, просветитель, педагог, писатель, автор учебников и словарей Каюм Насыри (1825–1902), философ-богослов, религиозный и общественный деятель, публицист Муса Бигеев (1875–1949), крымско-татарский политический и общественный деятель, просветитель, педагог, издатель, писатель, журналист Исмаил

Гаспринский (1851–1914), деятель татарского национального движения, писатель, публицист, издатель и политик Гаяз Исхаки (1878–1954), первый татарский большевик, журналист Хусаин Ямашев (1882–1912). Г. Тукай был лично знаком только с Мусой Бигеевым и Хусаином Ямашевым, но в его творчестве отражается отношение поэта ко всем вышеназванным личностям – национальным лидерам. Их жизнь и деятельность в музейной экспозиции показана в связи с жизнью и деятельностью Г. Тукая. В культурно-просветительской деятельности музея их роль в его судьбе и в судьбе татарского народа раскрывается с использованием экспонатов и произведений поэта.

В экспозиции музея в зале «Ты растил меня с любовью, только ты, родной народ!», посвященном жизни и творчеству поэта, последний год жизни поэта показан в разделе «Саз мой нежный и печальный, слишком мало ты играл…», в котором нашли отражение его взаимоотношения с Хусаином Ямашевым и Мусой Бигеевым. Посетитель может увидеть фотографии Х. Ямашева и М. Бигеева, книгу Кабира Бакира «Тукай в Петербурге», в которой описаны петербургские встречи Г. Тукая с М. Бигеевым. В качестве поэтического сопровождения использовано стихотворение «Светлой памяти Хусаина», в котором поэт впервые в татарской поэзии раскрывает образ своего современника-революционера. В витрине представлены последние письма и стихотворения Г. Тукая, написанные в клинике Клячкина, из которых посетитель узнает об интересе и уважении поэта к Ш. Марджани и Г. Исхаки, которых он считает своими духовными кумирами. Для объяснения этого тезиса, экскурсовод обращает внимание посетителей на его творчество в последний год жизни. 1913 год. За три месяца поэтом написано 18 стихотворений. По содержанию и тематике они дают возможность проникнуться его настроением и раздумьями в последние дни жизни. С января по апрель созданы самые пронзительные стихи о судьбе народа, о роли личности в судьбе народа, о национальных лидерах и их нравственных устоях. «Шигаб хазрет», «Чаяния народа по случаю великого юбилея», два стихотворения с одноименным названием «Слово Толстого» («Счастье большое для каждого…» и «Надо есть столько, сколько…»), «Слова Толстого», «Отрывок» («Пушкин, Лермонтов – два солнца…») – названия говорят сами за себя. Еще два стихотворения – «Даһигә» («Гению») и «Мөхәрриргә» («Писателю») – посвящены Гаязу Исхаки. Во время экскурсии экскурсовод рассказывает об этих двух стихотворениях на основе их анализов, сделанных Р.К. Ганиевой [2: 225–226] и Т.Н. Галиуллиным [2: 470], для издания «Габдулла Тукай. Энциклопедия». В ожидании последнего часа смертельно больной Тукай создает яркие, незабываемые, ставшие впоследствии хрестоматийными, образы своих кумиров – лидеров татарской нации. В то же время своими последними стихами он подчеркивает, что русский народ и его традиции не чужды татарам, для достижения более высокого уровня национального и общественного развития необходимо знать их историю, их культуру. Его мысли созвучны с высказываниями Ш. Марджани, который ратовал за изучение русского языка, за знание истории и законов той страны, в которой татары живут [6: 131]. Среди экспонатов одно из последних писем поэта другу, писателю Фатиху Амирхану (1886–1926), датированное «18 марта 1913 года». В нем Тукай просит прислать переписанное Шигабом хазретом у какого-то арабского поэта беит о минарете в Булгарах. Содержание письма используется при проведении квест-экскурсия «Шигаб хазрет – настоящий был хазрет» и пешеходная экскурсия-исследование «Один год жизни Марджани. 1878», которые показывают его как многогранную и талантливую личность, как человека, ставшего для Г. Тукая учителем и кумиром [4]. Во время квеста-экскурсии о Ш. Марджани экскурсоводом озвучивается беит, о котором вспомнил в клинике Г. Тукай, и приводится описание событий из жизни Марджани, связанные с ним. «Во вторник, 6 рабиа 1287 / 6 июня 1870 года вторично с детьми посетил город Булгар, прочитал молитву и написал следующие беиты на минарете:

Словно больше не поднимется на этот минарет муэдзин,
Провозглашая истину.
И не восхвалит Аллаха поминающий.
Как будто не проживал в Булгаре,
верующий в единого Бога,

Благополучный человек.
И не проводил вечер в беседах на земле его
Собеседник.
Да, конечно.
Они ушли вместе со своим временем.
И оно уничтожило их.
Миновали вечера и [у них оказались] злосчастные судьбы.
Да будет мир над Булгаром.
Его прекрасный воздух
поднимает печаль в сердце» [7].

Г. Тукай преклонялся также перед творчеством и деятельностью своего современника Гаяза Исхаки, поэтому во время обзорной экскурсии по музею экскурсовод затрагивает тему «Г. Тукай и Г. Исхаки», которая в разные годы изучалась И. Нуруллиным, Р. Ганиевой, Х. Миннегуловым, Д. Загидуллиной, Т. Гилязовым. Их труды представлены в «Тукай-центре» музея. Здесь же посетители могут прочитать известные произведения Г. Исхаки, познакомиться с книгой Х. Шагбанова «Становление и творчество Гаяза Исхаки» (Москва, 2002). Представленном в «Тукай-центре» издании «Габдулла Тукай. Энциклопедия» (Казань, 2016) имя Г. Исхаки встречается 42 раза. В книге есть специальная объемная статья «Гаяз Исхаки», написанная Т.Ш. Гилязовым. В статье «Биограф» в издании «Габдулла Тукай. Энциклопедия» Г. Исхаки назван среди биографов поэта первой половины прошлого века наряду с Дж. Валиди, Г. Сагъди, Г. Ибрагимовым, Ф. Амирханом, Ф. Бурнаш, Г. Нигъмати и др. [2: 132]. Статьи Г. Исхаки «Милли фаҗига» («Национальная трагедия», 1914), «Петербург, 29 нчы март» («Петербург, 29 марта», 1914), «Тукай мәхәббәте» («Любовь Тукая», 1914), «Тукай – мәктәптә» («Тукай в школе», 1914) и «Мәрхүм Тукай» («Покойный Тукай», 1916), изъятые из книг и журналов в 20-е годы прошлого века после эмиграции писателя, вернулись читателю только 90-е. Посетители музея могут познакомиться с этими статьями на татарском языке в «Тукай-центре».

Имя и творчество Г. Исхаки стали известны Г. Тукаю еще в годы жизни и деятельности поэта в Уральске. В 1906 году в журнале «Әл-гаср әл-җәдид» («Новый век») опубликована повесть «Старосветские помещики» Н. Гоголя, переведенная Г. Исхаки на татарский язык. Перевод отредактирован Тукаем, который в это время был секретарем, корректором и фактическим редактором журнала. Можем утверждать, что знакомство будущего поэта с творчеством Н.В. Гоголя и прозой А.С. Пушкина (Г. Исхаки перевел «Капитанскую дочку»), таким образом, произошло благодаря Г. Исхаки [5: 64; 7]. В экспозиции музея представлен один из номеров журнала «Әл-гаср әл-җәдид» («Новый век»), в связи с которым посетители узнают о заочном знакомстве Тукая и Исхаки.

Знакомство с казанским окружением знаменитого поэта тоже дает информацию об интересе Г. Тукая к личности Г. Исхаки. Один из адресантов знаменитого поэта – педагог, переводчик, поэт Сагит Сунчелей (1888–1937), в двух письмах которому Г. Тукай упоминает имя Г. Исхаки. В письме от 9 ноября 1910 года поэт сам себя называет «милләтче» («националист»), и просит друга писать не на диалектном, «провинциальном» языке, а на языке основного народа – на языке казанских татар, которые до сих пор не утратили свою национальную самобытность. Тукай выражает пожелание, что наша татарская национальная литература будет создаваться на их языке, в их духе. В письме он отмечает диалектные слова и выражения, которые встречаются даже в произведениях Г. Исхаки и М. Гафури, которых высоко ценил и уважал. Поэт критически относится к такой вольности: «Мин Гаязның «сөйләү» урынына «сүләү»ләрен, Мәҗит Гафуриның «булмый» урынына «булмай»ларын терпеть не могу». (В источнике написано кириллицей.) [9: 212] В другом письме, написанному С. Сунчелею через год, 15 ноября 1911 года, Г. Тукай упоминает имя Г. Исхаки по другому поводу. Из этого письма становится понятно, как высоко ценил юный Тукай ставшего знаменитым уже в то время Гаяза Исхаки, считал его почти божественным существом, которому нельзя было приписывать простые человеческие деяния и качества. Свои почти подростковые мысли об Исхаки поэт вспомнил, когда захотел выразить простоту своего

характера и бескорыстие в своем поведении, которые он почувствовал и в С. Сунчелее. «Сине мин һәр тугърыда садәдил кеше таптым. Мин үзем дә, Казанга килмәс борын: «Гаяз Исхаков ашый-эчәме икән?» – дигән кызык бер шөбһәле фикердә идем» [9: 226] (*Перевод Л.Т.:* «Тебя я нашел простым, бескорыстным во всех отношениях. Я и сам, еще не приехавши в Казань, имел интересную, крамольную мысль: «Гаяз Исхаки кушает ли, пьет ли?»)

В экспозиционном зале «Два солнца», посвященном двум темам – истории татарского театра и истории любви Г. Тукая, посетители узнают о Г. Исхаки как о драматурге и как о биографе поэта. В комплексе «Джигитам просвещенным хвала!», раскрывающем историю становления татарской драматургии, представлены книги с пьесами Ш. Замирова («Кыз сорау», 1907), Г. Монасыйпова («Ышанычсыз юлга бер адым», 1913), Г. Кариева («Артист», 1914), Г. Терегулова («Шәкерт һәм яшьләр», 1908), Г. Камал («Кибетче», 1914), рукописный текст пьесы Г. Камала «Беренче театр» («Первый театр», 1905), а также увеличенные фотокопии фотографий Г. Исхаки и Г. Камала. Экскурсанты получают информацию об Г. Исхаки как о драматурге, чьи пьесы в разные годы ставили татарские профессиональные театральные труппы «Сайяр» (1907, «Жизнь с тремя женами», режиссер И. Кудашев-Ашказарский) и «Нур» (1912, «Зулейха», режиссер С. Гиззатуллина-Волжская), а также самодеятельные театральные коллективы вплоть до 1923 года. [8: 209] В фондах НМ РТ хранится подлинная фотография, где сняты участницы ролей в спектакле «Өч хатын берлән тормыш» («Жизнь с тремя женами»), 1906-1907 гг., Казань. Художественная фотография И.М. Якобсон.)

Зал «Созвездие Тукая» продолжает знакомить посетителей с единомышленниками, друзьями и современниками великого поэта. Электронное устройство позволяет посетителю самостоятельно найти и изучить информацию о них. В числе личностей, представленных в контенте «Созвездие Тукая» Муса Бигеев и Гаяз Исхаки. В фондах Национального музея РТ хранится уникальное издание – книга «Восточный сборник», подготовленный Лазаревским институтом восточных языков. Здесь впервые опубликованы произведения Г. Тукая на русском языке. Среди первых переводчиков его произведений тюрколог-востоковед, переводчик Н.И. Ашмарин (1870–1933. «Любовь», «Разбитые мечты», «Лесной дух»), Сеид-Якуб Сеид-Мемед («Национальные печали», «Вопль женщины», «Мечты матери над колыбелью ребенка»), Г.Х. Акчурин (1892–1945. «Нищий», «Брошенной татарской девушке», «Порвались благословенные четки (На смерть Толстого»). Сборник интересен и для исследователей творчества Г. Исхаки. В этом сборнике опубликованы переводы его произведений «Загородное гуляние шакирдов» (перевод В.А. Гордлевского, 1876-1956), «Счастье башкира» (перевод Г.Х. Акчурина), «Мансур» (перевод Сеид-Якуба Сеид-Мемеда) [1: 241–279].

Интерес посетителей вызывает сравнительный анализ изданий сочинений Г. Тукая разных лет, в которые включены произведения с упоминанием о Ш. Марджани, М. Бигееве, Г. Исхаки. Во многих из них комментарии отсутствуют или не позволяют понять, что эти личности были национальными лидерами, иногда в тексте просто пропущены имена этих личностей. В пятитомнике 1986 года имя Исхаки встречается 12 раз, в академическом шеститомнике 2011–2016 гг. упоминаний о нем 47. Предстоит подготовить экскурсию-квест по экспозиции Литературного музея Г. Тукая и пешеходную экскурсию-исследование по Старо-татарской слободе о Г. Исхаки и М. Бигееве. При создании маршрутов и подготовке текстов будут подробно изучены издания Г. Тукая разных лет и комментарии к ним.

Таким образом, в каждом из экспозиционных залов представлены экспонаты и материалы, которые позволяют посетителям получить информацию о деятельности и творчестве современников Г. Тукая – лидеров татарской нации Ш. Марджани, Г. Исхаки, М. Бигеева, Х. Ямашева.

ЛИТЕРАТУРА

1. Восточный сборник. – М.: Типография М.О. Аттая и К°. – 1914. – 481 с.

2. Габдулла Тукай. Энциклопедия / Гл. ред. З.З. Рамеев. – Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, 2016. – 864 с.

3. Исмай Т. По следам Гаяза Исхаки: Интересные факты. 23.02.2018 // http://karaakkosh.com/posledam-ishaki-fakty.html]

4. Каюмов Р. Казанский музей Тукая запустил пешие экскурсии «Один год из жизни Марджани». 25.01.2023. ИА «Татар-информ» // http://gabdullatukay.ru/rus/news/muzej-tukaya-zapustil-peshie-ekskursii-odin-god-iz-zhizni-mardzhani/

5. Концепция создания новой экспозиции Литературного музея Г. Тукая. – Казань, 2016. – 207 с.

6. Мәрҗани: фәнни-популяр җыентык. – Казан: Җыен, 2010. – 704 б.

7. Синенко С. Шигабутдин Марджани. Автобиография. 20.12.2018 // https://posredi.ru/shigabutdin-mardzhani-o-sebe-samom.html

8. Татарская энциклопедия: в 6 т. / Гл. ред. М.Х. Хасанов, отв. ред. Г.С. Сабирзянов. – Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2010. – Т. 5: Р–С–Т. – 736 с.

9. Тукай Г. Әсәрләр: 6 томда. 5 т.: мәсәлләр, балалар өчен хикәяләр, автобиографик повесть, юлъязмалар, хатлар (1903–1913). – Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. – 415 б.

УДК 82.0; 82-1/-9

ТРАНСГРЕССИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ КАК КАТЕГОРИЯ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЙ ЖАНРОЛОГИИ

А.З. Хабибуллина

Казанский федеральный университет (Казань)

В статье впервые явление трансгрессии рассматривается в аспекте сопоставительной жанрологии – одной из современных областей компаративного исследования жанров. Сделан вывод о том, что трансгрессия – понятие, которое указывает на способность к преображению, к другой жизни литературного жанра. Она возникает в тот момент, когда жанр в пределах «своей» литературы становится тождественным себе, он «останавливается», полностью реализуя «внутреннюю заданность», обретя присущую ей природу. На примере сопоставления русской элегии с элегическим творчеством Р. Зайдуллы в статье рассматриваются черты трансгрессивного нарушения лирического жанра контексте самобытной жанровой и национальной идентичности татарской поэзии.

Ключевые слова: трансгрессия, граница, сопоставительная жанрология, русская поэзия, татарская элегия, интертекстуальность.

For the first time the article deals with the problem of transgression in the aspect of comparative genre studies, one of the modern fields of comparative genre research. It is concluded that transgression is a term implying a transformation ability, a different life of a literary genre. It emerges in the moment when the genre within «its» literature becomes identical to itself, it «stops», fully implementing its «inner purpose», having inquired its inherent nature. On the example of comparing Russian elegy with elegiac works by R. Zaidulla, the article examines the features of transgressive violation of the lyrical genre in the context of original genre and national identity of Tatar poetry.

Key words: transgression, board, comparative genre studies, Tatar elegy, intertextuality

В научном дискурсе современной сопоставительной жанрологии *категория трансгрессии* является одной из малоизученных. Справедливо утверждать, что концепция трансгрессии, которая в настоящее время привлекает к себе внимание со стороны ученых-гуманитариев, применяется по отношению разным аспектам действительности: к социальной жизни людей, языку, психологии, к художественному творчеству и искусству, литературе, в частности (Ж. Батай, М. Бахтин, С. Зенкин). Однако до сих пор трансгрессия не рассматривалась применительно к проблеме литературного жанра и не исследовалась в аспекте сопоставительной жанрологии как одной из областей компаративистики.

Прежде чем обратится к определению трансгрессии с литературоведческой позиции, вкратце рассмотрим тот дискурс философских понятий и определений, которые сложился в концепциях западного постмодернизма вокруг феномена трансгрессии – явления социальной и антропологической жизни человека.

Согласно взглядам Ж. Батая, французского философа и писателя, трансгрессия – не случайное явление в обществе, в его основе – те нормы и запреты, которые обусловили возникновение **границы, предела** как знаков, отделяющих человека от

дочеловеческого, от царства чистой тотальности. Трансгрессия в этом, социальном, смысле указывает на *переход, преодоление* дозволенного, сложившихся в обществе норм, законов, при этом главной формой ее выражения является искусство, в том числе литература[1]. Ж. Батай пишет: «Трангрессия всегда осуществлялась в чрезвычайных формах: таковы формы поэзии, музыки, танца, трагедии или живописи. Формы искусства не имеют другого источника, кроме праздника во все времена, религиозного праздника, связанного с развертыванием всех возможностей искусства» [1].

Иное представление о пределе как границе, через которую проходит трансгрессия, сложилось в философии М. Фуко («О трансгессии»). В отличие от Ж. Батая, М. Фуко разрабатывает концепцию беспредельного: трансгрессия открывает субъекту новое состояние бытия. Если в философии Ж. Батая трансгрессия не уничтожает в своем проявлении закон, норму, каждый раз возвращая их заново в человеческий опыт и восприятие, то М. Фуко рассматривает трансгрессию как путь к совершенно *новому* бытию. М. Фуко полагает, что «трансгрессия доводит предел до предела своего бытия, она будит в нем сознание неминуемого исчезновения, необходимости найти себя в том, что исключается им (точнее говоря, она впервые заставляет его признать себя в этом), необходимости испытания своей позитивной истины в движении самоутраты» [13: 117].

Возникающая перед человеком в результате трансгрессии «новая» реальность – иная сфера бытия; трансгрессия, по мнению философа, «открывает пространство, в котором разыгрывается божественное» [13: 119]. Последнее объективно расходится с устоявшимся языковым опытом человека, не готового описать этот удивительный мир, переживаемый как особое внутреннее состояние, в узнаваемых, привычных для языкового мышления субъекта формах. М. Фуко полагает, что такому беспредельному трангрессивному опыту только предстоит найти «свой» язык как путь к новому искусству и мышлению.

Таким образом, в постмодернизме категория трансгрессии неразрывно связана с представлением о пределе, границе, запретах, законах и т.п. Она – результат разрыва, смещения или стирания границ, как в обществе, так и в искусстве. В дискурсе философских исследований трансгрессия – это, прежде всего, «пространство перехода от одного фиксированного состояния к другому, граница перехода, скользящая черта, указывающая на возможность перехода». [12].

В настоящее время понятие трансгрессии в литературоведении привлекает к себе все большее внимание. Мы полагаем, что ее проблемизация вызвана усилением взаимодействия и диалогов разных литератур (Ю. Кристева, М.Н. Эпштейн, К.К. Султанов и другие), а также экстраполяцией трансгрессии в художественное произведение, в сознание субъекта повествования, нарративную структуру текста, систему художественного языка и образов [8; 7]. По определению В. Заики и Г. Гиржевой, «трансгрессией наделяется художественный текст, воплощающий конкретный художественный мир», при этом в поэтической речи трансгрессия выше, чем в речи прозаической [7: 502].

В известной работе Ю. Кристевой «Бахтин, слово, диалог и роман» устанавливается связь трансгрессии с диалогом, который, по мнению ученого, «требует категорического разрыва с нормой», с прежним письмом; трансгрессия «задает себе другой закон» по сравнению с монологизмом [9: 2000].

Схожие взгляды выражает С.Н. Зенкин в статье «Законы трансгрессии» (2019). В ней доказывается, что трансгрессия – явление, которое может проявиться не только в самом художественном произведении, в художественном творчестве писателя, но и «распространяться на логические классификации, языковые правила, социаль-

[1] В монографии Ж. Батая «Литература и зло» (1957) автор рассматривает творчество Эмили Бронтэ, Бодлера, Пруста, Кафки в свете проблемы преодоления дозволенного и запретного как необходимого и единственного пути к истине, к освобождению литературы от ее условных «границ». Оригинальность мышления Ж. Батая в отношении к смыслу трансгрессии по-своему раскрывает его следующее определение: «Литература – основа существования или ничто. Она является ярко выраженной формой Зла – Злом, обладающим, как мне думается, особой, высшей ценностью. Этот догмат предполагает не отсутствие морали, а наличие «сверхнравственности» [2: 15].

ное поведение людей» (Зенкин 2019). «Трансгрессия – это способ самоосуществления современного субъекта…», – делает вывод ученый [8: 71]. При этом раскрываясь в произведении, в самой структуре художественного повествования (С.Н. Зенкин выстраивает концепцию трансгрессии, опираясь на эпизоды романа Г. Флобера «Бувар и Пекюше»), «трансгрессия обязательно сознается субъектом, как исключительный, временный выход за рамки закона» [8: 67]. Исследователь подчеркивает значение темпоральности в трансгрессии, когда в художественное повествование входит «…норма, ее нарушение и дальнейшее восстановление (редукция нарушения)…» [8: 68].

А.А. Грицанов утверждает, что трансгрессия означает не только «достижения субъектом внешней позиции по отношению к чему-либо в процессе пересечения границ и выхода за пределы», но и «наличие самой *границы*, которую необходимо преодолеть» [3]. Трансгрессия в этом аспекте – явление, повторимся, диалогическое, т.к. оно предполагает выход за привычные границы одной литературы по отношению к другой – воспринимаемой.

Новизна нашего подхода состоит в том, что концепция трансгрессии, обоснованная в наиболее дискуссионных работах известных ученых, применяется теперь не по отношению к миру «другого» (например, субъекта в повествовании), или к области социальной жизни людей, а обнаруживается **в самом литературном жанре**. Трансгрессия в таком обновленном значении семантики экстраполируется в область жанров и жанровых модусов художественности, высвечивая их потенциальные возможности выйти за пределы своей «сущности» и «нарушить» законы жанра. Трансгрессия здесь указывает на способность к преображению, *к другой жизни*, которая возникает в тот момент, когда жанр в пределах «своей» литературы становится тождественным себе, он «останавливается» (С.С. Аверинцев). К примеру, нарушение границы **элегии** – самого известного и распространенного в истории русской поэзии лирического жанра – обнажает скрытые возможности последнего, которые могут быть связаны как с экспансией в область его структурно-композиционных возможностей, так и содержания, в том числе, узнаваемых и концептуальных мотивов элегии: воспоминания и пограничного положения между жизнью и смертью.

Рассмотрим в этом аспекте поэзию Р. Зайдуллы[1] – современного татарского поэта, в чьем творчестве элегический тип художественности выражен достаточно ясно. Так, основу элегичности его произведений, включенных в сборник «Янды сөю чатырлары» («Сгорели шатры любви», 2018), составляют те образы, которые сложились в татарской литературе XIX–XX вв. Татарская классика для Р. Зайдуллы – это та своеобразная «нота», используя терминологию В.И. Козлова, настроившись на которую, можно почувствовать элегический тип мышления поэта. При этом для понимания элегизма в поэзии Р. Зайдуллы, особое значение имеет характер *интертекстуальных связей*, подчеркивающих то скрытое смысловое содержание, которое раскрывается через обращение к произведениям поэтов-предшественников – Кандалыя, Дэрдменда (в стихотворении «Әйя!»), Тукая (в элегии «Өмет», «Кизләү»), Саади (в нэсер «Төн караңгысы»). Они ведут к пониманию элегизма в его поэзии и тех трансформаций, которые произошли в татарской элегии в контексте движения времени.

По-своему об этой особенности в творчестве Р. Зайдуллы писала Д.Ф. Загидуллина в монографии «Татарская литература XX–XXI в.: «мягкость» модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы)». Анализируя гражданскую лирику поэта в начальный период творчества, ученый делает вывод о том, что «структурообразующая роль в его стихотворениях принадлежит символам, которые способствуют воссозданию хаотичной, неклассической картины мира через актуализацию скрытых смыслов, указывающих на социально-политическое содержание» [6: 154]. Вместе с тем подобная интенция сохраняется и в отношении любовной лирики как наиболее элегичной в поэзии Р. Зайдуллы.

Мы считаем, что стремление поэта выразить переживания лирического субъекта с помощью образов-символов, а также обращение к интертекстуальной форме диалога

[1] Ркаил Рафаилович Зайдуллин, р. в 1962 году.

с татарской классикой, привело к созданию новой элегии. Такая модель основана как на принципах канонического жанра, так и его обновленной поэтики, которая испытала воздействие авангарда.

Конкретизируем сказанное примером. Обратимся к стихотворению «Әйя!» («Я сожалею!»).

Әйя!

Синнән китәм инде, күрешмәбез бүтән,
Кырны айкап алган аҗагандай үтәм.
Агымсуга сусап, таллар сыгылганда,
Корбанына төбәп, бөркет егылганда,
Әйя!

Китәм инде синнән, күрешмәбез янә,
Күзме элпәләнә, кырмы төтенләнә?
Аратаны ватып, үгез үкергәндә,
Су өстендә сыңар балык сикергәндә,
Әйя!

Инде китәм синнән, күрешмәбез башка,
Мин табармын ышык, кабат кузгалмаска.
Аяк асларында чия изелгәндә,
Чишмәләрнең тыны кинәт өзелгәндә,
Әйя!

Инде китәм синнән, күрешмәбез тагын,
Сүнган учак кала, туздырылган табын.
Тоҗым очкан чакта, камылларга тиеп,
Канат салындырып, башны түбән иеп,
Әйя!

[5: 55].

Я сожалею![1]

Сейчас тебя я покидаю, не увидимся мы больше,
Я проношусь зарницею, заполонившей поле.
Когда склонятся ивы, жаждая воды проточной,
Когда падет орел, нацелившись на жертву,
Я сожалею!

Да, не увидимся мы вновь, тебя я покидаю,
Глаза ль покрылись пленкой или дымится поле?
Без пары рыба прыгает, когда на водной глади,
Иль бык когда, ломая перекладину, ревет,
Я сожалею!

Мы не увидимся с тобою вновь, я все же ухожу,
Чтоб не пускаться больше в путь, укрытие найду.
Когда размякнут вишни под ногами,
Когда внезапно оборвется родников дыханье,
Я сожалею!

Я все же ухожу, мы уже не увидимся,
Остался лишь костер погасший, разоренное застолье.
Когда с меня слетает тлен, жнивья касаясь,
И крылья свесив, низко голову склонив,
Я сожалею!

Стихотворение Р. Зайдуллы «Әйя!» вбирает в себя маркеры элегизма. В его основе – сожаление об ушедшей любви, об утраченных возможностях, тоска о несбывшемся взаимном чувстве, которая живет в сердце лирического субъекта. Трансформация элегии здесь происходит за счет использования узнаваемых символов и диалог с ними. Так, в анализируемом произведении рефреном проходит слово-символ Прощания – «Әйя». Данное в заглавии, а затем, повторяясь в форме рефрена, оно создает скрытый пласт содержания: әйя – слово, которое звучит в поэзии Кандылыя («Иляһи, барча галәмне яратдың кодрәтең берлән» – «Всевышний, Ты сотворил всю вселенную могуществом своим») и Дэрдменда («Бүзләрем мана алмадым» – «Не успел я окропить савана»). Его упоминание образует в сознании читателя интертекстуальную связь с татарской классической поэзией и способствует возникновению новых смысловых оттенков *элегической тоски* субъекта. По сути, интертекстуальный диалог обновляет, превращая в иное состояние душевные переживания лирического субъекта. Чувство тоски здесь утрачивает свой индивидуально-личный характер, оно точно освобождается от самой истории любовной разлуки, экстраполируя в мир печальной души татарского народа, в котором звучит невыразимое, трудно улавливаемое, но соответствующее его идентичности – моң.

Так, в стихотворении Дэрдменда «Не успел я окропить савана» слово «Вәйля» передает сильное переживание за то, что «жизнь прошла без признания со стороны общества, любовь поэта к родине не была понята окружающими людьми, он был одинок в жизни и таким же одиноким уходит в иной мир» [11: 82].

[1] Подстрочный перевод Л.Ф. Переведенцевой.

…Җитте дәфнем вакты,
Кәфнем бүзләрен маналмадым!..
Вәйля!..
Дәри-и-и-гъ!
Бүзләрем маналмадым!! [4: 48–49]

(*Пришло время хоронить, // Не окропил я бязи для савана. / Какая жалость! Какая скорбь! / Не сумел я окропить савана. И смерть пришла. Но саван где?)*[1]

Слово «Вәйля», данное у Дэрдменда в арабском языковом варианте, означает горе, беда (үкенеч, кайгы)[2]. Кроме того, оно по-своему репрезентирует черты восточной идентичности поэта, т.к. в культуре Востока представление о любви связано с воспоминанием о прошлом, оно близко к идее Бога и покорности ему [10: 57–59].

Нужно отметить, что образы природы также значимы для понимания душевного состояния *разлада* лирического субъекта с миром, через них открывается тонкое, почти интуитивное восприятие действительности, которое отзывается на его элегическую тоску голосом прощания, прощания навсегда – әйя!

Таким образом, анализ произведения Р. Зайдуллы, в котором очевидны черти элегизма, подтверждают идею о том, что элегия в сфере национальной поэзии может приобретать новое содержание как результат перехода границы исходной литературы и «встречи» в этом трансгрессивном движении с самобытной жанровой идентичностью инонациональной поэзии. Проведенный анализ подтверждает, что «остановившись» в своем движении в пространстве русской поэзии, обретя в ней тождественность самой себе, элегия в мире татарской литературы приобрела самобытные черты – результат «возрождения» жанра в контексте другой поэтики и языка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Батай Ж. Запрет и трансгрессия. Режим доступа: http://www.vispir.narod.ru/bataj2.htm (дата обращения – 02.02.2023).
2. Батай Ж. Литература и Зло / Пер. с фр. и коммент. Н.В. Бунтман и Е.Г. Домогацкой, предисл. Н.В. Бунтман. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 166 с.
3. Грицанов А.А. Трансгрессия // Новейший философский словарь. – М. 1999. Режим доступа: http://philosophy.niv.ru/doc/dictionary/newest-dictionary/articles/439/transgressiya.htm
4. Дәрдмәнд. Исә җилләр. Шигыйрьләр. – Казан, 1980. – 256 б.
5. Зәйдулла Р. Янды сөю чатырлары: лирик шигырьләр [Сгорели шатры любви]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. – 175 б.
6. Загидуллина Д.Ф. Татарская литература ХХ – нач. XXI в.: «мягкость» модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы) – Казань: ИЯЛИ, 2020. – 256 с.
7. Заика В., Гиржева Г. Трансгрессия в эстетическом дискурсе // STUDIA WSCHODNIOSŁOWIAŃSKIE. – Т. 15, rok 2015. – С. 498–508.
8. Зенкин С.Н. Законы трансгрессии // Философия. Журнал Высшей школы экономики. – 2019. – Т. III, № 4. – С. 59–74.
9. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Французская семиотика: От структурализма к постструктурализму / пер. с франц., сост., вступ. ст. Г.К. Косикова. – М.: ИГ Прогресс, 2000. – С. 427–457.
10. Масиньон Л. Методы художественного выражения у мусульманских народов // Арабская средневековая культура и литература: сб. ст. заруб. ученых. – М.: Наука, 1978. – С. 46–59.
11. Нагуманова Э.Ф. Проблемы поэтики перевода (на материале переводов стихотворения Дэрдменда «Бүзләрем маналмадым» на русский язык) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2008. – № 2 (2). – С.81–84.
12. Подорога В.А. Трансгрессия и предел // Электронная библиотека ИФ РАН «Новая философская энциклопедия». Режим доступа: https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH7c4c331d98407f8b24187c (дата обращения - 03.02.2023).
13. Фуко М. О трансгрессии // Танатография эроса: Жорж Батай и французская мысль середины XX века / сост., перевод, комментарии С.Л. Фокина. – Санкт-Петербург: МИФРИЛ, 1994. – С. 112–131.

[1] Подстрочный перевод Э. Нагумановой.

[2] Әйа, вәйля – синонимы. Одно из значений – горе, беда (үкенеч, кайгы). Махмутов М.И., Хамзин К.З., Сайфуллин Г.Ш. Арабско-татарско-русский словарь заимствований. Казань: Изд-во «Иман». – 1 т. – 1993. – С. 55.

УДК 821.512.145

АВТОБИОГРАФИЧЕСКИЕ МОТИВЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЗАКИРА АКБЕРОВА

А.Г. Халиуллина
БГПУ им. М. Акмуллы (Уфа)

В статье дано представление о творчестве современного татарского писателя Закира Акберова, живущего и занимающего творчеством в Башкортостане. Подробно анализируется повесть «Почтальон малае» («Сын почтальона»), где показан как физический, так и духовный рост главного героя Загира, его восприятие происходящего вокруг. В романе «Еллар һәм юллар» («Годы и дороги») даны события, охватывающие период с конца прошлого века по настоящее время, описываются судьбы представителей интеллигенции.
Ключевые слова: Закир Акберов, проза, автобиография, мотив, судьба.

The article gives an idea of the work of the modern Tatar writer Zakir Akberov, who lives and works in Bashkortostan. The novel «Pochtal`on malae» («The Postman's Son») is analyzed in detail, which shows both the physical and spiritual growth of the protagonist Zagir, his perception of what is happening around. In the novel «Yellar ham yullar» («Years and Roads»), events covering the period from the end of the last century to the present are given, the fates of intellectuals are described.
Key words: Zakir Akberov, prose, autobiography, motive, fate.

ЗАКИР ӘКБӘРОВ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ АВТОБИОГРАФИК МОТИВЛАР

А.Г. Хәлиуллина
М. Акмулла исем. БДПУ (Уфа)

Закир Насыйр улы Әкбәров тумышы белән күренекле шагыйрь Шәмсетдин Зәкине биргән Башкортстанның Куергазы районы Зәк-Ишмәт авылыннан. Ул Башкортстандагы татар телендә язучылар арасында «XX гасыр ахырында әдәбиятта үз каләмнәрен чарлаган тәҗрибәле буын» [7: 49] вәкиле. Хезмәт юлын укытучы буларак башлаган яшь белгечкә партия идеологиясен тормышка ашыру юлындагы тәҗрибәсе, төрле җаваплы вазифаларны башкаргандагы күргән-белгәннәре кулына каләм алырга этәрә. Төрле елларда «Кызыл таң»ның үз хәбәрчесе, «Кумертауское время» газетасы мөхәррире булып хезмәт иткән иҗатчы каләменә фәлсәфи уйланулар, публицистик башлангыч, документаль ачыклаулар хас. Иҗтимагый һәм фәлсәфи проблемаларны үзәккә алган хикәяләренең бер ишендә үткен сатирик фашлау өстенлек итсә, икенчеләре дусларча көлүгә корылган, җиңелчә юмор белән язылган. Повесть жанрында иҗат ителгән «Томанай таңнары», «Әбәк-чәбәк», «Акча исе» кебек әсәрләр З. Әкбәровның язучы буларак сюжетны кора белү, әдәби тел мөмкинлекләрен куллану маһирлыгын тагын да калкурак күрсәтә.

Соңгы берничә ел эчендә язылган «Почтальон малае» (2014) повесте, «Еллар һәм юллар» (2017) романы әдәбият сөючеләрдә аеруча зур кызыксыну уятты. Романы өчен язучыга И. Юзеев исемендәге әдәби-иҗтимагый премия тапшырылды. Аерым бер циклны тәшкил иткән, автобиографик элементларга мул булган бу әсәрләрнең беренчесендә 1950 еллардагы татар авылы сурәтләнә, икенчесендә 1960 еллардан бүгенге көнгә кадәр булган хәл-вакыйгалар урын ала һәм алар армиягә, шәһәргә дә күчә. Ике әсәрдә дә төп герой авторның үзе белән тәңгәлләшә һәм барлык вакыйгалар диярлек аңа мөнәсәбәтле бирелә, я хикәяләүченең аларга карата уй-фикерләре ачып салына. «Почтальон малае» повесте «балачак, үсмерлек чоры кичерешләренә» нигезләнсә, «Еллар һәм юллар» романы «геройның өлгергәнлек чорына хас уйлануларын колачлый, <…> укытучы, журналист, җитәкче, җәмәгать эшлеклесе, язучы, ниһаять, Кеше шәхесенең үсеш-үзгәрешен әдәби яссылыкта гәүдәләндерүе белән игътибарны яулый» [4: 3]. Ил тормышы, Кремль, обком турында уйланулар әсәрдә шактый урын били, ягъни эссе жанры алымнары мул чалымлана, бер үк вакытта эпик колачлыкка, «киң планлылык»ка дәгъва ителә.

З. Әкбәровның «Почтальон малае» повесте Заһит исемле биш-алты яшьлек малайның балачак хатирәләре рәвешендә бирелсә дә, әсәр өлкәннәр тормышындагы катлаулы мөнәсәбәтләрне ача. Хикәяләү күзәтүчән, зирәк һәм һәр күргәнен акылына сеңдереп, нәтиҗәләр ясап баручы Заһит күзлегеннән алып барыла һәм берничә юнәлештә үсеш ала: тапкыр, чая Мөнзил, беркатлы Карам, җиңел гәүдәле, өлгер Әсгать кебек малайларга бәйле сюжет сызыгы тирә-як белән танышу (ауга бару, балык тоту, җиләк җыю, су төбеннән сандык эзләү маҗаралары), белемне генә түгел, баланың үзен дә сынап караучы мәктәп чынбарлыгы (укуын дәвам итә алмый калган сыйныфташлар; битәрле карашлы, төртмә сүзле Роза Сафыевна, тәмле телле, кешелекле Фәрхинур апа), иңнәренә тормыш авырлыгы иртә төшкән малайларның беренче чирканчык алуы (әтисе үлгәннән соң, буыннары да ныгымаган малайның колхозга эшкә чыгуы, гаиләгә трудодень эшләү) рәвешендә үсә.

Балачакның якты, җылы хатирәсе икенче сызыкка – гаилә, нәсел-нәсәб җебенә күчә барган саен катлаулана, төрләнә. «Гаилә риваяте» дип бирелгән вакыйгахәлләр, өлкәннәрнең үзара мөгамәләсен чагылдырган мизгелләр Заһитның тормышка, тирә-яктагыларга мөнәсәбәте формалашуга этәргеч ясый (әтисенең беренче герман сугышы турындагы истәлекләре, әтисе ярдәмендә ачлык елларында исән калган Иван Васильевич гаиләсе тарихы, Бөек Ватан сугышына бәйле вакыйгалар һ.б.). Җитмештән узган картның биш яшьлек малае булып, әтисеннән иртә укырга-язарга өйрәнеп, «ике әнидән» иркәләнеп үскән Заһитның дүртенче сыйныфка күчкәндә «почтальон малае» булу чоры да, әсәрдәге вакыйгалар чылбыры да тәмамлана: әтисе үлә. Габделнасыйрның кечкенә Заһитка тормыш кануннарын сабый күңеле кабул итәр дәрәҗәдә төшендерүе, «ялгыш» адым ясаудан (Сталин портертын төшерү) сак булырга өйрәтүе – атаның гаиләсен якларга омтылуы, малайның киләчәген фаразлавы буларак гомумиләшә.

Габделнасыйр җегәрле, шаян телле, ачык күңелле, үзсүзле ир итеп гәүдәләндерелә. Шактый хәлле тормыш алып барган, җирне ялгызы эшкәртеп, унике кешедән торган гаиләсен туендырган Габделнасыйрның колхозлашу чорында Себергә озатылудан котылып кала алуы да, ике хатын белән тормышына риза булулары да (кантон үзәге Зилаерга күпхатынлылык мәсьәләсе буенча слетка бару) – хәлиткеч вакыйгалар чылбырын тәшкил итә. Бар мөлкәте тартып алынгач, иген эшкәртүдән читләшеп, хат ташучы булып эшли башлавы – бу чордагы иҗтимагый гаделсезлекләрне башка яктан сурәтләргә мөмкинлек бирә. Чорның катлаулы, болганчык еллары, фаҗигагә китерер сәбәпләрнең гадилеге бала күңелендә күп сорауларга урын калдыра.

Герой әтисенең үзсүзлеген күрсәтүче ике вакыйганы искә төшерә – «Хуҗа Насретдин», «Насыйр бай» кушаматларының асылын ачып салырлык тарихны сөйли: «Авызын ачса үпкәсе күренергә торган Габделнасыйрга бирер кызыбыз юк!» дип, Габдрахман Нәфыйга исемле сеңлесен кияүгә бирергә риза булмый, егерме елдан артык вакыт үткәч тә гарьлеген оныта алмыйча, кырык ике яшен тутырган Габделнасыйр Габдрахман мәзиннең Мәрзия исемле кызын икенчегә хатынлыкка ала. Бу, беренчедән, Габделнасыйрның үзсүзлелеген күрсәтсә, икенчедән, халыкның тормышта булачак үзгәрешләрне алдан чамалавын ачыклый: указлы мулла Габдрахман үзе кебек байларның көне бетеп барганлыгын яхшы сиземли, Мәрзиясен ышанычлы кулга тапшырып каласы килә.

Икенче очрак Габделнасыйрның өй алу вакыйгасына бәйле. Совет власте тарафыннан кысылуга көннән-көн ныграк дучар була барган авыл бае Габдрәфыйкның Урта Азиягә китәргә мәҗбүр булып, өен-мөлкәтен сатарга җыенганда, төрле фаразлар арасында, халыкның «Ай-һай, Габдрәфыйк бай өенең бусагасы бик биек, Габделнасыйр, анда менеп җитәлми, мәтәлләп төшеп муенын сындырмагае» [2], дигән сүзе ирнең горурлыгын котыртып җибәрә. Габделнасыйр өен, ун эш үгезенең алтысын, елкы көтүенең бер өлешен сата, сандык төбендәге маясын чыгара, көз җиткәндә ишле гаилә авылның аргы очыннан бирге очтагы Габдрәфыйк бай өенә күченә.

Әсәрдә авыл кешеләре, аларның үзара мөгамәләсе дә хикәяләүче геройның әтисе Габделнасыйр сызыгына бәйле ачыла: акылга зәгыйфьрәк Ринат, җитез Мөкәрәмә түти, саран, кыюсыз Мотыйгулла, сүзчән Сафа образлары чор картинасын тудырырга

ярдәм итә. Укый-яза белмәгән исәр Ринатның, көн саен диярлек дәфтәрнең куш битен дулкынлы сызыклар белән бизи-бизи, өчпочмакка бөкләп, җеп кәтүгеннән сыдырып алынган түгәрәкләрне марка урынына ябыштырып, кемгә булса да хат «язып» почтальонга тапшыруы – үткәннәрнең кайтавазы рәвешендә, совет чорындагы доносчыларга, шымчыларга аллегория буларак кабул ителә.

Шулай итеп, Закир Әкбәровның «Почтальон малае» повесте сабыйлык чорын кичергән малайның күңел байлыгын, тормышның этиле чорын матур хатирәләрдә, авыр елларның фәһемле вакыйгалары фонында үз биографиясе вакыйгаларына нигезләнеп тергезә.

Язучының «Еллар һәм юллар» романы 2018 елда Уфада «Китап» нәшриятында басылып чыкты. Әсәр социалистик җәмгыять тудырган идеалларга ышанган, партия йөкләгән бурычларны үтәү барышында система кимчелекләрен ныграк ачыклаган, үз карашларын үзгәртергә мәҗбүр булган герой тарихы кебек тәкъдим ителә. «Әсәр үзәгендә – мәгариф системасының төрле баскычларын үткән, коммунистлар партиясенең вазифалы урыннарында эшләгән, соңыннан газета һәм язучылык эшенә күчкән Фазыл Габитович Хәйдәровның язмышы» [6: 4]. Күләмле әдәби материал үзенчәлекле формага төрелгән: роман – язучы һәм аның язылачак әсәренең төп персонажы булырга дәгъва итүче Герой арасындагы ике атнага сузылган сөйләшү, аралашу, бәхәс рәвешендә. Шактый тәҗрибә һәм акыл туплаган, кырык ике ел намуслы хезмәт иткән, уннан артык китап авторы булган язучының «заман героен» эзләү барышында калыккан хатирәләре үз тормышына нәтиҗә ясау кебек кабул ителә. Хатыны Камиләгә «Без синең белән әдәби геройлар була алмыйбыз», чөнки тормышта тирән фаҗигаләр кичермәдек дигән сүзләрне яшәлгән елларына бәя, тормыштагы гаделсезлекләрне искә төшерү кире кага. Совет идеологиясе тарафыннан тудырылган күзаллауларның чынбарлыктан ерак булуы хакыйкатькә әйләнә.

Романдагы төп сюжет сызыгы геройларның студент һәм эш елларын бәян итә. Камилә белән Фазыл, икеләнүләрен җиңеп (егет кинәт авырып китә), ымсындыргыч мизгелләрне (Зөһрә, Галя тарихлары) үтеп, кавышалар, бер ул белән бер кыз үстерәләр, оныклар тәрбиялиләр; укытучылык итәләр, Фазыл төрле җитәкче урыннарда эшли, заман каршылыкларын кичәләр, үткәндәге идеалларга шикләнеп карау чорына аяк басалар.

Студентлар тормышын, иҗади мохитне җентекле сурәтләү, укытучы һөнәренең нечкәлекләрен, җитәкчеләрнең холык-фигылен уңышлы ачу геройларның характерын гына түгел, чор картинасын тудыруга да ярдәм итә. Ил күләмендә барган вакыйгалар, төрле үзгәрешләр турында хикәяләү укучыны биздермәслек итеп, чама белән бирелгән. Әсәрдә «заман, чор тудырган авырлыклар өчен аерым шәхесләр җаваплы» дигән фәлсәфи фикер тоемлана. Фазыл алдында торган киртәләр, сынаулар артында ялган Ватан сугышы ветераны Фәхриев, шикаятьчеләр, педагогик хезмәт ветераннары Кыямова белән Сайрановадан башлап министрлар советындагы Хашимов, беренче секретарь Бирюковларга кадәр кылган мәкерле эш-гамәлләр тора. Әйтерсең Солтанов, Айтуганов, Байназаровлар, су өстендә йөзгән көймә суга капланмасын өчен, тигезлекне саклау максатыннан, алар янәшәсендә яшәргә дучар ителгәннәр. Кешелек җәмгыятенең чынбарлыкны кабул итүдәге ешлыклары төрле булу чүплектә казынучы «намуслы Фәйләсүф», зиннәтле сарай янында кечкенә алачыкта яшәп яткан элеккеге бай түрә Мисбах язмышында ачык күрсәтелә.

Әсәр ахырында хикәяләүче чынбарлыктан шактый ерак дөньяда яшәүче, уйлап чыгарылган Герой Фазылны үзе дөрес дип танырга курыккан хакыйкатькә инандыра. Киләчәккә өметен югалтмаган, дөрес яшәдем микән, дигән сорау өстендә кат-кат уйланган ир үзенең дә әсәр герое булырга хакы барлыгына ышанса да, ялган, акчага сатылган дөнья башка заман героен – әрсез шома типны тапкан, үз әсәренә керткән. Нәтиҗәдә, яшәешнең көрәштән торуы, шуңа да үзең сайлаган юлдан тайпылмау – ялганны, гаделсезлекне җиңеп чыгуның бердәнбер юлы дип раслана; кеше һәм җәмгыять арасындагы бәрелеш һичкайчан туктамас алышны хәтерләтә башлый.

Язучының 2019 елда матбугатта басылган «Тимергалиннар» романында да 1970–1980 еллардагы, ягъни үзгәртеп кору чорына кадәрге авыл тормышы тасвирлана.

Әсәрдәге вакыйгалар колхоз рәисе һәм аның өч улы белән бәйле бәян ителә. Иҗтимагый яңгырашлы вакыйгалар белән беррәттән, язучы әсәр тукымасына шәхси-интим сызыкны да оста алып бара. Абыйсы белән энесе арасындагы көндәшлек, яшьлек дәрте һәм туганлык җепләре бәрелеше укучыны битараф калдырмый. Гомумән, «төрле катламга караган иҗтимагый типларның характер сыйфатлары тупланмасы аерым шәхес чикләреннән чыгып, гомумиләштерелеп, җәмгыятьнең үзенә бәя белән ассоциацияләшү көченә ия» [5: 113].

Кыскасы, З. Әкбәров әсәрләре тел-бизәкләр белән артык чуарланмаган сөйләме, мавыктыргыч вакыйгалары, халык аңында милли традицияләргә нигезләнеп формалашкан фикерләү куәсе, тапкырлыгы белән укучыларын үзенә тартып тора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Әкбәров З. Еллар һәм юллар: роман. – Уфа: Китап, 2022. – 302 б.

2. Әкбәров З. Почтальон малае. Повесть // Мәйдан. – 2020. – № 11. http://maydan.tatar/pochtalon-malae-povest/

3. Әмиров Р. «Почтальон малае»нда – илкүләм фикерләр // Кызыл таң. – 2017. – 14 март. https://kiziltan.ru/articles/d-biyat/2017-03-04/pochtalon-malae-nda-ilk-l-m-fikerl-r-523602

4. Булатова Д. Колачлы иҗат // Әкбәров З. Еллар һәм юллар: роман. – Уфа: Китап, 2018. – Б. 3–4.

5. Халиуллина А.Г., Сулейманова Д.Д. Туган як әдипләре. Башкортостанда хәзерге татар прозасы: шәхес, иҗат, тәнкыйть. – Уфа: Китап, 2013. – 320 б.

6. Хәлиуллина А. Матур теле укымлы итә // Кызыл таң. – 2020. – 10 ноябрь.

7. Khaliullina A.G. Modern tatar prose in Bashkortostan: specifics of literary development // Tatarica. – 2018. – № 1 (10). – С. 36–60.

УДК 28

ТАТАРСКИЙ БОГОСЛОВ ХАСАН ПОНОМАРЕВ И ЕГО ОКРУЖЕНИЕ: ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ БИОГРАФИЯ В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНЫХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ КОНЦА XIX – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX В.

П.С. Шаблей
Костанайский филиал Челябинского государственного университета
(Костанай, Казахстан)

В статье исследуется жизнь и деятельность татарского богослова Хасана Пономарева. Кроме этого, отдельно рассматриваются его богословские работы. Биография этого человека позволяет проникнуть в мир мусульманской субъективности и понять особенности развития мусульманских сообществ в разных регионах Российской империи и Советского Союза.
Ключевые слова: мадраса, усул ал-джадид, усул ал-кадим, мазхаб, джума-намаз, зухр, суфизм, панисламизм.

The article examines the life and activity of the Tatar theologian Hasan Ponomarev. In addition, his theological works are being studied. The biography of this man gives interesting examples of Muslim subjectivity and features of the development of Muslim communities in different regions of the Russian Empire and the Soviet Union.
Key words: madrasa, usul al-jadid, usul al-kadim, mazhab, juma-namaz, zuhr, sufism, panislamism.

Одним из крупнейших общественных и религиозных деятелей конца XIX – первой трети XX вв. был татарский богослов Хасан Пономарев (Хасан б. Мулла Ахмад ал-Кызылъяри). Его насыщенная биография позволяет нам проследить особенности культурного и политического развития мусульманских сообществ Волго-Уральского региона, Сибири, Северного Казахстана и Узбекистана, а также особенности развития мусульманской интеллектуальной мысли.

Хасан Пономарев уроженец города Петропавловска [15: 493]. Дата его рождения неизвестна. Пока не удалось обнаружить и сведений о составе семье. Первоначально Пономарев обучался в *мадраса* при первой мечети Петропавловска (Акмолинская

область). Его учителем был ахун (*ахунд*) Ахмадвали Габдрахманов (Ахмадвали б. Тохватулла б. ʻАбдрахман). Известный татарский религиозный и общественный деятель Ризаэтдин Фахреддинов (Риза ад-Дин Фахр ад-Дин) записал воспоминания Пономарева об этом времени. Там, в частности сообщается, что обучение осуществлялось в демократическом духе: «… какую книгу шакирд брал, такую и читали». Особенно популярными были работы Ибн ʻАраби (Мухииддин Абу Абдуллах Мухаммад б. Али ал-Андалуси) – крупнейшего теоретика суфизма, сочинение по ханафитскому праву «*Джамиʻ ар-Румуз*» и другие [12: 252]. Затем Пономарев обучался в городе Троицке (Оренбургская губерния) в *мадраса* Джамалетдина Субханкулова при 4-й мечети [4]. В своем учебном заведении Субханкулов старался привить шакирдам навыки самостоятельного мышления. На занятиях он часто проводил диспуты (*муназара*). При этом приветствовалась не столько опора на существующие мнения ученых, а сколько умение высказать собственные мысли [3: 45]. Очевидно, что ключевую роль в становлении Пономарева как выдающейся личности сыграло знакомство с крупнейшим татарским богословом и общественным деятелем Шихабаддином Марджани. Пока нет точных данных, когда именно, но он учился в Казани в *мадраса*, названном в честь Марджани [15: 493].

Так или иначе, Пономарев решил вернуться в Петропавловск. Здесь он открыл первую в городе школу с новым методом обучения (*усул ал-джадид*) [14, л. 15, 18–19]. Среди учеников и преподавателей этого учебного заведения были татары, казахи, сарты. В своих воспоминаниях выдающийся казахский писатель и общественно-политический деятель Мыржакып Дулатов писал: «Поэтому я в 1909 г., бросив учительство в ауле, переехал в город Петропавловск, где поступил в делопроизводители к мировому судье и одновременно в преподаватели частной школы Хасана Пономарева, где обучались подростки-казахи» [1: 152]. Примерно в эти же годы в школе Пономарева проходил обучение другой известный казахский общественный деятель, член партии «Алаш», писатель Жанузак Жаныбеков [6: 125–126]. Конкуренция этого учебного заведения с другими мусульманскими школами Петропавловска приводила к разнообразным конфликтам. Так, Садуакас Гильмани пишет о казахском улеме Кондыбае Хазрате, который обучался в старометодной (*усул ал-кадим*) *мадраса* 6-й мечети. Его учитель, Габделгазиз Бегишев (ʻАбд ал-Азиз б. Мустафа), узнав, что он одновременно посещает занятия Хасана Пономарева, который преподает по новому методу, прогнал его [2: 31]. Подобного рода столкновения, очевидно, оказали серьезное влияние на судьбу Пономарева. В 1910 году группа сторонников старого метода обучения обратилась с петицией к имперским властям. В этом документе прозвучало предложение о закрытии школы Пономарева из-за ее вредного влияния на молодежь. Изучив это дело, власти придали ему дополнительную – политическую направленность. Они обвинили Пономарева в разжигании религиозного фанатизма и панисламизма. В этом же году школа была закрыта [14, л. 15, 18–19].

Оказавшись в сложной жизненной ситуации, Пономарев принимает решение переехать в город Омск. Этот переезд позволял ему надеяться, что история с панисламизмом не получит продолжения. В Омске отношения между мусульманскими обществами не были настолько противоречивыми, как в Петропавловске, а местные власти при обсуждении положения ислама редко акцентировали свое внимание на вопросах панисламизма. К тому же имамом омской мечети был друг Хасана Пономарева – Нияз-Махмуд Сулейманов. Когда в 1916 году Нияз-Махмуд Сулейманов умер, Пономарев занял его место [11: 3]. После распада Российской империи Пономарев продолжал оставаться имамом в Омске. Ему удалось сохранить свою должность как в ходе деятельности правительства Александра Колчака (в ноябре 1918 года был объявлен Верховным правителем России), так и в 1920-е годы при советской власти. Пока удалось обнаружить сравнительно мало информации об омском периоде жизни этого богослова. Известно, что в 1923 году Пономарев был председателем попечительства первого мусульманского прихода города Омска [5, л. 2]. 22 августа 1923 года в омском губревкоме было зарегистрировано мусульманское общество 1-й соборной мечети. Председателем совета этого общества стал Хасан Пономарев [5, л. 9–10]. Си-

туация стремительно изменилась в 1930-е годы, когда в Омске был организован судебный процесс по делу так называемой повстанческой группы татар. Пономарев был в 1933 году арестован и выслан в Ташкент [15: 493].

В Ташкенте Пономарев, вполне вероятно, открыл для себя новый мир исламской интеллектуальной мысли и социального окружения. В отличие от многих татарских улемов он не учился в прославленных религиозных центрах Центральной Азии. Бывший омский имам пытался войти в круг местной религиозной элиты, действия которой находили понимание в глазах советской номенклатуры. Он стал сторонником влиятельного религиозного деятеля Джамал-Ходжи-Ишана и развернул активную критику суфизма и религиозных практик, связанных с народными формами ислама (поклонение святым местам, свадебные обряды и другое). Эта деятельность импонировала советской власти, которая не могла эффективно контролировать разные проявления местных религиозных практик. Сложно говорить, что подобное поведение отражало какую-то строгую модель взаимоотношения с советским государством. Вероятно, эта ситуация была больше связана с логикой этого конкретного контекста и выбором той предпочтительной стратегии поведения, которая позволяла бы выжить. Интересно в связи с этим, что спустя некоторое время, воспользовавшись лояльностью местных властей, Пономарев занял позицию иного рода – критика советского образа жизни и отказ от сотрудничества с официальными муллами [7]. Кроме этого, Пономарев выполнял обязанности имама в мечети Чапан-Базар. События 1937 года уже не позволили найти путь для компромисса. Пономарев был снова арестован и умер в тюрьме [15: 493].

Некоторое внимание следует уделить рассмотрению взглядов Пономарева. Его деятельность как богослова и мыслителя можно условно разделить на три периода: петропавловский, омский и ташкентский. В настоящее время более известны его труды, написанные в период его жизни в Петропавловске. В частности, это стало возможным благодаря тому, что он активно печатался в мусульманских газетах и журналах. Так, в 1908 году в журнале «Шура», издававшемся в Оренбурге, выходит его статья «*Дин мәзһәбләре турында*» («О религиозных доктринах»). В этой работе Пономарев пишет, что у Абу Ханифы и в других мазхабах нет предписания (*фард*) совершать после пятничной молитвы (*джум'а*) полуденную (*зухр*). Мусульмане, которые делают так, тем самым совершают *бид'а* (недозволенное новшество). Хотя при этом Пономарев делает оговорку: полуденная молитва запрещена в тех случаях, когда она совершается вслед за пятничной сообща, тем самым, нарушая единство мусульман. Однако никто не запрещает делать полуденную и пятничную молитву индивидуально [8: 708]. В другой статье, названной *«Һәм дини һәм иҗтимагый мәсьәләләр»* («Религиозные и общественные проблемы»), Пономарев достаточно критически подходит к мазхабному исламу и призывает обращаться больше к Корану и хадисам. По его мнению, книги по фикху не всегда понятны, поэтому человеку редко удается разобраться в идеях и мыслях разных мусульманских ученых того или иного мазхаба. В качестве примера он приводит запутанность с проблемой определения иддатного срока, когда муж пропал безвести [9: 518–519].

Сравнительно небольшое количество работ, выявленных на сегодняшний день, характеризует омский период деятельности Пономарева. Одна из них озаглавлена как *«Җомгада мөнбәр алдында азан юктыр»* («О недопустимости внутреннего азана в пятницу»). Пономарев пишет, что нет необходимости во время *джума-намаза* читать два азана. Он против внутреннего азана, который читается в мечети перед минбаром, аргументируя свою позицию следующим образом: люди, входящие в мечеть (их очень много) не способны понять смысл этого азана. С другой стороны, этот вопрос не имеет принципиального значения в шариате, так как в разные эпохи азан читался в разных местах [13: 224–226]. Помимо богословской проблематики Пономарева интересовал и широкий спектр социальных вопросов. Так, в 1918 году в газете «Янги вакыт» (выходила в Оренбурге) он опубликовал заметку, направленную против автора (имя и фамилия не указываются) одного трактата (*рисала*), в котором принижается положение мусульманских женщин по сравнению с женщинами других народов.

Пономарев подчеркивает, что мусульманские женщины, как и мужчины, должны быть поэтами, студентами и т. д. [10: 4]

Очень мало нам известно о богословских взглядах Пономарева в ташкентский период. Так, А.К. Муминов установил, что Пономарев взаимодействовал с влиятельной группой богословов, названной *«Ахл ал-хадис»*. В частности, он проявлял негативное отношение к ханафитским и суфийским традициям школ Бухары и Самарканда [7]. Так как ислам был выведен за пределы публичной сферы в 1930-е годы, сложно говорить о каких-то опубликованных работах Пономарева. Возможно, что его рукописное наследие все еще хранится в частных архивах.

Случай Пономарева, по нашему мнению, позволяет обсудить не только особенности адаптации мусульман к изменениям, которые происходили в Российской империи и Советском Союзе в их широкой перспективе, но и увидеть разные механизмы реализации источников авторитета в мусульманских обществах. Можно также считать, что пример Пономарева – это иллюстрация того, когда биографический анализ дает возможность выйти за рамки политической истории и сместить двухуровневые модели объяснения происходящего (панисламизм и империя; ислам и советская власть) к анализу множественных ситуаций. Иначе говоря, оказываясь в новых условиях (политических, географических, социальных, культурных и других), человек не всегда может использовать прежние ресурсы влияния, а часто вынужден создавать новые и переутверждать значимость своей личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галиев В. Мыржакып Дулатов под Омском и Петропавловском. Отрывок из книги «Пробудившийся народ» // Простор. – 2011. – № 11. – С. 141–159.

2. Ғылмани С. Заманмызда болған ғұламалардың ғұмыр тарихтары. (Biographies of the Islamic Scholars of our Time. Vol. 1). Жауапты шығарушылар: Ә. Қ. Муминов, А. Дж. Франк. – Алматы. Т. 1. – 584 б.

3. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Челябинского края (XVIII – начало XX в.). – Москва, 2011. – 256 с.

4. Информация предоставлена А.К. Бустановым.

5. Исторический архив Омской области. Ф. 32. Оп. 1. Д. 27.

6. Муканов С. Школа Жизни. Роман. Книга 3. – Алма-Ата, 1985. – 341 с.

7. Муминов А.К. Шами-дамулла и его влияние на среду богословов в Узбекистане в ХХ веке // http://www.kazanfed.ru/actions/konfer7/17/. Последнее посещение 28.02.2020.

8. Пономарев Х. Дин мәзһәбләре турында // Шура. – 1908. – № 22. – Б. 708.

9. Пономарев Х. Һәм дини һәм иҗтимагый мәсьәләләр // Шура. – 1910. – № 17. – Б. 518–519.

10. Пономарев Х. Идарәткә мәктүп // Янги вакыт. – 1918. – № 60. – Б. 4.

11. Тормыш. 1916. – № 479. – Б. 3.

12. Фәхреддин Р. Асар. 3 һәм 4 томнар. – Казан, 2010. – 648 б.

13. Хаҗи әл-Хасан әл-Кызылҗари. Җомгада мөнбәр алдында юктыр // Шура. – 1917. – № 10. – Б. 224–226.

14. Центральный государственный архив Республики Казахстан. Ф. 369. Оп. 1. Д. 4059 (б).

15. Шихабутдин Марджани: сборник статей, посвященных 100-летию Ш. Марджани, изданный в Казани в 1915 г. Авт. предисл. Р. Мухаметшин; сост. и подготовка к изд., науч. ред. Р.А. Гизатуллин; пер. с татар. Г.М. Гилязова, Г.Р. Ахметьяновой. – Казань, 2015. – 496 с.

УДК 821.511.131

МЕЖДУ ДВУМЯ ЭПОХАМИ: СПЕЦИФИКА ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭМЫ МИХАИЛА ХУДЯКОВА «ПЕСНЬ ОБ УДМУРТСКИХ БАТЫРАХ»

В.Л. Шибанов
УИИЯЛ УдмФИЦ УрО РАН (Ижевск)

Эпическая поэма Михаила Худякова «Песнь об удмуртских богатырях» начата до Октябрьской революции и не довершена вплоть до репрессии автора в 1936 году. Поэма принадлежит двум историческим эпохам одновременно. Картины «золотого века» и вымирания человеческого рода являются самыми оригинальными в сюжете. Чтобы оправдать эти фрагменты в условиях советской идеологии, М. Худяков написал статью, в которой эпиче-

ская поэма интерпретируется в призме романтизма. Автор не напечатал ни поэму, ни статью. В конце XX – начале XXI века поэма раскрывается всё новыми гранями.
Ключевые слова: удмуртская поэзия, эпическая поэма, Михаил Худяков, пограничье, золотой век.

Mikhail Khudyakov's epic poem «The Song of the Udmurt Batyrs» began before the October Revolution and was not completed until the author's repression in 1936. The poem belongs to two historical eras at the same time. The picture of the «golden age» and the extinction of the human race are the most original in the plot. To justify these fragments in the conditions of Soviet ideology, M. Khudyakov wrote an article in which the epic poem is interpreted in the prism of romanticism. The author did not publish either the poem or the article. At the end of the 20th and the beginning of the 21st century, the poem reveals itself with new facets.
Key words: Udmurt poetry, epic poem, Mikhail Khudyakov, frontier, golden age.

В истории удмуртской литературы 1910-х годов, как и многих других литератур России, примечательны произведения, которые принадлежит одновременно двум эпохам – дореволюционному и послереволюционному. Эта граница, важная для осмысления литературного процесса, в творческой судьбе каждого художника прочерчивается по-своему, индивидуально, подчас драматично. В этом плане примечательна русскоязычная эпическая поэма Михаила Худякова «Песнь об удмуртских батырах».

Рукопись произведения была найдена в 1966 г. Ф.К. Ермаковым, но в историю удмуртской литературы имя Худякова-поэта вписал Петер Домокош (свою монографию «История удмуртской литературы» он издал в 1975 г. в Будапеште на венгерском языке). П. Домокоша не смутило то, что произведение создано на русском языке и написано русским человеком. Текст, отмечает он, хоть и не на языке оригинала, но «близок к подлинному удмуртскому фольклору и независим от “Калевалы”» [3: 182]. Худяков, используя фольклорные записи Н. Первухина, Б. Гаврилова, Б. Мункачи, Г. Верещагина, К. Жакова, К. Чайникова (Кузебая Герда) и др., создал самобытное произведение из десяти глав с оригинальной композицией и проявил незаурядный литературный талант.

Михаил Георгиевич Худяков (1894–1936) родился в городе Малмыже Вятской губернии (ныне Кировская область). Учился в Первой казанской гимназии и на историческом отделении Казанского университета (1913–1918). Будучи студентом, он принимал участие в научных экспедициях, собирал материал о жителях края. После завершения учебы работал в Казанском центральном музее, в 1925 г. переехал в Ленинград, был научным сотрудником Государственной публичной библиотеки, научным сотрудником Государственной Академии истории материальной культуры. В феврале 1936 г. за большие достижения в науке ему без защиты диссертации была присвоена ученая степень доктора исторических наук, а в декабре того же года, объявив троцкистом и врагом народа, его расстреляли.

Текст худяковской поэмы не завершен, его название «Песнь об удмуртских батырах» дано фольклористом Д.А. Яшиным, опубликовавшим в 1986 г. это произведение, хотя и после перестройки, но все равно с купюрами. Финальную десятую песнь «Будущие времена» вообще не включил в издание, отметив в примечании следующее: «Этот раздел пессимистичен по содержанию. Проводится мысль об исчезновении человеческого рода. Песнь не публикуется» [6: 135]. Опущенные фрагменты эпической поэмы были обнародованы лишь в 1997 г. в приложении монографии С.Ф. Васильева и В.Л. Шибанова «Под тенью зэрпала» [2: 296–302], а полный текст произведения вышел под редакцией В.М. Ванюшева в 2008 году [4: 31–123].

Вопрос о том, в какое время и как долго работал Михаил Худяков над составлением эпоса, до сих пор точно установить не удалось. В конце рукописи поставлена дата: 11–24 февраля 1922 года. Д.А. Яшин пишет: «По-видимому, к этому времени он закончил работу над черновым вариантом эпоса. Начало работы нигде не указывается. Но есть одна любопытная деталь, наводящая на размышления. Примерно меньше половины текста написано по старым дореволюционным правилам русской орфографии» [6: 87]. Таким образом, поэма начата до Октябрьской революции и продолжена

в советские годы. Худяков не раз переписывал свою работу, дополнял, нумеровал стихи и начинал новую нумерацию.

Михаил Худяков задумал создать большое полотно, отражающее миропонимание удмуртов, широко использовал фольклорные записи своих предшественников и современников. С одной стороны, он отталкивается от «Калевалы» Э. Лённрота, с другой, от библейского сюжета: «Замещая и реинтерпретируя библейскую семантику, удмуртский эпос заявляет о новой – удмуртской – истории, отличной от истории любого народа» [2: 124]. Однако в процессе написания Худяковым своей эпической поэмы в стране произошли большие перемены, общественно-культурная жизнь удмуртов стала меняться, новая эпоха стала «проверять на прочность» задуманное произведение.

Автор понимал, что в свете советской идеологии самыми уязвимыми оказываются главы о «золотом веке» и «вымирании человеческого рода». Именно на проблематику и смысл этих сюжетов М. Худяков обратил особое внимание в своей научной статье «О романтизме народной поэзии и эпоса вотяков» (в рукописи, опубликована в 2008 г.), попытался настроить советских читателей на верное понимание поэмы. Действительно, если у лесных народов уже был «золотой век», то в чем же целеполагание великих октябрьских преобразований:

Было все во изобильи,
и всего всегда с достатком.
Люди жили так привольно,
и земли для них хватало.

На земле не знали денег,
Люди были все счастливы,
так как не было различий:
тот богат, э этот – беден.

(Песнь третья)

Кроме того, если в ближайшие времена людей ждет исчезновение, превращение в «тужиков» и «пыжиков», то для чего строить светлое будущее? Михаил Худяков в своей статье дает ключ к толкованию своей поэмы: ее необходимо читать не как реалистическое, а романтическое произведение. И это исходит не столько от замысла автора, убеждает он, сколько от самой духовной природы удмуртов: «Можно подумать, что все вотяки – романтики по природе, и в этом заключении не будет ничего удивительного, если мы знаем, что тот или иной душевный склад является результатом социальных, и в первую очередь, экономических условий жизни данного народа» [5: 15].

Романтизм, отмечает М. Худяков, сводится к напряженному душевному стремлению из мира окружающей действительности в идеальный, воображаемый мир. Разочарование и недовольство современными условиями жизни, чувство грусти и меланхолии, идеализация старины и природы, непрерывная тоску по утраченному счастью, по идеалу характерны для всех народов, для любого человека. Таким образом, «золотой век» – это продукт романтического взгляда на мир, «романтическое такого рода было и в древнем мире, и в средневековом, и в новом» [5: 11].

В романтическом, а не реалистическом, ключе необходимо понимать и конец эпоса, отмечает М. Худяков. «Люди обычного роста вытеснили зэрпалов (великанов) и овладели землей, но дальнейшая картина человечества представляет, по мнению вотяков, картину постепенного, но неуклонного вырождения» [5: 11]:

«Тужики» – порода наша,
мы в нужде живем и горе,
знаем голод и болезни,
преступленья и несчастья.
Впереди еще мрачнее,
будет новая порода,
с муравьев те люди ростом,
«Пыжики» им имя будет.

Приподнять с земли былинку
семеро с трудом возьмутся,
пыжась еле через силу.
Им конями мыши будут.
Морды пыжиков свиные,
с длинной пастью безобразной.
Так погибнет постепенно
человечья вся порода.

(Песнь десятая)

Такого рода апокалиптические картины, говорит М. Худяков, тоже являются плодом романтического восприятия мира. Этими и другими объяснениями автор хотел нацелить читателя на восприятие финала своего произведения.

Очевидно, Михаил Худяков не собирался менять содержание своего эпоса в угоду новой идеологии, наступить на горло своей песне. Но плодотворная работа над рукописью затормозилась, и в какой-то момент совсем остановилась. Д.А. Яшин объясняет это решение так: «Очевидно, мысль об отсутствии исторической перспективы, явно не соответствующей историзму фольклорных произведений, привела автора в тупик, из которого он не нашел выхода и прекратил дальнейшую работу над эпосом» [6: 88]. В.М. Ванюшев, напротив, считает, что «работа над рукописью продолжалась – может быть, вплоть до последних дней автора, расстрелянного в 1936 году по обвинению в троцкизме» [1: 24], имея в виду, прежде всего, рукописную работу над статьей о романтизме.

Остается вопрос: почему же рукопись, найденная Ф.К. Емаковым еще в 1966 году и высоко оцененная Петером Домокошем, не была опубликована такое долгое время? Ответ не только в пессимистическом финале. Некоторые фрагменты могли ущемить национальные чувства по крайней мере трех народов, изображаемых в сюжете произведения: удмуртов (в тексте поэмы: *уд-мурты*), марийцев *(поры)* и русских *(дзючи)*. Борьба удмуртов и марийцев занимает в эпосе важное место, так, о последних (порах) написано: «Муравьям подобно мелким, / как букашки лезут кучей, / облепили тело князя» *(Песнь седьмая)* Даже после погибели они представляют угрозу, и от их порчи необходимо проводить обряды защиты от злых духов: «Души поров, злых и хитрых, / не выносят запах веток, / отгоняет вереск злобных…» *(Песнь восьмая)*.

В последних главах поэмы показано, как с запада на удмуртов наступают славянские племена: «Племя дзючей беспощадно, / их сердца жестоки страшно, / их вожди неумолимы» *(Песнь девятая)*. Они не проливают кровь людей, но могут покуситься на самое святое: «осквернить и надругаться / над священным нашим чумом, / сжечь святыню для потехи» *(Песнь девятая)*.

Далее, некоторые эпизоды худяковского эпоса могли обидеть и удмуртов. В финале говорится о том, что в будущем люди превратятся в «тужиков» и «пыжиков»: «Им конями мыши будут. / Морды пыжиков свиные, / с длинной пастью безобразной» *(Песнь десятая)*. Особо неприятным оказывается упоминание о том, что в древние времена у удмуртов были приняты человеческие жертвоприношения:

Квазю мы приносим в жертву
нынче – красную корову,
в старину ж седую прежде
приносились даже люди –
человеческие жертвы,
и в священных древних рощах
на ветвях белели кости
жертв остатков человечьих.
(Песнь первая)

Травма, нанесенная удмуртам в результате Мултанского процесса (1892–1896) по ложному обвинению целого народа в ритуальном человеческом жертвоприношении, была в те годы настолько сильна, что любое упоминание об этом звучало как намек на призыв к возобновлению того судебного дела. В.М. Ванюшев, в наши дни переведший худяковскую поэму на удмуртский язык, выше приведенный отрывок сознательно опустил и не включил в свой перевод [4: 36].

Эпизоды, способные задеть национальные чувства удмуртов и русских, Д.А. Яшин в 1986 году принципиально исключил из текста публикуемой поэмы, а слово поры (марийцы) пояснил в комментариях как собирательный образ «врагов» и «чужих». В.М. Ванюшев же, печатая эти неудобные и «опасные» фрагменты, ссылается на авторитетные литературные энциклопедии: борьба этнических племен является характерным признаком любого эпоса, и нет ничего предосудительного, что противники героев-богатырей, как правило, изображаются «захватчиками» [1: 26].

Как видим, «пограничье» характерно для поэмы М. Худякова в разных измерениях: между литературой и фольклором, между романтизмом и реализмом, между удмуртским и русским мирами. Но принципиально важной является оппозиция дореволюционный – послереволюционный: феноменологически мир эпической поэмы зиждется одновременно и в дореволюционном бытии удмуртов, так и в послереволюционном. Благодаря этому проблематика произведения оказывается злободневно актуальной не только для эпохи 1910–1920-х гг., но и других времен, в том числе сегодняшнего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ванюшев В.М. Об удмуртском героическом эпосе // Дорвыжы: Удмуртский героический эпос. – Ижевск: Удмуртия, 2008. – С. 16–30.

2. Васильев С.Ф., Шибанов В.Л. Под тенью зэрапала (дискурсивность, самосознание и логика истории удмуртов). – Ижевск: Изд-во Удм. ун-та, 1997. – 304 с.

3. Домокош П. История удмуртской литературы: монография. – Ижевск: Удмуртия, 1993. – 448 с.

4. Худяков М.Г. Дорвыжы: удмуртский героический эпос / ред. В.М. Ванюшева. – Ижевск: Удмуртия, 2008. – С. 31–123.

5. Худяков М.Г. О романтизме народной поэзии и эпоса вотяков // Дорвыжы: Удмуртский героический эпос. – Ижевск: Удмуртия, 2008. – С. 5–15.

6. Яшин Д.А. Комментарии: Песнь об удмуртских батырах // Проблемы эпической традиции удмуртского фольклора и литературы. – Ижевск: НИИ при Совете Министров УАССР, 1986. – С. 132–135.

7. Яшин Д.А. Опыт создания удмуртского эпоса (О рукописи М.Г. Худякова «Из народного эпоса вотяков…») // Проблемы эпической традиции удмуртского фольклора и литературы. – Ижевск: НИИ при Совете Министров УАССР, 1986. – С. 82–96.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абрамова Ксения Вадимовна, кандидат филологических наук, ученый секретарь Института филологии Сибирского отделения Российской академии наук. *Новосибирск, Россия.*

Абдрахманов Болотбек Джумашович, доктор исторических наук, начальник Учебного центра Службы исполнения наказаний при Министерстве юстиции Кыргызской Республики. *Бишкек, Кыргызстан.*

Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович, доктор филологических наук, профессор Иссык-Кульского государственного университета им. К. Тыныстанова. *Каракол, Кыргызстан.*

Абдуллина Дилария Маратовна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Абянов Ренат Ваисович, руководитель Департамента культуры Духовного управления мусульман Российской Федерации. *Москва, Россия.*

Аминева Венера Рудалевна, доктор филологических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Ананьева Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, заведующий отделом международных связей и мировой литературы Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МНВО РК. *Алматы, Казахстан.*

Арзамазов Алексей Андреевич, доктор филологических наук, руководитель Лаборатории многофакторного гуманитарного анализа и когнитивной филологии ФИЦ «Казанский научный центр РАН». *Казань, Россия.*

Ахметшина Айгуль Дамировна, преподаватель Мамадышского политехнического колледжа. *Мамадыш, Россия.*

Бикбулатова Аниса Рифовна, доктор исторических наук, профессор Кыргызского Национального университета им. Ж. Баласагына. *Бишкек, Кыргызстан.*

Бикбулатова Сафина Рифовна, начальник учебно-методического отдела Азиатского медицинского института. *Кант, Кыргызстан.*

Валиева Милеуша Закиевна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Гайнанова Лена Рашитовна. *Казань, Россия.*

Гайнуллина Гульфия Расилевна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Галиева Ляйсан Шаукатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Галимзянова Эльмера Махмутовна, кандидат филологических наук, заведующий отделом текстологии Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Галимуллин Фоат Галимуллович, доктор филологических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Галимуллина Альфия Фоатовна, доктор педагогических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Ганиева Айгуль Фирдинатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Гарипова Лейля Шамилевна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Гарифуллин Васил Загитович, доктор филологических наук, заведующий кафедрой национальных и глобальных медиа Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Гильмутдинов Данияр Рустамович, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра исламоведческих исследований Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Гиниятуллина Лилия Миннулловна, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Даутов Гумар Фильгизович, кандидат филологических наук, доцент Елабужского института Казанского федерального университета. *Елабуга, Россия.*

Еникеев Ильдар Ахнафович, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Загидуллина Дания Фатиховна, доктор филологических наук, вице-президент Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Зайнеева Гульнара Нургалиевна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Закирзянов Альфат Магсумзянович, доктор филологических наук, заведующий отделом литературоведения Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Исхаков Рафаиль Лутфуллович, кандидат филологических наук, доцент Уральского федерального университета. *Екатеринбург, Россия.*

Исхаков Салават Мидхатович, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института российской истории РАН. *Москва, Россия.*

Кабирова Айгуль Илгизаровна, магистр Университета изящных искусств им. Мимара Синана. *Стамбул, Турция.*

Калимуллина Фирдаус Галимовна, кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Камаева Рима Бизяновна, доктор филологических нук, профессор Елабужского института Казанского федерального университета. *Елабуга, Россия.*

Капинос Елена Владимировна, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института филологии Сибирского отделения Российской академии наук. *Новосибирск, Россия.*

Каюмова Гелюся Фаридовна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Кириллова Зоя Николаевна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Кириллова Ирина Юрьевна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник филологического направления Чувашского государственного института гуманитарных наук. *Чебоксары, Россия.*

Мадибаева Канипаш Кайсановна, доктор филологических наук, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова. *Алматы, Казахстан.*

Макарова Венера Файзиевна, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Мамедов Низами Таги оглы, доктор филологических наук, профессор Бакинского славянского университета. *Баку, Азербайджан.*

Мамедова Первана Габиб кызы, доктор философии по филологии, доцент Азербайджанского Технического университета. *Баку, Азербайджан.*

Мамедова Шабнам Низами кызы, доктор философии по филологии, старший научный сотрудник Института фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана. *Баку, Азербайджан.*

Миннуллин Ким Мугаллимович, доктор филологических наук, директор Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Миннуллина Фатыма Халиулловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Мирхаев Рифат Фирдинатович, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Мифтахутдинова Нурия Мидхатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Национального музея Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Мотигуллина Альфия Рухулловна, кандидат филологических наук, доцент Поволжского государственного университета физической культуры, спорта и туризма. *Казань, Россия.*

Мухарлямова Гульназ Нурфатовна, кандидат филологических наук, заведующий отделом Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Набиуллина Гузель Амировна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Нагуманова Эльвира Фирдавильевна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Насибуллина Нурида Шайдулловна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Отениязов Полат Жуманиязович, доктор философии по филологии (PhD), старший научный сотрудник Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. *Нукус, Узбекистан.*

Пименова Марина Владимировна, доктор филологических наук, ректор Международного гуманитарного университета им. П.П. Семёнова – Тян-Шанского. *Санкт-Петербург, Россия.*

Рамеев Зуфар Зайниевич, доктор филологических наук. *Казань, Россия.*

Родионов Виталий Григорьевич, доктор филологических наук, профессор Чувашского государственного университета им. И.Н. Ульянова. *Чебоксары, Россия.*

Сагдеева Фаузия Кабировна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Сайфулина Флера Сагитовна, доктор филологических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Салахова Рузиля Рашитовна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Салихова Айгуль Рустэмовна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Самитова Савия Гималтыновна, кандидат филологических наук, доцент Казанского национального исследовательского технологического университета. *Казань, Россия.*

Сафаров Марат Абясович, кандидат педагогических наук, политический обозреватель радиостанции Вести ФМ (ВГТРК). *Москва, Россия.*

Сафина Эльвира Ирфатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Сейсенбиева Элеонора Сарсеналиевна, доктор философских наук, старший преподаватель Казахского национального женского педагогического университета. *Алматы, Казахстан.*

Сибгатуллина Альфина Тагировна, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения РАН. *Москва, Россия.*

Силантьев Игорь Витальевич, доктор филологических наук, член-корреспондент Российской академии наук, директор Института филологии Сибирского отделения Российской академии наук. *Новосибирск, Россия.*

Софронова Ирина Владимировна, кандидат филологических наук, доцент Чувашского государственного университета имени И.Н. Ульянова. *Чебоксары, Россия.*

Тябина Лена Ивановна, старший научный сотрудник Литературного музея Габдуллы Тукая – филиал-отдела Национального музея Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Узун Мурат Урфетович, доктор филологических наук, преподаватель Центра науки и искусства Измита. *Коджаэли, Турция*.

Усманова Диляра Миркасымовна, доктор исторических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Фазлутдинов Ильдус Камилович, кандидат филологических наук, доцент Уфимского университета науки и технологий. *Уфа, Россия.*

Файзуллина Фания Галимулловна, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Хабибуллина Алсу Зарифовна, кандидат филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Хабибуллина Лениза Газинуровна, доктор филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Халиуллина Альбина Габитовна, кандидат филологических наук, доцент Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы. *Уфа, Россия.*

Ханнанова Гульчира Махмутовна, научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Хисамутдинова-Гатиятулина Альфия Ибрагимовна, врач невропатолог-профпатолог Медицинского центра ТОО «LS clinic», краевед. *Алматы, Казахстан.*

Хуснутдинова Гульназ Азатовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Шаблей Павел Сергеевич, кандидат исторических наук, доцент Костанайского филиала Челябинского государственного университета. *Костанай, Казахстан.*

Шакурова Муслима Магесумовна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

Шибанов Виктор Леонидович, кандидат филологических наук, доцент Удмуртского института истории, языка и литературы Удмуртского федерального исследовательского центра Уральского отделения Российской академии наук. *Ижевск, Россия.*

Юсупов Айрат Фаикович, доктор филологических наук, доцент Казанского федерального университета. *Казань, Россия*.

Юсупова Альфия Шавкетовна, доктор филологических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия*.

Юсупова Нурфия Марсовна, доктор филологических наук, профессор Казанского федерального университета. *Казань, Россия.*

Яхин Фарит Закизянович, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. *Казань, Россия.*

СОДЕРЖАНИЕ

Сүз башы 3

Предисловие 5

Литературное творчество Гаяза Исхаки: поэтика, рецепция, интерпретация / Гаяз Исхакыйның әдәби иҗаты: поэтика, рецепция, интерпретация / Gayaz Iskhakie's writings: poetics, reception (receiving), interpretation

Гайнуллина Г.Р. Әмирхан Еникинең Гаяз Исхакый шәхесенә бәясе 7

Галимҗанова Э.М. Гаяз Исхакый әсәрләренең унбиш томлы басмасы 9

Галимуллин Ф.Г. Гаяз Исхакый эшчәнлеге һәм иҗаты әдәбият галимнәре бәяләвендә 12

Галимуллина А.Ф. Тема воспитания и образования в публицистике и художественном творчестве Гаяза Исхаки и в произведениях русских и татарских писателей XVIII – начала XX века 16

Гарифуллин В.З. Гаяз Исхакый публицистикасында сатира 21

Даутов Г.Ф., Әхмәтшина А.Д. Гаяз Исхакый әсәрләрендә татар конфессиональ уку йортлары 24

Еникеев И.А. Значимость переводов в освоении публицистического наследия Г. Исхаки 29

Закирҗанов Ә.М. Г. Исхакыйның «Олуг Мөхәммәд» һәм Р. Зәйдулланың «Соңгы татар» драмаларында чор һәм шәхес (чагыштырма анализ). 33

Зәйниева Г.Н. Фатих Әмирхан бәяләмәләрендә Г. Исхакый иҗаты (1907–1912) 38

Кәбирова А.И. Төркиядә Г. Исхакыйга бирелгән игътибар 41

Макарова В.Ф. Г. Исхакый иҗатында экзистенциаль ирония 44

Миңнуллина Ф.Х. Әдәби тәнкыйтьтә Г. Исхакыйның «Зөләйха» пьесасы 47

Мифтахетдинова Н.М. Г. Исхакый әдәби мирасының рус тәрҗемәләрендә чагылышы (1920–1930 еллар) 51

Мотыйгуллина Ә.Р. Гаяз Исхакый иҗатында әдәби әкият жанры 55

Рәмиев З.З. Исхакый иҗаты турында Резеда Ганиева 58

Сәмитова С.Г. Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» хикәясендә халык традицияләре чагылышы 61

Узун М.У. Гаяз Исхакыйның «Өйгә таба» романында Айясофья образы. 66

Фазлетдинов И.К. Гаяз Исхакыйның мәгърифәтчелек чоры прозасында уңай герой проблемасы 70

Хөснетдинова Г.А., Ганиева А.Ф. Гаяз Исхакый хакында Фатих Әмирхан («Кояш» газетасы материаллары буенча). .75

Юсупова Н.М., Юсупов А.Ф. Габдулла Тукай иҗатында Гаяз Исхакый образы . . .78

Яхин Ф.З. Г. Исхакый һәм Ә. Ясәвидә әдәби тәңгәллек: сөннәтче бабай образы мисалында 81

Личность и творчество Гаяза Исхаки в истории татар и национальной общественной жизни / Татар тарихында һәм милли иҗтимагый хәятында Гаяз Ихакый шәхесе һәм иҗаты / The personality and creative output of Gayaz Iskhakie in the history of the Tatars and national public thought

Гайнанова Л.Р. Исхакый кызы Сәгадәт 88

Галиева Л.Ш. Гаяз Исхакый кайбер чит ил басмаларында 95

Гарипова Л.Ш. Гаяз Исхакыйның шәхси архивы хакында 99

Гильмутдинов Д.Р. Эволюция татарского секуляризма – кейс Гаяза Исхаки 103

Загидуллина Д.Ф. Конструирование национальной идентичности татар посредством литературы: Гаяз Исхаки 106

Исхаков Р.Л. Гаяз Исхаки и Заки Валиди Тоган (Возможности компаративистики в биографических исследованиях) 111

Исхаков С.М. Политэмигрант Г. Исхаки о положении мусульман в СССР. 117

Мамедов Н.Т. Гаяз Исхаки – писатель, обогативший духовную сокровищницу татарского народа 122

Мамедова П.Г. Проблемы национального возрождения и творчество Гаяза Исхаки 128

Мамедова Ш.Н. Роль Гаяза Исхаки в «татарском возрождении» начала XX века. .132

Миңнуллин К.М. Гаяз Исхакый мирасы: яңа материаллар ни сөйли 136

Сафаров М.А. Гаяз Исхаки в московской татарской общине начала XX века 140

Сибгатуллина Ә.Т. Гаяз Исхакый библиографиясенә яңа материаллар 143

Фәйзуллина Ф.Г. «Дәфтәрләремнең кыйммәте – тарихи һәм мәгънәви ягында» (Г. Исхакыйның көндәлек дәфтәрләре) 148

Ханнанова Г.М. Гаяз Исхакый көндәлекләрендә чит ил иҗтимагый-мәдәни тормышы һәм вакытлы матбугаты 151

Лингвистические аспекты изучения творчества Гаяза Исхаки / Гаяз Исхакый иҗатын өйрәнүнең лингвистик аспектлары / Linguistic aspects of studying Gayaz Iskhakie's works

Вәлиева М.З. Чагыштыруларның стилистик чара буларак матур әдәбиятта кулланылу үзенчәлекләре (XVII–XVIII гасыр язма истәлекләре һәм Г. Исхакый әсәрләре мисалында) 156

Кириллова З.Н. Подчинительные союзы в произведениях Г. Исхаки. 159

Мирхаев Р.Ф. Произведения Г. Исхаки как источники изучения социально-речевого портрета татарского общества конца XIX – начала XX века. 162

Сагдеева Ф.К. Семантика пространственной метафоры в художественном тексте Г. Исхаки (на материале прозаических произведений «Бер тоткарның саташуы», «Ул әле өйләнмәгән иде») 166

Сафина Э.И. Г. Исхакый иҗатында орнитологик лексика. 169

Сәлахова Р.Р. Г. Исхакыйның «Көз» әсәрендә кабатлаулы һәм парлы фигыльләрнең кулланылыш үзенчәлекләре 173

Хәбибуллина Л.Г. Гаяз Исхакый әсәрләре телендә кире шарт мөнәсәбәтенең бирелеше 177

Проблемы изучения творчества Г. Исхаки в школе / Г. Исхакый иҗатын мәктәптә өйрәнү мәсьәләләре / Problems of studying G. Iskhakie’s writings at school

Абдуллина Д.М. Г. Исхакыйның «Сөннәтче бабай» повестен мәктәптә өйрәнү . . .180

Камаева Р.Б. Гаяз Исхакый иҗатын мәктәптә өйрәнү 182

Каюмова Г.Ф. Югары сыйныфларда Гаяз Исхакый иҗатын өйрәнүнең кайбер үзенчәлекләре. 184

Мөхәрләмова Г.Н. Гаяз Исхакый иҗатының яңа программа-дәреслекләрдә бирелеше 189

Шәкүрова М.М., Гыйниятуллина Л.М. Татар методистларының туган телне укыту юнәлешендәге эшчәнлеге 192

Татарское зарубежье: история, личности, наследие / Мөһаҗирлектәге татарлар: тарих, шәхесләр, мирас / The Tatars abroad: history, personalities, heritage

Бикбулатова А.Р., Абдрахманов Б.Дж., Бикбулатова С.Р. Татары Кыргызстана в числе жертв политических репрессий 1920–1953 гг. 196

Калимуллина Ф.Г. Феномен татарских женщин в истории Казахстана – жены и матери выдающихся казахов 201

Усманова Д.М. Татарские ученые-тюркологи в Берлинском университете в 1920–1930-х гг. 206

Хисамутдинова-Гатиятулина А.И. Татарская школа им. И. Гаспринского в истории города Верного 212

Юсупова А.Ш., Набиуллина Г.А. К вопросу об этнической идентичности татар, проживающих в Китае 215

Культурное пограничье: проблемы и методы исследования / Мәдәниятара чикләр: проблемалар һәм өйрәнү методлары / Cultural frontier: problems and research methods

Абдуллаев С.Н. Культурное пограничье и возможности развития татарской культуры. 220

Абянов Р.В. Религиозные традиции касимовских татар как отражение культурного пограничья 223

Аминева В.Р., Нагуманова Э.Н., Хабибуллина А.З. Функционирование кодов родной культуры в современной русскоязычной поэзии 228

Ананьева С.В. Культурное пограничье и литературное трансграничье в национальных литературах 233

Пименова М.В. Русское, английское и тюркское лингвокультурное пограничье: мотивирующие признаки концептов *душа*, *soul* и *жан* 237

Силантьев И.В., Капинос Е.В., Абрамова К.В. Сибирь и Дальний Восток 1920-х годов и литература восточной ветви русской эмиграции 242

Национальные литературы и культуры в современных исследовательских парадигмах / Хәзерге фәнни тикшеренү парадигмаларында милли әдәбиятлар һәм мәдәниятләр / National literatures and cultures in modern research paradigms

Арзамазов А.А. Удмуртский поэт из Татарстана: приближение к этнохудожественному феномену Петра Захарова 250

Кириллова И.Ю. К проблеме переосмысления семейных ценностей в современной чувашской драматургии 257

Насыйбуллина Н.Ш. Хисаметдин Исмәгыйлев иҗатында әдәби традицияләр. . . .260
Отениязов П.Ж. Сходные мотивы, сюжеты в татарских и каракалпакских народных сказках 265
Родионов В.Г. К проблеме исторической поэтики национальной словесности . . .267
Сайфулина Ф.С. Культурные и общественно-политические события начала XX века в публицистике Ибрагима Биккулова. 273
Салихова А.Р. Современник Гаяза Исхаки – Габдулла Кариев как один из лидеров национальной культуры .275
Сейсенбиева Э.С., Мадибаева К.К. Основы определения дискурса религиозных традиций в казахской литературе XIX века / *Seisenbiyeva E.S., Madibayeva K.K.* Basics of determining the discourse of religious traditions in Kazakh literature of the XIX century 280
Софронова И.В. Некоторые аспекты восточной компаративистики в трудах Х.Ю. Миннегулова 287
Тябина Л.И. О лидерах татарской нации средствами Литературного музея Габдуллы Тукая 291
Хабибуллина А.З. Трансгрессия в литературе как категория сопоставительной жанрологии 295
Хәлиуллина А.Г. Закир Әкбәров әсәрләрендә автобиографик мотивлар 300
Шаблей П.С. Татарский богослов Хасан Пономарев и его окружение: интеллектуальная биография в контексте культурных и политических изменений конца XIX – первой трети XX в. 303
Шибанов В.Л. Между двумя эпохами: специфика эпической поэмы Михаила Худякова «Песнь об удмуртских батырах» 306
Сведения об авторах 311

ТАТАРОВЕДЕНИЕ В СИТУАЦИИ СМЕНЫ ПАРАДИГМ: ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ, ПРАКТИКА

Материалы международного научно-практического семинара, посвященного 145-летию со дня рождения классика татарской литературы Г. Исхаки

24–25 апреля 2023 года, Казань

Материалы публикуются в авторской редакции

Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*

Подписано в печать: 14.04.2023.
Формат 70×108 1/16. Бумага офсетная. Гарнитура «Таймс».
Усл.-печ. л. 33,6. Уч-изд. л. 31. Тираж 150 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12

Издательство Академии наук Республики Татарстан
420111, Казань, ул. Баумана, 20